

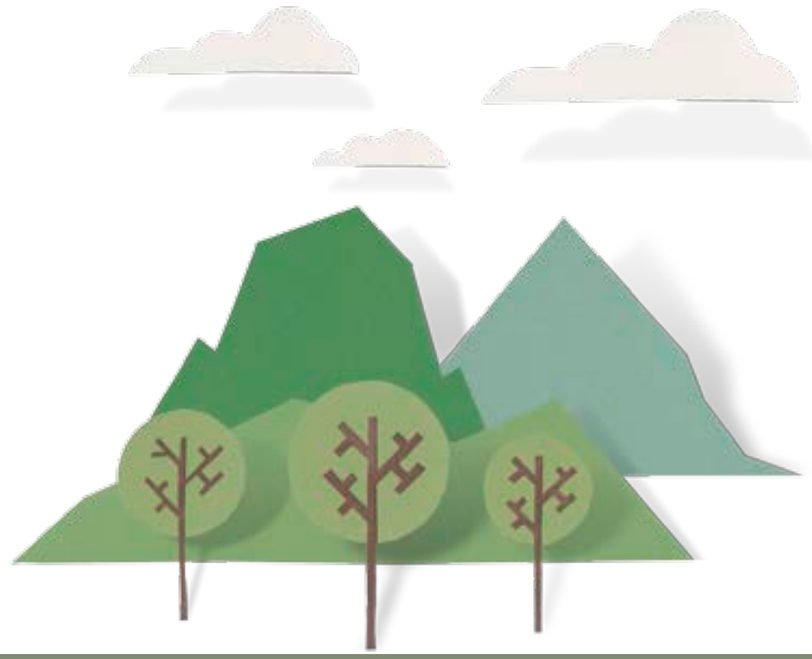

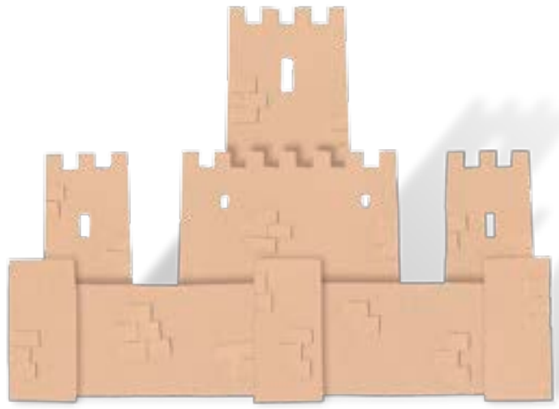

PAISATGES TURÍSTICS VALENCIANS

PAISATGES VALUOSOS, PAISATGES VALORATS

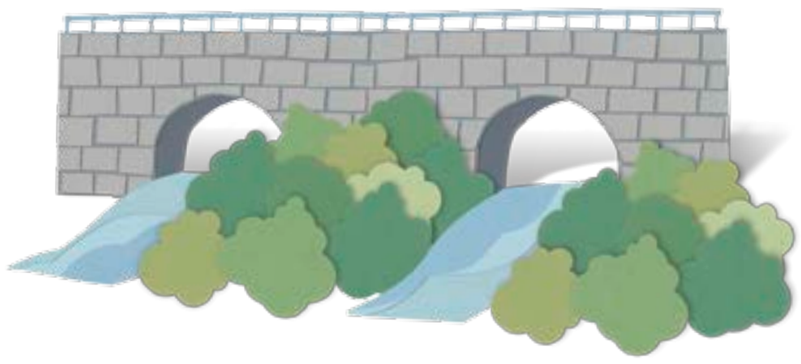

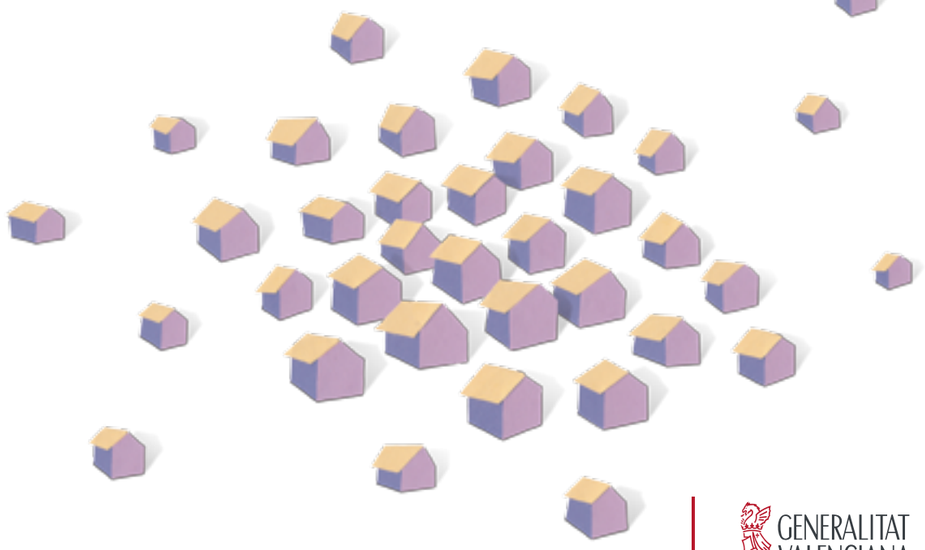

GENERALITAT VALENCIANA
INVAT·TUR Instituto Valenciano de Tecnologías Turísticas
VNIVERSITAT DE VALÈNCIA

PAISATGES TURÍSTICS VALENCIANS

PAISATGES VALUOSOS, PAISATGES VALORATS

PAISATGES TURÍSTICS
VALENCIANS

Direcció científica i idea original
Jorge Hermosilla Pla
Universitat de València

Coordinació de l'edició
Emilio Iranzo García
Ghaleb Fansa

Autors
Ester Alba Pagán
Miguel Antequera Fernández
José Vicente Aparicio Vayá
Ferràn Arasa Gil
Sabina Asins Velis
Marc Baldó Lacomba
Adrià Besó Ros
Ana Camarasa Belmonte
José Cantó Doménech
Emili Casanova Herrero
Ghaleb Fansa
Miquel Francés Domenech
Ricardo Franch Benavent
Pablo Giménez Font
Elena Grau Almero
Jorge Hermosilla Pla
María Hernández Hernández
Emilio Iranzo García
José Luis Jimenez Salvador
Miguel Ángel Lafuente Valero
Rafael Mata Olmo
Joan Mateu Bellés
Sandra Mayordomo Maya
Joan Carles Membrado Tena
Enrique Moltó Mantero
Josep Montesinos i Martínez
Álvaro Francisco Morote Seguido
Emilio Obiol Menero
Jorge Olcina Cantos
Mariano Palomares Martín
Juan Antonio Pascual Aguilar
Juan Piqueras Haba
Pau Rausell Köster
Vicent Terol i Reig
Benito Zaragozí Zaragozí

Cartografia
Ghaleb Fansa
Mariano Palomares Martín
Sandra Mayordomo Maya
José Vicente Aparicio Vayà

Unitat de fotografia
Adela Talavera
Miguel Lorenzo
Miquel Francés
Pep Pelechà
ESTEPA

Traducció dels textos
Laia Arenas
Martí Mestre
Aina Reig

Disseny, il·lustració i maquetació
Pau Soriano

Disseny de logotip del projecte
Empar Oltra i Asunción

Documentació
Miguel Antequera Fernández
Sandra Mayordomo Maya
José Vicente Aparicio Vayà
Ghaleb Fansa

ISBN: 978-84-9133-053-0
D.L.: V-428-2017

PAISATGES TURÍSTICS VALENCIANS UOSOS ORATS

GENERALITAT VALENCIANA

INVAT·TUR Instituto Valenciano de Tecnologías Turísticas

VNIVERSITAT DE VALÈNCIA

VNIVERSITAT DE VALÈNCIA Vicerectorat de Participació i Projecció Territorial

PAISATGES TURÍSTICS VALENCIANS

PAISATGES VALUOSOS, PAISATGES VALORATS

PAISATGES TURÍSTICS
VALENCIANS

El paisatge com a relat

Francesc Colomer
Secretari Autonòmic de Turisme

Al món no solament competiran les economies, les empreses, les ciutats, les destinacions turístiques... que per descomptat que ho faran. Competiran, fonamentalment, les propostes de valor. Allò que ens faça ser diferents per la seua singularitat i que, lògicament, contribuïsca a la presa de decisions a favor nostre.

El viatge és l'essència turisme. Un viatge de vegades iniciàtic. Un viatge que perseguisca experiències úniques. I en el centre del viatge el sentiment, la percepció, el desig humà. Aquesta és la inspiració que mourà les persones i les seues decisions. Des de la Comunitat Valenciana podem afirmar que aquesta inspiració ens interessa en gran manera. Aquest treball pretén alimentar les nostres possibilitats, la nostra capacitat de visualitzar i projectar aquesta inspiració.

El major desafiament que tenim com a destinació turística passa per acreditar-nos com a territori singular. Per això hem activat una estratègia basada en l'autenticitat. Sostenim a més que el leitmotiv que concedeix la coherència i el segell de qualitat d'aquesta autenticitat és el paisatge. Un altre enfocament del paisatge. El paisatge com a gran contenidor de l'experiència turística: cultural, patrimonial, etnològica, gastronòmica, sensorial, lúdica i festiva. El paisatge i el paisanatge, com diria el gran Labordeta. Les societats, la seua gent, la seua idiosincràsia. Un estil de vida mediterrani on l'hospitalitat siga un actiu turístic identitari de primer ordre.

No podem ni hem de competir en preus. En aquest món global sempre hi haurà algú que ho farà més barat perquè rebaixarà salaris i drets, etc. La nostra competitivitat ha de basar-se en la qualitat i la diferenciació. També perquè aquestes premisses són un passaport cap a la desestacionalitació i la millora de la rendibilitat.

La gestió del turisme passa per forjar aliances. Amb la innovació, el talent, els actors econòmics i socials del territori, els centres de coneixement, les universitats, les administracions... Per això l'Agència Valenciana de Turisme ha trobat en la Universitat de València una aliada essencial per a una nova governança col·laborativa del territori. Necessitem armar sòlidament un canvi de paradigma cap a la sostenibilitat d'una economia turística que pot i ha d'ajudar a vertebrar i cohesionar la Comunitat Valenciana. Per això estem desplegant una intensa labor de pedagogia, alineació i fonamentació d'un nou relat turístic d'autèntica base territorial. Aquesta és la nostra gran vacuna preventiva contra l'estandardització i la despersonalització d'un model. En un món globalitzat que tendeix a clonar la cultura i a desdibuixar les autenticitats, hem de ser dissidents per a preservar els nostres vertaders avantatges competitius.

Hem identificat, de moment, 100 paisatges valuosos i valorats. Litorals, urbans, industrials, agrícoles, aiguamolls, històrics, etc. Insistisc, com encertadament assenyala el vicerector Jorge Hermosilla, valuosos i valorats. Les dues coses són importants. Un paisatge –amb la càrrega de fons que comporta– ho és per la percepció que en tenim. Més enllà –o més ençà- de la bellesa natural, són els valors amb què ens hi aproximem els que atorguen sentit, significat i rellevància. Paisatges com a incubadores de productes turístics únics, irrepetibles i experiencials.

Una fàbrica de cotxes o d'electrodomèstics pot decidir deslocalitzar-se i migrar a l'altre confí del món en un tancar i obrir d'ulls. Un paisatge mediterrani, no. Aquesta és la nostra força, el nostre poder imperible. Alcem un nou model turístic des d'ací. Un model que serà honest i creïble. La nostra millor versió.

Una oportunitat per als paisatges turístics valencians, valuosos i valorats

Jorge Hermosilla Pla
Vicerector de Participació i Projecció Territorial
Universitat de València

La present publicació és el reflex d'un projecte conjunt entre la Universitat de València i l'Agència Valenciana de Turisme, que ha tingut i té per objecte el paisatge de la Comunitat Valenciana. Es tracta d'un projecte que identifica el valor dels paisatges valencians des de la perspectiva turística. I per a això, el caràcter dels paisatges, les seues singularitats, són motiu d'inspiració per a la identificació de recursos turístics i la posterior configuració de productes turístics. Una publicació que ha tingut com a objectiu la identificació de 100 paisatges turístics valencians que conjuminen valors objectius relacionats amb la història, la cultura, el patrimoni o els criteris estètics; i de la mateixa manera, paisatges que són valorats per la societat.

Ens cal un nou relat que tinga per bandera els nostres paisatges, com a inspiració de productes propis i singulars, i que al mateix temps permeta allunyar-se de la banalització paisatgística, l'estandardització, la generalització... comuna en nombroses parts del nostre territori.

La Comunitat Valenciana, estreta faixa de territori de l'orient peninsular, se'ns presenta com una regió de múltiples contrastos paisatgístics. El nostre paisatge és de caràcter mediterrani; no obstant això, constatem un mosaic de paisatges, conseqüència de la combinació d'unes particulars condicions del mitjà físic, definit per la seua diversitat, i l'acció humana, és a dir, la cultura. Tots dos actuen com a modeladors de les singularitats paisatgístiques. En aquest sentit, el paisatge valencià reflecteix la varietat de processos i de dinàmiques territorials, alternant paisatges muntanyencs, paisatges plans, paisatges subhumits, paisatges subàrids, paisatges agraris, paisatges urbans i paisatges de transició, entre d'altres.

En la present obra presentem una selecció del que hem considerat paisatges representatius de la Comunitat Valenciana, per la seua riquesa natural, pels seus valors culturals i històrics, per la seua bellesa visual, pel seu simbolisme, per la seua plasticitat, per la seua singularitat, pel seu patrimoni o per la combinatòria de diverses d'aquestes virtuts. Es presenten classificats en diversos grups, atenent a les característiques geogràfiques i a les dinàmiques territorials que s'hi generen. Així, tenim paisatges de muntanya i forestals, paisatges fluvials, paisatges d'aiguamolls, paisatges litorals, paisatges històrics, paisatges agraris, paisatges industrials i de serveis, paisatges habitats i paisatges simbòlics. En tots els casos, cada paisatge incorpora en la seua caracterització citacions literàries o científiques que fan referència a aquests llocs, material fotogràfic aportat per un equip de fotògrafs professional, i una cartografia en la qual s'ha plasmat els elements més representatius de cadascun. Han participat en l'obra uns quaranta autors de diverses disciplines relacionades amb els paisatges. És a dir, estem davant d'una obra coral.

Ortega y Gasset definia al PAISATGE com "allò del món que existeix realment per a cada individu, és la seua realitat, és la seua vida mateixa (...), jo sóc allò que veig i allò que em fa sentir el que veig. No hi ha, doncs, una altra manera de comprendre l'altre". Tenim una gran oportunitat perquè els nostres visitants i els nostres turistes ens coneguen i ens comprenguen. El paisatge, el nostre paisatge, hauria de ser motiu d'orgull i de reclam.

Índex

011 UNA OPORTUNITAT D'ESTRATÈGIA DE TURISME SOSTENIBLE PER AL TERRITORI. EL PAISATGE VALENCIÀ, VALUÓS I VALORAT

013 1. EL PAISATGE, UNA NOVA FORMA DE SENTIR EL TERRITORI

019 2. DIVERSITAT DEL PAISATGE I ESTRATÈGIA TURÍSTICA

023 3. ELS PAISATGES TURÍSTICS DE LA COMUNITAT VALENCIANA: PAISATGES VALUOSOS I VALORATS

027 4. ACCIONS ESTRATÈGIQUES A L'ENTORN D'UNA RELACIÓ SOSTENIBLE ENTRE TURISME I PAISATGE

030 PAISATGES HABITATS

032 València: Ciutat de les Arts i les Ciències

040 El Periurbà d'Alacant

050 Castelló històric

058 Ares del Maestrat

064 Paisatges de l'aigua al Maestrat: el balneari de la Font d'en Segures. Benassal

072 Ademuz i la seua horta

080 Vinaròs-Benicarló

088 Alpuente i els seus voltants

096 Requena

106 Alboraia

116 València històrica

124 Dénia i els seus voltants

132 Xàbia

140 Ontinyent

150 Orihuela

156 Montanejos

164 Cofrentes i els seus voltants

174 Ayora i els seus voltants

184 Segorbe i els seus voltants

192 Llíria, l'antiga Edeta

200 Els horts de tarongers d'Alzira i Carcaixent

208 Alacant i la seua horta

216 Xàtiva

228 Albaida

236 Bocairent

242 Habitatges tradicionals: la masia, la barraca i l'alquerla

250 PAISATGES SIMBÒLICS

252 L'Horta de València

262 El Palmerar històric d'Elx

270 Penyagolosa

282 El Penyal d'Ifac

290 El Desert de les Palmes

300 PAISATGES HISTÒRICS

302 Parc Cultural Valltorta-Gasulla

312 La Cova de l'Aranya

318 El Pla de Petracos

322 Castells de Frontera a la Vall d'Ayora-Cofrentes i el Vinalopó

330 Sagunt

338 Morella

344 Les Neveres i les Geleres de Mariola

350 El pantà d'Elx

358 El Pantà de Tibi

366 El Pantà de Relleu

374 PAISATGES DE MUNTANYA I FORESTALS
376 El Caroig-La Muela de Cortes
386 Aitana
394 La Tinença de Benifassà
404 Serra de Mariola
412 El Massís del Mondúver
420 El Calderón
426 Serra del Benicadell
434 El Montgó
444 La Serra Calderona
452 L'eix Alcoi-Gandia
460 El Carrascal de la Font Roja
470 El Circ de la Safor
478 Suredes de la Serra d'Espadà
486 El Puig Campana

492 PAISATGES FLUVIALS
494 El Xúquer de la Ribera
502 El Túria
512 El Baix Segura
520 Hoces del Cabriel
528 El Riu de Montnegre
534 La Rambla de la Viuda
540 El Barranc de l'Infern

548 PAISATGES DELS AIGUAMOLLS
550 L'Albufera de València
562 La Marjal de Pego-Oliva
570 El Fondó d'Elx
576 El Prat de Cabanes-Torreblanca

584 PAISATGES LITORALS
586 Litoral de La Marina Alta: penya-segat i cales
594 La Serra d'Irta
600 Peníscola, fortalesa i població
608 Gandia, port i ciutat
616 Tabarca
624 Torres de guaita
632 Benidorm, ciutat turística i platja
640 La Serra Gelada
646 Les Columbretes

652 PAISATGES AGRARIS
654 Les Oliveres del Maestrat
662 Terres del vi de Requena-Utiel
670 La Citricultura de la Plana
680 Terres dels Alforins
690 L'Arrossar de la Ribera
696 El Garroferar del Peu de Mont valencià
704 Bancals de Callosa d'en Sarrià
710 El Nord Valencià
720 L'Ametlerar de les Foies alacantines

728 PAISATGES INDUSTRIALS I DE SERVEIS
730 Els salts hidroelèctrics del Xúquer
738 Indústria del paper i tèxtil del Riu d'Alcoi
746 Les salines de Santa Pola-Torrevieja
756 La indústria ceràmica de la Plana
762 Les salines de Villargordo del Cabriel

770 PAISATGES I ACCIONS ESTRATÈGIQUES
772 Els Ports de Morella
780 L'Alt Maestrat, paisatges de la pedra en sec
788 La comarca d'Alto Mijares-Espadán
796 La comarca d'Alto Palancia
804 La comarca d'Alto Turia
812 La Ribera Baixa del Xúquer
822 Els paisatges de la Vall d'Albaida
836 La Vall del Pop
844 L'Alcoià-Comtat
852 El Vinalopó mitjà

862 RUTA DE LA SEDA
864 Els paisatges de la seda

Embassament del Naranjero (foto Manel Gras).

UNA OPORTUNITAT D'ESTRATÈGIA DE TURISME SOSTENIBLE PER AL TERRITORI. EL PAISATGE VALENCIÀ, VALUÓS I VALORAT

Jorge Hermosilla Pla, Rafael Mata Olmo, Emilio Iranzo García

"El paisaje es una construcción humana de tipo existencial; es el fruto de la experiencia histórica, un objeto geográfico consecuencia de las vivencias, de las prácticas, de estudios, de identidades y del arte".

Eduardo Martínez de Pisón

Arròs (foto Miguel Lorenzo).

1. EL PAISATGE, UNA NOVA FORMA DE SENTIR EL TERRITORI

La Comunitat Valenciana és una expressió territorial de la diversitat geogràfica mediterrània. Una dualitat fisiogràfica, però també socioeconòmica, que en l'era de la globalització tendeix a modular-se, cosa que redueix els contrasts. Un territori i múltiples paisatges. Nombroses expressions paisatgístiques que mostren la realitat complexa de les dinàmiques territorials. Però cal apuntar que paisatge i territori no són sinònims (Zoido, 2010), tot i que és cert que els dos disposen de la mateixa base material objectiva. Tanmateix, el mot *paisatge* incorpora la percepció i valoració del territori com a espai viscut, com a lloc de trobada de la naturalesa, la cultura i la mirada.

Parlem de **territori** per referir-nos a l'espai geogràfic habitat, apropiat i organitzat per una societat. Es tracta d'un espai de relació, de conformació de llocs i d'identitats i, per tant, objecte d'interés de geògrafs, d'historiadors i de molts altres professionals. El territori s'expressa a través dels paisatges. La seua qualitat o, per contra, la seua desestructuració es manifesta mitjançant el paisatge i, en aquest sentit, haurem de parar-li especial atenció en tant que el considerem per si mateix, a banda de la nostra cultura territorial, com un recurs essencial per a l'ordenació efectiva del territori i el desenvolupament estratègic del turisme.

El concepte de **paisatge** ha sigut definit des de diferents disciplines i enfocaments. Ningú ignora les múltiples connotacions que té; es tracta d'un terme polisèmic, que fa referència tant a la manifestació objectiva dels processos geogràfics d'un lloc, com a l'organització subjectiva que se'n puga construir. El paisatge expressa les interrelacions entre els processos naturals i culturals; és un indicador de l'activitat humana al territori i de salut ambiental. Però també el paisatge és la interpretació de l'entorn a través del filtre cultural de l'observador que el contempla. El significat del terme ha variat des d'una concepció basada en la imatge i la percepció fins a una noció organitzativa i analítica. En aquest sentit, el paisatge ha evolucionat des de les formes materials mesurables en una espai geogràfic determinat, passant per la representació d'aquestes formes en suports diversos (texts, pintures, fotografies...), fins a convertir-se en els espais desitjats, recordats i somàtics de la imaginació i els sentits (Cosgrove, 2002). En definitiva, el paisatge és un constructe humà, una imatge del territori carregada de valors i simbolisme.

Morella (foto Pili Membrado).

Culla (foto Adela Talavera).

La Convenció Europea del Paisatge (CEP, Florència, 2000) recull aquest doble sentit del terme i defineix el paisatge com qualsevol part del territori, resultat de l'acció i la interacció de processos naturals i culturals, tal com és percebuda pels ciutadans. El CEP s'ha convertit en un document de referència en matèria paisatgística, que marca les directrius jurídiques generals, fonament de les normatives i les polítiques dels països signants i ratificadors en matèria de paisatge. Amb el CEP, el paisatge s'ha "territorialitzat" i assoleix una nova dimensió. No es tracta d'àrees d'una qualitat ambiental o cultural superior, sinó d'una qualitat de tots els llocs. Si l'Estratègia Territorial Europea (ETE), acordada el 1999, estén l'atenció paisatgística a espais més extensos, és la Convenció Europea del Paisatge la que impulsa la territorialització del paisatge; s'assumeix que tot el territori és paisatge, siga quin siga la seua qualitat i interés. Així, propugna una política de paisatge per al conjunt del territori amb la finalitat d'assegurar el benestar individual, social i cultural, perquè el paisatge forma part de la qualitat de vida de tots els ciutadans i manifesta la identitat cultural de cada societat. És a dir, insta a definir instruments i mecanismes no només de protecció sinó també de gestió i ordenació de qualsevol tipus de paisatges (Muñoz, 2007), així com la seua revalorització.

Paisatge és, segons el Conveni, "qualsevol part del territori, tal com la percep la població, el caràcter de la qual siga el resultat de l'acció i la interacció de factors naturals i/o humans". Es tracta d'una definició basada en preocupacions ambientals i culturals, amb una motivació eminentment social i fonamentada en tres nocions essencials: territori, percepció i caràcter.

1. El territori. La definició de paisatge del Conveni es refereix en primer lloc al territori, a "qualsevol part del territori". El paisatge té, doncs, una base material concreta, referida no a nocions més abstractes com espai, àrea o sòl, sinó a territori, és a dir, a l'espai geogràfic entés com a marc de vida, com a àmbit construït per la societat en diversos contexts ambientals i històrics. Com a fet territorial el paisatge té també escales diferents, que afecten tant el seu estudi –com intervenen, es jerarquitzen i es relacionen els seus elements constitutius (Bolòs, 1992)– com al sentit i l'abast de les determinacions d'ordenació paisatgística.

2. La percepció. El territori del paisatge no consisteix només en la seua configuració material, en la seua fisonomia; el paisatge sorgeix de la relació sensible, de la percepció sensorial –principalment visual, encara que no només– del territori observat per l'ésser humà o, en paraules de l'ecòleg Fernando González Bernáldez, de "la percepción multisensorial de un sistema de relaciones ecológicas" (González Bernáldez, 1981). En això està la diferència i, alhora, la proximitat entre els conceptes de territori i paisatge. El paisatge és el territori percebut, amb tota la complexitat psicològica i social que implica percebre'l, des dels aspectes simplement visuals fins als més profunds relacionats amb l'experiència estètica de la contemplació reflexiva i l'estudi consegüent de "las variables relevantes para la explicación del juicio estético de los paisajes", que ha interessat particularment la psicologia (Corraliza, 1993). Des de la perspectiva d'un concepte de paisatge implicat en la gestió sostenible del territori, les diferents percepcions i representacions de grups i actors socials interessen sobretot com a expressió del debat entre diverses maneres de veure i valorar el paisatge, de formular aspiracions paisatgístiques, en definitiva, com a "eina de negociació en les accions de planificació

territorial" (Luginbühl, 1998). La percepció en el concepte de paisatge remet, doncs, a la participació social com a via per a conéixer –diu el Conveni– "les aspiracions de les poblacions" en matèria de paisatge i la formulació dels denominats "objectius de qualitat paisatgística". La democratització del paisatge s'expressa a través d'aquesta apropiació col·lectiva i individual de tots els paisatges, que per a la seua transformació, per al seguiment de la seua evolució i per a la prevenció de la seua destrucció desconsiderada, necessiten una participació directa de tots en totes les fases de decisió.

3. El caràcter. L'última part de la definició de paisatge del CEP assenyala que el caràcter de cada paisatge és resultat de l'acció de factors naturals i humans i de les seues interrelacions. La paraula *caràcter*, com *territori*, és significativa en la definició del CEP. El sentit de caràcter com a senyal o marca que s'imprimeix en alguna cosa –en aquest cas, en el territori– incorpora el temps històric i està molt pròxim a la idea d'"empremta" que Jean-Marc Besse destaca en el seu assaig sobre l'aportació geogràfica a l'enteniment del paisatge com a fisonomia del territori (Besse, 2000). El paisatge és, en la seua configuració formal, l'empremta de la societat sobre la naturalesa originària i sobre els paisatges heretats, la marca o senyal que imprimeix "caràcter" a cada territori.

Aquesta obertura de l'horitzó paisatgístic és alhora territorial –afecta tots els llocs– i social –inclou la gent, tots els grups socials, siguen quins siguen les seues visions i interessos. El reconeixement del paisatge com a "element clau del benestar individual i social implica drets i responsabilitats per a tots". El paisatge entés així és un "bé comú territorial" en expressió d'Alberto Magnaghi (2012), un bé a què tenim o hauríem de tindre dret i accés totes les persones, perquè, com sàviament va assenyalar Víctor Hugo fa més de segle i mig i en un altre context, "l'ús pertany al propietari, la bellesa a tot el món" (Choay, 2009). La contribució del paisatge a la formació de cultures locals i a la consolidació d'identitats, el converteixen en "un component fonamental del patrimoni natural i cultural"; i el fet de considerar-lo com a "recurs favorable per a l'activitat econòmica" fa de les iniciatives de "protecció, gestió i ordenació del paisatge" una via de foment de la competitivitat dels territoris des del caràcter i la identitat dels llocs i des dels valors ecològics i culturals que el paisatge inclou.
Les activitats humanes tenen el seu fonament al territori. Aquest aporta les matèries primeres i els recursos necessaris per al desenvolupament d'una societat. A partir del neolític els grups humans es fan sedentaris, transformen la seua economia i inicien un profund canvi sobre el territori i el seu paisatge que es prolonga fins als nostres dies. Efectivament, els paisatges valencians són bàsicament una herència natural i cultural, remodelada per les diverses societats que els han habitat; són el fruit de les transformacions funcionals del territori, després d'una llarga ocupació humana (Mateu, 2007).
Especialment en l'últim segle, els processos socioeconòmics experimentats per la societat valenciana han propiciat canvis profunds, alguns dels quals s'han traslladat a l'arena territorial. Les transformacions del paisatge són constants, cada vegada més ràpides. Però, com apuntàvem abans, aquests canvis en les configuracions fisonòmiques no sempre s'han produït al mateix ritme. El creixement de la població i la demanda contínua de recursos han propiciat, especialment en les últimes dècades del segle XX i primera del XXI, una

Salines de Santa Pola (foto Adela Talavera).

Església dels Sants Joans, la Llotja i la Catedral de València (foto Miguel Lorenzo).

transformació compromesa i accelerada dels llocs, dels seus significats i dels seus paisatges. Assistim a una massificació del litoral, a una despersonalització de les zones intermèdies i a un abandonament de les àrees de muntanya.

Degradació, fragmentació i desestructuració acompanyen un dels principals problemes a què s'enfronten els nostres paisatges: la banalització pel ràpid canvi de model territorial. El procés d'urbanització s'ha generalitzat; les dinàmiques socioeconòmiques ens condueixen a un territori despersonalitzat, amb uns paisatges que es repeteixen independentment del lloc (Muñoz, 2006) i es converteixen en "aterritorials". El resultat és la translació de dinàmiques urbanes a territoris rurals. L'expansió de parcs tecnològics i polígons industrials des de les principals ciutats cap a la seua àrea metropolitana i més enllà d'aquesta n'és un clar exemple. Aquesta situació homogeneïtza visualment i funcionalment el territori; és el fruit d'una dispersió desmesurada de la urbanització, en forma d'habitatges unifamiliars, centres comercials i d'oci, espais turístics, infraestructures viàries... Una dinàmica que es reprodueix i que ens condueix a l'estandardització del paisatge.

Cal fer un esforç col·lectiu. La societat valenciana té un autèntic repte: reconduir per la via correcta la transformació inevitable dels nostres paisatges. Per a fer-ho, cal reflexionar sobre el territori, dur a terme una lectura del paisatge acurada i intel·ligent; de la seua forma, del que va ser, del que ens ha arribat i, no podia ser altrament, del que el poble valencià vol que siga, de manera que els responsables tècnics i polítics dirigisquen les accions oportunes per a compatibilitzar protecció i desenvolupament socioeconòmic. Un primer pas per a aconseguir el repte a què ens referíem més amunt és conéixer els nostres paisatges, la seua varietat, riquesa, bellesa i de vegades la seua incoherència i complexitat. Estem en el camí.

La Comunitat Valenciana ha posat una sèrie d'accions que són el fonament de la seua actual política de paisatge, entenent el paisatge com un element fonamental per a l'ordenació territorial. Les accions essencials que marca la Política de Paisatge de la Comunitat Valenciana són, bàsicament, una legislació específica, un organisme concret per al seguiment i aplicació de la llei, la incorporació del paisatge en el planejament a diferents escales territorials, el desenvolupament de diversos instruments (plans, programes, estudis d'integració, catàlegs...) de protecció, ordenació i gestió del paisatge, l'impuls de la participació ciutadana en la planificació territorial i de paisatge, i el suport tècnic i financer a ajuntaments i a agents privats per a l'aplicació dels instruments de paisatge. La gestió del paisatge recull la posada en valor en termes d'estratègia turística.

La Convenció Europea del Paisatge concep l'ordenació del territori com a eina clau per a desenvolupar les polítiques de paisatge, que garantisquen la seua protecció, gestió i ordenació en diversos nivells polítics i a diferents escales (Priore, 2002; Zoido, 2010). Mitjançant l'ordenació territorial podem madurar quins són els paisatges en què volem viure i incorporar les demandes de la població mitjançant procediments de participació ciutadana.

Amb tot, és evident l'interés i la potencialitat dels treballs d'avaluació paisatgística que assoleixen per a una política territorial compromesa amb el caràcter del paisatge, i, específicament, per a **una estratègia turística diferenciada i de qualitat** com la que vol impulsar el govern valencià, que ha d'entendre el paisatge com a patrimoni i recurs de desenvolupament territorial, salvaguardant i difonent els seus valors i integrant amb la

Xàtiva (foto Miquel Francés).

màxima atenció els nous projectes en la identitat natural i cultural de cada paisatge valencià. En els últims temps, hem presenciat la renovació del concepte de paisatge i, amb això, de **les seues implicacions turístiques**. Un canvi, per a alguns una metamorfosi, que ha discorregut des de la imatge de la naturalesa sublim fins al caràcter i identitat dels llocs.

L'Hemisfèric i el Museu de les Ciències (foto Miguel Lorenzo).

2. DIVERSITAT DEL PAISATGE I ESTRATÈGIA TURÍSTICA

La caracterització i la valoració del paisatge en relació amb el turisme necessita un estudi aplicat sobre les potencialitats de la diversitat paisatgística del territori de referència, tant natural com cultural, per a fonamentar una estratègia turística diferenciada, competitiva i sostenible en l'àmbit, en aquesta ocasió, de la Comunitat Valenciana.

L'objectiu general d'aquest projecte té a veure amb el tractament d'accions incardinades en paisatges d'escala territorial, referides tant a l'escala municipal, comarcal, provincial o autònoma, com a la de projectes turístics molt concrets, preferentment empresarials relacionats amb el sector turístic. El seu contingut es mou, doncs, entre la caracterització i la valoració del paisatge en relació amb el turisme –*Landscape Tourism Character Assessment*–, més pròpia de l'especialitat científica i professional del geògraf, i la localització i el disseny de projectes turístics concrets integrats en el paisatge –*Landscape Design*–, competència habitual d'arquitectes i paisatgistes, entenent en tot cas el paisatge com a patrimoni territorial i recurs turístic en la perspectiva de la sostenibilitat.

Com va destacar fa anys en un estudi ja clàssic David Pearce (1987), fer turisme significa, abans que res, *canviar de lloc*. Com escriu Pearce:

El que es desprén d'aquests estudis (estudis sobre les motivacions del turisme) és que la motivació fonamental per al viatge turístic és una necessitat –real o simulada– de trencar amb la rutina; per a molts, la millor manera d'aconseguir aquesta ruptura és a través d'un canvi físic de lloc. Així doncs, el "canvi de lloc" sembla ser no només un dels atributs definitoris del turisme, sinó la seua autèntica essència.

Doncs bé, probablement el que millor transmet al turista aquest canvi de lloc tan desitjat és, precisament, el paisatge (Nogué, 1989).

És cert que la comprensió i la valoració del paisatge com a atracció i recurs turístic han canviat apreciablement al llarg del temps. Però no és menys cert que el paisatge com a experiència multisensorial i cultural de llocs desconeguts o no quotidians ha estat sempre, des de la seua gènesi, al nucli del fenomen i l'activitat

La serra de les Agulles i La Valldigna des de el Mondúber (foto Miquel Francés).

Orihuela (foto Adela Talavera).

turística. Aquestes relacions tradicionals i estretes entre turisme i paisatge han sigut també contradictòries, sobretot a partir del moment en què el turisme deixa de ser minoritari i restringit a parts molt concretes del territori, i passa a constituir un fenomen de masses, amb gran capacitat de consum d'espai i de recursos.

UNES ESTRATÈGIES ALLUNYADES DEL TURISME DE MASSES: ALTERNATIVES A LA BANALITZACIÓ I L'ESTANDARDITZACIÓ

Enfront d'un turisme molt tancat socialment i espacialment en els seus orígens, el turisme fordista obert al gran públic continua buscant paisatges bells i singulars, comercialitzant-los com a components fonamentals del producte turístic (Villar Lama, 2013), cosa que manifesta alhora una gran capacitat de transformació i generació de nous paisatges, que ben sovint impliquen deteriorament o suplantació de les imatges que es van utilitzar com a reclam i la generació d'uns paisatges nous –els paisatges del turisme– als quals, en general, manca originalitat i adaptació al lloc, a més d'implicar en molts casos un consum insostenible de recursos territorials (Mata Olmo, 2012). Per tot això, actualment, el creixent interés per l'estudi de les relacions entre turisme i paisatge, i per la formulació d'estratègies turístiques sostenibles i integrades en el paisatge, tracta el tema des d'una perspectiva doble:

(1) *El paisatge, factor de qualitat.* La que entén el paisatge com a recurs turístic fonamental, que ha de ser valorat i gestionat amb prudència, de manera que el turisme no el devore i transforme, sinó que l'incorpore en la seua estratègia com a part fonamental de la qualitat del destí.

(2) *El paisatge, inspirador de nous productes.* La que s'ocupa prioritàriament dels paisatges generats pel turisme, analitzant críticament la seua estandardització i "espectacularització", però aportant també criteris per al disseny de nous destins i productes, i per a la "reinvenció" i requalificació de paisatges obsolets i de baixa qualitat, especialment en destins litorals madurs i massificats.

En conseqüència, advoquem per **una estratègia turística integrada en el procés de capital territorial de primer ordre**, que en garantisca la salvaguarda i la promoció; però, al mateix temps, cal establir els criteris d'integració en el paisatge dels projectes, de manera que aquests contribuïsquen a realçar –no a suplantar– el caràcter i els valors del paisatge amb les millors decisions quant a emplaçament, accessibilitat, gestió dels recursos i qualitat arquitectònica dels edificis, infraestructures i zones verdes. Al marge del paper del paisatge com a recurs turístic –el primer dels enfocaments sobre les relacions entre turisme i paisatge–, l'ús del paisatge pel turisme –i, per tant, la creació d'un "nou" paisatge turístic– es fa en la pràctica, de tres maneres diferents (Antón Clavé, 2011):

(1) En uns casos, subordinant l'activitat turística a la funció principal d'espai, de manera que el turisme tinga la menor repercussió possible sobre el paisatge, tal com ocorre, per exemple, amb els productes que impliquen activitats en espais naturals protegits.

(2) En altres casos, incorporant de manera complementària una nova funció –la turística i/o recreativa–, que afecta, mediatitza i pot arribar a condicionar la funció principal de l'espai (per exemple en àrees rurals

i urbanes d'interés, amb intensa freqüentació turística i/o recreativa), en la mesura que el paisatge vist i contemplat pels visitants pot arribar a estar desvinculat totalment o parcialment de la vida quotidiana dels residents i els actors locals.

(3) O bé, transformant l'espai i creant un paisatge radicalment diferent del preexistent a través del desenvolupament d'una nova funció productiva que passa a ser dominant ja siga, tal com apunta Rodaway (1995), modificant-lo profundament (com ha ocorregut en la majoria dels destins que tenen o han adquirit naturalesa urbana) o, fins i tot, obliterant-lo (com en el cas dels complexos recreatius de Disney).

El desenvolupament turístic genera, segons Zukin (1998), processos de *desterritorialització* quan els llocs repliquen experiències semblants amb l'objectiu de capturar una part del mercat per a un producte estandarditzat. "Obvia decir que la *desterritorialización* (desdiferenciación, desmemorización, descontextualización) del paisaje afecta a las comunidades locales, a los precios de los productos que en él se producen y consumen, y a la especialización del mercado laboral. Genera, además, conflictos de identidad" (Antón Clavé, 2011). Conseqüència directa de l'estandardització, entesa com un procés de rèplica global de components i composicions paisatgístiques orientades al consum de la seua imatge, és l'espectacularització del paisatge per fer-lo pretesament més atractiu i, sobretot, de consum més simple i massiu. La denominada espectacularització implica la transformació del paisatge en un objecte especialitzat i orientat a públics específics, que és gestionat, comercialitzat i consumit a través de l'"estar" passiu, el "contemplar", el "gaudir" i el "sentir" dels seus visitants (ja siguen platges, espais naturals en què s'indica el millor lloc per a fer les fotografies, barris antics, estacions de muntanya, centres comercials o parcs temàtics) (Antón Clavé, 2011).

Enfront de l'estandardització i l'espectacularització passiva, amb el correlat d'insostenibilitat ambiental i d'aculturació que aquests processos solen implicar, l'agenda d'un turisme renovat i sostenible, integrat al lloc, de major qualitat i competitivitat, entre altres raons per la seua singularitat, atorga al paisatge –als paisatges diversos dels llocs– una funció significativament diferent, més respectuosa i més activa, més lligada també, en la mesura possible, a la vida quotidiana dels habitants dels llocs, sobretot quan es tracta de turisme en medis naturals i rurals, o junt a comunitats amb formes de vida diferents de les que introdueix la nova activitat turística. Així ho recull ja la Carta Mundial del Turisme Sostenible (OMT, 1995) i el Codi Ètic Mundial per al Turisme (ONU, 1999-2002). Aquests criteris han inspirat l'Agenda Europea per un Turisme Sostenible i Competitiu (CCEE, 2007) i el recent Pla de Turisme Espanyol Horitzó 2020 (Cañizares, 2013).

Desembocadura del riu Anna, Borriana (foto Pep Pelechà).

L'Albufera de València (foto Miquel Francés).

3. ELS PAISATGES TURÍSTICS DE LA COMUNITAT VALENCIANA: PAISATGES VALUOSOS I VALORATS

La Comunitat Valenciana, estreta faixa de territori de l'orient peninsular, se'ns presenta com una regió de múltiples contrasts paisatgístics. A pesar dels estereotips lligats als espais costaners, disposa d'un interior muntanyós i difícil que fins fa ben poc, estava allunyat del dinamisme socioeconòmic de les àrees litorals i metropolitanes. La Comunitat Valenciana té un paisatge mediterrani que, en realitat, és un mosaic de paisatges. Una matriu, un patró definit bàsicament pel clima, on l'altitud, el pendent, la presència d'aigua, el tipus de vegetació etc., i l'acció humana –és a dir, la cultura– actuen com a conformadors de les singularitats paisatgístiques. En aquest sentit, el paisatge valencià reflecteix la varietat de processos i dinàmiques territorials, alternant paisatges muntanyencs, paisatges plans, paisatges subhumits, paisatges subàrids, paisatges agraris, paisatges urbans i paisatges de transició, entre d'altres (Piqueras, 1999).

El mosaic de paisatges valencians és una expressió de processos ecològics i històrics. Els nostres paisatges són el fruit de diversos avatars, de la superposició, la remodelació o directament de la substitució d'unes estructures territorials per unes altres. Són el resultat de l'acció modeladora de les societats sobre el seu entorn, tant en àrees rurals com en les urbanes (Mateu, 2007). Així, el territori de la Comunitat Valenciana ha experimentat en primera persona la crisi del medi rural i les àrees de muntanya, localitzades a l'interior i zones més distants dels nuclis dinàmics del litoral. El que va ser un espai harmònic i equilibrat paisatgísticament experimenta en l'actualitat canvis fisonòmics i funcionals, com a resultat del retrocés de la silvicultura, ramaderia i agricultura, de l'abandonament de l'hàbitat dispers (masies) i d'algunes infraestructures i oficis tradicionals. Una de les conseqüències és l'homogeneïtzació del paisatge, allà on la vegetació natural recolonitza els camps de conreus abandonats, engolint estructures patrimonials com són els bancals i murs de pedra en sec, camins de ferradura, neveres, pedreres de calcària, carboneres i altres construccions típiques del medi rural. De vegades, el foment del turisme rural i la posada en pràctica de polítiques de desenvolupament local han permés retardar el panorama que hem dibuixat i conservar, i fins i tot restaurar, el mosaic paisatgístic del medi rural.

PAISAJES TURÍSTICOS VALENCIANOS IOSOS ORADOS

El Benicadell (foto Miguel Lorenzo).

L'agricultura continua sent el motor de les dinàmiques paisatgístiques valencianes. A la zona intermèdia i al litoral valencià, l'activitat agrícola perdura com l'element estructurant d'aquests paisatges. Uns paisatges rurals, però marcats pel caràcter productiu. Ací es diferencia entre el secà i el regadiu, si bé l'obertura de nous regs per bombament d'aigües subterrànies, ha substituït la trilogia garrofera, ametler, olivera per un mar de tarongers que acaba amb la diversitat paisatgística dels anteriors mosaics agrícoles (Mateu, 2007). Igualment estan en perill les hortes històriques veïnes als nuclis urbans més dinàmics. Es produeix un procés de periurbanització que arriba fins i tot a les zones intermèdies; ara parlem de la ciutat dispersa que inunda bona part de l'espai agrícola del litoral, on el creixement urbà, la implantació de polígons industrials i de grans infraestructures viàries i de serveis compliquen la identitat a paisatges tradicionals, cada vegada més fragmentats i degradats ambientalment i culturalment.

En aquesta obra presentem una selecció del que hem considerat paisatges representatius de la Comunitat Valenciana. Representatius per la seua riquesa natural, pels seus valors culturals i històrics, per la seua bellesa visual, pel seu simbolisme, per la seua plasticitat, per la seua singularitat, pel seu patrimoni o senzillament per la combinatòria de diverses d'aquestes virtuts. Es presenten classificats en diversos grups, atenent les característiques geogràfiques i les dinàmiques territorials que en aquests es generen. Així, tenim paisatges de muntanya i forestals, paisatges fluvials, paisatges d'aiguamolls, paisatges litorals, paisatges històrics, paisatges agraris, paisatges industrials i de serveis, paisatges habitats i paisatges simbòlics.

L'esquema de l'obra té relació amb la classificació dels paisatges seleccionats. Alguns d'aquests espais tenen límits difusos, però sempre reconeguts en l'imaginari col·lectiu dels valencians. Així, trobem paisatges vinculats a espais naturals protegits, com per exemple el Parc Natural de l'Albufera de València o el Parc Cultural de la Valltorta-Gasulla, però també paisatges més imprecisos però simbòlics com els paisatges citrícoles, l'ametlerar, els paisatges de frontera lligats als castells medievals o fins i tot els paisatges configurats pel poblament tradicional i els habitatges que hi estan integrats. Altres paisatges més actuals, dinàmics i complexos pels seus efectes ambientals i paisatgístics igualment han quedat recollits en el treball. Són els paisatges urbans i periurbans, els paisatges turístics del litoral o els paisatges lligats a les infraestructures, indústries i serveis.

La caracterització de cada un dels paisatges seleccionats es presenta amb un nivell de profunditat diferent, atenent la rellevància que el comité científic de l'obra ha considerat oportuna. En aquest sentit, dins de cada classe o grup de paisatges es presenten en primer lloc aquells a què hem dedicat una major atenció, seguits d'altres tractats amb menor nivell de detall. En tots els casos, cada paisatge incorpora en la seua caracterització citacions literàries o científiques que fan referència a aquests llocs, material fotogràfic i una cartografia en què s'han plasmat els elements cartografiables més representatius de cada paisatge. Hi han participat una vintena d'autors de diverses disciplines (geografia, història, arqueologia, història de l'art, periodisme...).

PAISATGES TURÍSTICS VALENCIANS, VALUOSOS I VALORATS

PAISATGES HABITATS

001. València: Ciutat de les Arts i les Ciències
002. El Periurbà d'Alacant
003. Castelló històric
004. Ares del Maestrat
005. Paisatges de l'aigua al Maestrat: el balneari de la Font d'en Segures. Benassal
006. Ademuz i la seua horta
007. Vinaròs-Benicarló
008. Alpuente i els seus voltants
009. Requena
010. Alboraia
011. València històrica
012. Dénia i els seus voltants
013. Xàbia
014. Ontinyent
015. Orihuela
016. Montanejos
017. Cofrentes i els seus voltants
018. Ayora i els seus voltants
019. Segorbe i els seus voltants
020. Llíria, l'antiga Edeta
021. Els horts de tarongers d'Alzira i Carcaixent
022. Alacant i la seu horta
023. Xàtiva
024. Albaida
025. Bocairent
026. Habitatges tradicionals: la masia, la barraca i l'alquerla

PAISATGES SIMBÒLICS

027. L'Horta de València
028. El Palmerar històric d'Elx
029. Penyagolosa
030. El Penyal d'Ifac
031. El Desert de les Palmes

PAISATGES HISTÒRICS

032. Parc Cultural Valltorta-Gasulla
033. La Cova de l'Aranya
034. El Pla de Petracos
035. Castells de Frontera a la Vall d'Ayora-Cofrentes i el Vinalopó
036. Sagunt
037. Morella
038. Les Neveres i les Geleres de Mariola
039. El pantà d'Elx
040. El pantà de Tibi
041. El pantà de Relleu

PAISAJES DE MONTAÑA Y FORESTALES

042. El Caroig-La Muela de Cortes
043. Aitana
044. La Tinença de Benifassà
045. Serra de Mariola
046. El Massís del Mondúver
047. El Calderón
048. Serra del Benicadell
049. El Montgó
050. La Serra Calderona
051. L'eix Alcoi-Gandia
052. El Carrascal de la Font Roja
053. El circ de la Safor
054. Suredes de la serra d'Espadà
055. El Puig Campana

PAISATGES FLUVIALS

056. El Xúquer de la Ribera
057. El Túria
058. El Baix Segura
059. Hoces del Cabriel
060. El Riu Montnegre
061. La Rambla de la Viuda
062. El Barranc de l'Infern

PAISATGES DELS AIGUAMOLLS

063. L'Albufera de València
064. La Marjal de Pego-Oliva
065. El Fondó d'Elx
066. El Prat de Cabanes-Torreblanca

Paisatges litorals

067. Litoral de La Marina Alta: acantilats i cales
068. La Serra d'Irta
069. Peníscola, fortalesa i població
070. Gandia, port i ciutat
071. Tabarca
072. Torres de guaita
073. Benidorm, ciutat turística i platja
074. La Serra Gelada
075. Les Columbretes

PAISATGES AGRARIS

076. Les Oliveres del Maestrat
077. Terres del vi de Requena-Utiel
078. La Citricultura de la Plana
079. Terres dels Alforins
080. L'Arrossar de la Ribera
081. El garroferar del Peu de Mont valencià
082. Bancals de Callosa d'en Sarrià
083. El Nord valencià
084. L'Ametlerar de les Foies alacantines

PAISATGES INDUSTRIALS I DE SERVEIS

085. Els salts hidroelèctrics del Xúquer
086. Indústria del paper i tèxtil del riu d'Alcoi
087. Les salines de Santa Pola-Torrevieja
088. La indústria ceràmica de la Plana
089. Les salines de Villagordo del Cabriel

PAISATGES I ACCIONS ESTRATÈGIQUES

090. Els Ports de Morella
091. L'Alt Maestrat, paisatges de la pedra en sec
092. La comarca d'Alto Mijares-Espadán
093. La comarca d'Alto Palancia
094. La comarca d'Alto Turia
095. La Ribera Baixa del Xúquer
096. Els paisatges de la Vall d'Albaida
097. La Vall del Pop
098. L'Alcoià-Comtat
099. El Vinalopó mitjà

RUTA DE LA SEDA

100. Els paisatges de la seda

100 PAISATGES TURÍSTICS VALENCIANS VALUOSOS VALORATS

ESPACIOS TURÍSTICOS VALENCIANOS

I. Els Ports-Maestrat
II. Litoral del Maestrat
III. Mijares-Espadán
IV. Litoral y Area Urbana de Castellón
V. La Plana Baixa Litoral
VI. Palancia-Calderona
VII. Serranía del Turia-Ademuz
VIII. Orla Interior del Área Metropolitana de Valencia
IX. Valencia, Entorno Metropolitano y Litoral
X. Plana de Utiel-Requena
XI. Valle de Ayora
XII. Macizo del Caroig
XIII. La Costera
XIV. La Vall d'Albaida
XV. La Safor
XVI. Valles de Alcoi y Sierras Interiores
XVII. La Marina Alta Litoral
XVIII. Benidorm-Marina Baixa Litoral
XIX. Alto y Medio Vinalopó
XX. Área Metropolitana Alicante-Elx
XXI. Bajo Segura

4. ACCIONS ESTRATÈGIQUES A L'ENTORN D'UNA RELACIÓ SOSTENIBLE ENTRE TURISME I PAISATGE

A continuació, es proposen una sèrie d'accions estratègiques que tenen en comú un turisme de qualitat i sostenible, i per això mateix competitiu, i un coneixement del paisatge, no com a mer escenari espectacular, sinó com a caràcter i senyal d'identitat del territori:

Major protagonisme del paisatge. El disseny de noves destinacions o la requalificació i la millora de les ja existents ha d'atorgar un paper cada vegada més important als factors ambientals, tant naturals com culturals, i al paisatge que els sintetitza davant de la mirada i la vivència del turista.

Diferenciació dels destinacions turístiques. Els valors patrimonials territorials i, específicament, el paisatge contribueixen, una vegada convertits en recursos per a l'activitat turística, a definir i diferenciar la destinació, i a qualificar-la, enfront de processos molt estesos de banalització i artificialització que finalment resten competitivitat i ingressos, alhora que generen costs de gestió elevats per a les administracions públiques i els particulars.

"Glocalització" en la gestió dels paisatges. En un context de globalització i molta alta competència territorial, els factors associats a l'autenticitat, la integritat i el caràcter dels paisatges, inclosos en aquests les formes de vida locals, són factors molt importants de competitivitat, sense perjudici de la qualitat requerida per als equipaments i serveis complementaris, i de la innovació en la canalització de fluxos d'informació i coneixement.

Protagonisme del caràcter i la identitat dels llocs. En aquestes estratègies de turisme innovadores, competitives i sostenibles, el paisatge –els paisatges– no haurien de ser només escenaris espectaculars –que també, de vegades– per a la contemplació passiva, sinó l'expressió del caràcter i la identitat dels llocs, de manera que puguen establir-se fórmules d'interacció entre visitants i poblacions locals, especialment en el cas d'iniciatives lligades a paisatges i formes de vida rurals.

Els Ports (foto Adela Talavera).

Desembocadura del Barranc del Carraixet (foto Miquel Francés).

La reivindicació d'un relat basat en la història. El paisatge pot explicar i ha d'explicar la història i el present d'un territori, i és precisament aquesta capacitat de contar una història i d'interactuar amb la societat i el territori que es visita el que propicia una experiència turística que alhora és més plaent i civilitzadora, tant per als visitants com per als residents. Aquest plantejament pot ser que no tinga cabuda en destinacions turístiques massives i en aquelles que han suplantat radicalment el substrat ecocultural de l'espai sobre el qual s'assenten; però sí que en té per a territoris i estratègies turístiques com la valenciana, amb una base paisatgística de gran força expressiva i integritat.

Els sistemes de paisatges assentats en regions turístiques. Els paisatges d'un territori, integrats i interpretats en xarxa i no com la mera suma de llocs o fites, contribueixen a sustentar una oferta turística diversa, complementària i proactiva amb processos de desenvolupament territorial equilibrats, sostenibles i amb capacitat d'arribar a molts punts del territori. En aquest sentit, resulta convenient generar i enfortir "regions turístiques", enfront de destins singulars i molt localitzats, a partir d'àrees de característiques més o menys homogènies i amb identitat pròpies, que normalment es dibuixen en una escala subregional i per a les quals el paisatge és un ingredient rellevant (Lozato-Giotart, 1990).

Dimensió pública i interpretativa. L'accés públic als paisatges –no elitista, com en els orígens– i el gaudi a partir de la seua interpretació constitueix una via important per a la millora del valor oferit als turistes, amb experiències turístiques que diferencien i potencien el posicionament de la destinació, i revaloren els productes del lloc.

BIBLIOGRAFIA

ANTÓN CLAVÉ, S. (2011). "El papel del turismo en la construcción del paisaje", en Vera Rebollo, F. (coord.), Vera, F., López Palomeque, F., Marchena, M. J. i Antón Clavé, S. (2011): *Análisis territorial del turismo y planificación de destinos turísticos*, València, Tirant lo Blanch, pp. 249-266.

BESSE, J.-M. (2000). *Voir la Terre. Six essais sur le paysage et la géographie*, Arlés, Actes du Sud ENSP/Centre du Paysage, 161p.

BOLÒS I CAPDEVILA, M. de (dir.) (1992). *Manual de ciencia del paisaje*, Barcelona, Masson, 273p.

CAÑIZARES, RUÍZ, Mª C. (2013). "Sostenibilidad y turismo: de la documentación internacional a la planificaron en España 'Horizontes 2020'", *Boletín de la Asociación de Geógrafos Españoles*, 61, 67-93.

CORRALIZA, J. A. (1993). "Reacciones psicológicas a la estimulación escénica", *Ecosistemas*, 6, 46-49.

COSGROVE, D. (2002): "Observando la naturaleza: el paisaje y el sentido europeo de la vista", *Boletín de la A.G.E.*, 34, 63-89.

CHOAY, F. (2009). *Le patrimoine en questions,* París, Seuil, 282p.

ESPAÑOL ECHÁNIZ, I. M. (2002). "El paisaje en los sistemas de ordenación territorial: revisión y base de una propuesta", *OP, Ingeniería y Territorio*, 60, 102-111.

GONZÁLEZ BERNÁLDEZ, F. (1981). *Ecología y paisaje*, Madrid, Blume, 250p.

HERMOSILLA, J. (dir.) (2010): *Atlas geográfico de los paisajes valencianos*, València, Universitat de València.

LOZATO-GIOTART, J. P. (1990). *Geografía del Turismo*, Barcelona, Masson, 182p.

LUGINBÜHL, Y. (1998). "Les paysages, projets d'une Europe plurielle". *Naturopa*, 86, 4.

MATA, R. (2006). "Un concepto de paisaje para la gestión sostenible del territorio", en Mata Olmo, R. i Tarroja, A. (2006), *El paisaje y la gestión del territorio. Criterios paisajísticos en la ordenación del territorio y el urbanismo*, Barcelona, Diputació de Barcelona-CUIMP, pp. 17-40.

MATA OLMO, R. (2012). "Retorno al paisaje mediterráneo. Cultura territorial, conflictos y políticas", en Gozálvez Pérez, V. i Marco Molina, J. A. (eds.). *Geografía, retos ambientales y territoriales. XII Congreso de Geógrafos Españoles*, Alacant, AGE-Colegio de Geógrafos-Universidad de Alicante, pp. 17-65.

MATEU, J. (2007): "La memoria de los paisajes valencianos", en *Paisajes de la Comunitat Valenciana*, València, Conselleria de Territori i Habitage, Generalitat Valenciana, pp. 31-66.

MAGNAGHI, A. (2010;). *El Proyecto Local. Hacia una conciencia del lugar*, Barcelona, Arquitectonics, Ed. en castellà, 2011, 307p.

MUÑOZ, F. (2006). "urBanalización: la huelga de los paisajes", en Mata Olmo R. i Tarroja, A. (2006), *El paisaje y la gestión del territorio. Criterios paisajísticos en la ordenación del territorio y el urbanismo*, Barcelona, Diputació de Barcelona-CUIMP, pp. 143-166.

NOGUÉ, J. (1989). "Paisaje y turismo", *Estudios Turísticos*, 103, 35-46.

MUÑOZ, A. (2007): "Hacia una nueva política del paisaje. Ejemplos de actuaciones en el paisaje de la Comunitat Valenciana", en *Paisajes de la Comunitat Valenciana*, València, Conselleria de Territori i Habitage. Generalitat Valenciana, pp. 111-138.

PEARCE, D. (1987). *Tourism Today, A Geographical Analysis*, Nova York, Logman, 202p.

PIQUERAS, J. (1999): *El espacio geográfico valenciano. Una síntesis geográfica,* València, Gules, 392p.

RODAWAY, P. (1995). "Exploring the subject in the hiper-reality", en Pile, S. i Thrift, N. (eds.): *Mapping the Subject: Geographies of Cultural Transformations*, Londres, Routledge, pp. 242-266.

VILLAR LAMA, A. (2013): "La mercantilización del paisaje litoral del Mediterráneo andaluz: el caso paradigmático de la Costa del Sol y los campos de golf", *Revista de Estudios Regionales*, 96, 215-242.

ZOIDO, F. (2010): "Territorio y paisaje, conocimiento, estrategias y políticas", en PILLET, F. i CAÑIZARES, M.C. (ed.), *Territorio, paisaje y sostenibilidad. Un mundo cambiante*, Barcelona, Ediciones del Serbal, pp. 85-112.

ZUKIN, S. (1998). "Urban Lifestyles: Diversity and Standarization in Spaces of Consumption". *Urban Studies*, 35 (5-6), 825-839.

Paisatges habitats

032 València: Ciutat de les Arts i les Ciències
040 El Periurbà d'Alacant
050 Castelló històric
058 Ares del Maestrat
064 Paisatges de l'aigua al Maestrat: el balneari de la Font d'en Segures. Benassal
072 Ademuz i la seua horta
080 Vinaròs-Benicarló
088 Alpuente i els seus voltants
096 Requena
106 Alboraia
116 València històrica
124 Dénia i els seus voltants
132 Xàbia
140 Ontinyent
150 Orihuela
156 Montanejos
164 Cofrentes i els seus voltants
174 Ayora i els seus voltants
184 Segorbe i els seus voltants
192 Llíria, l'antiga Edeta
200 Els horts de tarongers d'Alzira i Carcaixent
208 Alacant i la seua horta
216 Xàtiva
228 Albaida
236 Bocairent
242 Habitatges tradicionals: la masia, la barraca i l'alquerla

Paisatges habitats

València: Ciutat de les Arts i les Ciències

Ciència, natura, art i avantguarda

Ingeniero, arquitecto y escultor, Santiago Calatrava nacido en Benimamet en Valencia, es sin duda uno de los creadores españoles con más proyección internacional. En su obra domina la geometría de las formas con singulares proyectos que abarcan desde grandes edificios... puentes bellísimos... y una larga lista de complejas construcciones de todo tipo (museos, estaciones, aeropuertos, instalaciones olímpicas, bodegas...) en todo el mundo... En las obras de Calatrava la influencia de Gaudí y de Félix Candela son claras: la estructura y su geometría son visibles y determinan la obra en sí... Pero la obra culminante de Calatrava será sin duda la popular Ciudad de las Artes y las Ciencias en Valencia...

Claudia Alsina
Geometría para turistas. Una guía para disfrutar de 125 maravillas mundiales y descubrir muchas más, Ed. Planeta, 2009

El paraboloide hiperbólico tiene la particularidad de pertenecer al grupo de superficies alabeadas que se pueden construir con sólo líneas rectas (superficies regladas). Esto hace que en arquitectura sea una superficie bastante asequible al trabajo de construcción. Dado que además es una de las estructuras más apropiadas para resistir esfuerzos de presión y tensión se considera ideal para obtener techos con gran resistencia de carga. Así, aparece en la cubierta de algunas famosas construcciones como la Colonia Güell del arquitecto catalán Antoni Gaudí o en l'Oceanogràfic de la Ciudad de las Artes y las Ciencias de Valencia.

Miguel A. Pérez
Una historia de las matemáticas: retos y conquistas a través de sus personajes, Visión Libros, 2006

Viajar a las profundidades del mar y conocer especies marinas de todos los océanos del mundo, participar en asombrosos experimentos científicos o tocar con los dedos las estrellas y planetas del universo, son aventuras que podréis vivir en la Ciudad de las Artes y las Ciencias...

"Qué hacemos este fin de semana. 52 propuestas de ocio familiar en Valencia" (2004)

Josep Montesinos i Martínez
Departament d'Història de l'Art
Universitat de València

El Museu de les Ciències Príncep Felip (foto Miguel Lorenzo).

En la recta final del segle passat, un nou paisatge va començar a brollar sobre la zona de l'antic llit del riu Túria. A l'espai per on discorria el riu entre el barri de Monteolivet i l'Assut de l'Or s'erigeix el complex, sobre 35 hectàrees, englobant una monumental i futurista arquitectura juntament amb un contingut on s'uneixen natura, cultura i diversió. L'anomenada Ciutat de les Arts i les Ciències s'ha convertit en una mostra de la potència econòmica, innovadora, científica i cultural de la ciutat. Avui dia aquesta imatge és una de les icones més representatives de la urbs valenciana.

UN NOVÍSSIM ESPAI URBÀ

València, al llarg de la història, té una estreta relació amb el seu riu, el Túria, també anomenat pels àrabs Guadalaviar. Els orígens de la ciutat s'identifiquen amb un espai envoltat d'aigua (corrents fluvials, marjals, pròxima Albufera), és una ciutat sobre les aigües. Líquid que va possibilitar la creació d'un antic sistema de regadiu que donava vida a l'Horta i que va envoltar històricament la ciutat. Però al mateix temps les inundacions successives afectaven negativament la urbs. Va ser arran de l'última inundació, l'any 1957, quan es va decidir desviar el llit del Túria cap al sud de la ciutat.

Efectivament, l'anomenat Pla Sud va portar la desembocadura i el curs del riu uns quilòmetres al migdia de la ciutat. Amb això va quedar lliure l'espai ocupat pel sinuós llit des de la localitat de Mislata fins al port. Va haver-hi intents d'urbanitzar en part aquest espai, així com d'installar-hi vies de comunicació. Però les reivindicacions i les lluites veïnals van aconseguir paralitzar aquests despropòsits i van aconseguir que aquest espai es convertira en un parc per a gaudi dels valencians i dels visitants. La línia d'aquell vell llit divideix la ciutat en dos. En la capçalera, junt amb Mislata, s'ha construït un Bioparc, amb la creació d'espais i d'entorns per a diverses varietats d'animals, així com un jardí anomenat Parc de Capçalera. Els espais vegetals continuen desenvolupant-se al llarg de tot el llit, on també hi ha llocs per a la realització d'activitats esportives diverses, punts d'aigua, elements lúdics... Tot això fa de l'antic llit del Túria un espai vast en forma de parc lineal d'11 quilòmetres i d'unes 110 hectàrees de superfície, on se citen la natura, l'aigua, l'esport, la cultura... El Jardí del Túria està creuat per nombrosos ponts de diverses èpoques, des dels medievals, construïts amb carreus de pedra sobre arcs gòtics, fins als més moderns, d'una arquitectura espectacular. Una de les últimes realitzacions en aquest antic espai fluvial ha sigut la Ciutat de les Arts i les Ciències.

Se situa tot el complex de la Ciutat de les Arts i les Ciències, al llarg d'un eix de gairebé dos quilòmetres, i 35 hectàrees. Engloba en el seu si una magnífica arquitectura obra de conjunt del valencià Santiago Calatrava amb la col·laboració de Félix Candela en algun espai. És un lloc per a la divulgació, per a la investigació científica i artística, un paisatge monumental per al gaudi dels ciutadans i dels visitants. Se situa a l'est de la ciutat de València, com un pont que la uneix amb la façana marítima.

El Palau de les Arts Reina Sofía i L'Hemisfèric (foto Miguel Lorenzo).

Els elements arquitectònics principals són:

El Palau de les Arts Reina Sofía. És el gran espai valencià de les arts escèniques, fonamentalment d'òpera.

L'Hemisfèric. Edifici en forma d'ull, per a projeccions cinematogràfiques a través de les últimes tecnologies de la imatge i el so.

El Museu dels Ciències Príncep Felipe. Amb el seu edifici allargat en d'una estructura gairebé esquelètica, que inclou un espai interactiu on el visitant viu la ciència.

L'Umbracle. Microespai vegetal mirador, amb una coberta futurista i que conté espècies característiques del territori valencià.

L'Oceanogràfic. Aquari que mostra la vida dels mars i oceans de la Terra. Dotat de nombrosos espais que respon a diversos hàbitats, amb una magnífica arquitectura.

L'Àgora. Plaça coberta per a la realització de diversos esdeveniments.

Cada un d'aquests amb una funció diferent, separat i integrat en el conjunt a través d'un entorn propi, competint entre tots ells a quin s'erigeix amb més extraordinària i bella arquitectura. El primer element construït i inaugurat va ser l'Hemisfèric, l'any 1998, l'últim d'ells d'aquests va ser l'Àgora.

Analitzem cada un d'aquests espais, cada una d'aquestes arquitectures. El Palau de les Arts està envoltat per un espai verd de 87.000 metres quadrats i làmines d'aigua de 10.000 metres quadrats. Disposa de quatre sales: Sala Principal o recinte d'òpera, amb 1400 localitats, l'Aula Magistral, amb capacitat per a 400 persones, Auditori amb 1400 espectadors i el teatre Martín i Soler, en espai adjacent, per a 400 persones. L'edifici té 37.000 metres quadrats i una altura de 70 metres. La seua arquitectura té una forma global lenticular, amb una sobrecoberta o ploma, amb dos punts de suport, un en un extrem i un altre intermedi en la part elevada que no s'aprecia des de la visió de l'espectador i queda la meitat d'aquesta ploma metàl·lica en l'aire. Tot de formigó blanc i amb trencadís en part de la superfície. La visió d'aquest edifici, per la seua complexa arquitectura, les seues sorpreses constructives, no deixen indiferent l'espectador que l'envolta buscant les seues nombroses perspectives, a quina de totes més bella.

L'Hemisfèric conté sistemes de projecció d'acord amb les més recents tecnologies, té una pantalla còncava de 900 metres quadrats. A l'Hemisfèric es programen pel·lícules en gran format, projeccions digitals, observacions astronòmiques i espectacles visuals. La forma oblonga de l'edifici, com un ull, té una gran esfera que és la pantalla de projeccions.

El Museu dels Ciències és l'edifici que possibilita la interacció del visitants amb la tecnologia i la ciència. En aquest ens posem en situació d'experimentar, de tocar, d'accionar, d'interactuar amb la tecnologia, amb la ciència i amb el medi ambient. A més, en ell es plantegen diverses exposicions temporals, congressos científics, reunions tècniques; tot sobre ciència, tecnologia, medi ambient. El seu edifici també

L'Oceanogràfic (foto Miguel Lorenzo).

El Palau de les Arts Reina Sofía i L'Hemisfèric (foto Miguel Lorenzo).

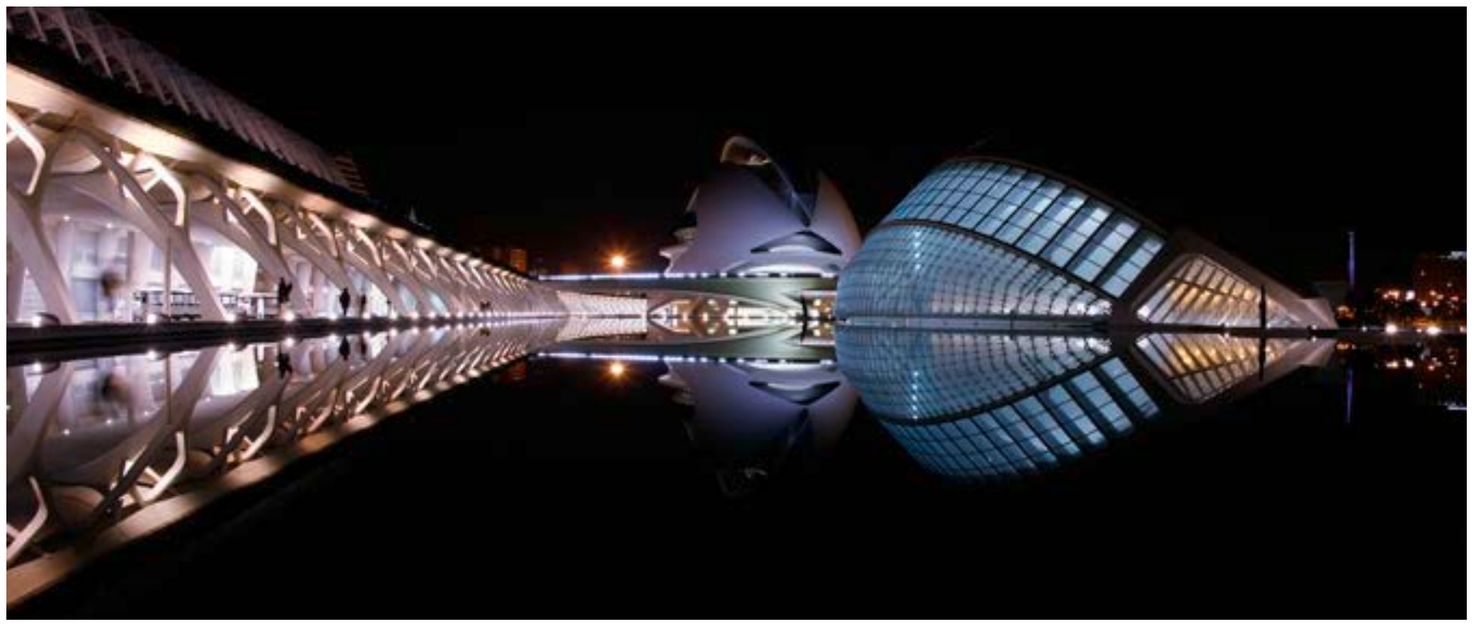

El Palau de les Arts Reina Sofía i L'Hemisfèric (foto Miguel Lorenzo).

Vista del complex des d'un restaurant de la ciutat (foto Miguel Lorenzo).

destaca per la seua espectacular arquitectura. Vegem les paraules del mateix artífex Santiago Calatrava sobre aquesta construcció: "A la manera de los grandes pabellones de las exposiciones universales, se genera un edificio longitudinal a partir del desarrollo modular de su sección transversal... Los testeros asumen su carácter de remate final del edificio de modo simétrico, con una imagen tensional de sujeción de los distintos módulos, repetidos a la manera de contrafuertes laterales.

"Así, el edificio se configura como una gran cubierta soportada por una fachada vidriada y transparente al Norte y por una fachada Sur, convenientemente opaca, ambas adaptadas a las particulares condiciones de soleamiento derivadas de la orientación de Valencia."

L'Umbracle, amb una superfície de 17.500 metres quadrats, aquest espai s'alça en una posició elevada el que li permet visualitzar la resta de la Ciutat de les Arts i les Ciències. Alberga espècies vegetals característiques de la Comunitat Valenciana i d'altres països. El visitant a més d'admirar les vistes sobre la Ciutat de les Arts, passeja entre vegetació i escultures contemporànies. Un espai amb el seu propi microclima, cobert per Calatrava amb noves i atrevides formes. Davall d'aquest passeig se situa l'aparcament de la Ciutat.

L'Oceanogràfic és el major aquari d'Europa reproduint els ambients marins dels diversos mars i oceans, com el Mediterrani, els aiguamolls, els mars temperats i tropicals, Oceà Antàrtic i l'Àrtic, Illes i Mar Roig. Disposa d'un delfinari, restaurant submarí. Un conjunt amb una arquitectura que abraça els diferents espais i es cobreix amb el disseny de Félix Candela.

Són gairebé cinquanta mil els animals mostrats en l'aquari, entre ells: dofins, belugues, morses, lleons marins, foques, pingüins, tortugues, taurons, ratlles, peixos serra, meduses, estreles, eriçons, crustacis, a més de les aus típiques de zones humides, com les que viuen en l'Albufera de València i en els manglars tropicals... Els visitants poden observar directament la vida i accions dels animals en aquests ecosistemes i introduir-se en les profunditats marines per mitjà de túnels envidrades que permeten sentir-se dins dels fons marins.

L'Àgora és l'últim dels edificis elevats. Es tracta d'un espai cobert a manera de plaça multifuncional de 104x60 metres, que albergara esdeveniments de diversa índole. Té 5.000 metres quadrats i una altura màxima de 85 m. La seua coberta metàl·lica voltada conformada per 49 pòrtics arriostrados longitudinalment per mitjà de parelles d'arcs laterals i centrals. Té el trencadís que ja apareixia en el Palau de les Arts i en l'Umbracle. En la part superior se situa una estructura mòbil que permet l'entrada de la llum natural per la seua coberta de vidre.

Les diverses arquitectures estan envoltades, separadesunides per estanys d'aigua. En el conjunt, així mateix, destaquen dos ponts que travessen transversalment la Ciutat i uneixen els dos marges de l'antic llit del riu Túria. El primer d'ells, entre el Palau de les Arts i l'Hemisfèric, i el segon, l'Assut de l'Or, obra també de Santiago Calatrava, situat entre el Museu dels Ciències i l'Àgora, el qual té un piló de 125 metres que és el punt més elevat de la ciutat de València.

Vista aèria de la Ciutat de las Arts i les Ciències (foto ESTEPA).

IMATGE DE PRESENT I FUTUR DE LA CIUTAT DE VALÈNCIA

L'espai, l'arquitectura, la llum, l'aigua que envolta i integra els diversos elements, la gent... El complex és un focus d'activitat: Des de les representacions en el Palau de les Arts; les pel·lícules en l'Hemisfèric; les activitats d'interaccció ciència- visitants, les aules experimentals, els congressos, jornades i la resta de reunions o exposicions científiques en el Museu Príncep Felipe; la mostra de fauna, entorn marí i espectacle amb animals marins de l'Oceanogràfic. Però també els seus espais acullen altres mostres com les de les últimes tendències artístiques, plàstiques, musicals i d'altres gèneres, esdeveniments esportius, etc. tot això amb els visitants nombrosos que passegen pels espais futuristes del complex. És una obra fonamental del valencià Calatrava, la mostra o la reunió de les seues teories arquitectòniques i paisatgístiques, que integren l'arquitectura no només en el seu entorn urbà, sinó amb el medi global, la llum i el clima, entenent l'arquitectura com una obra viva: "Entiendo a la arquitectura como *summa artis*, ya que a diferencia de otras expresiones artísticas, muta con las horas del día y con las estaciones del año, y varía también con nuestro movimiento dentro y fuera de ella" (entrevista en *La Nación de Buenos Aires*, 2000).

La vida que hi ha al voltant de la Ciutat i la mateixa imatge de la seua arquitectura està servint al mateix temps de fons i de marc extraordinari per a la presentació de nous productes; la publicitat utilitza en nombroses ocasions la Ciutat de les Arts i les Ciències com a paisatge on inserir els seus fruits. Això fa que la seua imatge estiga contínuament present en tots els mitjans de comunicació: premsa escrita, revistes, televisió, cine, CD, DVD, internet...

El conjunt s'ha convertit en un dels complexos més importants del món pel que fa a la unió de la ciència i l'art. És una icona, una referència de present i futur de la ciutat de València. Ha canviat la línia de l'horitzó de la urbs: és una arquitectura que apunta cap al cel, emmarcada per la llum solar, pel blanc dels edificis i pel reflex sobre les seues superfícies aquàtiques.

BIBLIOGRAFIA

AA.DD. (2002): *La Ciutat de les Arts i les Ciències*, València, Ciudad de las Artes y las Ciencias S. A.

CALATRAVA, S. (1999): "Ciudad de las Artes y las Ciencias, Valencia", *RdM. Revista de Museología*, 106-114.

CALATRAVA, S. (2000): "El Palacio de las Artes: campus de las artes escénicas", *Informes de construcción,* núm. 469-470, número dedicat a la Comunitat Valenciana, 17-26.

CALATRAVA, S. (2000): "Museo de las Ciencias: centro y foro internacional de las ciencias", *Informes de construcción,* 469-470, número dedicat a la Comunitat Valenciana, 7-16.

CALATRAVA, S. (2000): "L'Hemisfèric: una ventana al mundo", *Informes de construcción,* 469-470, número dedicat a la Comunitat Valenciana, 27-34.

FERNÁNDEZ, C. i CANDELA, F. (2000): "Parque Oceanográfico Universal, Valencia", *Informes de construcción*, 469-470, número dedicat a la Comunitat Valenciana, 35-52.

RAUSELL, P. (2006): "La Ciudad de las Artes y las Ciencias de Valencia y el turismo cultural", en FONT, J. (coord), *Casos de turismo cultural: de la planificación estratégica a la gestión de producto*, Barcelona, Ariel, pp. 361-390.

València: Ciutat de les Arts i les Ciències

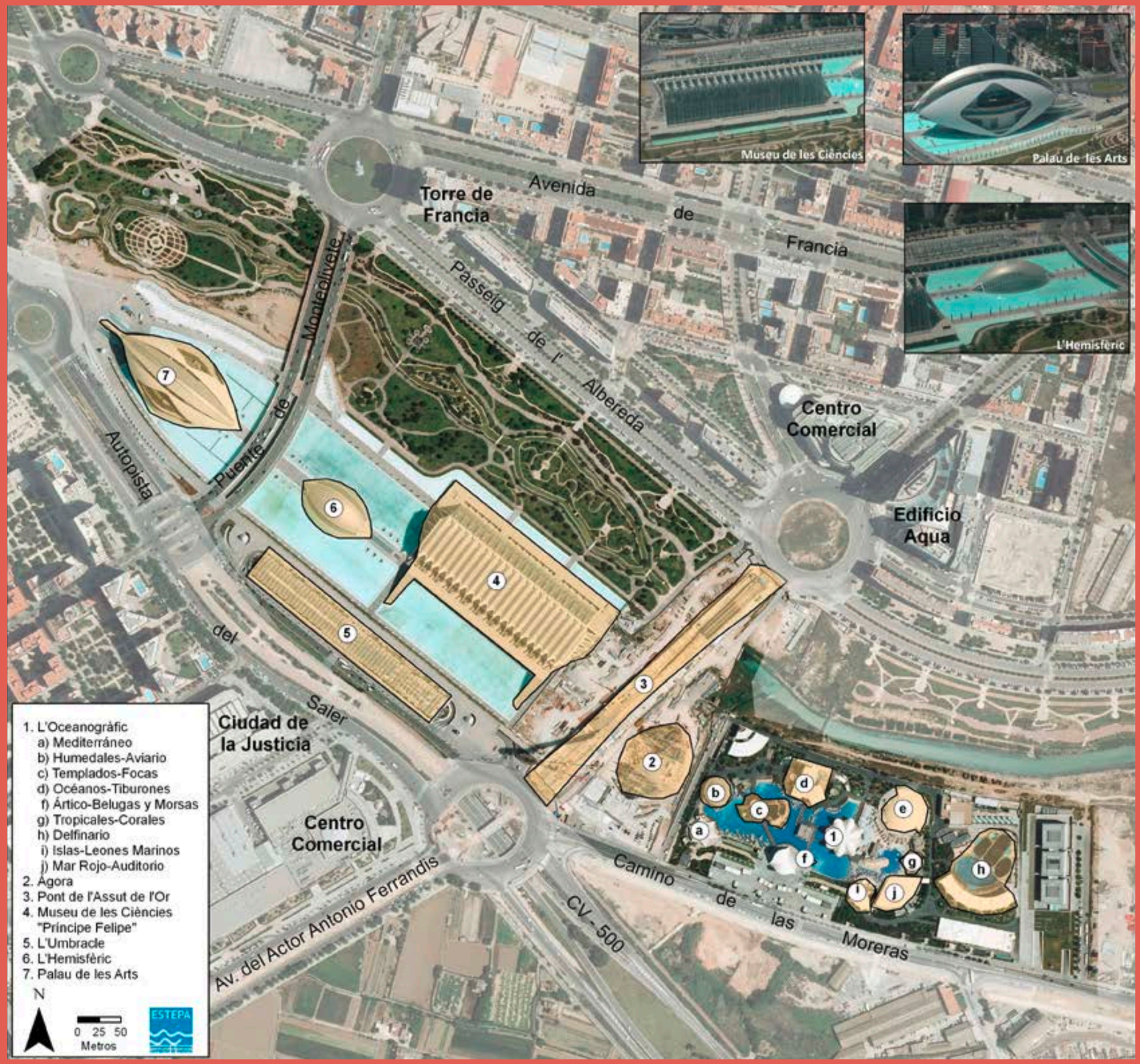

Paisatges habitats

El Periurbà d'Alacant

Horta i secans transformats pel procés urbanitzador

"El terreno inmediato a la ciudad es desigual y bastante árido, aunque hay algunos huertos: peso a distancia de ½ hora se ven tierras feraces y bien cultivadas, cubiertas de sembrados y con muchos árboles de diferentes clases: todas son de secano menos por el lado del NE donde se encuentra la huerta, la cual consiste en una hondonada de 11/2 leg. de NO a SE y 1 de NE a SO de extensión: comprende 30.675 tahullas de muy buena calidad, laboreadas con inteligencia especialmente la parte destinada a viñedo: todo es un hermoso vergel al cual dan el aspecto mas delicioso y pintoresco no solo la situación del terreno sino tambien la variedad de odoríferas plantas y el crecido numero de quintas con sus jardines y huertas, todas muy cómodas y muchas de ellas magníficas."

Pascual Madoz (1849)
Diccionario Geográfico-Estadístico-Historico. Alicante.

"La variedad de verdes que resulta de los diferentes árboles y plantas, el ancho mar que le cae al sudeste y comunica al ayre frescura y movimiento, el cielo puro y despejado hace recomendable aquel recinto, testimonio nada equivoco de la industria, conocimiento agrario y aplicación de la gente."

A. J. Cavanilles
Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, población y frutos del reyno de Valencia, Madrid, 1795-1797

"El término de Alicante tiene tres leguas de oriente a poniente, y cinco y media de norte a sur desde el barranco de la Alcantarilla junto a Villajoyosa hasta la torre de la Aygua amarga en los confines del término de Elche, lindando desde aquí hacia el norte con los de Monforte, Agost, Busot y Villajoyosa. Cercado por todas partes, excepto la oriental, de montes o de cerros que se internan hacia el mar, presenta un suelo desigual, árido y en partes estéril: lo mas precioso y útil es la huerta, situada casi en el centro a media legua de la ciudad, quedando en este trecho a la orilla del mar los montes de San Julian, Molinet y del Castillo, y una hora al suduoeste de la ciudad otro llamado Fontcalenta. Todos son calizos, y en el último hay mármoles negros veteados de blanco, especialmente en la cumbre, que negrea por el color de las peñas."

A. J. Cavanilles
Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, población y frutos del reyno de Valencia, Madrid

"Los alrededores de Alicante son salvajes y quebrados; las montañas son altas, escabrosas, desnudas y poco aptas para el cultivo; los valles son en su mayor parte pequeños, aunque extremadamente fértiles; el suelo es arenoso y presenta un lecho de arcilla y marga; la roca es generalmente calcárea. Abastece a la ciudad un valle que hay al norte, la Huerta, un rico y dilatado lugar que se extiende hacia el Este por espacio de una milla, aunque su mayor longitud la alcanza en dirección hacia el valle de Murcia."

Joseph Townsend
Viaje por España en la época de Carlos III (1786-1787)

Jorge Olcina Cantos
Departament d'Anàlisi Geogràfica regional i
Geografia Física, Institut Interuniversitari Geografia
Universitat d'Alacant

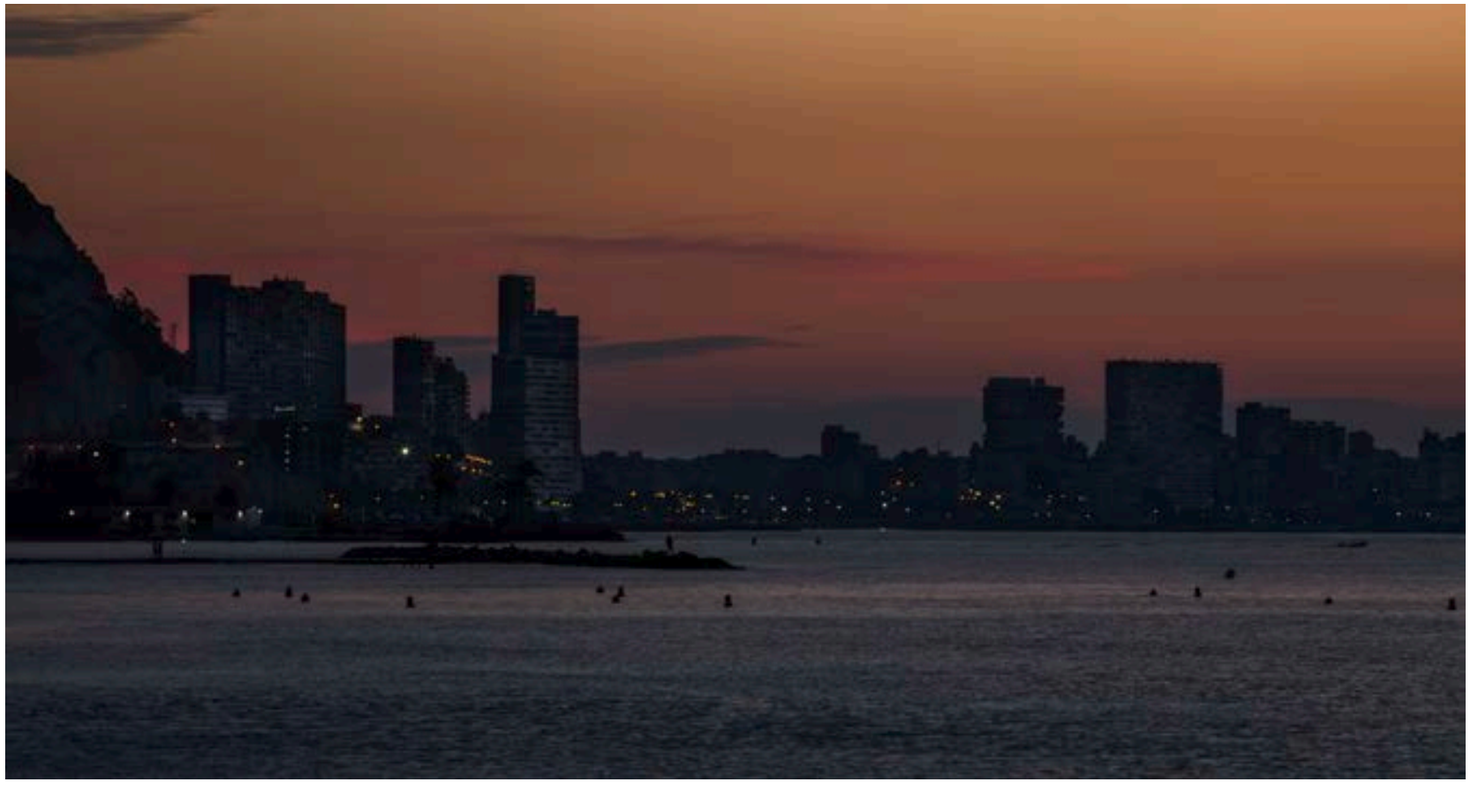

La Albufereta des de la platja del Postiguet (foto Miguel Lorenzo).

Els voltants de la ciutat d'Alacant integren un espai en transformació; antics camps de conreu de secà i de regadiu que han perdut aquesta funció en benefici del creixement urbà continu. És un territori pla format per glacis i terrenys d'acumulació, que està envoltat, tanmateix, per relleus enèrgics de formació alpina en què alternen calcàries, margues i argiles, i on no falten afloraments triàsics que tenyeixen de roig alguns sectors. Tot això està esguitat de barrancs i de rambles que aprofiten els ruixats esporàdics per a deixar circular aigües pels seus llits, a vegades de manera torrencial. L'abundància de sol i les temperatures càlides a l'estiu i molt suaus a l'hivern constitueixen un potencial per a l'activitat agrària, tan sols limitada per l'escassetat natural de precipitacions que s'agreuja, alguns anys, amb ocasió de sequeres fortes. La vegetació natural d'aquestes terres, adaptada a aquest complex fisicoecològic, és abundant en matoll mediterrani (margalló, llentiscle, coscolla i, sobretot, plantes aromàtiques) i hi és escàs l'arbratge (pi blanc).

"Los alrededores de Alicante son salvajes y quebrados; las montañas son altas, escabrosas, desnudas y poco aptas para el cultivo; los valles son en su mayor parte pequeños, aunque extremadamente fértiles; el suelo es arenoso y presenta un lecho de arcilla y marga; la roca es generalmente calcárea. Abastece a la ciudad un valle que hay al norte, la Huerta, un rico y dilatado lugar que se extiende hacia el Este por espacio de una milla, aunque su mayor longitud la alcanza en direccion hacia el valle de Murcia."

Joseph Townsend (1786-1787):
Viaje por España en la época de Carlos III

"Los cerros que empezamos a ver al salir de Villajoyosa y siguen hacia el sudeste y oeste por más de dos leguas son por lo regular de bancos calizos con varias inclinaciones y a veces de tierra y chinas íntimamente unidas. Los barrancos, con especialidad en el término de Alicante, indican que el suelo donde existen fue en otros siglos de diverso aspecto y naturaleza. Los altos ribazos que contiene al rio Monnegre en sus avenidas presentan capas de cantos redondeados que alternan con otras de marga, sirviendo a todas de cimiento otra muy gruesa de greda arenisca. Así pues parece que el suelo primitivo se hallaba muy hondo al retirarse el mar, y que se ha ido rellenando con las pérdidas de los montes, quedando allí mezclados los escombros que baixaron con las aguas. A esta misma causa debe su existencia buena porción del término de Alicante"

A. J. Cavanilles (1795-1797):
Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, población y frutos del reyno de Valencia, Madrid

L'espai periurbà d'Alacant forma part de l'anomenada comarca de l'Alacantí o Camp d'Alacant. No hi ha unanimitat sobre els municipis que formen aquesta unitat comarcal, situada geogràficament al centre de la província d'Alacant i que troba avui la raó de ser per raons funcionals –proximitat a la capital provincial– i en menor mesura, raons socioculturals –tradicions– o econòmiques –agrícoles i comercials– que li van atorgar personalitat pròpia i raó de ser en dècades i segles passats.
En aquest territori es poden apreciar dues àrees geogràfiques clarament diferenciades: l'Horta d'Alacant, que comprén el territori ocupat per aquest antic espai agrari, que adquireix entitat amb la construcció del pantà de Tibi al final del segle XVI. En aquesta unitat s'integrarien els municipis d'Alacant, Mutxamel, Sant Joan d'Alacant, Sant Vicent del

Horta en Mutxamel (fotos Miguel Lorenzo).

Raspeig i el Campello, tots amb espais agraris que van tindre una dinàmica important dins de l'horta d'Alacant fins fa unes dècades. I, d'altra banda, quedaria l'espai geogràfic veí a l'horta mateixa, pròpiament dit el Camp d'Alacant, és a dir, el territori que comprén els municipis de Xixona, Agost, Busot, Aigües i la Torre de les Maçanes, que formen una àrea de transició –la comarca històrica de la Canal de Xixona– cap a les comarques limítrofes pel nord i l'oest amb l'Alacantí. Alguns autors inclouen Tibi en aquesta unitat comarcal, perquè és el municipi on té la seu la peça hidràulica que dóna sentit a l'Horta d'Alacant, encara que, per a ser exactes, Tibi forma part d'una realitat geogràfica diferent: la Foia de Castalla.

Són escassos, pràcticament residuals, els testimonis de l'existència puixant de l'antiga horta, situada al nord-est del municipi d'Alacant. Realment, més que "horta" és, en sentit estricte, un "camp regat". Antic espai agrari de secà, on els conreus havien d'adaptar-se a les exigències d'un clima escàs en pluges, va viure una transformació definitiva amb la construcció del pantà de Tibi i la regulació de les aigües, gens abundants, del riu de Montnegre.

"El suelo, aunque sumamente árido y salitroso en los alrededores de la ciudad, donde solo crece la sosa, la pita, el nopal y algunas palmeras, es fertilísimo en la huerta que se estiende por la parte de levante, a poco mas de media legua, en un ancho territorio, cuya frondosa vegetación sorprende gratamente a cuantos tienen el gusto de visitarle.
En otro tiempo era un llano inculto y miserable, por carecer absolutamente de riego; pero después que sus habitantes consiguieron, a favor del pantano de Tibi, obra grandiosa en toda la estension de la palabra, conducir las aguas pluviales que se reúnen en gran cantidad en la confluencia de dos cerros llamados del Mos del Bou y la Cresta, llegaron a hacer de aquella vasta hondonada un bellísimo vergel, cuya extensión es de una legua por la parte de NE a SE y de legua y media por la del NO al SO, el cual contiene 30.675 tahullas de tierra de la mejor calidad y perfectamente cultivadas."

Nicasio Camilo Jover (1863)
Reseña histórica de la Ciudad de Alicante, Alacant

En efecte, al final del segle xvi els 336 hectolitres d'hora i mitja de durada en què s'havia dividit el cabal del riu de Montnegre van arribar a ser insuficients per a l'agricultura alacantina. Per a remeiar aquesta situació, la ciutat va construir a costa seua un embassament entre els anys 1580 i 1594. Va ser construït al terme municipal de Tibi, entre els

Urbanització Bonalba (foto Miguel Lorenzo).

La Albufereta i el cap de les Hortes des de la platja del Postiguet (foto Miguel Lorenzo).

tossals del Mos del Bou i la Cresta. Les obres van seguir el disseny elaborat pels arquitectes Giorgio Palearo Fratino, Giovanni Battista i Cristoforo Antonelli. La contracta del pantà va ser adjudicada als mestres Joan Torres, Gaspar Vicent i Gaspar Córdoba, els quals el 1594 havien erigit la paret fins als 196 pams. Per aquest motiu, la ciutat d'Alacant va quedar fortament endeutada, i Felip II li va atorgar el 1596 el benefici dels delmes obtinguts de les terres novals regades amb l'aigua del pantà.

La construcció de la presa va modificar radicalment el sistema de regs que imperava fins al moment. Així, el cabal corresponent, amb el flux natural del riu, va continuar pertanyent als descendents dels propietaris primitius i va passar a denominar-se *aigua vella*. L'aigua embassada al pantà va ser igualment fraccionada en 336 hectolitres de l'horta a raó d'un minut per tafulla de terra posseïda.

Aquesta aigua es distribuïa per mitjà d'onze séquies que travessaven tota l'horta alacantina i es regien per un còmput horari estricte, controlat per rellotges d'arena. Tot i que va patir una important ruptura l'any 1697, va entrar de nou en servei el 1738. L'embassament de Tibi és el pantà funcional més antic d'Europa i per això va ser declarat Bé d'Interés Cultural. Des del pantà es condueixen les aigües riu avall cap als assuts de Mutxamel i de Sant Joan, en els quals s'organitza la distribució de les aigües cap als camps de conreu per mitjà de les séquies i de les canaletes. Es tracta, juntament amb l'embassament de Tibi, d'unes obres hidràuliques de bella factura que formen un patrimoni hidràulic, una mostra de l'afany constant de l'agricultor alacantí de dotar d'aigua els seus conreus.

"Además de las aguas del pantano, también riegan con las azudes o presas de Muchamiel y San Juan, ambas construidas en el ancho cauce del rio Monegre"

Itinerario descriptivo de las provincias de España.
Traducció lliure del que va publicar en francés Alexandro Laborde.
Regne de València 1826

"la Huerta está irrigada por el Pantano artificial de Tibi, y al este por la Azuda de San Juan de Muchamiel. Esta obra, como indica la palabra Sudd, es puramente árabe. Las compuertas son ingeniosas. Aquí la sucesión de cosechas no acaba nunca. No hay invierno. En este paraíso reina un verano constante de Ceres y Pomona, pero los alrededores inmediatos son áridos e improductivos, y la costa cenagosa hacia Cartagena produce fiebres y disentería."

Richard Ford (1845)
Manual para viajeros por los Reinos de Valencia y Murcia y lectores en casa

"Los frutos de la huerta son excelentes, en especial las peras y los higos, de que hay muchas variedades. El suelo y clima hacen que en poco tiempo crezcan y fructifiquen toda especial de árboles".

A. J. Cavanilles (1795-1797)
Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, población y frutos del reyno de Valencia, Madrid

Gràcies a l'arribada d'aquestes aigües, l'horta d'Alacant va tenir una etapa d'esplendor durant l'edat moderna i fins al començament del segle XX, tot i tindre èpoques d'escassetat motivades per malalties i plagues i, sobretot, seqüències de sequera que fins i tot arribaren a dessecar l'embassament de Tibi. Els conreus principals desenvolupats a l'horta d'Alacant eren cereals, ametlers, oliveres, garroferes i vinya. En algunes finques de l'horta es fabricaven vins de qualitat, entre els quals destacava el famós Fondillón, elaborat amb el raïm monastrell, que va arribar a tindre fama internacional. Així, el duc de Saint-Simon relatava que el "Rei Sol" en persona, Lluís XIV de França, en els seus últims dies menjava bescuits sucats en Fondillón per satisfer un dels seus hàbits més exquisits. L'alt flux d'exportació d'aquests vins va convertir el port d'Alacant en un dels més pròspers del segle XIX. Fins i tot, Alexandre Dumas, en la seua novel·la *El Comte de Montecristo*, relata com el comte va oferir al marqués de Cavalcanti triar entre un Fondillón, un Porto i un Xerés, i el marqués es va quedar amb el vi alacantí.

"Para producir vino Fontillón, las uvas se ponen sobre elevadas estructuras de mimbre durante quince días a la influencia del sol y del aire para que la humedad sobrante se evapore. A continuación se prensan."

Joseph Townsend (1786-1787)
Viaje por España en la época de Carlos III

En conjunt, l'horta d'Alacant ha tingut una ocupació humana molt antiga. Les restes més antigues d'organització social que s'han trobat en aquest espai es localitzen troben a les proximitats del Barranc de l'Albufereta (Barranc de Maldo). Es tracta del jaciment iberoromà del tossal de Manises, on es localitza la ciutat romana de Lucentum, un topònim en el qual troba les arrels el nom de la ciutat d'Alacant. Es tracta d'una ubicació estratègica: a prop del mar, per on es rebien bona part dels queviures i s'exportaven les produccions i les collites, a prop d'un llit, del qual s'aprofitava el flux subalvi i es plantava cereal i arbratge al llit, però en un tossal elevat per a poder visualitzar possibles invasions i evitar les crescudes torrencials del Barranc de Maldo.

En l'espai ocupat amb posterioritat per l'horta s'han trobat restes de viles romanes, que són testimoni d'una activitat agrària basada en la vinya, l'olivera i el cereal. Per contra, no s'han trobat restes romanes al nucli urbà mateix de la ciutat d'Alacant, els orígens del qual es troben en l'època àrab, amb la construcció d'una medina situada a la falda de la muntanya Benacantil. La ciutat rebrà el nom d'*Al-laqant*.

(Sobre la ciutat d'Alacant)
"está situada entre dos montañas a la entrada de una bahía y defendida por un castillo situado sobre una montaña de cal de 1000 pies de elevación el cual era muy fuerte en otro tiempo por su posición; pero no ha sido reparado de los descalabros que sufrió en las guerras de sucesión"

Itinerario descriptivo de las provincias de España.
Traducció lliure del que va publicar en francés Alexandro Laborde.
Reino de Valencia. 1826

La conquesta i la repoblació cristiana de l'Alacantí la van dur a terme entre els anys 1245 i 1246 fonamentalment catalans i aragonesos. Segons el tractat d'Almirra, acordat entre la Corona d'Aragó i el regne de Castella l'any 1244, la canal de Xixona passava al Regne de València (el castell de Xixona va ser conquistat per les tropes de Jaume I d'Aragó cap al 1245), mentre que l'horta d'Alacant passava a dependre del regne de Castella, dins del regne vassall de Múrcia, i l'infant Don Alfonso, després Alfons X, va conquerir la ciutat d'Alacant el 1246. La línia geogràfica que tradicionalment ha separat la vall de Xixona de l'horta d'Alacant forma part de la línia fronterera Biar-Busot estipulada en aquest tractat.

Horta a Mutxamel (foto Miguel Lorenzo).

Quan el 1490 Ferran II d'Aragó, el Catòlic, va atorgar el títol de ciutat a la vila d'Alacant, l'Alacantí o Camp d'Alacant estava dividit en dos termes municipals: el d'Alacant, en el qual estaven inclosos els actuals municipis de Sant Joan, Mutxamel, Sant Vicent, el Campello, Agost, Busot i Aigües, i el de Xixona, que incloïa la Torre de les Maçanes. La configuració administrativa que avui coneixem és el resultat d'un procés de segregació que va afectar tant el primitiu municipi d'Alacant com el de Xixona.

La vida als voltants de la ciutat d'Alacant durant l'edat moderna va estar marcada per la creació del camp regat (horta) d'Alacant, després de la construcció de l'embassament de Tibi, però també pel desenvolupament d'incursions de pirates barbarescs a les costes mediterrànies, que van començar a ser freqüents. L'horta d'Alacant va patir el nombre més gran d'aquests atacs. El poblament a l'horta durant l'edat moderna mostra una densitat important, tant concentrada a les aldees com dispersa per diferents partides rurals. La proximitat a la costa, la riquesa econòmica de la zona i les facilitats d'atac que el litoral oferia als corsaris, va provocar que fóra un espai saquejat repetidament. Per a evitar els efectes d'aquestes ràtzies es construeixen a partir d'aleshores un conjunt de fortificacions que han arribat fins als nostres dies, encara que en un estat precari de conservació. La distància que les separa sol ser d'uns 300-500 metres i crea una xarxa visual entre aquestes. Són les denominades cases amb torre o Torres de l'Horta, que han pogut mantindre's dretes fins a l'actualitat gràcies a la declaració com a Béns d'Interés Cultural. Tanmateix, la febre urbanitzadora, que finalment ha deixat en un estat agònic l'espai de l'antiga horta d'Alacant, ha tingut com a resultat que algunes d'aquestes torres hagen quedat tancades a l'interior d'urbanitzacions residencials o s'hagen convertit en espais d'oci.

L'horta va viure una època daurada al llarg del segle XVIII, en estreta relació amb l'auge comercial del port d'Alacant, que es converteix en una via d'entrada i eixida de mercaderies fonamental, no només de l'altiplà amb la resta d'Europa, sinó de les produccions mateixes de l'horta cap a l'exterior.

Un fita important per a la supervivència de l'horta d'Alacant, després de les crisis agràries del segle XIX i del començament del segle XX (sequeres intenses, fil·loxera), seria l'arribada de les aigües de la vall del Vinalopó i dels aqüífers de Villena al camp d'Alacant. Després de reiterats projectes de portar aigua al camp alacantí (Xúquer, Algar-Guadalest), finalment es va portar aigua de Villena l'any 1910. Uns anys abans s'havia constituït la Sociedad del Canal de la Huerta de Alicante, amb un capital social de dos milions de pessetes, dividit en quatre mil accions de 500 pessetes, amb l'objectiu d'adquirir 150 litres per segon dels registres miners que hi havia a la partida villenera del Zaricejo. Així, es van iniciar les obres de construcció d'un canal de 56 km de longitud i 500 litres de capacitat amb l'objectiu de canalitzar aquella aigua i altres que es pogueren comprar en el futur per a regar principalment les oliveres, els arbres fruiters, les hortalisses, els llegums, els cereals i les plantes farratgeres que es conreaven a l'horta, així com els jardins de les seues finques. Aquesta societat ha fet cent anys d'existència i, a pesar que els vestigis de l'antiga horta d'Alacant són escassíssims, continua funcionant i repartint les aigües subterrànies procedents de l'Alt Vinalopó.

"Quien ignore ser suma la escasez de agua en aquella parte del reyno, y que a veces un solo riesgo basta para asegurar y aumentar las cosechas, extrañará ver salir los labradores hacia sus haciendas quando empieza a tronar, o amenaza alguna tempestad: los truenos que en otras partes sirven de señal para retirarse a sus habitaciones, lo son aquí para desampararlas y salir en busca de las aguas y deseado riego".

A. J. Cavanilles

Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, población y frutos del reyno de Valencia, Madrid, 1795-1797

A l'espai del camp d'Alacant alié a l'horta, el paisatge agrari està dominat per secans arbrats (ametlers, oliveres, garrofera). No resulta estrany trobar-hi séquies i canaletes, que tenen l'origen en els regs tradicionals de tèrboles (boqueres), en els quals els agricultors aprofitaven l'aigua de pluja intensa per a poder regar els seus conreus. Es conserven restes de preses, boqueres i séquies sobre els barrancs d'Agost, de Busot i de Mutxamel.

Són escasses, molt escasses, les restes de camps visibles encara conreats de l'antiga horta d'Alacant. El creixement urbà dels municipis d'Alacant, Sant Joan, Mutxamel i el Campello durant els últims vint anys ha reduït contínuament aquest espai agrari i ha transformat el que eren parcel·les d'ametlers, oliveres i garroferes en urbanitzacions residencials de baixa densitat. Els futurs plans urbanístics d'aquestes localitats, especialment a Alacant, amenacen de destruir els pocs camps abandonats de l'horta d'Alacant que resten. De les 3.500 ha d'horta que esmenta Figueras Pacheco el 1908, a penes en queden unes 1.000, en el que va

Urbanització Bonalba (foto Miguel Lorenzo).

Urbanització Bonalba (fotos Miguel Lorenzo).

ser l'espai tradicional de l'horta alacantina, que continuen pagant drets d'aigua de reg. Tanmateix, en l'actualitat s'estarien regant unes 3.000 ha, tot i que no integrades en el territori històric de l'horta d'Alacant. En les dues últimes dècades s'ha produït, en efecte, un fenomen interessant: com que la pressió urbanística ha afectat especialment l'àrea central de l'antiga horta, les àrees agrícoles en valor s'han desplaçat cap als seus límits (Mutxamel, el Campello, Busot) i s'ha produït, així mateix, una especialització productiva cap a conreus hortícoles de cicle manipulat que han transformat el paisatge agrari d'aquests sectors avui ocupats per hivernacles moderns especialitzats en la producció de tomaca d'hivern. Cada any, quinze dies després del Dijous Sant, se celebra la coneguda romeria de la Santa Faç, en la qual una bona part de les poblacions de l'antiga horta d'Alacant fa un pelegrinatge al monestir situat a la pedania de la Santa Faç, situada entre els municipis d'Alacant i Sant Joan, que recorda la pregària *pro pluviam* celebrada el 1489 i que va donar origen a aquesta jornada de convivència festiva en l'actualitat. Els camps abandonats de l'horta serveixen de berenador improvisat per als pelegrins que decideixen participar d'aquesta tradició popular.

"En épocas de calamidad general, cuando la peste o el hambre afectan no sólo los individuos, sino a toda la comunidad, y los protectores habituales no escuchan sus plegarias o no pueden ayudarles, se realizan procesiones públicas y se exhibe la Santísima Faz. Esta reliquia sagrada, al igual que su rival, el Santísimo Sudario que guarda la catedral de Oviedo, junco con otros valiosos tesoros, es una reproducción exacta de la cara del Redentor, que Él mismo dejó impresa en el paño de la Verónica... Últimamente no ha dejado pruebas auténticas de su eficacia contra la peste o el hambre; pero inmediatamente después de que en 1489 fuera llevada en procesión a raíz de una prolongada sequía, las refrescantes lluvias hicieron acto de presencia; y desde entonces ha sido considerada como el tesoro más rico de la Huerta".

Joseph Townsend (1786-1787):
Viaje por España en la época de Carlos III

El Periurbà d'Alacant

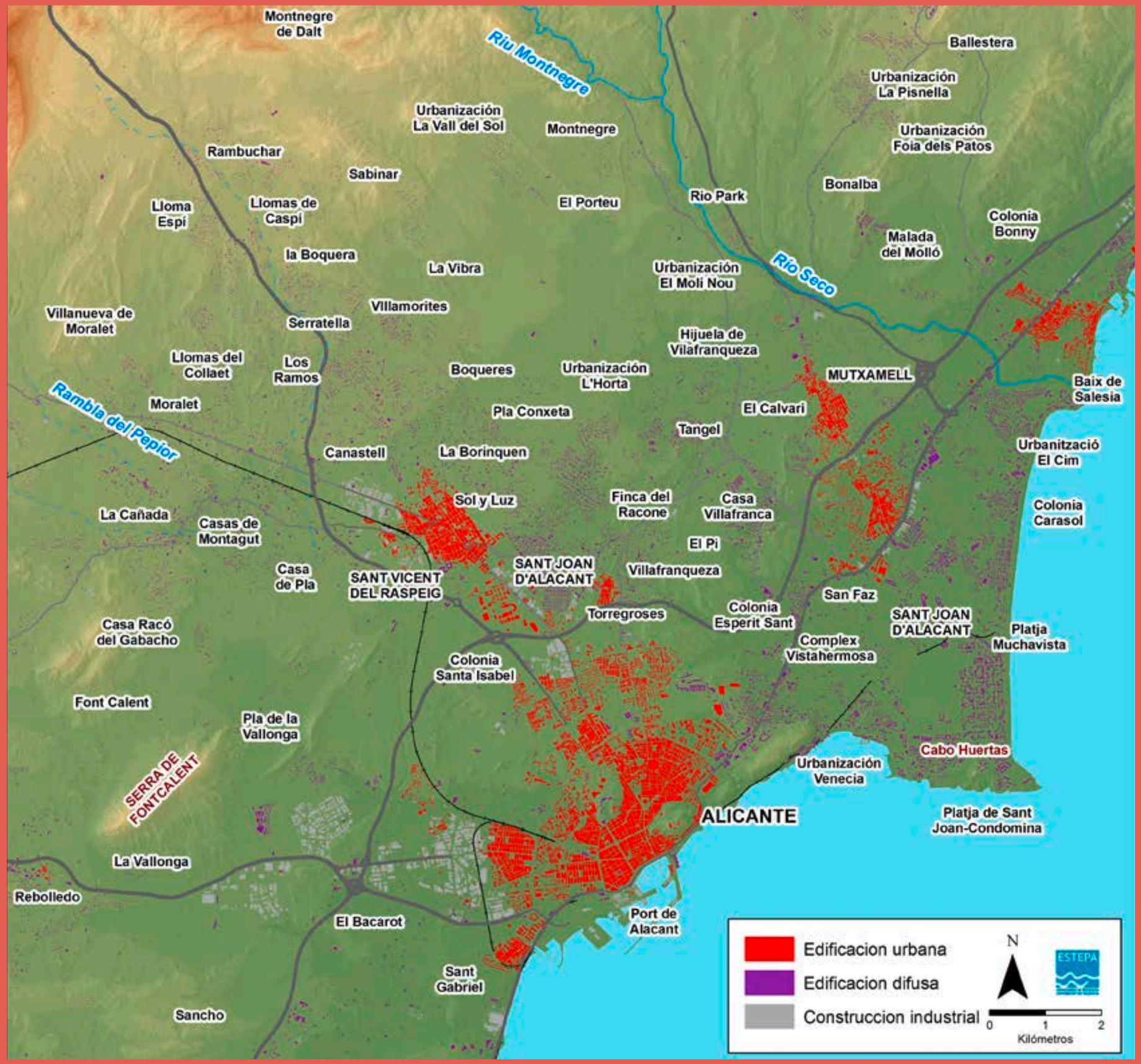

Paisatges habitats

Castelló històric

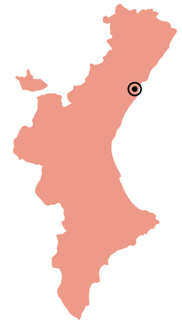

"La mas septentrional es Castelló, llamado de la Plana para distinguirlo del que está en la gobernacion de San Felipe. Se halla en la llanura á una legua del mar, y á tres quartos del Milláres. Lo ameno y templado de su término, la abundacia y variedad de sus frutos, y las hermosas calles y buenos edificios la ponen entre las poblaciones mas distinguidas del reyno".

A. J. Cavanilles (1795-1797)
Observaciones sobre el Reyno de Valencia

Joan Carles Membrado Tena
Departament de Geografia
Universitat de València

Plaça de la Independència (foto Pep Pelechà).

Castelló, capital de la Plana i de la província homònima, a l'origen es trobava al Tossal de la Magdalena, a set quilòmetres al nord del seu emplaçament actual. En aquest tossal s'han trobat vestigis ibèrics i romans i encara s'hi aprecien algunes restes de les muralles i torres del castell musulmà, que han sigut restaurats recentment.

El castell menut en alt –el *castelló*, que dóna nom a l'actual ciutat– vigilava i protegia una multitud d'alqueries disseminades per la plana. La incomoditat d'aquest emplaçament, tanmateix, va determinar que es traslladara a la plana fèrtil, al lloc conegut com el palmerar de Borriana. La llicència per a aquest trasllat es va fer a Lleida a 8 de setembre del 1251 pel rei Jaume I a Ximén Pérez d'Arenós. La tradició situa aquest trasllat en el tercer diumenge de Quaresma del 1252, i en record seu se celebra en la mateixa data des de fa més de quatre segles la popular *Romeria de les Canyes* des de Castelló a l'ermita de Santa Maria Magdalena; a partir del 1945, a la romeria se li va afegir el Pregó, les Gaiates i altres elements i les festes es van allargar des del tercer dissabte al Quart diumenge de Quaresma. Cal recordar, tanmateix, que des del 1922 la Mare de Déu del Lledó és la patrona de Castelló. Encara que l'actual ermita data del segle xvi, va haver-hi sobre el seu solar una primera capella en el segle xiv alçada al camp on Perot de Granyana va trobar la minúscula imatge d'aquesta mare de Déu.

Al llarg del segle xiii, alhora que es va produir la colonització agrària i un desenvolupament del comerç incipient quan es va atorgar a Castelló el dret a fira el 1269, el terme va passar primer a les mans de l'alta noblesa, el 1245 al monestir de Sant Vicent de València i el 1287 aquest i totes les seues possessions al terme català de Poblet. No va ser fins al 1297 quan Jaume II, amb l'ajuda econòmica dels veïns, va recuperar Castelló per a la Corona. Uns anys abans, el 1284, Pere III havia assentat les bases del municipi segons el model de la ciutat de València, basat en un Consell compost per 36 consellers, on destacaven quatre jurats que executaven els acords. Altres càrrecs polítics eren l'escrivà dels jurats o secretari, el justícia o jutge, el síndic o tresorer, el sequier i el *mustassaf*, una espècie de policia local que, entre altres tasques, vigilava el mercat i la neteja de camins. Aquesta organització municipal va perdurar durant més de quatre segles fins a l'abolició dels Furs de València (1707).

Pel que fa a la fisonomia urbana, durant la segona meitat del segle xiii Castelló encara s'articulava al voltant d'un eix central, l'actual carrer Major, que, en principi, només era un camí paral·lel a la séquia Major. A un costat i l'altre d'aquesta séquia es distribuïen carrerons i illes de cases poc regulars. Això podria ser conseqüència d'un poblament anterior a la fundació de la vila al voltant de l'alqueria denominada de Benirabe. Al

El Fadrí (foto Pep Pelechà).

final del segle XIII Castelló tenia un recinte emmurallat aproximadament rectangular en sentit nord-sud, seguint el carrer Major, i quatre portes: al sud la de València (o de l'Om o d'en Passanant) i al nord la de Tortosa (o de Paüls); per l'oest s'entrava per la porta Mitjana i el carrer dels Sabaters (avui Colom), que arribava al carrer Major; uns metres més al sud d'aquest últim sorgia el carrer de l'Aigua que portava a la porta del mateix nom a l'est de la muralla.

Al començament del XIV Castelló va ser triada capital de la *sotsgovernació dellà Uixó*, un territori que coincidia amb l'actual província de Castelló, excepte l'Alt Palància i el comtat d'Almenara. Aquest caràcter de seu governativa foral la va marcar ja per sempre amb una funció administrativa sobre les comarques septentrionals valencianes. El seu creixement al llarg d'aquest segle va ser notable, perquè el 1418 sumava ja 1.100 focs, gairebé 5.000 habitants. La dessecació de les marjals i el repartiment de les aigües del Millars entre les viles de la Plana (1346), que establia que quan l'aigua fora escassa es farien 60 files o parts, de les quals 14,5 correspondrien a l'horta de Castelló, van contribuir a l'augment del regadiu, de 8 ha el 1250 a 22 ha el 1398.

Fruit d'aquesta ràpida expansió demogràfica, durant la primera meitat del segle XIV ja s'havien creat dos barris extramurs: un a l'oest configurat pels carrers d'Enmig i Amunt i un al nord, més enllà dels carrers del Canyaret (avui Antonio Maura i Ensenyança) i de l'Illeta (actual Núñez de Arce). Al final d'aquest segle ja s'havien enderrocat els murs nord i oest de la vila per incorporar els esmentats ravals. Al nord del carrer Major la nova muralla s'obria per la porta de l'Hospital, i a l'oest de l'actual carrer de Colom per la de la Fira; al nou mur també s'accedia per la porta de València, al sud al carrer d'Enmig, i per la de la Puríssima, al nord.

Amb la incorporació dels ravals del nord i oest, la vila del segle XIV va adoptar, a grans trets, una forma quadrada i un pla en escaquer. La nova muralla, que va perdurar fins al 1796, es corresponia amb l'actual avinguda del Rei en Jaume, a l'oest, la plaça de Clavé i el carrer de Sant Lluís, al nord, el carrer governador a l'est, i els carrers de Gasset, Porta del Sol, Ruiz Zorrilla i escultor Viciano, al sud. Dins del recinte, es disposaven al voltant de la primitiva església quatre placetes irregulars: al nord la de l'Herba, que era el mercat de fruita i verdura; a l'est, la de les Corts concentrava el poder foral i municipal al porticat palau Comú, primera seu del Consell de Castelló, que es trobava entre els actuals carrers de Cavallers, Colom i Ausiàs March; al sud, la de les Carnisseries era el mercat de la carn; i, a l'oest, la Vella, sobre la qual s'abocava el cementeri, la casa Abadia i la façana principal de Santa Maria. El recinte medieval tenia un petit call, al nord de l'actual carrer de Cavallers, i una moreria no molt més gran al nord de l'actual carrer d'Amunt o Alloza.

La segona meitat del segle XV va ser una etapa de regressió demogràfica per a la Plana, afectada per caresties a les quals es van sumar diverses epidèmies de pesta negra. Cap al 1469 la població de Castelló s'havia reduït a 626 focs i en 1510 a 514 (menys de 2.500 hab.). La recuperació demogràfica durant la primera meitat del segle XVI va ser lenta i traumàtica, ja que Castelló va participar en la guerra de les Germanies i després de la derrota dels agermanats va ser saquejada i els líders de la resistència al Maestrat empresonats i executats dins de les seues muralles. El 1572 encara no havia arribat als 600 veïns, però 37 anys després la població s'havia duplicat, sense que l'expulsió dels moriscos el 1609 repercutira en el cens de la ciutat, que només va afectar 36 de les seues 1.165 famílies. Al llarg del segle XVII la demografia de Castelló es va mantindre estable, amb 1.152 focs el 1646.

Pel que fa a la trama urbana, el segle XVI i, sobretot, el XVIII van significar notables reformes urbanes. El 1549 es va consagrar l'església arxiprestal de Santa Maria, joia del gòtic iniciada el 1403, després que un incendi destruïra la primitiva església del segle XIII. El 1604 es va acabar una altra de les fites de la ciutat: el campanar de la Vila, torre campanar de planta octogonal, cinc cossos i 58 m d'altura, conegut popularment com el Fadrí, per trobar-se fadrí o exempt –no adossat a l'església. De titularitat municipal i recentment restaurat, juntament amb aquest es troba la casa Abadia (s. XVI), que avui conté unes quantes sales de lectura i exposicions. A l'inici del carrer de Cavallers, enfront de la plaça de l'Herba, es va inaugurar el 1606 la Llotja del Cànem, que va rehabilitar la UJI per a exposicions temporals i fins administratius entre el 2005 i el 2007, coincidint amb els 400 anys de l'edifici. El 1663 l'antiga plaça de les Carnisseries es va desplaçar cap a ponent per a deixar lloc a la nova capella de la Comunió de l'església arxiprestal. Davant de l'estat ruïnós del vell Palau Comú, el Consell va decidir el 1689 construir enfront de Santa Maria, ocupant part del vell cementeri, l'actual Palau Municipal, les obres del qual no van acabar fins al 1716; avui dia aquest edifici, considerat d'estil classicista italianitzant d'austera decoració, és un dels de major valor arquitectònic de la ciutat. Amb el decret de Nova Planta (1707) van desaparéixer les Corts i la seua plaça, el solar de la qual es

Carrer Mealla (foto Pep Pelechà).

Edifici de Correus (foto Pep Pelechà).

va aprofitar per a ampliar l'església. Així va ser com les quatre places medievals es van concentrar en una única gran plaça –la plaça Major– a ponent de Santa Maria, per a incloure els edificis públics principals.
Al final del xvii la ciutat intramurs s'havia densificat, mentre que a extramurs prosperaven dos ravals d'aspecte aproximadament triangular: un al nord, denominat del Pla o de Sant Fèlix, i un altre al sud, de Sant Francesc o de la Trinitat. Pel sud-oest, entre les actuals places de Borrull i de Fadrell, s'havien construït les primeres cases del raval del Roser. Cap a llevant la ciutat no creixia per l'alt valor de l'horta i cap a ponent tampoc, de moment, perquè allà –a l'actual avinguda del Rei en Jaume– se celebrava la fira.
Al començament del segle xviii Castelló va conéixer un auge demogràfic i econòmic sense precedents, basat en el conreu i en el teixit del cànem per a fils, cordes, cordells i maromes per a embarcacions; el 1747 s'havia creat a l'oest de la ciutat l'Hort dels Corders per a concentrar les activitats tèxtils del cànem i des del 1751 aquesta indústria va assegurar el seu èxit comercial quan va començar a abastir l'armada espanyola, que va monopolitzar la producció. Enfront dels 1.072 veïns –uns 4.800 habitants– el 1713, Castelló ja sumava 12.000 habitants el 1786, la meitat extramurs. La dificultat de comunicació entre la vila i els ravals va condicionar l'enderrocament de les muralles el 1796 i això va permetre a la ciutat expandir-se còmodament en totes direccions, sobretot cap a l'oest després de l'obertura de la plaça o avinguda del Rei en Jaume el 1800. Els ravals de Sant Fèlix i de la Trinitat també van progressar en forma de punta de llança, cap al nord i el sud, respectivament, mentre que a llevant el creixement encara era tímid per l'alt valor de l'horta.
L'inici del segle xix va ser traumàtic, ja que el 1811 el mariscal Suchet va prendre la ciutat, que no va ser definitivament abandonada per les tropes franceses fins al 1814, i el 1837 la liberal Castelló va ser assetjada pel general carlí Cabrera, la qual cosa va provocar l'alçament d'una nova muralla, 41 anys després d'haver enderrocat la medieval. Després de l'efímera proclamació cantonal del 1873, els carlins van tornar a assetjar Castelló, però només sis anys després del final de la tercera guerra carlina, el 1882, va començar la demolició de la nova muralla davant de la notable expansió econòmica i urbana de la ciutat. La substitució dels conreus tradicionals pels cítrics per a l'exportació al final de segle, la tradicional espenta del conreu i la manufactura del cànem i l'aparició de noves indústries com la del taulellet van condicionar aquest auge demogràfic: el 1887 la ciutat superava els 25.000 habitants i el 1910, els 32.000.
Un altre fet destacat que va marcar el creixement urbà del xix va ser el desenvolupament de les comunicacions. El 1802 es va acabar el nou camí reial de València a Barcelona que passava per l'actual avinguda de València, rondes del Millars i de la Magdalena i avinguda de Benicàssim. Per l'est es va construir el nou i ampli camí del mar (actual avinguda dels germans Bou) i per l'oest es van millorar els camins de l'Alcora i de Morella, i es va obrir aquesta segona fins a Saragossa el 1860. El 1862 va arribar el ferrocarril de València i el 1868 de Barcelona, i el 1888 es va inaugurar el ferrocarril de via estreta *la Panderola* entre Castelló i el Grau, que s'estendria després a Almassora, Vila-real, Onda i Borriana.
Castelló havia sigut triada capital provincial a partir del 1833, però va ser en l'últim terç del xix –amb la pacificació i l'enderrocament de les muralles– quan aquesta designació es va traduir en obres públiques de rellevància. El ferrocarril i l'estació van ser instal·lats als afores, a l'oest de la ciutat, i als seus voltants es va construir el flamant parc de Ribalta, la plaça de bous i l'hospital provincial, mentre que el notable teatre Principal, de tall neoclàssic, s'edificava a la plaça de la Pau. Ja al principi del xx es van alçar altres edificis notables com l'institut de batxillerat Francesc Ribalta, el Casino Antic, la casa dels Caragols o els modernistes de Correus, la casa de les Cigonyes i el quiosc de la plaça de la Pau. El 1925 ja s'havia compactat tota la ciutat fins a la via fèrria, i cap al sud s'expandia al voltant dels carrers d'Herrero i la ronda del Millars; mentrestant, a llevant l'horta continuava frenant el desenvolupament urbanístic i cap al nord no s'havia construït res a l'altre costat de la ronda de la Magdalena.
Durant la Guerra Civil, Castelló va estar a la zona republicana fins a juny del 1938 i el 1936 l'ajuntament va ordenar la demolició de l'església de Santa Maria. Després de la guerra es va iniciar la seua reconstrucció, que va concloure el 1999, imitant amb més o menys fortuna l'esquema de l'original, de la qual només conserva la façana nord i part de les altres dos. Després de 700 anys en què Castelló i tota la històrica *sots-governació dellà Uixó* (menys l'Alt Millars) havien format part del bisbat de Tortosa, el 1960 es va crear la nova diòcesi de Segorbe-Castelló i l'església de Santa Maria va ser elevada a la categoria de cocatedral.

Accés a la cocatedral de Santa María (foto Pep Pelechà).

Pel que fa a l'evolució demogràfica i urbana, entre el 1930 i el 1960 la ciutat va créixer prou a pesar dels avatars de la guerra, i va arribar als 60.000 habitants en la segona data. L'expansió urbana es va dur a terme en totes direccions, seguint un traçat en escaquer cap al sud i l'est,

Cocatedral de Santa María (foto Pep Pelechà).

i més irregular per l'oest i, sobretot, pel nord. Al mateix temps, es van dur a terme reformes internes destacades: el 1947 a la plaça Major, on s'havia construït un any abans el nou mercat municipal; a la plaça del Rei en Jaume-Hort dels Corders el 1956 i a la nova plaça de Cardona i Vives el 1972; la urbanització d'aquesta va possibilitar la continuació del carrer de Colom fins a l'avinguda del mar, i va crear el primer eix de circulació en sentit paral·lel.

El gran auge industrial a partir del 1960 va condicionar un augment demogràfic sense precedents: en només vint anys va duplicar la població i va superar els 126.000 habitants el 1981. El desenvolupisme de l'època, amb total permissivitat i falta de planificació, es va traduir en un creixement urbà desmesurat i accelerat, que va trencar la compacitat urbana de Castelló: el 1981 es comptabilitzaven més de cent grups de població dispersos, que reunien el 15% de la població; aquests grups, poblats per immigrants procedents sobretot d'Andalusia i La Manxa, van aparéixer com a bolets a les carreteres de l'Alcora, Borriol, Ribesalbes, Almassora, a l'avinguda de València i a la N-340 cap a Benicàssim, amb una trama urbana caòtica enmig dels horts o de les fàbriques.

L'existència d'un enorme pulmó verd –com eren els horts de tarongers– es va utilitzar com a excusa per a no construir noves zones verdes dins de la ciutat. Però el més lamentable de les dècades del 1960 i 1970 va ser el creixement en altura, sobretot al centre històric i la contornada, sense cap norma ni relació entre l'altura dels edificis i l'amplària dels carrers. El resultat va ser desastrós per al nucli antic, que no només va perdre la seua personalitat històrica, sinó que, en multiplicar i concentrar les activitats comercials, va començar a patir greus problemes d'aparcament i de circulació.

En els últims anys Castelló ha tornat a experimentar un creixement econòmic i demogràfic vertiginós. El 2011 va superar els 180.000 habitants, amb un alt percentatge d'estrangers, amb predomini dels romanesos. La ciutat, per fi, ha començat a créixer decididament cap al mar, en les partides de Censal, Gumbau, Soterrani, Rafalafena, Taixida i la Safra, amb les avingudes de Châtellerault, Germans Bou, la Mar, Rafalafena, el Lledó i Caputxins com a eixos; a l'actual ritme de construcció, en pocs anys aquestes partides podrien estar completament edificades fins a la nova circumval·lació o ronda Est. Ha sigut en aquesta zona oriental on s'han instal·lat alguns dels edificis de nova planta més avantguardistes de la nova ciutat, com ara l'Espai d'Art Contemporani, el Museu de Belles Arts i l'Auditori i Palau de Congressos, aquest últim prop de l'ermita de la Mare de Déu del Lledó, patrona de Castelló des del 1922. El creixement cap a l'oest tampoc s'ha frenat i, una vegada desviada la N-340 i construïda sobre l'antic traçat la nova via fèrria soterrada i la flamant estació de tren, la ciutat està creixent sense obstacles fins al mateix riu Sec de Borriol i més enllà (campus de la Universitat Jaume I). Sobre els antics terrenys de la RENFE s'ha construït un gran bulevard amb nous habitatges i zones comercials. Al sud també ha continuat el creixement, amb les avingudes de València i d'Almassora i la Gran Via com a eixos de desenvolupament, i la circumval·lació o ronda Sud com a límit, perquè està el sòl copat per les indústries a l'altre costat de la ronda.

BIBLIOGRAFIA

BURRIEL de ORUETA, E. (1971): *Desarrollo urbano de Castellón de la Plana*, Madrid, Departamento de Geografía, Universidad Autónoma, pp. 111.

MEMBRADO I TENA, J. C. «Origen i desenvolupament urbà dels principals municipis de la Plana de Castelló», p. 57-92

GIMENO MICHAVILA, V. (1926): *Del Castellón viejo*, edició facsímil del 1989, Castelló, Caixa d'Estalvis de Castelló, pp. 389.

ORTELLS CHABRERA, V. i QUEREDA SALA, J. (1993): *La Plana de Castelló. Estudio geográfico*, Diputació de Castelló, pp. 223.

ROSSELLÓ I VERGER, V. MARIA (1984): *55 ciutats valencianes*, Ciutat de València, València, Universitat de València, pp. 288.

SARTHOU CARRERES, C. (1913): "Provincia de Castellón" en *Geografía General del Reino de Valencia*, edició facsímil del 1989, Castelló, Caixa d'Estalvis de Castelló, pp. 1.087.

TRAVER TOMÀS, V. (1958): *Antigüedades de Castellón de la Plana*, edició facsímil del 1982, Ajuntament de Castelló, pp. 486.

Castelló històric

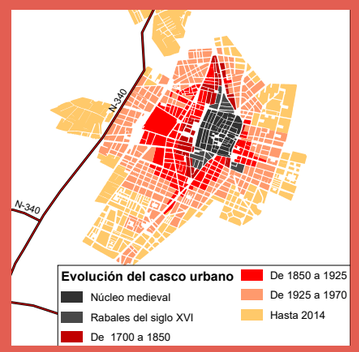

1- Convento de Nuestra Señora del Carmen
2- Iglesia de la Purísima Sangre
3- Parque Ribalta, Plaza de la Independencia y Plaza Tetuán
4- Convento de la Preciosísima Sangre. Capuchinas
5- Museo de Bellas Artes
6- Iglesia de San Agustín Obispo
7- Castell d'En Nadal
8- Ayuntamiento de Castellón de la Plana
9- Iglesia de Santa María la Mayor
10- Murallas Carlistas
11- Palacio Episcopal
12- Iglesia Parroquial de San Vicente Ferrer
13- Monasterio de Santo Tomás de Aquino
14- Ermita de San Francisco de la Font

Palacio
Murallas
Iglesia
Castillo
Casco histórico, Conjunto histórico
Casa consistorial
Casa
Edificio religioso: Catedral, Colegiata, otros

Paisatges habitats

Ares del Maestrat

Un bastió del Maestrat

"Lo aspero y lo destemplado de aquellas alturas no convida á establecerse, ni la poca sustancia de los campos, que para dar fruto deben descansar un año, produciendo apénas el pan que necesitan los vecinos de Ares. Se halla la villa en el boquete que dexan la muela y el castillo; las calles estan en cuesta, y las casas en anfiteatro, algunas mirando al norte, y las más al mediodia...
Estan aquí los campos en anfiteatro, y forman gradas que baxan desde una altura considerable hasta los barrancos. Son casi esteriles los más altos, mejorando la condición los inferiores... también són más abrigados".

A. J. Cavanilles (1795-97)
Observaciones sobre el Reyno de Valencia, I, 77-78

"Ja mou per les solanes amunt la host
amunt per la gran costa plena d'horrors:
peany aspre de tormos i esgallats troncs,
tot entrepits, surcatxos i sorrat bosc;
a esquerra, tallats cingles, a dreta el clot
O barrancada d'Ares, clot de la mort.
Amunt de tot ¡oh ràbia! l'empinat Coll,
la Mola allà als nuvols, i el castellot".

Joaquim Garcia Girona (1920)
Seidia, 49

"Ares, el riñón del Maestrazgo"

B. Pérez Galdós (1899)
La campaña del Maestrazgo, 197

"Castell i vila d'Ares: Les característiques orogràfiques han permés que el castell tinga, a més de la cova, dos cercles o cingles concèntrics que es van usar de barbacana i assentament del nucli urbà. El primer dóna accés a la cova i a més, hi ha els carrers del Cano i del Campanar, mentre que al següón cingle s'assenta la major part de la vila, amb el carrer del Forn (I l'afegit de les Roques) a la banda nord, i el de l'Abadia (I l'afeigt d'En Violeta) a la sud".

P. E. Barreda (2006)
Crònica documentada d'Ares, I, 30

"La implacable adustez del paisaje se prosigue. Y en Ares, precisamente, presenta una de las muelas más vigorosas, fornidas e impresionantes de este territorio...el pueblo se achata sobre un pequeño cerro de laderas labradas".

J. Fuster (1962)
El País Valenciano, 301

"En el término de Ares en una tierra muy alta ay un campo que le nombran la Muela. Y esta alderedor con las peñas desgajadas de tal manera que no se puede entrar en el campo sino por un solo portillo, y aquel portillo los de Ares tienen cerrado".

Martí de Viciana (1564)
Crónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia. Tercera parte.

Joan F. Mateu Bellés
Departament de Geografia
Universitat de València

Vista aèria d'Ares del Maestrat (foto ESTEPA).

Ares permet vistes paisatgístiques tan àmplies que Cavanilles es va detindre "aquí un tanto para varias observaciones", a partir de les quals li van brollar "grandes ideas" sobre la natura i l'art d'aquests entorns. Aquest observatori valuós per a atalaiar els deserts del Maestrat se situa en un esglaó pronunciat que també és un límit natural. Vist des de baix, des del fons de la vall, l'àmplia solana d'Ares –a cobert de les elevades moles del Vilar i d'Ares que dominen el coll o port d'Ares–, sembla la graderia d'un amfiteatre abrupte de plasticitat austera: la superposició d'estrats rocosos horitzontals durs i tous, alternants entre franges de masses vegetals i rocoses, dóna una regularitat veritable a les tonalitats verdes i terroses de la solana.

"Lo áspero y lo destemplado de aquellas alturas no convida á establecerse, y la poca sustancia de los campos... apenas produce el pan que necesitan los vecinos de Ares" (A. J. Cavanilles). El criteri dominant en l'organització d'aquest territori no va ser el productiu, sinó el defensiu. Igual que Morella, Culla i altres castells del nord valencià, grans moles rocoses "de coronamiento romo y achatado", atorguen a Ares la condició de bastió i talaia. Durant les guerres aquesta solana ha sigut un escenari disputat. Però, alhora, el gran amfiteatre ha sigut i és un espai rural habitat i explotat amb criteris productius. S'hi visualitza l'abast de la construcció de bancals, l'ordenació d'espais agropastorils o el traçat i manteniment de camins. Des de la talaia, la mirada arriba a masies, graderies conreades, vies ramaderes, diversitat de nínxols ecològics i aprofitaments rurals. Com en tants espais mediterranis, la terra d'Ares ha sigut i és polifuncional, una característica confirmada per la mescla de tants elements naturals i construïts en els seus mosaics paisatgístics variats.

Des del contrafort rocós, el bastió d'Ares domina els camps, els prats i la muntanya; protegeix les masies de les quatre partides (denes); vigila l'antic camí de València a Morella (pel Barranc de l'Empriu) i, sobretot, el d'Aragó (pel port d'Ares). El lloc, estructurat al voltant d'una mola menuda o tossal testimoni, comprén el castell, la vila medieval (de la qual es conserva la casa municipal amb la presó i la llotja; el campanar, etc.) i els ravals. Les reparacions posteriors a la guerra de Successió van renovar la vila (església nova, cases noves, etc.) i els ravals (plaça Major). Al llarg dels segles XVIII i XIX, es va duplicar l'extensió del nucli urbà, una expansió que va suposar la remodelació de la bassa, les antigues eres i els corrals. El castell d'Ares va ser molt disputat durant les guerres carlines. També al maig del 1938 la població va ser bombardejada per la Legió Cóndor.

El nucli urbà, al seu torn, està a l'abric de la mola d'Ares (1318 m), una estructura tabular excel·lent limitada per penya-segats calcaris verticals (cingles) i talussos margocalcaris aguts. "La llanura o esplanada de la muela está toda inculta, y se reserva para el pasto de las caballerías de los vecinos... Es rico en vegetales este monte. Sobre la muela crecen muchos arbustos como el texo, el acebo, el espino albar, el viburno co-

Bancals abancalats a Ares del Maestrat (foto Adela Talavera).

Vegetació a Ares del Maestrat (foto Adela Talavera).

mun, el cornillo y el mostellar; se halla con freqüencia el ramno humilde pegado siempre á las peñas, los tomillos comun y piperela, la algedrea de monte...” (A. J. Cavanilles). A la mola mateixa s'eleva el vèrtex geodèsic, denominat Molló dels Soldats perquè es va utilitzar en la campanya de triangulació, dirigida primer per Mechain i després per Aragó, durant els treballs de mesurament del meridià de París.

A la solana d'Ares, flueixen surgències intermitents (ullals) i permanents (font dels Regatxols, font reformada de la bassa urbana, etc.), vinculades a la descàrrega subterrània de la mola. A l'est de la vila, aquests fluxos –estancats i canalitzats– permetien el funcionament de cinc molins hidràulics en cadena al llarg del Barranc dels Molins de la capçalera de la Rambla Carbonera. També els molins i les instal·lacions complementàries es van construir en el segle XVIII. Ara el conjunt hidràulic és un Bé d'Interés Cultural (BIC) en la categoria d'espai etnològic que també inclou el seu entorn paisatgístic (barranc, vessants, terrasses, camins, etc.).

En síntesi, el paisatge d'Ares –vist des del fons de la vall o des del cim de la mola– és un amfiteatre grandiós on es fonen amb destresa el potencial ecològic i la transformació col·lectiva de la natura. Un paisatge aspre, petri, carregat d'herències patrimonials i expressiu de la gran crisi d'un model agropecuari secular que no va trobar reemplaçament quan calia per un altre que assegurara la regeneració socioeconòmica d'Ares. Però, actualment, Ares intenta aprofitar les noves tendències socials i econòmiques, entre les quals hi ha les lligades a l'activitat turística i de serveis, per a eixir d'un llarg abandonament amb la posada en valor dels recursos valuosos. Per això, la protecció de les qualitats del paisatge d'aquest espectacular bastió del Maestrat constitueix una aposta de futur ferma.

BIBLIOGRAFIA

BARREDA, P. E. (2006): *Crònica documentada d'Ares*, Castelló, Ajuntament d'Ares, 2 vol.

CAVANILLES, A. J. (1795-1797): *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*, Madrid, Imprenta Real, 2 vol.

MUÑOZ BADIA, R. (2009): *Ares. Rutas y prehistoria*, Vinaròs, Antinea, 214p.

Ares del Maestrat (foto Adela Talavera).

Pedra seca a Ares del Maestrat (foto Adela Talavera).

Ares del Maestrat

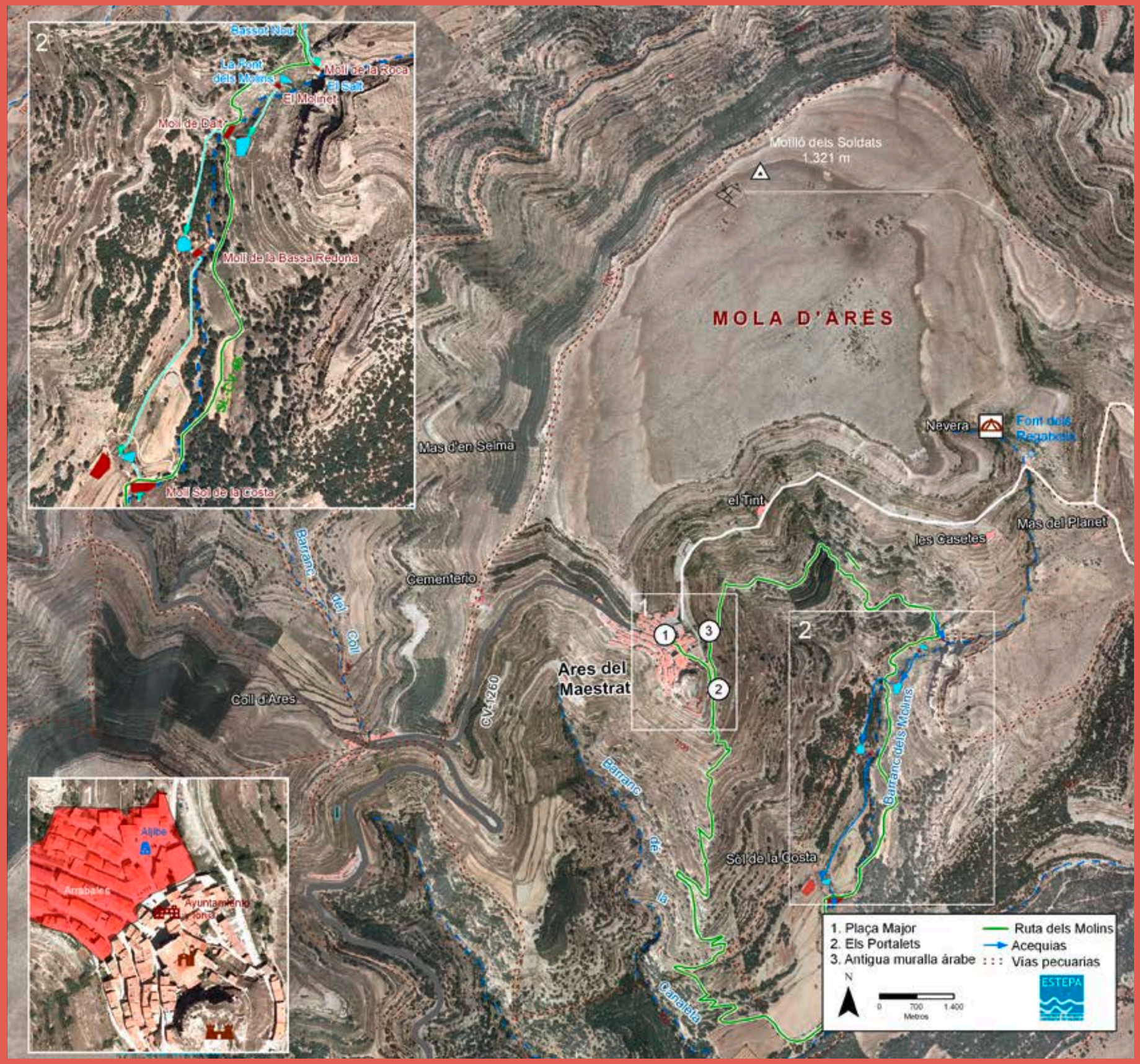

Paisatges habitats

Paisatges de l'aigua al Maestrat: el balneari de la Font d'en Segures. Benassal

Una muntanya màgica amb or potable.

"I quantes coses interessants veiem... Tantes són que no podríem sinó enumerar-les, i no totes, de tan nombroses com són. I la Font d'En Segures, de Benassal, i l'ermita al cim del Montcàtil, que fou taller de sastrería carlina quan el general Serrador era virrei del nostre país i el general Cabrera havia fet de Benifassà el que avui diem un camp de concentració."

Carles Salvador (1954)
"A l'ombra del Penyagolosa"

"A Benassal arriba Fuster atret «per la fama regional del seu balneari, les aigües del qual són adequadíssimes per als ronyons de les famílies acomodades» on s'hostatgen els visitants que vénen a prendre les aigües de la font És bonic veure les cues davant la Font d'un grapat de creients, hostes anacrònics de la Belle époque Benassal és com un oasi entre les assedegades muntanyes del Maestrat i els Ports..."

Joan Garí (2012)
"Viatge pel meu país"

"Este es el Maestrazgo más hermético; sin duda el más bravo. Pueblos encastillados, con torres de iglesias desmesuradas, abandonadas a la soledad. Plantas silvestres desconocidas, cabras montaraces, tierras de carlistas y curas trabucaires, de cecina de ternera y mantas morellanas, de mulos con tábanos y masías derruidas donde se hicieron fuertes los maquis"

Manuel Vicent (2002)
"Por el Maestrazgo más bravo"

Emilio M. Obiol Menero
Institut Interuniversitari de Desenvolupament Local (IIDL)
Departament de Geografia
Universitat de València

Els paisatges de l'aigua a l'Alt Maestrat remeten a llocs esporàdics, recòndits i un tant mítics, com la font, la serra i el balneari d'en Segures, una veritable muntanya màgica si remetem al títol de la novel·la de T. Mann ambientada al balneari Wald de Davos. Els brolladors (Morell, 1992) han sigut aprofitats històricament per l'home per a cobrir les seues necessitats biològiques i productives, per la qual cosa han desenvolupat als seus voltants paisatges culturals. Els seus components, en presència i distribució, són deutors de la natura, però els seus elements, vertaders artefactes antròpics, són tant o més decisius a l'hora de determinar la identitat, l'homogeneïtat visual i la valoració d'aquests paisatges.

Per a usos de taula, bany, reg, salut, oci i negoci, l'aigua ha definit Benassal i el seu paisatge, que ha sigut no només el denominador comú de l'escenari sinó també un factor de producció de bona part de les funcions –ambientals, socioeconòmiques, patrimonials i recreatives– que al llarg dels segles han modelat aquesta zona central i alta al cor del Maestrat, una "comarca aislada y en realidad independiente" segons P. Baroja. La Font d'en Segures no és l'únic balneari del País Valencià, però sí que és el més important pel que fa a la història, als valors propis i atribuïts i als processos socioeconòmics que genera. Estem davant d'un paisatge d'aigua, de reflexió i de memòria, i observem, així mateix, un dels espais iniciàtics i primigenis del turisme valencià.

Font d'en Segures (foto Adela Talavera).

LA SERRA D'EN SEGURES. MOLES ABRUPTES I VALLS FONDES

En altitud i magnitud, en Segures és una muntanya mitjana en les confluències ibèrica-catalànide amb sinclinal penjat de litologia calcària, amb bancs potents i paquets de margoargilencs del cretaci inferior. Aquest substrat rocós, modelat per l'erosió i afectat per falles i basculaments, va afavorir la dissolució càrstica i les surgències, i va ocasionar un relleu subtabular, les moles, un dels signes geomorfològics més genuïns del paisatge del Maestrat. Al centre de la serra d'en Segures, Benassal segueix el model: emplaçament del poble a la mola, creixement a la vall immediata i tota la panoràmica vigilada pel pròxim Montcàtil, un dels cims emblemàtics de la regió, que acull el balneari d'en Segures, segregat a menys de 2 km de la vila. Benassal està envoltada per "empinados montes, seguidos y esparcidos por todo el término, que es destemplado, con breñas y riscos, árido y descarnado, un sequeral ... el suelo está sembrado de peñas con poca tierra, donde pastan multitud de ganado en aquellos eriales cubiertos de roures y carrascas de mediana corpulencia" (Cavanilles, 1795). La serra d'en Segures (Montcàtil, 1120 m), igual que al nord la d'en Celler (Tossal de la Nevereta, 1281 m), que acull el balneari de

Font d'en Segures (foto Adela Talavera).

l'Avellà, al municipi de Catí –que també ací tindrà un esbós paisatgístic–, formen part de l'essència de l'Alt Maestrat que, drenat per la Rambla Carbonera i el seu afluent, el riu de Montlleó, realment un polié capturat, conformen un paisatge dur i despoblat, alt, ventejat, gelat o abrasat.

La vegetació, connectada a un clima subhumit de muntanya i amb incidència accentuada en el paisatge, ha sigut modificada profusament per l'home –incendis, tales...–, i avui presenta agregats d'alzines i roures rebolls, amb pins blancs a les parts baixes i sotabosc d'argilaga, ginebre i coscolla. D'ací que el Rivet es protegira (Paratge Natural Municipal de Benassal, 2005), ja que és un bosquet singular de 16 ha que acull una roureda adevesada de roures valencians –*Quercus faginea*–, entre els quals hi ha 4 de monumentals. A les zones més seques i fredes apareixen comunitats de port en coixinet (coixinet de monja, ginebre, boix). Són menys abundants el matoll esclarissat (olorosos: timó, romer, espígol) i la vegetació ripícola en marges dels llits (xops, oms). A les parts conreables la pressió demogràfica (especialment des del segle XVIII) va multiplicar el desboscament i va construir bancals en vessants empinats amb materials blans i sòl exigu amb l'objectiu d'aconseguir terres de conreu.

Hidrogràficament, el Barranc de la Font, el riu de Montlleó i la Rambla Carbonera, confluents els tres de menor a major, dibuixen a mode dendrític la serra d'en Segures. El paisatge del segon, un dels pocs congostos del país amb un karst pròxim a la senilitat, apareix com un escenari incomparable, especialmen t des del Mas de Forés de Dalt i el Coll de les Vistes quan s'obri la Roca de Migdia, una zona de meandres, amb lòbuls conreables, esguitada de molins (com el de la Vinya), batans (com el Batanet), ferreries (com les Ferreres), fonts (com la de de la Comuna), escoles (com la del Cant) i nombroses masies (com el Mas del Bitxo), que configuren un dels *charming settings* de la regió, una de les estampes més atractives i verges dels alts paisatges de l'aigua al Maestrat.

La vila està envoltada d'un paisatge abancalat (avellaners, ametlers...) interromput per intersticis de pastures, fonts, cereals, i esguitat alhora de masies (135 masos). Un paisatge viu, cosa que demostren testimonis urbans importants del passat (3 torres i muralles del segle XIV, palaus del segle XVIII: Sánchez Cotanda, Matutano, Grau i Gras), que parlen de la seua puixança com a centre agropecuari i comercial. Després va vindre el miracle de l'aigua, que va crear una nova vila, el balneari, en realitat un paisatge inesperat amb subjecte i predicats. I va reformular el del municipi convertint-lo en un veritable centre comarcal de serveis, abans i després del "Guernika" invisible que va ser Benassal de resultes del bombardeig dels Stuka Junkers de la Legió Cóndor al maig del 1938.

DE BROLLADOR A BALNEARI DE CATEGORIA. PIONERS EN TURISME DE SALUT.

La utilització del brollador de la Font d'en Segures (11 milions de litres a l'any) és ancestral, atesa la proximitat al poblat ibèric del Castell d'Àsens o el seu paper com a abeurador a l'assagador de la Selleta, dins de la comanda medieval de la Setena de Culla, en la qual s'enquadrava Benassal i on la ramaderia era el motor socioeconòmic. Les seues aigües "facilitan la digestión a los que tienen abundancia de sangre" (Viciana, 1546), per la qual cosa es construeix, el 1716, a la font una volta d'unes dimensions que ja assenyalen un benefici humà preferent, fomentat pel metge C. Fabregat (1780), entre d'altres, que en va exalçar les virtuts medicinals: "que hacen prodigios en los sugetos que padecen detención de orina, haciéndoles arrojar arenas y piedrecitas" (Cavanilles, 1795). Un promotor del procés de conversió de la font en balneari va ser el reverend S. Roig, un isabelista influent a la València del 1850 i un prohom de la Real Sociedad Económica de Amigos del País de Valencia, una institució que el 1879 va premiar un estudi mèdic que exalçava les aigües i el paratge del brollador que aleshores ja es trobava reconegut per la burgesia comercial i terratinent del País Valencià com a centre de descans i enclavament per a relacionar-se.

L'organització espacial del balneari es va basar en l'ordenació de l'ús de les aigües i els drets sobre aquestes i el sòl circumdant. Els períodes del 1885 al 1925 i del 1960 al 1975 seran els de construcció immobiliària, simbòlica i paisatgística del balneari (obert al nord nord-est, partida Serrades, 1005 m), impulsats per una demanda de visitants, d'estiuejants i de banyistes forta i continuada. En el primer va ser clau la carretera nova Benassal-Culla (1913), que va donar accés fàcil al balneari, i la construcció del gran hotel Fuente En Segures (1905). En aquell moment s'edifiquen nombrosos pavellons, com La Castellana, fondes i apartaments per als visitants menys acomodats, i xalets i hotels amb estil per a la burgesia reeixida. El balneari era tot un símbol de reputació social en què s'entremesclaven les festes, *soirées*, la cultura i el plaer amb la sola preocupació de gastar útilment uns diners per a millorar la salut i el prestigi social. En el segon període es produeix un altra empenta més clarament turística a l'ús de l'època; el catalitzador va ser el famós nefròleg català Puigvert. En aquell moment es construeixen,

Carretera de Benassal a la font d'en Segures (foto Adela Talavera).

Vegetació als voltants del Balneari (foto Adela Talavera).

entre altres immobles, el complex turístic Seidia (1972) i els apartaments La Valenciana. Amb tot, cap al 1975 "el balneario decae, el veraneante, ahora llamado turista, se retrae por no hallarse dentro de un ambiente propicio a las nuevas maneras de vivir, y el enfermo acorta su estancia por no tener instalaciones adecuadas para el tratamiento de sus padecimientos" (Obiol, 1988).

La teràpia mèdica, l'estada estiuenca i el consum d'aigua són les tres motivacions bàsiques que marquen el paisatge i que tanquen el circuit de demanda que en els períodes més pròspers arribava a més de 5000 visitants estiuencs procedents majoritàriament de la ciutat i de l'àrea metropolitana de València, seguits de Castelló i la seua àrea urbana, com també de Catalunya. La classe mitjana acomodada i els agricultors terratinents nodrien el balneari, amb visitants que mostraven sovint, i progressivament en el temps, en nombre i edat, la condició de jubilats. El balneari té pols i paisatge de ciutat en l'urbanisme, els usuaris, les ofertes i la imatge.

Les aigües, una vertadera mina, un tresor per a la vila, no es malbaraten, fins al punt que al paisatge del balneari l'aigua ni es veu ni se sent. Les aigües, oligometàl·liques, de mineralització dèbil, riques en calci i bicarbonats i d'alt valor terapèutic contra la litiasi renal, ja es distribuïen envasades en apotecaries (1840), dirigides especialment cap a València i Tortosa; l'origen del topònim del balneari pot ser la seua dimanació *segura* davant de sequeres. El seu valor, traslladat als negocis, ha ocasionat plets entre grans famílies locals (Roig, Vives), foranes (Gasset, Fenollosa) i l'Ajuntament, que va aconseguir gradualment les autoritzacions d'explotació (RO 6-3-1915) i les declaracions d'Utilitat Pública de les aigües (RO 4-7-1928) i de balneari de muntanya amb metge (RO 20-5-1930). La primera envasadora (1932) de garrafes va multiplicar-ne el consum, com també l'embotellament (1974, 2003), i l'Ajuntament era el que explotava, gestionava i comercialitzava l'aigua, amb una distribució i consum que reflecteix un mapa molt pròxim al de l'origen dels visitants del balneari. L'aigua ha sigut reconeguda com una de les tres millors d'Espanya i del món, segons *Termalia* (2010) –Fira Internacional de Turisme Termal– i l'iTQi –*Superior Taste Award*–, respectivament, i estan dins de les *Diamont Award* de major qualitat i sabor. L'any 2011 es va obrir un equipament balnearístic anhelat i modern, on els clients de salut, de bellesa i de relax poden allotjar-se en les 1600 places que té la ciutat-balneari, sens dubte una de les ofertes turístiques més importants de la meitat nord valenciana.

Benassal, casa senyorial del segle XVIII,1729 (foto Adela Talavera).

Carrer de Benassal (foto Adela Talavera).

El balneari de la Font d'en Segures va ser un motor de creixement i d'innovació important. Va crear ocupació estacional subalterna per als jornalers rurals del Maestrat, va multiplicar les empreses de serveis a la vila, fet que la va convertir en capçalera comarcal i va influir decisivament en dos sectors que continuen marcant directament el paisatge local i puntualment el regional: el conreu de l'avellaner i les empreses de

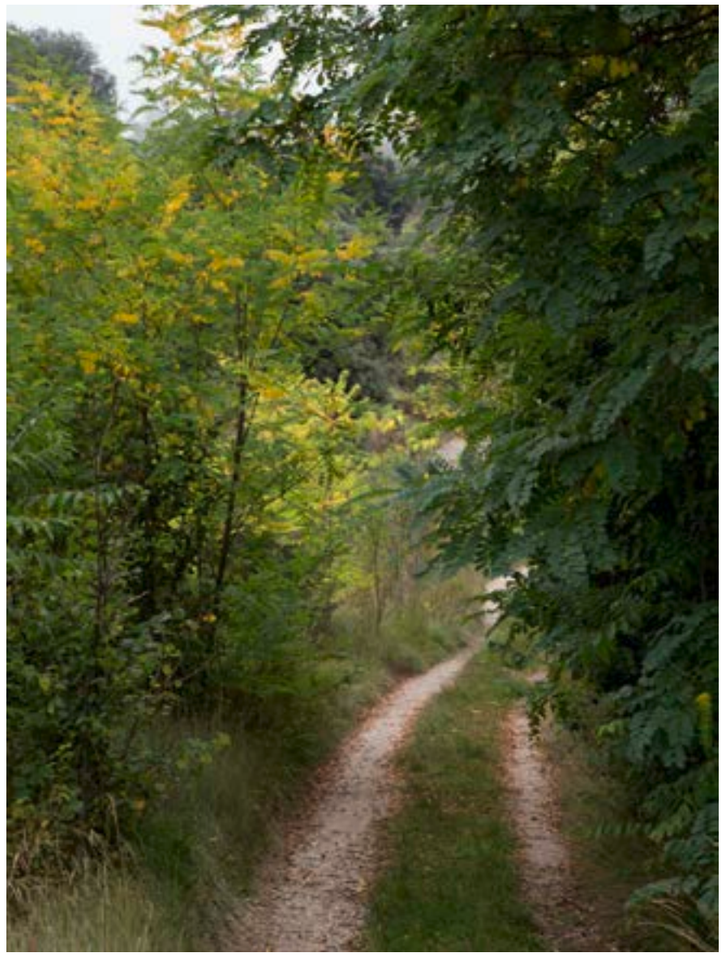

Camí de Benassal a la font (foto Adela Talavera).

transport amb autobús. Van ser els estiuejants de Reus, especialment l'enginyer Balcells, els qui van introduir a Benassal el *Corylus avellana*, el 1920, i el van assentar, el 1956; aquest continua sent avui el principal municipi del País Valencià que conrea avellanes, el 60% de les 1348 ha i 900 Tm que produeix el país. Així mateix, els fluxos de visitants del balneari van propiciar la creació de la primera empresa d'autobusos de la província, la Hispano Fuente En Segures (HIFE), el 1913. Actualment, té 30 línies interurbanes a Catalunya, comunica les ciutats de València i Castelló i gestiona línies en tot el nord-est espanyol. La seua escissió des de 1962, la Hispano del Cid –HICID– gestiona línies a l'àrea urbana de la Plana.

Un cas menor d'oasi al Maestrat amb resultat paisatgístic de balneari és el de l'Avellà. El bastidor és el mateix encara que a una altra escala: aigua medicinal reputada, un lloc pintoresc i una tendència de moda marcada per la burgesia. La intramuntanyosa i recòndita vall de la Salvassòria té als peus del Tossal de la Nevera i dels Campanarets, el santuari i balneari de la Font de l'Avellà, l'altre centre per a la presa de les aigües del nord valencià. A partir de llegendes sobre curacions miraculoses (1540), alguns estudis mèdics el qualifiquen (1682) de "oro potable y maravilloso el de la fuente de la vellá", per la qual cosa, el 1734 s'acaba l'hostatgeria-ermita d'aleshores i es construeixen la resta d'allotjaments –fondes, xalets i apartaments– durant els segles següents i especialment des del 1944, quan el diputat F. Olucha i el president de la Diputació de Castelló, J. Ferrandis, tots dos banyistes i estiuejants del lloc, impulsen la construcció *ex professo* del túnel de 312 m d'accés al balneari. La millor accessibilitat va augmentar les visites i potser va motivar un plet, el 1957, entre el bisbat de Tortosa i l'ajuntament de Catí, que es va resoldre amb el control de l'hostatgeria pel primer i la titularitat de les aigües a favor del segon (oligometàl·liques bicarbonatades fredes; declarades d'Utilitat Pública el 25 d'abril del 1928). L'ajuntament explota, gestiona i comercialitza les aigües, i les embotella des del 1973. Els banys de Catí (Madoz, 1845) es recomanen terapèuticament per a afeccions dermatològiques i urològiques, i va ser des de l'inici un balneari senzill. Amb el segle xxi la Casa de Banys s'ha convertit en un hotelet rural amb encant.

Els oasis de l'aigua medicinal al Maestrat, domesticats per l'home, van propiciar la construcció de balnearis que feien la presa d'aigües, la palanca conformadora del paisatge cultural, còmoda i gratificant. Lògicament, si el mètode de la presa d'aigües canvia amb els temps, el paisatge s'hi veu afectat. Durant molts anys va dominar la ingestió oral a peu de font a l'estiu i a distància la resta de l'any, la qual cosa va derivar *in situ* en un enclavament de paisatge urbà –multiplicació d'immobles turístics i residencials, serveis urbans– i el destí en un "paisaje en la memoria" que es recordava amb el consum diari de l'aigua mineral embotellada. D'aquesta manera, alguns llocs, especialment Benassal, van ser els primers nuclis que, per mitjà de la crenoteràpia, la balneoteràpia i els usos termals, van conéixer el fenomen contemporani del turisme, entés com a exercici de descans, de teràpia, d'oci, de diversió i de prestigi social, i assentat en el circuit tancat de l'estiuejant-banyista. Tanmateix, els canvis profunds en el gust pel que fa a les demandes turístiques i el càncer terminal socioeconòmic del medi rural han posat en greu perill aquests espais, que presenten un foto fixa paisatgística *démodé*, amb unes estructures clau que els atorguen caràcter i uns valors que s'han de conservar, però que necessiten canvis amb elements nous. Aquest és el repte: conservar el paisatge de l'aigua i donar-li continguts d'una utilitat productiva àmplia.

BIBLIOGRAFIA

-Nota: no es relacionen ací els clàssics (Cavanilles, Viciana, Madoz), per considerar-los transversals a tots els paisatges.

Grup Recerca Memòria Històrica -GMRC- (2007). *Benassal segle XX. Estudi d'un poble rural realitzat amb fonts orals.* 5 volums.

MORELL EVANGELISTA, I. (1992): *Los manantiales de la provincia de Castellón*, Castelló, Diputació de Castelló.

OBIOL MENERO, Emilio (1988): "Los balnearios de Castelló. El primer turismo conocido en el norte del País Valenciano", *Cuadernos de Geografía*, 43, 321-347.

OBIOL MENERO, Emilio M. (1995): "Les Moles i els Corredors del Maestrat", *Geografia de les Comarques Valencianes,* vol. 2, València, Foro Ediciones DCV, pp. 141-201.

PÉREZ, A., SIMÓN, J. I VIVÓ, M. (1983): *Paisajes Naturales de la región del Maestrazgo-Guadalope.* Saragossa, Mancomunidad Turística del Maestrazgo.

PITARCH GARCIA, R. (2004): *El paisatge a l'interior de Castelló*, Vinaròs, Antinea.

Paisatges de l'aigua al Maestrat: el balneari de la Font d'en Segures. Benassal

Paisatges habitats

Ademuz i la seua horta

El Túria com a eix vertebrador del poblament i els regadius

"Desde las cercanías de Castielfabib hasta el mismo Ademuz, esto es, por espacio de dos horas, y al norte de ésta última villa entre los montes y el río por algunas leguas se ven elevados cerros, que las aguas han desmoronado y cortado de varios modos. Todos ellos desde la raíz hasta la cumbre se componen de zonas o capas perfectamente horizontales de un pie de grueso, con corta diferencia, arregladas de este modo: la inferior o base es de tierra roxa arcillosa con porción de cieno, sobre la qual descansa otra tan dura como la misma piedra; síguense otros como bancos sobrepuestos de la misma substancia, que suelen alternar con algunas capas de cantitos rodados, cubiertos últimamente de tierra, y sobre esta una almendrilla, o bien sea hormigón, de algunos pies de grueso, compuesto de cantitos engastados en piedra endurecida". (...)
"A muy corta distancia de Torre baxa se vadea el Ebrón, y se entra de nuevo en el camino de Ademuz, que sigue por la derecha del Turia atravesando lomas y cerros arcillosos. Estos y otros muchos de la misma naturaleza que se hallan en la comarca suministran al río tierra roxa, que tiñe y carga sobremanera las aguas, sirviendo después de abono a los campos donde estas descansan y se sumen. Veianse al paso las huertas de Ademuz, que ocupan las riberas del Turia hasta la villa".

A. J. Cavanilles (1797)
Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia.

"Así pues, la red fluvial del Turia y de sus afluentes, encajada en el relleno de materiales terciarios de la depresión tectónica, ha formado un sistema de valles, más o menos amplios en función de la importancia del río, flanqueados por abruptas laderas coronadas por muelas".

A. J. Pérez Cueva (2008)
Rincón de Ademuz: Medio físico y regadío tradicional.
Desde su "Torre" a las "Casas".
Desde la "Alta" a las "Bajas"
el Turia cruza el "Rincón"
pasando por Ademuz
...

R. Fombuena Vidal (2008)
"De Torre-Alta a Casas-Bajas", *Mis huellas por el Rincón de Ademuz.*

Sobre la tierra en flor, sobre tu lecho
disfruta la mirada a tu medida,
en un *"Rincón"* de paz que se hace vida
al sentir el paisaje sobre el pecho.

Como ramo pascual, como provecho,
milagro que la vista revalida,
pueblo en solana y tierra prometida
que sabe hacer jardín en tu barbecho.

Con la mirada, en punta, cual vigía.
Y ese fragor de historia en lejanía,
te veo bajo el sol en cada esquina.

"Zafranares", te ensalza la figura,
junto al "El Castro", el pueblo se adivina
sobre el Turia abrazado a tu cintura.

R. Fombuena Vidal (2003)
"Amanecer en Ademuz". *El Turia por su Rincón*

"Los restos de la ermita de Santa Bárbara, con la techumbre hundida y los muros desmochados, se hallan en lo alto del cerro sobre el que se asentó el antiguo castillo medieval, primero musulmán y después cristiano. A los pies de las ruinas del santuario, el caserío de la villa se apiña ladera abajo, centrado por la pétrea mole dorada del magnífico templo arciprestal de San Pedro y San Pablo Apóstoles, desparramándose luego hasta arribar a las mismas riberas del Turia".

A. Sánchez Garzón (2000)
Desde el Rincón de Ademuz.

Miguel Antequera Fernández
Ghaleb Fansa
Departament de Geografia
Universitat de València

Ademuz (foto Pep Pelechà).

El municipi d'Ademuz ocupa el sector central de la comarca del Rincón de Ademuz,que és un enclavament valencià que se situa entre les províncies de Conca i Terol, separat de la resta de la província per una franja de 15 km. Tradicionalment, ha sigut una terra de frontera entre els regnes de Castella i d'Aragó, però ha pertangut històricament al Regne de València. El terme d'Ademuz presenta una orografia muntanyosa, ja que se situa als contraforts occidentals de la serra de Javalambre, i la seua altura principal és el turó de Tortajada (1.516 m). Als voltants d'Ademuz hi ha uns quants pics o moles com el Castro (897 m), el de la Mola (905 m) i el Cerro de la Horca (828 m), a més del Cerro Zafranares (937 m), on es troba la població.

El clima és mediterrani, el tret principal del qual és la continentalitat, a causa sobretot d'unes baixes temperatures hivernals. La temperatura mitjana anual està entorn dels 15°C, amb mitjanes en el mes més fred d'uns 7°C i en el mes més càlid de 24°C. L'amplitud tèrmica és prou elevada. Les precipitacions són escasses i irregulars, amb una mitjana anual de 450 mm. La limitació principal per als conreus de regadiu no està en unes temperatures hivernals excessivament baixes, sinó en l'alta probabilitat de patir gelades. A l'observatori d'Ademuz es registra una mitjana anual de dies de gelada pròxima als 40.

La depressió Túria-Alfambra travessa el terme d'Ademuz de nord a sud. És una gran fossa tectònica que dins de la serralada Ibèrica, separa les branques castellana i aragonesa del sector ibèric valencià. La fossa condiciona el traçat del riu Túria, en una vall central àmplia que discorre amb orientació nord-est-sud-oest, i l'estructura del relleu, amb dues falles, mestre que deixen ambdós massissos a l'est (Javalambre) i a l'oest (Javalón). La fossa és una depressió farcida de litologies argiloses blanes del Terciari superior, en contrast amb les roques calcàries cretàciques i juràssiques dels massissos circumdants, que tenen vessants abruptes coronats per moles. El recorregut del Túria i la xarxa fluvial organitzada al voltant del riu erosiona els materials terciaris fràgils que cobrin la fossa, i encaixa notablement els cursos d'aigua. El Túria, també denominat a la comarca riu Blanco, travessa el terme d'Ademuz de nord a sud i, juntament amb la població, rep les aportacions dels rius Bohilgues, les rambles del Val de la Sabina i de la Virgen i el Barranc Seco. El Túria vertebra el terme en dos sectors i alhora constitueix l'eix integrador del territori, ja que és on es localitzen les poblacions principals i les activitats econòmiques.

Les valls dels rius Túria i Bohilgues formen un corredor verd on els regadius bonifiquen les hortes de la Vega de Ademuz, en contrast amb els secans que la delimiten. Els espais regables són fruit de la labor d'incisió i de buidatge de la xarxa fluvial sobre aquests materials sedimentaris

Ermita de Nuestra Señora de la Huerta. Segle XIV (foto Pep Pelechà).

Casas Altas (foto Pep Pelechà).

arenosos i argilosos de les depressions terciàries intramuntanyenques. El regadiu es concentra al llarg dels cursos d'aigua permanents, sobre els fèrtils al·luvions quaternaris. Hi ha una xarxa de séquies complexa i imbricada, que es distribueix per les nombroses parcel·les existents, en un traçat pràcticament inalterat des de fa segles. Les séquies-mare prenen l'aigua mitjançant assuts i discorren al peu dels vessants, de manera que es pot irrigar la totalitat d'unes valls que tenen una morfologia de fons pla. A l'horta d'Ademuz el factor que limita els regadius no és la falta d'aigua, sinó l'escassetat de terrenys aptes per al conreu, ja que aquests es redueixen a les terrasses baixes del Túria i dels seus tributaris principals. A les valls fluvials, la vegetació natural riberenca va patir una transformació dràstica, i actualment es redueix a franges estretes al llarg dels llits. L'estrat arbori el formen àlbers, xops i salzes, acompanyats de vegetació de ribera com joncs, esbarzers i canyissos i espècies herbàcies.

L'agricultura, fins fa algunes dècades, ha sigut la font principal d'ingressos al municipi d'Ademuz, però en l'actualitat ha entrat en una regressió notòria. El conreu de regadiu predominant és la pomera, en les diverses varietats, amb 1.200 ha. Al secà, l'ametler és el conreu predominant i, com que el terreny és tan abrupte, es conrea en bancals. Nombroses terres són improductives al terme a causa de la despoblació, provocada per una emigració forta des de mitjans del segle xx, per la baixa rendibilitat de les produccions i per l'envelliment dels agricultors. A més, el règim de gelades condiciona l'existència d'uns conreus d'autoconsum, dels quals molt pocs tenen possibilitats comercials.

Encara que ja hi havia restes arqueològiques del neolític, dels ibers i dels romans, cosa que suposa una ocupació primerenca de la zona, en les fonts documentals àrabs es deixa constància de la fortalesa d'Al-Dāmūs. Ademuz era un emplaçament estratègic a causa de la situació defensiva avantatjosa, ja que es localitzava al turó Zafranares, a l'abric del castell, una fortalesa a la confluència de la vall del Túria amb el riu Bohilgues i la Rambla del Val de la Sabina. Així mateix, era un encreuament de camins, una tradicional via de pas natural des de les terres aragoneses fins a la ciutat de València. Des del lloc on es troba dominava el riu Túria, per la qual cosa tenia una importància econòmica destacada, perquè se situava al centre de les hortes de la comarca.

El nucli urbà d'Ademuz es localitza al marge dret del riu Túria, entre la confluència amb la Rambla de la Virgen al nord, i amb el riu Bohilgues, al sud. És un assentament que va sorgir a la part alta del vessant oriental del turó Zafranares, a 741 metres sobre el nivell del mar, al costat de la muralla del castell. S'estén en un pendent pronunciat i de manera escalonada, per la qual cosa el desenvolupament urbà és clarament descendent, cap als dipòsits quaternaris del fons de la vall. A pesar de

La Vegüilla regada pel riu Bohílgues (foto Pep Pelechà).

Microreserva de flora i fauna al riu Bohilgues (foto Pep Pelechà).

La Veguilla (foto Pep Pelechà).

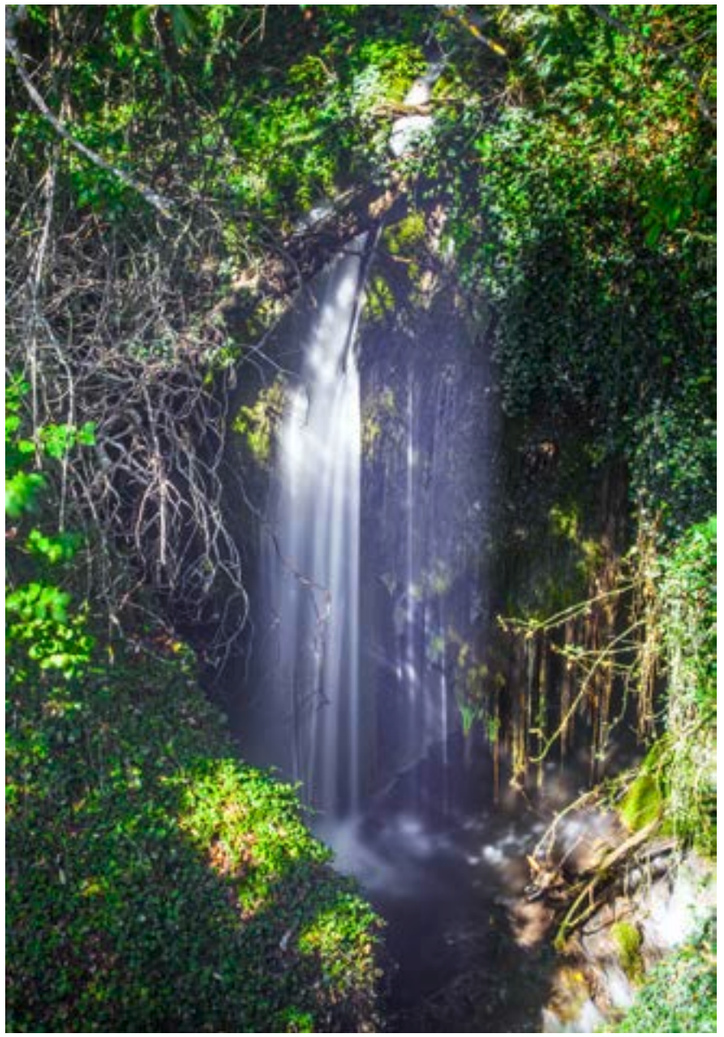

Riu Bohilgues (foto Pep Pelechà).

Toll del riu Bohilgues (foto Pep Pelechà).

la ubicació, pròxima als regadius, ocupa la porció de sòls fèrtils més menuda, ja que la població se situa a una certa altura sobre el Túria. El nucli originari se situava al peu del castell i coincideix aproximadament amb el barri del Vallado. Presenta un entramat urbà que resulta de l'antiga configuració defensiva del castell, situat a la part alta. Els carrers són llargs, estrets i sinuosos, alguns dels quals es troben escalonats. L'evolució de la població es va fer des de la part més alta del barri del Vallado cap al barri del Molino i la Rambla de la Virgen.

A la zona més elevada de la població d'Ademuz se situen les ruïnes del castell medieval, del qual encara poden observar-se algunes mostres de la construcció primitiva. Al recinte derruït del castell es troben les restes de l'ermita de Santa Bárbara, construïda en la segona meitat del segle XVII, al lloc on es trobava l'església originària de San Pedro Intramuros. Del perímetre emmurallat de la vila medieval queden vestigis a l'interior d'alguns habitatges i al Portal de San Vicente, que és una de les quatre

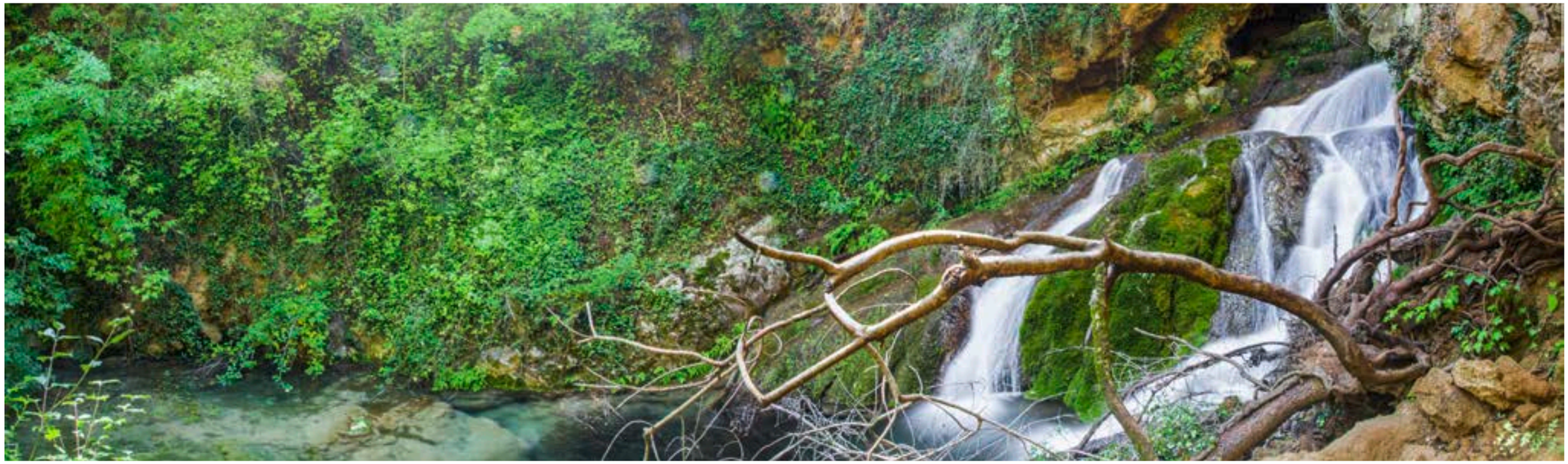

Riu Bohilgues (foto Pep Pelechà).

entrades a la ciutat i l'element més ben conservat. L'església arxiprestal de San Pedro y San Pablo és una construcció de dimensions notables, edificada en el segle XVII quan es va afonar el temple anterior en el terratrèmol de l'any 1659. L'ermita romànica de la Virgen de la Huerta va ser erigida en el segle XIII sobre una antiga construcció àrab, i en l'actualitat encara conserva una inscripció de l'Alcorà. Té tres naus separades per arcs apuntats i un atri ampli, a més d'una cúpula arredonida i una altra de piramidal, la doble espadanya de pedra treballada i un porxo sostingut per dues columnes de pedra. Finalment, convé ressenyar l'ermita de San Joaquín, que és una construcció de planta quadrada d'estil gòtic, que formava part de l'antic Hospital de Pobres de Santa Ana.

BIBLIOGRAFIA

ARAZO, Mª A. I JARQUE, F. (1998): *El Rincón de Ademuz*, València, Diputació Provincial de Valencia.

CASQUEL, T. (2004): *Agrorutas del Rincón de Ademuz: la isla del Turia*, València, Centre Excursionista de València.

ESLAVA BLASCO, R. (2007): *Ademuz y su patrimonio histórico-artístico*, València, Ayuntamiento de Ademuz.

FOMBUENA VIDAL, R. (2003): *El Turia por su Rincón*, Teruel,autoedició.

FOMBUENA VIDAL, R. (2008): *Mis huellas por el Rincón de Ademuz*, Ademuz, Ayuntamiento de Ademuz.

GÓMEZ, T., RUIZ, N. (2011): *El Rincón de Ademuz y su entorno: rutas, mapas y fotografías*. Cullera, Ediciones Rodeno.

HERMOSILLA, J. (2008): "El Rincón de Ademuz: Geografía y patrimonio hidráulico", en Hermosilla, J. (dir.): *Las vegas tradicionales del Alto Turia: sistemas y paisajes de regadío*, Colección Regadíos Históricos Valencianos, 10, València, Direcció General de Patrimoni Cultural Valencià i Universitat de València, pp. 12-16.

PÉREZ CUEVA, A. J. (2008): "Rincón de Ademuz: Medio físico y regadío tradicional", en Hermosilla, J. (dir.): *Las vegas tradicionales del Alto Turia: sistemas y paisajes de regadío*, Colección Regadíos Históricos Valencianos, 10, València, Direcció General de Patrimoni Cultural Valencià i Universitat de València, pp. 17-22.

RODRIGO ALFONSO, C. (1998): *El Rincón de Ademuz. Análisis geográfico comarcal*, València, Asociación para el Desarrollo Integral del Rincón de Ademuz (ADIRA).

RODRIGO ALFONSO, C. (2007): *El Rincón de Ademuz encrucijada de caminos. Guía turística comarcal*, Grupo de Acción Local Rincón de Ademuz.

SÁNCHEZ GARZÓN, A. (2000): *Desde el Rincón de Ademuz*. Torrebaja (València), València, autoedició.

Ademuz
i la seua horta

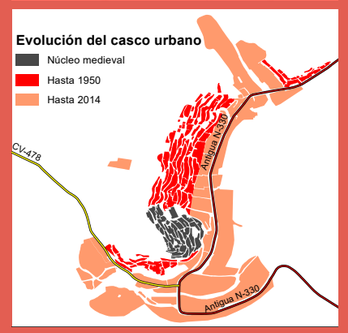

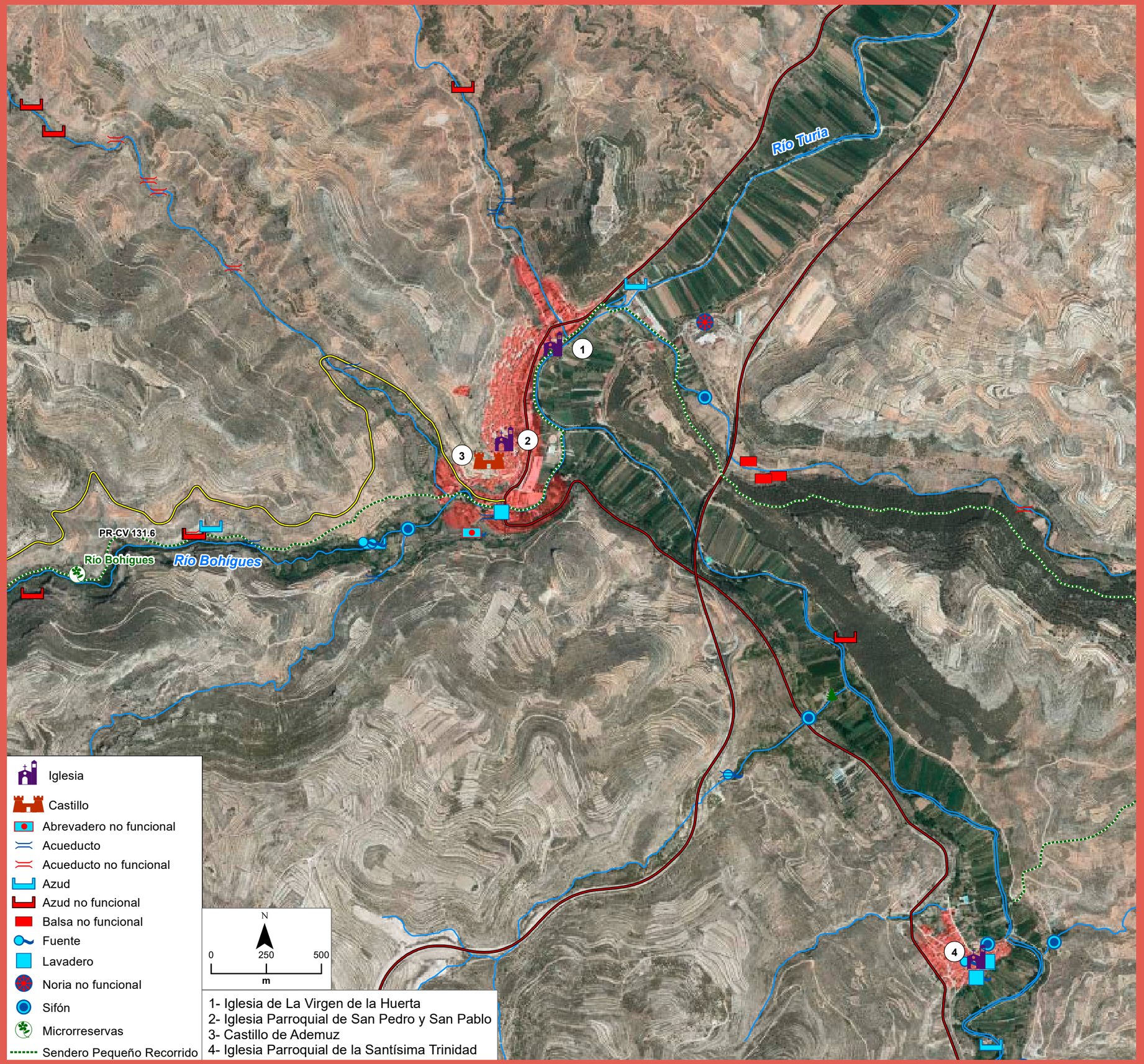

Paisatges habitats

Vinaròs-Benicarló

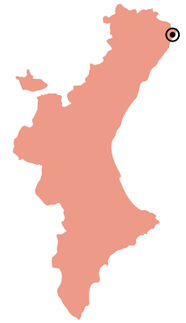

"Se levantan a lo lejos los edificios de Vinaroz, y atravesando viñedos y campos de algarrobos se entra en un nuevo género de huertas, que la industria y el trabajo ímprobo supo formar en un suelo árido, abriendo pozos, y robando a la tierra las aguas que escondía en sus entrañas".
"Se halla cultivado el término entre los de Benicarló y Cenia en las inmediaciones al mar, esto es, por espacio de hora y media. Aquí se ve aquella multitud de zúas que los naturales llaman cenias, con cuyas aguas riegan 250 jornales de tierra, variando de mil modos las producciones, y haciendo creer al que las mire de paso y sin examen, que el suelo está fertilizado por aguas de copiosas fuentes o de algún río, no habiendo otras en realidad que las zúas sacan de las entrañas de la tierra".
"Todo lo merecen los de Benicarló si se examina y pesa el ímprobo trabajo que les cuestan las huertas. Se halla el agua a bastante profundidad, y taladran la tierra para robarle este tesoro: con estas aguas riegan los campos día y noche; trabajan a todas horas, tomándose muy pocas para descansar o cobrar aliento; nada omiten a fin de multiplicar las producciones, y darles pronta salida".

A. J. Cavanilles (1797)
Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura población y frutos del Reyno de Valencia.

"El garrofer domina grans extensions de terres pedregoses a la costa, que no serveixen per a cap altre conreu, sempre per baix del 400 m (67 per 100 a Peníscola,... i 32 a Benicarló)".

V. M. Rosselló i Verger (1969)
El litoral valencià

"La plana de Benicarló és àrida: la seva horta, els seus fruiters, es reguen a base exclusivament de sènies de tracció animal, i una passejada pels encontorns, a l'atzar dels camps, ens descobrirà l'abundància d'aquests pous rústics, a pocs passos uns dels altres".

Joan Fuster (1971)
Viatge pel País Valencià

"Vinaroz y Benicarló son dos hermanas, bellas y bien dotadas, algo celosas una de otra, medio labradoras y medio marineras, que a corta distancia pusieron casa en la misma playa, y comparten la explotación de la pesca, del comercio naval y de su extensa y bien roturada llanura".

Teodor Llorente (1887-1889)
Valencia. Sus monumentos y artes. Su naturaleza e historia.

Ghaleb Fansa
Sandra Mayordomo Maya
Departament de Geografia
Universitat de València

Desembocadura del riu Sénia, Vinaròs (foto ESTEPA).

La Plana de Vinaròs-Benicarló se situa a la comarca del Baix Maestrat, a l'extrem septentrional de la Comunitat Valenciana. S'estén entre serra del Montsià al nord, la serra d'Irta al sud i l'alineació de la serra de la Valldàngel -serra del Turmell a l'oest. Al litoral d'aquesta plana es troben els principals nuclis de població de la comarca: Vinaròs i Benicarló. El clima és benigne com a conseqüència de la proximitat del mar i l'escassa altitud. Es pot classificar com a típicament mediterrani a causa de les característiques de les temperatures i de les precipitacions. La temperatura mitjana anual d'aquesta zona està entorn de 17°C , amb gener com el mes més fred i agost com el més càlid, amb mitjanes mensuals de 10°C i 25°C, respectivament. Les precipitacions mitjanes anuals oscil·len entre 450 mm i 550 mm, concentrades principalment a la tardor, i es caracteritzen per la irregularitat i torrencialitat. Les màximes de precipitacions en 24 hores poden concentrar el 35% del total anual. Aquestes pluges extremes són la causa desencadenant de les crescudes i de les inundacions que pateix la plana de Vinaròs-Benicarló. La precipitació necessària perquè les rambles circulen és de 65mm aproximadament, un fenomen que sol ocórrer amb una freqüència entre 2 a 3 vegades a l'any.

La plana es localitza a la fossa tectònica més oriental del sistema horst-graben, al peu dels últims contraforts de la serralada Ibèrica. Des del punt de vista morfològic, pot prendre's com un vertader model de glacis d'erosió. Es tracta d'una estructura afonada, paral·lela a la costa, amb un basament calcari que s'afona cap al mar.

Està formada per ventalls al·luvials potents, amb canals d'una convexitat i multiplicitat que facilita la divergència dels fluxos, i per pendents elevats que eviten l'estancament de les aigües. Aquest pla litoral rep i acumula sediments aportats pels nombrosos llits que el solquen, entre els quals destaquen els rius de la Sénia, el Cervol i la Rambla de Cervera. Són cursos que tenen com a caràcter distintiu la presència de múltiples llits o diversos elements d'aquest (tipus *braided*). A més, presenten diversos escalons a causa de la dificultat per a travessar les capes dures dels ventalls més antics. En un altre estadi menor hi ha una multitud de barrancs de curt recorregut que situen les capçaleres a la mateixa plana, aprofitant antics llits dels barrancs principals. Aquesta xarxa hidrogràfica ha configurat un paisatge de terrenys fèrtils i platges i cales plàcides, així com penya-segats que superen els quinze metres d'altura. El medi natural presenta un paisatge antropitzat, a causa d'una explotació agrícola ancestral, que alterna amb bosquets aïllats als quals es desenvolupa el pi i l'alzina. Aquestes espècies abunden en agrupacions boscoses ubicades a les zones muntanyoses que voregen el pla litoral.

El pla de Vinaròs-Benicarló té una posició privilegiada, ja que es troba al centre de tres parcs naturals rellevants: la serra d'Irta, els ports de Beseit i el delta de l'Ebre, encara que cap d'aquests forma part de la plana.

Al límit municipal entre Vinaròs i Càlig es va declarar la microreserva del Barranc d'Aiguadoliva l'any 2003, amb una superfície 1,53 ha (1,05 ha a Vinaròs). L'any 2002 es va protegir l'aiguamoll de la desembocadura del riu de la Sénia, que té una extensió aproximada de 5,5 ha. Recentment, a Vinaròs s'ha declarat el Paratge Natural Municipal de la serra del Puig amb 17,45 ha.

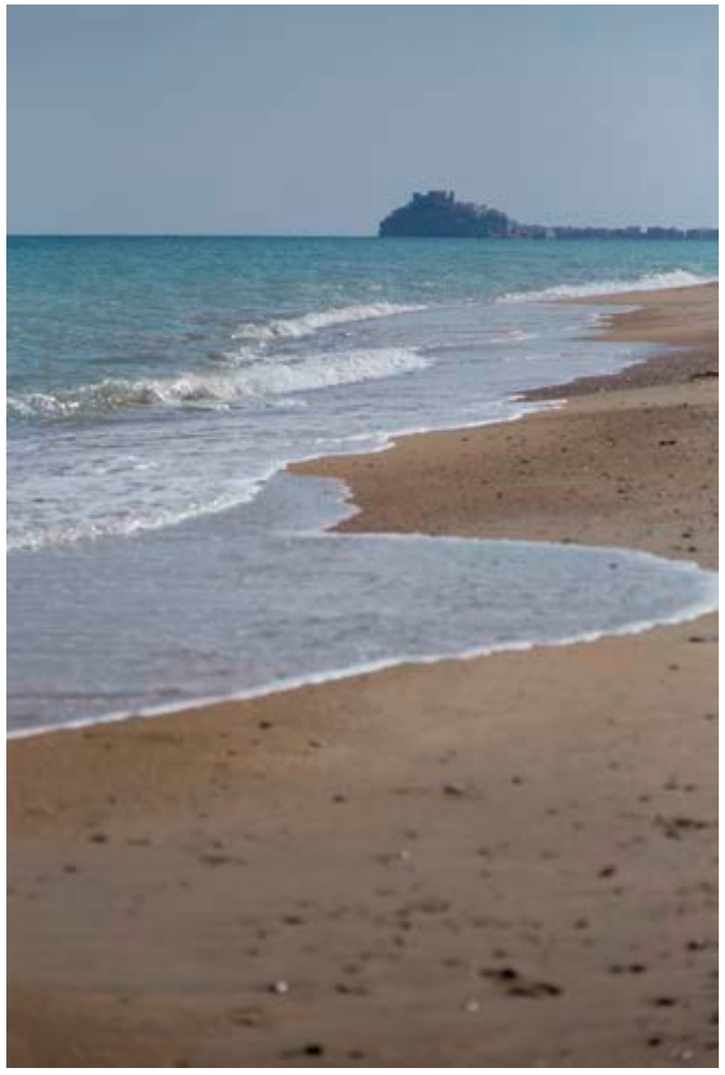

Platja de Benicarló amb Peníscola al fons (foto Adela Talavera).

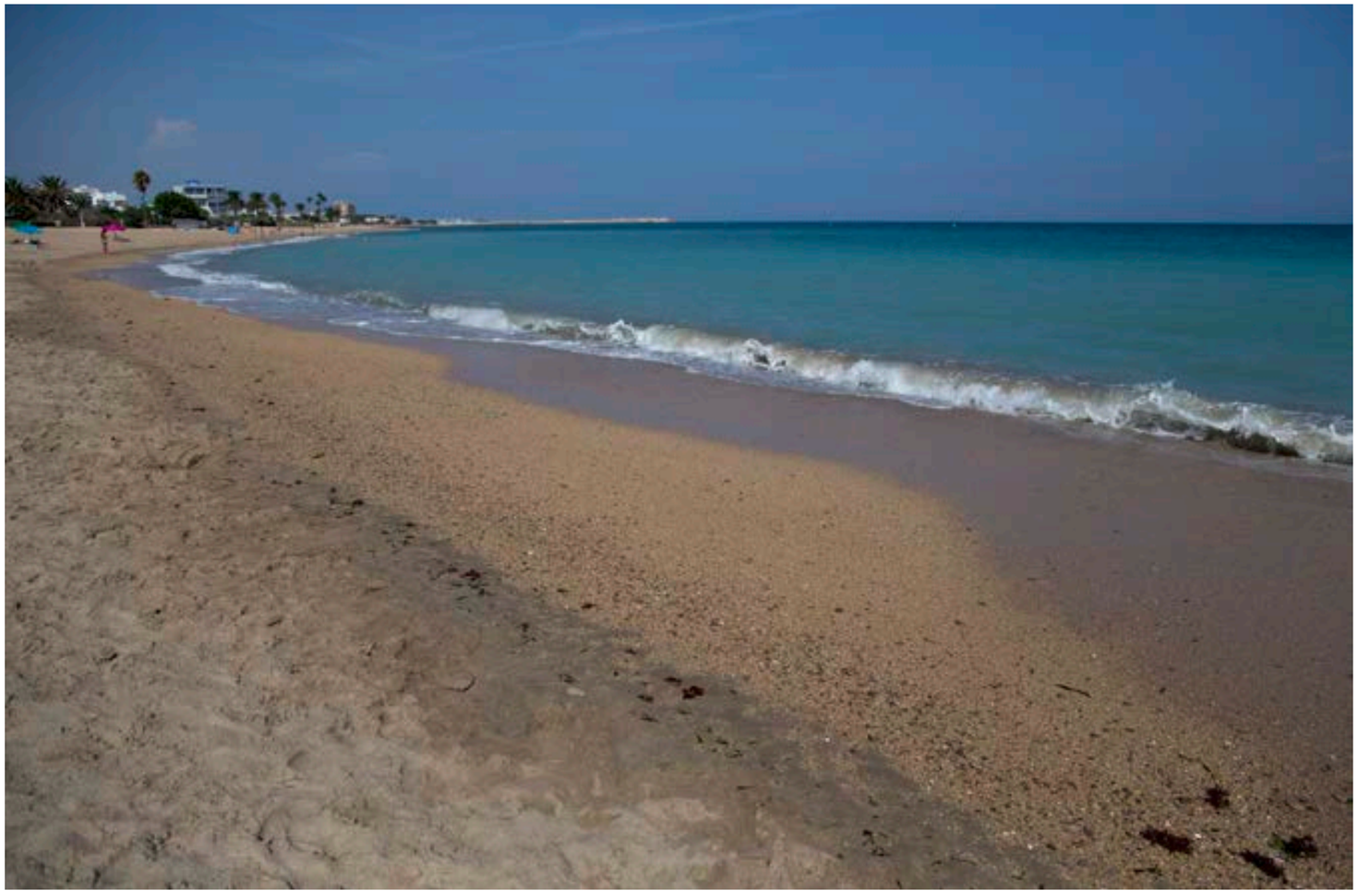

Marina (foto Adela Talavera).

El paisatge d'aquest territori s'ha configurat per la pràctica de l'agricultura a través del disseny del parcel·lari agrícola que s'estén a la pràctica totalitat del sòl. La major part de la superfície conreada és de regadiu lligat al nivell freàtic, amb aigües de baixa qualitat i de gran contingut de clorur sòdic, però d'escassa profunditat. Tradicionalment, aquestes aigües s'han extret mitjançant una multitud de sénies, però en la dècada dels seixanta es van substituir per motors, que escassegen en l'actualitat. El 90% de la superfície agrícola a Vinaròs es destina al conreu citrícola i només el 5% es dedica a la producció hortícola. Tanmateix, a Benicarló els cítrics no superen el 40% mentre que les hortalisses arriben a la meitat de la superfície conreada. En aquest municipi la carxofa és el producte més representatiu i té denominació d'origen protegida. Tots dos municipis tenen ports dedicats principalment a la pesca i en l'actualitat concentren la tercera part de la flota pesquera operativa de la província de Castelló. La Conselleria d'Agricultura, Medi Ambient, Canvi Climàtic i Desenvolupament Rural ha recomanat que els llagostins capturats als ports castellonencs ho facen sota la marca "DO Llagostí de Vinaròs".

Marina de Vinaròs (foto Adela Talavera).

Platja de Benicarló (foto Adela Talavera).

Benicarló (foto Adela Talavera).

Costa nord de Vinaròs (foto ESTEPA).

Al llarg del litoral de la plana de Vinaròs-Benicarló hi ha un total de 31 cales i platges, de les quals 26 es troben a la costa vinarossenca i les 5 restants a la benicarlanda (al voltant de 4 km de platges en cada terme). El 2016 cada municipi disposa de dues banderes blaves.

A Vinaròs i Benicarló se celebren quatre festes declarades d'interés turístic autonòmic, que són la Setmana Santa i el Carnestoltes a Vinaròs, i la Festa de la Carxofa i les Falles a Benicarló. A més, a Benicarló se celebra la Festa i la Fira de Sant Antoni Abat, d'interés turístic provincial.

Després de la conquesta, l'any 1236, a Benicarló es va concedir la carta pobla a 30 pobladors; cinc anys més tard, el 1241, es va concedir a Vinaròs a 50 pobladors. El 1359, convertides en poblacions d'una certa importància, van obtindre la independència de Peníscola i van rebre terme i jurisdicció pròpia.

Vinaròs es troba a pocs metres de la costa i a una altitud de 6 m sobre el nivell del mar. En el segle XIV es va ordenar la construcció d'un recinte emmurallat d'aproximadament una hectàrea. La muralla quadrangular tenia quatre torres (la Torre del Migdia, la Torre dels Alfacs, la Torre Jaumeta o Jussana i la Torre d'en Cifré) i dues portes: la Porta d'Avall, que s'obria cap al mar, i la Porta d'Amunt, a l'altre extrem del carrer Major. En el segle XIX es va construir una nova muralla, que incloïa l'anterior i el barri mariner.

L'església parroquial de l'Assumpció de Maria (1582-1667), d'estil gòtic valencià, se situa al recinte medieval, al costat de la Porta d'Amunt. Va substituir una d'anterior, situada al solar que ocupa l'ajuntament. És de planta rectangular, d'una sola nau dividida en sis trams, amb capelles entre els contraforts i un absis vuitavat. La fàbrica és de maçoneria combinada amb carreus als elements sustentadors. A l'exterior destaca la portalada retaule, un exemple del barroc valencià. Exercia funcions religioses i defensiva amb trets dels temples-fortalesa mediterranis.

Al Puig de la Misericòrdia s'observen les restes d'un hàbitat rural musulmà menut, en el qual destaca la presència de la Torre dels Moros, de planta rectangular amb unes mesures de 6,4 x 5,9 metres. A la part alta del turó es localitza el jaciment ibèric del Puig de la Misericòrdia, on s'han trobat diverses restes de ceràmica ibèrica. Posteriorment, es va construir l'ermita de la Mare de Déu de la Misericòrdia i de Sant Sebastià, documentada almenys des del segle XV, que se situa a la meitat del vessant. La seua posició li permetia una visibilitat perfecta sobre la planura on es troba la població de Vinaròs. Ben prop, al turó del Perengil, hi ha el jaciment homònim, que conserva una torre de defensa d'època ibèrica.

El nucli antic de Benicarló està situat a uns 500 metres de la línia de costa i a 11 m de sobre el nivell del mar. Té forma quadrada o lleugerament

Puerto en L'Albufera.

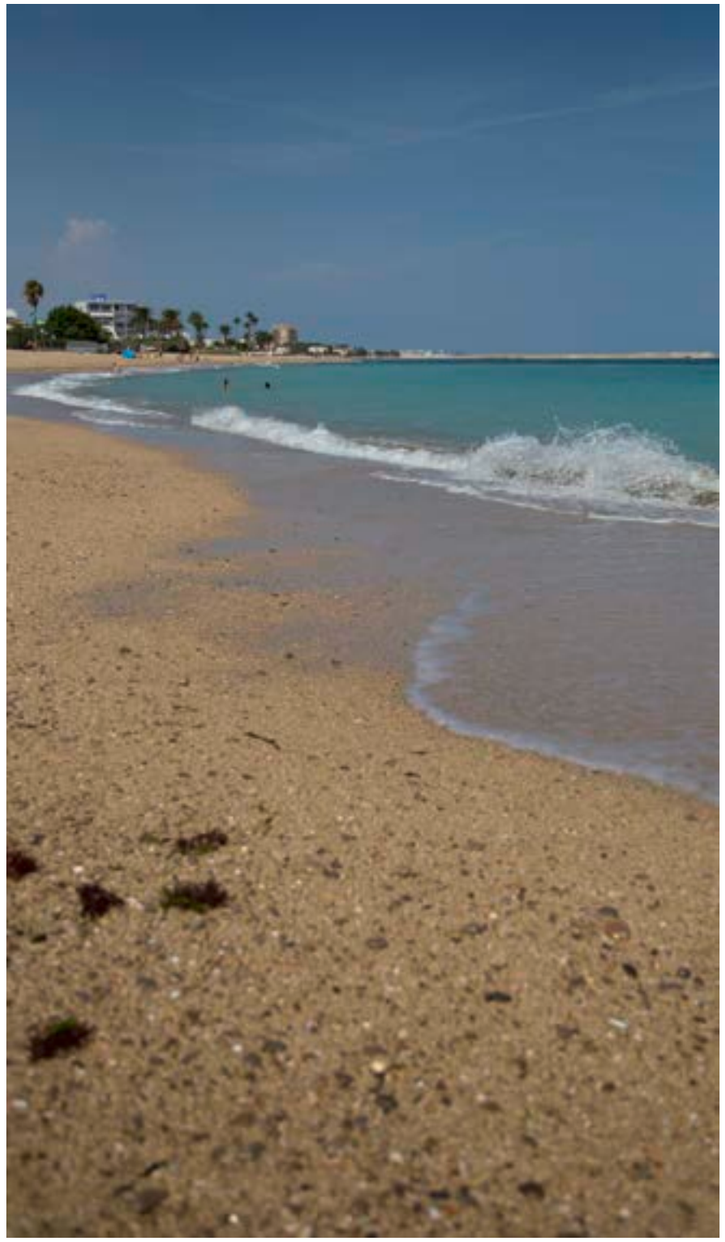

Platja de Benicarló (foto Adela Talavera).

romboïdal dividida en quatre quarters per dos eixos perpendiculars (carrer Major i carrer de Sant Joan). La muralla, erigida per l'orde de Montesa, tindria almenys dues portes, les de l'oest i la de l'est, així com unes quantes torres amb trapa.

L'església de Sant Bartomeu (1724-1743) és una edificació nova que va substituir l'església anterior. Se situa a les proximitats de l'ajuntament. Té una arquitectura pròpia de l'última fase del barroc, amb un campanar octogonal separat de l'església. La façana és de pedra treballada i té una portada barroca monumental de dos cossos flanquejats per esveltes columnes salomòniques exemptes. El temple té una sola nau amb creuer i capelles. A escassos 300 m d'aquesta església es troben les restes de l'antic convent de Sant Francesc, construït en el segle XVI. A causa de les intervencions successives, l'edifici que avui s'observa és del segle XVIII. Pareix que el convent, amb les dependències i l'hort, va ocupar una superfície aproximada als 2000m^2, i es desenvolupaven en dues edificacions de planta rectangular i tres pisos.

Al Puig de la Nau es localitza la Torre dels Màrtirs, una antiga torre de vigilància que se situa a les proximitats de l'ermita del mateix nom. Al cim del turó, a uns 160 metres d'altitud, es troba el poblat iber fortificat Puig de la Nau, que manté l'estructura urbana definida per carrers, cases i tallers. Destaca la conservació excel·lent de les parets dels habitatges, que fan dos metres d'altura, i les muralles.

BIBLIOGRAFIA

BAILA PALLARÉS, M. (1984): "Notas sobre el desarrollo urbano de Vinaròs", *Cuadernos de Geografía*, 35, 189-210.

HERMOSILLA, J. (dir.) (2012): *Atlas de la Comunitat Valenciana: geografía del paisaje. València,* Universitat de València.

LÓPEZ GÓMEZ, A. (1964): "Riegos y cultivos en las huertas valencianas", *Cuadernos de Geografía*, 1, 133-155.

OLIVER FOIX, A. I GUSI JENER, F. (1995): *El Puig de la Nau: un hábitat fortificado ibérico en el ámbito mediterráneo peninsular.* Monografies de Prehistòria i Arqueologia Castellonenques, 4.

PÉREZ CUEVA, A. J. (coord.) (1994): *Atles Climàtic de la Comunitat Valenciana,* València, Conselleria d'Obres Públiques, Urbanisme i Transports.

PIQUERAS, J. (dir.) (1993-1999): *Geografia de les comarques valencianes*, vol. 2, València, Foro Ediciones.

ROSSELLÓ, V. M. (1984): *Cincuenta y cinco ciudades valencianas,* València, Universitat de València, Servei de Publicacions.

SEGURA, F. (1996): "La geomorfología y las inundaciones en la Plana de Vinaròs-Benicarló", *Cuadernos de Geografía*, 59, 87-108.

SOS BAYNAT, V. (1977): "La Plana de Castellón como glacis relicto y su edad geológica", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LIII, III, 279-288.

Base de dades Municipal. Portal d'informació de Generalitat Valenciana ARGOS. En línia: http://www.argos.gva.es/

Base de datos de Bienes de Interés Cultural. Direcció General de Patrimoni, Generalitat Valenciana. En línia: http://www.cult.gva.es/dgpa/bics/bics.asp

Vinaròs-Benicarló

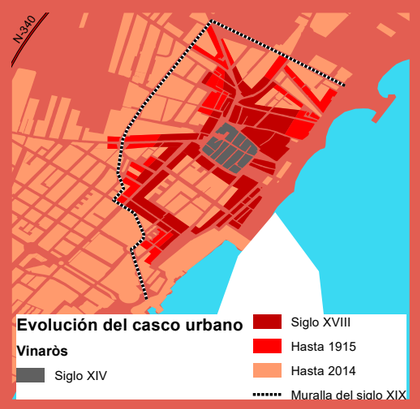

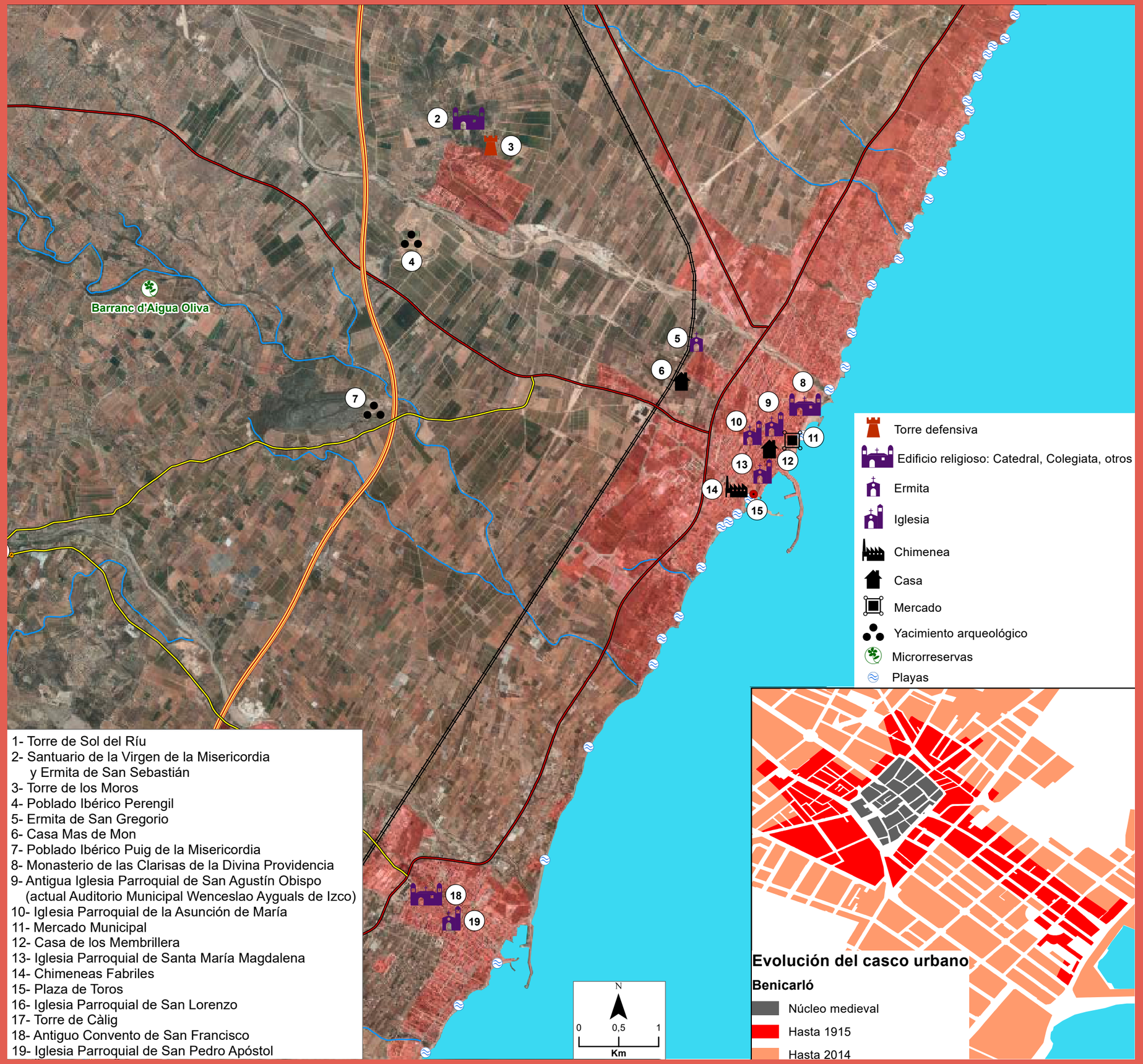

1- Torre de Sol del Ríu
2- Santuario de la Virgen de la Misericordia
y Ermita de San Sebastián
3- Torre de los Moros
4- Poblado Ibérico Perengil
5- Ermita de San Gregorio
6- Casa Mas de Mon
7- Poblado Ibérico Puig de la Misericordia
8- Monasterio de las Clarisas de la Divina Providencia
9- Antigua Iglesia Parroquial de San Agustín Obispo
(actual Auditorio Municipal Wenceslao Ayguals de Izco)
10- Iglesia Parroquial de la Asunción de María
11- Mercado Municipal
12- Casa de los Membrillera
13- Iglesia Parroquial de Santa María Magdalena
14- Chimeneas Fabriles
15- Plaza de Toros
16- Iglesia Parroquial de San Lorenzo
17- Torre de Càlig
18- Antiguo Convento de San Francisco
19- Iglesia Parroquial de San Pedro Apóstol

Paisatges habitats

Alpuente i els seus voltants

"Alpuente. Asiéntase en una loma escarpada, que sólo le permite ingreso llano por la parte del Norte, y a la de Levante yérguese un peñón tajado, de setecientos palmos de altura, sustentador de un castillo, en cuya obra pusieron mano romanos y moros, y al cual se sube por una estrecha rampa abierta en la misma peña".

Teodor Llorente (1887-1889)
Valencia. Sus monumentos y artes. Su naturaleza e historia.

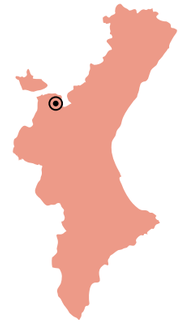

"Dos tercios de la huerta caen al mediodía de Alpuente confinando con el término de Tuexar, y se riegan con las aguas que por allí nacen: el restante tercio muy cerca de la villa, dispuesto en anfiteatro, sumamente vistoso, que contrasta con las peñas peladas de su inmediación, y se riega con las aguas de los Arcos, llamadas así porque atraviesan un barranco sobre un largo puente de muchos arcos. Creen algunos que este puente dio nombre a la villa".

A. J. Cavanilles (1797)
Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia.

José Luis Jiménez Salvador
Departament de Prehistòria, Arqueologia i Història Antiga
Universitat de València

Aqüeducte de Los Arcos, Alpuente (foto Pep Pelechà).

Alpuente és un dels municipis més capdavanters de la comarca de La Serranía, situat al nord-oest de la província de València i pròxim al límit amb la província de Terol. Té una extensió d'unes 13000 hectàrees, un paisatge abrupte i no debades se situa al sud de la serra de Javalambre, cosa que conforma un entorn natural d'una gran bellesa.

La seua imatge urbana està dominada per la mola imponent del castell, que és un dels exponents més destacats del ric patrimoni cultural (López Elum, 2002; Hinojosa, 2002). Per gaudir d'una vista incomparable de gairebé tot el terme municipal, es recomana accedir a la lloma de San Cristóbal, on, sobre el nucli urbà de la vila, hi ha el mirador de la Veleta o de San Cristóbal. Una altra visió espectacular s'obté des del mirador de la Bomba, situat enfront del nucli urbà d'Alpuente, al qual s'accedeix pel camí que discorre des de l'aldea de Las Eras a Los Gamellones. L'Ajuntament d'Alpuente ofereix una interessant ruta guiada pel barri antic durant els caps de setmana al llarg de tot l'any, incrementada durant els mesos estivals. Amb motiu de la *II Jornada de Historia y Arqueología* a Alpuente, celebrada el 2015, es va presentar la ruta guiada, Camino Real, que permet recórrer una part del Camí Reial, a la qual s'afegeix un al·licient més per als visitants, que disposen d'una app específica.

La població es reparteix de manera dispersa per diverses aldees i caserius: La Almeza, Baldovar, Campo de Abajo, Campo de Arriba, La Canaleja, Corcolilla, Cuevarruz, Las Eras, El Hontanar, La Torre i La Carrasca. S'hi sumen diversos caserius despoblats: La Hortichuela, El Chopo, Berandía, Benacatácera, Vizcota, Cañada Seca i Pozo Marín.

Els testimonis més antics del passat es remunten a l'edat del bronze, documentats al castell de El Poyo, així com a Los Castillejos, a l'aldea de Cuevarruz, que també conté les restes d'un poblat ibèric. En altres punts del terme municipal hi ha constància arqueològica de les èpoques ibèrica i romana. Tanmateix, les evidències més rellevants corresponen a l'època musulmana, representades per sengles castells, d'una banda, el d'Alpuente, a la localitat mateixa, amb un protagonisme important en el segle XIX durant les guerres carlines i, d'una altra, el de El Poyo, prop de l'aldea del Collado, pertanyent al terme d'Alpuente, del qual dista uns 12 km, direcció nord. Sobre el topònim, Al Udrí, a mitjan segle XI, va proporcionar la primera referència a *Al-Bunt*, que es podria traduir per la Mola, que Al-Idrisi, al començament del segle XII, va transformar en *Al-Funt*, la qual cosa es podria tractar d'un error de transcripció o de redacció.

En l'època musulmana, una muralla protegia la població, que s'estenia pel vessant oest al llarg d'aproximadament 600m, i que arribava pel nord al barranc Reguero. El vessant oriental quedava defensat pel tall

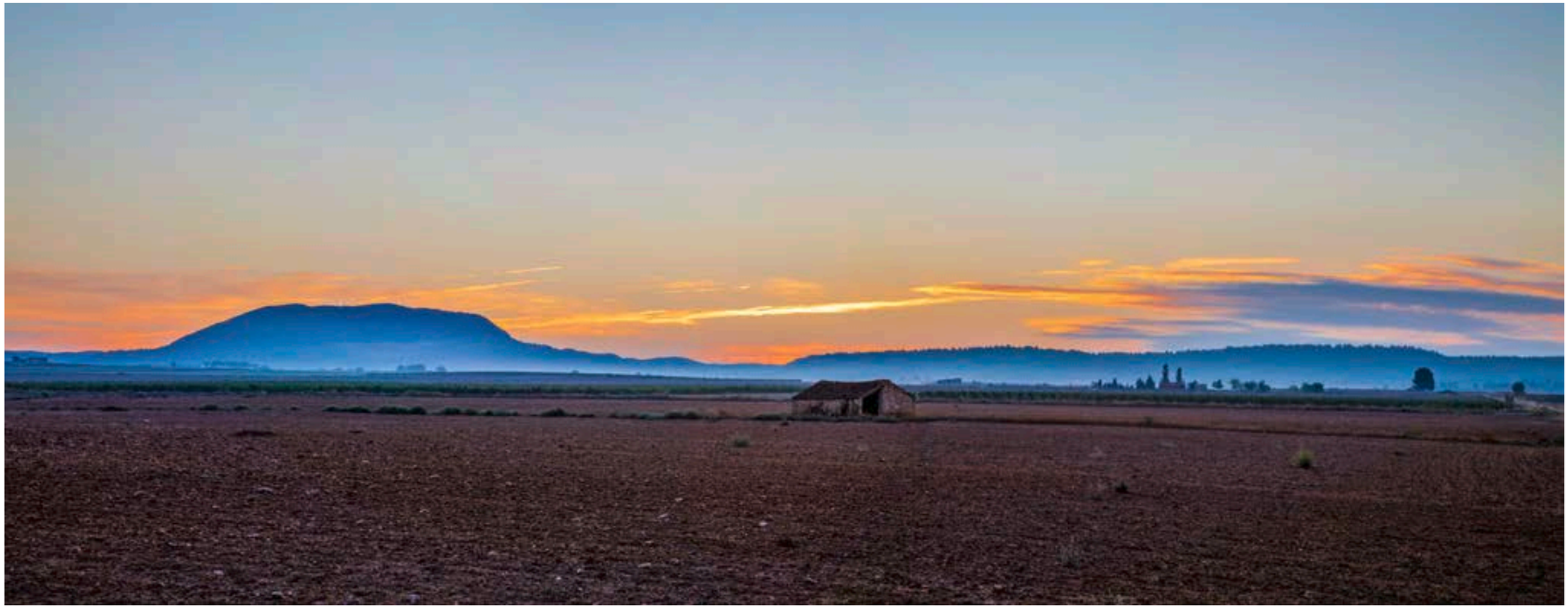

Alpuente i voltants (foto Pep Pelechà).

del vessant natural del turó sobre el qual s'erigia el castell. A pesar del deteriorament pronunciat, se sap que la muralla tenia catorze torres. Curiosament, la torre millor conservada és la seu de l'ajuntament, que com en tants altres casos semblants, va canviar d'aspecte amb el transcurs del temps. Així, en un principi va ser l'antiga Aljama, que actuava com a porta d'entrada principal al recinte emmurallat. Tanmateix, l'edifici conservat s'adscriu a l'època medieval cristiana amb afegits posteriors, com el saló consistorial, adossat en el segle XVI. Es creia que als baixos d'aquest edifici es van celebrar les Corts del Regne de València del 1319 pel rei Jaume II i del 1383 amb el rei Pere IV.

EL CASTELL D'ALPUENTE, GUARDIÀ ZELÓS DEL SEU TERRITORI

El castell d'Alpuente és l'element que ha contribuït a crear una imatge única d'aquesta localitat, ja que s'enclava a la part alta d'un turó sobre el barranc profund del riu Reguero. Aquesta sensació de domini queda patent en la silueta de la Torre Albarrana, que es dibuixa sobre un penyal al sud del recinte fortificat que conformava l'alcassaba. Els interessants treballs arqueològics escomesos recentment sota la direcció d'Enrique Díes i de Rosario Serrano han permés identificar la tècnica constructiva amb què va ser erigida la torre, denominada aparell califal, que va estar en voga entre mitjan segle X i el primer quart del segle XI (Díes i Serrano, 2015: 8).

L'alcassaba va aprofitar la superfície sencera del penyal; en les tasques arqueològiques dutes a terme en els últims anys s'ha documentat el mateix aparell califal que s'havia evidenciat a la Torre Albarrana.

Aquest castell va tindre un protagonisme gran com a seu del regne de Taifa d'Alpuente, sorgit en el clima de revoltes que van provocar el desmembrament del califat de Còrdova el 1031. De la importància dóna fe el fet que va arribar a encunyar moneda pròpia. Va patir les connexions del

Alpuente (foto Pep Pelechà).

Alpuente (foto Pep Pelechà).

Alpuente i voltants (foto Pep Pelechà).

Detall de l'aqüeducte de Los Arcos, Alpuente (foto Pep Pelechà).

Cid Campeador l'any 1089 i va estar sota el domini almoràvit i almohade fins que Jaume I va culminar la conquesta d'aquestes terres el 1236. Com assenyalen Díes i Serrano (2015:9), "el territorio de la antigua Taifa de Alpuente quedó desmembrado y pasó a formar parte de la Corona de Aragón. Jaime I se reservó para su patrimonio real el altiplano de la Serranía alta por ser el límite de su reino y por ser valioso en recursos forestales, ganaderos y agrícolas. Dicho territorio integrado por los actuales términos de Aras de los Olmos, Alpuente, La Yesa y Titaguas, pasó a ser una Batlía, gestionada por un baile u oficial encargado de administrar el Real Patrimonio desde Alpuente".

A partir del segle xv, en les tres primeres localitats i, en menor grau, a Titaguas, proliferaran les cases nobiliàries com a mostra de la puixança aconseguida per la batllia d'Alpuente, gràcies a la seua condició de punt d'entrada d'una canyada reial per la qual circulava principalment bestiar oví i sobre el qual tenia dret de peatge (Cabanes, 1975). Precisament, sobre el territori de l'antiga batllia d'Alpuente en el segle xv, pròximament es defensarà a la Universitat de València la tesi doctoral elaborada per José Tierno, basada tant en els estudis documentals com en la investigació arqueològica en què s'ha inclòs l'aplicació d'un SIG (Tierno, 2012). La imatge imponent i intimidatòria del castell va quedar minvada arran de la demolició parcial de què va ser objecte com a càstic a la població d'Alpuente per haver donat suport a la causa contrària als Borbons durant la guerra de Successió. Tot i això, la combinació d'estudis documentals i l'arqueologia ha permés conéixer que durant la primera guerra Carlina, el malparat recinte va albergar les tropes carlines del general Cabrera el 1835 i va poder resistir l'assetjament a què el va sotmetre l'exèrcit del general liberal Aspiroz. Fins i tot quan els murs estaven debilitats, continuaven fent amb la funció defensiva.

Molt a prop del castell es troba l'església arxiprestal de Nuestra Señora de la Piedad, construïda entre els segles xiii i xv, que destaca pel seu campanar octogonal.

UN PARC JURÀSSIC A LA SERRANÍA

Alpuente atresora un ric patrimoni paleontològic que des de les acaballes del segle passat documenten el Departament de Geologia de la Universitat de València i l'Institut de Paleontologia de Sabadell. La importància d'aquests vestigis, juntament amb la sensibilització i la implicació ciutadana, van propiciar la creació de l'Aula de Recuperación Paleontológica de Alpuente, germen del Museo Paleontológico de

Església de La Piedad, Alpuente (foto Pep Pelechà).

Alpuente (MUPAL), creat a instàncies de l'ajuntament i situat a l'antiga ermita de Santa Bárbara, en ple nucli urbà d'Alpuente. En aquest espai, que constitueix un exemple modèlic d'exposició museogràfica vertaderament atractiva, el visitant pot admirar les restes del juràssic superior d'una antiguitat de 140 milions d'anys, que les excavacions paleontològiques van desvelant i entre els quals destaca l'esquelet de grans dimensions d'un sauròpode trobat a les proximitats de l'aldea de Baldovar (Alpuente), en el transcurs de tres campanyes d'excavació. La importància científica del territori d'Alpuente queda patent en la identificació d'una nova espècie de sauròpode i en la recuperació per primera vegada a Espanya de peces de dinosaures estegosaures, assignats a l'espècie *Dacentrurus armatus* En aquest àmbit patrimonial, Alpuente reuneix un conjunt interessant de jaciments amb empremtes de dinosaures (icnites), declarats Bé d'Interés Cultural amb categoria de zona paleontològica. Un d'aquests, localitzat a Corcolilla (Alpuente), figura en la relació d'empremtes elaborada a nivell estatal per a sol·licitar la declaració com a Patrimoni de la Humanitat. A més, el MUPAL organitza una Jornada de Paleontologia a Alpuente que ja va per la novena edició. Totes aquestes evidències demostren que el territori d'Alpuente constitueix un autèntic parc juràssic que val la pena conéixer.

UN PATRIMONI I UNS PAISATGES RICS I VARIATS

Alpuente i els seus voltants reuneixen un patrimoni cultural i natural ric on prima la diversitat. Disposa d'un dels aqüeductes medievals més interessants de tota la Comunitat Valenciana, denominat Los Arcos i dotat de tretze arcades ogivals. Construït entre els segles XIV i XVI, està situat a 2 km d'Alpuente, a la carretera que uneix aquesta localitat amb La Yesa. Les aigües, procedents de les fonts Nueva i Marimacho, abastien Alpuente i els horts, que es disposen de manera escalonada, amb una clara reminiscència medieval i una bellesa paisatgística notable.

Així mateix, té un Lloc d'Importància Comunitari (LIC), el Sabinar de Alpuente, amb una superfície de més de 9000 hectàrees, compartida amb els municipis de La Yesa i Aras de Olmos. En un paisatge dominat per la savina turífera, hi destaca el conjunt de savines centenàries de Cañada Pastores, conegut a la zona com "Trabinas de Cañada Pastores", a la qual s'accedeix des de l'aldea La Almeza, situada a 8 km d'Alpuente. Destaca un exemplar denominat "la Juana", catalogat com a "arbre monumental" per la Diputació de València i que té una edat aproximada de 500 anys, una altura de 13 m i un perímetre de 5,60 m. Per als qui els agrada contemplar vistes belles, es recomana que des de l'aldea de Campo Abajo, pròxima als límits amb Tuéjar i Chelva, accedisquen a l'extingida Arquela i Arquelilla, per la senda la Escarigüela. L'aldea de Campo Arriba té una trama urbana intricada típicament medieval i uns voltants d'un valor paisatgístic notable amb una plana considerable destinada al conreu de cereals, vi i hortalisses. Des de La Fuente que Nace, pròxima a aquesta aldea, també es gaudeix d'un paisatge bell.

Des de novembre del 2015, l'ajuntament de Alpuente ha llançat l'app Turística de Alpuente. Es tracta d'una interessant eina amb què el visitant pot guiar-se al llarg de la ruta del Camí Reial i on trobarà, a més, informació sobre molts dels recursos turístics d'un municipi i d'un entorn que val la pena conéixer.

BIBLIOGRAFIA

BORDES, J. (2007): "Alpuente, un castillo en la frontera medieval valenciana", *I Jornada de Historia y Arqueología de Alpuente*, Alpuente.

http://www.academia.edu/20579270/ALPUENTE_UN_CASTILLO_EN_LA_FRONTERA_MEDIEVAL_VALENCIANA

CABANES PECOURT, Mª D. (1975): "Desarrollo económico de las bailias de Alpuente y Castelfabib a fines del siglo XV (1486-1499)", *Cuadernos de Historia*, 5, 215-240.

DÍES CUSÍ, E.; SERRANO PÉREZ, R. (2015): "Nuestro Patrimonio. Lo que sabemos sobre nuestros monumentos", *La Taifa de Alpuente. Revista de la Asociación Cultural Amigos de Alpuente*, 11, 8-10.

HINOJOSA, J. (2002): *s. v.* "Castillo de Alpuente", *Diccionario de Historia Medieval del Reino de Valencia*, vol. I, Biblioteca Valenciana, pp. 198-200.

LÓPEZ ELUM, P. (2002): *Los castillos medievales en la Edad Media: Materiales y técnicas constructivas*, vol. I i II, València: Biblioteca Valenciana.

TIERNO RICHART, J. (2012): "Alpuente, Caminos Reales del siglo xv, a partir de la arqueología espacial", *Actas de las V Jornadas de Jóvenes en investigación arqueológica. Arqueología para el siglo XXI*, Santiago de Compostela, maig del 2012, 23-28.

Alpuente
i els seus voltants

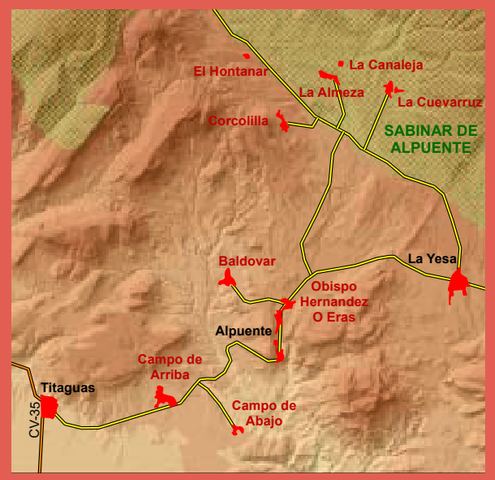

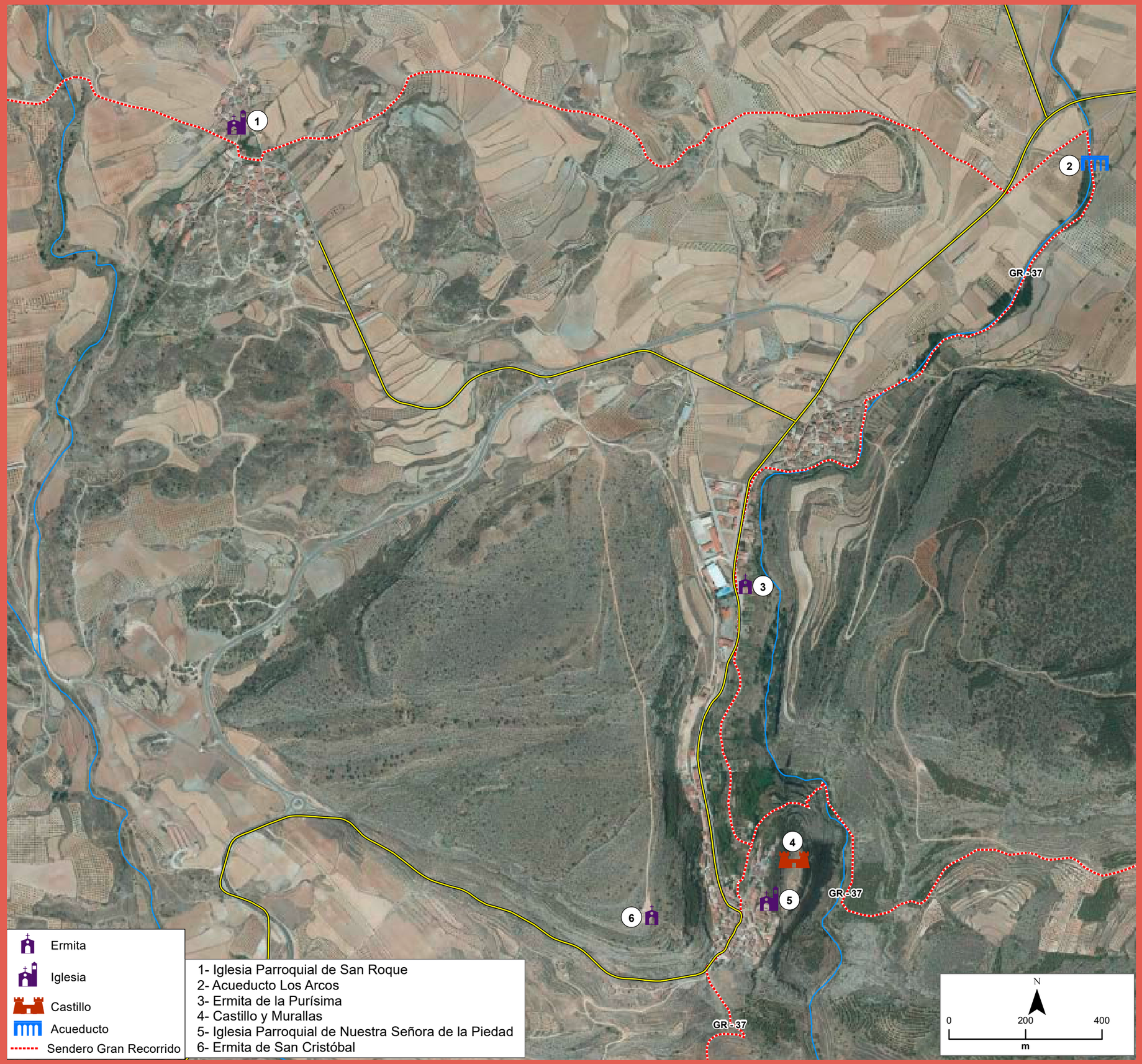

Paisatges habitats

Requena

Un paisatge castellà en terres valencianes

"Requena està assentada a 692 metres d'altitud, sobre un promontori que domina l'ampli camp que l'envolta I la tanca. Corona aquest penyal el castell, la torre de l'Homenatge del qual ha estat restaurada recentment. Al voltant d'ell s'estén el barri de la Vila, que fins la meitat del segle XIX va estar emmurallat. Encara es conserven alguns llenços de muralles i torres, visibles en alguns punts del barri. Aquest té un traçat irregular, de carrers estrets a distints nivells; fou declarat conjunt històric-artístic i conserva, entre altres, el palauet del Cid -reedificat en el segle XV, la reixa i casa de Santa Teresa, la Casa del Corregidor, i la del Sant Ofici. També té casalicis amb escuts nobiliaris a les llindes i abundant reixam a finestres i balcons. Tot aquest barri està minat per una sèrie de túnels i coves artificials que, encara que han estat utilitzats con a cellers des de fa alguns segles (en molts es conserven encara grans gerres de fang amb noms i dates gravats), son realment d'origen desconegut.
En l'aspecte monumental destaquen les esglésies de Santa María i del Salvador, ambdues d'estil gòtic, però reformades posteriorment pel barroc; les portalades són molt semblants i hi són representats els apòstols al voltant de la Mare de Déu o del Salvador, segons el temple».

J. Soler Carnicer (1982)
Rutes valencianes, Volum I

"Dues belles esglésies, de finals del XV, Santa Maria i el Salvador, són, sens dubte, memorables. Les seves portades són idèntiques, d'estil castellà isabelí, carregades de figures esculpides, totes dues obra del mateix picapedrer".

J. Fuster (1971)
Viatje pel País Valencià. Joan Fuster, Obres completes, Nº3. Edicions 62, Barcelona, 439 pp.

"Requena, bien asentada en su vasta llanura, tiene buen aspecto, que justifica sus humos señoriles. A la derecha del ferrocarril levanta algo el terreno una suave loma, en la cual está cómo atalaya, el antiguo convento de franciscanos. A la izquierda se extiende la ciudad, algo encumbrada también sobre el plan terreno. La naturaleza determinó sin duda el sitio de su fundación, haciendo que rompiese la superficie y sobresaliese tres o cuatro metros un peñón, de área bastante extensa para la población primitiva. En la parte más alta de este peñón construyeron los moros un castillo fuertísimo, del cual aún subsiste la torre principal. Sobre los bordes de la roca alzaron las murallas, flanqueadas de torres, y allí dentro, bien defendido, se apiñó el caserío, subiendo las casas tres o cuatro pisos. Esa es la Requena antigua, el barrio de la Villa, que aún conserva hoy aspecto medioeval, con sus calles angostas, sus casas de piedra, sobre cuyos redondos portales se ven a cada paso escudos nobiliarios Están allí también las tres iglesias parroquiales Creciendo el vecindario, hubo que salir de aquel encierro, y se pobló el barrio de las Peñas, que tomó el nombre de otra roca cercana. Aquella fue vivienda de labradores. Más tarde, un tercer barrio, que se llamó del Arrabal, unió los dos primeros, y esa parte de la ciudad, la más moderna, es la que tiene calles más regulares y mejores casas"

Teodor Llorente (1887-1889)
Valencia. Sus monumentos y artes. Su naturaleza e historia Reproducció facsímil de l'edició d'Establecimiento Tipográfico-Editorial de Daniel Cortezo y Cª, Barcelona, 2 Vols. Ed. Albatros, 1980, València. Col·lecció España. Sus monumentos y artes. Su naturaleza y su Historia.

Juan Piqueras Haba
Departament de Geografia
Universitat de València

La ciutat de Requena (17.000 hab.), a 65 km a l'oest de València, destaca per la fisonomia castellana, pel valor arquitectònic i monumental, pel ric passat històric i per la producció de vins i de cava d'una qualitat reconeguda. És la capital administrativa i cultural de la comarca de la Plana d'Utiel-Requena i concentra hospital, jutjats, instituts, una escola de viticultura, una estació enològica, uns quants museus, etc. La seua oferta turística i gastronòmica és rica i variada, i és el lloc més visitat de l'interior valencià.

UN MARC NATURAL DE TRETS DE LA MESETA I TRES PAISATGES NATURALS

L'altiplà de Requena-Utiel, abans castellà i incorporat a la província de València el 1851, constitueix una unitat natural perfectament diferenciada de la resta de comarques limítrofs valencianes, perquè és una part de la Manxa arrancada d'aquesta pel solc profund del riu Cabriel.

Les serres del nord-est. Unitat formada per diverses alineacions de tipus ibèric com són les serres d'Utiel, Juan Navarro, Benacas i el Tejo, que tanquen l'altiplà pel nord-est i la separen de la comarca de La Serranía del Turia. Amb altituds que oscil·len entre els 1.100 i els 1.300 metres, es tracta d'una successió d'anticlinals de direcció ibèrica nord-oest sud-est. A les crestes dominen els materials del juràssic i als vessants els del cretaci, sempre calcaris, pels quals es filtra l'aigua de pluja que després formen aqüífers abundants als vessants situats entre aquestes serres i el riu Magro: pous d'aigües potables d'Utiel, San Antonio, Requena, SAT de Riegos de los Ruices, Aguas de San Benedetto, les antigues fonts de Rozaleme i Reinas, etc.

L'altiplà. Aquesta unitat ocupa el centre de la comarca i està formada per materials sedimentaris dels períodes terciari, en forma de llomes i de celles, com els Altos del Bu i de los Visos, la Muela Herrera i d'altres, i del quaternari, en forma de plans com el Campillo de Camporrobles, el Camp de Utiel d'Utiel, la Vega del Magro, i los Llanos del Rebollar, de Campo Arcís i del Realame. En el paisatge es dibuixen formes ondulades i sovint molt erosionades per nombroses rambles encaixades sobre els materials blans, en els quals prosperen les vinyes més productives.

La depressió del Cabriel. Coneguda localment com la Derrubiada, aquesta unitat està formada per l'escaló gegantí cobert de materials solts o erosions (d'ací el topònim), que baixa des de l'altiplà pròpiament dit fins al riu Cabriel, el qual discorre a uns 300-400 metres per davall del nivell de l'altiplà. El paisatge és ací molt accidentat, solcat i erosionat per una infinitat de barrancs, sense que hi haja gaire espai útil per a l'agricultura. Només a les riberes estretes del Cabriel, que descriuen meandres enormes, hi ha residus d'antigues hortes, la majoria ja abandonades.

L'EMPREMTA DE LA COLONITZACIÓ AGRÍCOLA: DE LA CASA DE CAMP A LA CIUTAT

A causa del caràcter montuós del territori, que redueix l'espai útil per a l'agricultura a només una tercera part, i de l'escàs nivell d'industrialització, la comarca de Requena-Utiel mai ha estat molt poblada, i en el moment actual, amb vora 40.000 habitants en total, la densitat és només de 24 hab/km^2. Més dels dos terços d'aquesta població es concentra a les ciutats de Requena (17.000) i d'Utiel (11.000), mentre que l'altre terç es troba repartit entre mig centenar d'entitats de població, des de les més grans, que són Camporrobles i San Antonio, totes dues amb uns 2.000 hab., fins a les més menudes com Casas de Cuadra o Penén, on de manera permanent a penes viuen cinc o sis famílies, encara que els caps de setmana i a l'estiu solen reviure amb la presència d'altres que ara resideixen oficialment a les ciutats comarcanes o a València, Barcelona i Madrid. A aquests llocs poblats

Carrers de Requena (foto Adela Talavera).

Carrers de Requena (foto Adela Talavera).

cal afegir fins a tres centenars de masies deshabitades disperses per tot el territori, uns testimonis ja fossilitzats de la colonització agrícola i humana intensa que va tindre lloc entre els segles XVII i la primera meitat del XX.

Des de fa alguns anys, les capitals municipals menudes i algunes aldees pròximes als grans nuclis urbans o bé comunicades i amb serveis mínims (San Antonio, El Rebollar, El Pontón, Roma, Campo Arcís) experimenten un creixement del seu caseriu, i s'hi han construït noves barriades de huit, quinze i fins a trenta cases. Aquest procés obeeix tant a la demanda de residències secundàries per part de famílies que viuen fora de la comarca, com de matrimonis joves que prefereixen viure en aquests nuclis reduïts, on la vida és més tranquil·la i es respira un ambient familiar, encara que els seus llocs de treball estiguen a les ciutats.

ORIGEN I EXPANSIÓ DEL PAISATGE VITIVINÍCOLA

Fins a començament del segle XVIII, la producció de vi de Requena-Utiel es va mantindre ajustada a les meres necessitats domèstiques, sense un altre comerç que l'estrictament municipal mitjançant tavernes abastides pels colliters locals, com era el cas de Requena, bé mitjançant torns rotatoris pels quals cada colliter venia el seu vi als altres fins que se li acabara, com havien adoptat a Utiel, on no hi havia tavernes públiques. Al llarg del segle XVIII i coincidint amb l'arrancada de la industrialització de Requena, especialitzada en el teixit de seda, la població va augmentar de manera tan considerable (de 700 a 2.150 veïns en només cent anys) que va propiciar noves plantacions de vinyes.

Va ser ja a partir del 1855 quan es va produir la gran aposta per la vinya com a conreu comercial amb projecció internacional. Les causes d'aquella arrancada espectacular van ser bàsicament tres. La primera, la gran demanda de vi negre per part de França i d'altres països europeus afectats per una sèrie de plagues com l'oídium, el míldiu i la fil·loxera, que van fer caure estrepitosament la producció de vi en aquelles latituds i el comerç va haver de buscar-lo a les nostres terres. La segona causa va ser el trencament de l'aïllament geogràfic gràcies a la construcció de la carretera de Las Cabrillas (1847) i del ferrocarril València-Utiel (1885), que van facilitar el transport fins al port de València, el principal lloc d'embarcament de vins comuns d'Espanya. La tercera raó no va ser altra que la capacitat comarcal per a respondre a la demanda d'uns vins neutres i d'un fort color negre, com els elaborats a partir de la varietat autòctona: la boval.

Requena-Utiel va ser una de les últimes comarques espanyoles afectades per la fil·loxera, ja que des que va entrar a Espanya el 1879 per Màlaga i Figueres, va tardar fins al 1912 a arribar a Requena; ací la propagació va ser lenta, per la resistència de la boval, i gens catastròfica, perquè ja es coneixien els remeis per a combatre-la, que no eren altres que replantar les vinyes amb peus americans. A això va ajudar molt la creació, el 1911, de l'Estación Enológica de Requena, des d'on es van dur a terme assajos de varietats i campanyes d'informació als viticultors perquè pogueren triar les plantes que millor s'adaptaven a cada tipus de sòl. La bona conjuntura comercial entre el 1910 i el 1936, ara gràcies a les exportacions a Suïssa, Alemanya i Argentina, va fer menys costosa la replantació d'unes 25.000 hectàrees, la qual cosa va donar nous contractes de plantació a mitges i no poques transmissions de propietat des dels grans terratinents a les empreses viticultores menudes i mitjanes.

Després de la Guerra Civil, amb uns preus del vi que continuaven fent rendibles les explotacions i la contractació de jornalers, el sector va viure una dècada de relativa prosperitat, que va començar a esvair-se en els anys cinquanta per culpa d'una sequera forta (1953-1955), la caiguda dels preus del vi i, sobretot, per l'inici del procés d'industrialització en altres regions (Madrid, Barcelona, València) que van començar a cridar treballadors oferint salaris molt superiors als jornals que es percebien en l'agricultura. Coincidint amb l'emigració rural, es van produir dos altres fets fonamentals: l'inici de la mecanització de les tasques agrícoles i l'associació dels colliters menuts en cooperatives.

RUTES DEL VI: L'APOSTA PER LA QUALITAT

Després de llargs anys de viticultura orientada a l'elaboració de vins a granel per a l'exportació, l'any 1965 la cooperativa Coviñas va iniciar una nova etapa cap a l'elaboració de vins embotellats de marca que en les dècades següents s'estendria a altres cellers col·lectius i privats, fins que

Carrers de Requena (foto Adela Talavera).

Pòrtic del temple de Santa María (foto Adela Talavera).

actualment s'ha arribat a superar. Així, en els anys vuitanta es van fundar cellers d'una importància tan rellevant com Torre Oria (la primera que va elaborar vins de cava a la província), Hijos de Ernesto Cárcel, CVCRE, etc. Els anys noranta, gràcies a la liberalització del comerç internacional, van ser una petita "edat d'or" que va atraure capitals a la viticultura i es van prodigar els nous cellers embotelladors. Unes responen a capital local, com Dominio de la Vega, Nodus, Latorre Agrovinícola, Sierra Norte, Casa Ardal, etc., d'altres són de capital comercial i industrial, com Chozas Carrascar, El Terrerrazo, Murviedro, Hoya de Cadenas, Clemente, etc., i unes poques responen a capital estranger, com Bodegas Palmera, Mitos, Sebirán o Hispano Suizas. Algunes estan associades en una ruta del vi integrada en circuits turístics. Acompanyen l'oferta la Casa del Vino, situada a la ciutat de Requena, participada per una dotzena i mitja de cellers del grup FEREVIN, diverses enoteques a Requena i a Utiel, i el museu rural de Sisternas.

LA CIUTAT DE REQUENA: PAISATGE URBÀ I MONUMENTAL

Al marge d'assentaments anteriors ibèrics i romans, la ciutat actual va ser fundada o rebatejada pels àrabs amb el nom de *Rakana* (la forta, la segura), en al·lusió directa a la seua situació sobre una plataforma rocosa que s'eleva una desena de metres sobre el terreny circumdant i que, a més, estava protegida per un recinte emmurallat (conservat parcialment) i una forta alcassaba, segurament pel que fa a la posició fronterera i defensiva que va haver d'exercir a partir del segle x per als musulmans de València. L'abundància d'aigua als voltants (fonts de Rozaleme, Reinas, Pilas, etc., a més del riu Magro) va haver de ser també una bona raó per a la fundació de la ciutat, l'abastiment urbà i el sistema de regs que van organitzar els musulmans.

Guardiana de la ruta més curta que uneix el centre de la Península amb la gran ciutat de València i el Mediterrani, la posició estratègica de Requena no s'ha limitat, al llarg de la història, a funcions merament militars, sinó que ha exercit també sempre un paper comercial i viari. Arran de la conquesta cristiana en el segle xiii, va passar a formar part del regne de Castella i Alfons X li va atorgar Carta de Poblament i facultat per a tindre duana i port sec respecte al regne veí de València, del qual li va arribar durant segles la influència econòmica, però no l'administració ni l'idioma. La ciutat musulmana primitiva coincideix amb el barri actual de la Villa i queda perfectament delimitada pel recinte emmurallat que, mig ocult per edificis adossats a aquest, encara es conserva en bona part de la seua extensió. Fora de la muralla, però com a part de l'actual barri de la Villa, quedava el barri de San Nicolás, probablement un raval que després de la conquesta cristiana va ser urbanitzat seguint dos carrers rectes batejats com Somera de Arriba i Somera de Abajo.

La població morisca va ser expulsada del recinte fortificat i ubicada en un raval que més tard es convertiria en l'actual barri de las Peñas. Entre las Peñas i la Villa, allunyats per uns 500 metres, es formaria després l'anomenat barri del Arrabal, seguint el camí reial de València a Castella (carrer del Carmen, plaça d'España, carrer del Peso i plaça del Portal), l'eix de desenvolupament de la zona comercial que ha perdurat fins als nostres dies.

EL BARRI DE LA VILLA

Les tres esglésies del barri de la Villa, edificades a cavall entre els segles xiv i xvi, van tindre portades gòtiques amb tot el cor d'apòstols, àngels, ornaments florals i animals fantàstics. La de San Nicolás, sobre una altra església anterior que podria ser la de la minoria cristiana en temps de l'islam, va perdre la façana gòtica en un bombardeig durant la guerra de Successió (començaments del xviii) i va ser substituïda per una altra d'estil neoclàssic. L'interior de l'església va ser ampliat amb un creuer i una cúpula, i recobert tot en estil neoclàssic. Tancada el 1936, va caure després en ruïnes i va ser restaurada i convertida en museu el 2015. L'església de Santa María, al carrer del mateix nom, on hi ha una entrada lateral, conserva la impressionant façana gòtica protegida per un gran ràfec i restaurada en dates recents. L'interior, també ampliat al llarg dels segles, va quedar malmés durant la Guerra Civil i després l'església es va mantindre tancada durant una dècada, en la quart una part del temple es va convertir en ruïna. Restaurada fa dues dècades, actualment serveix per a exposicions i concerts i té molt bona acústica. La tercera església, la del Salvador, ocupa la part més alta, manté la portada gòtica deteriorada per l'erosió i el maltractament humà. L'interior gòtic es va

Carrers de Requena (foto Adela Talavera).

Carrers de Requena (foto Adela Talavera).

restaurar en estil barroc i neoclàssic en els segles XVII i XVIII i actualment segueix oberta al culte. La vista de La Villa des de la part de València recorda la imatge d'un navili en què els pals són les torres i les cúpules de les tres esglésies.

De la resta de La Villa destaca l'alcassaba o castell musulmà, edificat entre els segles X i XI, del qual queden dues torres i un llarg llenç de l'alta muralla. En el segle XV se li va afegir una nova torre de l'homenatge, un edifici de carreu imponent que, sotmés a una restauració encertada, serveix actualment com a monument visitable des del cim des de la qual es divisa una bona vista panoràmica de la ciutat. Entre els edificis civils dels carrers de la Villa, sobretot del de Santa María, hi ha un seguit de vells casalots blasonats, amb portes de carreu i arcs apuntats a l'interior. Són les cases dels antics *hijosdalgo*s locals, una elit que va detindre el poder econòmic i administratiu des de l'edat mitjana fins ben entrat el segle XIX (Carcajona, Ruiz, Pedrón, Ramírez, Ferrer, Ibarra, etc.). Entre tots destaca el conegut com a Palacio del Cid (segle XV) que avui conté el Museo del Vino. Són notables també la casa de Tenreiro Montenegro, avui Museo de Arte Contemporáneo, i la casa de El Arte Mayor de la Seda, actualment Museo de la Seda.

El subsòl, a manera de "catacumbes del vi", conté gairebé un centenar de vells cellers particulars replens de gerres de fang i, sota la plaça de la Villa, les sitges on el consell municipal guardava el blat de què s'abastia la població i els forns en època de carestia. Part d'aquest complex subterrani, batejat per al turisme com Las Cuevas de la Vila, es troba obert el públic i és un dels atractius més grans per als visitants forasters.

EL ARRABAL

El traçat extramurs del camí reial de Madrid a València, seguint els carrers del Peso i del Carmen, des del Portal de Castilla al de València, va fer que ja en l'edat moderna la Villa perdera protagonisme a favor del raval i que aquesta primacia fóra sentenciada al començament del segle XIX amb la construcció de la carretera que seguia el carrer de San Carlos. Entre els edificis més notables de El Arrabal destaca l'església conventual del Carmen, fundada en el segle XIII pels infants de la Cerda. El convent va ser exclaustrat el 1821 i, una vegada es va separar l'església del claustre, aquest últim va passar a albergar l'ajuntament, escoles, institut d'ensenyança mitjana, etc. Actualment, una part, molt retocada, continua sent l'ajuntament, i la resta conté el museu de Requena, amb col·leccions d'arqueologia, d'art i d'etnografia. L'església serveix com a parròquia i conté una capelleta gòtica, encara que la resta de l'església i la portada s'elevaren durant unes obres dutes a terme en els segles XVII i XVIII.

Des de començaments del segle XVI, i després de la unió de les corones de Castella i d'Aragó, que van possibilitar una gran reactivació comercial en la duana de Requena, aquesta ciutat va començar a desenvolupar una activitat tèxtil notable, i es va treballar primer la llana de la cabanya ramadera amplíssima i després la seda importada de València i de la Ribera del Xúquer, que es pagava mitjançant el bescanvi amb blat i ramat. La sederia donava treball el 1752 a més d'un miler de persones, i la ciutat acabaria el segle XVIII amb més 10.000 habitants. La necessitat de crear nou sòl urbà va conduir a l'adopció primerenca de mesures urbanístiques. El 1783 la Sociedad Económica de Amigos del País de Requena va encarregar a l'arquitecte Bartolomé Ribelles un pla d'eixamplament per a urbanitzar un espai buit entre els barris de El Arrabal i de Las Peñas, que va donar lloc a carrers nous que, en honor als Borbons, s'anomenarien de San Luis, de San Fernando i de San Carlos, que juntament amb el de la Plata, conformen una barriada academicista típica caracteritzada pels casalots amb portals de carreu, sòcols de taulellets, escales de forja grans i jardins espaiosos, tot a to amb la riquesa que havien acumulat els propietaris, gairebé sempre comerciants de seda i terratinents.

Durant el segle XIX, a pesar de l'estancament demogràfic (7.500 hab. el 1857, 7.400 el 1900), el nucli urbà va continuar creixent, prenent ara com a referència el carrer de San Carlos i la seua prolongació, una travessia urbana de la carretera de València a Madrid finalitzada el 1847. Al costat es van alinear posades, cellers, magatzems, fàbriques de farina, un quarter de la Guàrdia Civil, la plaça de bous (la primera el 1857, l'actual el 1901) i, ja al començament del segle XX, el barri obrer (1910), construït a costa del filantrop Bartolomé Ruiz de la Peña, i l'estació enològica, l'edifici actual del qual data del 1936. El ferrocarril va arribar el 1885, que va donar lloc de seguida a una "avinguda" de l'estació, que es va poblar de cellers i de magatzems. Ja en el segle XX i aprofitant l'incendi que va patir durant la Guerra Civil, es va derrocar el convent de San José, que taponava el creixement urbà des del Portal cap a l'oest.

Pòrtic del temple de Santa María (foto Adela Talavera).

Església del Salvador (foto Adela Talavera).

El Plan de Ensanche de Borso (1941) va dibuixar les grans línies de la futura expansió urbana, amb la creació de dues avingudes àmplies: la del General Varela (avui de El Arrabal) i la de la Estación (avui Lamo de Espinosa), que amb el temps es convertirien en la zona d'eixamplament de Requena cap a l'oest. Al voltant d'aquestes s'han creat zones residencials i s'han construït edificis públics com el del mercat municipal (que avui conté, a més, una sala d'exposicions, unes quantes aules de cultura i la biblioteca pública), el nou Institut d'Educació Secundària, el de formació professional, el parc poliesportiu, etc.; tot això ha contribuït a la confirmació de l'eixamplament cap a l'oest i al desplaçament cap a aquest de la vida ciutadana. El Plan de Ensanche del 1988 va intentar corregir aquesta polarització amb la projecció del creixement cap a l'est, per la zona del Batanejo, ja parcialment urbanitzada, i per La Hoya de Reinas, que connectava així en certa manera amb la urbanització de San José, el camp de futbol i l'hospital comarcal.

BIBLIOGRAFIA

BERNABEU LÓPEZ, R. (1947): *Historia de Requena*, Imprenta Molina, Reedición aumentada de 1983.

HERRERO MORAL, E. (1890): *Historia de las tres veces muy leal, dos veces muy noble y fidelísima ciudad de Requena,* València, Imprenta de Manuel Alufre

PIQUERAS HABA, J. et al. (1982): *La Villa de Requena. Una propuesta de rehabilitación*, València, Conselleria de Cultura y Ayuntamiento de Requena

PIQUERAS HABA, J. (1997): *La Meseta de Requena-Utiel*, Requena, Centro de Estudios Requenenses. Imprenta Govi.

Requena

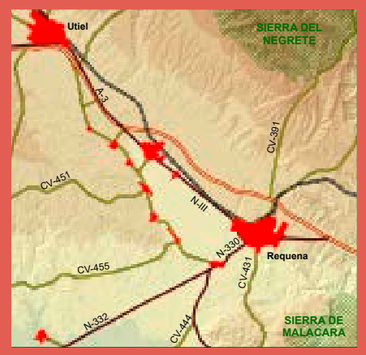
Utiel
SIERRA DEL NEGRETE
A-3
CV-391
CV-451
N-III
N-330
Requena
CV-455
CV-491
N-332
CV-444
SIERRA DE MALACARA

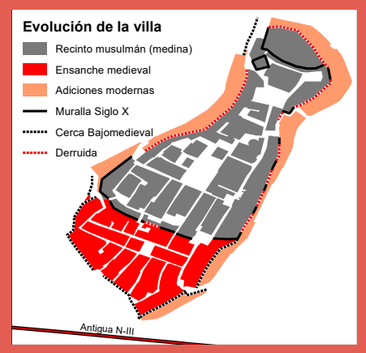
Evolución de la villa
Recinto musulmán (medina)
Ensanche medieval
Adiciones modernas
Muralla Siglo X
Cerca Bajomedieval
Derruida
Antigua N-III

1
2
3
4
5
6
7
Palacio
Iglesia
Castillo
Casco histórico, Conjunto histórico
Edificio religioso: Catedral, Colegiata, otros
1- Castillo y Murallas de Requena
2- Convento del Carmen
3- Iglesia Parroquial de El Salvador
4- Barrio de la Vila, Recinto Medieval
5- Iglesia de Santa María
6- Palacio del Cid
7- Iglesia de San Nicolás de Bari
N
0
100
200
m

Paisatges habitats

Alboraia

La seua horta i la xufa

"A dichos frutos se añade uno peculiar a los lugares de Almásera y Alboraya, que es la juncia avellanada, llamada vulgarmente chufas, y por Linneo Cyperus Esculentus... Tiene las raíces fibrosas y roxizas, a las que están asidos muchos tubérculos, que son las chufas. Sus tallos son triangulares, lisos, sin hojas y de dos atres pies de altura, terminados por una especie de parasol, cuyos rayos desiguales sostienen las espiguitas angostas y doradas donde están las flores".

A. J. CAVANILLES (1797)
Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia. Imprenta Real, Madrid, 1797
(Edició facsímil, València, 1981).

Emilio Iranzo García
Departament de Geografia
Universitat de València

Orxata i fartons (foto Miquel Francés).

El municipi d'Alboraia es localitza a la plana litoral valenciana, al si de l'Horta de València, un dels paisatges culturals més importants de la conca mediterrània. Geomorfològicament, l'Horta està conformada per una plana de tipus deltaic-albuferenc, construïda en aquest sector per les aportacions sedimentàries del riu Túria i del Barranc de Carraixet. Però ha sigut el treball de l'ésser humà al llarg de la història que ha transformat aquest pla en un dels espais valencians més productius, estètics i simbòlics. La dinàmica agrícola de l'horta ha sigut canviant en el temps. Progressivament es va ocupar el pla, es van crear els primers drenatges, es van obrir les primeres séquies, es va estructurar el parcel·lari, els camins i els assentaments i es van assajar diferents conreus. Un d'aquests, introduït en l'edat mitjana pels musulmans, és la xufa, que dóna personalitat al paisatge de l'Horta Nord i que serveix de matèria primera per a l'elaboració de l'orxata.

L'àrea metropolitana de València es correspon en gran mesura amb les comarques de l'Horta Nord, l'Horta Oest i l'Horta Sud. Encara que actualment és un espai geogràfic multifuncional en què l'agricultura ha perdut protagonisme des del punt de vista econòmic a causa de processos urbans i industrials, aquesta continua sent la base del paisatge d'horta. Es tracta d'un espai de conreus irrigats amb un valor paisatgístic internacionalment reconegut, gràcies a l'Informe Dobris (1998) de l'Agència Europea de Medi Ambient, en el qual se la considera com un referent dels paisatges de regadiu històric de la conca mediterrània, ja que es tracta d'una de les sis hortes mediterrànies mil·lenàries que perduren a tot Europa. El seu paisatge actual és el resultat dels canvis succeïts al llarg dels segles al territori: l'herència de les societats assentades canviants, les diverses activitats comercials desenvolupades i dels diversos avanços agrícoles. És al si d'aquest espai metropolità de l'Horta Nord, l'horta d'Alboraia està definida fonamentalment pels regs de la séquia de Rascanya, que també rega els municipis de Tavernes Blanques i Almàssera.

En sentit estricte, la històrica Horta de València se cenyeix a l'àrea compresa dins dels límits hídrics de les set séquies del Tribunal de les Aigües de València (Rovella, Favara, Mislata-Xirivella, el doblet de Quart i Benagéber-Faitanar, Tormos, Rascanya i Mestalla), a més de la séquia reial de Montcada i de franques i marjals. Com a paisatge de regadiu, té els orígens en el segle VIII, fa aproximadament uns

Camp sembrat de xufa (foto Miquel Francés).

1300 anys, coincidint amb l'arribada de grups tribals musulmans a la península Ibèrica, que es van instal·lar al voltant de la reduïda ciutat episcopal romanovisigoda denominada *Valentia*. Diversos historiadors atribueixen a aquests colonitzadors musulmans l'inici del paisatge de l'Horta tal com la concebem avui dia, mitjançant la construcció dels primers sistemes hidràulics, trama bàsica i primordial del paisatge de regadiu, i la instauració de les primeres alqueries andalusines. Aquesta arquitectura espacial, constituïda pels sistemes hidràulics d'origen medieval, disposava de punts de captació (assuts) al riu Túria, entre Manises i Paterna.

Durant l'època baixmedieval cristiana, l'Horta presentava un paisatge predominantment cerealístic, fonamentalment de blat i ségol, on es conreaven també vinyes i superfícies reduïdes d'hortalisses i fruiters situats als marges dels camps i séquies. Però al final del segle XV, va començar a presentar un paisatge de camps tancats amb poca horitzontalitat, a causa d'un procés d'arborització –resultat de la introducció de la morera als marges de les séquies i a les parcel·les conreades. Aquest canvi de paisatge va ser impulsat per un canvi econòmic a la capital valenciana, que es va convertir en un centre manufacturer de la seda important. Tanmateix, aquest espai torna a obrir-se amb la reaparició dels conreus vegetals i cereals promoguts per la crisi industrial de la seda i la seua possible exportació durant la segona meitat del segle XVIII (intercanvi comercial).

Les transformacions en el paisatge de l'Horta han sigut constants en la història a causa dels canvis en el tipus de conreu. Al principi del segle XIX, l'arròs experimenta una expansió més enllà del llac de l'Albufera i la introducció de nous productes procedents d'Amèrica com les tomaques, els pimentons, les creïlles o la dacsa, afavoreix l'extinció dels conreus de morera. La comercialització de la taronja també participarà d'aquest canvi paisatgístic. Encara que era un producte ja conegut, l'expansió dels cítrics a l'horta de València es va produir en les dècades del 1950 i 1960, amb una localització ben marcada a les zones altes de la séquia reial de Montcada, des de Burjassot fins a Puçol, que guanya terreny. Tanmateix, a les zones més pròximes a la ciutat de València, i especialment a l'Horta Nord, on se situa Alboraia, el conreu no arbrat és predominant. En aquesta zona, tot i que la diversitat de conreus ja no és tan elevada i han desaparegut moltes hortalisses clàssiques, les zones de Benimaclet a Alboraia, Meliana i fins a Albuixec, i també l'entorn dels camins de Montcada a Borbotó i Carpesa, i del camí vell de Godella, són dels pocs àmbits on encara es manté aquesta imatge de camps oberts.

Com ja hem dit abans, uns dels elements estructurants del paisatge de l'Horta són els sistemes hidràulics. Els que s'han mantingut més estables en el temps són aquells que irriguen el costat nord del riu Túria: quatre sistemes hidràulics i quatre comunes (Montcada, Tormos, Rascanya i Mestalla).

D'aquests quatre canals d'irrigació, la séquia de Rascanya és la que aporta aigua als conreus del terme d'Alboraia. En l'actualitat, la séquia de Rascanya agafa el seu cabal de l'assut del Repartiment, més conegut com "La Cassola", però històricament aquest sistema de reg captava les aigües en un assut propi aigües avall, destruït després de la riuada del 1957. A l'altura del Molí de Canyars, al terme de Tavernes Blanques, el cabal de la séquia de Rascanya es reparteix entre dos canals. Des d'aquest partidor, denominat "Llengües de Riquera o d'Alboraia-Almàssera" parteix el braç d'Alboraia, que naix al canal dret i pren direcció sud-est, creua el nucli urbà de Tavernes Blanques, ix a la llum fluint paral·lel al Barranc de Carraixet en terme d'Alboraia, irriga la partida dels Desamparats, i acaba a les llengües de Miracle-Gaiato. D'aquest últim element hidràulic, el canal de l'esquerra dóna lloc al braç del Gaiato, que continua cap al nord del terme i travessa el Barranc de Carraixet mitjançant un sifó, que irriga conreus d'Almàssera i la zona septentrional d'Alboraia. El Braç del Miracle i les seues derivacions, reguen la superfície fitada al nord pel Barranc de Carraixet i al sud per la séquia de la Mar, fins a la platja d'Alboraia. A més d'estructurar el paisatge agrícola de l'horta d'Alboraia, la séquia de Rascanya conté,

Llavat de la xufa (foto Miquel Francés).

Camp de xufa (foto Miquel Francés).

Camp de xufa (foto Miquel Francés).

distribuïts sobre el seu caixer o els dels seus braços, diversos elements del patrimoni hidràulic com són els partidors o llengües, o els quatre molins fariners.

Per tant, l'horta d'Alboraia, totalment integrada a l'horta de València, presenta un paisatge agrari predominantment herbaci (un 97% de la superfície conreada on la xufa és certament rellevant), esguitat d'antigues alqueries, moltes restaurades per a incloure altres activitats deslligades de l'habitatge tradicional. Les seues més de 500 hectàrees de sòl agrícola de regadiu es troben dividides en dues grans illes pel Barranc de Carraixet i el polígon industrial (Camí del Mar). La zona septentrional rep aigua principalment del braç de Gaiato, mentre que els camps meridionals són irrigats principalment pel braç d'Alboraia, el braç del Miracle i la séquia del Palmar, que parteixen de la séquia de la Font. Aquests terrenys agrícoles no es troben visualment connectats amb el mar, les seues vistes es troben obstaculitzades per construccions urbanes i infraestructures viàries, concretament les vies del ferrocarril, l'Autopista V-21, una zona comercial, una zona residencial turística denominada "Port Saplaya" i les edificacions de la Patacona, totes fetes sobre terrenys guanyats a l'horta al principi dels 70 i, posteriorment, durant els primers anys del 2000.

Alboraia és dels municipis que conserven una major presència de conreus no arbrat, segons dades del 2015; únicament un 3% dels seus terrenys conreats acull fruiters. Aquests últims anys, el conreu herbaci amb més representació al terme ha sigut la xufa. A pesar que en els anys 2014 i 2015 hi ha hagut una notable expansió de conreus de ceba i creïlles, associats a una demanda comercial forta, el conreu de la xufa continua ocupant una superfície destacada. Aquest tubèrcul ja envaïa les terres d'Alboraia en el segle XVIII, dada que recull el gran botànic i naturalista valencià, Antoni Josep Cavanilles i Palop, en les seues *Observaciones sobre la Historia Natural del Reyno de Valencia* de 1795:

Sequer de xufa (foto Miquel Francés).

"A dichos frutos se añade uno peculiar á los lugares de Almàssera y Alboraia, que es la juncia avellanada, llamada vulgarmente chufas, y por Linneo Cyperus esculentus. En los citados lugares de Almàssera y Alboraia se destinan á esta cosecha 180 hanegadas, que deben producir 750 reales. Las chufas están cubierta de una epidermis sutil entre ceniciento y roxo, son aovaladas, y más pequeñas que la avellana mondada; lo interior es sólido, blanco y algo dulce, que Laguna dice enxugar y confortar el estómago. El vulgo las come teniéndose ántes en agua doce horas: en Madrid y otras partes sirven para las orchatas que se venden con dicho nombre."

La xufa coneguda com la "xufa de València" fa referència a l'espècie *Cyperus esculentus* L. var. *Sativus* Boeckeler, anomenada comunament jónçara aixamfranada; el seu processament en les diverses fases (plantació, llavat, assecat i selecció) és controlat pel Consell Regulador de Denominació d'Origen, a fi de garantir-ne la qualitat i el valor en el mercat. Es defineix com una planta vivaç amb fulles de color verd fosc, que poden arribar als 80 a 100 cm d'altura. Aquest vegetal produeix uns tubèrculs comestibles, que es poden consumir en cru o ser usats com a matèria primera en la producció d'orxata.

El *Cyperus esculentus* creix de manera silvestre en zones humides, perquè es tracta d'una espècie que necessita una aportació hídrica freqüent, d'ací la importància del sistema de reg a la zona on es conrea. La data de plantació ha variat al llarg dels anys. Tradicionalment es duia a terme al principi de juliol, després de la collita de blat; però actualment, sol fer-se al maig, abril o, fins i tot, en la segona quinzena de març, per a incrementar-ne la producció. Els seus tubèrculs es recol·lecten entre els mesos de novembre i gener, una vegada que la part aèria de la planta s'ha assecat completament. En aquesta agricultura habitualment s'alterna el conreu de xufa amb altres conreus hortícoles com la creïlla primerenca, la carxofa, la col, la ceba bavosa, el nap, la xirivia, la carlota o l'encisam, encara que és freqüent observar repeticions del conreu.

Pràcticament la totalitat de la superfície dedicada al conreu de la xufa a Espanya (≈600 ha) està situada a la província de València, més concretament, a la comarca de l'Horta Nord. Les condicions del terreny d'anivellació, l'absència de pedres, la humitat elevada i l'alta temperatura que aconsegueixen els sòls afavoreixen el rendiment de la xufa en aquesta comarca. Durant l'any 2015, 18 municipis de l'Horta de València van produir xufa, dels quals el municipi de València va acollir al voltant d'un 36% de la superfície dedicada a aquest conreu (incloent-hi les pedanies de Borbotó, Carpesa i Poble-Nou localitzades a l'Horta Nord), seguit dels termes d'Alboraia amb un 26% i d'Almàssera amb un 11%. Però cal recordar que només la producció de 16 d'aquests municipis es

Crema de la xufa (foto Miquel Francés).

Preparació tradicional del camp de xufa (foto Miquel Francés).

troba regulada per la figura de Denominació d'Origen Protegida Xufa de València. Aquests són: Albalat dels Sorells, Alboraia, Albuixec, Alfara del Patriarca, Almàssera, Bonrepòs i Mirambell, Burjassot, Foios, Godella, Meliana, Montcada, Paterna, Rocafort, Tavernes Blanques, València i Vinalesa.

BIBLIOGRAFIA

CARMONA, P. I RUIZ, J. M. (2007): "El medio físico de l'Horta", en HERMOSILLA, J. (dir) *El patrimonio hidráulico del Bajo Turia: l'Horta de València,* València, Conselleria de Cultura y Deporte y Departament de Geografía de la UVEG, pp. 30-44.

GLICK, T.F.(1988): *Regadío y sociedad en la Valencia medieval,* Valencia, del Cenia al Segura, (reedición 2004, València, Biblioteca Valenciana).

HERMOSILLA, J. (2012): "La Huerta de Valencia. Un modelo de espacio agrícola, social, económico y cultural en crisis", en ROMERO, J. I FRANCÉS, M. (eds.) *La Huerta de Valencia. Un paisaje cultural con un futuro incierto,* València,PUV Universitat de València, pp 99-112.

HERMOSILLA, J (2007): "Paisaje, regadío histórico y patrimonio hidráulico de l'Horta de Valencia", en HERMOSILLA, J. (dir) *El patrimonio hidráulico del Bajo Turia: l'Horta de València,* València, Conselleria de Cultura y Deporte y Departament de Geografía de la UVEG, pp. 13-28.

IRANZO, E. (2014): "La Huerta de Valencia. Incertidumbre para un paisaje cultural ancestral", en Molinero *et al.* (coords) *Atlas de los paisajes agrarios de España,* Madrid, Ministerio de Agricultura, Alimentación y Medio Ambiente, pp. 513-532.

MATA, R. (2012): "¿Por qué proteger hoy la Huerta de Valencia?", en ROMERO, J. i FRANCÉS, M. (eds.) *La Huerta de Valencia. Un paisaje cultural con un futuro incierto,* València, PUV Universitat de València, pp. 197-203.

MUÑOZ, A. (2009): *Plan de la Huerta de Valencia. Un paisaje cultural milenario. Volumen 1, Estrategias de preservación y gestión,* València, Conselleria de Medi Ambient, Aigua, Urbanisme i Habitatge, p. 157.

ROSELLÓ, V. (2002): "El medi físic: la definició del paisatge", en Del REY, M. et al. *Alqueries: paisatges i arquitectura de l'horta,* València, Consell Valencià de Cultura, pp. 15-18.

SORIANO, J. M. (dir) (2014): *El gran libro de la horchata y de la chufa de Valencia,* València, Col·leccions de les clíniques de la Universitat de València, 175p.

Alboraia

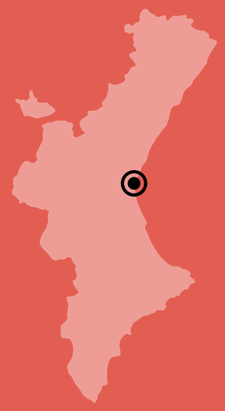

Bonrepòs i Mirambell
Almàssera
Port Saplaya
Tavernes Blanques
Alboraya
V-21
VALENCIA

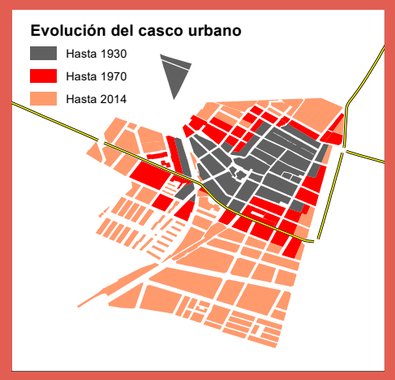
Evolución del casco urbano
Hasta 1930
Hasta 1970
Hasta 2014

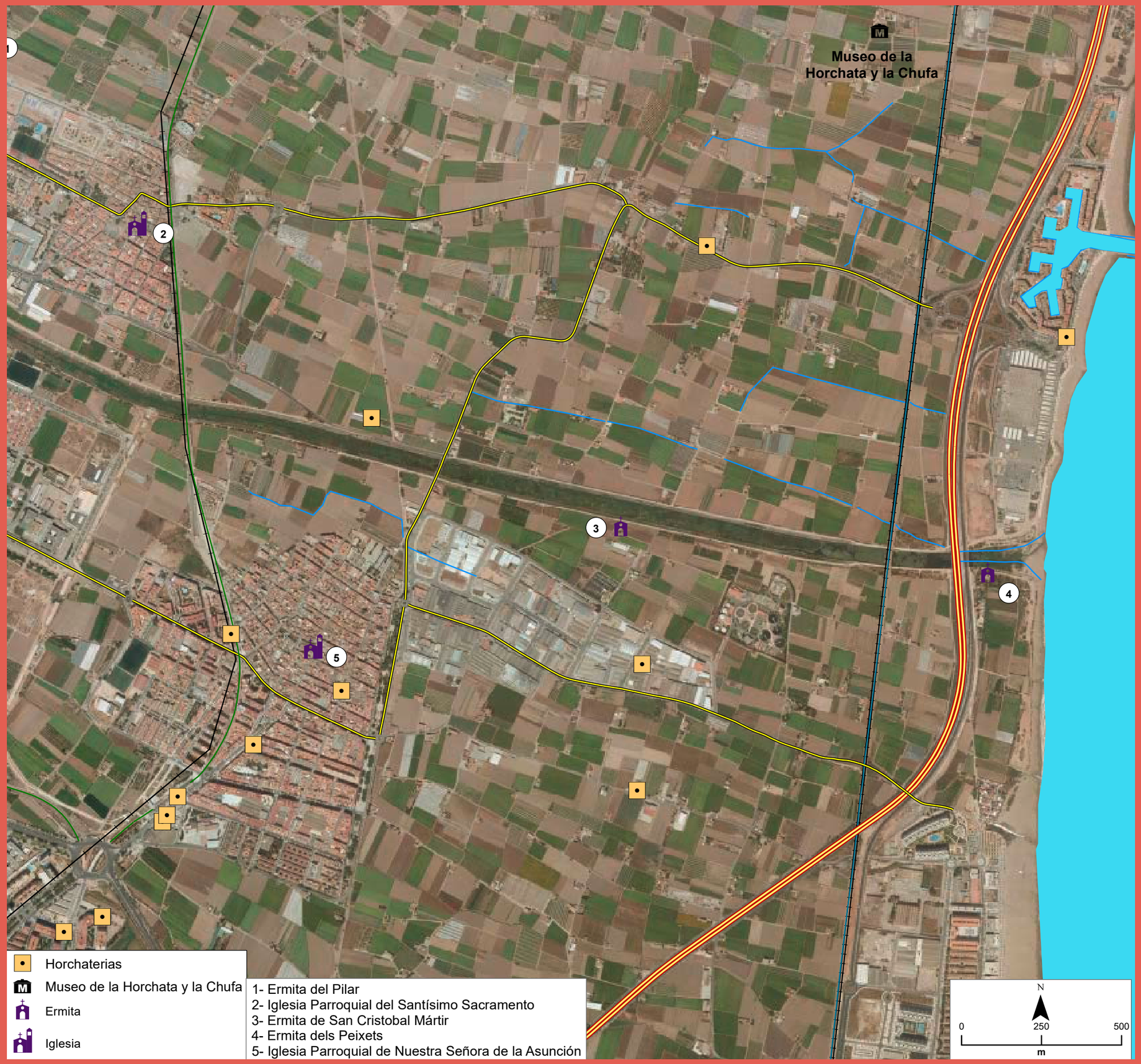
Museo de la Horchata y la Chufa
1
2
3
4
5
Horchaterias
Museo de la Horchata y la Chufa
Ermita
Iglesia
1- Ermita del Pilar
2- Iglesia Parroquial del Santísimo Sacramento
3- Ermita de San Cristobal Mártir
4- Ermita dels Peixets
5- Iglesia Parroquial de Nuestra Señora de la Asunción
N
0
250
500
m

Paisatges habitats

València històrica

La València d'intramurs

"El recinte medieval conserva a la part septentrional, des del riu a la catedral i Llotja, la traça islàmica amb casal modest i densa població mesocràtica i proletària: barri del Carme i el tipisme de la festa de carrer; les vies radials, enfocades a les portes de Quart i dels Serrans; agrupen el comerç. Ultra els monuments esmentats, la centralitat ja perduda, deixà el temple de la Mare de Déu dels Desemparats, el palau de la Generalitat i el Gran Mercat Central, el millor edifici modernista de València. Al sector meridional del vell casc el carreratge és estret, però més regular, i la cirurgia urbana del XIX i recent ha obert vies rectes."

Rosselló I Verger, V. M. (1969)
El litoral valencià.

"Como parece dormida
la guerra de mar a mar,
mientras Valencia florida
se bebe el Guadalaviar ¡
Valencia de finas torres
y suaves noches, Valencia,
¿estaré contigo,
cuando mirarte no pueda,
donde crece la arena del campo
y se aleja la mar de violeta?

Antonio Machado (1937)
Rocafort, Villa Amparo.

"El carrer de la Mar, el de les Avellanes.
Ací estigué la casa on visqué Ausiàs March.
Ací, de cos present, estigué Ausiàs March.
De cos present. Jo sóc aquest...
Carrer de Cabillers,
la Plaça de l'Almoina.
La teua mà en la meua
com un grapat de terra, arrelats l'un en l'altre."

Vicent Andrés Estellés (1976)
Llibre de meravelles.

"Es admirable la [vista] que ofrece la torre de la Catedral edificada en el siglo XIV, cuya altura es de 225 palmos valencianos. Puesto el observador cerca de la campana de 215 quintales, ve la playa del mar, que en forma de cuerda corre diez leguas desde Cullera hasta Murviedro".

Cavanilles, Antonio J. (1797)
Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia.

Ester Alba Pagán
Josep Montesinos i Martínez
Departament d'Història de l'Art
Universitat de València

Torre del Micalet (foto Miguel Lorenzo).

El nucli històric de la ciutat de València es correspon amb el recinte urbà situat a l'interior de les últimes muralles alçades per a protegir-la, avui no conservades. Aquelles que es van alçar a partir del segle XIV i que es van enderrocar entre el final del segle XIX i el principi del XX, incloses gairebé totes les seues portes monumentals. Actualment, es correspon amb la primera circumval·lació i només es conserven la porta de Serrans i la de Quart amb un tram del mur, tots dos salvats de la demolició huitcentista perquè feien de presons.

El paisatge urbà no va patir variacions significatives des de l'edat mitjana fins al segle XIX, quan incloïa un caseriu bigarrat; fora dels murs s'estenien els ravals, el riu i l'horta. L'horta és i era el ser i sentit de la ciutat. A la ciutat actual es conserva, en part, la trama urbana medieval, encara que està molt afectada en alguns dels barris com els de Sant Francesc i Velluters. Tanmateix, en la resta, excepte algunes intervencions, resisteix la trama medieval i, en alguns llocs, fins i tot la d'època islàmica.

L'any 1238, el rei d'Aragó Jaume I va conquerir la ciutat i va crear, posteriorment, el Regne de València, amb la ciutat com a cap i casal; el segle XV fou el seu Segle d'Or, el dels grans poetes, artistes i arquitectes. De la ciutat medieval i moderna cristiana conserva al centre la magnífica catedral, amb la seua torre campanar, el *Micalet*. Als seus barris s'alcen nombroses parròquies, en origen gòtiques, però que han experimentat nombroses transformacions posteriors: Santa Caterina, Sant Esteve, el Carme, Sant Nicolau (on recentment s'han restaurat les pintures mural), etc. També destaquen els edificis civils com la Llotja, l'Almodí, els nombrosos palaus d'origen gòtic, com els del carrer Cavallers i la plaça de Manises, el barroc dels marquesos de Dosaigües amb el seu pompós interior i portada, i delimitant el nucli, els ponts que travessen el riu Túria. La ciutat conserva un edifici de banys d'època medieval cristiana que va ser construït imitant el *hammam* islàmic, els Banys de l'Almirall. Com a testimonis de l'empremta del passat urbà es conserven monestirs i convents, aquells que han sobreviscut a la desamortització i a l'especulació: el conjunt del Carme, el de Sant Domènec; l'antic Hospital avui destinat a la Biblioteca. També hi trobem magnífics edificis com el conjunt del Corpus Christi, la Universitat de València i l'Audiència.

També el segle XX ha deixat la seua empremta; les reformes urbanístiques interiors van deixar nombrosos edificis modernistes en l'anomenada València intramurs: especialment al carrer de la Pau, a més d'altres edificacions senyeres com el Mercat Central, juntament amb l'eclecticisme i l'art déco d'edificis com l'Ajuntament, l'edifici de Correus i el Rialto. En la línia de demarcació del centre històric també podem admirar l'estació de ferrocarrils del Nord, en l'estil secessionista de Demetri Ribes, i el neomudejarisme de la plaça de Bous de Sebastià Monleón.

Detall de la Llotja de la Seda de València (foto Miguel Lorenzo).

Escut a la Llotja de la Seda de València (foto Miguel Lorenzo).

La ciutat cristiana s'assenta sobre una ciutat anterior, la *Balansiya* d'època islàmica (des del segle VIII fins al principi del XIII). Aquesta ciutat, més menuda que la cristiana posterior, es defensava dins del seu perímetre fortificat amb portes, de les quals tenim notícia pel text d'Al-Udri:

"Tiene murallas: se esmeró de construirlas 'Abd al-'Aziz, nieto de Almazor, y no se conoce ninguna ciudad en Al-Andalus con muros más perfectos y hermosos. Tiene cinco puertas: la puerta de Levante se llama del Puente (Bab al-Qantara) y se sale de ella por el puente que hizo el mismo 'Abd al-'Aziz, y no hay en Al-Andalus más perfecto que él; por ese primer puente salen los convoyes hacia Toledo, Zaragoza, Tortosa y todo lo que hay en esa dirección. Después hacia el lado de Levante, está la puerta conocida por Bab al-Warraq; se sale de ella, y por un puente de madera se cruza el río hacia el arrabal que hay allí. En la dirección de la Qibla está la puerta de Ibn Sajar; y hacia el norte, la puerta de la Culebra (Bab al-Hanas); y en el lado de Poniente, la puerta llamada de Baytala; y junto a ella, por el lado oeste, la puerta conocida por Bab al-Qay-sariya (de la Alcaicería). Por estas puertas salen los convoyes hacia el Oeste de Al-Andalus y hacia Denia, Játiva y Alcira."

Text d'Al-Udri, versió en castellà en: Huici Miranda, A., (1970): *Historia Musulmana de Valencia y su Región*, València, Ajuntament de València, 21-22 tom I.

Actualment, es conserven algunes torrasses i fragments d'aquesta muralla del segle XI, generalment, en les parts posteriors dels edificis, ja que en construir-se la muralla cristiana i perdre sentit l'anterior islàmica, moltes edificacions posteriors es van recolzar sobre els murs d'aquella. La ciutat tenia nombroses mesquites, banys i un urbanisme irregular i laberíntic. L'edifici de culte principal era la mesquita Aljama, a la zona de l'actual catedral, on també s'ubicava l'alcàsser islàmic, aproximadament a la zona emmarcada per l'Almodí, la parròquia de Sant Esteve, la cripta de Sant Vicent i la basílica de la Mare de Déu. Famosa en aquell moment va ser la Russafa, jardí i residència d'estiu dels governadors i reis de *Balansiya*, a l'actual barri de *Russafa*, ubicada fora del recinte emmurallat.

Però davall d'aquesta ciutat islàmica encara avui són visibles els traços de la ciutat visigoda amb la seua basílica, situada entre el complex arqueològic de l'Almoina i l'actual catedral. En el primer nivell d'assentament es localitza la ciutat romana. La ciutat va ser fundada el 138 aC; els seus primers pobladors van ser soldats auxiliars procedents del sud d'Itàlia que havien lluitat en l'exèrcit romà contra Viriat.

Iunius Brutus cos. in Hispania iis qui sub Viriatho militaverant agros et oppidum dedit, quod vocatum est Valentia. Titus Livi. *Ab urbe condita*, *Periochae* 55.

La Llotja de la Seda de València (foto Miguel Lorenzo).

Mercat Central de València (foto Miguel Lorenzo).

Així doncs, podem determinar que gran part del paisatge urbà actual, tot i haver estat modificat per les transformacions urbanes posteriors, deixa entreveure el seu origen com una fundació *ex novo* d'origen romà. Tanmateix, als voltants, recentment s'han trobat empremtes arqueològiques d'hàbitat anterior a la fundació, com és el cas de les troballes del carrer Ruaya.

La ciutat romana va arribar a tindre un dels seus ports en la zona pròxima al que, actualment, és la porta de Serrans. El fòrum de forma quadrangular, porticat, amb temple en capçalera, la basílica, la cúria i la resta es van instal·lar al centre de la ciutat (actual zona arqueològica de l'Almoina, zona de la basílica de la Mare de Déu dels Desemparats i part de l'actual plaça de la Mare de Déu). La ciutat tenia termes, de les quals es conserven les d'època republicana a l'Almoina, i un traçat ortogonal visible a l'eix principal nord-sud, el *cardo*, actual carrer del Salvador, que travessaria al costat del fòrum i continuaria fins a l'actual carrer de Sant Vicent (que es correspondria amb la via Augusta que unia Gadir amb Roma). Un dels edificis públics en què l'empremta urbana és visible és el circ que s'estenia entre l'actual plaça de Nàpols i Sicília i el carrer de la Pau. La *Valentia* romana tenia el rang de colònia.

En aquesta *Valentia* va tindre lloc el martiri del diaca del bisbe Valeri (o Valer) de *Caesaraugusta* (Saragossa). Vicent, així s'anomenava el religiós, va ser traslladat a *Valentia* on va patir martiri durant la persecució de l'emperador Dioclecià al principi del segle IV d.C. En honor seu es van dur a terme pelegrinatges a la tomba i als llocs de martiri a *Valentia*; la catedral d'època visigoda es va alçar en honor seu i la ciutat conserva diversos espais que recorden el seu martiri. Actualment, hi ha un camí de Sant Vicent, per a pelegrins, des de les terres d'Osca fins a València.

València conserva, doncs, al centre històric, també anomenat Ciutat Vella, les empremtes de la seua història: des de la seua fundació fins a l'actualitat han transcorregut més de dos mil anys. A més del que hem explicat, té nombrosos museus com l'Històric Municipal, el del Patriarca, el Nacional de Ceràmica i Arts Sumptuàries, l'IVAM, el de Prehistòria, Etnologia, el de les Roques, etc., així com sales d'exposicions i centres culturals. Jardins com la Glorieta i el Parterre, les Alberedetes de Serrans, el jardí de l'Hospital. Quan passegem pels seus carrers, se sent el palpitar d'un paisatge urbà ple d'història, art i cultura, a més de poder assaborir la seua gastronomia tradicional en nombrosos restaurants i bars.

Interior del Mercat Central de València (foto miguel Lorenzo).

Al nord, la Ciutat Vella està delimitada pel riu Túria; més ben dit, pel llit del riu, ja que aquest va ser desviat al sud de la ciutat a causa de les riuades freqüents i terribles que patia València. Avui dia és un magnífic jardí de 110 ha de superfície i 11 km de longitud, un gran pulmó verd per a l'urbs. A l'altra vora del riu es poden admirar edificis com el monestir de la Trinitat, el Museu de Belles Arts, a més dels Jardins del Real o Vivers i l'Albereda.

Museu Nacional de Ceràmica i de les Arts Sumptuàries González Martí situat al palau del Marqués de Dos Aigües (foto Miguel Lorenzo).

1. Església Parroquial de Sant Juan Bosco
2. Església Parroquial de Sant Isidor Bisbe
3. Monestir de Sant Josep i Santa Teresa
4. Monestir de la Santíssima Trinitat
5. Ex-Convent del Carmen i Església Parroquial de la Santa Creu
6. Torres de Serrans
7. Museu de Bellas Artes Sant Pius V
8. Museu de Prehistòria de la Diputació Provincial
9. Torre adossada al llenç de muralla àrab entre els carrers Àngel i Beneito Coll
10. Església de Sant Llorenç
11. Seu de les Corts Valencianes
12. Palau dels Català de Valeriola
13. Monestir de la Puritat i Sant Jaume
14. Església del Santíssim Crist del Salvador
15. Palau del Marqués de la Scala
16. Església Parroquial de la Mare de Déu del Puig
17. Jardí de Montfort
18. Monestir del Temple
19. Palau dels Escrivà
20. Església Parroquial de Sant Pasqual Bailon
21. Casa Vestuari
22. Reial Basílica de la Mare de Déu dels Desemparats
23. Palau del Marqués de Campo o dels Berbedel
24. Església Parroquial de Sant Esteve Protomàrtir
25. Santa Església Catedral Basílica Metropolitana de Santa Maria
26. Conjunt visigot Església-presó de Sant Vicent
27. Jardí Botànic
28. Monestir de Santa Úrsula
29. Torres de Quart
30. Muralla Medieval de València
31. Església Parroquial de Sant Pere Màrtir i Sant Nicolau Bisbe
32. Església i residència del Sagrat Cor de Jesús "Companyia"
33. Palau dels Almiralls d'Aragó, actual Conselleria d'Hisenda
34. Banys de l'Almirll
35. Església Parroquial de Sant Miquel i Sant Sebastià
36. Església del Miracle i Hospital de Pobres Sacerdots
37. Temple i dependències de Sant Joan de l'Hospital
38. Església Parroquial de Sant Tomás Apòstol i Sant Felip Neri
39. Palau dels Comtes de Cervelló
40. Capitania General (Convent de St. Doménec)
41. Església Parroquial dels Sants Joans
42. Església Parroquial de Sant Josep de Calasanz
43. Convent Col·legi Escoles Pies
44. Mercat Central
45. Temple i torre de Santa Caterina Màrtir
46. Església Parroquial de Sant Martín Bisbe i Sant Antoni Abat
47. Palau del Marqués de Dos Aigües
48. Museu Nacional de Ceràmica
49. Palau dels Boïl de Arenós (actual Borsa de València)
50. Reial Col·legi Seminari del Corpus Christi o del Patriarca
51. Església de Sant Joan de la Creu (abans de Sant Andreu)
52. Església Parroquial de la Mare de Déu del Pilar i Sant Llorenç Màrtir
53. Teatre Principal
54. Palau del Marqués de Huarte o de Penalba (Banco Urquijo)
55. Pont de la Mar
56. Conjunt Històric de la Ciutat de València
57. Església de Sant Agustí, Església Parroquial de Santa Caterina i Sant Agustí
58. Església Parroquial de Sant Joan i Sant Vicent
59. Mercat de Colom
60. Basílica de Sant Vicent Ferrer
61. Plaça de bous
62. Monestir de Sant Vicent de la Roqueta i Església

BIBLIOGRAFIA

AGUILERA, V. (dir.) et alii (1986-1989): *Historia del Arte Valenciano*, València, Consorci d'Editors Valencians, 6 vols.

ALDANA, S. (coord.) et alii (1999): *Monumentos desaparecidos de la Comunidad Valenciana*. 1, València. Consell Valencià de Cultura.

BÉRCHEZ, J. (coord.) et alii (1983): *Catálogo de Monumentos y Conjuntos de la Comunidad Valenciana*, València, Generalitat Valenciana, 2 vols .

FURIÓ, A. (dir.) et alii (1999): *Historia de la ciudad de Valencia*, València,Editorial Prensa Valenciana – Universitat de València.

HERMOSILLA, J. (coord.) et alii (2009): *La ciudad de Valencia. Historia, Geografía y Arte*, València, Universitat de València, dos vols.

MILETO, C. y VEGAS, F. (2015): *Centro histórico de Valencia. Ocho siglos de arquitectura*. Vol. 1 y 2. València: TC Cuadernos.

ROSELLÓ, V. M. (coord.) et a lii (1990): *Les vistes valencianes d'Anthonie Wijngaerde (1563)*, valència, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència.

SANCHIS, M. (1976): *La Ciutat de València. Síntesi d'Història i de Geografia urbana*, València, Albatros.

SIMÓ, T.; JORDÁ, C. y JARQUE, F. (1983): *Valencia centro histórico: guía urbana y de arquitectura*, València, Institución Alfonso el Magnánimo, Diputación Provincial de Valencia.

València històrica

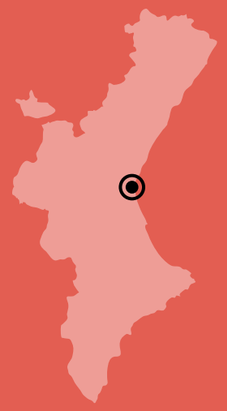

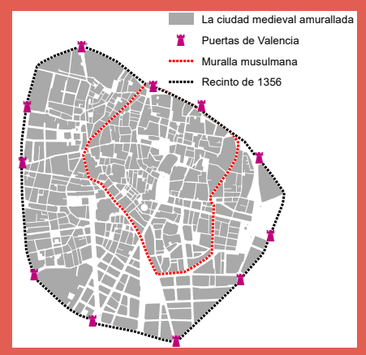

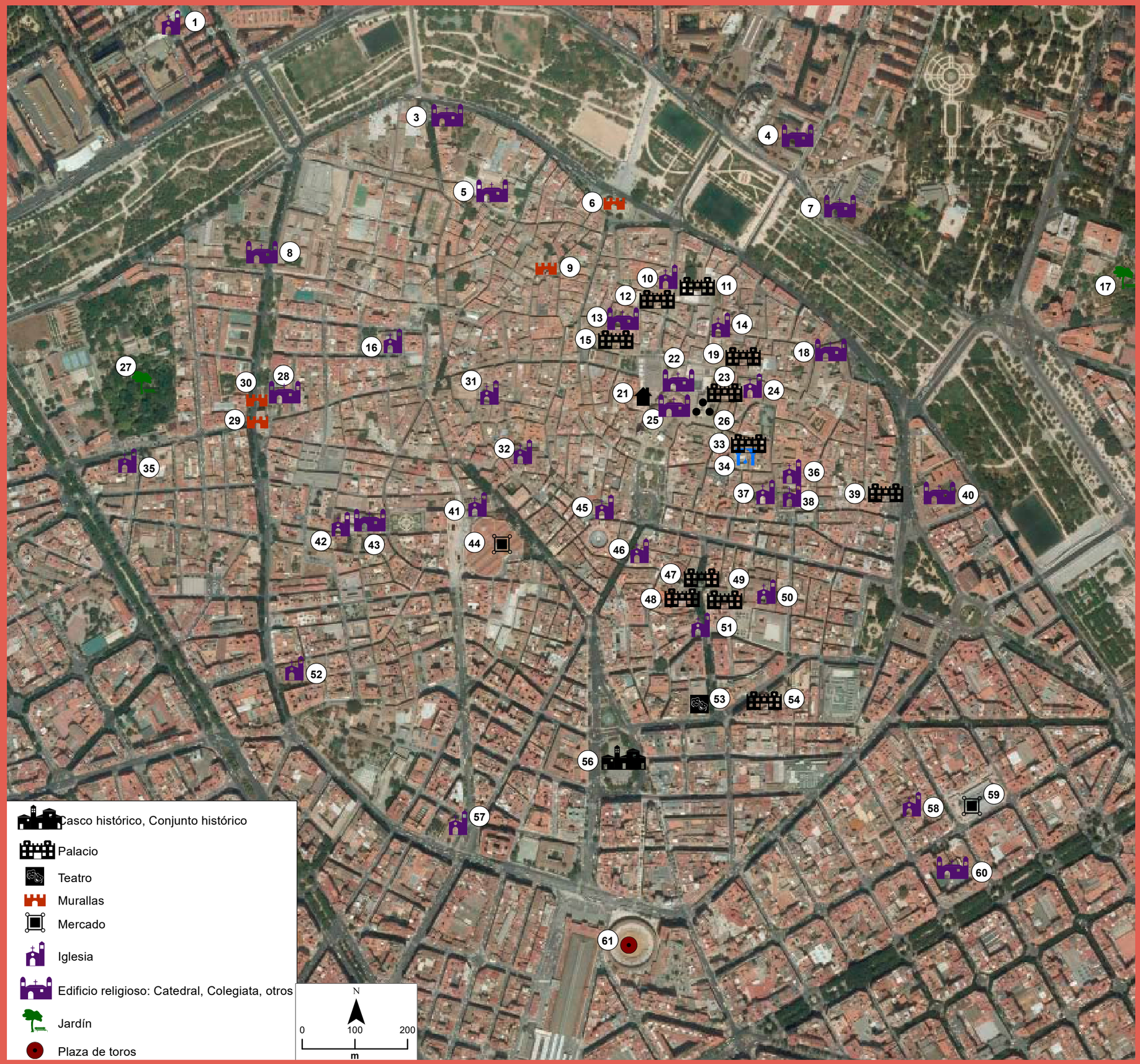

Paisatges habitats

Dénia i els seus voltants

Una ciutat a l'abric del Montgó

"En Denia empiezan las raíces de Mongó, y luego cuestas rápidas hasta la misma cumbre terminada en loma obtusa. Desde ella se gozan horizontes vistosos, el mar hacia el oriente quanto alcanza la vista, hacia el norte el Marquesado de Denia seguido de Segarria, los pueblos conocidos con el nombre de Marina al sur, y al poniente hasta los elevados montes que cortan la vista los del valle de Xaló y Murla. El Mongó se prolonga de oriente a poniente, y va disminuyéndose su altura hacia los extremos, de los quales el oriental forma dentro del mar el cabo de San Antonio; el occidental, situado hacia el lugar de Gata, se une con los cerros y montes que llegan a incorporarse con los de Lahuar."

A. J. Cavanilles (1797)
Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia.

"Un castell, en el tossal immediat a la ciutat, domina el seu afany incessant. Gairebé junt a les muralles comença la població, primer en carrers estrets, empinats, de cases emblanquinades, per a després desenvolupar-se. Amb amable urbanitat, en la plana costanera. Al port, un barri de pescadors lleument pintoresc."

Joan Fuster (1971)
Viatge pel País Valencià

Álvaro Francisco Morote Seguido
Institut Interuniversitari de Geografia
Universitat d'Alacant

Platja de les Rotes (foto Miguel Lorenzo).

Situada a la costa nord de la província d'Alacant, Dénia és una localitat enquadrada entre la muntanya i el mar. Famosa per les seues platges (20 km de costa), entre les quals es poden trobar platges solitàries per a l'estiuejant que busca la pau i la tranquil·litat i d'altres amb activitats esportives i lúdiques per a aquells turistes que prefereixen la diversió i l'esport. Dénia destaca, entre altres coses, per l'existència d'un monument al clima. I, com a paisatge, el valor afegit del blau de les seues aigües, un parc natural (el Montgó) que s'alça, segons va afirmar Vicente Blasco Ibáñez, "como mano de gigante" o "como vigía de un litoral habitado desde hace más de 4.000 años". Tanmateix, aquest enclavament de la Costa Blanca és molt més. El seu patrimoni dóna compte de l'esplendor històrica de la qual va ser protagonista i de la seua conversió en una ciutat moderna, en la qual l'oci i la gastronomia mediterrània ocupen un lloc destacat. En aquest sentit, cal indicar que des de l'11 de desembre del 2015 va ser declarada Ciutat Creativa de la Gastronomia per la UNESCO (amb el lema *Assaboreix Dénia*).

ACTIVITAT SOCIOECONÒMICA: D'UNA BASE AGRÍCOLA I PORTUÀRIA A UNA CIUTAT DE SERVEIS I DE BASE TURÍSTICA

Fins a la gran revolució que va suposar l'explosió turística de l'últim terç del segle passat, la base econòmica d'aquesta població es fonamentava en l'agricultura, la pesca, el comerç marítim i l'artesania basada en el margalló. Els conreus principals eren de secà (vinya, olivera, garrofera, figueres, ametlers i blat). L'important creixement de la població durant els últims tres segles va portar a l'aprofitament de qualsevol terreny que poguera ser transformat en agrícola. En les últimes dècades del segle XIX, la forta demanda de panses per a consum propi i per a l'exportació va propiciar l'amargenament dels vessants del Montgó per al conreu del raïm de Moscatell. Actualment, les vinyes que encara es conreen a la zona es destinen a la producció de vi dolç majoritàriament, la famosa mistela de la Marina Alta.

Avui dia, aquests usos tradicionals es troben en clara regressió i el predomini correspon als usos turisticoresidencials, que s'han traduït en una transformació paisatgística notable, que es defineix per la proliferació d'urbanitzacions de baixa densitat que es desenvolupen per gran part del terme municipal i pugen per les vessants del Montgó. Les condicions climàtiques (caracteritzades per l'existència d'unes 3.000 hores de sol i unes temperatures suaus a l'hivern) i la bellesa de les seues platges són els elements en què s'ha fomentat el desenvolupament d'aquesta activitat econòmica, que es tradueix en un increment de la població notable

Castell des del port (foto Miguel Lorenzo).

i l'arribada d'importants col·lectius de població estrangera. En aquest sentit, Dénia tenia el 1960 12.185 habitants i el 2015 aquesta xifra ha ascendit a 41.553, el 27% de la qual és població estrangera, majoritàriament europea. A pesar del predomini del turisme de sol i platja, en els últims anys s'han dut a terme iniciatives que tracten de diversificar-ne l'oferta mitjançant la posada en valor de recursos patrimonials, culturals i etnogràfics. La ruta del riurau és un bon exemple d'això.

UN TURISME AFAVORIT PEL MEDI FÍSIC

Al llarg del front marítim obert al nord i nord-est, se succeeixen les costes baixes i arenoses, amb marjals immediates, com ocorre a la zona septentrional (coneguda com les Marines) i les costes retallades i escarpades de les Rotes, que arriben a la màxima dimensió a la Cova Tallada, al sector més meridional del terme municipal. Aquestes platges estan reconegudes pels certificats ISO 14001 (gestió mediambiental) i ISO 9001-2000 (gestió de la qualitat). Al sector septentrional destaquen les platges de les Deveses, l'Almadrava, els Molins, les Bovetes, les Marines, les Albaranes i Punta del Raset. Aquesta última es tracta d'una platja semiurbana, ja que és la més pròxima al nucli urbà que disposa de totes les facilitats per a gaudir d'una dia de platja. Les Marines, amb 3 km d'extensió i guardonada amb la Bandera Blava el 2015, es caracteritza per la tranquil·litat per a qui busca gaudri en família. La zona de les Rotes es caracteritza per nombroses cales (la majoria de pedra) com són la Marineta Cassiana, el Trampolí, la Punta Negra, les Arenetes o la Cala.

El Montgó**,** antigament anomenat Kaón (753 metres sobre el nivell del mar), va ser declarat Parc Natural el 16 de març del 1987. Amb una superfície de 2.117 ha, i comprés entre les poblacions de Dénia i Xàbia, conté més de 650 espècies de flora; el seu espai està constret pels usos residencials ateses les vistes que des dels seus vessants es té del Mediterrani. L'Oficina de Turisme de Dénia, Punt Informador Col·laborador (PIC) d'aquest Parc, ofereix informació relacionada amb les característiques del Parc Natural, itineraris i activitats que s'hi exerceixen. Com a llocs d'interés, cal assenyalar la Cova de l'Aigua, que destaca, entre altres coses, perquè a l'entrada se situa una inscripció romana datada de l'any 238 dC. També s'han trobat restes que n'evidencien l'ús en l'època ibèrica i, més tard, en l'època islàmica.

La Reserva Natural de Sant Antoni, als peus del cap de Sant Antoni, és un espai protegit d'alt valor ecològic que ocupa 900 hectàrees. Als seus fons marins es troben espècies com ara corals, praderies de posidònia oceànica, etc. Quant a la fauna marina: cigales, meros, gorgònies, etc. Al seu espai es permet el bany i busseig en apnea, la navegació d'embarcacions sense motor i la navegació a velocitat moderada així com l'amarrament en les boies disponibles.

ORIGEN I HISTÒRIA DE DÉNIA: UN RIC PATRIMONI QUE CAL REVALORAR

La Dénia d'avui dia és hereva de diverses cultures. Ibers, romans, musulmans i cristians hi han deixat un llegat que es pot descobrir a través de monuments, museus, restes arqueològiques i en la guia de carrers urbans. Encara que amb indicis arqueològics de poblat ibèric (Diniu), el seu origen com a ciutat és romà (Dianium). En l'època musulmana, va aconseguir el moment culminant de la seua expansió, que es va traduir en una gran vitalitat cultural. Daniyya va ser la capital de la taifa creada el 1010 per Mugāhid al-Muwaffaq. Amb la reconquesta cristiana, el 1244, va registrar un retrocés poblacional notable, accentuat per l'expulsió dels moriscos: 25.000 van embarcar des del port de Dénia amb destinació a Barbaria, com va recollir Vicente Mostre en una pintura (1613).

Diversos són els elements patrimonials de què disposa la ciutat entre els quals cal citar el castell i el centre històric. El castell de Dénia, monument declarat Bé d'Interés Cultural (BIC), corona la ciutat des de l'alt d'un tossal. D'estructura àrab (segle XI-XII), s'hi entremesclen estils posteriors i antics vestigis romans. A la part oriental del castell (Torre del Galliner) es reconeixen restes d'estructures d'època romana. En l'actualitat, on es va situar posteriorment el Palau, es poden observar les restes del Palau Vell (s. XIV). Les restes del Palau del marqués de Dénia (s. XVI) es limiten a la sala de pedra, la galeria (els dos componen l'actual Museu Arqueològic) i restes de l'escalinata "a la imperial" caracteritzada per la forma de T invertida.

La configuració de l'antiga vila de Dénia és resultat del pas de les civilitzacions i avatars històrics que queden plasmats en tres sectors urbans (Les Roques, el centre històric i el barri de Baix la Mar). Les Roques correspon a l'àrea on s'assentava l'antiga medina àrab (als peus del

Port de Dénia i al fons el castell i el Montgó (foto Miguel Lorenzo).

Església de Nuestra Señora de la Asunción (foto Miguel Lorenzo).

Torre del Castell (foto Miguel Lorenzo).

Ajuntament de Dénia (foto Miguel Lorenzo).

castell). L'àrea urbana coneguda com a "centre històric" es localitza al sud de l'antiga medina àrab, on es va establir la població cristiana després de la reconquesta. I en tercer lloc, per la seua singularitat, destaca el barri de Baix la Mar (s. XVI), característic pels seus carrers estrets i cases de colors mediterranis. La vinculació amb el mar d'aquest barri ha estat sempre present ja que fins a la dècada dels setanta hi van viure els pescadors, envoltats de magatzems i instal·lacions per al comerç marítim. La façana marítima del barri és també zona de passeig i terrasses, on les vistes ens descobreixen el port local menut, el port esportiu El Portet (al fons, a l'escullera nord), el monument de l'àncora, que ret homenatge a la tradició pesquera de Dénia, va ser trobada en les seues aigües, i a escassos metres, el monument de Bous a la Mar, festa declarada d'interés turístic nacional que se celebra en la segona quinzena de juliol.

ALTRES VALORS: LA IMPORTÀNCIA DEL SEU PASSAT AGRÍCOLA I MARÍTIM

Els recursos naturals i culturals es complementen amb altres de vinculats al seu passat agrícola i a la seua ubicació relativament pròxima a la costa nord-africana. Del seu passat agrícola, cal destacar la presència de diferents arbres monumentals com l'olivera del diluvi (entre 700 i 800 anys d'antiguitat) i el garrofer de la Plaça, situat a la pedania de la Xara (d'uns 300-400 anys). També cal esmentar la producció vitivinícola, i en relació amb el seu llegat arquitectònic, la presència dels anomenats riurau, que es localitzen en aquesta comarca de la Marina Alta. Els riurau estaven dedicats a tasques agrícoles, principalment a l'elaboració i l'assecat de la pansa a partir del raïm que, disposada sobre canyissos, quedava protegida de la rosada de la nit. A Dénia, destaca el riurau del Senyoret (meitat del s. XIX), que va ser un dels més grans de la comarca.

La proximitat a la costa nord-africana va determinar que durant els segles XV-XVII, la costa mediterrània espanyola registrara diverses incursions de pirates barbaresços, que des del nord d'Àfrica, arribaven a la costa europea per saquejar, atacar i raptar la població. Dénia no va ser una excepció. Per a defendre's d'actes de pillatge, es va crear una infraestructura de vigilància que consistia en una xarxa de torres de guaita i fortificacions al llarg de tota la costa mediterrània. A Dénia, queden vestigis de 3 torres. La Torre de l'Almadrava (o del Palmar), declarada Bé d'Interés Cultural, va ser concebuda per a la protecció d'un punt d'abastiment d'aigua dolça i l'almadrava situada en les proximitats. La Torre de Carrals es tracta d'una casa-torre construïda en el segle XVI de planta quadrangular i quatre altures, on es refugiaven els

Platja de les Rotes (foto Miguel Lorenzo).

habitants de la casa i la contornada per protegir-se de les incursions pirates. Al Montgó, es conserva la Torre del Gerro, de cos troncocònic i datada en el segle XVI, situada a la part alta de les Planes, al final de les Rotes. Davall d'una de les seues finestres es troba gravat l'escut de Carles I,. La seua posició privilegiada permetia el control de gairebé tot el golf de València.

Platja de les Rotes (foto Miguel Lorenzo).

BIBLIOGRAFIA

AA.DD. (2009): *Gran Enciclopedia Temática de la Comunidad Valenciana. Historia*, València, Editorial Prensa Valenciana.

Agencia Estatal de Meteorología (2015): Disponible en: http://www.aemet.es/es

Ajuntament de Dénia (2016): Disponible en: http://www.denia.es/va/index.aspx

CAVANILLES, A. J. (1797): *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*. Madrid: Imprenta Real (Edició facsímil, Valencia, 1981).

CEBRIÁN, R. (1991): *Montañas valencianas IV: El Comtat y La Marina Alta*. Papers de muntanya IV, València,Servei de Publicacions del Centre Excursionista de València.

Fuster, J. (1971). *Viatge pel País Valencià. Joan Fuster, Obres completes*. Barcelona: Edicions 62.

Instituto Nacional de Estadística (2015): Censos de demografía y población. Padrón de habitantes 2015. Disponible en: http://www.ine.es/inebmenu/mnu_padron.htm

MOROTE SEGUIDO, A. F. I MEDINA ARAGÓN, R. E. (2015): "La Huerta de Alicante y sus torres de defensa: Propuesta de una ruta turística", *Cuadernos de Turismo* 35, 287-309.

Dénia i els seus voltants

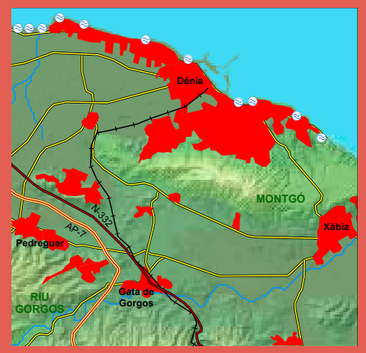

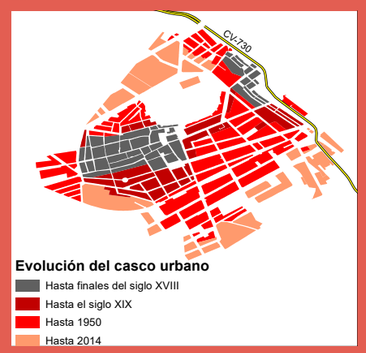

Paisatges habitats

Xàbia

La perla de la Costa Blanca

"Enseguida a otros dos quartos de legua ai una villa que se llama Jabea, que dista un quarto de legua del mar, el que forma una ensenada; a la parte de Poniente está el Cabo Martín y cerca de allí está el castillo de la Fontana y a la de Levante el Cabo de San Antón, con una ermita de este Santo y una torre de atalaya; está situada a la parte de Mediodía de un monte llamado Mongó mui áspero y elevado". Acia la parte de Oriente ay un llano, donde ay muchas norias y un castillo, llamado de la Fontana, situado en la misma orilla del mar".

Tomás López (1777)
Relaciones geográficas, topográficas e históricas del Reino de Valencia.

"El Montgó, montaña compartida por Dénia y Xàbia, entre cuyos términos se levanta, es el punto culminante de un paisaje profundamente humanizado, silenciosa atalaya de un secular escenario diseñado por la milenaria intervención del hombre. La violencia y creatividad de las viejas culturas del Mediterráneo han dejado su huella en las doradas y cálidas orillas de estas tierras a los pies del Montgó, cuya testa, frecuentemente cubierta de nubes como las grandes Montañas, orientaba, como vigía inconfundible, aun a grandes distancias, los peligrosos e inciertos rumbos de los navegantes de la antigüedad."

Rafael Cebrián (1991)
Montañas valencianas IV: El Comtat y La Marina Alta.

"La carretera, no muy ancha, ha tenido que subir desde Denia, corre por esta cumbre amesetada que termina en el cabo: el lugar se llama Les Planes, y en él hay una ermita solitaria, con árboles y azulejos. Desde el cabo, 160 metros sobre el nivel del mar, se ve la bahía de Jávea, y a Jávea en el cuenco de la montaña, y la montaña sembrada de riu·raus y de molinos de viento abandonados. De Les Planes a Jávea el declive es bastante brusco y apretado en la roca. Jávea -Xàbia- se acurruca a la vera del Montgó, rodeada de viñas y de huertos. El pueblo no pasa seguramente de los 6.000 habitantes. Sus calles son tortuosas, de piso escabroso y casas de piedra dorada."

Joan Fuster (1971)
El País Valenciano

María Hernández Hernández
Departament d'Anàlisi Geogràfica Regional i Geografia Física
Universitat d'Alacant

Els Molins de la Plana (foto Miguel Lorenzo).

Xàbia, situada al litoral septentrional de la província d'Alacant i a la comarca de la Marina Alta, ha registrat, com la majoria dels municipis litorals de la Marina Alta i Baixa, una transformació notable en els usos del sòl des de mitjan anys 60. Els paisatges agrícoles i forestals han deixat pas als turisticoresidencials. Si sublim i impactant va ser la primera imatge que va percebre Joaquim Sorolla quan va descobrir al final del xix aquest enclavament, a pesar del canvi en els usos del sòl, el caràcter agrest de les seues cales continua sent un dels seus valors paisatgístics principals.

EL MEDI FÍSIC I LA SEUA POTENCIALITAT PER A L'ÚS TURISTICORESIDENCIAL

Les condicions climàtiques i la configuració topogràfica són els elements del complex ecològic que han actuat com a factor d'atracció turística i han patrocinat les transformacions notables en els usos del sòl ocorregudes des de mitjan segle xx; il·lustratiu resulta respecte d'això que s'identifique a aquesta activitat com a "turismo de sol y playa" (Such, 1995).

Una temperatura mitjana de 18,1° C, les seues més de 2.800 hores de sol l'any, la protecció que exerceix el Montgó de l'arribada de vents de component nord, la qual cosa es tradueix en uns hiverns suaus, les brises de llevant que suavitzen la calor a l'estiu i unes precipitacions de 541 mm/any (Pérez, 1994) són els principals trets d'aquest clima mediterrani humit.

Des del punt de vista de la configuració topogràfica (Bru, 1983), cal fer esment del contrast topogràfic entre una plana litoral i els espais muntanyosos que la flanquegen al nord (la serra del Montgó i la seua prolongació cap al mar en els promontoris del cap de Sant Antoni) i al sud (el Puig de Llorença i la seua continuació fins als penya-segats del cap de la Nau). La configuració del relleu dóna lloc a un altre element que caracteritza el paisatge de Xàbia: el caràcter agrest i la intricada orografia, que es manifesta en la configuració de caps (de Sant Antoni, cap Prim, cap Negre i el cap de la Nau), costes escarpades i cales (cala Blanca, cala Sardinera, cala Barraca o Portitxol, cala Ambolo i cala Granadella) i platges de grava o cudols (la Grava, al barri de Duanes del Mar i la platja del Benissero). L'entitat del Montgó (752 metres sobre el nivell del mar), però, especialment, la proximitat a la costa, determina uns pendents elevats, però també que siga visible des de tota la comarca. La vall, caracteritzada pel seu caràcter pla, el predomini de materials

Torre de l'església de Sant Bartolomeu i al fons les parets del Montgó (foto Miguel Lorenzo).

quaternaris d'elevada fertilitat i la presència d'un curs fluvial (el riu Gorgos), va ser objecte d'un aprofitament agrícola intens i dilatat en el temps. Pròxim al sector litoral, es va establir l'actual ciutat de Xàbia i, a la costa, un segon nucli de població, el barri del port o la Duana. La badia de Xàbia queda delimitada pel cap de Sant Antoni al nord i el cap de Sant Martí, al sud; així es configura la denominada platja de l'Arenal, que correspon a l'únic sector de costa baixa, arenosa i de fàcil accessibilitat. La varietat de platges i cales al llarg dels seus 25 quilòmetres de costa és un altre dels trets del medi físic.

UN PAISATGE DOMINAT PELS USOS RESIDENCIALS

Fins a mitjan segle xx, Xàbia tenia una economia basada en l'agricultura, la pesca i, en menor grau, el comerç. La producció, l'elaboració i l'exportació de panses, com en altres municipis de la Marina Alta, tindrà repercussions notables des del punt de vista paisatgístic i urbà, amb la construcció d'instal·lacions annexes a les masies per a l'assecat de la *pansa* (riurau) o palauets construïts per la burgesia local (Casa dels Bolufer, la Casa de Tena, la Casa d'Arnauda i la Casa de les Primícies). Serà a partir dels anys seixanta quan aquest municipi registre una transformació paisatgística notable associada a la difusió dels usos turisticoresidencials. Aquest procés estarà patrocinat per les condicions climàtiques i topogràfiques favorables, ja comentades, però també per l'aprovació d'un Pla General el 1965, que més que recollir unes pautes de creixement, va assegurar la possibilitat de construir en pràcticament tot el terme municipal (excepte en els sectors de cim del Montgó i la plana al·luvial del riu Gorgos) d'acord amb els principis de desenvolupisme imperant en aquesta dècada (Such, 1995). Va ser un dels primers municipis del litoral d'Alacant on es va produir la revaloració i l'especulació del sòl associat al seu canvi d'ús (Vera, 1987).

Els vessants del Montgó són un dels espais on les edificacions inserides en urbanitzacions com l'Ermita o Montgó-Toscamar ascendeixen en quota altimètrica. Aquesta disposició permet disposar d'unes vistes del Mediterrani magnífiques. El caràcter escarpat i de penya-segat de la costa i l'espectacularitat de les seues vistes són altres factors que atrauen la construcció d'urbanitzacions als vessants del Puig del Llorença i, sobretot, a les proximitats dels penya-segats del cap de la Nau (Mar Azul, Panorama, entre d'altres) i al cap de Sant Antoni (urbanització Balcón al Mar). Qualitat visual incrementada per les tonalitats verdes proporcionades per la vegetació present en aquests sectors muntanyosos i entre els quals s'insereixen aquestes promocions urbanes. Aquest procés, que s'inicia a mitjan anys seixanta del segle xx, es prolonga fins a l'actualitat; i es tradueix en una transformació important dels usos del sòl (Morote, 2014; Morote i Hernández, 2016). La intensitat del procés ha determinat que els espais no urbanitzats queden constrets a espais amb figures de protecció ambiental (Parc Natural del Montgó, Parc Forestal de la Granadella, badia del Portixol i cap Prim), la plana al·luvial excepte a la primera línia de costa (badia de Xàbia i platja de l'Arenal) o sectors de costa escarpada a la serra del Puig del Llorença, on els pendents elevats, la verticalitat dels penya-segats i el difícil accés a les caletes va determinar que únicament s'edificara als sectors plans d'aquests promontoris.

Una referència succinta a l'evolució de la població i dels habitatges corrobora aquest procés. La població, que des del principi de segle se situava al voltant dels 6.000 habitants, va registrar un creixement intens: de 6.261 habitants segons el cens de 1960 es passa a 16.473 el

Cap de Sant Antoni (foto Miguel Lorenzo).

Vistes de Xàbia des dels Molins de la Plana (foto Miguel Lorenzo).

Església de Sant Bartolomeu (foto Miguel Lorenzo).

Detall de la façana lateral de l'església de Sant Bartolomeu. (foto Miguel Lorenzo).

1991 i a 27.681 el 2015 (INE, 2016). Aquesta evolució s'associa a una doble dinàmica: d'una banda, l'arribada de població espanyola, atreta pels millors salaris oferits a la costa, i, per un altre costat, l'arribada de població estrangera, captivada per la benignitat del clima i l'atractiu de la seua costa, que anirà incrementant el seu pes en el total poblacional. Aquesta última ha passat de representar el 26,7% el 1991 al 49,16% el 2011. Una anàlisi d'aquest col·lectiu (14.170 persones) reflecteix el predomini dels estrangers procedents de la Unió Europea (83,9% del total). El parc d'habitatges també registra un augment significatiu. Dels 16.354 habitatges del 1991, es passa a 25.275 el 2011 (INE, 2016). L'únic fet destacable no és, tanmateix, el seu increment. S'ha de fer referència, per les implicacions paisatgístiques, al seu règim d'ocupació i al canvi en la tipologia urbana. Ja el 1991, l'habitatge secundari era majoritari perquè concentrava el 57% del total del parc d'habitatges. Enfront del predomini d'un hàbitat concentrat entorn del nucli urbà de Xàbia i el barri del port, va implantar-se un model residencial més extensiu, on predominen els habitatges unifamiliars (xalets) en parcel·les amb usos exteriors (jardins i piscines) (Morate, 2014).

UN PAISATGE VALORAT I SIMBÒLIC. INICIATIVES PER A LA VALORACIÓ DEL SEU PATRIMONI NATURAL I CULTURAL

Tot i que és un espai àmpliament urbanitzat, Xàbia, a diferència d'altres municipis litorals i prelitorals que han registrat una intensa difusió dels usos residencials des de mitjan anys seixanta, continua sent percebuda com un territori molt atractiu per al gaudi del turisme de sol i platja. Gran part d'aquest valor simbòlic s'associa amb el seu litoral escarpat i agrest, que dóna lloc a cales d'escassa accessibilitat i on les aigües cristal·lines, d'un intens verd-blavós, l'arena blanca i l'absència de signes d'urbanització la converteixen en espais "verges" enfront del procés urbanitzador que caracteritza la gran part del litoral valencià. Paradigmàtica seria la cala de la Granadella, la cala de la Barraca o del Portitxol o la cala Blanca, que es consideren les platges amb més encant d'Espanya.

Aquest caràcter "de naturalitat" està potenciat per l'existència d'espais amb diversos nivells de protecció sobre àmbits terrestres i marins. Al Parc Natural del Montgó (màxim nivell de protecció a nivell regional) s'uneix el Parc Forestal de la Granadella (considerat com un dels pulmons verds més important de la costa alacantina), la Reserva Marina del cap de Sant Antoni (protegeix una zona de transició entre les costes baixes i arenoses del golf de València i els penya-segats de fins a 150 metres típics del nord de la província d'Alacant) o sectors de les

Façana lateral de l'església de Sant Bartolomeu (foto Miguel Lorenzo).

Carrers de Xàbia (foto Miguel Lorenzo).

Matolls a la badia de Xàbia (foto Miguel Lorenzo).

cales (badia del Portixol, cala Barraca o cap Prim). Al valor ecològic del Montgó, cal unir el valor simbòlic que té per a la població local, que el considera un senyal d'identitat. Són aquests elements els que en els últims anys han sigut objecte d'atenció mitjançant la posada en marxa d'una sèrie de rutes de senderisme (sota el lema "Camina per paisatges idíl·lics") i cicloturisme ("Coneix Xàbia a colp de pedal"), que tracten, d'una banda, de crear una oferta complementària i, d'una altra, de donar a conèixer al visitant els recursos d'aquest municipi apostant pel seu valor ecològic. Són significatives, per exemple, la ruta de cala Barraca, la del cap Prim, la de la serra de la Granadella o les del Montgó. Aquestes iniciatives s'incorporen a l'oferta nàutica (club nàutic a Duanes del Mar) i de submarinisme (amb 9 rutes d'immersió), on l'eslògan publicitari ("Navega per aigües cristal·lines") recorda la qualitat de les seues aigües.

El ric patrimoni natural es completa amb el cultural. Amb el lema "Retrocedeix a temps passats" se sintetitzen iniciatives que tenen com a finalitat posar en valor i recuperar els elements historicopatrimonials del municipi associat al seu passat agrícola, la seua ocupació des de la prehistòria i la successió de civilitzacions o el control de la costa. Del seu passat agrícola, cal citar les edificacions associades al conreu de la pansa (riurau dels Català d'Arnauda del segle XIX) o els molins de vent de la Plana per a extraure aigua del subsòl. De la dilatada ocupació, el jaciment de la Cova Foradada (del paleolític superior) i el tresor ibèric de Xàbia, que consta de diverses peces d'or i algunes de plata (s. IV-II aC) o la necròpolis del Muntanyar i els jaciments vinculats a l'aprofitament de les saladures (factoria de la punta de l'Arenal coneguda com els Banys de la Reina i la séquia de la Sénia) d'època romana. Una major empremta en el traçat urbà presenten el passat musulmà i cristià: una vila medieval, amb un entramat de carrers estrets, amb l'església fortalesa de Sant Bartomeu, les muralles reconstruïdes o les cases gòtiques dels segles XV al XVII com el Palau dels Sapena (s. XV). Edificacions construïdes totes amb pedra tosca, roca arenosa que emmarca portes, finestres i balcons i que s'extreia del litoral. Les torres de guaita d'Ambolo i del Portitxol (s. XVI) o el castell de la Granadella (s. XV) es relacionen amb la vigilància i la defensa marítima enfront dels atacs barbarescos.

BIBLIOGRAFIA

BRU RONDA, C. (1983): "El sinclinal Benisa-Teulada. Estudio morfoestructural e hidrológico", *Investigaciones Geográficas* 1, 147-180.

Instituto Nacional de Estadística (2016): Censos de Población y vivienda. Disponible en: http://www.ine.es/inebmenu/mnu_cifraspob.htm.

MOROTE SEGUIDO, A. F. (2014): "Tipologías urbano-residenciales del litoral de Alicante: repercusiones territoriales", *Ciudad y Territorio. Estudios Territoriales,* XLVI (181), 431-443.

MOROTE, A. F. I HERNÁNDEZ, M. (2016): "Urban sprawl and its effects on water demand: A case study of Alicante, Spain", *Land Use Policy* 50, 352-362.

PÉREZ CUEVA, A. (1994): *Atlas climático de la Comunidad Valenciana, 1961-1990*, València, Generalitat Valenciana.

SUCH CLIMENT, Mª P. (1995): *Turismo y medio ambiente en el litoral alicantino*, Alacant, Generalitat Valenciana i Diputació Provincial d'Alacant.

VERA REBOLLO, J. F. (1995): *Turismo y urbanización en el litoral alicantino*, Alacant, Diputació Provincial d'Alacant.

Xàbia

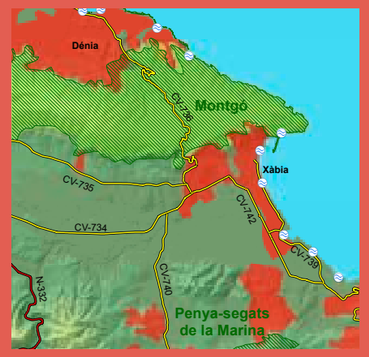
Dénia
Montgó
Xàbia
Penya-segats de la Marina
CV-736
CV-735
CV-734
CV-742
CV-738
CV-740
N-332

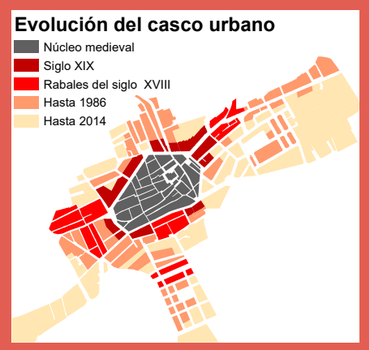
Evolución del casco urbano
Núcleo medieval
Siglo XIX
Rabales del siglo XVIII
Hasta 1986
Hasta 2014

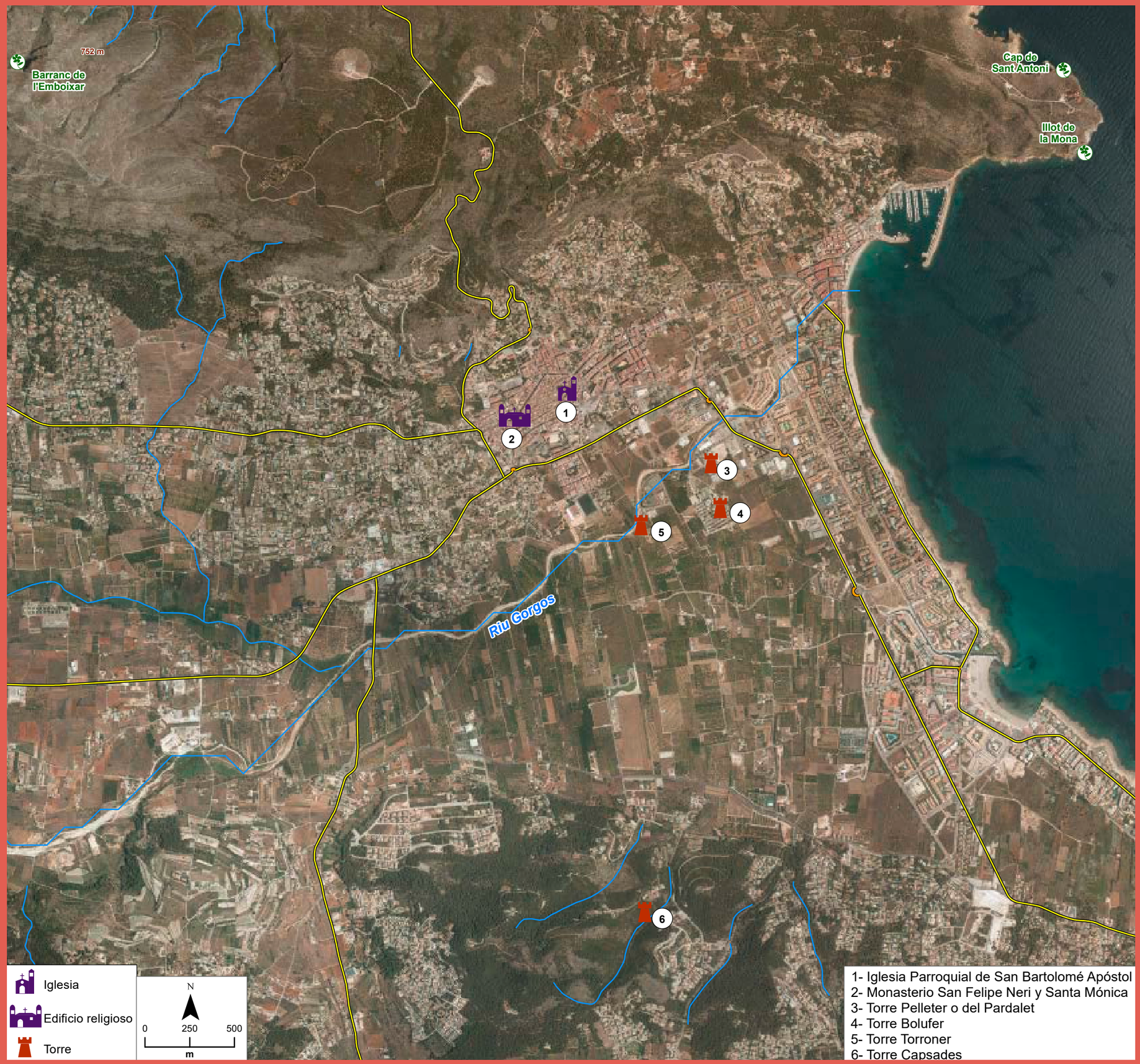
752 m
Barranc de l'Emboixar
Cap de Sant Antoni
Illot de la Mona
Riu Gorgos
1
2
3
4
5
6
Iglesia
Edificio religioso
Torre
N
0
250
500
m
1- Iglesia Parroquial de San Bartolomé Apóstol
2- Monasterio San Felipe Neri y Santa Mónica
3- Torre Pelleter o del Pardalet
4- Torre Bolufer
5- Torre Torroner
6- Torre Capsades

Paisatges habitats

Ontinyent

La simbiosi amb l'aigua

"Muscles de l'aigua, delirant esquena,
pits com el dia tardoral, malucs,
cames com d'aigua fluvial i alegre,
oh cabellera."
(...)

"Ullal, anell de claredat perfecta,
matins que aprenen passes de l'alosa,
arbres amb grans de les fulles petites,
síl·labes d'aigua, remoroses noces,
com per indrets, com per amples fondàries,
floreixen fonts en braons poderosos.
Activitats d'afanyosos telers,
camí profund, de casta netedat,
els murs de calç com davantals, com teles,
els matrimonis de l'agricultura,
el patrimoni potent de la indústria,
les matinades de puntetes cautes,
les nits rodones de l'extensa lluna."
(...)

"Ontinyent, alt i blanc
i remorós de fàbriques,
de braços seculars
i càndides arbredes
i l'anell de l'ullal.
Ontinyent, alt i net,
d'esperances segures
i de llum permanent,
de nits blanques i blaves,
de sol baix, Ontinyent.

Ontinyent de la feina acomplida
com un bon matalàs conjugal.
Ontinyent de les nits sempre al ras,
Ontinyent dels matins aclarits.
Arribava el retor a l'altar,
enlairava els seus braços d'amor.
I creixia, febril, la maror
destruint els vitralls de la nit."

Vicent Andrés Estellés (1996)
Mural del País Valencià

José Cantó Doménech
Dept. Didàctica de les Ciències Experimentals i Socials
Universitat de València

Heratat de Can Tomàs (foto Miquel Francés).

ONTINYENT I EL RIU CLARIANO: UNA RELACIÓ ÍNTIMA

Ontinyent no es pot concebre sense el Clariano ni el Clariano sense Ontinyent. Es tracta d'una relació íntima, que fa que possiblement siga una de les grans desconegudes de l'interior de València, a pesar que sempre ha estat present com un dels principals nuclis urbans de l'interior de la província de València, com ho testifiquen diversos testimonis com el que fa Rosselló i Verger (1984) en un compendi de les ciutats valencianes principals: "Sobre un cerro a la derecha del Clariano se alargaba la antigua Vila con calles a muy diversos niveles, amazacotados, empinados y escalonados".

Així, la capital de la Vall d'Albaida, comarca encastada entre la Safor i la Costera a la província València i que fa frontera amb el Comtat, l'Alcoià i el Baix Vinalopó d'Alacant, és un dels exemples més característics de ciutat mitjana valenciana, amb aproximadament 38.000 habitants. Es tracta d'un dels bressols històrics del desenvolupament industrial valencià del tèxtil, com bé ens expliquen il·lustres com Cavanilles (1797), que en les seues *Observaciones* ofereix aquestes línies a Ontinyent:

"...Donde hay 1.500 personas empleadas en las fábricas de paños, bayetones, lienzos y papel. En ellas texen al año 400 varas de paño, 2.500 de bayetones, 6.300 de sayales, 90 de lienzo, y fabrican muchas mantas de pelo cabrío."

"El recinto privilegiado del término son las 10.800 hanegadas de huerta dispuestas en graderías en las riberas del Clariano."

"Si exceptuamos los tiempos de tempestades y de lluvias, son pocas las aguas del barranco, y casi todas entran en el canal de riego contiguo al pantano, dexando el río poco menos que seco; pero a unos mil pasos de aquel sitio se halla en el mismo cauce un ojo llamado Pouclar, esto es Pozo claro, por donde brota tal cantidad de agua, que después de suministrar la suficiente a un ancho canal de riego, da nuevo ser al río."

I és que la fama d'Ontinyent com a ciutat industrial tèxtil està unida a la relació que té amb el medi fluvial, com ens indica Fuster (1971):

"La tradició de les seves manufactures tèxtils data de segles. Avui la ciutat produeix mantes i tovalloles en quantitat i en qualitat molt estimables, i de més a més, paper per a embolicar taronja, i licors, i mobles. A la seva vora, i venint de Bocairent, passa el riu que porta el seu mateix nom, el riu d'Ontinyent, de curs abrupte, els salts del qual precisament estimularen la instal·lació de les factories industrials: en el seu congost se situen les fabriques, convertint la rudesa del paisatge en una estampa fabril convincent i prometedora."

Un altre element patrimonial que és una mostra de l'íntima relació d'aquesta ciutat amb l'aigua i el seu aprofitament són les fonts. A pesar que moltes d'aquestes fonts s'han perdut com a conseqüència de les sequeres del final del segle xx, en podem trobar moltes tant dins del nucli urbà (fonts dels Violins, Bola, Regall, del Clot...) com a zones pròximes com l'Ombria, la Solana i el Pla.

L'aprofitament hídric s'ha adaptat a la realitat d'Ontinyent i dels temps. Si en un principi va ser un ús agrícola, amb l'existència de diferents hortes que es van arribar a considerar com les deu hortes valencianes més importants, es va passar a utilitzar els nombrosos salts d'aigua que hi havia de manera natural com a font d'aprofitament energètic mitjançant molins i batans en les diverses indústries que han vist la llum a Ontinyent: manufacturació tèxtil i paperera.

ONTINYENT, CIUTAT MONUMENTAL

Des del punt de vista monumental, cal destacar la Vila (declarada des del 1974 Conjunt Històric Artístic Nacional). Al llarg d'aquesta se succeeixen les cases, que, apinyades, intenten salvar els diversos nivells i la disposició de les quals contrasta tant amb les àrees urbanes més modernes

Heretat de la Mayansa (foto Miquel Francés).

(Sant Josep i Sant Rafael) com amb els amplis espais industrials que configuren el nucli urbà de l'Ontinyent del segle XXI.

Des d'un punt de vista patrimonial, els monuments més significatius es troben al barri de la Vila, entre els quals destaquen les muralles, la plaça Major –que des del segle XVI és el centre neuràlgic de les activitats públiques de la ciutat–, la Llotgeta de Mostassaf –de la qual es conserven vestigis originals del segle XVI i, actualment, s'hi instal·la el castell de fusta, escenari de les ambaixades de les festes de *moros i cristians*–, l'Almodí Vell –originari del segle XVI, reconvertit en presó en el XVII i, actualment, seu del Museu Arqueològic d'Ontinyent i la Vall d'Albaida, MAOVA–, els Porxets –que són els vestigis dels pòrtics que cobrien tota la plaça en el segle XVI i els sostres dels quals estan decorats amb algepsars renaixentistes–, el palau dels Comtes de Torrefiel –dels segles XV-XVIII, actual seu de l'Ajuntament a l'interior del qual podem admirar una porta de pedra picada gòtica de l'inici del segle XVI, que té la particularitat de ser idèntica a la que hi ha a la sala del palau de la Generalitat de València– i el convent de les Monges Carmelites, dels segles XVI-XVIII.

Ermita de Sant Esteve (foto Miquel Francés).

Panoràmica d'Ontinyent des del Tirador (foto Miquel Francés).

Així, l'entrada a la Vila es pot fer bé pel portal de Sant Roc o per la pujada del Fossaret. A l'interior destaca el palau de la Vila o de la duquessa d'Almodóvar –segles XIII-XIX, fortalesa construïda sobre un antic alcàsser islàmic i molt transformat en el segle XVIII, declarat el 1982 Monument Històric Artístic Nacional inclou l'Oficina de Turisme, l'exposició permanent de *Gegants i Cabets* i el Museu Tèxtil Valencià– i l'església de Santa Maria, que ha patit innumerables remodelacions des del segle XIV.

De fet, el característic campanar s'ha convertit en referent distintiu de la ciutat i la seua aparença actual, amb un original acabament de forja, conseqüència de l'impacte d'un llamp el 1859 que va destruir completament el que hi havia; l'actual es va construir el 1880. Aquesta referència característica està compartida amb el pont Vell, un majestuós pont de dos arcs de mig punt, construït el 1500, que encara avui és pas obligatori per a comunicar diverses parts de la ciutat i que, com tota ciutat que naix al voltant d'un riu, forma part d'una xarxa de connexions que són el testimoni de la mateixa evolució de la ciutat: el pont de la Costa (1743-1747) connectava amb el camí de Biar i era la ruta cap al nord de la província d'Alacant, el pont de Santa Maria (1942-1953), mostra de la primera expansió demogràfica a l'altra banda del Clariano, i el pont del Salt del Bou (1997), introductor en la modernitat de la mà de prestigiós enginyer Torroja Miret.

El recorregut monumental continua pel carrer Major, de traçat medieval seguint l'antic camí que connectava amb la població d'Albaida i, des d'allà, amb la connexió marítima de Gandia. En aquesta via principal podem trobar diverses cases nobiliàries: la casa dels Nadal del segle XVIII, el palau dels Maians o dels Marquesos de Montemira del segle XVIII i el palau dels barons de Santa Bàrbara del segle XVIII, actual seu del Centre Cultural Caixa Ontinyent, única caixa supervivent del sistema financer i bancari valencià, i el palau dels Puig dels segles XVII-XIX. Al carrer Major també trobem les esglésies de Sant Carles i de Sant Francesc, les dues del segle XVIII.

No són aquestes les úniques esglésies presents a Ontinyent. Així, podem trobar l'església de Sant Carles Borromeu, que va servir des del 1703 fins al 1767 com a temple associat al col·legi de Jesuïtes d'Ontinyent i que, després de l'expulsió dels jesuïtes, va funcionar com a temple. Però no només els jesuïtes van tindre presència a la ciutat, també hi va haver els franciscans, amb l'església de Sant Francesc com a únic element que es conserva de l'antic convent dels Franciscans fundat el 1573. La presència franciscana es manté en els nostres dies; cal destacar la col·lecció del Museu de Ciències Naturals que, juntament amb el jardí botànic, tenen tant una importantíssima col·lecció d'exemplars de fauna espanyola, africana i americana, i també mostres de l'art precolombí,

monedes antigues, restes de l'Egipte dels faraons i una biblioteca amb manuscrits i llibres de gran valor.

EL SECRET DE LA RIQUESA PAISATGÍSTICA D'ONTINYENT: LA SERRA DE L'OMBRIA-POU CLAR

A pesar que està documentada a Ontinyent la presència humana des de l'època prehistòrica, és a partir del set-cents quan Ontinyent inicia el seu desenvolupament com a ciutat industrial i, en aquest fet, intervindrà de manera decisiva el riu Clariano, amb un recorregut que coincideix en part amb el Paratge Natural Municipal que comprén una superfície de 2857,63 ha –més extens que alguns dels parcs naturals d'àmbit comunitari– i que inclou una gran diversitat de paisatges, plantes, animals i formacions geològiques que tenen com a protagonista l'aigua, que ha propiciat els barrancs i les parets verticals de roca calcària. A aquestes meravelles naturals, es poden unir els vestigis de l'acció humana i com aquesta ha sabut aprofitar els recursos naturals per al desenvolupament propi, com l'energia hidràulica, en forma de vells molins moguts per la força de l'aigua, la construcció de caves per emmagatzemar les neus hivernals i poder conservar els aliments peribles, o les masies i les primeres fàbriques tèxtils, la majoria en un estat de semiruïna, testimonis muts de l'evolució socioeconòmica d'aquestes terres valencianes.

Així, a Ontinyent, podem trobar diversos elements geogràfics i industrials característics de l'interior valencià com barrancs (Barranc dels Tarongers, Barranc de l'Adern...), fonts (de Morera, del Moro, del Nano, de Gamellons), assentaments humans (les Cases de la Morera, el Corral de Martínez, la Venta Vella, el Reg de la Vall Seca), itineraris (la senda dels Enginyers, les serres del Torrater i de Filosa), entre altres, on es pot apreciar tant l'alt valor ecològic que aquestes terres contenen, com les restes d'una història que està unida a la del riu Clariano i el seu aprofitament, com les restes de molins (Molí de Lluna, de Pep Joan...) o de la central hidroelèctrica.

I és el riu, en aquest cas el Clariano, el que ha conferit en gran part tant la fisonomia de la ciutat d'Ontinyent, com les potencialitats agrícoles, manufactureres, industrials i d'oci dels habitants d'aquestes terres. I és que la relació de la ciutat amb l'aigua és tan estreta que toca la mateixa heràldica, atès que el seu escut conté dos caps de dragons que tiren aigua per la boca.

Barri de la Vila (foto Miquel Francés).

També podem destacar diferents paratges naturals d'interés, com l'ermita de Sant Esteve (segle XVII), amb una orientació i disposició que la fan una visita imprescindible que ofereix una visió peculiar tant de la Vall com del Benicadell. Una altre és la font dels Gamellons, paratge típic de la coneguda com Ombria d'Ontinyent on es troba una gran diversitat de flora.

Però sens dubte, el paisatge carismàtic i estimat pels habitants d'Ontinyent es troba a un parell de quilòmetres del nucli urbà i és el Pou Clar. Es tracta d'un conjunt de piscines naturals d'aigües cristal·lines de color verd aiguamarina, que en alguns punts brolla de la paret de roca, i on es pot veure *in situ* el naixement del riu Clariano; presenta una sèrie d'àrees escarpades i de cascades que es formen entre les roques.

Encara que el paratge es coneix com a Pou Clar, aquest és només uns dels tolls que inclou, ja que n'hi ha d'altres que també presenten noms característics (pou de la Reixa, pou Gelat, pou dels Esclaus...), que van ser documentats per Cavanilles el 1797 i al qual, com ens explica Pepín (2003), el mateix Nobel Camilo José Cela, es va referir en una narració dient que "el paraíso terrenal caía cerca de Ontinyent."

El primer d'aquests tolls és el pou dels Esclaus, que té uns 10 m de llarg i una forma ovalada característica. És un dels menys freqüentats a causa, sobretot, de la poca renovació que tenen les seues aigües, la qual cosa fa que no se'n puga distingir el fons. A continuació, paradoxalment, tenim el pou Clar, nom degut a la claredat de les seues aigües, ja que es pot veure com sorgeixen de la mateixa roca i formen el Clariano. Seguint el seu curs trobem el pou Gelat i el pou de la Reixa, aquest últim format de manera artificial perquè es va construir una presa menuda per canalitzar l'aigua per al reg. Aquests dos tolls són, en l'actualitat, un de sol per tal com en els anys huitanta la Confederació Hidrogràfica del Xúquer

Camí de Carros o Pont Vell (foto Miquel Francés).

Hotel Kazar (foto Miquel Francés).

va dragar el riu. És, a més, el més espectacular, atès que l'altura de la roca que l'envolta fa dos metres i és habitual trobar gent que es llança des de punts de més de 10 metres. El paratge finalitza amb el pou dels Cavalls, l'únic que té xops i pinedes, la qual cosa li confereix una imatge de zona recreativa.

L'origen geològic de tot aquest paratge és càrstic; és una formació que forma part de l'alineació muntanyenca Solana-Benicadell. Presenta unes característiques mediterrànies pròpies quant a cabal (estacional i fortament irregular de 2-30 l/s), flora (llentiscle, timó, argilagues...) i fauna (barbs comuns, madilles, colobres, carrancs, agró...). La temperatura constant de les seues aigües durant tot l'any (al voltant de 16-17°C), fa que aquest siga el lloc preferit pels ontinyentins i gent de localitats veïnes per a suportar els valors alts a què s'arriba a l'estiu. Hi ha diverses rutes senderistes que travessen el paratge, però la més famosa és la coneguda senda PR V-121, que continua fins a Bocairent. A més, com que es troba a la carretera CV-81, que uneix Ontinyent amb Bocairent, s'ha provocat una forta pressió humana sobre aquest paratge, i aquest és un dels problemes principals a què s'enfronta.

Quant a la flora que podem trobar tant al pou Clar com als paratges de la contornada, a més de les plantes mediterrànies habituals de muntanya de l'interior valencià (pins, carrasques, llentiscle, baladres, argilagues, coscolls, esteperoles...), hi trobem altres de més peculiars com la caral·luma, una planta crassa de flors gairebé negres que no ofereixen una bona aroma pel fet que els seus insectes pol·linitzadors no són abelles o papallones, a diferència de la majoria, sinó les mosques. D'altra banda, a la primavera també s'hi poden trobar diversos exemplars d'orquídies, mentre que a la tardor Ontinyent ens ofereix també la possibilitat de gaudir de la micologia, especialment amb els populars rovellons o "pebrassos", com es coneix aquest bolet en aquesta comarca.

Si es parla de fauna, Ontinyent és un paradís pel que fa a les aus. Gómez i Bolea (1996) declaren que a la zona d'Ontinyent es poden observar més d'un centenar d'espècies diferents. Les raons són múltiples, però la més influent és que l'orografia present als paisatges d'Ontinyent permet l'abundància de cavitats que proporcionen lloc segur de repòs i criança a espècies com les falcies, les orenetes cuablanques o les busqueretes. Són també terreny de caça per als soliguers i els aguilons i potser, allà ben amunt, es poden albirar aus rapaces. A les zones humides, podem trobar-nos en la franja diürna amb cagarneres, merles o rossinyols, mentre que en la nocturna no és estrany sentir els reclams de mussols o de bagaleus.

EL FUTUR D'ONTINYENT: CAMINANT CAP AL SEGLE XXI

Ontinyent conserva un important llegat natural, paisatgístic, cultural, artístic i monumental. Avui és una ciutat moderna i puixant, gràcies a l'esforç dels seus habitants que saben superar obstacles amb intel·ligència i treball, buscant amb encert noves oportunitats de prosperitat, benestar i progrés i pel fet que disposa d'un teixit empresarial modern i competitiu, fort i flexible, capaç d'adaptar-se als canvis que viu una economia cada vegada més globalitzada. Però, a més, és una ciutat viva, moderna i universitària, on la Universitat de València té un campus des del curs 1998-1999, cosa que confereix a la capital de la Vall d'Albaida un impuls per a afrontar els reptes del segle XXI.

Sens dubte la ciutat i el caràcter dels seus habitants estan íntimament relacionats amb l'aigua i amb el seu riu. Una columna vertebral que confereix a Ontinyent la seua forma passada i actual i que, sens dubte, el continuarà modificant en el futur.

BIBLIOGRAFIA

ANDRÉS ESTELLÉS, V. (1996): *Mural del País Valencià*, València, Edicions 3 i 4.

CAVANILLES, A. J. (1797): *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*, Madrid, Imprenta Real (Edición facsímil, Valencia, 1981).

FUSTER, J. (1971): *Viatge pel País Valencià. Joan Fuster, Obres completes*, Barcelona, Edicions 62.

GÓMEZ, D. I BOLEA, A. (1996): "Aproximación a la ovifauna del terme d'Ontinyent", *Alba. Revista d'Estudis comarcals* 11, 103-113.

PEPÍN, M. (2003): *Valencia Mágica*, València, Carena Edicions.

ROSSELLÓ I VERGER, V. M. (1984): *55 ciudades valencianas*, Col·lecció Cultura Universitària Popular 4, València, Universitat de València, Secretariat de Publicacions.

Ontinyent

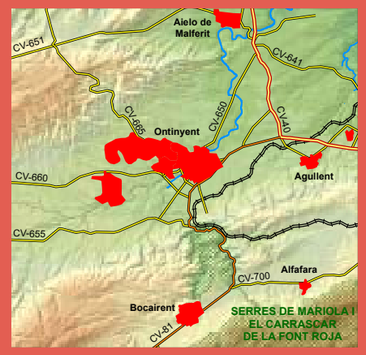
Aielo de Malferit
CV-651
CV-641
CV-660
CV-650
CV-40
Ontinyent
CV-660
Agullent
CV-655
CV-700
Alfafara
Bocairent
CV-81
SERRES DE MARIOLA I EL CARRASCAR DE LA FONT ROJA

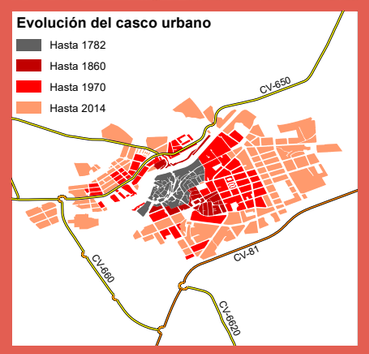
Evolución del casco urbano
Hasta 1782
Hasta 1860
Hasta 1970
Hasta 2014
CV-650
CV-660
CV-81
CV-6620

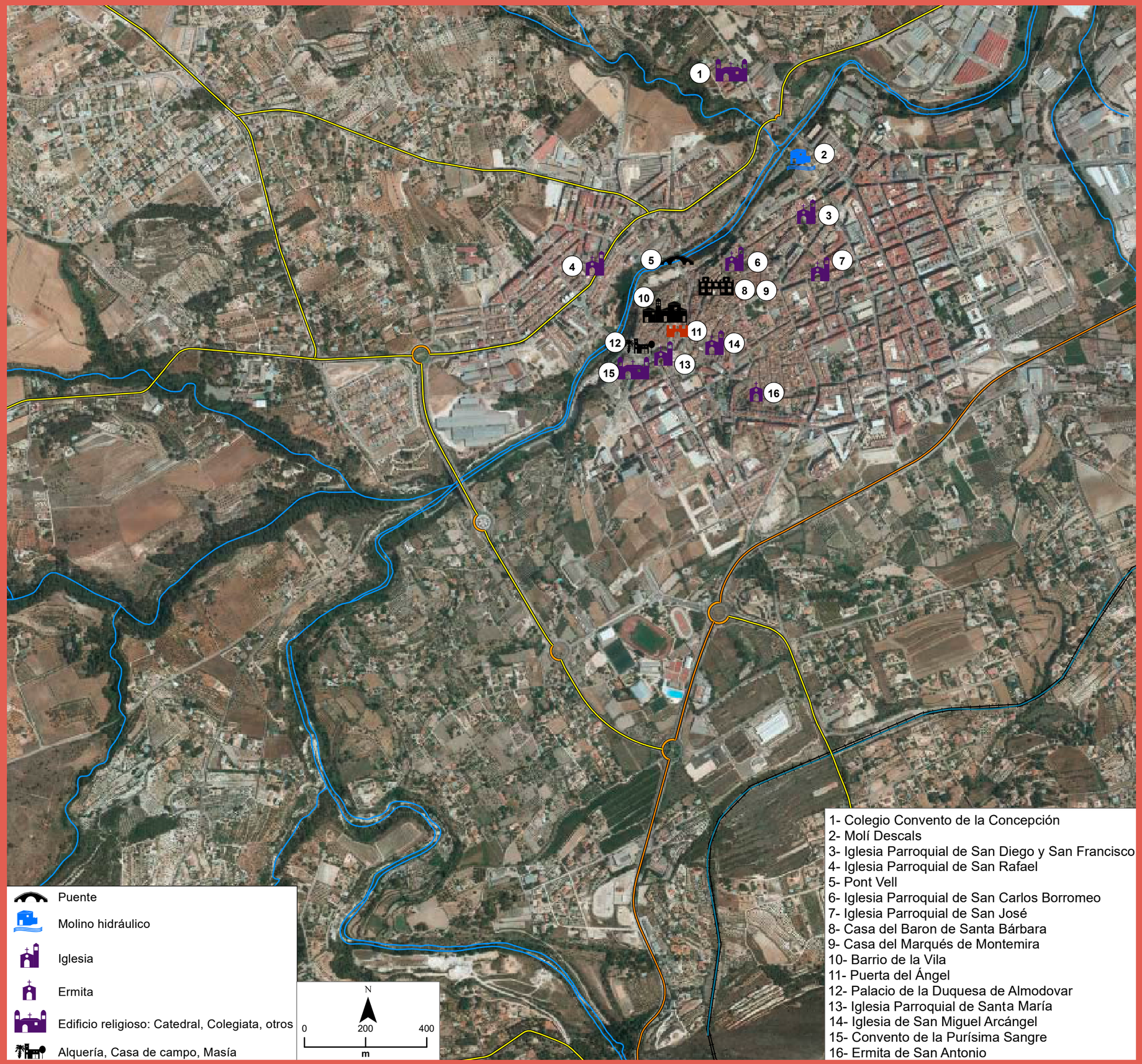
1
2
3
4
5
6
7
8
9
10
11
12
13
14
15
16
Puente
Molino hidráulico
Iglesia
Ermita
Edificio religioso: Catedral, Colegiata, otros
Alquería, Casa de campo, Masía
N
0
200
400
m
1- Colegio Convento de la Concepción
2- Molí Descals
3- Iglesia Parroquial de San Diego y San Francisco
4- Iglesia Parroquial de San Rafael
5- Pont Vell
6- Iglesia Parroquial de San Carlos Borromeo
7- Iglesia Parroquial de San José
8- Casa del Baron de Santa Bárbara
9- Casa del Marqués de Montemira
10- Barrio de la Vila
11- Puerta del Ángel
12- Palacio de la Duquesa de Almodovar
13- Iglesia Parroquial de Santa María
14- Iglesia de San Miguel Arcángel
15- Convento de la Purísima Sangre
16- Ermita de San Antonio

Paisatges habitats

Orihuela

La capital meridional del Regne

"Y porque escrivamos algo de nuevo, hay quien dize que el nombre de Orihuela o Oriola (según lo pronunciamos en Valenciano) es lo mesmo aque auri olla, olla de oro; o por lo menos piensan que se deriva del nombre de Ordelis, que es el que tuvo antiguamente como si dixeramos aurum celatum; y en Castellano, oro escondido"

Gaspar Escolano
Libro Qvarto de la Decada Primera de la Historia de Valencia, cap. I

"A banda i banda del riu podem contemplar una gran extensió de territori admirablement conreat; les hortalises i els llegums creixen junt als atmelers i altres arbres fruiters, especialmente els tarongers, de fruits sucosos i dolços. També es fa prou de cànem.. i el pimentó, o més ben dit, les nyoretes, de què s'elabora el pebre roig... no manquen tampoc les vinyes... I tota l'abundància de vegetació es deu principalment a aquest riu, al Segura, que amb les seues aigües fertilitza aquestes terres, sense que siga possible oblidar l'intel.ligent llaurador oriolà..."

Emili Beüt Belenguar (1952), p 52

Palmera

Anda, columna; ten un desenlace
de surtidor. Principia por espuela.
Pon a la luna un tirabuzón. Hace
el camello más alto de canela.
Resuelta en claustro, viento esbelto pace,
oasis de beldad a toda vela
con gargantilla de oro en la garganta,
fundada en ti se iza la sierpe y canta

Miguel Hernández
Antología Comentada I, selec., introd, notes de Francisco Esteve

Josep Montesinos i Martínez
Departament d'Història de l'Art
Universitat de València

Orihuela, l'antiga capital del sud del Regne de València, guarda en la fisonomia la magnificència d'aquell passat, en un present compromés amb el desenvolupament. Un paisatge en què s'uneixen els edificis monumentals, el riu, el palmerar i l'horta amb l'activitat dels oriolans i les oriolanes, que han construït un dels paisatges urbans més significatius del territori valencià.

Capital de la Governació d'Oriola

Efectivament, Orihuela va ser, durant l'època foral, la ciutat més important del sud del territori, la capital de la seua governació i la segona ciutat del Regne.

El seu entorn constata una història àmplia ja des de la prehistòria, passant pels ibers i pels romans. Té un interés especial l'episodi del pacte de Teodomir, Tudmir, el qual, davant de l'arribada dels musulmans a la zona el 713, va saber gestionar un tractat que li va permetre conservar el seu senyoriu, estés per una part de les províncies actuals d'Alacant i de Múrcia.

Però, com hem indicat al principi, la ciutat adquireix una gran importància com a capital del límit sud del Regne de València. No només aconsegueix una jerarquia política i administrativa, sinó que és alhora el centre econòmic i cultural del sud valencià. D'ací procedeix en gran part el seu ric patrimoni, que la dota d'un paisatge urbà de primera magnitud i mereixedor, com s'ha proposat, de ser declarat Patrimoni de la Humanitat.

El paisatge està dominat per la vall del riu Segura i per la serra d'Orihuela a la zona septentrional, molt erosionada. Entre aquesta serra i la de Callosa s'estén la vall de la Rambla de Redován; pel sud, les serres d'Escalona i Pujálvarez. Però el riu, el Segura, és l'element principal en la conformació d'aquest paisatge oriolà, de la seua riquesa i de les seues activitats econòmiques. El terme també té diversos quilòmetres de costa, majoritàriament rocosa, encara que també hi ha platges d'arena i de dunes. El clima àrid és dels més extrems del territori valencià, cosa que conforma al terme una vegetació d'arços i de margalló.

Però aquesta terra desèrtica té la sang que l'alimenta: el riu Segura. Les venes, les nombroses séquies, n'extrauen les aigües i reguen l'horta feraç. És un sistema de reg tan antic com el de València, un camp agrícola d'un paisatge, d'una efectivitat i d'una gestió magnífics.

"Y las dos de Elche y Origuela, que por regarse (mayormente la espaciosa campaña de Origuela) del rio Sigura, es de las abundantes tierras de toda España" (Gaspar Escolano, *Libro Qvarto de la Decada Primera de la Historia de Valencia,* capítol primer)

La producció agrícola en el passat va donar lloc a activitats derivades de l'agricultura: es treballava el lli, el cànem, el cotó i la seda, i hi havia nombrosos molins fariners i almàsseres.

En l'actualitat, l'horta oriolana produeix llegums, pimentó, pebre roig (nyora), tomaques, melons, carxofa, albergínies, etc., i també tarongers i palmeres datileres. És una terra cuidada i regada que apareix increïble entre tanta aridesa. I, de la mateixa manera que antany, al voltant de l'agricultura es desenvolupa una activitat industrial important.

Al centre del paisatge, als peus de la serra que porta el mateix nom, controlant el paisatge i donant-li sentit, s'erigeix la ciutat, que s'ha conformat des del nucli original: la ciutat islàmica, la cristiana, la foral, la moderna i l'actual. Una ciutat que batega, de carrers i avingudes amples, amb places, passejos, etc.

Orihuela conserva molt d'aquell passat esplendorós; el llegat monumental és, sense cap dubte, un dels més importants de les terres valencianes. El llegat inclou la catedral, començada en el segle XIV i que conserva l'empremta dels temps i dels estils de què va ser dotada al llarg de nombroses intervencions. L'església de Santiago, l'església de Las Santas Justa y Rufina, patrones de la ciutat, la de Monserrate, també patrona, la de San Gregorio, la de la Merced, la de Las Salesas i la de la Trinidad. Va ser universitat en els bons temps, i avui dia també, perquè és una de les seus de la Universitat Miguel Hernández. La universitat primitiva es va situar al Colegio de Santo Domingo, d'aparença herreriana. Hi ha edificis religiosos amb portades monumentals,

Convent i església de El Carmen (foto Adela Talavera).

claustres i un ric patrimoni moble amb escultures, objectes religiosos, retaules, pintures... La ciutat també mostra sumptuositat en les cases senyorials: la del marqués de Rafal, la del duque de Pinohermoso, la de los barones de la Linde i la del marqués de Almunia. Uns altres

Concatedral d'Orihuela (foto Adela Talavera).

Detall de Putti barrocs de la Concatedral (foto Adela Talavera).

edificis són la Casa de Teodomiro, la biblioteca, la Casa Consistorial, el palau Episcopal, el Seminario Conciliar de la Purísima y de San Miguel. I altres edificis més moderns que donen a la ciutat presència i excel·lència.

La ciutat, els edificis i el paisatge són una constant en la literatura: "La ciudad se volcaba rota, parda, blanca. Porches morenos, azoteas de sol, las enormes tortugas de los tejados, paredones rojizos, rasgaduras de atrios, y plazuelas, jardines señoriales y monásticos. ... La torre descabezada de la Catedral, la flecha de Palacio entre coronas de vencejos, la cúpula de aristas cerámicas del Seminario, el piñón nítido de las tres espadañas de Santa Lucía..." (Gabriel Miró, *Nuestro padre San Daniel*).

"Hay una diminuta catedral, una microscópica obispalía vetustos caserones con la portada redonda y zaguanes sombríos, conventos de monjas, conventos de frailes. A la entrada de la ciudad, lindando con la huerta, los jesuitas anidan en un palacio plateresco; arriba en lo alto del monte dominando el poblado, el Seminario muestra su inmensa mole. El río corre rumoroso, de escalón en escalón, entre dos ringlas de viejas casas..." (Antonio Azorín, 1903).

Però no sols l'obra constructiva de l'home ha possibilitat la pervivència d'una horta feraç i d'un dels elements clau en el paisatge de la ciutat, sinó també la natura i l'atenció dels oriolans. Ens referim al palmerar, que rep el nom de la ciutat i el Palmeral de San Antón. És comparable al d'Elx, tot i que de menys extensió. La seua configuració s'articula als peus de la serra pel sud, oest i nord; als peus, l'horta d'Orihuela. És una extensa zona de secà i de regadiu solcada pel riu Segura i alimentada per les nombroses séquies. El palmerar era travessat pel camí cap a València, el Camí Reial, que arribava fins a la porta d'Olma, a la muralla de la ciutat.

En aquest paisatge de palmeres oriolanes n'hi ha diverses varietats; la més freqüent és la *Phoenix dactylifera*. El Palmerar d'Orihuela és Lloc d'Importància Comunitària, Bé d'Interés Cultural, i un dels arguments que donen suport a la declaració de Patrimoni de la Humanitat per a la ciutat.

La palmera, imatge de reminiscències africanes, que s'eleva i explota en les branques cap al cel blau, present en terra valenciana, com una de les fites paisatgístiques, ha sigut lloada i cantada pels nostres poetes:

"Cançó de la palmera
La palmera
té enlairada la crinera
voleiant sota el cel blau.
Sembla un ciri,
la palmera és un deliri

Palmerar d'Orihuela (foto Adela Talavera).

Orihuela nocturna (foto Adela Talavera).

d'ànsies d'amor i de pau.
Son domatge
verd i airós com el paisatge
*és popular i és se*nyor.
En la vida
hi ha qui porta la ferida
d'un ferm llarg desamor.
Sols encerta
qui s'acompanya amb l'alerta
del ver i pur pensament.
La palmera
cap al cel com qui delera
joiós alliberament."

Enric Soler i Godes (1964)
Cançons d'ahir i de demà, València, p. 38; ext. de Beüt i Belenguer, 1966

ORIHUELA, GRAN CIUTAT

L'actual Orihuela ha sabut protegir i guardar el seu ric patrimoni, el paisatge, el palmerar, l'horta i el riu. Tanmateix, igual que la resta dels nostres paisatges, està afectada negativament per diversos elements. Un urbanisme no sostenible perjudicarà irreversiblement aquest paisatge; es necessiten, a més, esforços addicionals per a la protecció i per a la recuperació del ric patrimoni arquitectònic de la ciutat; cal dedicar una atenció especial al tema de l'aigua, tan escassa i de vegades no de bona qualitat.
Perquè Orihuela, igual que altres ciutats valencianes, és mereixedora de la declaració de Gran Ciutat (com últimament Torrent i Gandia), tal com ho són Elx i Torrevieja, juntament amb les capitals provincials.
No només per la població actual, sinó pel pes en la història, per la conformació urbanística, pel ric patrimoni i pel paisatge, Orihuela és un element patrimonial de primera magnitud; a més, ser gran ciutat li permetrà gestionar el seu espai d'una manera més efectiva, treballant pel present, però, sobretot, pel seu futur esperançador.

BIBLIOGRAFIA

BAUTISTA, J.I GARCÍA S. (1981): *Orihuela, una ciudad valenciana en la España moderna: historia de la ciudad y obispado de Orihuela*, Múrcia, Patronato Angel García Rogel.

BEÜT, E. (1952): *Camins d'argent. El Segura*, València, Torre.

CANALES, G. (1992): "Proceso de formación urbana de Orihuela (Alicante)", *Investigaciones geográficas,* 10, 143-164.

COLOMINA, A. (2006): *Orihuela, dulce recuerdo: un paseo por la ciudad oriolana de los años 50 y 60 a través de los recuerdos de su autor*, Sant Vicent del Raspeig, Club Universitario.

DÍAZ, E. (1990): *Orihuela, un patrimonio arquitectónico rural y urbano en peligro*, Alacant, Instituto de Cultura Juan Gil Albert.

FRANCO, F. (1989): *Estudio de los espacios urbanos de Orihuela en el período islámico*, Alacant, Universitat d'Alacant.

GUILLÉN, J. I RUIZ-FUNES, M. (1973): *Orihuela en Azorín, Gabriel Miró y Miguel Hernández*, Alacant, Instituto de Estudios Alicantinos.

GUTIÉRREZ, S. (1995): "El origen de la huerta de Orihuela entre los siglos VII y XI: una propuesta arqueológica sobre la explotación de las zonas húmedas del bajo Segura", *Arbor: Ciencia, pensamiento y cultura*, 593, 65-94.

GUTIÉRREZ, S. (1996): *La cora de Tudmier de la Antigüedad Tardía al mundo islámico. Poblamiento y cultura material*, Madrid, Casa Velázquez.

MARTÍNEZ, F. (1984): *Breve tratado de la fundación y antigüedad de la muy noble y leal ciudad de Orihuela*, Orihuela, Galiano.

RIQUELME, J. (1997): *Orihuela de la mano de Miguel Hernández*, Alacant, Aguaclara.

Orihuela

Benferri
N-340
Cox
Callosa de Segura
A-7
Redován
Orihuela
Río Segura
CV-95
Bigastro
Los Desamparados
Arneva
Jacarilla

1. Catedral / Museo de Arte Sacro
2. Colegio de Santo Domingo
3. Stas. Justa y Rufina
4. Iglesia de Santiago
5. Palacio Episcopal
6. Iglesia de las Salesas
7. Santuario de Monserrate
8. Seminario
9. Palacio Conde de Granja
10. Palacio Rubalcava / Museo Arqueológico
11. Iglesia del Carmen
12. Museo Semana Santa
13. Casino
14. Teatro Circo
15. Convento de la Trinidad
16. Palmeral
17. Casa-Museo Miguel Hernández
18. Museo de la Reconquista
19. Castillo, ruinas
N
0 65 130
Metros
ESTEPA
El Palmeral
Cabezo de San Miguel
237 m
seminari
96 m
Río Segura
Calle Pintor Agrasot
Puente del Rey
Barrio de La Ascensión
Orihuela
Orihuela

Paisatges habitats

Montanejos

Capçalera de l'Alt Millars

"I quantes coses interessants veiem... Tantes són que no podríem sinó enumerar-les, i no totes, de tan nombroses com són. I la Font d'En Segures, de Benassal, i l'ermita al cim del Montcàtil, que fou taller de sastreria carlina quan el general Serrador era virrei del nostre país i el general Cabrera havia fet de Benifassà el que avui diem un camp de concentració."

Carles Salvador (1954)
"A l'ombra del Penyagolosa"

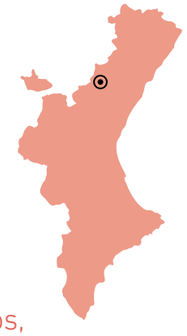

"Entre los eriales se hallan algunas viñas y sembrados, mayormente en las cercanías del pueblo, el cual yace a la derecha del Millares en la península que allí forman tres ríos. El Millares baja por el noroeste, y hace un arco alrededor de la población; al norte de ella pasa el de San Agustín con dirección a levante, y entra en el Millares; y en el mismo entra el de Montán por la parte meridional del pueblo".
"A estas utilidades de la agricultura se deben añadir las de las colmenas y ganados, y el numerario procedente de muchos enfermos que acuden a beber las aguas termales que se hallan a un quarto de legua al noroeste del pueblo. Es bastante incómodo el camino que conduce a la fuente: se vadea el riachuelo de San Agustín, y se sube una cuesta rápida y peñascosa para ladear el monte situado a la derecha del Millares: baxase después a la ribera, y luego se encuentran varios manantiales por donde brota el agua, que no pudiendo salir por la fuente principal corrió oculta, y buscó salida en aquel sitio. Algo más arriba está la fuente medicinal, que sale con fuerza por las grietas de la peña; pero se halla tan inmediata al río y en sitio tan hondo, que se inutiliza inundada en tiempo de avenidas. Quando las aguas del río recobran su nivel ordinario, se descubre la fuente obstruida y cubierta de cantos y otros cuerpos, que es preciso quitar para que los enfermos puedan beber las aguas de la fuente. Esta es perenne, y tan copiosa, que arroja sin disminución una fila de agua, esto es, la tercera parte de la necesaria para un molino: tiene un calor moderado, es sumamente cristalina, grata al gusto, y sin olor alguno. Créese superior en virtud a las demás del reyno, y eficaz contra toda especie de obstrucciones".

A. J. Cavanilles (1797)
Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia. Imprenta Real, Madrid, 1797 (Edición facsímil, Valencia, 1981).

Joan Carles Membrado Tena
Departament de Geografia
Universitat de València

Paisatges de Montanejos i l'Alquería des del cim Morrón. El riu Millars des del terme de Montanejos (foto Pep Pelechà).

És el municipi més poblat d'una de les comarques menys poblades del País Valencià: l'Alt Millars. L'any 2015 sumava 549 habitants, dels quals gairebé el 20% eren estrangers, principalment romanesos. Els estrangers, que treballen sobretot en l'hostaleria, lligada al balneari i al turisme de cap de setmana, suposen la part de la població local més jove, enfront d'una població espanyola envellida notablement.

Tot i que als mapes comarcals del País Valencià la capçalera de l'Alt Millars se situa a Cirat, no hi ha dubte que Montanejos és la població amb una vitalitat econòmica i demogràfica més gran d'aquest espai. Representa el 14% de la població censada a l'Alt Millars, i disposa d'un centre de salut i d'una escola primària que concentra estudiants dels pobles veïns. Es troba a 40 km de Segorbe i d'Onda, a 62 km de Castelló i 89 km de València.

El terme comprén en l'actualitat un total de 23,8 km^2 i limita a l'oest amb la Puebla de Arenoso; al nord, amb Cortes de Arenoso; a l'est, amb Arañuel i Cirat; al sud, amb Montán i, al sud-oest, amb la Fuente la Reina. El que antigament era el poble veí, Campos de Arenoso, va ser desallotjat i després inundat per les aigües de l'embassament de Arenoso a mitjans dels anys 70 i el terme va passar a formar part el 1974 del terme de Montanejos. La població actual es reparteix entre dos nuclis: el de Montanejos (510 habitants) i el del caseriu de La Alquería (39 habitants). Els seus habitants són tradicionalment de parla castellanoaragonesa, pròpia de l'Alt Millars, amb interferències lèxiques del valencià.

UBICACIÓ I COMUNICACIONS

La capital municipal se situa a 468 m d'altitud. Els carrers estan parcialment en costera, ja que el nucli principal està edificat a la part baixa d'un tossal. Montanejos es troba al marge dret del riu Millars i entre dos afluents d'aquest: el Barranc de la Maimona, a l'oest del nucli urbà, i el riu de Montán, a l'est. Aquest últim riu arriba minvat d'aigua després d'haver regat les hortes del terme veí de Montán. El traçat del riu de Montán l'aprofita la CV-195, que comunica l'Alt Palància amb Montanejos, i que després continua cap al nord a través d'un traçat tortuós fins a arribar a la Masía de la Artejuela (Arañuel) i a Zucaina. D'altra banda, la CV-20 discorre per la vall del Millars, estreta i sinuosa, i comunica la Puebla de Arenoso i Montanejos amb la Plana de Castelló.

Vista de Fuente la Reina (foto Pep Pelechà).

Riu Millars al terme de Montanejos (foto Pep Pelechà).

GEOGRAFIA FÍSICA

El clima és mediterrani amb trets de muntanya, amb temperatures mitjanes de 6°-7°C a gener i de 22°-23°C a juliol i agost. Les precipitacions s'acosten als 500 mil·límetres anuals. El relleu és notablement muntanyós, amb forts pendents que sovint superen el 20%. Al terme predominen les roques calcàries i dolomítiques del període juràssic, sobre les quals el riu Millars i el Barranc de la Maimona han excavat congosts impressionants. El procés de carstificació ha tallat vessants verticals i ha configurat turons d'aspecte massís, als peus dels quals flueix l'aigua sorollosament. Aquest és el cas dels cims del Frontón (967 m), la Rosada (953 m), el Campero (915 m) i la Copa (848 m). No és casual que la serra que flanqueja Montanejos, Arañuel i Cirat siga coneguda com la Sierra de los Tajos. El punt més baix del terme es troba a 415 m, on el riu Millars deixa Montanejos per a penetrar al terme d'Arañuel.

El paisatge de Montanejos apareix ple de formacions càrstiques i de conduccions hipogees. El terme és, per tant, ric en coves com la de la Maimona, la Negra i la de la Gotera, però també en avencs, rasclers i dolines. Prop de Montanejos, el triàsic propi de la serra d'Espadà aflora per davall del juràssic a la vall de Montán. La debilitat de la litologia d'argila i d'algeps de la fàcies keuper explica la facilitat amb què els rius Millars i Montán han ampliat la vall. L'erosió ha creat també escorrancs i lliscaments grans.

La permeabilitat de les arenoses i de les calcàries fa que les aigües s'acumulen a l'interior de la muntanya i que les aigües afloren a la superfície en topar amb capes impermeables en forma de brolladors. Entre les fonts més conegudes trobem la de la Pechina (al costat del barranc de la Maimona) i, seguint el curs de Millars de dalt cap avall, la font de la Zorrica, a prop de l'embassament de Cirat; la de los Baños; la de la Cerrada, al costat del nucli de Montanejos; i la de la Canalica, a prop del caseriu de La Alquería.

Montanejos gaudeix de renom i de popularitat, a més dels paratges que l'envolten i del seu clima estival fresc, gràcies a les aigües de les fonts i, en especial, de la de los Baños, que té propietats medicinals valuoses. Va ser declarada d'utilitat pública per una ordre reial del 13 d'octubre del 1863 i està indicada per a les afeccions de renyó i de l'aparell digestiu. Es tracta d'un brollador amb un cabal aproximat de 6.000 litres per minut. La fisiografia del llit en aquesta zona del Millars ha permés la formació de piscines naturals que són una zona de bany excel·lent, que en l'actualitat es troba preparada amb una zona de berenador i de jocs.

Embassament d'Arenoso (foto Pep Pelechà).

Embassament d'Arenoso (foto Pep Pelechà).

HISTÒRIA I DEMOGRAFIA

L'origen de Montanejos es remunta a l'època musulmana, quan es va crear l'alqueria de *Muntan as-sufla*, 'Montan de baix'. Els seus habitants es van rebel·lar contra Abu Saïd quan aquest es va convertir al cristianisme el 1236. Pere Ximénez de Vallterra va reduir els revoltats i el rei Jaume I, com a recompensa, li va atorgar el senyoriu de Castell Montant, que incloïa Montán, Montanejos i Arañuel.

Les 150 famílies, totes musulmanes, que habitaven Montanejos l'any 1609 van ser expulsades. En quedar buit, els Vallterra van atorgar carta de poblament als nous colons el 1612 i es van independitzar de Montán. L'any 1646 només s'havien poblat 41 cases (uns 200 habitants). Al començament del segle XVIII ja hi havia unes 80 famílies (uns 400 habitants), i segons del cens del 1787, Montanejos sumava 546 habitants. La rompuda de noves terres i l'ampliació del regadiu van permetre que el 1857 s'haguera duplicat la població respecte al 1787, que va arribar a 1.073 habitants, la xifra més alta de la història. A més, el poble veí, Campos de Arenoso, integrat des del 1974 en el terme de Montanejos, sumava 716 habitants més.

Després va començar una regressió a causa de l'emigració de la població més jove. L'any 1910 hi havia 887 habitants a Montanejos i 642 a Campos. El 1950 la xifra va baixar a 755 a Montanejos i, de manera alarmant, a 277 a Campos, on l'ombra del futur embassament de Arenoso condemnava aquest segon poble a desaparéixer.

L'any 1960 Montanejos va arribar a sumar 1.776 habitants, dels quals només 217 eren de Campos. Aquest repunt demogràfic es va produir mentre van durar les obres de construcció de la central hidroelèctrica de Cirat (1960-62), la presa d'aigua de la qual procedeix de la presa de Cirat, construïda al terme de Montanejos. El petit embassament de Cirat té 0,1 hm^3 de capacitat i se situa al final de l'estret espectacular i encaixonat de Chillapájaros. L'embassament de Cirat és la presa d'aigua per a la central hidroelèctrica de Cirat, el retorn de la qual es fa aigües avall a l'embassament de Vallat.

Entre la Puebla de Arenoso i Montanejos, gairebé un quilòmetre aigües amunt de l'embassament de Cirat, es va construir poc després l'embassament d'Arenoso (1970-1977), on el riu havia eixamplat més la vall, en terres del municipi desaparegut de Campos de Arenoso. L'aigua del Millars s'embassa allà gràcies a una presa que s'eleva a 101 m d'altura. Té una capacitat per a emmagatzemar 130 Hm^3, que és fonamental per a assegurar el reg a la Plana de Castelló. Després de la inauguració el 1977, es va produir el desallotjament dels últims veïns de Campos, la població del qual va emigrar a ciutats com València, Barcelona i Castelló, però no al terme engrandit de Montanejos, que segons el cens del 1981 només sumava 568 habitants. Una dècada després, la població de Montanejos s'havia reduït a només 422 habitants; el mínim poblacional va arribar en el padró del 1994 a 400 habitants.

A final dels anys 1990 i a principi de la dècada dels 2000 es va produir un nou creixement de la població gràcies al turisme. L'any 2003 sumava 465 habitants, dels quals eren 424 de Montanejos i 41 del caseriu de la Alquería. El 2011, malgrat la crisi, va arribar a sumar 630 habitants, dels quals 131 eren estrangers (entre els quals hi havia 87 romanesos i 27 sud-americans). La crisi econòmica actual va tindre un efecte retardat en la població, que s'ha tornat a reduir des del 2011: segons el padró del 2015, Montanejos tenia 549 habitants, dels quals 39 vivien al caseriu de La Alquería.

PATRIMONI ARTÍSTIC

El nucli urbà és molt interessant, amb cases típiques emblanquinades de tradició àrab. Entre els monuments del municipi cal destacar una antiga torre defensiva, incrustada en un edifici modern que substitueix el vell palau senyorial dels comtes de Vallterra. És de planta circular i alçat cilíndric, està construïda amb cudols procedents del riu i està travada amb argamassa.

Aquesta torre estava comunicada amb el castell de La Alquería, que rep aquest nom perquè se situa al nucli poblacional antic de Montanejos, anomenat *Alquería de Arriba*, que no s'ha de confondre amb l'actual caseriu de La Alquería, que era conegut històricament com a *Alquería de Abajo*. Aquest castell se situa al marge dret del riu Montán, a 713 m, en una posició estratègica, des d'on es domina la confluència amb el Millars, així com la ruta que procedeix de Montán i la que es dirigeix cap a la Plana. El castell, encara que està catalogat com a Bé d'Interés Cultural des del 2004, està prou deteriorat. Posseeix tres estructures diferenciades: dues torres i un aljub.

Riu Millars, Montanejos (foto Pep Pelechà).

Entre el 1676 i el 1682 es va construir l'església parroquial dedicada a Sant Jaume, reconstruïda un segle després. És un temple d'una arquitectura academicista elegant, però de proporcions modestes. Té tres naus, amb capelles laterals i un creuer.

Montanejos i l'Alquería des del pic Morrón (fotos Pep Pelechà).

L'aqüeducte del pont de San José, que data del 1803, està catalogat com a Bé de Rellevància Local. Es localitza en el nucli poblacional de Montanejos i creua el riu Montán. Està construït en pedra mitjançant tres grans arcs de mig punt. Se'l coneix com a aqüeducte perquè per davall circula una séquia que porta aigua per al reg fins a La Alquería de Abajo. Té una longitud de 48 metres i una alçària de dos metres aproximadament. Va ser restaurat l'any 2008.

ECONOMIA

La principal riquesa de Montanejos durant segles va ser l'agricultura. El terme accidentat condiciona que el 96% del sòl estiga ocupat per boscos de pins i muntanya baixa. Només el 4% del sòl és apte per a ser conreat, i bona part està abandonat actualment per la rendibilitat escassa que genera el sector primari. Al costat dels rius Millars i Montán s'alinea un rosari d'hortes regades, de les quals 10 hectàrees són oliveres i altres són hortalisses, 9 de perera i 8 de dacsa. Al secà es conreaven 350 hectàrees el 1970, però ara només se'n conreen 22 d'ametler, 16 d'olivera i 3 de vinya. El fruit del sòl escàs que es conrea s'aprofita per al consum local.

Durant les últimes dècades, el turisme de balneari i de cap de setmana, especialment durant l'estiu, ha substituït l'agricultura com a principal font d'ingressos per a la població local. Montanejos és avui un dels nuclis rurals turístics més importants de l'interior del País Valencià. Els paratges amens del terme i les fonts abundants atrauen molts estiuejants, procedents sobretot de l'Horta de València.

Les propietats curatives de la font de Los Baños han atret turistes des de fa segles. A final del segle XVIII Cavanilles parla dels malalts que acudeixen a Montanejos a beure aigua mineromedicinal. A mitjan segle XIX ja hi havia cases d'hostes. En l'actualitat, hi ha 5 hotels, 1 hostal, 1 alberg, 42 apartaments i 7 restaurants. L'oferta hotelera de Montanejos, de 736 places, és fins i tot superior a la de Morella, que en té 727, la joia turística dels Ports.

A més del turisme d'hotel i de balneari, cal sumar el que està relacionat amb la casa familiar: dels 1.251 habitatges censats el 2011 només 265 eren principals. Els 986 habitatges restants no estaven ocupats permanentment: es tracta de residències secundàries que els seus propietaris –la majoria emigrants d'origen local– usen temporalment, sobretot a l'estiu i el cap de setmana.

Un altre tipus de turisme de caràcter més lúdic, propi de Montanejos, és el relacionat amb els esports d'aventura, com ara el senderisme, el barranquisme, el piragüisme o l'escalada sobre parets naturals magnífiques com les de l'estret de Chillapájaros i el Morrón de Arenoso.

El recurs turístic és, sens dubte, el pilar fonamental que contribueix al suport de l'economia local, ja que manté el comerç de l'alimentació i fomenta l'hostaleria i el sector de la construcció.

BIBLIOGRAFIA

DOMINGO, CONCHA i VIRUELA, RAFAEL (1995): "Les Terres del Millars i d'Espadà". En: Piqueras, Juan (ed.) *Geografia de les Comarques Valencianes*, vol. II. p. 297-356.

VIDAL PÉREZ, LL. (2005). Voz "Montanejos" En: Cerdà, Manuel (dir.): *Gran Enciclopedia de la Comunidad Valenciana*, vol. X.

Montanejos

E. Arenós
CV-207
CV-20
Montanejos
Arañuel
Cirat
CURS ALT DEL
RIU MILLARS
Montán
CV-195
SERRA D'ESPADÀ

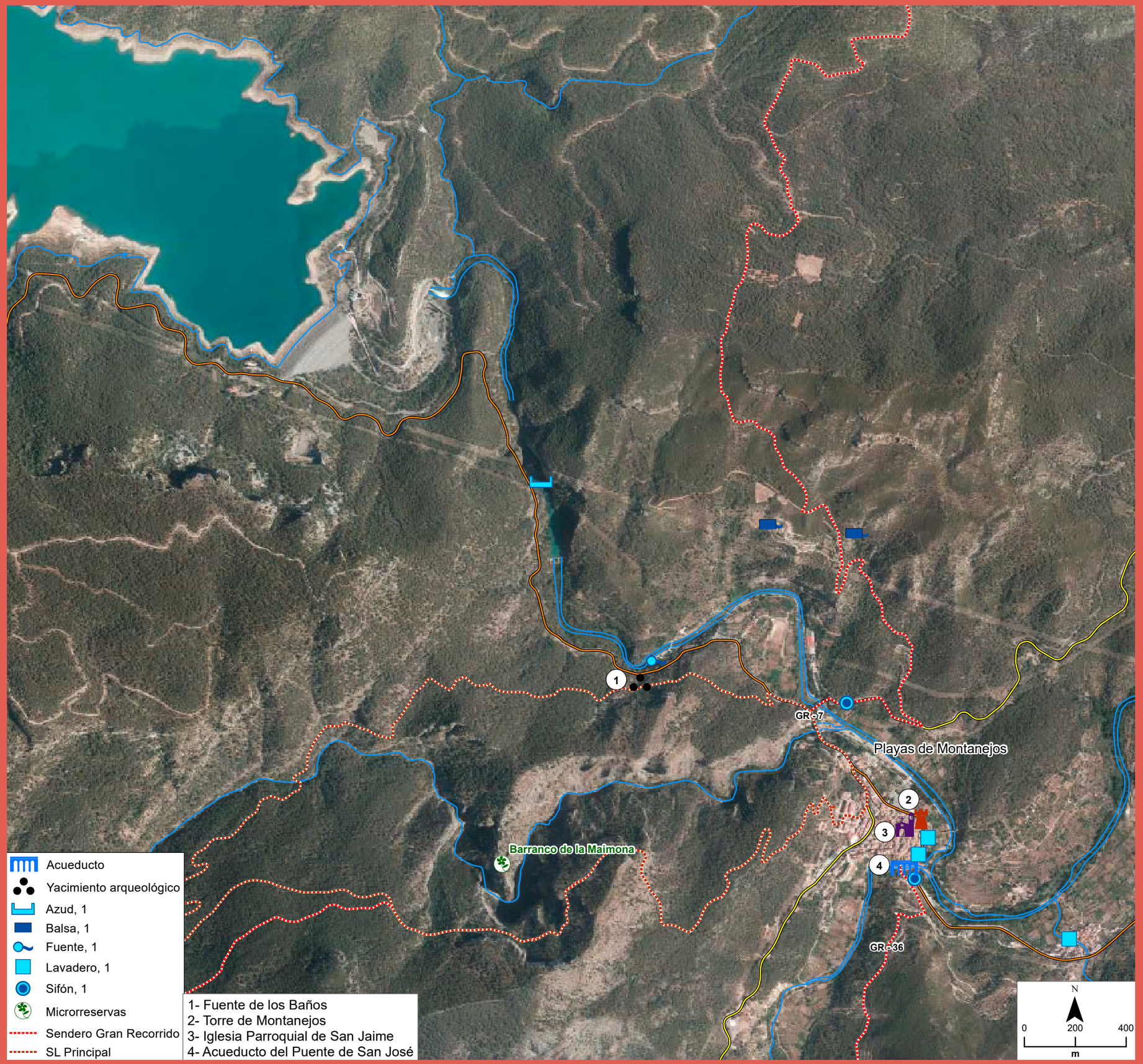
1
2
3
4
GR - 7
Playas de Montanejos
Barranco de la Maimona
GR - 36
N
0
200
400
m
Acueducto
Yacimiento arqueológico
Azud, 1
Balsa, 1
Fuente, 1
Lavadero, 1
Sifón, 1
Microrreservas
Sendero Gran Recorrido
SL Principal
1- Fuente de los Baños
2- Torre de Montanejos
3- Iglesia Parroquial de San Jaime
4- Acueducto del Puente de San José

Paisatges habitats

Cofrentes i els seus voltants

En la confluència de dos grans rius

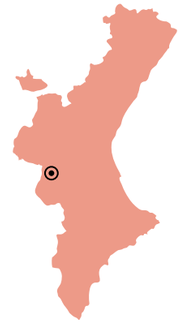

"Al llegar a Cofrentes nos reciben el Júcar y el Cabriel, que aquí tienen su confluencia. El Júcar entra por estos lugares en tierra valenciana, y lo hace de manera desabrida, entre acantilados siniestros, a veces de 200 metros de altura y a una velocidad torrencial. Sólo el acontecimiento de su fragor y su visión salvaje es lo que el Júcar da a la geografía de estos pueblos, y no la benignidad del riego. Bueno: aquel acontecimiento y unas posibilidades hidroeléctricas que, ciertamente, han sido bien explotadas".

J. Fuster (1962)
El País Valenciano.. Colección Guías de España. Ed. Destino, Barcelona, 527 pp.

Emilio Iranzo García
Departament de Geografia
Universitat de València

Castell de Cofrentes (foto Adela Talavera).

Parlar de Cofrentes és parlar del Xúquer i del Cabriel. És parlar de la confluència entre el riu més important de la Comunitat Valenciana, el Xúquer, i el seu afluent més destacat, el riu Cabriel. Però és també parlar de Jalance, de Cortes de Pallars, de Jarafuel, de Teresa i de Zarra; de paisatges naturals i de paisatges rurals, de paisatges fluvials i paisatges industrials, de paisatges volcànics i de paisatges saludables. Els municipis d'aquesta vall reuneixen al terme municipal un seguit d'ingredients, d'esdeveniments històrics i de dinàmiques tan extens, que els permeten la identificació de paisatges diversos. Paisatges que s'han construït amb el treball conjunt de les forces de la terra, de l'aigua i de l'ésser humà.

Cofrentes se situa al sector septentrional de la comarca de El Valle de Cofrentes-Ayora. Es tracta d'un espai geogràfic històricament rural de l'interior de la Comunitat Valenciana, situat a 102 km de la ciutat de València. Juntament amb les localitats veïnes de Jalance, Cortes de Pallars i Jarafuel, amb les quals comparteix llaços històrics, culturals i socioeconòmics, organitza el territori de la meitat septentrional de El Valle de Cofrentes-Ayora. Els seus paisatges, preeminentment agroforestals, estan condicionats per un clima mediterrani de transició cap a un mediterrani continental, per una fisiografia complexa, en la qual s'alternen relleus tabulars, altiplans i valls excavades pels cursos d'aigua, i per una litologia que repercuteix en el modelatge del relleu i en la diferenciació edàfica. La irregularitat i l'escassetat de les precipitacions fan que, en termes generals, el clima siga de tipus semiàrid.

Els relleus tabulars marquen els sostres del paisatge. Constitueixen grans formacions molars solcades per rius i barrancs profunds i encaixats (Xúquer, Cabriel, Reconque-Cautabán, etc.) que arriben als 400 metres de desnivell en alguns sectors, com els canyons que forma el riu Xúquer a l'entrada a terres valencianes, des de la província veïna d'Albacete, o al seu pas per la Muela de Cortes. Aquestes moles cretàciques flanquegen una agrupació de serres ibèriques que han sigut modelades pels processos erosius. Acompanyant els rius Xúquer i Cabriel, una miríada d'aquests secundaris, rambles i barrancs s'encaixen als vessants per a tributar en aquests grans col·lectors. Les valls, intercalades entre les serres i les moles, estan compostes per materials triàsics, en els quals domina una gamma de colors rogencs i verdosos de les argiles, l'algeps i les margues. Es tracta de materials molt més tous, en els quals l'erosió ha creat una sèrie de solcs i xaragalls als vessants (*badlands*).

En general, s'assisteix a un contrast litològic i, per tant, paisatgístic entre els grisos de les calcàries i les dolomies de les serres i les moles cretàciques als cims, i els rojos, blancs i verdosos dels materials triàsics de les valls i els vessants.

Morfoestructuralment, el paisatge de Cofrentes i dels seus voltants està constituït per una successió de serres, relleus tabulars, fosses i corredors que propicien l'alternança d'ambients fisiogràfics, aprofitaments agríco-

Central nuclear de Cofrentes (foto Adela Talavera).

les i assentaments humans. Trobem l'origen d'aquesta fisiografia en la tectònica de blocs, que va tindre lloc després dels moviments distensius del final de l'orogènia alpina. Així doncs, l'àrea és el resultat de l'elevació de grans blocs cretacis amb una morfoestructura tabular (Castillico, Juey, Muela de Cofrentes, Alcola, Muela de Cortes...), i uns fronts de moles nítides i verticals, respecte d'altres que s'afonen. Alguns d'aquests blocs, de gran extensió i amb un pendent regular, conformen altiplans amplis sobre els quals actua la dissolució càrstica. Els seus vessants són del tipus penya-segat talús, amb pendents superiors al 30%, en els quals s'encaixa la xarxa hidrogràfica per erosió regressiva.

Tectònicament, l'àrea destaca per la gran fossa que s'obri de nord a sud, a l'oest del massís del Caroig, responsable, d'una banda, de separar els relleus tabulars orientals dels occidentals i, de l'altra, de singularitzar una àmplia vall de valls en què es diferencien fosses menudes i relleus cavallonats triàsics. El canyó del Xúquer i el tram final de la vall del Cabriel, el qual, abans de confluir amb el Xúquer, discorre encaixat entre materials triàsics del Keuper, també constitueixen la fisiografia de l'àrea. Per tant, entre aquest conjunt de fosses i corredors, s'individualitzen moles de naturalesa cretàcica i formes del relleu associades a l'extrusió i l'erosió dels algeps, les argiles i les margues triàsics del Keuper (tossals, turons i *badlands*). Altres formes del relleu que caracteritzen els paisatges de l'àrea són els glacis, les terrasses fluvials, les conques endorreiques de tipus càrstic (La Hoya de Agrás) i les restes d'origen volcànic (el Cerro de Agrás i El Puntal del Castillo de Cofrentes). Amb una direcció sud-nord, travessant tota la vall i encaixant-se entre les extrusions interiors d'algeps del Keuper, el riu-rambla Reconque, també denominat Cautabán, connecta amb el riu Xúquer a Cofrentes després d'haver drenat part dels municipis de Teresa de Cofrentes, Zarra, Jarafuel i Jalance.

El canyó del riu Xúquer és un congost que, juntament amb la vall del seu afluent, el riu Cabriel, també estructura el paisatge de l'àrea. Trobem el seu origen en una tectònica que genera el graben del Xúquer, juntament amb la meteorització càrstica, que dissol les roques carbonatades, al modelatge fluvial, que excava les margues, les calcàries i les dolomies del cretaci superior i als esfondraments i despreniments de roca des dels cinyells calcaris que, amb l'evacuació de materials pel llit, han eixamplat el congost en alguns sectors. Per la seua banda, la vall del Cabriel articula el sector nord-occidental de l'àrea. Després d'haver discorregut encaixat sobre els materials calcaris de la serra del Rubial, que ha donat lloc a parets molt verticals i esmolades, conegudes com Cuchillos del Cabriel, i haver-hi meandritzat en els materials més blans (margues i calcàries margoses) dipositats durant el terciari, que ha donat lloc a les denominades Hoces del Cabriel, l'erosió ha deixat al descobert uns relleus triàsics complexos de colors intensos i variats (rojos, blancs i verdosos), perceptibles allà on la coberta vegetal és escassa.

Com a singularitat geològica de la unitat cal assenyalar l'aflorament volcànic de Cofrentes. El Cerro de Agrás o volcà de Cofrentes és l'únic exemple de vulcanisme continental a la Comunitat Valenciana. L'edifici volcànic és fàcilment identificable, tant pel color fosc dels materials ignis com per la seua forma i altura respecte dels enclavaments adjacents buidats pels processos erosius. Al cim del con volcànic es pot apreciar la caldera, d'estructura vacuolar, en la qual abunden els basalts amb una composició en què destaquen les olivines i els piroxens. L'origen del volcà és un episodi explosiu detectat per la presència de lapil·li i de travertins a la part basal de l'edifici, així com de colades de laves basàltiques. Les datacions que s'han dut a terme estimen que va poder estar actiu durant el plistocé inferior i mitjà.

La vegetació, molt condicionada pel clima, el tipus de sòl, els incendis forestals repetits i l'agricultura, és de tipus mediterrani. Biogeogràficament, la zona pertany a la província valenciano-catalano-provençal-balear, que forma part de la superprovíncia Mediterrani Iber-llevantina i més concretament a la subprovíncia Valenciana sector setabità i sector Manxec. Des del punt de vista termoclimàtic comparteix trets de la zona litoral (estatge termomediterrani) i la sublitoral (estatge mesomediterrani). La separació entre les dues segueix la cota de 700 m sobre el nivell del mar, de manera que queda com a sublitoral la situada als flancs elevats a un costat i a l'altre de la fossa central, i que registra temperatures mitjanes anuals inferiors als 15° C. Des del punt de vista ombroclimàtic, l'entorn de Cofrentes pertany al tipus sec perquè se situa entre els 350 i els 600 mm, tot i que és cert que, en alguns sectors elevats i abruptes on l'evapotranspiració és menor per altitud i zones d'ombria, es donen condicions subhumides (Muela de Cortes o Sierra del Boquerón).

Les formacions vegetals que constitueixen el paisatge vegetal de Cofrentes i l'àrea d'influència són de dos tipus: climatòfiles i edafòfiles. La vegetació climatòfila està composta per pinedes de repoblació (*Pinus halepensis*) i per matoll de llentiscle (*Pistacea lentiscus*) i coscoll (*Quercus coccifera*), que en etapes de degradació es converteixen en un matoll esclarissat de romers (*Rosmarinus officinalis*), brucs (*Erica*

Castell de Cofrentes (foto Adela Talavera).

Cofrentes i els seus voltants (foto Adela Talavera).

multiflora), esteperoles (*Cistus clusii*) i argilagues (*Ulex parvifl*$_{orus}$). A les zones termomediterrànies es pot trobar vegetació termòfila com el margalló (*Chamaerops humilis*), la corona de frare (*Globularia alypum*) o la rogeta (*Rubia peregrina*). Aquesta vegetació és conseqüència de la degradació de la vegetació potencial que hauria de ser un carrascar termomediterrani, amb la carrasca (*Quercus ilex subesp. Rotundifolia*) com a estrat arbori i amb un matoll format per llentiscles, alacantins (*Rhamnus oleoides*), cade (*Juniperus oxycedrus*) i mare-selva (*Lonicera implexa*).

Pel que fa a les formacions edafòfiles, aquestes són les que es donen sobre els algeps, margues i argiles del Keuper, amb uns sòls salins en alguns sectors; i aquella que es dóna en els cursos d'aigua (rius i rambles). La vegetació sobre el Keuper és més esclarissada. Es compon d'un romerar de mitjana cobertura, dominat per *Onoris tridentata subesp. eduntula* i *Anthyllos cytisoides*, acompanyat de pi blanc dispers (*Pinus halepensis*). Sobre els algeps del Keuper es desenvolupa un matoll gipsícola i entorn del llit del riu Cabriel, riu Xúquer, riu Reconque o Cautabán i rambles d'entitat com la Rambla Murell, el Barranco del Nacimiento, el Barranco del Agua, apareix una vegetació edafòfila exigent en humitat com són les xopades i alberedes del *Populion albae*, i baladrars del *Rubo-Nerietum oleandri*, acompanyats per tamarigars on el sòl és més salí.

Però el caràcter del paisatge de l'àrea està clarament condicionat per l'acció antròpica. Sabem que El Valle de Cofrentes-Ayora ha estat habitat des de la prehistòria; així queda de manifest després de l'aparició de pintures rupestres en balmes i coves (Abrigo de Tortosilla a Ayora o el de les Monteses, a Jalance), i de restes d'assentaments neolítics (Rincón del Chuzal, a Jalance), de l'edat dels metalls (jaciment del Cerro de Basta, a Cofrentes), ibèrics (jaciments de Castellar de Meca, a Ayora, del Cerrico del Tesoro, a Zarra, del Castillico, a Jarafuel, del Castillo de Jalance i del Cerro de Basta i del Castillo, a Cofrentes). Aquests primers poblaments de l'edat dels metalls, que articulaven el territori de la vall i amb unes activitats agropecuàries cada vegada més consolidades gràcies a les millores en les eines de treball, van començar a modificar la fisonomia del paisatge.

Aquesta primera organització territorial es va capgirar després de la invasió romana. S'arrasa la ciutat de referència, Castellar de Meca, i

Pantà de Cofrentes (foto Adela Talavera).

s'inicia la seua decadència. La població és obligada a descendir dels poblats i es comencen a ocupar les proximitats de les zones de conreu, al fons de la vall. La romanització no va suposar l'arribada de la urbanització a El Valle, sinó que, al contrari, va suposar una ruralització i una dispersió respecte del període anterior, amb Castellar de Meca en la màxima esplendor. Sorgeixen viles romanes entorn de Meca, que es van convertir en els elements estructurants del paisatge, mentre que a la meitat septentrional de la vall la presència romana és més puntual, exceptuant la possible guarnició localitzada a les proximitats de l'actual Castillo de Cofrentes.

Durant l'edat mitjana, Cofrentes i la resta de poblacions de la vall van quedar sota el domini musulmà, i es van convertir en una zona de frontera entre els regnes àrab i cristià primer i, després de la reconquesta, entre el Regne de Castella i el d'Aragó. Durant la islamització de la vall els castells o *hisn* van ser utilitzats per a la defensa i el control del territori, aprofitant els accidents geogràfics; per la seua banda, els punts d'abastiment d'aigua expliquen l'origen dels assentaments de població (alqueries) a les faldes dels castells, a partir dels quals es produeix un intens aprofitament dels recursos i una transformació del paisatge. Per tant, els castells, situats estratègicament, controlaven el pas i donaven cobertura a les alqueries musulmanes, origen de les actuals poblacions Cofrentes, Jalance, Jarafuel, Teresa i Ayora. Aquest paper fronterer ha deixat una empremta en el paisatge. Per la seua banda, les alqueries bolquen els seus esforços en l'activitat agrícola, conreant les planes fèrtils dels rius-rambla a partir del disseny dels primers sistemes de regadiu. Un exemple paradigmàtic és el de la séquia de Los Albares de la Rambla de la Argongeña, a Teresa de Cofrents, obra complexa que ressegueix el marge abrupte de la rambla.

Pantà de Cofrentes (foto Adela Talavera).

L'adscripció de El Valle al Regne de València es va produir al principi del segle XIV. Tanmateix, exceptuant el nucli d'Ayora, la major part de la població de El Valle era morisca al servei dels senyors cristians. El sistema feudal, iniciat amb els visigots, havia tornat a instaurar-se amb la reconquesta cristiana, de manera que la terra, en mans de senyors o del rei, era treballada per una població majoritàriament morisca. En el segle XVI eren 1.100 les famílies que l'habitaven i, al principi del XVII, unes 1.500. L'activitat agrícola es practicava a les hortes desiguals situades a les estretes planes dels rius i a les terres de secà. Els conreus predominants eren els cereals (blat, ordi i avena), la vinya per a l'obtenció de raïm, pansa i vi, i també, nogueres, moreres i lli. El lledoner (*Celtis australis*) va propiciar una secular artesania d'estris d'aquesta fusta (forques i garrots), que ha perdurat fins a l'actualitat. També hi tenien importància les pastures obertes per a un abundant bestiar oví i cabrú a les deveses, propietat dels senyors. La població morisca tenia un major poder de gestió de les terres de regadiu, atomitzada per l'estretor de les planes fèrtils, però no de les de secà. Tanmateix, la documentació disponible permet afirmar que la fiscalitat era lleu a El Valle, exempt del delme.

L'expulsió dels moriscos va suposar un punt d'inflexió en l'evolució socioeconòmica i territorial de Cofrentes i municipis de El Valle. Traumàtica en l'aspecte humà i social, amb episodis violents (moriscos sublevats a la Muela de Cortes), l'expulsió va iniciar un nou període que obri el camí a la configuració paisatgística actual de la zona. El buit demogràfic ocasionat es va tractar de pal·liar amb cristians vells procedents d'Ayora, però també d'altres llocs del regne. Els nous pobladors es van ajustar als conceptes retributius fixats en la carta de poblament, però va costar recuperar socioeconòmicament l'àrea. Després, esdeveniments posteriors com la supressió dels Furs per Felip V, en el segle XVIII, o la guerra de Successió van tindre repercussions negatives en la progressió El Valle. Ja al final del segle XVIII una nova organització territorial a càrrec del secretari d'estat, comte de Floridablanca, va agrupar tots els municipis de El Valle, excepte Ayora, en el *Corregimiento de Cofrentes*.

Com s'ha comentat, l'activitat econòmica de El Valle es basava en l'agricultura i en la ramaderia, però amb l'ordre d'expulsió dels moriscos del 1609 va arrancar una crisi demogràfica, que va tindre reflex sobre el paisatge (terres abandonades). Per això Cavanilles indicava el 1797 que a El Valle hi havia un contrast entre la zona muntanyosa i de terres pobres i les riberes dels rius Cabriel, Xúquer, Reconque, Zarra i altres, on s'havien desenvolupat, des de temps dels musulmans, sistemes d'irrigació que produïen hortes riques. Cavanilles assenyalava que la muntanya estava en mal estat i que hi havia un interés escàs a conservar el bosc, cosa que produïa sovint incendis intencionats per pastors i agricultors. La població va tardar més d'un segle i mig a recuperar-se i no va ser fins a la segona meitat del segle XVIII quan hi va haver un gran creixement poblacional, que va arribar als 11.000 habitants en el conjunt de El Valle. Les terres conreades es van incrementar i van arribaren a abancalar-se vessants impossibles. La vinya es va convertir en conreu important fins a l'arribada de la fil·loxera, al final del XIX. També l'olivera passa a ser conreu estructurant del paisatge, a més de productiu a nivell econòmic. Altres conreus del paisatge actual són l'ametler en el secà i els fruiters de pinyol en les planes, intercalats amb els conreus hortícoles, cada vegada més exigus.

Una activitat antròpica singular relacionada amb la geologia i, més en concret, amb la litologia ha sigut la de la producció de sal. Hi ha encara a Cofrentes les restes de les salines de San Javier, unes instal·lacions per a la producció de sal a partir de la captació d'aigua d'un aqüífer salat. Les salines continentals es localitzen allà on afloren els materials sedimentaris del triàsic superior. Aquests estan formats per litologies argiloevaporítiques carregades d'halita, típiques de la fàcies Keuper, compostes per margues, algeps i argiles bigarrades de colors molt vistosos (rojos, grisos, verdosos i blancs), abundants a Cofrentes i municipis veïns.

També l'explotació forestal i el transport de la fusta, a través de les aigües dels rius Xúquer i Cabriel, han tingut rellevància a la zona. Ja el geògraf musulmà al-Idrisi citava en els seus textos el transport de la fusta des de Conca fins a Jalance pel Xúquer i, des d'ací, a Cullera per abastir drassanes i ciutats costaneres. També assenyalava que l'abundància dels boscos de Jalance i Cofrentes i la via fluvial, garantien rendes lligades a la fusta. Aquesta activitat va quedar afectada per l'expulsió dels moriscos de Cofrentes, raiers tradicionals a través del Cabriel i del Xúquer. Un nou impuls va conéixer l'explotació del bosc i la baixada de fusta pel Cabriel i el Xúquer, amb motiu de la construcció de vaixells per a l'Armada durant el segle XVIII, i durant el segle XIX a causa de noves demandes: llenya per a forns, fabricació de caixes de fusta per a la fruita, indústria, ferrocarril i pals de telègrafs. La decadència del transport fluvial de la fusta es va iniciar al principi del

Cofrentes i els seus voltants (foto Adela Talavera).

segle xx amb l'impuls del ferrocarril i amb la política de construcció d'embassaments.

Així doncs, l'activitat antròpica, modeladora del paisatge de l'àrea, ha estat tradicionalment lligada a la silvicultura a la muntanya, però també a l'agricultura a les valls. Els corredors que formen planes han vist romput el sòl i organitzat un parcel·lari, responsable de la vocació agrícola. Els sectors més muntanyencs disposen els camps amb bancals de pedra seca, amb l'ametler com a conreu dominant. Altres vegades, el parcel·lari s'adapta a les suaus ondulacions de les fosses i coexisteixen els ribassos de pedra seca amb els formats per bardisses i carrasques, utilitzades per a la sesta del bestiar; el conreu dominant ací és el cereal, com passa en la canal de Jarafuel o en part de Sácaras. En els sectors d'altiplà es combina l'agricultura de secà amb el pasturatge i la silvicultura. Hi ha una sòlida xarxa de camins que comuniquen els diversos caserius que es distribueixen associats als conreus. Es tracta d'assentaments dispersos, que majoritàriament han quedat despoblats per la crisi del sector agropecuari i pel canvi a formes de vida més urbanes. L'arquitectura rural d'aquests caserius està totalment integrada amb el medi, ja que utilitza materials de l'entorn per a la seua construcció. Altres estructures presents en el paisatge són els corrals i les paridores, els aljubs i els murs de pedra seca, usats per a la delimitació de les parcel·les o per a la construcció de bancals en els vessants.

Per la seua banda, el nucli urbà de Cofrentes, situat sobre un estret, allargat i accidentat tossal, se situa als peus d'un castell sustentat sobre un filó basàltic d'origen volcànic, que controla la confluència dels dos rius. Té tots els ingredients d'una arquitectura rural d'origen medieval. La guia de carrers disposa d'un traçat prou irregular i amb forts pendents, a causa de la topografia abrupta. Els espais plans són escassos. A la part alta es localitza l'església parroquial de San José i l'Ajuntament. El nucli antic de Cofrentes es fonamenta en una agrupació de cases que va creixent durant els segles xiv, xv i xvi, pel vessant sud del tossal. Un altre sector amb un pendent un poc menys acusat és l'eixample del nucli urbà, que s'estén entorn de la carretera CV-439 cap a la Balsa de Ves. Aquest eixample es caracteritza per presentar edificacions modernes: la urbanització Balcón del Cabriel, el centre educatiu, la piscina, el polígon industrial i el cementeri. La carretera N-330 que discorre per la part més baixa del nucli urbà, té un traçat sinuós perquè s'adapta a la topografia. A l'altre costat de la carretera, i entre aquesta i el riu Xúquer, s'han implantat nous equipaments com el poliesportiu o el parc Municipal.

En l'actualitat, a banda de l'activitat agrària, l'aprofitament principal que s'ha conferit a l'aigua en aquest medi ha sigut l'energètic. La disponibilitat dels recursos (desnivell i aigua) ja va impulsar una protoindústria basada en l'energia motriu de l'aigua (molins i batans). Amb la implantació de l'electricitat com a font d'energia, els rius Xúquer i Cabriel es van convertir en centres de producció hidroelèctrica. Grans infraestructures hidràuliques s'han localitzat juntament amb les riberes del Xúquer i Cabriel: el dipòsit superior de la Muela de Cortes, la central nuclear de Cofrentes i la central hidroelèctrica de Basta, també a Cofrentes, en són una mostra. El seu efecte sobre l'escena és observable a simple vista: grans construccions situades en un entorn natural privilegiat. Però aquestes, així mateix, han causat impactes visuals i mediambientals greus. La irrupció de l'energia eòlica també és perceptible a la vall. L'orientació i la forma del relleu va propiciar que, al principi del segle xxi, part dels cims de les moles es van declarar zones aptes per a instal·lació de molins, els quals ja formen part del *skyline* de El Valle.

Per a finalitzar i seguint amb la importància del recurs de l'aigua a Cofrentes i als municipis de l'entorn, cal assenyalar el seu paper com a motor d'un turisme orientat a la salut i al contacte amb la natura. Vinculats a la geologia hi ha afloraments d'aigües amb propietats terapèutiques, i el brollador de Hervideros és el més representatiu, ja que dóna origen al Balneario de Hervideros. Per la seua banda, els rius amb els seus congostos i els embassaments de l'Embarcadero i Cortes són un reclam visual i un recurs per a la navegació i els esports d'aventura.

BIBLIOGRAFIA

CISCAR PALLARÉS, E. (1995). "El valle de Cofrentes a principios del siglo XVII". *Saitabi:* revista de la Facultat de Geografia i Història45, 125-134.

GARCÍA PATÓN, J (2007): *El Valle de Ayora-Cofrentes. Una comarca con sabor a miel*, València,Grupo de Acción Local del Valle Ayora-Cofrentes.

HERMOSILLA PLA, J. (2000): *Turismo rural en Cortes de Pallás*, València, Ayuntamiento de Cortes de Pallás.

HERMOSILLA, J. (1999): *Los paisajes del agua en el Valle de Ayora. Una apuesta por el Turismo Rural*, Buñol, Mancomunidad Comarcal del Valle de Ayora-Cofrentes.

HERMOSILLA, J. et al. (2001): *Rutas temáticas del Balneario de Hervideros de Cofrentes*, València, Balneario de Hervideros de Cofrentes, S. A.

HERMOSILLA PLA, J. (2002): *El patrimonio del agua en el Valle de Ayora-Cofrentes*, València, Direcció General de Patrimoni Artístic. Conselleria de Cultura i Educació.

IRANZO, E. (2009). *El paisaje como patrimonio rural. Propuesta de una sistemática integrada para el análisis de los paisajes valencianos* (Doctoral dissertation, Tesis de doctorado, Universidad de Valencia).

PÉREZ, A. J. (1999): Otros parajes del agua en el Valle. En Hermosilla, J (Dir): *Los paisajes del agua en el Valle de Ayora. Una apuesta por el Turismo Rural*, Buñol, Mancomunidad Comarcal del Valle de Ayora- Cofrentes, pp.57-67.

POVEDA, J. V. (2001): *Historia del Valle de Ayora-Cofrentes. Desde la Prehistoria hasta la expulsión de los moriscos (1609)*. Volumen I. Mancomunidad del Valle de Ayora-Cofrentes, Valencia.

RODRIGO, C. (1999): La red hidrográfica del Valle de Ayora. En HERMOSILLA, J. (Dir): *Los paisajes del agua en el Valle de Ayora. Una apuesta por el Turismo Rural*, Mancomunidad Comarcal del Valle de Ayora-Cofrentes, Buñol, pp. 19-36.

SANCHIS, C. (1996): La Vall d'Aiora. En PIQUERAS, J. (ed.): *Geografia de les Comarques Valencianes*,València, Foro Ediciones SL, pp. 11-40.

SANZ DÍAZ, B. (1982). *El Valle de Ayora*, València, Institució Alfons El Magnànim-Diputació de València, 136 p.

Cofrentes
i els seus voltants

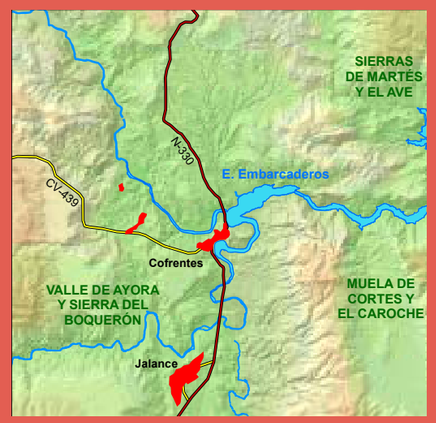

Paisatges habitats

Ayora i els seus voltants

"Yace Ayora en una espaciosa hoya, que a lo lejos cercan elevados montes: junto a la villa no hay más alturas que el cerro de yeso, coronado con las ruinas del castillo".
"Lo precioso del término son las huertas situadas en las cercanías de la villa hacia el oriente, norte y poniente, y se regulan en 40 tahullas, bien que no todas alcanzan riego. El que resulta de las quatro fuentes que por allí nacen apenas basta para 20 tahullas: no obstante todas presentan bosques de frutales y de moreras".
"Es también recomendable el monte Meca por los monumentos que contiene de alguna población y fortaleza antigua... Vense hasta 40 algibes excavados en la peña, los más de 20 pies de largo, y alguno de 60... Hemos visto que los fundadores del pueblo destruido recogían y conservaban con cuidado las aguas de lluvia, porque sin duda fueron pocas y muy pobres las fuentes"

A. J. Cavanilles (1797)
Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia. Imprenta Real, Madrid, 1797 (Edició facsímil, València, 1981).

Emilio Iranzo García
Departament de Geografia
Universitat de València

Castell d'Ayora (foto Adela Talavera).

Ayora se situa a l'oest de la província de València, a l'extrem meridional de la vall a què dóna nom. La presència humana ancestral a la zona i un medi físic contrastat expliquen la seua diversitat paisatgística. Té un terme municipal extens (446 km^2), dels de més superfície de la Comunitat Valenciana, que permet identificar diferents tipus de paisatge organitzats en unitats paisatgístiques. Espais valuosos en els aspectes ecològics, històrics i culturals, molts dels quals són reconeguts per la població local a causa d'una càrrega identitària que reforça el sentiment de pertinença i que els converteix en un gran atractiu des del punt de vista turístic. Així, les planes àmplies conreades en fons de vall flanquejades, a orient i occident, per moles i serres on s'alternen forest i conreus; una xarxa hidrogràfica que comença a organitzar-se; les nombroses fonts i brolladors, que expliquen determinats ecosistemes i assentaments humans, i un nucli urbà que s'organitza entorn d'un castell medieval, constitueixen els elements estructurants dels paisatges d'Ayora, que han de ser concebuts, a més de com a marc de vida, com un motor per al desenvolupament.

Les formes del terreny, la litologia i el clima es troben a la base dels paisatges d'Ayora. La importància del clima està en la influència directa en la vegetació i en els aprofitaments agraris. Així mateix, actua com a agent modelador de les formes del terreny, en funció del tipus de materials. El clima d'Ayora és temperat, de tipus mediterrani, encara que amb certs trets de continentalitat. Es tracta d'un clima de transició molt condicionat per la fisiografia i la distància al mar. Així, factors com la disposició del relleu o les diferències altitudinals són els responsables de les diferències tèrmiques i pluviomètriques entre els fons de vall i les zones més elevades del municipi. El nucli urbà, situat a uns 590 m sobre el nivell del mar, registra unes precipitacions mitjanes anuals de 429 mm irregularment repartides, la qual cosa juntament amb unes temperatures mitjanes estivals entorn dels 23,5°C, fan que el clima tinga trets semiàrids. Tanmateix, per efecte de l'altitud alguns sectors són classificats com de tipus subhumit (observatori de La Hunde de Ayora a 1.193 metres d'altitud, registra 600 mm de precipitació mitjana anual).

El municipi d'Ayora se situa a l'interior de la gran fossa tectònica que s'obri, amb una direcció nord-sud, a l'oest del massís del Caroig i a l'est d'una sèrie de moles i serres (la serra de Las Atalayas, la Sierra de Palomeras, el Montemayor, el Puntal del Arciseco i la Sierra del Mugrón). A escala regional, la fossa central és el resultat d'una falla de distensió que es prolonga a través del sistema Ibèric, denominada Arc de Terol-Almansa, i que posteriorment continua el traçat cap al sud a través de les bètiques, que donen lloc a la fossa del Vinalopó. El seu origen és de tipus estructural, però durant el quaternari s'han anat edificant, a partir dels dipòsits arrossegats des dels relleus circumdants, un conjunt de glacis que posen en contacte els vessants amb el fons de la fossa-corredor. L'obertura de la fossa va tindre lloc pel bombament anticlinal, produït en una fase compressiva de l'orogènia alpina, i pel posterior afonament en

Jalance (foto Adela Talavera).

una següent fase distensiva, que va afavorir l'extrusió dels materials del Keuper. Aquestes litologies van quedar cobertes per materials terciaris que, amb els reajustaments del final del cenozoic, van començar a ser buidats, després de l'organització de la xarxa de drenatge. L'acumulació posterior de materials quaternaris que creen cons de dejecció i glacis que, de vegades, obturen l'eixida del drenatge d'algun sector, cosa que genera conques endorreiques (Laguna de San Benito), juntament amb l'erosió diferencial que deixa en relleix llomes i tossals menuts, són els responsables del paisatge actual de l'àrea.

Així doncs, la fossa central, que actua d'espina dorsal i que separa els relleus constituïts per àmplies moles, plataformes tabulars i fosses menudes o corredors interiors, és una vall de valls. És a dir, que al seu interior han quedat al descobert afloraments triàsics en forma de turons i tossals que individualitzen els cursos d'aigua. Els moviments distensius i l'erosió fluvial a la fossa central han donat com resultat un paisatge de pendents suaus, que formen un ampli corredor a la zona meridional entre Ayora i Almansa, que tendeix a complicar-se cap al nord. Per tant, el paisatge d'Ayora té com a component base aquest gran corredor, creat per la prolongació cap al sud de la fossa central, i els relleus tabulars orientals i occidentals.

Igual que en altres sectors del terme, l'aigua és un agent determinant en la configuració del paisatge d'aquesta zona. El clima condiciona l'organització de la xarxa hidrogràfica. Al sector central del terme d'Ayora, tenim cursos d'aigua intermitents, però d'una gran energia durant episodis de precipitacions fortes. Destaca la capçalera del riu Reconque-Cautabán que drena, pràcticament des del sud del nucli urbà d'Ayora, tot l'eix central de El Valle de Cofrentes-Ayora, fins que tributa al riu Xúquer. La capçalera del Reconque-Cautabán està formada per tàlvegs reduïts que s'encaixen en els conglomerats terciaris i que conflueixen en els col·lectors principals: Rambla de la Hoya de Don Gil, Arroyo del Almendralero, Rambla de la Virgen de Gracia, Barranco de la Casa del Manco, Barranco del Sabinar, Rambla de Chiliches i Barranco de la Mora. Tanmateix, no tota la fossa central drena cap al nord. Entorn del llogaret de Casas de Madrona es troba la divisòria d'aigües que fa que part de les aigües es dirigisquen cap a les planes de San Benito.

Però no només els elements del medi físic expliquen el paisatge de l'àrea. La disponibilitat d'un corredor de pendents suaus i molt regularitzats, sòls fèrtils, aigua per al reg i bona accessibilitat són els responsables de la intensa ocupació antròpica. L'activitat agrícola ocupa la part més gran de la superfície, tant en el fons del corredor com en les suaus baixades abancalades dels glacis. En el sector septentrional, la proximitat al nucli urbà fa que el paisatge estiga un poc més fragmentat i siga més heterogeni a causa de les infraestructures i cases de camp. Ací, la combinació d'usos atorga al paisatge un aspecte diferencial. A més, la presència d'un nucli important de població com és Ayora dóna lloc a un mosaic paisatgístic variat i visualment atractiu. Per tant, l'actual aspecte d'aquest paisatge guarda una estreta relació amb dos elements, un de naturalesa física i un altre de naturalesa humana. Ens referim al riu Reconque-Cautabán i les rambles que el conformen i al nucli urbà d'Ayora.

El riu i els seus tributaris s'han encaixat sobre els seus sediments i hi ha generat terrasses fluvials (partides de Chiliches i Palaz) o bé hi han construït un espai pla, favorables per a l'ocupació humana i la pràctica agrícola. Sobre terrasses i planes s'ha estructurat un sistema de regadiu, l'origen del qual està a La Fuente Redonda. En el parcel·lari agrícola, regular en la plana i adaptat a la topografia (abancalat) a les terrasses del riu i barrancs, es combinen els conreus d'hortalisses amb fruiters. El segon element és el nucli urbà d'Ayora. Atés que és el centre neuràlgic de la comarca, les dinàmiques socioeconòmiques són intenses, la qual cosa s'ha traduït en l'increment de l'espai urbà i en la proliferació d'infraestructures i zones de "magatzem" a costa dels espais d'horta. Una dinàmica que es produeix a l'àrea de l'horta d'Ayora i té relació amb la contigüitat del nucli urbà. Sobre l'espai d'horta han proliferat segones residències. Aquest procés ha guanyat intensitat en les últimes dècades com a conseqüència de la disminució de les pràctiques agrícoles. El resultat és un paisatge que transita cap a un urbà dispers. Pel que fa al nucli urbà d'Ayora, aquest ens presenta el paisatge urbà concentrat. Encara que conserva un caràcter rural, la seua condició de capçalera comarcal ha propiciat un creixement superior a la resta de municipis de El Valle de Cofrentes-Ayora.

Amb 5.300 habitants, Ayora és la localitat amb més població de la comarca, que actua com a node comercial i de serveis. Ayora s'ubica precisament al punt de contacte entre les planes d'Almansa-Ayora i l'inici de la part més abrupta de El Valle. El nucli de població té el seu origen en un tossal sobre el qual es troben les restes d'un castell d'origen musulmà, que proporcionava refugi, i en la disponibilitat d'aigua per a l'abastiment humà i el reg. El nucli urbà primitiu va sorgir a la base del tossal del castell. Només queda d'aquest primer assentament l'església

Zarra (foto Adela Talavera).

El Mugrón des de la CV-437 direcció a Alpera , Ayora (foto ESTEPA).

Castellar de Meca i vistes dels conreus, Ayora (foto ESTEPA).

El Mugrón i voltants des del Mirador de la Loma de la Boquera, Ayora (foto ESTEPA).

de Santa María la Mayor. En el segle XIV el duc de Gandia, senyor de la vila, va concedir unes ajudes que van possibilitar la construcció de la població més pròxima a la font, el barri de los Altos. La població musulmana va ser traslladada fora del recinte emmurallat, en un raval situat a l'altre costat de la rambla, denominat la "moreria" o Barrio de Santa Lucía. L'increment poblacional del segle XVI va motivar el creixement urbà més enllà de la muralla, amb una trama més ordenada entorn del carrer major i el de la marquesa. En aquesta expansió, denominada barri de *lo Hueco*, es va construir l'església parroquial de Nuestra Señora de la Asunción i el convent de Santo Domingo. El creixement demogràfic va comportar una expansió urbana durant els segles XVIII i XIX. Es crea el barri de la Solana entre els carrers del Dr. Marín Lacueva i De las Cruces. Pel fet de convertir-se en partit judicial en el segle XIX, Ayora va començar a concentrar altres serveis (notaries, registre de la propietat, guàrdia civil, escola d'educació secundària...). En l'actualitat, Ayora manté la seua capitalitat comarcal, però el seu creixement urbà cap al nord s'ha dut a terme utilitzant una arquitectura poc harmònica amb la tradicional del medi rural, cosa que suposa un impacte en el paisatge.

Al sud-oest del nucli urbà d'Ayora, la partida de La Hoya Gil, un poc més abrupta, està abancalada i el parcel·lari atomitzat i formaun rosari de terrasses conreades d'oliveres, que s'adapten a la topografia. Per la seua banda, al sud de El Centenar la zona està més regularitzada topogràficament i les parcel·les conformen un mosaic agrícola, gairebé geomètric, amb conreus llenyosos de secà (oliveres i ametlers), entre els quals comencen a intercalar-se algun camp de cereals. A mesura que ens dirigim al sud de la fossa central, aquesta es converteix en un ampli corredor, de topografia gairebé plana (glacis), que connecta amb les planes d'Almansa. El corredor s'amplia i el parcel·lari s'estructura en camps cada vegada més grans i irregulars, ja que s'adapta a la topografia lleugerament ondulada del fons. Els conreus dominants són de cereals de secà, entre els quals s'intercala alguna llengua de vegetació natural. La carretera N-330 articula l'àrea en el traçat nord-sud i actua com a eix del corredor.

El sector més meridional del municipi és el de Los Llanos de Almansa i la Laguna de San Benito. El paisatge ací està format per un mosaic agrícola, en el qual es combinen els cereals de secà i oliveres amb nous regadius per aspersió, a partir de l'obertura de pous (cereal, vinya). Efectivament, a les proximitats de la pedania de Casas de Madrona se situa la divisòria d'aigües entre el Reconque-Cautabán, que drena cap al nord i un conjunt de col·lectors que desaigüen a la conca endorreica de San Benito. Aquesta zona és un exemple d'endorreisme semiàrid que té lloc en un espai de topografia gairebé plana, amb absència d'una xarxa

d'hidrogràfica organitzada que en drene la superfície. Les planes de San Benito ocupen l'espai d'una antiga llacuna interior estacional, que s'activava durant els episodis de precipitacions intenses, amb el manteniment de la làmina d'aigua durant períodes de temps llargs. L'acumulació de l'aigua en la unitat s'explica per la progradació d'edificis sedimentaris (cons de dejecció o glacis) que taponen el drenatge i que donen lloc a una conca endorreica periòdicament inundada.

El paisatge zona humida va ser modificat amb la construcció, al principi del segle XIX, d'un drenatge subterrani que evacuava les aigües de la llacuna i la transportava fins a la Rambla de la Virgen de Gracia, on era reutilitzada per al reg de la partida de El Centenar. Amb la dessecació de la llacuna, la seua superfície es va rompre i es va crear un parcel·lari agrícola gran i regular gràcies a les topografies gairebé planes de la zona. Actualment, la galeria de drenatge està cegada i genera, molt puntualment en moments de precipitacions fortes, problemes per acumulació d'aigua. El tipus d'agricultura dominant és la cerealícola, que en algunes parcel·les s'irriga amb sistemes de reg moderns. Els assentaments a la zona són de tipus dispers, exceptuant el llogaret de San Benito, just a la vora de l'antiga llacuna. Generalment estan relacionats amb cases d'ormeig o de camp, amb instal·lacions agrícoles associades (motors, aspersió, basses). Encara que són escasses, també s'han rehabilitat antigues cases de camp com a segones residències. A la perifèria de la llacuna, constituïda per suaus glacis de pendent mínim, els conreus són els ametlers, les oliveres i les vinyes.

A més de la gran fossa central, el terme municipal d'Ayora està travessat per altres fosses de menors dimensions, paral·leles o transversals a la primera. Aquestes són la fossa-corredor d'Alpera, el corredor de Carcelén i la fossa de Las Chofleras. Entre aquest conjunt de fosses i corredors s'eleven relleus tabulars cretacis i una successió de tossals associats a l'extrusió i l'erosió dels algeps, argiles i margues triàsics del Keuper.

A l'oest de la fossa central i al sud de la fossa-corredor de Carcelén, farcida amb sediments miocens sobre els quals s'han format glacis quaternaris, trobem una sèrie de relleus de tipus molar, separats de nord a sud per una fossa, paral·lela a la gran fossa central. Aquesta fossa forma igualment un ampli corredor denominat d'Alpera-Ayora, més conegut com La Vega, fossa de El Rebolloso o fossa de Santa Cruz. A l'oest del corredor d'Alpera-Ayora trobem la Sierra del Cuerno, la Sierra de Palomeras i la de Tortosilla, amb unes riques formacions forestals d'alt valor ecològic; mentre que a l'est s'erigeixen a manera d'illes els blocs de: Las Atalayas-Cerro Gordo-Puntal (en el qual el riu Zarra ha llaurat un congost denominat La Hoz), el Montemayor-Montechico-Arciseco i la Sierra del Mugrón, aquesta última de gran interés geomorfològic, però sobretot simbòlic i patrimonial pel fet de contindre el jaciment ibèric de Castellar de Meca.

El clima de les moles i de les serres de l'oest presenta un tipus climàtic sec-subhumit i un ombroclima sec, encara que amb una certa tendència a subhumit. Les precipitacions es drenen des dels relleus que flanquegen La Vega, per mitjà de col·lectors que s'organitzen en una xarxa, que en direcció nord desaigua al riu Zarra. És una zona de transició entre l'estatge supramediterrani i el mesomediterrani, perquè en alguns punts se sobrepassen altituds de 1.000 metres (Palomeras, 1.258 m, Rocha del Palo, 1.121 m, Pico Colorado, 1.113 m, Muela de Tortosilla, 1.203 m). En La Sierra de Palomeras-Muela de Tortosilla podem diferenciar dues valls entre muntanyes. La vall de La Hunde, entre la Sierra del Cuerno i la Muela de Palomeras, i la vall de El Hontanar-Horcajos, entre la Muela de La Hunde i la Muela de Tortosilla.

La vall de La Hunde organitza els escolaments procedents de les serres per mitjà de la Rambla de Espadilla. Als peus del Puntal de la Cueva Negra s'han acumulat dipòsits quaternaris que formen un glacis menut. Sobre aquests i gràcies a l'abundància de brolladors en aquesta zona com la Fuente de la Cadena (surgència de vessant en el contacte entre les dolomies i les margues), s'ha desenvolupat històricament una agricultura de regadiu, entorn de Las Casas de de La Hunde. La vall de El Hontanar té el seu origen en una fossa tectònica, amb una topografia interior cavallonada, per mitjà de la qual s'organitza la xarxa hidrogràfica. El Barranco del Rebolloso arreplega les aigües dels barrancs menuts i els tàlvegs i drena aquest sector. Tant a les valls com a les serres i les moles, el bosc és la coberta del sòl principal. Conté un dels carrascars valencians més importants acompanyats de pinedes de repoblació. Les activitats antròpiques han estat molt lligades a la silvicultura: explotació de la fusta i caça principalment. Tanmateix, el valor ecològic i simbòlic que ha adquirit l'àrea en l'actualitat es troba a lla base de la seua funció ambiental i social (campaments, refugis, àrees recreatives i camins per a practicar senderisme entorn de La Hunde).

Un altre relleu que estructura el paisatge i que separa pel sud la fossa central de la fossa-corredor d'Alpera és la Sierra del Mugrón. Aquesta té un caràcter muntanyenc i forestal, però també una gran importància cultural i simbòlica, perquè al cim i als vessants septentrionals les hi ha restes d'un assentament antic, actualment desaparegut, conegut com Castellar de Meca. La serra és una formació de tipus costa que té lloc en el període miocé. L'altitud màxima a què arriba la serra és de 1.142 m. El paisatge té molta verticalitat perquè hi dominen els pendents forts (talussos), ocupats per una pineda de pi blanc, acompanyada d'algunes carrasques i coscolls. El sector occidental de la serra es caracteritza per tindre uns vessants de menor pendent. Actualment, la presència humana es limita al pasturatge i a l'agricultura, en alguns vessants de la serra, però es conserven les restes d'un dels jaciments valencians més importants en l'antiguitat: el Castellar de Meca. Es tracta d'un assentament emmurallat, amb les construccions excavades en la roca, camins, escales, conduccions d'aigua i un gran nombre d'aljubs. L'origen de la ciutat està en el segle IV aC (ibèric), però posteriorment va ser ocupada per altres pobles fins al despoblament en el segle XII dC.

A l'est de la fossa central es troba un altre dels conjunts muntanyosos del municipi. Conegut com la Sierra de Ayora, es correspon amb el sector sud-occidental de la plataforma calcària del Caroig. Es tracta d'una zona molt muntanyosa i agresta, amb una fisiografia complexa que proporciona al paisatge un aspecte muntanyenc i forestal. La fisiografia és resultat de la tectònica de blocs, que origina un relleu de moles i taules individualitzades per rambles i barrancs. En aquest àrea del terme d'Ayora podem diferenciar tres sectors. El septentrional està definit pel gran bloc calcari del Caroig-Peñón de los Machos, estructuralment individualitzat pels blocs afonats de la Rambla Molinera i de Las Chofleras. Els moviments compressius i distensius han generat tot un sistema de falles, que són l'origen de taules menudes i moles de sostre pla (La Marta, Loma de la Mojonera, Muela de Bicorp, El Puntal Blanco...), amb el Peñón de los Machos de major altitud, amb els seus 1.094 m. En els seus vorells fallats (sistemes penya-segat-talús), s'encaixen barrancs profunds que atorguen al paisatge una gran verticalitat i un caràcter angost. El paisatge està compost per una matriu forestal en una etapa de successió de la carrasca cap a un matoll arbrat (pi blanc i roig) i un

El Mugrón i voltants des del Mirador de la Loma de la Boquera, Ayora (foto ESTEPA).

Jarafuel (foto Adela Talavera).

coscollar i sobre aquesta una successió de finques agrícoles en què es practica l'agricultura de secà i el pasturatge i la silvicultura.

El segon sector correspon a la fossa de Las Chofleras. S'obri al migdia del Peñón de los Machos i es correspon amb un bloc afonat del tipus graben, que es disloca després dels moviments distensius del final del terciari. El paisatge resultant en aquesta zona d'afonament és el d'una vall estructural intramuntanyosa en el fons de la qual s'han acumulat dipòsits quaternaris que han propiciat la seua parcial posada en conreu.

El tercer sector es correspon amb el sector Colmenares-Gallinero, on la complexitat de les estructures del relleu, de pendents forts i altitud elevada, ha determinat un paisatge muntanyenc i forestal en el qual la presència antròpica està molt limitada i localitzada en aquelles zones en què s'ha pogut desenvolupar un parcel·lari agrícola: masies i caserius vinculats a explotacions agropecuàries, que en el passat funcionaven com a unitats econòmiques (Casa de los Marines, Casas del Modorro, Casa Ibáñez, Casa de los Pepinos, Casa Hoya Matea...). En aquests caserius, l'activitat agrícola es combinava amb altres per a complementar rendes i per a abastiment propi. En aquest sentit, s'hi practicaven el pasturatge, l'extracció de fusta, el carboneig, l'apicultura i la caça, cosa que deixava signes en el paisatge (desforestació, corrals i paridores, abrics de pastors...). Encara que en l'actualitat la major part d'aquestes cases s'han despoblat i algunes parcel·les han sigut abandonades i recolonitzades per la vegetació natural, les finques es continuen treballant. L'estructura del parcel·lari està totalment adaptada a la topografia i apareixen els sistemes de bancals allà on els pendents es tornen impossibles.

BIBLIOGRAFIA

GARCÍA PATÓN, J (2007): *El Valle de Ayora-Cofrentes. Una comarca con sabor a miel*, València,Grupo de Acción Local del Valle Ayora-Cofrentes.

HERMOSILLA PLA, J. (2000): *Turismo rural en Cortes de Pallás*, València, Ayuntamiento de Cortes de Pallás.

HERMOSILLA PLA, J. (2002): *El patrimonio del agua en el Valle de Ayora-Cofrentes*, València, Direcció General de Patrimoni Artístic. Conselleria de Cultura i Educació.

HERMOSILLA, J. (1999): *Los paisajes del agua en el Valle de Ayora. Una apuesta por el Turismo Rural*, Buñol, Mancomunidad Comarcal del Valle de Ayora-Cofrentes.

HERMOSILLA, J. e t al . (2001): *Rutas temáticas del Balneario de Hervideros de Cofrentes*, València, Balneario de Hervideros de Cofrentes, S.A.

IRANZO, E. (2009): *El paisaje como patrimonio rural. Propuesta de una sistemática integrada para el análisis de los paisajes valencianos* (Doctoral dissertation, Tesis de doctorado, Universidad de Valencia).

PÉREZ, A. J. (1999): Otros parajes del agua en el Valle. En Hermosilla, J (Dir): *Los paisajes del agua en el Valle de Ayora. Una apuesta por el Turismo Rural*, Buñol, Mancomunidad Comarcal del Valle de Ayora- Cofrentes, pp. 57-67.

POVEDA, J. V. (2001): *Historia del Valle de Ayora-Cofrentes. Desde la Prehistoria hasta la expulsión de los moriscos (1609)*. Volumen I. Mancomunidad del Valle de Ayora-Cofrentes, Valencia.

RODRIGO, C. (1999): La red hidrográfica del Valle de Ayora. En HERMOSILLA, J. (Dir): *Los paisajes del agua en el Valle de Ayora. Una apuesta por el Turismo Rural*, Buñol, Mancomunidad Comarcal del Valle de Ayora-Cofrentes, pp. 19-36.

SANCHIS, C. (1996): La Vall d'Aiora. En PIQUERAS, J. (ed.): *Geografia de les Comarques Valencianes*, València, Foro Ediciones SL, pp. 11-40.

SANZ DÍAZ, B. (1982): *El Valle de Ayora, València*, Institució Alfons El Magnànim-Diputació de València, 136 p.

Ayora i els seus voltants

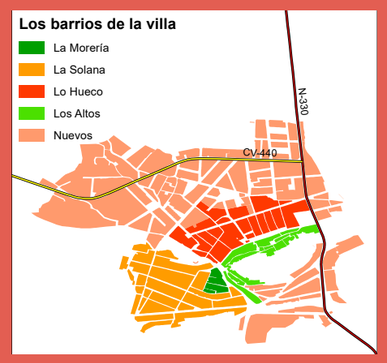

Paisatges habitats

Segorbe i els seus voltants

"Tiene espaciosas calles, buen número de edificios decentes, Iglesia Catedral, y muchos hacendados; pero con todo eso es inferior a diversas villas del reyno; si bien es muy recomendable por su posición ventajosa junto a un cerro a la derecha del Palancia, y como en el centro de las huertas. Dexan allí los montes una hoyada espaciosa de una legua de diámetro, la qual atraviesa el río de poniente a oriente fecundándola con sus aguas. Hay en ella algunas humildes lomas, que la industria ha reducido a graderías para facilitar el riego, guiando las aguas por mil canales hasta los cerros contiguos a las cordilleras de Espadán y Cuevasanta".

"No hay producción alguna en el reyno que dexe de lograrse en aquellos campos, los que dan en el mismo año trigo y maíz, además de la seda. Esto debe atribuirse a lo fértil del suelo, y templado de la atmósfera; pero más aún a la abundancia de aguas. Fuera de las del río logran también la mayor parte de la fuente de la Esperanza, situada al noroeste no lejos de la ciudad, donde hay un cerro de piedra tosca, por cuyas raíces occidentales brotan cristalinas aguas en tanta copia, que bastan para regar 40 hanegadas de huerta. Los manantiales se hallan en un sitio horizontal, forman una balsa, y luego un riachuelo, que dividido corre en tres partes hacia Navajas, Altura y Segorbe: Navajas recibe aguas para regar 360 hanegadas de huerta, Altura para 1.600, y Segorbe para más de 20: estas últimas hacen parte de las 70 que posee la ciudad, las que siguen hacia levante unidas con las de Xeldo y Villatorcas, lugares situados a la derecha del río: a la izquierda quedan los de Peñalba y Castelnou".

A. J. Cavanilles (1797)
Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia

"Segorbe ha crecido allí donde el valle se hace más amplio y cómodo, en las laderas de un cerro coronado por un castillo, junto a excelentes tierras de cultivo, arrastre y depósitos del río".

"Segorbe tiene una interesante trama urbana y entre los principales monumentos cuenta con la catedral (siglo XVI) y las iglesias de San Pedro (siglo XIII), San Martín y Santa Ana (siglo XVII). Conserva dos torres de la muralla romana y lienzos de la muralla medieval".

R. Cebrián (2004)
Por las cumbres de la Comunidad Valenciana: 50 montañas escogidas.

"Los jinetes cabalgan como el rayo
con las astas besándoles los pies.
En la entrada de los toros,
vibra el gentío y suspira por volver"

M. Aucejo Morales (2001)
Himno a Segorbe.

"El excursionista recorre las calles de la parte vieja de Segorbe, en donde el sol se hunde en ellas reafirmando los rasgos de las pulcras fachadas, envolviendo en claroscuros las rinconadas y callejuelas y marcando trazos arabescos sobre los grises pavimentos. Deambula por las calles estrechas, en cuesta, zigzagueantes, doblando esquinas, reparando en los matices antiguos, en los recuerdos medievales que le llaman la atención"

L. Gispert Macián (1982)
Por tierras del Alto Palancia.

"Primeros de septiembre y el aire frío bajando por el Ragudo; más arriba las estrellas del monte, tachas del viento Mil quinientas almas y la Raya de Aragón. Hacia abajo, caídos hacia la mar, por Jérica y Segorbe, los pueblos de Valencia; cuesta arriba, por Sarrión, el áspero, desnudo camino de Teruel."

Max Aub (1943)
El Laberinto mágico: Campo cerrado.

Juan Antonio Pascual Aguilar
Departament d'Història de l'Art
Universitat de València

Josep Montesinos i Martínez
Departament de Geografia
Universitat de València

Paisatge urbà a la vall del Palància, envoltada de planes, muntanyes i boscos, així s'assenta la capital de la comarca valenciana de l'Alt Palància. Ciutat ancorada entre Aragó i València. És cap compartit de la diòcesi Segorbe-Castelló. La situació estratègica i la categoria episcopal van fer de Segorbe un punt clau a l'antic Regne de València. La seua dilatada història ha deixat no poques mostres al seu solar; per això, el seu centre històric, pel ric patrimoni arquitectònic que té, ha sigut declarat Bé d'Interés Cultural.

La ciutat es protegia per una muralla, de la qual queden alguns trams, accessos i torres (Arc de la Verónica, Torre del Verdugo, Torre de la Cárcel, Puerta de Teruel), i conserva també l'aqüeducte que portava aigua a la ciutat.

Els seus carrers es poblen amb un magnífic patrimoni on destaca la basílica-catedral construïda en l'època medieval en estil gòtic de transició i amb ampliacions posteriors en nous estils, com el neoclàssic a partir del segle XVIII (obra academicista de Vicente Gascó), amb pintures de José Vergara i frescos de Manuel Camarón i Luis Planes; hi destaca el temple, la torre campanar i el claustre. A l'interior mostra el Museu Catedralici amb obres de primera línia entre la pintura i l'escultura de la seua col·lecció, on destaquen els retaules (per exemple el retaule major del segle XVI de Vicent Macip i Juan de Juanes); també l'orfebreria i la resta d'objectes litúrgics. Altres esglésies són les de San Martín, San Joaquín y Santa Ana, San Pedro, la de los Franciscanos i Santa María. Té un seminari diocesà. El palau dels ducs de Segorbe i Medinaceli, molt reformat, és ocupat actualment per l'ajuntament.

El Castillo de la Estrella o de Sopeña és el tossal on s'assentava el poder del territori que l'envoltava, avui poc queda de la seua grandesa anterior, ja que les pedres s'han reutilitzat per a la construcció d'edificis a la ciutat. L'ésser humà s'ha assentat en aquest lloc des de fa 1500 anys.

Riu Palància (foto Pep Pelechà).

La ciutat té museus dignes de visita: el Museu Catedralici, les criptes de la catedral, el Museu d'Arqueologia i Etnologia, el Museu de l'Oli, el Centro de Interpretación de les Torres Medievales, el Centro de Interpretación de la Entrada de Toros y Caballos.

Les festes patronals se celebren a partir de l'últim dissabte d'agost, durant dues setmanes, en honor de la Mare de Déu sota la triple advocació de l'Esperança, del Loreto i de la Cova Santa. Estan divididesen dues parts: la primera setmana se centra en els actes religiosos i està declarada com a Festa d'Interés Turístic Nacional. Durant la segona setmana destaca l'Entrada de Bous i Cavalls declarada Festa d'Interés Turístic Internacional i Bé d'Interés Cultural. En altres moments de l'any, la festa de San Antonio Abad al gener, el Corpus Christi al juny,

Llacuna de la Rosa, Segorbe (foto Pep Pelechà).

San Cristóbal al juliol, Ángel Custodio al principi d'agost, la Inmaculada Concepción, Santa Cecilia, la Purísima

Entre la gastronomia destaquen l'olla segorbina, l'arròs al forn, el *puchero* segorbino, les amanides amb productes locals com l'oli d'oliva, les cebes, les tomaques. I també la rebosteria: coques de pimentó *colorao*, coques de poma, pastissos de moniato. El seu pernil i l'embotit ha donat origen a la *Feria de jamón y del embutido artesano*.

Segorbe, ciutat "mil·lenària, episcopal, reial, senyorial i ducal" un lloc on passejar, perdre's vagarejant, admirant l'arquitectura, les restes d'un passat puixant, un present de llaurada i un futur esperançador.

L'ENTORN DE SEGORBE. UN ESPAI DE CONTRASTOS

Segorbe en la segona meitat del segle XVIII

Font: Espinalt i Garcia, Bernardo (1784): *Atlante Español, ó descripcion general de todo el reyno de España*. Tomo VIII. Descripcion del Reyno de Valencia.

"Los alrededores de la c. son deliciosos: colocada en el centro de frondosas huertas, y bañada por las aguas del Palancia, descuella erguida por entre aquellos campos de verdura, convertidos en hermosos jardines. Desde la cumbre del cerro donde está recostada la pobl., se disfruta de una perspectiva deliciosa: allí se presentan de un golpe las dilatadas huertas, y en ellas aquella variedad de verdes propios de los vegetales, sembrados ó plantados por el prudente labrador; vénse las curvas que el r. describe al bajar por la parte occidental; como se dobla en arco para pasar por el N. de la c. y como continúa con declinación al S., serpenteando el valle: distínguense los canales de riego, las casas de campo y los lugares v e c, quedando á los pies el cas. de la población."

Madoz, Pascual (1849): *Diccionario geografico-estadistico-historico de España y sus posesiones de ultramar*, tom XIV.

Una de les principals característiques de l'entorn de la ciutat de Segorbe és l'estructura envoltant dels paisatges que rodegen la població. En això juga un important paper el relleu, la ubicació originària de la ciutat i el

Riu Palància (foto Pep Pelechà).

Jérica (foto Pep Pelechà).

riu Palància. Enclavat el nucli històric en una penya des de la qual es dominen les terres circumdants, la ciutat creix al llarg del temps des del castell, el seu punt més alt, escampant-se contínuament pels vessants que miren al sud i a l'oest, perquè al nord i a l'est la penya sobre la qual es troba és massa costeruda.

Aquesta estructura envoltant és fruit d'un substrat geològic i topogràfic marcadament diferencial segons estiguem a un costat o l'altre del riu Palància. L'entorn de Segorbe és una subsidència semicircular, tancada entre les serres d'Espadà (al nord-est) i la Calderona (al sud-oest), que és seccionada pel riu. En el marge esquerre, en el contacte amb la serra d'Espadà, el relleu és abrupte, perquè s'ha construït sobre un conjunt uniforme de materials molt durs, dolomies juràssiques, a la base del qual el riu s'ajusta. Sobre el marge dret, el contrast litològic és variat: per la part nord, el riu abandona el congost que ha seguit al llarg d'aproximadament dos quilòmetres de recorregut, que travessa un paquet de tosques calcàries amb els seus dibuixos capritxosos i fantasmagòrics.

Al final d'aquest estretall el riu s'obri sobre un conjunt reduït de materials relativament recents (crostes calcàries i estructures de tova calcària de la transició del terciari al quaternari), amb característiques que van permetre la construcció laboriosa dels regs de la plana nord de Segorbe. La zona és una unitat de paisatge complexa en què s'integra l'origen de les aigües (provinents del Manantial de la Esperanza, localitzat a uns cinc quilòmetres al nord de la població), l'organització jerarquitzada del sistema de séquies i l'espai en què es desenvolupen els conreus, amb bancals descendents ajustats als diversos plans d'inclinació dels vessants i la plana al costat del riu.

Aquesta depressió reduïda, la dels regs amb aigües del Manantial de la Esperanza, queda orlada cap a l'oest i el sud per un conjunt un poc més antic de litologies, compostes principalment per conglomerats i arenoses del miocé, sobre aquestes s'han alçat els regadius les aigües dels quals provenen majoritàriament del riu Palància i, encara més cap a occident, els sistemes de conreus de secà. El conjunt estructural de paisatges que caracteritzen l'entorn de la ciutat de Segorbe està tancat, pel sud, per la sobreelevació formada per la Peña Dorada, la Loma de Cabrera i el Cerro de Altamira, a l'altura de la població de Geldo.

Jérica (foto Pep Pelechà).

EL RIU PALÀNCIA. UNA PRESÈNCIA CONSTANT EN L'ESDEVENIR DE LA POBLACIÓ

Al llarg d'aproximadament tres quilòmetres, el Palància travessa el terme municipal des del nord-oest al sud-oest. Un recorregut curt que és suficient, perquè juga un paper vertebrador estratègic. Es tracta d'un corredor fluvial que hi aporta no només les aigües, sinó que dota de singularitat el mosaic paisatgístic de diverses maneres: ja siga amb el seu bosc de ribera estret; bé per l'ús social dels seus marges, element cultural (identitari) de marcada empremta en la seua població i, més fonamental encara, per l'aportació permanent de l'aigua necessària per a construir part dels sistemes de reg, eminentment tradicionals, de les amples planes de l'oest i el sud de la ciutat.

Detall del Salto de la Novia, Navajas (foto Pep Pelechà).

EL SECÀ TRADICIONAL DE L'ENTORN DE SEGORBE

La preservació dels conreus de secà s'ha mantingut al llarg del temps. El seu parcel·lari, els abancalaments i els tipus de collites mantenen l'estructura tradicional de manera que el valor patrimonial és recognoscible. Encara avui dia estan presents les plantacions de cereals, olivera i vinya. L'olivera és el conreu amb major ascendent en la cultura agrícola de secà actual. Cal tindre en compte, a més, el valor simbòlic i mil·lenari de la seua explotació exemplificat en la inclusió en els catàlegs d'arbres monumentals de l'"Olivera Morruda". Localitzada al camí a la Masia de Ferrer, la Morruda és un exemplar d'aproximadament 1500 anys d'edat. La relació camp-ciutat està registrada per la recuperació com a Museu de l'Oli d'una antiga almàssera ubicada en el nucli històric de Segorbe.

L'ESTRUCTURA DEL POBLAMENT D'UNA VALL FÈRTIL AMB POSICIÓ ESTRATÈGICA

La localització interior amb transició a les terres continentals de la península, recolzada en la facilitat d'accés a través del riu Palància, juntament amb l'accessibilitat de gran part de les seues terres per a ser conreades, ha creat un entorn d'assentaments de població realment singular, perquè en menys d'un radi de cinc quilòmetres de distància de Segorbe es troben les poblacions de Navajas, Altura, Cárrica (pedania de Segorbe des del 1846, també coneguda com Peñalba), Geldo i Castellnovo, tots amb un caràcter rural i agrícola marcat.

Es dóna també un model històric d'ocupació dels espais oberts agrícoles. A més de les construccions relacionades amb les formes tradicionals de treball de la ramaderia (corrals) i l'agricultura (cases i casetes de camp i ormeig), destaquen les masies com a unitats productives i, entre aquestes, el tipus de masies fortificades (caracteritzades per estar compostes d'un conjunt de construccions, entre les quals hi ha elements defensius com murs i torres de guaita), de les quals encara queden bons exemples com la Masia de San Juan (Altura). La Cartuja de Val de Cristo mereix un esment especial (també al terme municipal d'Altura), conjunt (ara en ruïnes) que constitueix un magnífic exemplar del gòtic valencià; la seua construcció es va iniciar el 1836.

BIBLIOGRAFIA

CÁRCEL ORTÍ, V. (2001): *Historia de las tres diócesis valencianas. Valencia, Segorbe-Castellón, Orihuela-Alicante*, València, Generalitat Valenciana.

CAVANILLES, A. J. (1797): *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*, Imprenta Real, Madrid (Edició facsímil, València, 1981).

GIMENO ROYO, R. (2005): *Catálogo florístico, etnobotánica y plantas medicinales de la comarca del Alto Palancia*, Castelló de la Plana, Diputació de Castelló.

GISPERT MACIÁN, L. (2006): *Segorbe, descubrir su naturaleza: 19 rutas a pie*, Segorbe, Ayuntamiento de Segorbe.

GISPERT MACIÁN, L. (2000): *Por las orillas del Palancia*, Segorbe, Ayuntamiento de Segorbe.

HERMOSILLA PLA, J. (2005): *Los paisajes de regadío en el Alto Palancia: sistemas y elementos hidráulicos*, València, Direcció General de Patrimoni Cultural Valencià.

MARTÍN ARTÍGUEZ, R. (2006): *Entrada de toros de Segorbe. Fiesta de interés turístico internacional*, Segorbe, Ayuntamiento de Segorbe-Bancaixa.

MARTÍN ARTÍGUEZ, R. (1999): *Las fortificaciones de Segorbe a lo largo de la historia*, Segorbe, Ayuntamiento de Segorbe.

OLIVER, J.A. (1994): *La estructura productiva agraria en la comarca del Alto Palancia*, València, Ados.

PALOMAR MACIÁN, V. I BERGA PÉREZ, A. (2005): *Rehabilitación del patrimonio histórico y urbano del casco antiguo de Segorbe, 1999-2004*, Segorbe, Ayuntamiento de Segorbe.

PÉREZ GARCÍA, P. (1998): *Segorbe a través de su historia: despegue económico y cambio social en la capital del Alto Palancia*, Segorbe, Publicaciones de la Mutua Segorbina de Seguros.

POYATOS SEBASTIÁN, J. (2002): *Segorbe. Lectura de un paisaje*, Segorbe, Ayuntamiento de Segorbe.

SIMÓN ABAD, R. (2014): *Guía turística e histórica del municipio de Segorbe*, Castelló, Sar Alejandría.

VIDAL PRADAS, E.D. (2006): *La Cartuja de Vall de Crist en el fin del Antiguo Régimen, siglos XVIII-XIX*, Castelló, Universitat Jaume I.

VILLAGRASA Y TERUEL, F. (2001): *Antigüedades de la Iglesia Catedral de Segorbe y catálogo de sus obispos (1664)*, Castelló, Bancaixa.

Segorbe
i els seus voltants

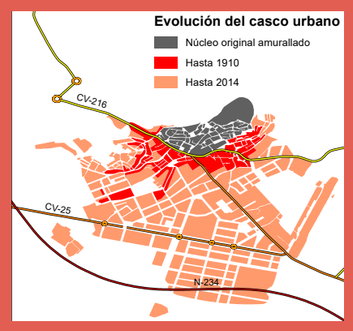

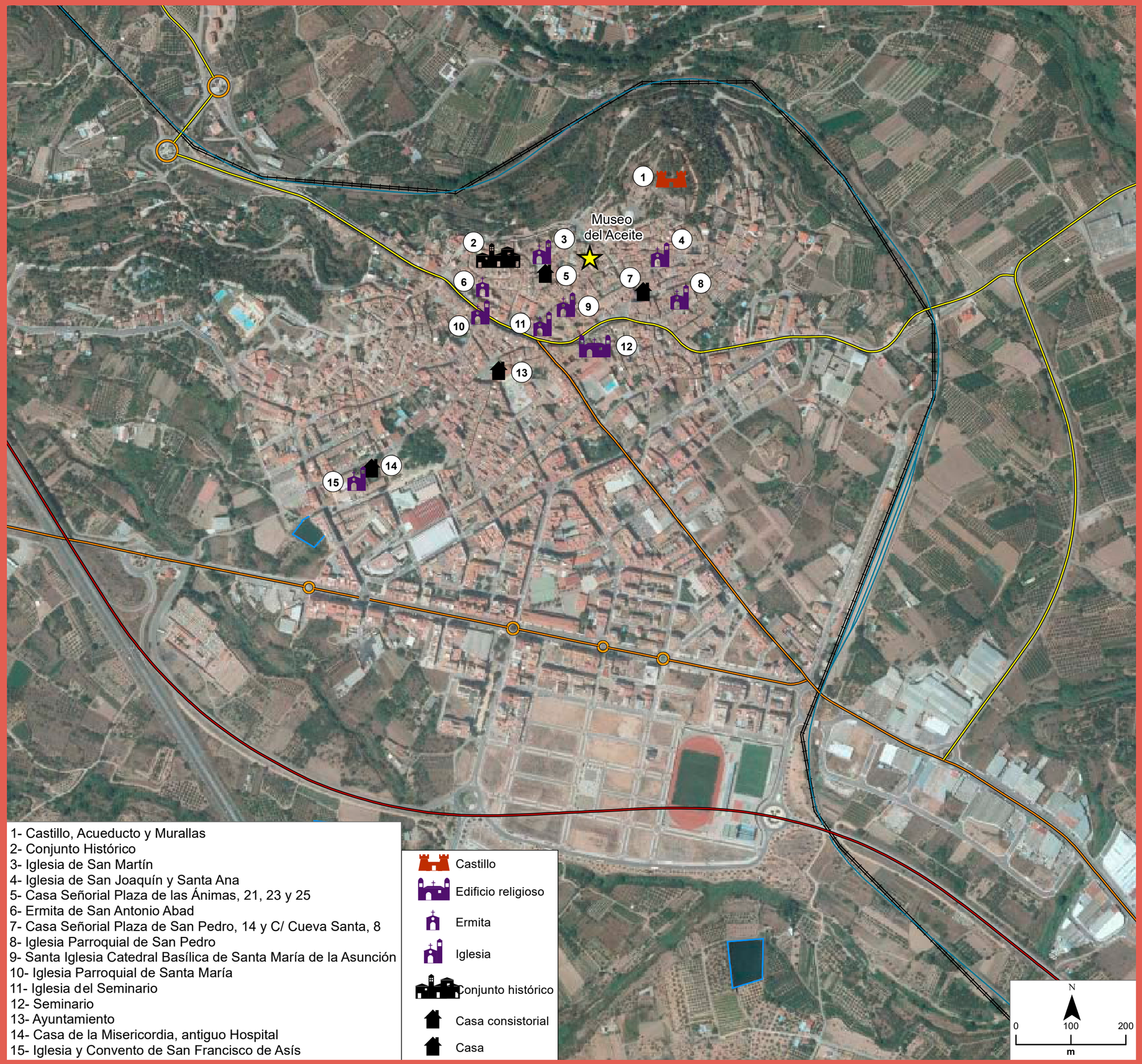

Paisatges habitats

Llíria, l'antiga Edeta

"...Sobre el monticle de Sant Miquel: els arqueòlegs hi han trobat les restes d'una notable població ibèrica, Edeta. Les excavacions realitzades en el seu vessant oriental han tret a la llum una col·lecció de ceràmica pintada que, segons sembla, és la més important sèrie de documents gràfics que posseïm per al coneixement de la vida i els costums del poble iber."

J. Fuster (1971)
Viatje pel País Valencià. Joan Fuster, Obres completes.

"La villa actual s'empara d'un amfiteatre aclofat al NE d'uns tossals que presideixen la vella horta i amb una eminència secundària –la de la vida antiga- avançada a l'E. Dels tres tossals periurbans que hi són presents (Sant Miquel, Santa Bàrbara i de la Torreta), el de Sant Miquel (269 m, al S) acollia també la ciutat d'Edeta, un dels centres urbans més importants de la cultura ibèrica al nord del Xúquer. Baix la dominació romana es va organitzar l'horta del terme, que es nodreix de la Font de Sant Vicent, situada a 3 km al NE de la població."

V. M. Rosselló Verger (1995)
Geografia del País Valencià.

"...Y alternando después eriales con campos cultivados llegué a la ermita y fuente de San Vicente... Dicha fuente brota por entre peñas calizas, y sus cristalinas y deliciosas aguas unidas a las de otros manantiales vecinos forman un canal de tres muelas... No tienen los de Líria más aguas para mantenerse y para regar sus huertas que las de la fuente, que vienen a descubierto por más de media legua."

A. J. Cavanilles (1797)
Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia.

José Luis Jiménez Salvador
Departament de Prehistòria, Arqueologia i Història Antiga
Universitat de València

Olocau (foto Pep Pelechà).

Llíria, municipi de 229,82 km^2, capital de la comarca del Camp de Túria, conté uns paisatges en què conviuen zones abruptes, corresponents als primers contraforts de la serra de la Calderona i planes suaus que ocupen el marge esquerre de la ribera del Túria. L'activitat agrícola ha configurat distintes unitats paisatgístiques –regadius tradicionals, nous regadius, secà– que des de l'últim terç del segle xx han vist com han guanyat terreny noves activitats relacionades amb el sector industrial (Devís i Iranzo, 2011: 39).

Reconeguda per mèrits propis com Ciutat de la Música, Llíria reuneix uns recursos patrimonials, tant des de l'àmbit cultural com el natural, d'un atractiu enorme.

DE CAPITAL IBÈRICA A MUNICIPI ROMÀ

El topònim Llíria està unit al d'Edeta, nom a què s'associa la ciutat ibèrica assentada als vessants del Tossal de Sant Miquel, a uns 500 m del nucli urbà de Llíria, i que va gaudir de la categoria de ciutat-estat en el més alt de la jerarquia política i territorial dels ibers a terres valencianes entre els segles vi al ii aC (Bernabeu *et alii*, 1987; Bonet, 1995; Bonet i Mata, 2001; Bonet *et alii*, 2007). Les al·lusions als edetans estan presents sobretot en les fonts llatines. La primera va correspondre a una *regio Edetana*, proporcionada per Plini el Vell en la seua *Naturalis Historia*, escrita en el segle i dC. Un segle després, el geògraf grec, Claudi Ptolemeu va fer esment d'una *Edeta kaì Leíria*, que constitueix l'única referència inequívoca al nucli urbà d'Edeta constatat en les fonts literàries antigues (Ledo, 2011: 30-31).

L'expansió de fenicis i grecs pel Mediterrani occidental va propiciar contactes comercials importants amb els ibers del territori edetà afavorits per l'existència de punts d'ancoratge com el de Cabanyal-Malva-Rosa (València) i el port d'*Arse* (Sagunt), als quals arribaven productes envasats en àmfores, fonamentalment, vi i oli, que es transportaven fins a *Edeta* i poblacions veïnes (Mata, 2011).

Fruit d'una organització social complexa i jerarquitzada, els ibers es van establir en territoris independents, cada un regit per una ciutat que exercia el domini i el control sobre un nombre variable de poblacions de diversa categoria, poblats, caserius i fortificacions. Al terme de Llíria, la ciutat enclavada al Tossal de Sant Miquel amb prop de 10 ha de superfície, va exercir aquesta funció de lideratge sobre altres assentaments, sobretot caserius, com el Safareig, la Foia, el Cabeçol i Rascanya, dedicats a l'explotació agropecuària, així com el Castellet de Bernabé, granja fortificada de 1000 m2 de superfície; però també sobre poblats com la Mont-ravana amb una superfície entorn de 6000-8000 m^2 i fortificacions, com Cova Fo-

Lliria i Camp de Túria (foto Pep Pelechà).

Llíria i al fons la Calderona (foto Pep Pelechà).

radada, de 3800 m^2 de superfície. *Edeta* va arribar a disposar de 16 fortins en el segle IV aC. Aquest domini s'estenia a altres poblacions localitzades en els termes pròxims, cas La Seña (Villar del Arzobispo), la Torre-seca (Casinos) o el Puntal dels Llops (Olocau). En els seus paisatges predominaven els camps de cereals i de lleguminoses, però també estaven molt presents les oliveres i les vinyes, a més d'altres fruiters com ametlers, figueres i magraners. Els ruscos cilíndrics de ceràmica, documentats en la pràctica totalitat d'assentaments, testimonien la importància que els ibers concedien a l'apicultura (Bonet i Mata, 1995).

La Universitat de València, per mitjà del seu departament de Prehistòria i Arqueologia, va desenvolupar entre els anys 2005 i 2007 un projecte titulat *De lo real a lo imaginario*, orientat a l'estudi de la flora dels ibers, entre els segles VI i I aC. Amb un enfocament interdisciplinari, s'ha atés tant el vessant paleobotànic, basat en estudis palinològics, antracològics i paleocarpològics, com l'iconogràfic, i s'han registrat totes les representacions de plantes sobre diversos suports: ceràmica, elements arquitectònics i escultura en pedra, objectes metàl·lics i monedes, tenint en compte el context i la cronologia. No cal dir que el territori edetà ha constituït una de les principals fonts de subministrament de dades, que ha permés elaborar un catàleg de plantes conegudes, be físicament (la realitat), bé de manera figurada (l'imaginari).

La investigació arqueològica ha revelat que, entre el 180 i 150 aC, tant el Tossal de Sant Miquel com la major part de recintes fortificats van ser destruïts violentament i abandonats, en uns casos temporalment i, en altres, definitivament. Aquests episodis s'inscriuen en l'acció de Roma, una vegada que havia eliminat el seu rival de la península Ibèrica, Cartago, de no tolerar les diverses revoltes promogudes per comunitats indígenes en els últims anys del segle III aC i els primers del II aC.

Continuant en clau arqueològica, hi ha constància d'una nova ocupació ja ben entrat el segle I dC a la zona de la plana sobre la qual s'ha desenvolupat el nucli urbà fins a l'actualitat (Bonet, 1995: 527-529; Escrivà i Vidal, 1995; Escrivà *et alii*, 2001). Sobre la ciutat romana, l'exponent més destacat el constitueix el santuari i complex termal situat a la partida de Mura que per la seua entitat i més que notable grau de conservació, la situen en lloc preferent dins dels establiments termals romans de la península Ibèrica. És molt probable que darrere d'aquest conjunt arquitectònic imponent estiguera la mà de Marc Corneli Nigrí, el més il·lustre edetà conegut que va estar a punt d'arribar a ser emperador de Roma. Una vegada que concloguen els treballs de posada en valor, representarà un dels reclams turístics principals a l'hora de planificar una visita a Llíria i els seus voltants. Aquesta posada en valor ja és realitat en el cas dels dos mausoleus romans descoberts al final

Benissanó i la Pobla de Vallbona des de Llíria (foto Pep Pelechà).

Sant Miquel de Llíria (foto Pep Pelechà).

del segle passat al solar situat al carrer General Ferrando i que han sigut preparats perquè el visitant contemple una mostra de com era la necròpolis més important d'Edeta (Aranegui, 1995). Així mateix, val la pena acostar-se a les restes de l'arc monumental conegut com el Molló del Pla de l'Arc, que devia ser un dels monuments més excel·lents de l'antiga ciutat romana.

Encara que molt transformat pel pas del temps, el que avui dia es denomina parc de Sant Vicent, situat a 3 km del nucli urbà de Llíria, ja va ser explotat com a brollador en època romana on va arribar a construir-se un temple dedicat a les Nimfes; s'esmenta en una inscripció exposada en l'espai dels mausoleus romans. Les seues restes van ser dibuixades pel viatger francés Alexandre de Laborde el 1806. Segles després, el temple pagà va donar pas a una ermita cristiana erigida en el segle XVIII sota l'advocació de Sant Vicent Ferrer, en record del miracle amb què va pal·liar la sequera persistent que patien els llirians l'any 1410.

UN BINOMI PERFECTE: CULTURA I NATURA

Tant la visita del barri antic com dels tossals veïns i paratges naturals constitueixen experiències molt gratificants. Per s fer-se una idea formada del paisatge urbà de la Llíria medieval, és recomanable perdre's entre els carrers que configuren la denominada Vila Vella, al tossal de la Sang. Fàcilment es percep l'empremta de la trama urbana de la *Lyria* musulmana que va tindre una alcassaba i una medina. La primera dominava la part més alta de la ciutat, en l'actualitat ocupada pel Museu Arqueològic de Llíria (MALL) –edifici que exteriorment intenta recrear-la– i que tenia una muralla pròpia que encara pot contemplar-se a la costera que porta a l'església de la Sang (Escrivà i Vidal, 2005). La medina, completament protegida per una muralla emmerletada, reunia diversos elements clau en tota ciutat islàmica, com la mesquita, les restes de la qual es troben integrades a l'església de la Sang, el soc i els banys, aquests últims localitzats extramurs a l'actual carrer d'Andoval, que han sigut objecte d'una rehabilitació recent i excel·lent que ha fet possible que puguen ser visitats.

Vistes del Camp de Túria des de Sant Miquel, Llíria (foto Pep Pelechà).

L'església de la Sang constitueix un monument de visita obligada pel seu enorme atractiu. Construïda en el segle XIII, arran de la conquesta cristiana de la localitat, aconseguida per Jaume I el 1239, suposa un exemple de transició preciós del romànic al gòtic amb unes pintures magnífiques del segle XIII i un teginat mudèjar d'extraordinària bellesa, recolzat sobre arcs diafragmàtics. Les pintures murals gòtiques de l'església del Bon Pastor resulten igualment molt interessants. L'arquitectura domèstica baixmedieval està representada pel Forn de la Vila i Ca la Vila Vella, antiga cambra dels Jurats i actual seu del Museu Silvestre d'Edeta, dedicat a un dels més significatius artistes plàstics valencians del segle XX.

A partir de la segona meitat del segle XVI, el centre neuràlgic de la ciutat es va disposar en una cota més baixa i es va configurar una Plaça Major, presidida per un edifici d'estil renaixentista conegut com Ca la

Vistes del Camp de Túria des de Sant Miquel, Llíria (foto Pep Pelechà).

Vila, que actualment constitueix la seu de l'Ajuntament llirià. En aquesta mateixa plaça se situa l'església de l'Assumpció, construïda al llarg del segle XVII, d'estil barroc. L'apartat d'arquitectura religiosa es completa amb les esglésies de la Mare de Déu, a la Vila Vella, convent i església de la Mare de Déu del Remei, al barri de la Part d'avall, i església de Sant Francesc, al barri del raval.

Els dos tossals que s'erigeixen juntament amb el nucli de població, Santa Bàrbara i Sant Miquel, acullen dues ermites: la primera dedicada a Santa Bàrbara i Sant Sebastià va ser destruïda en la Guerra Civil Espanyola, mentre que la segona va ser dedicada a Sant Miquel, patró de la localitat. Els dos tossals proporcionen unes vistes panoràmiques incomparables, tant de la ciutat com dels voltants.

Aquest excel·lent conjunt de recursos de patrimoni cultural material es complementa amb altres de naturals de gran valor paisatgístic que poden gaudir-se en qualsevol de les tres zones de bosc: la Buitrera, el Coto de Català i el Coto de Izquierdo, tan bon punt eixim del nucli urbà. A uns 15 km de Llíria, en direcció Alcublas, es troba La Concòrdia, la partida rural més gran del terme llirià, situada als primers contraforts de la serra de la Calderona, que reuneix unes condicions excel·lents per a la pràctica del senderisme o, si es prefereix, permet visitar el Castellet de Bernabé, poblat ibèric d'atractiu indubtable.

Des de l'Ajuntament de Llíria s'ha elaborat un programa de rutes interessant que inclou la Ruta genèrica, Llíria Històrica, o rutes de caràcter temàtic com la Ruta Iberoedetana, Edeta Romana, Lyria Medieval, Llíria del Renaixement i Barroc, i Ruta dels Museus de Llíria. Una altra proposta molt atractiva és la relacionada amb les rutes de senderisme homologades: la Ruta dels Ermites, la Senda dels Tossals (PRV 365) i les quatre sendes que circulen per la partida de la Concòrdia. Per la seua banda, la Diputació Provincial de València, per mitjà del seu Museu de Prehistòria juntament amb la Conselleria de Turisme, Cultura i Esports de la Generalitat Valenciana van posar en marxa el 2012 la Ruta dels Ibers, en la qual Llíria ocupa un lloc destacat perquè inclou dos dels nou jaciments proposats: el Tossal de Sant Miquel i el Castellet de Bernabé. Totes les rutes permet mostrar a un nombre cada vegada major de visitants els recursos patrimonials esplèndids, tant culturals com naturals, que reuneix Llíria i el seu terme.

BIBLIOGRAFIA

ARANEGUI, C. (1995): "Los monumentos funerarios romanos descubiertos en Edeta (Llíria, Valencia)", *Saguntum: Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia* 29, 197-210.

BERNABEU, J., BONET, H. I MATA, C. (1987): "Hipótesis sobre la organización del territorio en época ibérica plena: el ejemplo del territorio de Edeta-Liria", *Iberos. Actas de las 1 Jornadas sobre el Mundo Ibérico* (Jaén, 1985), Jaén, pp. 137-156.

BONET, H. (1995): *El Tossal de Sant Miquel de Llíria: la antigua Edeta y su territorio*. València, Museo de Prehistoria de Valencia.

BONET, H. I MATA, C. (1995): "Testimonios de apicultura en época ibérica", *Verdolay: Revista del Museo Arqueológico de Murcia* 7, 277-285.

BONET, H. I MATA, C. (2001): "Organización del territorio y poblamiento en el País Valenciano entre los siglos VII al II a. C.", en Berrocal Rangel, L. i Gardes, Ph. (coord.). *Entre celtas e íberos: las poblaciones protohistóricas de las Galias e Hispania*, (*Bibliotheca Archaeologica Hispana* 8), Madrid, Real Academia de la Historia - Casa de Velázquez, pp. 175-186.

DEVÍS, I., IRANZO, E. (2011): "Los paisajes de Llíria", en Hermosilla, J. (dir.). *Llíria Historia, Geografía y Arte*, València, M. I. Ajuntament de Llíria, volum II, pp. 39-43.

ESCRIVÀ, V. I VIDAL, X. (1995): "La partida de Mura (Llíria, Valencia): un conjunto monumental de época Flavia", *Saguntum: Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia*, 29. 231-240.

ESCRIVÀ, V. I VIDAL, X. (2005): *El Museu Arqueològic de Llíria. MALL*. Llíria: M.I. Ajuntament de Llíria.

ESCRIVÀ, V., MARTÍNEZ, C. I VIDAL, X. (2001): "*Edeta kaì Leirìa*. La ciutat romana d'Edeta d'època romana a l'antiguitat tardana", *Lauro* 9, 13-92.

HERMOSILLA PLA, J. (dir.) (2011): *Llíria. Historia, Geografía y Arte*, València, M. I. Ajuntament de Llíria.

LEDO, A. (2011): "Edeta y Edetania en las fuentes antiguas", en Hermosilla, J. (dir.). *Llíria. Historia, Geografía y Arte*. M.I, València, Ajuntament de Llíria, volum I, pp. 29-33.

MATA, C. (2011): "Edeta: una Ciudad-Estado Ibérica", en Hermosilla, J. (dir.). *Llíria. Historia, Geografía y Arte*, València, M.I. Ajuntament de Llíria, volum I, pp. 28-46.

Departamento de Prehistoria y Arqueología, UV. *De lo real a lo imaginario. Http://www.florayfaunaiberica.org/el_proyecto.html*

Llíria, l'antiga Edeta

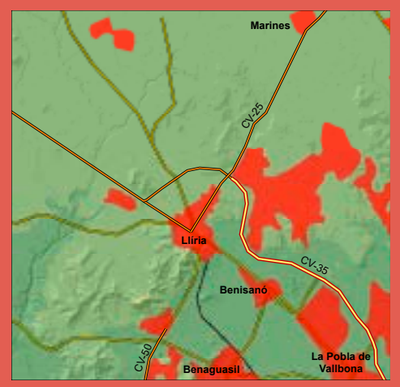

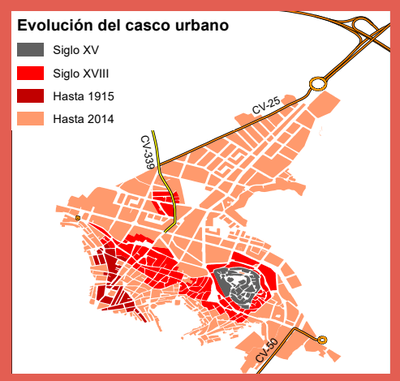

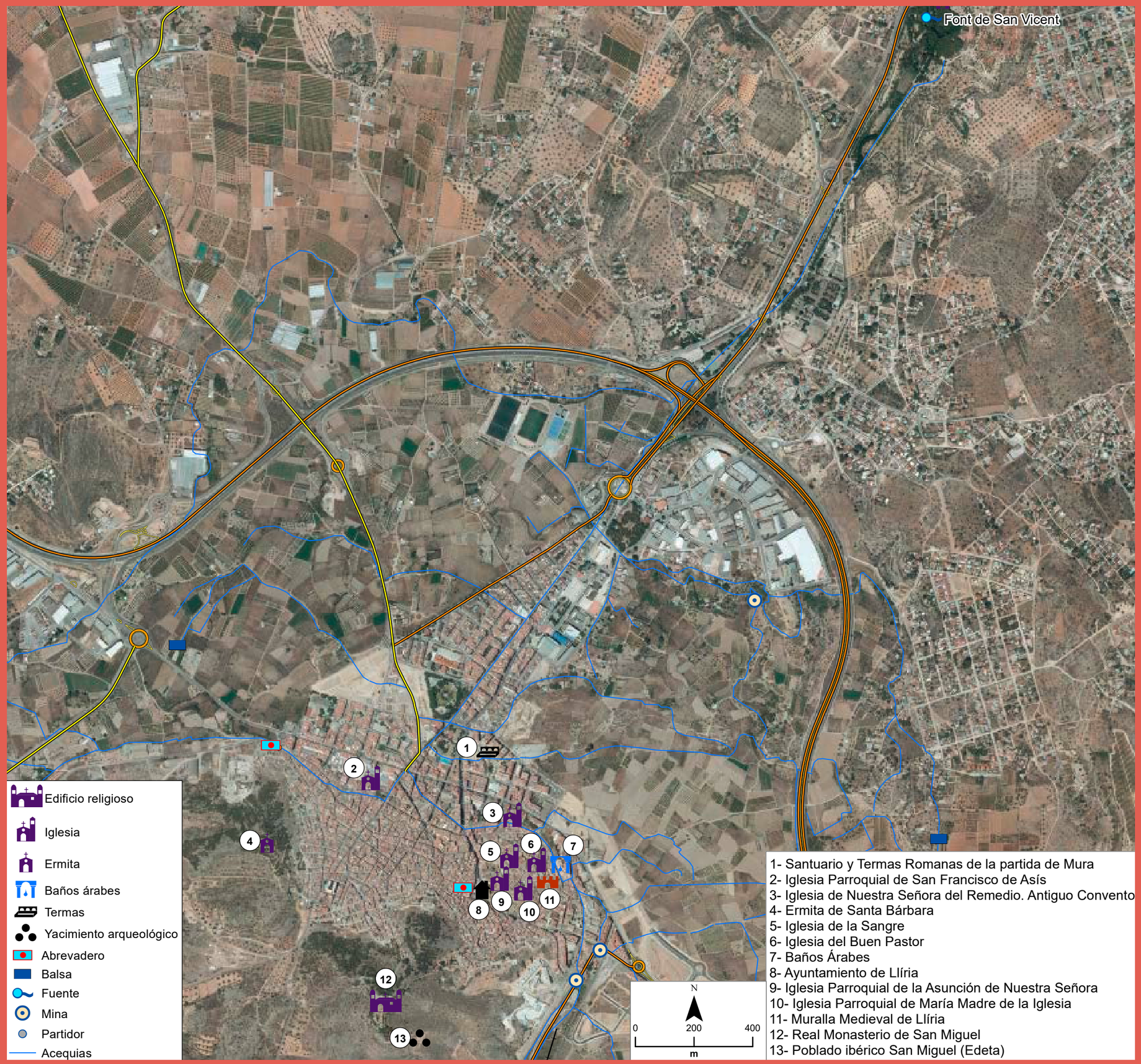

Paisatges habitats

Els horts de tarongers d'Alzira i Carcaixent

On la natura i l'art concorren per a recrear els sentits

"A la salida del arrabal de San Agustín [en Alzira] hay 250 huertos plantados de naranjos y frutales, regados con norias o senias, que por su hermosura y lo bien cultivados pueden llamarse con razón el jardín del reino de Valencia; y sirve igualmente este sitio de un hermoso y delicioso paseo para los habitantes, estendiéndose por toda la derecha del Júcar hasta salir de aquellos."

Pascual Madoz (1845)
Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus posesiones de ultramar.

"Dejando Alcira [...], sigamos el original y admirable aspecto del camino carretero de Carcagente. Nada más bello que ese trayecto de una legua, sin igual quizá en Europa, por la hermosura que presentan los naranjos y las palmeras que exclusivamente a derecha y a izquierda cubren los huertos cercados de pared, con casas anexas de recreo, muchas de ellas con escudos de armas sobre la puerta, cuyo distintivo denota el alto precio en que se estimaban estas fincas por las distinguidas familias propietarias. Estos huertos son los primitivos del país, cuando el naranjo era árbol de huerto o de jardín."

"...En cuanto el viajero descubre Carcagente se presenta a la vista su encantadora y fértil campiña, poblada de colosales naranjos y de elevadas palmeras, que desafían la altura de los campanarios de las iglesias y la de las torres del grandioso y moderno caserío que constituyen esta bonita villa."

Vicente Lassala (1871)
Reseña de la visita de inspección de inspección de la agricultura de la parte litoral del mediterráneo, al sur de la provincia de Valencia.

"En el mes de abril y de mayo es cuando hay que visitar los hermosos naranjales de Carcagente y de Alcira. Entonces los naranjos, que aún conservan parte de sus frutos, están al mismo tiempo cubiertos de esas flores maravillosas [...]. No puede uno hacerse una idea de la intensidad del perfume que esparcen los naranjos. [...]. Abundan tanto las flores que si un viento un poco fuerte las hace caer, cubren el suelo de una espesa capa blanca, como si fuera nieve."

Gustavo Doré (1874)
Viaje por España.

"El campo sigue bajo el monocultivo del naranjo, y por el se desparraman las casas de labor de los huertos, de la mayoría de los cuales salían altas chimeneas de las norias de vapor que, desde finales de siglo, abastecían de agua de riego a los huertos. En muchos de ellos hay casas de recreo –algunas de verdadero gusto– en las que veranean sus propietarios, tradicionalmente."

Lluís Guarner (1974)
Valencia, tierra y alma de un país.

"Al ver los frondosos naranjales de la Ribera del Júcar, el menos fantaseador piensa en el renombrado y fabuloso Jardín de las Hespérides. Inmenso jardín parecen, en efecto, los campos en que crece y prospera ese árbol privilegiado, en el cual todo es bello."

Teodor Llorente (1889)
España. Sus monumentos y arte. Su naturaleza e historia, Valencia.

"Si fem el viatge en primavera, quan la flor clapeja la massissa frondositat, els horts són un espès estany de perfum que l'aire empenta cap als pobles: la flor, escandalosament blanca sobre el verd obscur del fullam, dóna la mesura de les previsions de collita. Si la nostra visita s'esdevé en ple hivern, serà ja el fruit aconseguit, les mitològiques pomes d'or, temptant la dent i el llavi, allò que ens oferirà la branca cansada. Cada arbre és una constel·lació suculenta. Hi ha varietats que produeixen el seu fruit en èpoques més avançades, fins a l'entrada mateixa de l'estiu, i el compaginen amb la primera flor."

Joan Fuster (1984)
Viatge pel País Valencià.

Ester Alba Pagán
Adrià Besó Ros
Departament d'Història de l'Art
Universitat de València

Horts d'Alzira i la Murta (foto Pep Pelechà).

El taronger ha sigut conegut en terres valencianes des de l'edat mitjana com un apreciat arbre de jardí que creixia de manera aïllada com a ornament d'algunes cases de camp i majoritàriament en horts de recreació periurbana fertilitzats pel cabal de les séquies, on convivia formant quadres o fileres amb altres espècies com el magraner, la morera, la murta i altres verdures i plantes aromàtiques. El poeta d'Alzira Ibn Khafaja (1058-1139) va dedicar alguns versos a exaltar la sensualitat de la flor del taronger. La producció de taronges es destinava a l'autoconsum o a la comercialització a escala reduïda. A pesar de les previsions optimistes de Cavanilles després de visitar l'hort del rector Monzó, el conreu comercial del taronger no arribaria a un definitiu fins a la segona meitat del segle XIX, quan van confluir alguns factors com la crisi sericícola, la demanda de fruita fresca per part de països europeus, la implantació del ferrocarril i la navegació a vapor, l'interés per les inversions agrícoles de la burgesia valenciana i la generalització de la màquina a vapor per a l'elevació de les aigües subterrànies a partir del 1880.

Des dels dos focus inicials, que es van centrar a Alzira i Carcaixent i al triangle format entre Borriana, Almassora i Vila-real, entre el 1880 i el 1930 es va produir una expansió generalitzada del conreu, que en a penes cinquanta anys va arribar a transformar àmplies superfícies de la franja litoral valenciana situada entre la Plana i la Safor fins a convertir-les en un autèntic verger. Per això, el rector Fogués (1934, 194) va afirmar que «hoy toda la región valenciana no es sino un vasto naranjal que borda con la perenne faja de verdura toda la costa del Mediterráneo».

Des de l'inici, aquest extens país del taronger va atraure l'atenció de les principals manifestacions culturals, que van centrar les seues mirades en la zona de Carcaixent i Alzira, on van situar el paisatge dels horts per excel·lència. Cavanilles (1797, II, 207), ja havia admirat els primers horts "donde la naturaleza y el arte concurren para recrear los sentidos". Habitualment, l'apreciació estètica d'un paisatge antropitzat es produeix anys després de la seua creació. Tanmateix, els contemporanis encara conservaven la memòria de l'origen jardiner d'aquest arbre, per la qual cosa la seua extensió per tot aquest vast país, sens dubte, va haver de causar una deliciosa experiència, que va portar a estendre els valors estètics associats al jardí en tots els camps on es conreava. La considerable rendibilitat econòmica de les seues produccions ha afavorit fins a èpoques recents aquesta intencionalitat estètica associada al seu conreu, que recentment ha sigut reconegut per la història de l'art (Gracia, 1998). Perquè, com afirmava Llorente (1887, II, 935) "un huerto de naranjos, que el labrador cultiva sin otro afán que el de vender a buen precio la fruta, es para todos, más o menos, otro Jardín de las Hespérides, regalo de los sentidos y acicate de la fantasía."

Hort de Carreres a Carcaixent (foto ESTEPA).

Horts d'Alzira (foto Pep Pelechà).

ITINERARIS PELS HORTS

Els camins i les carreteres han constituït al llarg de la història miradors des d'on els viatgers han percebut el país per on discorren. Un dels més transitats és el ferrocarril, però com advertia Valentino (1886), "no puede decir que ha visto nuestros famosos huertos de naranjos quien ha recorrido solamente la línea de Játiva a Valencia: ha bordeado el jardín de los Hespérides; no ha penetrado en él". Per això proposem diversos itineraris.

L'antic camí foral de València a Xàtiva (actual CV-41) uneix Alzira i Carcaixent i va ser pas obligat en les rutes que es dirigien cap al sud del país. Durant el segle XVIII van començar a transformar-se els secans del seu entorn en deliciosos horts gràcies a la perforació de pous i la instal·lació de sénies. Com relata Cavanilles (1797, II, 207) "se introduxo allí el cultivo de naranjos y granados, y muy en breve se transformó en vergeles aquel terreno árido", on els seus amos es van construir cases d'esbargiment. El camí es tanca a un costat i a l'altre amb murs de maçoneria que envolten el perímetre dels horts, sobre els quals s'alineen els volums imponents de les cases senyorials de tres plantes, acompanyades per nombroses palmeres que eleven els seus pals cap al cel. Aquests murs impedeixen que la mirada del viatger penetre a l'interior, però les palmeres i les copes dels tarongers que sobreïxen fan presagiar la bellesa que tanquen. Per això Madoz (1845) va arribar a afirmar que "si en vez de la pared que constituye los estribos del camino y que sirve de dique a los huertos, se hubiera ido construyendo verjas o empalizadas, sería este uno de los caminos más bellos de Europa."

A partir de l'últim terç del segle XIX s'implanten els primers plans de carreteres, que inclouen algunes vies que travessaran aquest tarongerar o que contribuiran a ordenar-lo. Una d'aquestes és la carretera d'Alzira a Tavernes de la Valldigna (CV-50), construïda a partir del 1860. Abans d'arribar al pas de l'Estret, on conflueixen les serres de la Murta i la Barraca, la carretera discorre per les partides de Vilella i Fracà, un espai transformat al llarg del segle XIX en horts de moreres, que amb la crisi sericícola es van reconvertir en tarongerars. S'hi contempla un paisatge esguitat de nombroses cases d'aparença senzilla, entre les quals destaquen per l'arquitectura alguns horts burgesos construïts entre el final del segle XIX i el principi del XX, com el de sant Francesc o el de Bru.

Des de la CV-50, un altre camí ens condueix fins a Carcaixent (CV-570). El seu recorregut pels peus de mont de la serra de la Barraca ofereix unes panoràmiques delicioses sobre les partides anteriorment descrites. Alguns propietaris van apreciar aquests enclavaments

Horts d'Alzira i de la Murta (foto Pep Pelechà).

Horts de tarongers a Alzira (Pep Pelechà).

privilegiats i hi van alçar les seues mansions per poder gaudir de les vistes que ofereixen les seues terrasses i miradors, com les de Rovira i la Cova de les Meravelles. Als voltants, encara que no són visibles des del camí, es troben els horts de Batalla i Ribera. Les seues cases i jardins es reprodueixen en nombroses sèries de targetes postals que van contribuir a la seua canonització com a ideals de l'hort burgés.

Un altre dels itineraris destacats és el que uneix Alzira i Corbera (CV-510), que s'obri el 1881. En aquell moment, aquesta zona es trobava en plena transformació de secà a regadiu, per la qual cosa el nou traçat integra cases d'hort ja existents amb altres que es van construir a partir d'aquest nou traçat i que van organitzar-se a partir de la nova carretera. S'hi mostra un dels conjunts més interessants d'horts burgesos, on la casa, a diferència de l'antic camí d'Alzira a Carcaixent, s'ha desplaçat de la vora de la via al centre de la parcel·la, a la qual s'accedeix per entrades de palmeres que emmarquen la perspectiva cap a la façana principal, precedida per un jardí ornamental.

Menys concorreguts, encara que no menys interessants, són el Camí de la Font (CV-5930) i les carreteres CV-5741 i CV-5950, que travessen el terme de Carcaixent en direcció sud. Sobre les tàpies dels murs que acompanyen bona part del recorregut sobreïxen innumerables cases d'hort, palmeres i altres arbres ornamentals dels seus jardins i nombroses xemeneies dels antics motors de vapor, per a elevar l'aigua, que s'alcen cap al cel.

VISIONS PANORÀMIQUES DES DE LA MUNTANYETA DEL SALVADOR

Aquest vast tarongerar forma un conjunt de camps tancats que s'estén sobre valls i peus de mont, per la qual cosa sovint resulta difícil obtindre bones panoràmiques. Conscient d'això, Teodor Llorente (1887, II, 635) explicava que "para abarcar bien su extensión hay que subir a la colina *(montanyeta)* del Salvador, que parece puesta allí adrede como miranda de tan bello paisaje, y después de tender y recrear la vista por sus dilatados ámbitos, hay que bajar de aquella altura, penetrar en los bosques de naranjos, y hundirse y perderse en su lozana frondosidad". Així, Llorente va ser el primer autor que va plasmar per escrit la vista pintoresca des de l'esplanada del santuari. El 1900 Vicente Blasco Ibáñez ens obsequiava amb una nova imatge literària presa des del mateix punt, la bellesa de la qual ha sigut elogiada per escriptors com Azorín (1917) o Joan Fuster (1962; 1984).

"En el inmenso valle, los naranjales, como un oleaje aterciopelado; las cercas y vallados, de vegetación menos obscura, cortando la tierra carmesí en geométricas formas; los grupos de palmeras, agitando sus surtidores de plumas, como chorros de hojas que quisieran tocar el cielo, cayendo después con lánguido desmayo; «villas» azules y de color de rosa entre macizos de jardinería; blancas alquerías casi ocultas tras el verde bullón de un bosquecillo; las altas chimeneas de las máquinas de riego, amarillentas como cirios con la punta chamuscada; Alcira, con sus casas apiñadas en la isla y desbordándose en la orilla opuesta, toda ella de un color mate de hueso, acribillada de ventanitas, como roída por una viruela de negros agujeros. Más allá, Carcagente, la ciudad rival, envuelta en el cinturón de sus frondosos huertos; por la parte del mar, las montañas angulosas, esquinadas, con aristas que de lejos semejan los fantásticos castillos imaginados por Doré; y en el extremo opuesto, los pueblos de la Ribera alta, flotando en los lagos de esmeralda de sus huertos, las lejanas montañas de un tono violeta, y el sol que comenzaba a descender como un erizo de oro, resbalando entre las gasas formadas por la evaporación del incesante riego" (Blasco Ibáñez, 1924, 47-48).

Aquestes visions van contribuir a fixar la Muntanyeta com el mirador del paisatge dels horts per excel·lència, que seria recomanat en les guies de viatge d'Elías Tormo (1923), Joan Fuster (1962; 1984) o Lluís Guarner (1974).

LA TROBALLA DEL JARDÍ DE LES HESPÈRIDES

Al paisatge dels horts de tarongers se li han atribuït una sèrie de valors que amb la crisi actual del conreu han perdut vigència: valors socials, productius, identitaris, ambientals... entre els quals destaquem el valor estètic per la seua transcendència en les manifestacions culturals i per la seua pervivència actual. Vicente Lassala (1871) es lamentava que, en aquest país del taronger, aquests tarongerars eren més apreciats pels estrangers que pels mateixos veïns. Però ja a partir d'aquesta mateixa dècada comença a produir-se una valoració estètica per part de la pintura, la literatura i la fotografia, que l'eleven a la categoria de

L'Hort de Ribera a Carcaixent (foto Adrià Besó).

Vistes des del Santuari de Nostra Senyora del Lluc (foto ESTEPA).

paisatge i fan transmetre uns valors que seran integrats pels diferents estrats de la societat. Les pintures de Sorolla, Mongrell, Peris Brell, Teodor Andreu, i altres pintors, pel seu elevat cost econòmic, només estaven a l'abast de les famílies més acomodades. Però la novel·la *Entre Naranjos* de Blasco Ibáñez o les targetes postals amb paisatges d'Alzira i Carcaixent, van contribuir a una difusió socialment més àmplia de la imatge dels horts de tarongers. Les diferents manifestacions artístiques coincideixen a transmetre un concepte d'hort lligat a la imatge burgesa. El representen de manera idealitzada: com a font de riquesa i prosperitat, com a escenari on els pintors retraten els seus personatges en actituds amoroses, els fotògrafs capten els moments de descans dels seus propietaris, o com a escenari on els escriptors ambienten la trama de les seues novel·les. I coincideixen també a exaltar un mateix paisatge: el d'Alzira i Carcaixent, on la major concentració d'horts li atorga un caràcter sublim. Les entrades envoltades de palmeres –concebudes com a autèntics passejos–, les basses, les cases, els jardins ornamentals que els envolten i, per descomptat, els mateixos tarongers, van servir de font d'inspiració per a aquestes representacions.

NOVES ORIENTACIONS DAVANT D'UN FUTUR INCERT

Des del final del segle xx la citricultura valenciana ha entrat en crisi. Els baixos rendiments econòmics fan augurar el final del cicle del monocultiu del taronger. La depressió ha deixat ja empremtes sobre el paisatge en diverses imatges que han començat a fragmentar aquella imatge de "un dilatado y espeso bosque, un siempre verde y aromático vergel de hermosísimos y productivos naranjos" (Bodí, 1986, 60) que fins aleshores ha continuat oferint. L'abandonament del conreu o la proliferació de projectes urbanístics, que l'explosió de la bombolla immobiliària va deixar sense concloure, produeixen impactes negatius. El caqui, el magraner, la dedicació al turisme rural d'algunes cases situades en entorns paisatgístics de qualitat constitueixen ja una realitat sobre noves orientacions que apunten cap a una transformació. Un futur que ha d'evitar l'abandonament i la destrucció, ja que els valors d'aquest paisatge sobrepassen l'àmbit local i fins i tot internacional perquè són difosos per imatges nombroses i variades.

BIBLIOGRAFIA

AZORÍN (1969, 1917): *El paisaje de España visto por los espanyoles*, Madrid, Espasa Calpe.

BESÓ ROS, A. (cir.) (2012): *Horts de tarongers. Visions culturals d'un paisatge*, València, Universitat de València. Vicerectorat de Cultura i Igualtat.

BESÓ ROS, A. (2016): *Horts de tarongers. La formació del verger valencià*, València, Institució Alfons el Magnànim. Diputació de València.

BLASCO IBÁÑEZ, V. (1924, 1900): *Entre naranjos*, València, Prometeo.

BODÍ Y CONGRÓS, S. (1986): *El clima de la Ribera en el siglo XIX*, Carcaixent, Ajuntament de Carcaixent.

CAVANILLES, A. J. (1795-1797): *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*, Madrid, Imprenta Real.

DORÉ, G. (1982, 1874): *Viaje por España*, Madrid, Anjana.

FOGUÉS JUAN, F. (1934): *Historia de Carcagente. Compendio geográfico-histórico de esta ºciudad*, Carcaixent.

FUSTER, J. (1962): *El País Valenciano*, Barcelona, Destino.

FUSTER, J. (1984): *Viatge pel País Valencià*, Barcelona, Edicions 62.

GRACIA, C. (1998): *Arte valenciano*, Madrid, Cátedra.

GUARNER, L. (1974): *Valencia, tierra y alma de un país*, Madrid, Espasa Calpe.

LASSALA PALOMARES, V. (1871): *Reseña de la visita de inspección de la agricultura de la parte litoral del mediterráneo, al sur de la provincia de Valencia, dirigida al Exmo. Sr. Ministro de Fomento*, València.

LLORENTE, T. (1889): *España, sus monumentos y artes. Su naturaleza e historia*, *Valencia,* vol II, Barcelona, Est. Tip. Edit. de Daniel Cortezo y Cª.

MADOZ, P. (1845): *Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus posesiones de ultramar*, Madrid, Estab. Literario-Tip. de P. Madoz y L. Sagasti.

PÉREZ ROJAS, F. J. (1989): "La naranja como pretexto. La pintura valenciana del Modernismo al Regionalismo", en *La Fruita Daurada. 750 anys amb taronges*. València, Generalitat Valenciana, pp. 47-78.

TORMO, E. (1923): *Levante (Provincias valencianas y murcianas)*, Madrid, Calpe.

VALENTINO [Seudónimo de Llorente, T.] (1886): "Visita al monasterio de Valldigna", *Las Provincias*, 6-II-1886.

Els horts de tarongers d'Alzira i Carcaixent

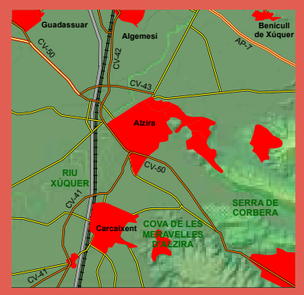

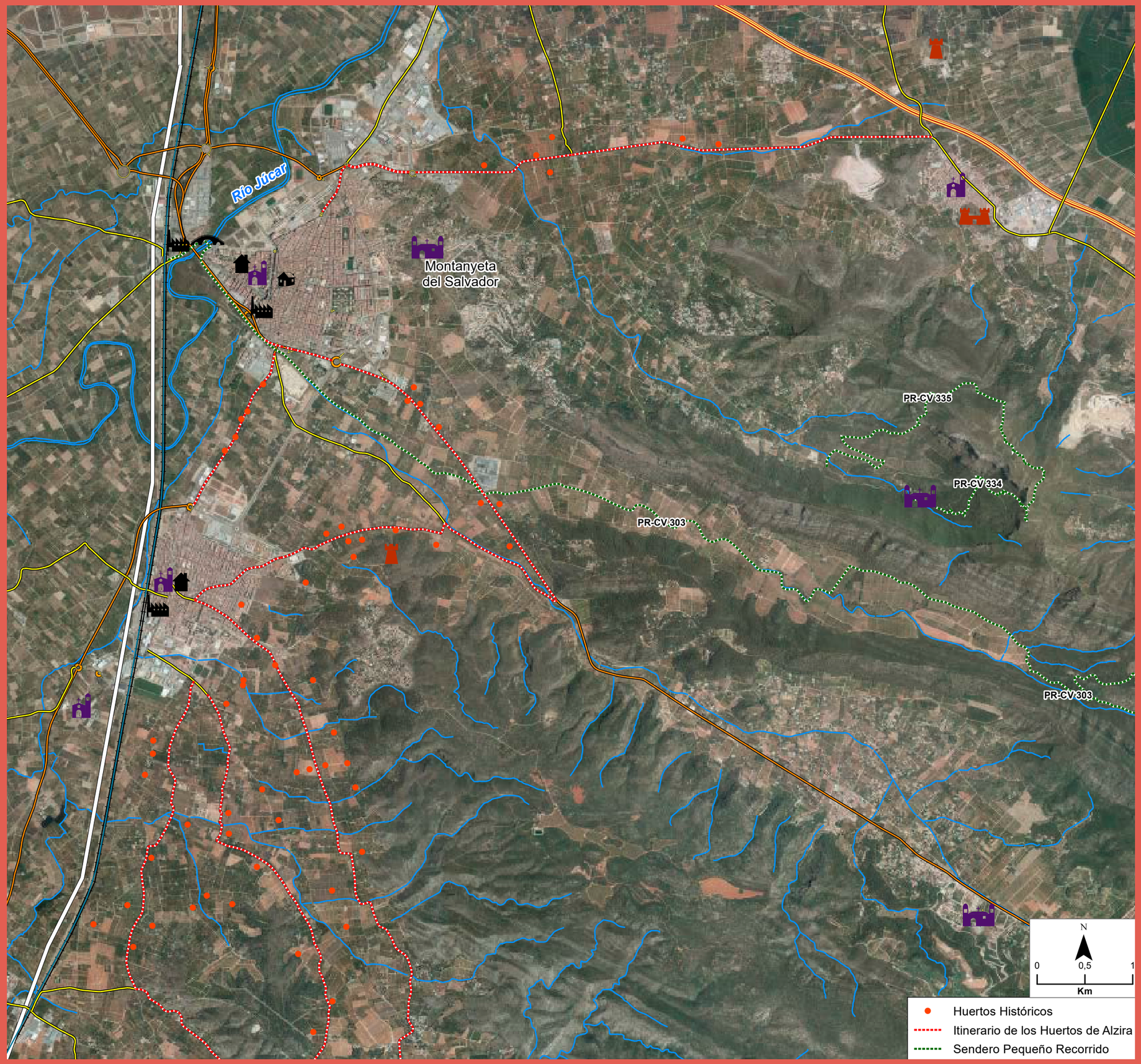

Paisatges habitats

Alacant i la seua horta

"La Huerta de Alicante se extiende por el llano diluvial costero al NE de esta ciudad en una extensión de unas 3.700 hectáreas, comprendiendo el término de San Juan y parte de los de Muchamiel y Campello y de Alicante (Tángel, Villafranqueza, Santa Faz, etc.). Se halla definida por una actividad agrícola peculiar derivada del riesgo: donde finalizan las últimas acequias, allí acaba la Huerta. Se traduce ésta por una mancha verde de arbolado y cultivos herbáceos que destaca fuertemente de los apagados secanos que le rodean; desde la colonia residencial de Vistahermosa (nombre bien expresivo) o, menos aún, desde la Sierra Grosa se abarca este hermoso panorama de oasis que subrayan el mar azul y las sierras y colinas desnudas del contorno."

Antonio López Gómez (1951)
Riesgos y cultivos en la Huerta de Alicante. Evolución y estado actual.

"El terreno inmediato a la ciudad es desigual y bastante árido, aunque hay algunos huertos: peso a distancia de ½ hora se ven tierras feraces y bien cultivadas, cubiertas de sembrados y con muchos árboles de diferentes clases: todas son de secano menos por el lado del NE donde se encuentra la huerta, la cual consiste en una hondonada de 11/2 leg. de NO a SE y 1 de NE a SO de extensión: comprende 30.675 tahullas de muy buena calidad, laboreadas con inteligencia especialmente la parte destinada a viñedo: todo es un hermoso vergel al cual dan el aspecto mas delicioso y pintoresco no solo la situación del terreno sino tambien la variedad de odoríferas plantas y el crecido numero de quintas con sus jardines y huertas, todas muy cómodas y muchas de ellas magníficas."

Pascual Madoz (1849)
Diccionario Geográfico-Estadístico-Historico. Alicante.

Jorge Olcina Cantos
María Hernández Hernández
Departament d'Anàlisi Geogràfica Regional i Geografia Física
Universitat d'Alacant

Ermita de la Mare de Déu del Puig (foto Miguel Lorenzo).

L'horta d'Alacant és un paisatge agrari singular, articulat entorn de l'exsangüe riu-rambla de Montnegre –riu Sec al tram final– i a la sèrie de barranqueres i rambles que es disposen sobre l'extens glacis que entapissa aquest sector i que comparteixen els municipis d'Alacant, Sant Joan, Mutxamel i el Campello. Es tracta d'una àrea habitada des de l'antiguitat (poblat iberoromà de *Lucentum*, viles romanes a la Condomina) i, possiblement, amb alqueries musulmanes, de les quals encara no s'han trobat restes, que es consolidarà des de la baixa edat mitjana i arribarà a l'etapa d'esplendor en l'edat moderna, després de la construcció de l'embassament de Tibi (1580-1594) i la consolidació de la xarxa de regs que garantia l'aigua per als conreus que s'hi practicaven. En aquesta època s'alcen el caseriu més representatiu de l'Horta amb les seues finques agrícoles (viles) i les torres de defensa (cases-torres) per a la vigilància dels atacs de la pirateria barbaresca sobre la costa alacantina, freqüents en aquesta època. Durant els segles XVIII i XIX les collites vitícoles (monastrell) i la producció de vi (el famós fondellol) suposarà un nou període d'auge d'aquest espai alacantí. Tanmateix, les diverses crisis des del final del XIX (fil·loxera) i els avatars i processos viscuts al llarg del segle XX (sequeres del començament del segle XX, falta d'aigua, nous usos del sòl) donaran pas a un procés de desaparició gradual de l'horta d'Alacant, que es manté fins a l'actualitat.

Sense embuts, la denominació d'"horta" no fa ací justícia a la idea d'un espai de conreu verd i feraç, ja que l'escassetat de recursos d'aigua natural al Camp d'Alacant no va permetre mai l'establiment de sistemes de regadiu amb aigua abundant i conreus de fruiter i hortícoles, a l'estil d'altres famoses hortes mediterrànies (València, Múrcia). L'apel·latiu d'espai "d'horta" ha d'entendre's en aquest cas com a denominador d'una àrea de conreu als afores de l'espai urbà alacantí, més arbrat i verd, això sí, que el territori circumdant, on només el secà més agrest i les taques de matoll mediterrani, de traça semiàrida, són capaços de suportar una falta aguda de precipitacions, agreujada fins a extrems gairebé saharians, en anys de sequera. López Gómez (1951) va precisar, amb encert, l'expressió "Huerta de Alicante", quan assenyala que realment es tracta d'un "secano mejorado", d'un "secano regado esporádicamente", ja que aquesta horta no té el principal element per a la seua fertilitat: un curs d'aigua amb cabal permanent.

La mateixa expansió de la ciutat d'Alacant i dels nuclis dels municipis integrants de l'Horta (Sant Joan, Mutxamel, el Campello) que ha afavorit la configuració d'un espai metropolità durant les tres últimes dècades, ha comportat un intens procés de minva de la històrica horta d'Alacant i una reorganització espacial dels usos del sòl. Tot això a causa de l'avanç inexorable i constant de l'àrea urbanitzada i de les infraestructures de connexió entre els nous espais construïts.

Església parroquial de Santa María (foto Miguel Lorenzo).

Mercat d'Abastos (foto Miguel Lorenzo).

Actualment, l'horta d'Alacant pràcticament ha desaparegut com a espai conreat i, al seu lloc, trobem habitatges residencials (unifamiliars, adossats) amb piscina i jardí. L'Horta constitueix un exemple més de l'intens procés de rururbanització que caracteritza àmplies zones de regadiu tradicional al litoral mediterrani espanyol, que són devorades pel creixement dels nuclis urbans.

L'Horta d'Alacant va arribar a ocupar una extensió considerable. De les 3.360 ha a què es refereix Figueras Pacheco el 1908, i que es mantindrien sense a penes alteració fins mitjan segle xx, es passa a les escasses 300 ha de l'actualitat, si atenem l'aprofitament agrícola que s'hi practica. Ocupa un espai pla de topografia irregular que descendeix suaument des dels contraforts del Prebètic del Camp d'Alacant cap al mar.

Els seus trets climàtics, de filiació mediterrània, estan caracteritzats per la bonança de les temperatures hivernals (temperatura mitjana al gener d'11°C), una radiació solar elevada (2.900 hores de sol a l'any) i una aridesa severa, sense a penes pluja en els mesos càlids de l'any. L'escassetat de precipitacions (300 mm/any) unida a una forta irregularitat interanual (freqüents seqüències de sequera) i la concentració tardorenca de les pluges determina el valor estratègic del recurs aigua en aquestes terres. I juntament amb aquests trets climàtics, la pràctica absència de gelades hivernals van convertir aquests camps, des d'època històrica, en una àrea molt valorada per a la pràctica dels usos agraris, ja que, amb poca aigua que es poguera disposar, tenia garantida les collites.

Castell de Santa Bárbara des de la platja del Postiguet al vespre (foto Miguel Lorenzo).

Horta d'Alacant a Muxamel (PENOA@INSTITUT GEOGRÀFIC NACIONAL DE ESPANYA-INSTITUT CARTOGRÀFIC VALENCIA)

FITES HISTÒRIQUES DE L'HORTA D'ALACANT

Final s. v aC	Poblament iber del tossal de Manises, posteriorment (201 aC) ocupació romana d'aquest espai (*Lucentum*). Implantació de viles a l'espai de l'horta (Condomina).
s. XIII	Privilegis d'Alacant. Establiment de portatges (terra i aigua del Montnegre).
s.XIV	Arribada de colons. Problemes d'aigua.
s. XV	Romeria de la Santa Faç (pregària *pro pluviam*).
s. XVI	Pantà de Tibi. Incursions de la pirateria barbaresca. Cases-torre.
s.XVII	Pirateria i Cases-torre. Vinya. Trencament de la presa de Tibi (reparació).
s. XVIII	Esplendor del vi de l'Horta (fondellol). Port d'Alacant. Noblesa rendista.
s XIX	Viles d'oci. Sindicats de regants: *Sindicato de Riegos de la Huerta*.
s. XX	Crisi de la fil·loxera. Canal de l'Horta Aigües de l'Alt Vinalopó i del Segura. Progressiu abandonament. Auge de la urbanització i de l'activitat turística (platges). Desaparició progressiva. Ús d'aigües depurades.
s. XXI	Predomini d'ús residencial. Horta, espai residual. Dessaladora Mutxamel. Possibilitats de recuperació i promoció com a recurs (rutes, corredor del Montnegre).

Font: Elaboració pròpia

La peça bàsica que va permetre la configuració d'una àrea d'"horta" en aquest espai geogràfic i que li atorga singularitat és la presència d'un curs fluvial, el Montnegre, que discorre pel sector septentrional de l'horta d'Alacant. Aquest curs naix de la confluència dels cabals procedents de l'antiga marjal d'Onil i de diverses surgències a les proximitats de la serra homònima. Va ser qualificat, amb encert, com a riu-rambla per Gil Olcina (1972), ja que els seus mòduls circulants reduïts al tram alt i mitjà fins al pantà de Tibi, els seus forts estiatges estivals que contrasten, de vegades, amb avingudes tardorenques fulminants, s'associa més a aquest aparell fluvial que al d'un curs permanent d'aigua. Des del terme municipal de Mutxamel fins a la desembocadura al Campello les seues aigües s'han aprofitat al màxim, des de l'edat moderna, per al reg de l'horta, cosa que ha fet que adquirís la denominació expressiva, però real, de "riu Sec".

La configuració d'aquest espai reduït regat contrastarà notablement amb la resta de la comarca, l'Alacantí, on el secà era l'element dominant. L'"horta" es contraposa a una contornada "àrida i improductiva", com la va qualificar al final del segle XIX el viatger Richard Ford. Els recursos hídrics escassos es reflecteixen en el tipus de conreus dominants en aquest paisatge. Enfront de les hortes de València o Múrcia, on, al final dels anys cinquanta del segle XX, prevalien cereals i conreus hortícoles, a l'horta d'Alacant, predominaven els llenyosos (ametlers, oliveres i garroferes) i en escassa mesura, cereals, que es beneficiaven d'uns recursos hídrics un poc majors que el secà circumdant. La vinya, introduïda després de la reconquesta i que havia registrat una forta expansió durant el segle XVI, pràcticament desapareix després de la crisi de la fil·loxera (començament del segle XX). Cal remarcar que durant els segles XVII i XVIII la vinya era el conreu que ocupava una superfície més gran a l'Horta i del qual s'obtenien més beneficis una vegada elaborat el vi i exportat des del port de la ciutat d'Alacant.

Davant de la insuficiència d'aquestes aigües per a regar els conreus practicats a l'espai que conformarà l'horta d'Alacant, el consell de la ciutat d'Alacant va decidir la construcció d'un embassament, que es va desenvolupar entre els anys 1580 i 1594. Des del pantà es condueixen les aigües riu avall cap als assuts de Mutxamel i Sant Joan, des d'on s'organitza la distribució de les aigües cap als camps de conreu per mitjà de les séquies i canaletes.

La propietat de l'aigua del reg era tant o més important que la de la terra i, fins i tot, quedava deslligada d'aquesta; la dificultat de gaudir-ne va engendrar un complex sistema de distribució de les aigües regulat per un còmput horari sever, com s'ha assenyalat, qualificat per López Gómez (1976) com dels més complexos d'Espanya. La xarxa de reg que s'estableix en aquest espai és el vertader element que identifica i marca els límits de l'horta d'Alacant. En paraules del professor López Gómez: fins on arriba l'aigua per mitjà d'una séquia o braçal, hi ha l'horta.

Amb el pas del temps, la reducció de capacitat d'emmagatzemament del pantà de Tibi, a causa de l'enllotament, va obligar a adoptar altres actuacions, com la construcció del *Pantanet* (1842) a les proximitats del nucli urbà de Mutxamel, la perforació de pous i galeries en el curs del Montnegre i al Barranc del Vergeret i, posteriorment, l'arribada de dotacions hídriques al·lòctones mitjançant la iniciativa de dues societats mercantils privades (El Canal de la Huerta y Riegos de Levante, el 1910 i el 1920, respectivament), que van conduir aigües extretes des dels pous del Zaricejo (Villena) i la desembocadura del Segura, a uns 70 quilòmetres, mitjançant diverses conduccions. Tot això per pal·liar el dèficit hídric constant, però també l'increment de les demandes com a conseqüència de la substitució dels aprofitaments tradicionals per altres (tomaca) amb una clara orientació al mercat i amb demandes hídriques superiors.

La superfície regada, a pesar dels increments de recursos hídrics del principi de segle, es mantindrà estable fins als anys cinquanta del segle XX. L'evolució que registrarà aquest espai des de la dècada dels seixanta del passat segle serà regressiva de manera progressiva i imparable. Aquesta reducció dels espais regats es vincula, d'una banda, a la irrupció de les funcions residencials en aquest espai agrícola, però també a la crisi de rendibilitat dels conreus tradicionalment practicats a l'horta d'Alacant (garrofera i oliveres), la dificultat d'introducció de nous aprofitaments orientats al mercat (tomaques), atés el predomini d'una estructura parcel·lària minifundista i la competència que per l'ús

Església parroquial de Santa María (foto Miguel Lorenzo).

del sòl en el pla d'inundació i l'aigua exerceixen les noves funcions turisticoresidencials.

El sistema de poblament tradicional a l'espai de l'Horta es concentrava en pedanies de la ciutat d'Alacant (Santa Faç, Vilafranquesa i Tàngel) i en nuclis de població reduïts, que s'assentaven a l'horta (Mutxamel i Sant Joan). Juntament amb aquests, apareixien de manera dispersa finques agrícoles d'alt valor, palauets, molts dels quals amb torres de guaita a la seua planta, pertanyents a la burgesia de la capital alacantina que van triar aquest territori per localitzar les seues residències d'estiu per la proximitat a la capital provincial. Les pedanies i els nuclis de població han registrat un important creixement poblacional des del 1960, emparat per la proximitat a la ciutat d'Alacant i a la franja litoral (platges de l'Albufereta, Sant Joan i Mutxavista).

En l'actualitat, majoritàriament abandonades i en procés de degradació, reflecteixen la transformació dels usos del sòl registrats per aquest paisatge i l'escassa atenció al seu patrimoni edificat. La seua destrucció continua, a pesar que moltes d'aquestes des del final de la dècada dels noranta han sigut declarades Bé d'Interés Cultural (BIC).

Els usos lúdics tradicionals a l'horta d'Alacant constitueixen un patrimoni sociològic d'aquest espai geogràfic; entre aquests, destaca la celebració de la romeria de la Santa Faç, que té l'arrel històrica en un problema de falta d'aigua que va afectar el camp d'Alacant al final de l'edat mitjana. En efecte, cada any, quinze dies després del Dijous Sant, se celebra la coneguda romeria de la Santa Faç, en la qual bona part de les poblacions de l'antiga horta d'Alacant fan un pelegrinatge al monestir situat a la pedania de la Santa Faç, situada entre els municipis d'Alacant i Sant Joan, per recordar la pregària *pro pluviam* celebrada el 1489 i que va donar origen a aquesta jornada de convivència festiva actual. Els camps abandonats de l'Horta serveixen de berenador improvisat per als romeus que decideixen participar d'aquesta tradició popular. Aquesta manifestació civicoreligiosa és l'únic esdeveniment popular que permet mantindre en la memòria col·lectiva l'existència d'un espai de "camp", als afores de la capital alacantina, que en el seu dia va ser una "horta" socialment, econòmicament i paisatgísticament important en l'evolució històrica de la ciutat i dels nuclis urbans que la integren.

L'horta d'Alacant llangueix en un procés lent però constant que, si no hi ha intervenció per part de les administracions competents (regional i locals) en l'ordenació del territori, portarà inexorablement a la desaparició total. Però continua conservant un atractiu fort com a recurs turístic potencial, basat en l'establiment de rutes –senderisme, ciclisme– per al coneixement de les parcel·les de conreu que encara es practiquen i on es continua treballant la terra amb els conreus de secà propis d'aquest espai (garrofera, ametler, olivera i, molt puntualment, vinya i hortícoles); dels habitatges tradicionals amb les seues torres de defensa que estan protegides com a BIC, i dels diversos paisatges que, des de la línia de platja, poden reconèixer-se fins als voltants de l'embassament de Tibi o del caseriu de Montnegre de Dalt. En aquest sentit, la proposta –encara no materialitzada– d'establir un corredor ecològic al llarg del llit del riu de Montnegre, entre la desembocadura i l'embassament de Tibi, es presenta com una oportunitat per a la protecció d'aquest paisatge patrimonial i de les riqueses d'obra hidràulica que manté (assuts de Sant Joan i Mutxamel, canals de reg, partidors). L'horta d'Alacant continua conservant possibilitats per al seu manteniment i promoció com a recurs d'utilització turística, sempre que es limite l'afany urbanitzador dels municipis que l'acullen. Això passaria per l'aprovació d'un pla especial que regulara els usos i la potenciara com a recurs d'excursionisme, amb desenvolupament de rutes etnològiques (aprofitament agrari tradicional, usos de l'aigua), de patrimoni edilici i paisatgístiques. Però aquestes oportunitats només quallaran amb suport institucional i l'aposta decidida per un desenvolupament realment d'acord amb el medi als municipis de què forma part.

BIBLIOGRAFIA

ALBEROLA ROMÁ, A. (1978): *El pantano de Tibi y el sistema de riegos de la Huerta de Alicante*, Alacant, Instituto Juan Gil Albert.

BEVIÀ, M. I VARELA, S. (1994): Alacant, *ciudad y arquitectura*, Alacant, Fundación Cultural CAM.

Campos Pardillos, A. (2010). *Casas y torres de la Huerta de Alicante. Itinerario cultural-histórico por la Huerta de Alicante*, Alacant, Ajuntament d'Alacant.

CAVANILLES, A. J. (1797): *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del reyno de valencia.* Madrid: Imprenta Real.

FIGUERAS PACHECO, F. (1908): "Geografía de la provincia de Alicante", en Carreras Candi, F. (dir.): *Geografía General del Reino de Valencia.* Barcelona.

GIL OLCINA, A. (1972): "El régimen de los ríos alicantinos". *Estudios Geográficos*, 128, 125-172.

Giménez López, E. (1981). *Alicante en el siglo XVIII: economía de una ciudad portuaria en el Antiguo Régimen,* València, Institución Alfonso el Magnánimo.

JAÉN I URBAN, G. (dir.) (1999): *Guía de arquitectura de la provincia de Alicante*, Alacant, Instituto de Cultura Juan Gil-Albert. Colegio Territorial de Arquitectos.

LÓPEZ GÓMEZ, A. (1951): "Riegos y cultivos en la Huerta de Alicante". *Estudios Geográficos*, 41, 701-771.

MATEO MARTÍNEZ, C. I MORENO SAEZ, F. (1998): *Memoria gráfica de Alicante y comarca. Un siglo en imágenes*, Alacant, Diario Información de Alicante.

MENÉNDEZ FUEYO, J. L. (1997): *Centinelas de la costa: torres de defensa y de la huerta de Alicante*, Alacant, Alicante Diputación Provincial.

MÓJICA MARHUENDA, Mª J. (dir.) (2007): *Plan Especial de Protección de las Torres de la Huerta de Alicante,* Alacant, Ajuntament d'Alacant.

ROSSER LIMIÑANA, P. (dir.) (2007): *El Patrimonio Cultural de Alicante: avance de un catálogo. El Patrimonio Inmueble*. LQNT Monográfico 3, Alacant, Patronat Municipal de Cultura, Ajuntament d'Alacant.

VARELA BOTELLA, S. (1995): *Arquitectura residencial en la huerta de Alicante*, Alacant, Instituto de Cultura Juan Gil-Albert. Alacant, Diputació Provincial d'Alacant .

VERA REBOLLO, J. F. I RICO AMORÓS, A. M. (1996): "El problema actual del agua y las dinámicas territoriales en la Huerta de Alicante", en *Cuatro siglos de técnica hidráulica en tierras alicantinas,* Alacant, Instituto de Cultura Juan Gil-Albert, pp. 43- 65.

Alacant
i la seua horta

Palacio
Murallas
Fábrica
Fuerte
Ermita
Iglesia
Chimenea
Casa consistorial
Casa
Edificio religioso: Catedral, Colegiata, otros

1- Iglesia Parroquial del Buen Pastor
2- Antigua Fábrica de Tabacos
3- Iglesia Parroquial de Nuestra Señora de la Misericordia
4- Castillo de San Fernando
5- Castillo de Santa Bárbara
6- Ermita de la Santa Cruz
7- Ermita de San Roque
8- Iglesia Parroquial de Santa María
9- Palacio Marbeuf
10- Monasterio de la Preciosísima Sangre
11- Palacio en la calle Labradores, 15
12- Convento Capuchinos (Derribado)
13- Archivo Histórico Municipal
14- Concatedral de San Nicolás de Bari
15- Muralla Medieval de la Calle Mayor
16- Muralla situada en el Paseito Ramiro
17- Archivo Provincial y Sala de Exposiciones
18- Palacio del Marqués del Bosch
19-Hotel Palas
20- Casa Ayuntamiento
21- Edificio en la calle San Nicolás 2 y 4
22- Monasterio de los Triunfos del Santísimo Sacramento
23- Iglesia Parroquial de Nuestra Señora de Gracia
24- Casa Lamagniere
25- Iglesia Parroquial de María Auxiliadora
26- Iglesia Parroquial de San Pascual Bailón
27- Iglesia Parroquial de San Juan de Ávila
28- Iglesia Parroquial de San Juan Bautista
29- Dos Chimeneas en la Avenida Catedrático Soler

N
0 100 200
m

Paisatges habitats

Xàtiva

L'empremta de dos mil anys d'història

"La Huerta de San Felipe ofrece un bosque de moreras, cercado de olivos, algarrobos y viñas. Jamás descansa el suelo en este sitio delicioso: apenas se siegan los trigos, ya se ven los campos llenos de maíces, melocotones y hortalizas. Las cristalinas aguas, dirigidas por varios canales, animan aquel cuadro con su movimiento y murmullo, y dan al mismo tiempo frescura y vida a los vegetales. Hay muchísimas fuentes en el término; las principales son las de Bellús y La Santa. La de Bellús nace media hora al sur de San Felipe en el estrecho llamado de *les Aigües*, por donde el río Albayda atraviesa el monte Serra Grossa. Sale con violencia de las entrañas del monte por una cueva de ocho pies de diámetro, elevada sobre el nivel del río algunas varas".

A. J. Cavanilles(1797)
Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia. Imprenta Real, Madrid, 1797 (Edición facsímil, Valencia, 1981).

"El turista que anda por el mundo para ilustrarse; o por gusto de andar e impresionar su retina con el desfile de bellas sensaciones de la Naturaleza o del Arte; el turista que en breves horas puede asomarse a la Seo y a San Félix, al Museo y los casinos, cruzar la Alameda y subir al Castillo se aleja al anochecer llevándose unas impresiones fotográficas para recuerdo y una grata impresión en su mente de la Ciudad augusta y bella de este extremo de la Ribera valenciana. Otras visiones subsiguientes velarán el recuerdo; pero siempre rememorará con gusto la cruz de esmaltes de nuestra Colegiata, la pila oriental del Museo, los retablos de San Félix y la ventana del Duque dominando el Castillo".

C. Sarthou Carreres (1930)
Guía gráfica de Játiva, con 150 ilustraciones fotográficas del autor, Valencia, Tipografía del Carmen

"... tiene su asiento prolongado de Oriente a Poniente, al pie de un monte de bastante elevación, en cuya cumbre está el castillo naturalmente fuerte sobre peñascos y tajos formidables, tan largo como la ciudad misma, con la que se junta por medio de dos cortinas o murallas, flanqueadas con torreones, de modo que el todo viene a formar un paralelogramo, cuyos lados opuestos forman, de una parte, ambas murallas, y de la otra la ciudad y el castillo".

T. López (1786-1789)
Relaciones geográficas, topográficas e históricas del Reino de Valencia. Reproducció facsímil de l'edició de 1919, Tip. de la Revista de Archivos, Bibliotecas y Museos. Ed. Consell Valencià de Cultura (1988), amb comentaris de Vicente Castañeda y Alcover, 2 vols.

"La ciudad se tiende al pie de la Serra Vernissa, en las laderas septentrionales de la afilada y larga loma del Castell, coronada por la imponente fortaleza romana, árabe y gótica. El paisaje ciudadano actual muestra dos sectores bien diferenciados entre sí: el núcleo medieval, de calles estrechas y tortuosas del primitivo tejido urbano musulmán, inalterado por los conquistadores cristianos, cuyas casas, de muros enjalbegados aparecen con frecuencia ornadas de escudos linajudos. Un segundo agrupamiento urbano, al pie del monte, reúne la ciudad moderna".

R. Cebrián (1983)
Montañas valencianas II: Serra Grossa, Sierra La Plana, Sierra Enguera, Caroig, Muela de Cortes, Martes, Muela del Albeitar, Sierras del Ave, Caballón y Malacara. Ed. Servei de Publicacions del Centre Excursionista de València, 247 pp.

"Xàtiva es una ciudad bonita y tiene alcazabas que se toman como ejemplo por su belleza y solidez. Y en ella se fabrica un papel que no tiene igual en el mundo y que se exporta tanto a Oriente como a Occidente"

Al-Idrisi (1154)
Libro de Roger

Juan Piqueras Haba
Departament de Geografia
Universitat de València

Vista del Puig (foto Miquel Francés).

La ciutat de Xàtiva, considerada durant segles (XIII-XVII) com la segona del Regne de València, és avui una població de tipus mitjà, amb 30.000 habitants, que continua tenint un valor estratègic alt en les comunicacions (el militar ja va passar a la història), conserva el seu valor monumental i històric, i manté una funció comercial notable, desplegada entre l'interior de la ciutat i els grans establiments situats en l'eixample septentrional.

UN MARC NATURAL RIC I VARIAT

El relleu del terme participa de quatre unitats. Al nord, la serra de Santa Anna, un aflorament triàsic (argiles i algeps), cobert en part per dipòsits terciaris i amb una altura màxima de 344 m a l'ermita de Santa Anna, antic lloc de culte i de guaita. Al sud d'aquesta serra, entre la Llosa i Xàtiva, s'estén un àmplia vall de fons pla, amb una altitud mitjana de 80-100 metres i cobert de sediments quaternaris. La solquen d'oest a est el riu Cànyoles i el Barranc de Carnicers, i de sud a nord el riu Albaida, amb les aigües del qual es rega la fèrtil horta de Xàtiva. Com un gegant solitari enmig de la plana quaternària, s'alça la imponent mola del Puig (312 m) al cim del qual hi ha les ruïnes de l'ermita de la Mare de Déu del Puig. Al sud de l'horta, la terra es torna a dreçar per mitjà d'un anticlinal de parets gairebé verticals i crestes calcàries agudes que donen lloc a la serra de Vernissa (455 m), la serra del Castell (308 m) i la serra de la Penya Roja (309 m). Les terres blanques o blanquinoses donen un colorit especial a Bixquert, terra de secà on abans va haver-hi extenses vinyes i ara hi ha fruiters una multiplicació de xalets que arriba a formar una segona ciutat per a l'estiueig. Pel sud del Bixquert s'alça la serra Grossa, límit amb la Vall d'Albaida, amb plecs cretacis que arriben als 500 m en la divisòria amb l'Olleria i els 393 m a l'Alt del Paller (límit amb Bellús). L'Estret de les Aigües, un canyó transversal a la serra Grossa per on baixa el riu Albaida, marca el límit entre Xàtiva-Bellús, d'una part, i el Genovés i Benigànim, de l'altra.

ANTECEDENTS IBEROROMANS

Els testimonis del poblament són dels més antics de tota la façana mediterrània, com ho testimonien les restes humanes trobades a la Cova Negra (Estret de les Aigües), datats en el paleolític mitjà. Atenent els orígens de la ciutat actual, es remunten a la cultura ibèrica; és una de les poques poblacions d'Espanya que ha conservat el topònim ibèric: *Saiti*, que després va derivar en llatí a *Saitabi* o *Saetabis*, en àrab a Satiba i, finalment, a Xàtiva i Játiva, en valencià i en castellà, respectivament. La permanència del poblament durant més de dos mil tres cents anys en un mateix lloc fa que siga molt difícil la conservació de restes antigues, atés que els materials han sigut reutilitzats una vegada i una altra. S'explica així l'escassetat de restes ibèriques, el poblament principal del qual va devia estar al lloc on ara es troba el Castell Menor.

La romanització, iniciada en el segle II aC, va fer de *Saiti* una població florent que va encunyar moneda pròpia i va ser elevada a la categoria de municipi de dret romà amb el nom de *Saetabis Augusta*. Durant el llarg període romà, la població va baixar de l'estreta cresta del castell i

Ermita de Nuestra Señora del Puig de Xàtiva (foto Miquel Francés).

Castell i Ciutat de Xàtiva (foto Miquel Francés).

es va estendre pel pendent; la ciutat va ser envoltada amb muralles de les quals encara queden alguns vestigis. El recinte iberoromà coincideix amb l'espai ara buit que hi ha entre la ciutat actual i el castell, on es troben les esglésies de Sant Feliu i Sant Josep, l'antic monestir del Montsant (ara hotel), la Nevera i el Bellveret. Les restes romanes, a banda de les muralles, són visibles gràcies a excavacions recents a Sant Feliu i el Bellveret, però la resta de tot aquell recinte va ser objecte d'una ocupació agrícola i ara es troba abancalat i plantat de garroferes, oliveres i pins. Molt abundants són les inscripcions llatines, la majoria sobre pedres trobades en soterraments. Els materials constructius més nobles (columnes i carreus) ara formen part d'edificis post-romans, i el més rellevant d'aquests és el porxe de l'església de Sant Feliu (segle XIII), sostingut per columnes romanes.

Durant el baix imperi, *Saetabis* va ser escollida seu episcopal, com ho mostren les actes dels concilis toledans, celebrats ja en temps dels visigots (segles VI i VII), en les quals apareixen consignats sis bisbes xativins. La seua església, de la qual queden algunes restes, es trobava al mateix lloc on més tard va ser edificada l'església de Sant Feliu.

LA SATIBA MUSULMANA

Després de la conquesta musulmana, la ciutat va adquirir importància com a plaça forta i encreuament de camins. El seu castell o alcassaba de Satiba va ser ampliat i reforçat, i va exercir un paper important en diverses campanyes bèl·liques: el seu governador ibn Mahqar va resistir el setge de les tropes d'al-Qādir, antic rei de Toledo expulsat per Alfons VI; el 1094 va servir de refugi per a la tropes almoràvits derrotades pel Cid en la batalla de Quart. El geògraf al-Idrīsī, al començament del segle XII diu que els castells de Xàtiva eren de gran bellesa i solidesa. Les restes i les notícies d'edificis musulmans proven que la població va sobrepassar l'antic recinte romanovisigot i va començar a ocupar el segon escaló de transició cap a la plana, que va ser protegida per una nova tanca de muralles i torres, de la qual es conserven alguns trams. La medina islàmica, segons Pavón, va haver d'ocupar gairebé tot el que ara es coneix com a ciutat medieval, des del castell pel sud fins a l'Albereda pel nord, i des de la porta de Cocentaina per l'est fins a la de Sant Jordi, Santa Tecla i Castella (o dels Banys) per l'oest. A l'interiordestacaven la

Terme de Xàtiva des de l'ermita de Santa Anna (foto Miquel Francés).

vella aljama, situada al Montsant, lloc principal de la ciutat romana; la mesquita major, on ara hi ha la seu i que va començar a ser derrocada en el segle XVI; el mercat, a l'actual plaça de Sant Pere; el palau anomenat de Pinohermoso (ja desaparegut) al cantó entre els carrers de Montcada i Vallés, i els Banys enfront de la porta del mateix nom, on després va estar la Bassa.

A més de la gran riquesa agrícola, la Satiba musulmana va destacar per ser pionera a Europa Occidental en la fabricació de paper, un secret importat de la Xina pels àrabs, i l'exportació de la producció a la resta de països europeus i nord-africans. El llegat musulmà s'aprecia en la trama del carrer de la ciutat vella, encara que les restes materials millor conservades són les muralles i torres de defensa, sobretot al Castell i als llenços de muralla que baixen des d'aquest per envoltar la ciutat, especialment el de la part de llevant, on hi ha la Torre del Sol, construïda durant el període almohade, i algunes altres. Al Museu de l'Almodí es conserven diversos elements de l'enderrocat palau de Pinohermoso i una pica de marbre rosa, catalogada com una de les millors peces del seu gènere a Espanya.

LA XÀTIVA CRISTIANA EN LA BAIXA EDAT MITJANA

Va arribar el domini cristià. Xàtiva va conéixer una de les millors etapes de la seua llarga història i va arribar a convertir-se entre els segles XIV i XVI en la segona ciutat del Regne de València. Encara que no va aconseguir recuperar la seu episcopal visigòtica, Xàtiva va mantindre tot el seu valor estratègic i militar, ja que havia quedat com a guardiana de la frontera amb Castella dins del camí principal que unia els dos regnes per la vall de Montesa i el port d'Almansa. Al mateix temps la ciutat i el seu castell tenien com a missió controlar tota una gran majoria de població morisca que va continuar habitant la hortes de Xàtiva, la Canal de Navarrés i la Vall d'Albaida. Aquestes i altres raons van influir perquè la ciutat fora elevada a la categoria de capital d'una subgovernació.

La població morisca de la ciutat va ser expulsada del recinte emmurallat i distribuïda entre la zona rural de l'entorn i el barri de la Moreria (raval de Sant Joan). Els jueus, que ja constituïen una minoria en els temps dels musulmans, van continuar tenint el seu barri a la part d'intramurs, prop de la porta de Santa Tecla. L'enorme castell i les mateixes muralles de la ciutat van ser reforçades i ampliades entre el 1287 i el 1369 i van adquirir una forma molt semblant a la que avui coneixem. L'abastiment d'aigua, una de les obres de què Xàtiva se sent més orgullosa, es va millorar mitjançant la construcció dels aqüeductes de Bellús (hi ha qui opina que aquest és d'origen musulmà) i de l'Aigua Santa, aquest últim per una cota superior a la de la séquia de la Vila, que quedaria relegada exclusivament al reg de l'horta.

La renovació urbana va donar lloc a edificis nous i grandiosos. A la part més alta, dins del vell recinte romà, sobre les ruïnes de la catedral visigoda, es va alçar en el segle XIII l'església de Sant Feliu, amb portalada romànica i interior gòtic, catalogada com a Monument Nacional, a l'interior de la qual es conserven una pica d'aigua beneïda d'alabastre del final del XII i diversos retaules de pintures goticorenaixentistes. Prop d'allà, la vella aljama o palau àrab es va convertir en el monestir femení cistercenc del Montsant. A pesar d'aquestes obres, els habitants van abandonar la part alta i es van traslladar a la part de baix, de millor accés des de les hortes i amb aigua a les cases i fonts públiques. El vell recinte es va convertir així en un ampli albacar per a guardar bestiar i

Vista Nord de Xàtiva (foto Miquel Francés).

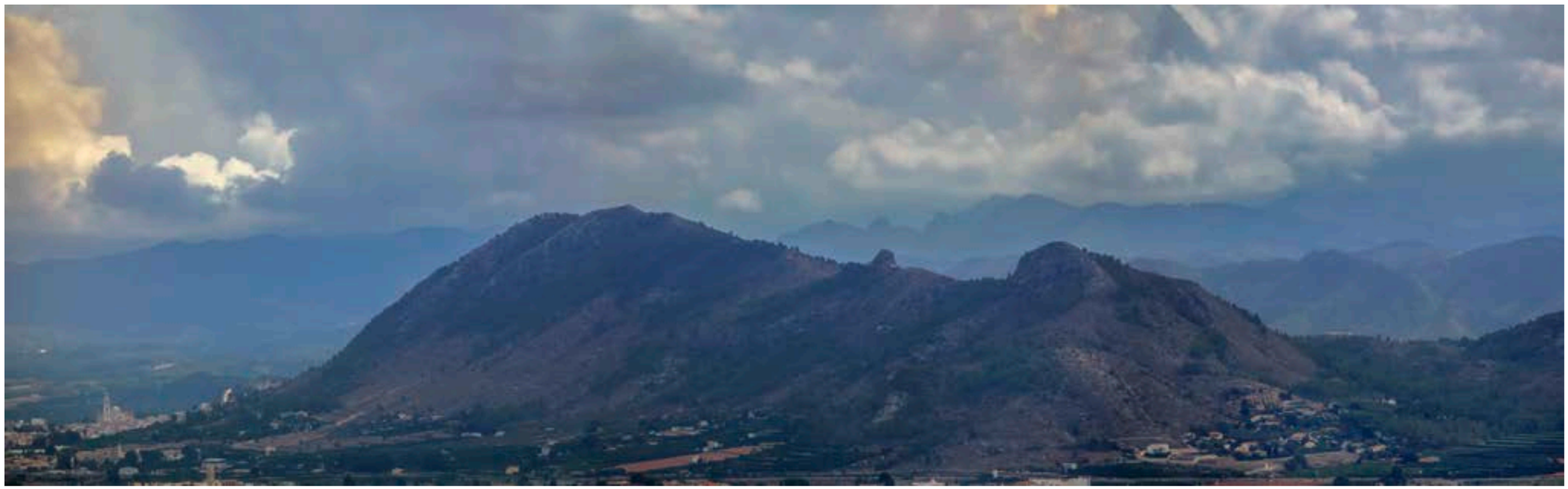

Xàtiva des del castell de Vallada (foto Miquel Francés).

conrear oliveres i garroferes, que abancalava el vessant i destruïa els vestigis de l'antic poblat.

A la part baixa les principals obres van ser les següents: l'església de Sant Pere (segle XIV), alçada sobre una antiga mesquita a la plaça del Mercat, on els musulmans celebraven la fira de bestiar, tradició seguida també pels cristians. L'església de Santa Tecla, a l'extrem oposat, que va ser destruïda el 1707 per les bombes de les tropes borbòniques i rematada pel terratrèmol del 1748. El convent de Sant Domènec, del qual només queda l'església gòtica restaurada. El convent de Sant Francesc, l'església del qual també restaurada ha tornat a ser oberta al culte. El convent de Santa Clara, en bon estat, però buit de la seua comunitat de monges; i molt pròxim a aquest, el convent de la Trinitat, del qual només queda la bella portalada (actual Arxiu Històric). Fora de les muralles, al raval dels Barreres es va alçar el convent de la Mercé, l'església del qual serveix ara de parròquia. De la mateixa època eren la Casa de la Vila, ja desapareguda, i alguns palaus com el dels Borja, del qual queden alguns vestigis.

EL ZENIT DE L'ESPLENDOR DE XÀTIVA EN EL SEGLE XVI

A les acaballes del segle XV, Xàtiva tenia uns 8.000 habitants i estava a punt d'aconseguir el seu zenit com a segona ciutat més important del Regne. El seu nucli urbà es va enriquir amb nous edificis civils i religiosos. Entre els primers, cal destacar-ne molt especialment dos: l'Hospital i l'Almodí. El primer es va haver de començar al final del segle XV, però no es va acabar fins a mitjan segle XVI; la seua gran façana amb elements gòtics i renaixentistes s'ha conservat en molt bon estat, tot i que l'interior va ser destruït el 1707 i tornat a alçar al començament del segle XVIII. L'edifici de l'Almodí o magatzem de blat, va ser construït entre el 1530 i 1548 i es conserva encara en molt bon estat. El 1919 va ser convertit en museu de Belles Arts i avui forma part del Museu Municipal. Al final del segle XVI es va dur a terme la construcció de l'església de Santa Maria (la seu) al mateix lloc on hi havia la mesquita major cristianitzada, però les crisis dels segles XVII i XVIII retardarien la finalització fins a ja entrat el segle XX. Als convents ja establits entre els segles XIII i XV, es van afegir en el XVI i al principi del XVII altres cinc més: dos dins del recinte emmurallat, el de Sant Agustí (1515) al mateix carrer on es troba el de Sant Domènec, i el de la Consolació (1520) al carrer de la Porta de València; i altres tres extramurs, el de Sant Onofre el Vell (1575) en un descampat pròxim a la Porta de Cocentaina; el del Carme (1570) a l'eixida cap a la Llosa; i el de Caputxins (1607), a les proximitats del raval de Sant Joan. En aquest últim lloc, on vivien els moriscos, es va edificar cap al 1535 l'església de Sant Joan per a atendre religiosament els moriscos batejats a la força.

Casa del Puig (foto Miquel Francés).

L'EXPULSIÓ DELS MORISCOS: L'INICI DE LA DECADÈNCIA

L'expulsió de la població morisca el 1609 va suposar la pèrdua de gairebé la meitat dels habitants de la governació i el despoblament de més d'un centenar de pobles, inclosa la moreria de la ciutat. La crisi demogràfica va estar acompanyada per l'econòmica i la ciutat es va ressentir negativament. Castigada també per les epidèmies de pesta a mitjan segle XVII, Xàtiva va perdre part del seu potencial demogràfic, que va baixar de 7.400 habitants el 1572, a 6.200 el 1646; no hi ha notícies que en aquest període es construïren grans edificis.

Al començament del segle XVIII va patir els efectes devastadors de la guerra de Successió, després d'haver pres partit per la causa austracista i resistir els durs assetjaments a què va estar sotmesa per les tropes borbòniques enviades per d'Asfeld. Les accions de guerra van causar grans destrosses a la ciutat i el raval dels Barreres i moltes de les seues cases i palaus van ser després saquejats, amb l'expulsió temporal de molts dels seus habitants. La major ignomínia va ser, a banda de la derrota, el càstig a què la va sotmetre el nou rei Felip V, que va desmembrar l'antiga governació territorial, li va restar funcions civils i li va canviar el seu nom històric pel de San Felipe, que hauria de suportar fins a les corts de Cadis (1811). El 1713, a causa de l'expulsió o desallotjament, només quedaven a la ciutat 1.500 habitants, però a poc a poc van tornar les famílies expulsades i en el transcurs del segle XVIII va aconseguir recuperar part de la seua esplendor i funcions urbanes, fins al punt que el 1787 el cens de Floridablanca va registrar 12.655 habitants. Durant aquella centúria es van dur a terme diverses reformes urbanes i es van construir nous grans edificis. Es va remodelar el centre de la ciutat i es va ampliar la vella plaça de les Cols, que va donar lloc a l'actual plaça del Mercat, amb els seus pòrtics i les seues cases de gust academicista. Entre els edificis nous cal assenyalar tota una sèrie de palaus alineats als carrers del Corretgeria i de Montcada, dels quals els més destacats van ser els d'Alarcó (1715-30, actual seu dels jutjats), Diego, Estubeny, Cerdà, etc. als quals caldria afegir la Casa de l'Ensenyança encarregada per l'arquebisbe Mayoral (1753), l'ermita de Sant Josep dissenyada per l'arquitecte Francisco Cuenca, el nou convent de Sant Onofre enfront de Sant Pere i la font dels 25 dolls, per citar-ne només alguns. Els desperfectes causats per la guerra i pels terratrèmols del 1748 van provocar la ruïna de l'església de Santa Tecla i de bona part del Castell, que va ser pràcticament abandonat a la seua sort en la segona meitat del XVIII, i la guarnició militar es va traslladar a nous quarters entre la muralla i el raval dels Barreres.

EL SEGLE XIX: ESTANCAMENT I DESAMORTITZACIÓ

La construcció del Nou Camí Reial de Madrid a València entre el 1776 i el 1789, amb un itinerari que deixava apartada la ciutat (uns 4 km des de l'enllaç de Cerdà), va suposar una pèrdua de la important funció caminera de Xàtiva. És veritat que es va recuperar amb escreix a partir del 1858 amb la construcció del ferrocarril Valencia-Almansa, per la qual cosa caldria buscar les causes de l'estancament demogràfic en altres motius. Podrien apuntar-se'n algunes com la pèrdua de les seues funcions nobiliàries i religioses, per efecte de l'abolició dels senyorius, la desamortització i l'exclaustració, que van suposar l'emigració de mig centenar de famílies nobles (amb tota la seua cort de servents i criats) i la de diverses desenes de religiosos, expulsats dels nombrosos convents que van ser tancats i que no van tornar a ser recuperats (el Carme, Sant Francesc, Sant Domènec, la Mercé, la Trinitat, Sant Agustí, Sant Onofre, Caputxins i el Montsant). Aquestes pèrdues no van aconseguir ser corregides per l'increment de les seues funcions civils (cap de partit judicial) o educatives (primer institut). La causa principal de la decadència de la ciutat va ser la ruïna de la seua indústria tèxtil basada en el lli i la seda, que pràcticament va quedar reduïda al nores entre el 1810 i 1830, la qual cosa va deixar en l'atur unes 1.300 persones.

L'estancament demogràfic (el 1900 continuava tenint només 12.600 habitants) va fer que no foren necessàries obres d'ampliació urbana, encara que es van dur a terme alguns projectes que serien després de gran transcendència: la baixada de l'estació, baixada del Carme i la urbanització de l'Albereda. La primera es va delinear després de la construcció de la nova estació ferroviària el 1860. La baixada del Carme (nova eixida cap a València i cap al cementeri) i la urbanització de l'Albereda es van fer el 1882, després que foren derrocades les muralles (1874) dels flancs nord i oest de la ciutat. Aquestes tres artèries servirien per a acollir el primer eixamplament urbà que tindria lloc ja en la primera meitat del segle xx.

EL SEGLE XX

A partir del 1910 (12.700 habitants) tindria lloc una nova expansió demogràfica per immigració que va elevar el nombre d'habitants a 14.148 el 1920, a 15.087 el 1930 i a 18.683 el 1940. Després vindrien altres dues dècades d'estancament (18.092 el 1950) i, finalment, un lent procés de creixement que arriba fins als nostres dies, quan la ciutat voreja els 30.000 habitants. Per raons orogràfiques el creixement urbà del segle xx i començament del xxi només ha pogut fer-se en dues direccions: cap al nord, amb la invasió de l'horta, i cap a l'oest, faldejant la serra Vernissa en direcció cap a Novetlè. Pel costat oriental, carretera de Benigànim, el creixement ha sigut menor. Pel nord continua havent-hi una barrera que dificulta l'expansió, com és la via del tren i les àmplies instal·lacions de l'estació. Fins al 1960 el creixement urbà no va sobrepassar la via del tren. En primer lloc, van ser els grups o barris de cases barates de Planas Tovar, El Carme, etc. I després la construcció de grans blocs de pisos seguint els nous carrers paral·lels a l'Albereda (Vicente Boix, Gregorio Molina, Argentina, Abu Massaifa, Pintor Guiteras, Acadèmic Maravall, etc.) i el més antic, de la Reina. El passeig de l'Albereda patiria l'agressió especulativa amb alts edificis que han trencat l'encant d'aquest i el paisatge urbà.

El Pla General d'Ordenació Urbana (PGOU) del 1988 tenia com a principal objectiu el creixement de la ciutat més enllà de les vies del tren, per a la qual cosa eren necessaris dos nous passos subterranis (el de Simat i el del Molí de Perico) i un elevat al camí de la Granja (1996). L'espai al nord de les vies va ser ordenat per a contindre activitats industrials i comercials per mitjà de grans avingudes que serveixen al mateix temps com a rondes exteriors al conjunt de la ciutat, el casc antic de la qual és necessari travessar encara en qualsevol de les direccions de trànsit que s'agafe.

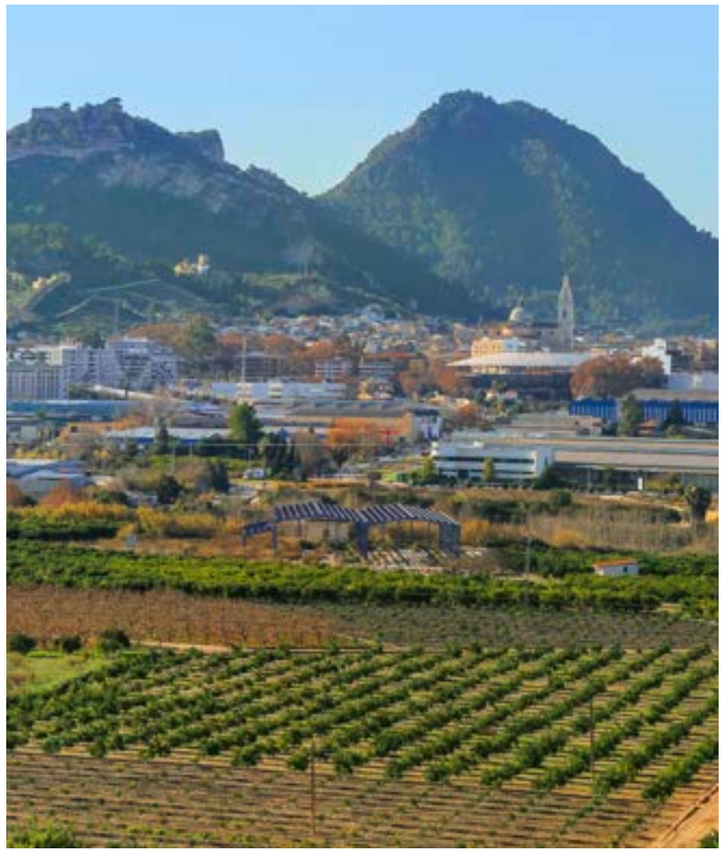

Vista de Xàtiva (foto Miquel Francés).

BIBLIOGRAFIA

GONZÁLEZ BALDOVÍ, M. (1992): *Museos de Xàtiva: la Colegiata, San Félix y l'Almodí*, València,Vicent Garcia.

PIQUERAS, J. I SANCHIS, C. (2006): *Geografia de Xàtiva y su región*, en *Historia de Xàtiva*, vol. 1, Xàtiva, Universitat de València, Matéu Editors

SATRHOU CARRERES, C. (1933- 1940): *Datos para la historia de Jàtiva*, Xàtiva, Imprenta Sucesora de Bellver, 5 vols.

VENTURA CONEJERO, A. (1998): *El Castell de Xàtiva, Xàtiva*, Matéu Editors.

Xàtiva

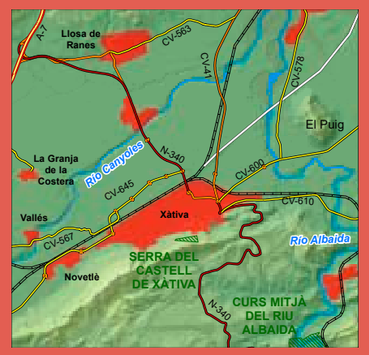

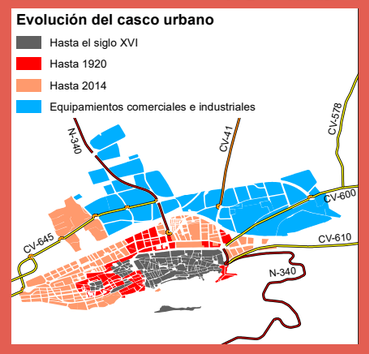

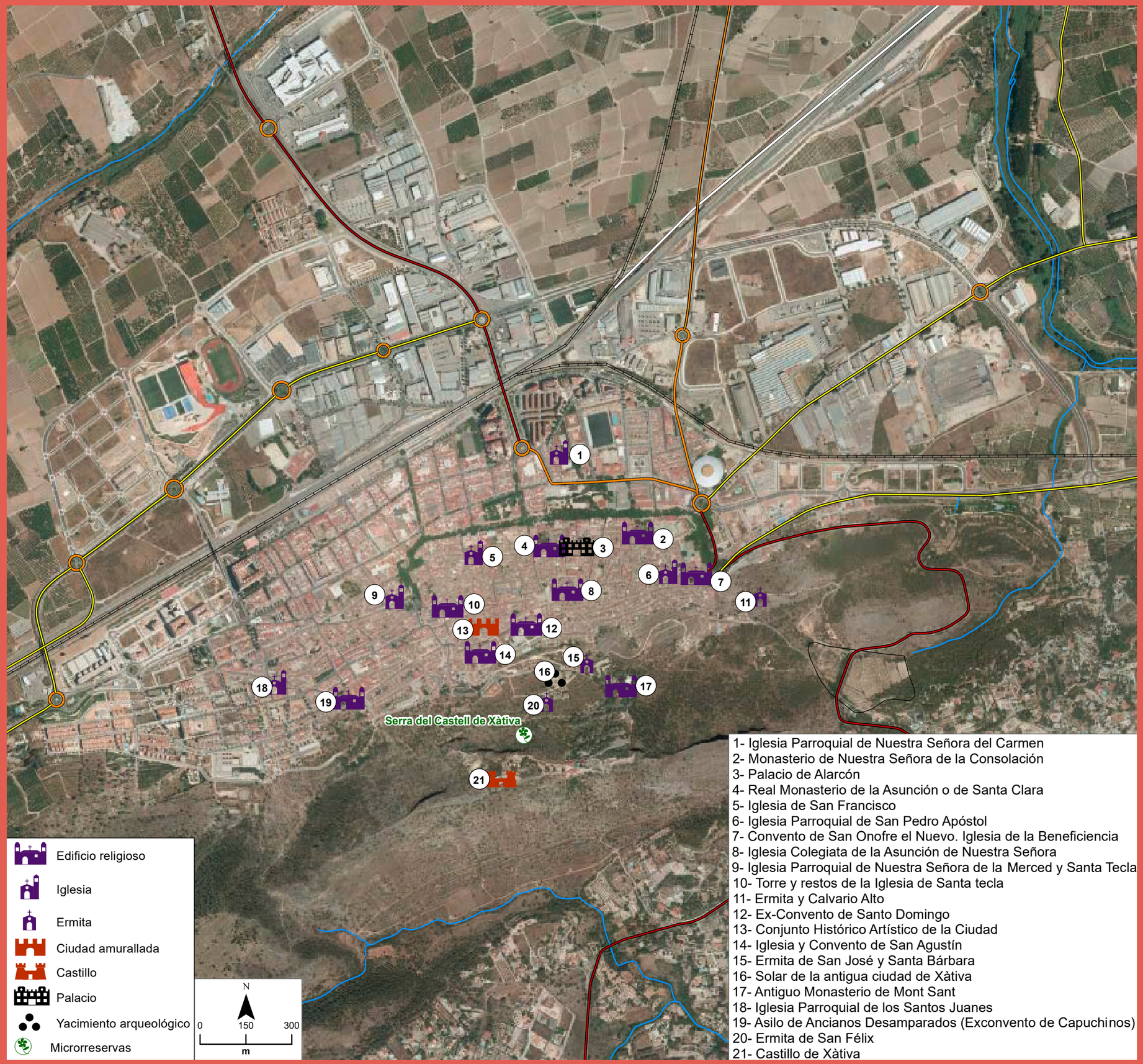

1- Iglesia Parroquial de Nuestra Señora del Carmen
2- Monasterio de Nuestra Señora de la Consolación
3- Palacio de Alarcón
4- Real Monasterio de la Asunción o de Santa Clara
5- Iglesia de San Francisco
6- Iglesia Parroquial de San Pedro Apóstol
7- Convento de San Onofre el Nuevo. Iglesia de la Beneficiencia
8- Iglesia Colegiata de la Asunción de Nuestra Señora
9- Iglesia Parroquial de Nuestra Señora de la Merced y Santa Tecla
10- Torre y restos de la Iglesia de Santa tecla
11- Ermita y Calvario Alto
12- Ex-Convento de Santo Domingo
13- Conjunto Histórico Artístico de la Ciudad
14- Iglesia y Convento de San Agustín
15- Ermita de San José y Santa Bárbara
16- Solar de la antigua ciudad de Xàtiva
17- Antiguo Monasterio de Mont Sant
18- Iglesia Parroquial de los Santos Juanes
19- Asilo de Ancianos Desamparados (Exconvento de Capuchinos)
20- Ermita de San Félix
21- Castillo de Xàtiva

Paisatges habitats

Albaida

La ciutat blanca

"La felicidad del valle proviene principalmente de las muchas y abundantes fuentes (...). Esta es la mayor [la del Puerto], y ella sola proporciona riego á gran parte de las huertas del Palomár, de Adsaneta y de Albayda. Nace al mediodía y como á un quarto de esta villa en un olivar inmediato al convento de Dominicos. Aprovéchanse estos de las aguas para fecundar 40 hanegadas de huerta, cultivada con tanto esmero, que puede servir de modelo á muchas del reyno."

A. J. Cavanilles (1797)
Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura población y frutos del Reyno de Valencia.

"Realment la ciutat [Albaida] pareix un antic navili, vist d'esquena, amb l'alta popa. Sobre un elevat promontori que tallen i envolten les profundes fosses de dos barrancs –però, un és el riu Albaida- s'alça, dominant-ho tot, la vella església parroquial, de carreus de color coure de tosca, amb una esvelta i desafiant torre. Adossada a ella, les torres senyorials d'un palau. I moltes cases –moltes cases blanques-, envoltant-la, com agenollades. A continuació, cap al sud, la ciutat –el navili- s'allarga sobre un pla. Només al final, la línea de les teulades s'alça com si volguera paréixer la proa."

A. Bataller (2001)
La Vall d'Albaida: terres i gents.

"Rode per on rode, a parar a Albaida"

Dita popular

"Albaida significa en àrab «la blanca», i pot ser que el topònim respongui al fet de trobar-se la població assentada en un altell de terra blanquinosa, com en general blanquinós és tot el sòl de la seva vall. Un riu –un altre riu- se li acosta, embarrancat, li demana en préstec el nom, i camina cap al Nord a desguassar en el Xúquer. La ciutat va ser cap del seu marquesat, i conserva el palau senyorial, vertader alcàsser, amb tres robustes torres"

Joan Fuster (1984)
Viatge pel País Valencià.

Sandra Mayordomo Maya
José Vicente Aparicio Vayà
Departament de Geografia
Universitat de València

EL MARC FÍSIC

El terme d'Albaida es localitza a l'àrea central de la Vall d'Albaida, al sud de la província de València. La comarca està ubicada a la zona externa de les Serralades Bètiques, concretament al Prebètic extern, caracteritzat per plecs d'orientació oest-sud-oest est-nord-est. Està conformada per una vall sinclinal àmplia nítidament delimitada per anticlinals calcaris cretacis. Al nord s'alça la serra Grossa, amb altituds entre els 400 i 700 metres, i al sud l'alineació Agullent-Benicadell, amb elevacions superiors als 1.000 metres. La vall es troba recoberta per sediments terciaris potents, compostos per margues miocenes en *facies tap*, conegudes popularment com a "albarizas" per la seua coloració blanquinosa. Aquesta tonalitat dóna nom al topònim Albaida, d'origen àrab /al-bayda/, que significa "la blanca".

A l'extensa vall de la comarca es localitza el municipi d'Albaida, amb una superfície de 35 km^2. Presenta un paisatge dominat per llomes successives i retallat per barrancs profunds. Aquest pla margós està delimitat al sector meridional per l'anticlinal calcari de la serra de la Covalta, que, juntament amb la muntanya del Castell Vell (563 m) i les muntanyes de la serra d'Atzeneta (l'Alt d'En Roda, 628 m, i la Lloma de Faus, 674 m), flanquegen el port d'Albaida (620 m). Aquest tossal constitueix la principal eixida natural de la vall, a conseqüència d'una falla que separa les alineacions muntanyoses d'Agullent i Benicadell. En aquest sector s'origina el riu Albaida, al paratge dels Fontanars. Irriga la zona més plana del municipi albaidí i rep en el seu recorregut pel terme les aportacions dels barrancs d'Agullent, El Forcall, el Barranc Pregó i Els Barranquets. El límit septentrional del municipi el conforma el riu Clariano o del Pou Clar, que constitueix el principal afluent del riu Albaida.

AGRICULTURA I REGADIUS TRADICIONALS

Els sòls d'Albaida figuren entre els més fèrtils del territori valencià, a causa de la seua riquesa en nutrients i la seua elevada capacitat de retenció de la humitat. Les activitats agràries es desenvolupen principalment al sector septentrional del municipi, amb terrenys drenats per diversos barrancs. Predominen els fruiters (caqui, albercoquer, ametler i prunera) amb 632 hectàrees, la qual cosa representa la meitat de les 1.300 hectàrees conreades al terme. També destaquen els vivers, els oliverars i la vinya.

El municipi disposa d'una àmplia varietat d'elements i sistemes de regadiu tradicional, que generen paisatges de l'aigua de valor cultural i patrimonial contrastat. Destaca el de la séquia del Port, el segon de major extensió a la Vall d'Albaida. S'abasteix de la galeria drenant de la Font del Port, situada a la ribera dreta del Barranc del Naixement. Se'n desconeix la data exacta de construcció, però alguns indicis assenyalen que potser va ser construïda entre els segles VIII i X. El sistema irriga una superfície de 2.450 fanecades als termes d'Albaida (1.297 fanecades), Palomar (870 fanecades) i Atzeneta d'Albaida (283 fanecades), conreades amb oliveres i arbres fruiters. Va arribar a abastir fins a 9 molins (5 dels quals estan situats a Albaida), i multitud de llavadors, tant particulars com públics, cosa que deixa constància de la seua importància històrica. Altres sistemes de regadiu històric al municipi són el de la font de la Beneita, les Fontanelles o la font de la Vila.

ESPAIS NATURALS

Al sector meridional es concentren les principals elevacions del terme. La major es correspon amb la serra de la Covalta, amb una altitud de 890 metres al pic homònim. El cim està format per un altiplà que va ocupar un dels poblats ibèrics (segles VI-IV aC) més significatius del territori valencià. A la part inferior del cim es troba l'abric de la Covalta, una gran cavitat allargada des de la qual es poden admirar espectaculars panoràmiques del sector central de la Vall d'Albaida. A l'interior de la cova

Parròquia de la Mare de Déu de l'Assumpció (foto Miquel Francés).

s'ha canalitzat una petita surgència d'aigua per a la conformació d'una font. Les faldes de la serra estan cobertes de boscos de pins espessos i ombrívols, així com de matolls i pastures. Els llistonars predominen

La Cova Alta (foto Miquel Francés).

Panorama d'Albaida (foto Miquel Francés).

en els sòls frescos i profunds, i pinten la serra de diferents tonalitats segons l'espècie en floració.

A més de l'esmentada flora comuna, hi ha espècies botàniques de distribució geogràfica limitada, que destaquen per la raresa. Amb el propòsit de protegir la variada flora rupícola, repleta d'endemismes, es va declarar el 2002 la microreserva de l'Ombria de la Cova Alta, amb una superfície aproximada de 19 hectàrees. Les espècies prioritàries són les agulles rupestres (*Erodium saxatile*), la linària de Cavanilles (*Linaria cavanillesii*), els corets o orelles de rata (*Sarcocapnos Saetabensis*), l'abellera groga (*Ophrys lutea*) i les llunetes (*Biscutella montana*).

El sector sud oriental del terme forma part del Paisatge Protegit de l'Ombria del Benicadell, declarat l'any 2006. Posseeix una extensió de 2.103 ha en una desena de municipis de la comarca de la Vall d'Albaida, de les quals 304 es localitzen al terme albaidí. La serra, d'orientació nord-oest sud-est, té una longitud de 25 quilòmetres i constitueix el límit natural entre les províncies de València i Alacant. L'erosió kàrstica propicia una diversitat de formes geològiques considerable i els fenòmens de surgència són nombrosos a la zona. Les repoblacions dutes a terme al principi del segle xx, principalment amb espècies del gènere *Pinus*, i els incendis freqüents esdevinguts en les últimes dècades, han propiciat un mosaic vegetal en què estan representades la majoria d'etapes evolutives del bosc mediterrani. A les zones baixes hi ha ecosistemes agrícoles d'un valor paisatgístic excepcional. En l'actualitat, l'Ombria del Benicadell constitueix un espai apreciat i valorat

pels nombrosos visitants. Les activitats principals es relacionen amb el senderisme, l'esbargiment, l'acampada o les pràctiques esportives, com l'escalada o el cicloturisme.

POBLAMENT I NUCLI URBÀ

Al terme municipal d'Albaida se situen una sèrie d'emplaçaments històrics que daten de l'eneolític (Sifó de les Fanecades i Covatxa del Camí Reial), del bronze (Puntal de la Rabosa, Tossal d'en Roda i Alta del Cantalar) i d'època ibera (la Covalta, Tossal del Castell Vell, Corral de Bollo, Alt del Pont Trencat i la Cova dels Ases). De la romanització hi ha indicis a la Casa de Santa Clotilde i el Pont Trencat. En època islàmica van ocupar la zona elevada del terme una sèrie d'alqueries i coberts: Rahl Alboraibal, Couexcar, Benizaver, Aljorf, Rahal Abdulgelil, Beniàtif, i Betilla; mentre que a les proximitats del riu de l'Olleria es trobaven les alqueries d'Atzueva, Gafit i Venalguazil. Aquestes aldees, juntament amb altres poblacions, conformaven el terme de *hisn* o castell d'Albaida, l'actual Castell Vell. Tanmateix, amb anterioritat a l'ocupació cristiana, ja hi havia a la muntanya de la Vila un Castell Nou, custodiat segurament per una guarnició almohade. Va ser en aquest espai on Jaume I va instal·lar una guarnició el 1244, i el 1248 va fundar l'actual vila. El títol de ciutat va ser atorgat a Albaida el 1906 per Alfons XIII.

El nucli urbà d'Albaida se situa sobre el tossal de Vistabella. Ofereix una localització estratègica, per damunt de la vora esquerra del riu Albaida i una altitud mitjana sobre el nivell del mar d'uns 323 m. Al nucli antic predominen els edificis tradicionals dels segles XIII-XIX. La vila forma un laberint de carrers medievals estrets, tortuosos i costeruts, a l'àrea de l'antic recinte emmurallat. És a partir de la fundació de la vila quan s'inicia l'expansió del nucli urbà, mitjançant la creació de nous barris: el raval Jussà (c. 1248-1400), el Sobirà (segle XIV), la Volta de la Processó (segles XV-XVII), el barri del Real (1680-1750), el barri de Sant Antoni (c. 1771-1800) i el poble de l'Aljorf, una antiga alqueria morisca reedificada en el segle XVII. D'altra banda, es troba l'àrea d'expansió recent, amb la presència d'arquitectures contemporànies, resultat del creixement econòmic i demogràfic del segle passat.

La Vila (foto Miquel Francés).

A causa del creixement urbanístic de la ciutat, es van construir diverses fonts entre l'època islàmica i el segle XIX, entre les quals destaca la font i llavador de la Vila, al barri de la Font de la Vila; la font de la Plaça a la plaça Major; la font del carrer d'Avall, al carrer homònim; la font de la Barrera, a la plaça del mateix nom; la font del barri de Sant Antoni, al carrer de l'arqueòleg Ballester; la font de la Glorieta (o del Lleó) al carrer Verge del Remei i la font i llavador de l'Aljorf, al nucli homònim.

A la plaça Major hi ha un patrimoni històric destacat que configura el paisatge urbà d'Albaida. Podem visitar dos portals dels tres que encara es conserven, el de la Vila i el de València, construïts entre els segles XIII i XV. Es mantenen actualment quatre torres vinculades a la muralla primitiva alçada l'any 1300, de la qual s'observen parts al carrer d'Avall, a la torre i torrassa de la Guaita i a la plaça Major. Així mateix, en aquesta plaça s'alcen dos dels edificis més significatius del terme: el palau dels Milà i Aragó i l'església parroquial de l'Assumpció de la Mare de Déu. El primer, construït entre el 1471 i el 1610, té un estil de construcció rústic amb elements gòtics, renaixentistes i barrocs. El llinatge dels Milà i Aragó van tindre aquest palau des del 1477 fins al 1841, any en què es va extingir la branca principal de la família. Durant aquest període van tenir els títols de barons, comtes i marquesos d'Albaida. En l'actualitat, a l'interior del palau podem visitar el "Museu Internacional de Titelles" i una maqueta del municipi del segle XV. L'església parroquial de l'Assumpció de la Mare de Déu va ser construïda entre el 1592 i el 1624. És d'estil gòtic, amb dues portalades renaixentistes a la façana. La seua torre és el principal referent arquitectònic de la ciutat. L'any 2013 es van declarar Bé d'Interés Cultural Immaterial els tocs manuals de les seues

Plaça Pintor Segrelles (foto Miquel Francés).

Sala de Plens de l'Ajuntament (foto Miquel Francés).

campanes (Decret 111/2013). La consueta i els seus costums relacionats amb el so de les campanes, que sempre s'han tocat i voltejat a mà, han conformat el paisatge sonor de la ciutat des del segle XIII. A la mateixa plaça es localitza l'ajuntament nou. L'edifici és una casa senyorial (casa de Llinàs) construïda en el segle XVIII. Als voltants es localitza la casa-museu del pintor albaidí Josep Segrelles, on s'exposen les obres de l'artista distribuïdes per les diferents dependències de la casa.

BIBLIOGRAFIA

ANTEQUERA, M. (2015): *Las galerías drenantes en el sector oriental y suroriental de la península ibérica. Identificación, análisis y gestión patrimonial* (Tesi doctoral), València, Departament de Geografia, Universitat de València.

BATALLER, A. (2001): *La Vall d'Albaida: terres i gents*, Albaida, Institut d'Estudis de la Vall d'Albaida.

CEBRIÁN, R. (1981): *Montañas valencianas: Corbera, Montdúver, Buixcarró, Safor, Benicadell, Agullent*, València, Centre Excursionista de València.

Decret 18/2006, de 27 de gener, del Consell de la Generalitat Valenciana, de Declaració del Paisatge Protegit de l'Ombria del Benicadell.

Decret 139/2008, de 26 de setembre, del Consell de la Generalitat Valenciana, pel qual s'aprova el Pla Rector d'Ús i Gestió del Paisaje Paisatge Protegit de l'Ombria del Benicadell .

LEDO, A.C., MEMBRADO, J.C. I MONTESINOS, J. (coodr.) (2016): *La Universitat de València i els seus entorns comarcals: la comarca de La Safor, la comarca de La Vall d'Albaida i l'Alt Túria valencià*. Col·lecció La Universitat de València i els seus entorns, vol. 3, València, Universitat de València.

PIQUERAS, J. (dir.) (1993-1999): *Geografia de les comarques valencianes*. Volum 5, València, Foro Ediciones.

PIQUERAS, J. (2012): *Geografía del territorio valenciano. Naturaleza, economía y paisaje*, València, Departament de Geografia, Universitat de València.

SOLER, A. (2001): *Castells i palaus de la Vall d'Albaida. Arquitectura i poder feudal*, Ontinyent, Ajuntament d'Ontinyent, Mancomunitat de Municipis de la Vall d'Albaida, Institut d'Estudis de la Vall d'Albaida i Caixa d'Estalvis d'Ontinyent.

TORTOSA, P. (dir.) (2000): *La comarca de la Vall d'Albaida: ecoguia d'itineraris ambientals i culturals*, Mancomunitat de Municipis de la Vall d'Albaida.

YAGO, R., JORDÀ, R. I SOLER, A. (2004): *El patrimoni arquitectònic de la Ciutat d'Albaida*, Albaida, Ajuntament d'Albaida.

RECURSOS WEB

Ajuntament d'Albaida : http://www.albaida.val/inici.asp

Generalitat Valenciana-Portal d'informació Argos: http://www.argos.gva.es/va/inicio/

Institut Valencià d'Estadística: http://www.ive.es

La Vall d'Albaida-La Vall Blanca: http://valldalbaida.com

Albaida

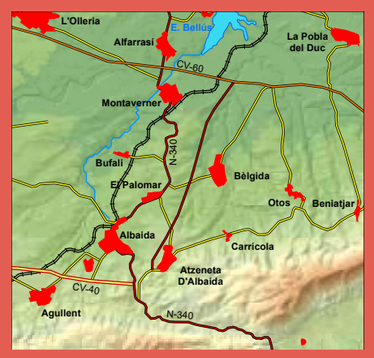
L'Olleria
Alfarrasí
E. Bellús
La Pobla del Duc
CV-60
Montaverner
Bufalí
N-340
El Palomar
Bèlgida
Otos
Beniatjar
Albaida
Carrícola
Atzeneta D'Albaida
CV-40
Agullent
N-340

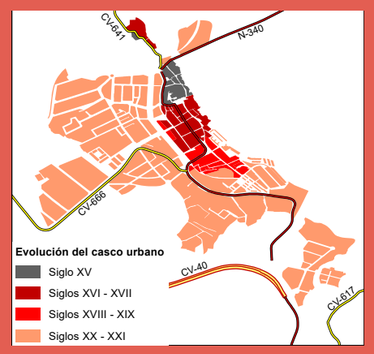
CV-641
N-340
CV-666
CV-40
CV-617
Evolución del casco urbano
Siglo XV
Siglos XVI - XVII
Siglos XVIII - XIX
Siglos XX - XXI

1
2
3
4
5
6
Riu Albaida
Murallas
Palacio
Iglesia
Ermita
1- Murallas de Albaida
2- Museo Internacional de Titelles
3- Iglesia Parroquial de la Asunción de Nuestra Señora
4- Castillo - Palacio de los Milán de Aragón
5- Iglesia del Convento de la Purísima. Capuchinos
6- Ermita de San José
N
0
100
200
m

Paisatges habitats

Bocairent

Una vila medieval al voltant de la serra de Mariola

"El último pueblo de la Gobernación es la villa de Bocayrente...; tiene su asiento en un peñón que se levanta en medio de un valle, que con la Sierra de Mariola forma la de Albayda, tan angosto, que en lo más ancho tendrá un quarto de legua. El peñón está como vestido de casas, tiene la figura de una piña y en la cumbre se halla la Iglesia parroquial. Todo él, fuera de la parte que mira al Poniente, está rodeado de un profundísimo foso, que labró naturaleza sobre el cual hai un gran puente de una luna, que es de lo mejor de España. Las calles son cuestas mui pendientes, algunas son escaleras, cavadas en la peña los escalones y en las más es menester andar con mucho cuidado para no caer. Hai diferentes casas cavadas en la peña y las más tienen sótanos abiertos con picos."

J. Castelló (1783)
Descripción geográfica del Reyno de Valencia formada por corregimientos.

"Debe contarse Bocayrént entre las principales villas del segundo orden si solo se mira el número de vecinos, que sin duda pasan de 1.300; pero si se consideran su industria agraria y sus fábricas, merece ser la segunda del reyno, siendo la primera sin disputa Alcoy. Las fábricas de lana, que de tiempo inmemorial han sido el nervio y manantial de riquezas de aquel pueblo industrioso, se han ido mejorando sucesivamente."

A. J. Cavanilles (1797)
Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia.

"Bocairent es tierra fuerte assentada sobre un peñón rodeado de barrancos muy hondos i el pueblo está muy apretado i hecho a manera de piña i con muchas casas labradas dentro de la peña".

M. de Viciana (1564)
Crónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia.

"Las casas agrupadas, empotradas y montadas unas sobre otras, excavadas muchas de ellas sobre la roca, ofrecen al viajero el aspecto más pintoresco y agradable: es una piña enorme formada por casas y en la cumbre se levanta airoso el campanario de piedra de la Iglesia parroquial, y de noche, el espectáculo, con las luces es fantástico y deslumbrador".

J. Navarro Cabanes (1923)
Bocairent. Geografia i Història.

"L'antiga vila se'ns presenta ferma i fortament assentada sobre la dura roca, amb senzilla altivesa, en una actitud de noble desafiament al temps i als temps. És tota una pinya que s'alça sobre alt i gegantesc penyal, envoltat d'abismals barrancs, que salven ponts inversemblants. Les cases s'amunteguen i s'escalonen unes sobre altres, formant una grata i típica estampa medieval, en un paisatge de singular contrast: per la solana, muntanyes pelades, quasi calcinades, on en una xicoteta elevació s'alça l'ermita del Crist amb la guàrdia d'honor i permanent d'obscurs xiprers; per la part sud, una estreta vall de frondosa vegetació fruitera, remors de sèquies fecundes i la serra Mariola, propera i abrupta, plena d'espessos boscos de pins i de belles llegendes."

R. Bataller (2001)
La Vall d'Albaida: terres i gents.

José Vicente Aparicio Vayà
Miguel Antequera Fernández
Departament de Geografia
Universitat de València

Les Covetes dels Moros, Bocairent (foto Miguel Lorenzo).

El municipi de Bocairent es localitza al sector meridional de la comarca de la Vall d'Albaida, en el límit amb la província d'Alacant. El seu terme té una extensió de 97 km^2, amb part de la serra de la Solana al nord, amb les serres de l'Ombria i de la Filosa com a contraforts, i part de l'extensa serra de Mariola al sud, amb l'Alt de Mariola (1.069 m) com a punt més elevat. Hi ha dos corredors o valls intramuntanyenques. La septentrional es denomina la Vall de Bocairent o Valleta d'Agres, situada entre els 500 i els 700 m d'altitud. Al centre d'aquesta vall llarga i estreta, se situa el nucli urbà de Bocairent. Aquesta vall és drenada pels barrancs de l'Infern, Fos, la Frontera i la Foieta, que al paratge del Pou Clar formen el riu Clariano, afluent de l'Albaida. La vall meridional, en plena serra de Mariola, és més menuda i accidentada i s'hi origina el riu Vinalopó. Encara que la seua capçalera se situe al Pla de Bodí, la surgència principal és l'alcavor o galeria drenant de la font de la Coveta, d'uns 30 m de longitud. La serra de Mariola és de naturalesa calcària i porosa i es caracteritza per l'abundància d'aigües, vinculada a l'entrada de vents humits del nord i a les precipitacions de caràcter orogràfic. Supera els 600 mm anuals i s'hi localitzen nombrosos brolladors, fonts i galeries drenants.

Els primers assentaments daten del paleolític (cova del Vinalopó). Del neolític destaca la cova de la Sarsa i la cova d'en Gomar. Al terme hi ha una dotzena de jaciments ibers, entre els quals destaquen el de la Lloma de Galbis, on es va localitzar l'escultura del Lleó de Bocairent, el del Cabeço de Sant Antoni i el del Cabeço de Mariola. Aquests dos últims són dels segles III a I aC, de transició iberoromana. La islamització va poder començar entre els segles VIII i X, amb l'assentament de tribus berbers. Una mostra d'això són les coves-finestra de la conca alta del riu Clariano, orificis rectangulars excavats en cingles verticals de molt difícil accés. Donen pas a cambres aïllades o intercomunicades, de dimensions reduïdes. Encara que se'ls ha atribuït la funció de sepulcres neolítics, cenobis visigots o habitatges, el més probable és que siguen graners parietals d'època andalusina, per a emmagatzemar aliments i efectes, durant el desplaçament hivernal dels pastors berbers a les marjals costaneres. Eventualment podien emprar-se com a refugi. Al terme hi havia 8 agrupacions, però la més nombrosa és la de les Covetes dels Moros al Barranc de la Fos, a uns 300 metres del barri medieval. Té 53 coves-finestra disposades en tres o quatre nivells, però sense formar pisos regulars. Van ser declarades Monument Historicoartístic Nacional el 1931.

El poblament actual va sorgir en època musulmana amb el nom de Bekirent, que en àrab significa pinya o rusc, en referència a la manera com les construccions s'apinyaven entorn del castell. Després de la

Santuari del Sant Crist, Bocairent (foto Miguel Lorenzo).

dissolució del califat de Còrdova en el segle XI passa a formar part de la taifa de Dénia. En època andalusina estava especialitzat en la manufactura de llins. El 1245 Jaume I d'Aragó la va conquerir i la va incorporar al Regne de València i el 1255 se li atorga la carta de poblament i es refunda com a vila cristiana. El 1587 rep el títol de Reial Fàbrica de Draps per part de Felip II, per la indústria tèxtil de la llana, que ha continuat fins als nostres dies. Aquesta activitat ha estat afavorida per la presència d'una ramaderia ovina abundant i l'existència de cursos d'aigua encaixats i amb cabal suficient i constant per a la instal·lació de batans i fàbriques tèxtils.

Al terme de Bocairent la superfície conreada el 2015 era de 1.179 ha, 160 de les quals són de regadiu. Les principals produccions són els cereals i l'oliverar, entre els conreus de secà, i els arbres fruiters en el regadiu. La majoria de sistemes de regadiu tradicionals s'originen en les aigües subterrànies, ja que hi havia més de 70 alcavors o galeries drenants al municipi. Els principals són les de les Hortes d'en Gomar, amb la séquia dels Solanetes, la Font de Santa Bàrbara o dels Teulars o l'Horta de Bocairent.

La serra de Mariola va ser declarada Parc Natural el 8 de gener del 2002. Té una superfície de 12.617 ha, 5.831 de les quals pertanyen a Bocairent, cosa que suposa el 46% d'aquest espai. Destaca per la riquesa i la varietat de les seues plantes aromàtiques i medicinals, amb 1.400 de catalogades, i per l'intens aprofitament dels recursos naturals des d'antic (pastures, llenya, comerç de la neu...). El comerç de la neu va tindre l'auge màxim entre els segles XVII i XIX, i encara es mantenen a la serra els vestigis d'unes quantes caves o neveres, com són la cava del Don Miguel, la cava Arquejada o la cava de l'Habitació.

El nucli urbà de Bocairent es troba a 660 m sobre el nivell del mar, al denominat Puig de Bocairent, a la confluència del riu Clariano amb el Barranc de la Fos. El barri de la Vila constitueix el nucli antic medieval, amb una fisonomia urbana d'arrels islàmiques adaptada a un terreny amb forts desnivells. Es reflecteix en una guia de carrers laberíntics, amb carrers sinuosos, estrets i costeruts, de vegades escalonats i amb la presència de nombrosos atzucacs. Va ser declarat Conjunt Historicoartístic el 1975. Constituïa un nucli emmurallat del qual només es conserva el Portal d'Agost o Porxe de l'Almaguer, que és una de les quatre portes d'accés que tenia la ciutat. L'edifici religiós més important és l'església de la Mare de Déu de l'Assumpció construïda el 1516 sobre l'antic castell àrab de Bekirent. És d'estil gòtic, encara que al principi del segle XVII es va adaptar a l'estil barroc. El seu campanar, de planta quadrada, va patir greus desperfectes pel terratrèmol del 1748 i va ser reconstruït el 1766. Junt al nucli antic, se situa la cava de Sant Blai, que va ser restaurada el 2002. Data del segle XVII. Aquest dipòsit de neu té una profunditat de 10 metres i un diàmetre de 8'5 m.

La part moderna de Bocairent s'estén cap a l'oest, el denominat Eixample. Des del segle XIX es construeixen habitatges per a la nova burgesia industrial. És en aquest sector on es va edificar la plaça de bous, inau-

Bocairent (foto Miguel Lorenzo).

Bocairent (foto Miguel Lorenzo).

gurada el 1843, que és la més antiga de la Comunitat Valenciana. Té la particularitat d'haver sigut excavada en la roca, mitjançant el desmunt fet al monticle de la Serreta.

Hi ha set ponts que donen accés a Bocairent, entre els quals destaquen el pont Vell o de Darrere la Vila i el pont del Sant Crist. El pont Vell és el més antic, ja que tindre origen romà. Té una sola arcada amb forma d'arc de mig punt, i les seues dimensions són de 48'5 m de longitud, 19 m d'altura i 3'4 m d'amplària. El pont del Sant Crist es va construir al final del XVIII i permet l'accés a l'ermita homònima, en salvar el Barranc de l'Infern. Té uns quants contraforts construïts de maçoneria i argamassa. Té un arc d'estil ogival, amb una volta apuntada i 15'4 m d'altura.

L'ermita del Sant Crist va ser construïda en el segle XVI i consta de tres edificis: l'hostal, que va ser una antiga hostatgeria, l'església d'estil gòtic i la casa del capellà.

BIBLIOGRAFIA

AMAT, E. (2002): *Plaza de Toros de Bocairent*. Colección Taurina Al Quite, València, Diputació de València.

BATALLER, A. (2001): *La Vall d'Albaida: terres i gents.* , Institut d'Estudis de la Vall d'Albaida (IEVA), Col·lecció Homenatges, 2.

CAVANILLES, A. J. (1797): *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*, Madrid, Imprenta Real.

CERDÁ, M. (dir.) (2005-2007): *Gran Enciclopedia de la Comunidad Valenciana*, València, Prensa Valenciana.

CRUZ, J. (2000): "Un tresor blanc: la neu i el seu comerç", en TORTOSA I PASTOR, P. (2000): *La comarca de la Vall d'Albaida. Paisatges, cultura i medi ambient*, Mancomunitat de Municipis de la Vall d'Albaida, pp. 85-86.

DOMÉNECH DOMÍNGUEZ, R. (2011): *Bocairent: carrers, fonts, aljubs i alcavors del nucli urbà*. Colec·ció d'Estudis Locals, 3. Ajuntament de Bocairent.

GONZÁLEZ SIMANCAS, M. (1918): *Les Casetes dels Moros del alto Clariano*, Madrid.

NAVARRO CABANES, J. (1923): *Bocairent. Geografia i Història*. Ed. Vicent Satorres (2004). Ajuntament de Bocairent.

PIQUERAS, J. (dir.) (1995): *Geografia de les comarques valencianes*, Foro Ediciones S. L. , volum 6, pp. 36-40

RIBERA, A. (2000): "Els orígens d'una identitat: el que diu la Història. De la Prehistòria a l'època medieval", en Tortosa i Pastor, P. (2000): *La comarca de la Vall d'Albaida. Paisatges, cultura i medi ambient*. Ontinyent, Mancomunitat de Municipis de la Vall d'Albaida, pp. 63-70.

RIBERA, A. I BOLUFER, J. (2008): "Les Covetes dels Moros. Coves-finestra de cingle al país valencià", en González Simancas, M. (2008): *Les Casetes dels Moros del alto Clariano*. Reedició de l'original del 1918. Col·lecció d'Estudis Locals, 1, Bocairent, Ajuntament de Bocairent, 9-54.

SANCHIS DEUSA, C. (1994). *Els ponts valencians antics*. Sèrie Publicacions de Divulgació General, Col·lecció Els valencians i el territori, 5.

SOLER MOLINA, A. (2001): *Castells i Palaus de la Vall d'Albaida. Arquitectura i poder feudal*, Ontinyent, Ajuntament d'Ontinyent i Mancomunitat de Municipis de la Vall d'Albaida.

SOLER MOLINA, A. I FERRE PUERTO, J. A. (2003). *Història de la Vila de Bocairent*, Bocairent, Ajuntament de Bocairent.

TORTOSA I PASTOR, P. (2000): *La comarca de la Vall d'Albaida. Paisatges, cultura i medi ambient*. Ontinyent, Mancomunitat de Municipis de la Vall d'Albaida.

Bocairent

Ontinyent
Agullent
CV-660
CV-655
CV-700
Alfafara
Bocairent
CV-794
SERRES DE MARIOLA
I EL CARRASCAR
DE LA FONT ROJA
Banyeres
de Mariola
CV-795

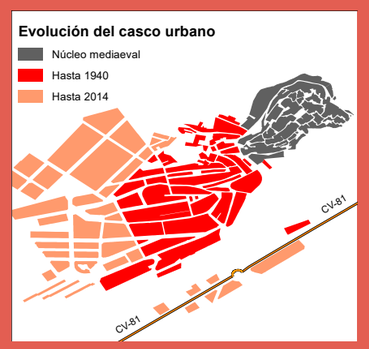
Evolución del casco urbano
Núcleo mediaeval
Hasta 1940
Hasta 2014
CV-81
CV-81

1
2
3
4
5
6
7
Habitación
Ermita
Iglesia
Casco histórico, Conjunto histórico
Edificio religioso: Catedral, Colegiata, otros
1- Covetes dels Moros
2- Ermita de la Virgen de Agosto
3- Casco Antiguo de la Villa (barrio Medieval)
4- Iglesia Parroquial de la Asunción de Nuestra Señora
5- Ermita de San Juan
6- Monasterio de Nuestra Señora de los Dolores y Santos Reyes
7- Ermita de la Virgen de los Desamparados
N
0
50
100
m

Paisatges habitats

Habitatges tradicionals: la masia, la barraca i l'alquerla

Una arquitectura tradicional lligada a l'hàbitat

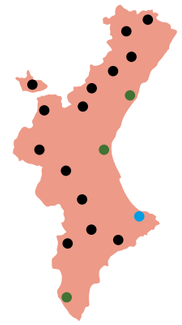

"Quatre pilars, més blancs que l'assutzena,
formen davant un pòrtic de verdor:
corre sobre ells la parra, tota plena
de pàmpols d'esmeralda i raïms d'or;
a son ombra, lo pa de cada dia
repartix a sos fills lo Treball sant,
i, en la taula, la Pau i l'Alegria
les flors van desfullant.
A un costat obri el pou la humida gola,
i, perquè tinga perfumat dosser,
la garlanda de flors, que al vent tremola,
estén sobre el brocal un gesmiler;
i per la franca porta, mai tancada,
les flors despreses i el flairós perfum
a dins penetren, en la dolça onada
l'aire i de la llum...
Barraca valenciana! Santa i noble
escola del Treball! Modest bressol
del que nos dóna el pa laboriós poble,
curtit pel vent i bronzejat pel sol!
Més que els palaus de jaspis i de marbres,
més que los arcs triomfals i els coliseus,
tu, pobre niu perdut enmig dels arbres,
valdràs sempre als ulls meus!"

Teodor Llorente (1883)
La Barraca

Josep Montesinos i Martínez
Departament d'Història de l'Art
Universitat de València

Fins no fa molts lustres, l'agricultura va ser l'activitat principal del nostre territori. Aquesta acció ha condicionat el paisatge, on els edificis, lloc d'hàbitat i espai de treball, s'eleven en aquest territori agrícola integrant i definint el paisatge. Avui dia el retrocés de la superfície de terreny conreat, els avanços en l'agricultura, així com els canvis en les formes de vida i de treball faciliten la ruïna gradual i la desaparició d'aquestes construccions tradicionals.

LA MASIA, EL MAS, LA CASA DE CAMP

La masia s'anomena també casa de camp, mas o maset. Més específicament el terme mas es refereix al territori d'explotació agrícola, en el qual s'inclou l'edifici principal o masia. Les cases de camp o masies solen ser espais amb una explotació històrica antiga. Aquests edificis s'alcen tant a l'interior muntanyós com a les zones d'altitud mitjana i a la costa. Els materials de construcció depenen de certa manera del terreny on s'alcen, però, en general, s'utilitza la pedra sense polir com a element de construcció per a donar solidesa a l'edifici i es reserva de vegades la pedra treballada per a algunes de les obertures, especialment per a les portes. També s'utilitza l'argila, la calç i el ciment i, naturalment, la fusta per a les bigues, les portes i les finestres, i l'entramat de canyes per als sostres; les cobertes es cobreixen amb teula. Les teulades solen ser a dos vessants o a un. Solen situar-se en un lloc estratègic de l'espai agrícola amb una orientació determinada segons els vents de la zona. Poden tindre generalment entre un i dos pisos, encara que de vegades tenen tres altures, amb distribució d'espais: per als animals a la planta baixa o a l'estable annex, l'habitatge a la planta baixa o al primer pis i l'últim dels pisos, el segon, o el tercer si n'hi havia, servia per a guardar el producte

Masia i Torre de Matella, Culla (foto ESTEPA).

de les collites. De vegades aquestes edificacions eren alhora defensives, com és el cas d'algunes cases de camp de la costa valenciana.
La literatura, amb la seua mirada utòpica sobre el món rural, també ha deixat en pàgines i lletres una imatge d'aquestes construccions camperoles, com veiem en els versos de més amunt.
Avui dia, alguns es conserven en l'ús per al qual van ser construïts: habitatge i casa per a les tasques agrícoles i ramaderes. Però en nombrosos casos l'abandonament dels camps i els canvis en les formes de vida i de treball han fet que queden abandonades i en ruïnes; altres vegades s'han reconvertit en cases rurals o bé en segones residències per a habitants de cap de setmana o de períodes de vacances. Són infinites les construccions d'aquest tipus en totes les comarques valencianes. Per exemple, el Mas d'Aguirre amb la Caseta Blanca al terme de Bétera (lloc de reunió d'intel·lectuals valencians del final del

Cal Figuero a l'Horta de Benimaclet (foto Miquel Francés).

segle XIX). En moltes de les nostres comarques el mas agrupa un seguit d'habitatges a manera de llogarets o caserius menuts, alguns ja deshabitats: el d'Agut, el dels Bancals, el de Cervera, el del Coll, el del Collet, el del Curro, el de Domingo, el d'Estela, el d'Esteve i el d'Albalat a la serra d'en Galceran; també el d'Albalat, el del Blau, el de Campos, el de Carretera, el de Català i el de la Blanqueta a la Vall d'Alba; el d'Avall a Costur, el del Barranc dels Horts i d'Estaca a Ares del Maestrat, el de Barratxí, Belladona i Barrera, a la Vall d'Alba; el de Blanc a les Useres; el de Calaf a Vilanova d'Alcolea; el dels Caducs a les Coves de Vinromà; el de Colom a Benassal... Altres vegades aquestes construccions s'agrupen sota el nom genèric de masia: la masia de l'Abat i la de Coloma a les Coves de Vinromà; la d'Adelantado i la del Barranc a Castillo de Villamalefa; la de l'Andalús i la d'En Gasc a la Salzedella; la d'Andreu de Dalt i la de la Costereta al terme de Llucena; la d'Antolí a Catí; la de la Bartola i la de Cullero a Benicàssim; la del Batle i la del Corral Nou a la Salzedella; la dels Bels, la de les Clapisses i la de la Creu a Xert; la Benagera a Lludient; la de Benicabo, la de Dolz i la de Cerdanya a Castellfort; la de Brusca a Albocàsser; la de El Camino a Cortes de Arenoso; la del Cap Blanc a Onda; la de Capote a Vistabella; la de Carruana a les Coves de Vinromà; la de Correntilla a Vilafamés; la de Cucalón a Altura; la de Custodio a la Serratella; la d'Evaristo a Catí; la de Blancas i la de El Cristo a Viver, etc-

L'ALQUERIA

La casa de camp a la zona costanera, relacionada amb el regadiu, es denomina alqueria. La paraula, clarament d'origen àrab, significa 'poblat menut', perquè en origen es defineix així un conjunt menut de cases de camp a les proximitats de les terres que calia treballar. En origen, molts dels pobles de les nostres comarques procedeixen precisament d'alqueries musulmanes. Al contrari que la barraca, que és característica del minifundi, l'alqueria controla una extensió major de terra a cultivar. Els edificis són de planta rectangular, en angle o formades per dos quadrats; a la planta baixa s'instal·la l'habitatge, amb l'estudi o habitació

Encisam a la partida de Calvet d'Alboraia (foto Miquel Francés).

Mas de Racó, Morella (foto ESTEPA).

Alqueria de l'Aigua Fresca (foto Pep Pelechà).

de matrimoni, la llar o menjador i la cuina amb la xemeneia àmplia; al segon nivell pot haver-hi més habitacions, encara que generalment hi ha l'andana per a guardar les collites; la coberta és de teula àrab. Avui dia, el nom de barraca ha passat a designar només un edifici en terra de labor. L'horta de València i les zones limítrofes conserven algunes d'aquestes alqueries, que solen tindre un o dos pisos, de vegades amb una torre; moltes han desaparegut però altres es conserven, com la del Moro a Benicalap, la de Julià a València.

Algunes alqueries són conjunts d'edificis agrupats, que de vegades han donat lloc a alguns dels nostres municipis, com les Alqueries. Altres s'han integrat dins dels pobles i de les ciutats, com hem indicat més amunt. La geografia valenciana està plena d'aquests topònims: Alqueria de la Comtessa, que al seu torn inclou també alqueries com la dels Frares; la d'Escalç, la de Ferris, la de n'Aranda i la d'Estanya a Cocentaina; la Nova i la del Duc a Gandia; la d'en Foixet a Real de Gandia; la de Gil i les alqueries de Galceran Sanç a Rotglà i Corberà; la de Rabosa a Almàssera; la de Roca, integrada al municipi de Meliana; la de Rubio a Benirredrà; l'alqueria de Sanç a Penàguila; la de Serra a Dénia; les de la Vallesa a Sagunt; la d'Alòs, la dels Pollets i la de Pellicer a Xirivella; la Vella a Aielo de Malferit; les alqueries de València a Borriana; l'Alquerieta a Alzira; l'alquerieta de Guardamar; l'alquerieta Jordà a Alcoi, etc.

LA BARRACA

És un tipus de construcció pròpia de zones baixes, d'horta, construïda amb materials pobres: troncs de morera o de xop, canyes, fang, gramínies... i que subsistir necessiten un manteniment pràcticament anual, especialment la coberta. És un habitatge familiar, propi de minifundis.

Aquest tipus de construccions s'estén, o més ben dit, s'estenia (perquè moltes barraques han desaparegut) als voltants de l'horta de València, a les zones pantanoses i al Baix Segura de la zona valenciana; tanmateix, també se'n construïen a la zona murciana. Així mateix, al delta de l'Ebre hi ha barraques molt semblants a les valencianes de què parlem ací.

La planta és rectangular, amb una coberta a doble vessant apuntada i característica. La barraca ha sigut sempre un element de somni d'un món rural idíl·lic, present en la literatura valenciana, com veiem en els versos de Teodor Llorente citats al començament d'aquest article.

Masia dels Llívis, Morella (foto ESTEPA).

Està present també en la descripció magnífica i dura de la vida a l'horta de València de Blasco Ibáñez: "La cubierta de paja de la barraca apareció de pronto enderezada; las costillas de la techumbre, carcomidas por las lluvias, fueron reforzadas unas y restituidas otras; una capa de paja nueva cubrió los dos planos descendientes del exterior. Hasta las crucecitas de sus extremos fueron sustituidas por otras que la navaja de Batiste trabajó cucamente, adornando sus aristas con dentelladas de muescas, y no hubo en todo el entorno techumbre que se irguiera más gallarda" (Vicente Blasco Ibáñez, *La barraca*).

Les barraques s'estenen sobre l'espai del minifundi, però conformen una societat bigarrada, amb unes relacions, unes normes i unes formes de vida que han passat a l'imaginari col·lectiu com un dels elements més recognoscibles del poble valencià: "En realitat les barraques es troben sempre molt properes les unes de les altres estan en una comunicació mútua ininterrompuda, i llurs habitants tenen plena consciència de constituir una comunitat. El sentiment de solidaritat dels hortolans valencians pot arribar a dur-los a defensar amb duresa els interessos col·lectius, segons va narrar magistralment Blasco Ibañez en la seua gran novel·la titulada precisament 'La Barraca'" (Manuel Sanchis Guarner, *Les barraques valencianes*, Barcelona, 1957, p. 11).

UN PAISATGE QUE DESAPAREIX

Totes aquestes construccions pateixen al mateix temps, o més ben di, en aquests temps, un procés de destrucció i de desaparició clars atesos els canvis socioeconòmics de l'últim segle. Tant la casa de camp de l'interior com les construccions de les comarques costaneres pateixen l'abandonament gradual de les terres i, per tant, de la funció d'aquestes construccions. Com hem dit, només de vegades aconsegueixen mantindre's en peu gràcies a un canvi de funció (cases rurals, hotels, residències estiuenques, etc.); en menys casos continuen com a centres de producció agrícola. El mateix passa amb les alqueries, i molt més amb les barraques, construïdes amb uns materials més efímers i, per tant, més difícils de conservar sense una restauració contínua. Altres vegades la desaparició està forçada perquè s'integren a les ciutats i poblacions, ja que aquestes s'estenen pel sòl rural que les envolta. Malgrat tot, totes aquestes han format part històricament del nostre paisatge i li han donat un sentit propi i característic. L'habitatge tradicional és, doncs, un element que cal conservar juntament amb l'entorn agrícola, que ha donat sentit durant segles a la història, l'economia, els costums i a l'horitzó del territori valencià.

BIBLIOGRAFIA

ALMELA I VIVES, F. (1960): *La vivienda rural valenciana. València,* Semana Gráfica.

ARAZO, M. Á. I JARQUE, F. (2005): *Paisajes rurales valencianos*, València, Conselleria d'Agricultura, Pesca i Alimentació.

CISCAR PEIRÓ, A. (1974): "La barraca del Bajo Segura", *Cuadernos de Geografía*, 14, 47-60.

COMAS, J. I COMAS, C. (2002): *Els massos valencians: Vilafranca 1800-1900*, Castelló, Servei de Publicacions de la Diputació de Castelló.

DEL REY AYNAT, M. (1998): *Arquitectura rural valenciana: tipos de casas dispersas y análisis de su arquitectura*, València, Direcció General de Patrimoni Artístic.

DEL REY AYNAT, M. (2002): *Alqueries: paisatge i arquitectura en l'horta*, amb la col·laboració de Vicenç Rosselló, València, Consell Valencià de Cultura.

ESCRIVÀ, J. (1976): *Les nostres barraques (inici d'estudi)*, Mislata, Fermar.

GOSÁLVEZ, V. (1998): *La barraca valenciana, causas económicas y sociales de la desaparición de la barraca de la huerta valenciana*, València, Icaro.

MANGE ALFÉREZ, I. (2001): *Marxalenes, de alquería islámica a barrio de Valencia*, València, Ajuntament de València.

MELCHOR, J. M. I BENEDITO, J. (2001): *L'arquitectura rural tradicional a la ribera del Millars,* Castelló, Servei de Publicacions de la Diputació Provincial.

PÉREZ COBOS, F. J. (2000): *Alquerías, masías y heredades valencianas*, València, Federico Doménech.

PÉREZ COBOS, F. J. (2005): *Alquerías, masías y heredades de la Comunidad Valenciana*, València, Federico Doménech.

QUERALT TOMÀS, M. (2006): "Les barraques del delta de l'Ebre, un dels habitatges populars més antics i singulars de Catalunya", *Revista d'Etnologia de Catalunya*, 28, 96-108.

SANCHIS GUARNER, M. (1999): *Les barraques valencianes*, València, Inst. Alfons el Magnànim.

SÁNCHEZ SORIA, F. (1993): "Vivienda y medio ambiente: la casa tradicional en relación con el paisaje del Bajo Segura", *Investigaciones geográficas*, 11, 263-278.

SEIJO ALONSO, F. G. (1979): *Arquitectura rústica en la región valenciana*, Alacant.

Habitatges tradicionals: la masia, la barraca i l'alquerla

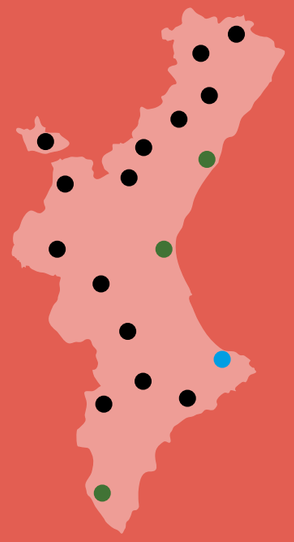

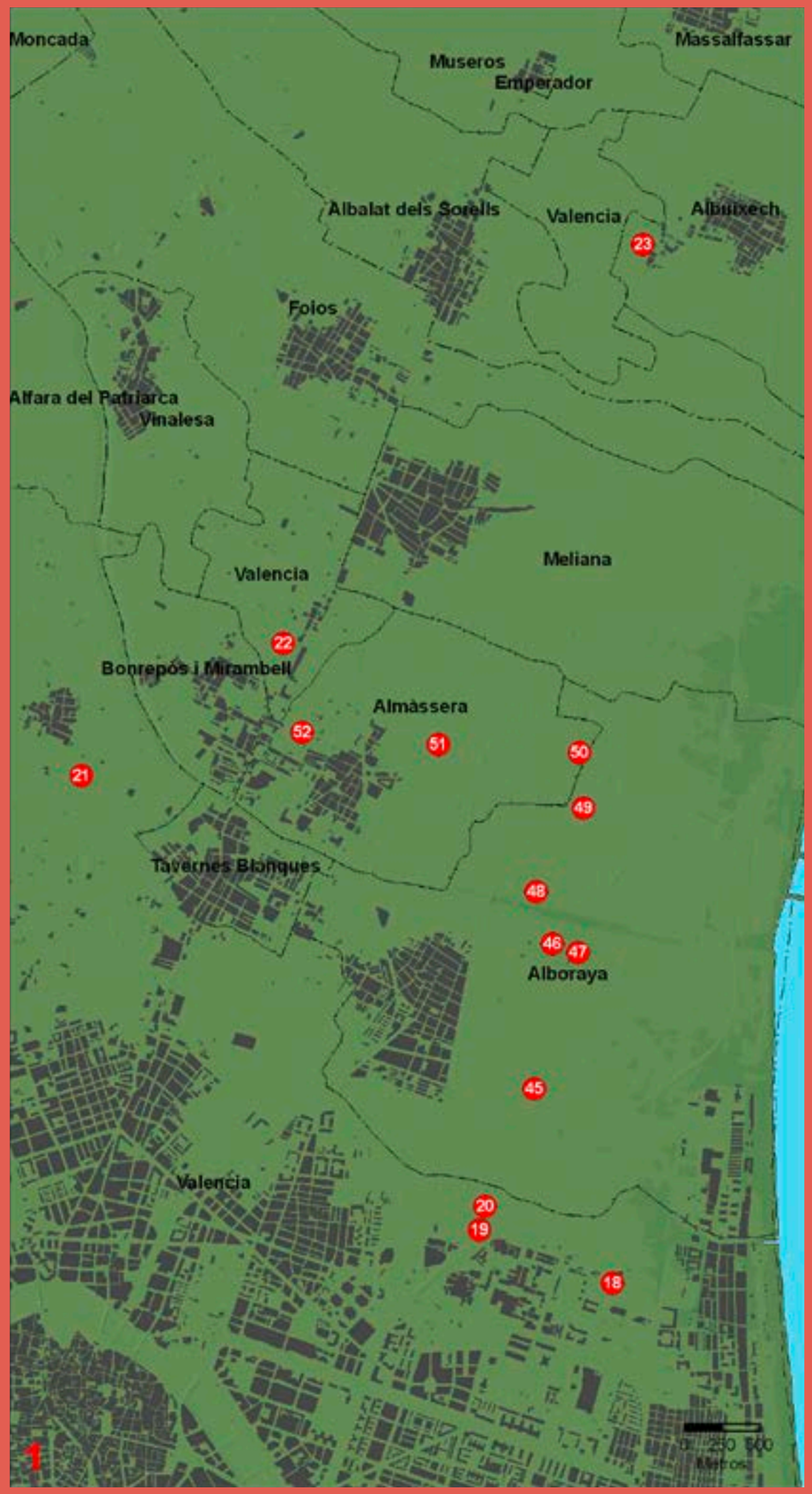

Paisatges simbòlics

252 L'Horta de València

262 El Palmerar històric d'Elx

270 Penyagolosa

282 El Penyal d'Ifac

290 El Desert de les Palmes

Paisatges simbòlics

L'Horta de València

El jardí cultural mediterrani, en transformació

"Al venir a la huerta de València, daba yo un salto del secano al regadío y otro salto más aventurado todavía: de lo agreste a lo intensamente cultivado... Todo está cultivado aquí. La cultura, una cultura intensa, perseverante me rodea. Si en la gran ciudad en la corte del refrán el anhelo humano está por doquier, en la huerta valenciana, el cortijo, ese anhelar constante se encuentra en el aire, en el agua y en la tierra [...]".

Azorín (1941)
Valencia. Recuerdos autobiográficos.

"Allò que el turista anirà veient per aquesta ruta en que l'he posat és una succesió ininterrompuda d'arbrat regular, repartida en quadrícules pels canalets de reg. Tot, ací, en aquesta camp, té aspecte endreçat y eficaç: Poques broses nocives en el sòl, nets els troncs, el brancatge a penes tocat de pols, els marges rectes i acunçats".

"I sense aigua, ¿què seria dels llauradors valencians? Una terra sense aigua és pura misèria. I d'aigua, al País Valencià, n'hi ha poca, malgrat les aparences. Ací, a l'Horta, i en més comarques, l'aigua es comunal, i els agricultors se la reparteixen segons un ordre ancestral i vigilat"

Joan Fuster (1983)
Veure el País Valencià.

[...] "la belleza de la huerta valenciana radica desde el punto de vista de la vida, en la belleza misma de esas plantas que pueblan nuestra tierra, y desde el punto de vista del cultivo en la sabiduría humana del hombre valenciano que las colocó allí. No cabe duda que un rosal puede ser más bello que un campo de naranjo o que un sembrado de huerta con lechugas, cebollas y cacahuetes, pero no cabe duda que la sabiduría y el esfuerzo del labrador valenciano puede resplandecer más".

Simó Santonja (1983)

Jorge Hermosilla Pla
Emilio Iranzo García
Departament de Geografia
Universitat de València

Vista aèria de les parcel·les agrícoles de l'Horta (foto ESTEPA).

És l'horta de València el paisatge que envolta la ciutat i el rosari de municipis que, des de Sagunt a Picassent, conformen l'àrea metropolitana de València. És l'horta un paisatge cultural, històric, en l'arquitectura del qual han intervingut la natura, però sobretot el saber dels diversos grups humans que van poblar la plana al·luvial del Túria. L'horta de València ocupa la plana litoral de la depressió central valenciana. Un espai central i estratègic per la multiplicitat d'activitats socioeconòmiques que s'hi desenvolupen, vinculades a la dinàmica urbana de València.

L'horta de València naix amb la ciutat; no es poden entendre l'una sense l'altra. És l'horta la terra de conreu de València i els pobles veïns, amb una estructura que s'ha configurat gradualment, a mesura que augmentava la seua superfície com a àrea de producció d'aliments, de pràctica d'activitats artesanals (productes derivats del cànem o les plantacions de moreres per a la cria de cucs de seda) o, en l'actualitat, com a espai d'agricultura comercial amb funcions ambientals, patrimonials i recreatives. Tanmateix, en aquest espai singular, carregat de valors ecològics, culturals i escènics, la dinàmica metropolitana ha posat en perill la seua conservació. Estem davant d'una configuració complexa, on els usos tradicionals de l'horta entren en conflicte amb els processos d'urbanització vinculats a l'àrea metropolitana de València (BELLETA, 2007).

EL MEDI FÍSIC DE L'HORTA

L'horta de València és un producte cultural, fruit del treball secular de la societat valenciana, que ha evolucionat fent evolucionar també el seu paisatge pròxim. Té, per tant, l'origen en el poblament de la plana litoral, en la fundació de l'urbs *Valentina* i en l'articulació del sistema de regadiu, a partir de les aigües de brolladors i del riu Túria. Però aquest constructe humà té unes bases físiques, que, per descomptat, són essencials en la conformació del seu paisatge irrigat.

Entre els factors explicatius de la configuració de l'horta de València tenim els importants recursos hidrològics, geomorfològics, edàfics i climàtics de la plana al·luvial valenciana (CARMONA I RUIZ, 2007). L'Horta s'ubica al sector central de la "depressió valenciana", en l'extrem sud-oriental de la zona llevantina de la serralada Ibèrica. Es tracta d'un espai de caràcter sedimentari, on els materials neògens han cobert les estructures mesozoiques; i la tectònica del final de l'orogènia alpina, caracteritzada per uns processos compressius i distensius que generen falles normals, dóna lloc a una depressió on s'acumulen dipòsits quaternaris de tipus fluvial, deltaic i albuferenc.

Monestir de Sant Miquel dels Reis (foto Miquel Francés).

L'Horta ocupa un espai al·luvial obert cap al mar Mediterrani, que s'adossa a l'amfiteatre escalonat conformat per relleus ibèrics (ROSSELLÓ, 2002). Els escolaments i els cursos d'aigua han modelat la plana litoral i, fins i tot, amb les seues aportacions sedimentàries han tancat i reblit l'Albufera i les marjals costaneres. D'oest a est, la topografia es torna cada vegada més horitzontal. Els relleus mesozoics i terciaris que actuen de balcó de l'Horta, connecten a manera de rampa amb el pla, mitjançant un glacis extens compost per argiles roges, nòduls i materials detrítics. Sobre aquest glacis el riu Túria, el Barranc de Carraixet, el Barranc del Poyo-Torrent i el de Picassent, han construït ventalls al·luvials plistocens, alhora que s'encaixen en els seus sediments. Abans d'arribar a l'Horta, el riu Túria ha aconseguit obrir una vall menuda i discorre confinat entre terrasses fluvials. Aigües més avall de Mislata, les terrasses queden cobertes pel ventall i el pla d'inundació del riu, que s'estén cap a la costa. És ací, sobre els plans d'inundació del Túria principalment, però del Carraixet i del Poyo també, on l'acumulació de dipòsits holocens ha propiciat la conformació de l'horta. La disponibilitat d'aigua perenne i el potencial edàfic, amb sòls marronosos-rogencs, fluvisòls i gleïsòls, especialment fèrtils en el cas dels fluvisòls, van possibilitar el desenvolupament d'una agricultura de regadiu. El riu Túria és el responsable de les aportacions hídriques màximes i regulars, amb un cabal quan arriba a Manises de 15 m^3/s (ROSSELLÓ, 2002). La climatologia és un altre dels factors clau en la configuració del paisatge de l'Horta. Les seues característiques han possibilitat la pràctica d'una agricultura intensiva, amb més de tres collites anuals. El clima és de tipus mediterrani, irregular en les precipitacions. Es produeix un màxim tardorenc i una sequera estival molt acusada, que justifica la necessitat d'idear un sistema d'irrigació que suplisca l'escassetat d'aigua de pluja. Les precipitacions registrades fluctuen entre els 400 mm a la zona septentrional i un poc més de 500 mm a la meridional, que manifesten l'especificitat mediterrània en el caràcter torrencial.

El règim de temperatures exerceix un paper notable en el nombre de collites anuals i en la productivitat de l'horta. Les temperatures mitjanes anuals se situen al voltant dels 17ºC. La proximitat del mar propicia alts valors d'humitat ambiental, la qual cosa modula l'amplitud tèrmica diària i anual de l'àrea. Els mesos més calorosos, en els quals s'arriba a valors màxims de 30ºC, coincideixen amb el període de sequera, que pot prolongar-se fins a cinc mesos. Això explica la necessitat de domesticar les aigües fluvials per al reg. La construcció de la xarxa de séquies ha assegurat l'abastiment hídric dels camps i dels assentaments de població, que conformen el paisatge rural de l'Horta de València.

Horta de cols a Alboraia (foto Miquel Francés).

Collita de cebes (foto Miquel Francés).

Llaurador adobant les cebes (foto Miquel Francés).

Horta de Paiporta (foto Miquel Francés).

L'ORIGEN I LA HISTÒRIA DE L'HORTA DE VALÈNCIA

L'horta de València va començar a ser horta, com a espai de producció agrícola i com a paisatge, en el moment de fundació de la ciutat de València i amb la construcció de la xarxa de canals i séquies per al reg (GONZÁLEZ, 2007). El seu territori és conseqüència d'esdeveniments històrics i de processos d'integració econòmica i concertació social, que han tingut lloc al llarg dels segles. L'horta de València no és l'única horta històrica, paisatge agrícola de regadiu i model de paisatge rural tradicional que es repeteix a la conca mediterrània; però sí que és la més important, complexa i significativa per la seua història i pels valors propis i atorgats. Una horta és un concepte històric, que fa referència a un espai agrícola organitzat a partir d'un sistema de reg que l'articula.

L'Horta és un producte cultural amb unes bases que s'estableixen després de l'ocupació romana, però que es concreta en l'edat mitjana amb l'expansió de la civilització musulmana i la constitució d'al-Andalus. L'organització d'aquest espai es va basar en l'ordenació de l'ús de les aigües, els drets col·lectius sobre aquestes i la distribució proporcional entre els seus regants. Si la societat islàmica va instaurar una organització amb base tribal, després de la reconquesta cristiana i la implantació del sistema feudal es va produir un procés de reestructuració morfològica i paisatgística de l'Horta. Els sistemes d'irrigació de la plana fèrtil del Túria es van ampliar i es va modificar l'estructura politicosocial de l'àrea. L'Horta va canviar de propietaris; els pobladors musulmans van ser substituïts per colons cristians i va variar l'estructura de la propietat. També es va transformar l'organització del poblament: va haver-hi alqueries musulmanes que es van despoblar i la població cristiana va tendir a concentrar-se en algunes d'aquestes.

Pel que fa al tipus d'agricultura practicada, cal assenyalar que els conreus van canviar amb el pas del temps, la qual cosa també ha significat una evolució en el tipus de paisatge present. La necessitat d'obtindre produccions més abundants i rendibles explica els canvis paisatgístics de l'Horta. Durant molts segles va dominar el paisatge cerealícola, de camps oberts i gran horitzontalitat, acompanyat de vinyes per a una producció familiar. Per la seua banda, les hortalisses i farratgeres ocupaven un paper secundari, destinades a l'autoconsum i al bestiar. Es va introduir l'arròs a les zones inundables i, a partir del segle XVI, productes procedents del "nou món". Amb l'expansió de la cria del cuc de seda, l'Horta va experimentar un canvi paisatgístic. El conreu de la morera va suposar el pas d'un paisatge diàfan i horitzontal, a un paisatge d'arbratge, contínuament verd i dens. En el segle XIX, les hortalisses i l'arròs amb caràcter comercial adquireixen protagonisme, mentre que, en el segle XX, l'expansió del taronger i el retrocés de la superfície agrària, a causa de l'expansió urbana-industrial, marcaran el caràcter actual del seu paisatge.

El paisatge originat amb el feudalisme va perdurar fins al segle XIX, moment en què els canvis polítics i socials van arribar al món agrari i al seu paisatge. És en aquest període, amb les revolucions burgeses i l'arrancada del sistema capitalista, quan el paisatge de l'Horta comença a alterar-se precipitadament i assoleix el seu moment àlgid al final del segle XX. L'increment en nombre i grandària de les vies de comunicació ha fragmentat l'espai agrícola i l'expansió de les superfícies urbanes s'ha produït sobre els camps de conreu. El resultat és una horta que perd superfície i es desestructura des d'un punt de vista econòmic, social i paisatgístic. La història mostra, per tant, que l'Horta de València és un paisatge en evolució constant, que ens ha oferit una escena agrícola diferent segons el període analitzat.

"Sequer" de carabasses (foto Miquel Francés).

EL PATRIMONI DE L'AIGUA DE L'HORTA: ELEMENTS ESTRUCTURANTS DEL PAISATGE

Encara que el sistema de regadiu és el factor clau en la configuració del paisatge de l'Horta de València, hi ha altres components importants en la seua articulació paisatgística. L'Horta disposa d'elements de tipus natural, dels quals hem parlat més amunt, però també d'altres d'artificials com són la xarxa de séquies i canals, l'estructura del parcel·lari agrícola amb els seus límits, la xarxa viària formada per multitud de camins històrics, que comuniquen els nuclis de població i donen accés a les parcel·les, i les construccions i l'arquitectura, on es combinen hàbitat concentrat i dispers (alqueries i barraques).

Però l'Horta és sobretot un magnífic exemple de paisatge hidràulic, configurat a partir de la construcció d'un sistema de captació, distribució i gestió social de les aigües del riu Túria, brolladors i ullals. El regadiu és l'element definidor i vertebrador de l'Horta. Ací es va desenvolupar un sistema de producció agrícola basat en l'aportació d'aigua, a partir de la construcció d'una xarxa de séquies. Sobre el seu origen es continua investigant, però els estudis indiquen que el sistema pren una certa estructura amb l'ocupació musulmana (MONTAÑANA, 2002). Aquest sistema s'organitza a partir dels nou assuts situats a l'últim tram del Túria, preses de derivació que donen origen a les séquies que formen part del Tribunal de les Aigües (Quart, Tormos, Mislata, Mestalla, Favara, Rascanya i Rovella), a més de la séquia de Montcada i la de l'Or.

Gradualment, la incorporació de nous canals de distribució d'aigua, com són el canal de reg del Túria, la séquia reial de Montcada i els sistemes d'elevació d'aigües subterrànies, han ampliat el perímetre regat i transformat en hortes espais tradicionalment ocupats per secans.

La imatge de l'Horta no ha sigut, per tant, una fotografia fixa. És un paisatge que ha experimentat una evolució constant, amb la introducció, la transformació i la desaparició continuada d'elements estructurants del paisatge. Ha canviat el paisatge, com han canviat els conreus, els sistemes d'irrigació, els mètodes d'explotació agrícola, el tipus d'assentaments, la societat, el comerç i la concepció de l'ús del sòl (GALLUD I DEL REI, 2002). És l'horta un espai mutable, però que manté unes estructures claus (xarxa de canals i séquies, espais oberts...) que li atorguen un caràcter i uns valors que han de ser conservats.

ELS VALORS DE L'HORTA DE VALÈNCIA

L'Horta de València és una configuració singular i de gran importància perquè reuneix nombrosos valors. Es tracta d'un espai construït per la superposició de sabers i de formes de vida que han modelat el seu paisatge. És l'Horta una herència; un patrimoni cultural i ambiental; un patrimoni paisatgístic que s'ha erigit en una imatge i senyal d'identitat dels valencians, i ha sigut capaç de despertar en part de la ciutadania de l'àrea metropolitana de València un sentiment de pertinença. Viure al marc de l'Horta imprimeix identitat als seus habitants.

L'Horta de València conforma un valuós mosaic de parcel·les, séquies, sistemes de gestió de l'aigua, camins, alqueries... Precisament el seu valor està en el fet que constitueix un dels sis últims espais d'hortes històriques metropolitanes europees. L'Horta té un valor històric, paisatgístic i cultural. Un valor patrimonial arrelat a una cultura rural vinculada a la històrica gestió de les aigües de reg i a la producció agrícola. Però també té valors funcionals, perquè exerceix una funció articuladora de l'actual paisatge metropolità, una funció ambiental perquè es converteix en pulmó i canalitzador de fluxos de matèria i energia, i una funció recreativa i social perquè proporciona espais oberts i verds, lliures d'edificació, per al gaudi dels habitants de València. Tot això sense oblidar la funció productiva de l'horta, que, com a espai agrícola de gran aptitud, no ha de renunciar al valor que certament li va donar origen.

En definitiva, l'horta de València constitueix un paisatge de gran interés ambiental, cultural i paisatgístic. Un espai obert que envolta la ciutat i els municipis circumdants, amb enormes possibilitats, sia productives com en els seus orígens sia recreatives i contemplatives.

Vista aèria de l'Horta Sud (foto Miquel Francés).

Torn de reg (foto Miquel Francés).

ELS PROBLEMES I EL FUTUR DEL PAISATGE DE L'HORTA

La societat valenciana té, en els albors del segle xxi, un gran repte: determinar el futur de la seua horta. El magnífic paisatge cultural que és l'horta de València, resultat d'una evolució històrica, està experimentant una transformació accelerada i profunda com a resultat de la caiguda dels preus agrícoles, la competència de productes procedents de l'exterior, el baix poder adquisitiu dels agricultors, l'expansió dels processos urbans i, en relació directa amb això, l'especulació en els preus del sòl (MIRALLES, 2006; BELLETA, 2007). Aquest procés va arrancar amb força a mitjan segle xx i s'ha accelerat en les últimes dècades. Si en l'any 1950 només havia desaparegut un 10% de l'horta històrica, l'any 2006 es va estimar que la desaparició ja arribava al 30% (MUÑOZ, 2008).

"Hui la conversa sobre collites i reg, dels llauradors, sovint dóna pas a comentaris sobre expropiacions, actes previs d'ocupació, etc. Lentament l'Horta regada per la séquia de Montcada es redueix, no sols en superfície, sinó també en la ment dels seus pobladors" (SALES, 1999).

Diversos són els problemes que han provocat la crisi del "sistema horta"; destaquen la ruptura de l'equilibri històric entre l'urbs i l'àrea rural i l'allunyament de les funcions simbiòtiques inicials. La crisi de les explotacions agrícoles és un altre dels problemes importants, perquè ha provocat la inestabilitat del sector i ha posat en perill la continuïtat de les pràctiques agrícoles. A això s'uneix la falta d'eficiència del sistema de regadiu i la mala qualitat de les aigües, algunes contaminades per un sistema de col·lectors de la ciutat encara incomplet. Una altra de les amenaces que afecten el paisatge de l'Horta és la proliferació de vies de comunicació i infraestructures que han fragmentat l'espai i actuen, de vegades, de barrera visual. Per la seua banda, l'abandonament de l'activitat agrícola i dels elements del patrimoni de l'aigua, juntament amb la proliferació d'arquitectures dissonants i tanques publicitàries, degrada el paisatge tradicional i enlletgeix l'escena.

La situació actual és complexa, perquè el creixement accelerat de l'àrea metropolitana de València podria provocar la desaparició d'aquest paisatge excepcional de què disposen els valencians. La urbanització ha de compatibilitzar-se amb la pervivència de l'horta, patrimoni singular, no només a Espanya sinó també a Europa. Amb l'articulació de les recents iniciatives legals (Llei 4/2004 d'ordenació del territori i protecció del paisatge), polítiques i instruments de paisatge, que emanen del Conveni Europeu del Paisatge de l'any 2000, s'obrin noves possibilitats per a la conservació de l'Horta. El Pla d'Acció Territorial de l'Horta de València, com a instrument legal de paisatge, proposa una organització territorial integral, que permeta preservar els recursos històrics, culturals, productius, ambientals i paisatgístics de l'Horta, amb l'objectiu de millorar la qualitat de vida dels seus habitants, tant rurals com urbans, i de potenciar la sostenibilitat econòmica del sistema.

BIBLIOGRAFIA

CARMONA, P. y RUIZ PÉREZ, J. (2007): "El medio físico: el territorio como escenario de los regadíos históricos", en HERMOSILLA, J. (Dir): *El patrimonio hidráulico del bajo Turia: L'Horta de València.* Colección Regadíos Históricos Valencianos, nº 9, València, Edita Generalitat Valenciana.

GALLUD, A. I DEL REY, M. (2002): "Paisatges", en DEL REY, M i altres autors: *Alqueries, Paisatges i arquitectura de l'horta*. pp. 27-32.

GONZÁLEZ, R. (2007): "La Huerta cuando no lo era. La configuración histórica del territorio de Valentia", en HERMOSILLA, J. (Dir): *El patrimonio hidráulico del bajo Turia: L'Horta de València.* Colección Regadíos Históricos Valencianos, València, Generalitat Valenciana. pp. 45-59.

HERMOSILLA PLA, J. (Dir.) (2007): *El patrimonio hidráulico del bajo Turia: L'Horta de Valencia.* Colección Regadíos Históricos Valencianos. nº 9, Valencia, Generalitat Valenciana. 461pp.

MIRALLES, J. L. (2006): "El patrimonio rural periurbano: el caso de l'Horta de València", *Revista I.T.* nº 75.

MUÑOZ, A.(Dir.) (2008): *Plan de Acción Territorial de Protección de la Huerta de Valencia. Versión Preliminar,* València, Conselleria de Medi Ambient, Aigüa, Urbanisme i Habitatge. Generalitat Valenciana,

ROSSELLÓ, V. M. (2002): "El medi físic: la definició del paisatge", en DEL REY, M i altres autors: *Alqueries, Paisatges i arquitectura de l'Horta*. pp. 15-18.

SIMÓ, V. (1983): *La cultura del paisaje valenciano*, València, Academia de Cultura.

L'Horta de València

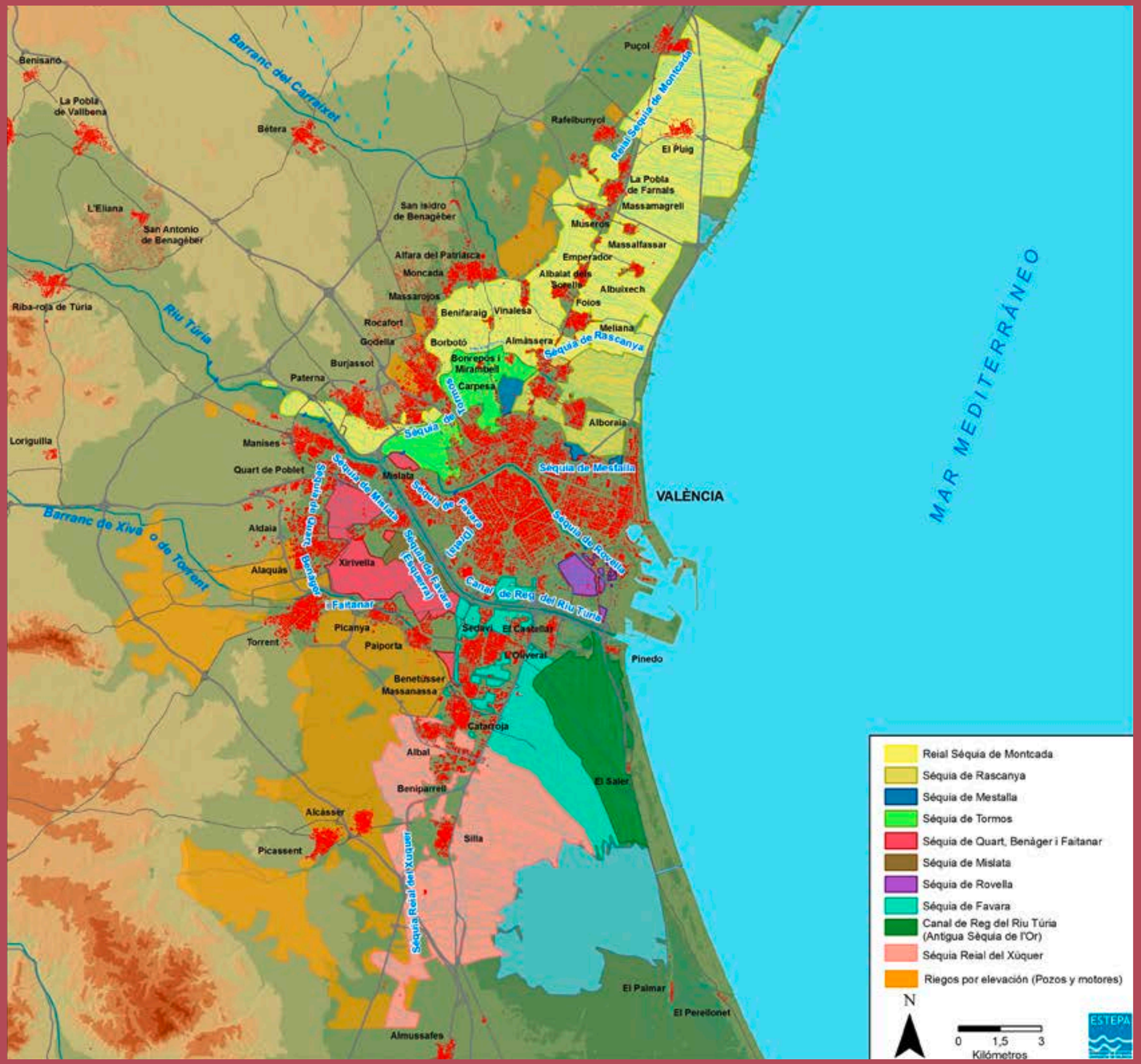

Paisatges simbòlics

El Palmerar històric d'Elx

L'oasi d'Europa

"Se vislumbra la ciudad de Elche a través de las palmeras que cubren todo su término. Estas palmeras son tan abundantes que la zona tiene el aspecto de un bosque del oriente. Los campos están rodeados de palmeras y su fruto es la principal riqueza del país... Este espectáculo, nuevo para el habitante del Norte de Europa, excita vivamente la atención del viajero; uno se cree por un momento trasladado a las llanuras de Siria, o a las orillas (del Nilo)".

Alexandre de Laborde (1806)
Itinéraire descriptif de l'Espagne

"Hay en Europa un gran oasis tan bello y tan evocador como los más famosos de Egipto o de Siria; los millares de palmeras rodean la ciudad blanca...son acaso descendientes de los jinetes de Emesa y de Damasco que se repartieron la campiña a la desaparición del reino de Teodomiro. Pero la influencia de Oriente en estos parajes es mucho más antigua. Flor de oriente es aquella extraña sacerdotisa de ojos oblicuos, cubierta de joyas, cuyo busto recuperado por el Caudillo es gala del Museo del Prado. En este ambiente oriental donde tiene lugar cada año la representación del misterio medieval de la Ascensión de Nuestra Señora...".

Marqués de Lozoya (1942)

"El traje de vendedor de palmas no contribuía menos que su mercancía a atraer las miradas de los transeúntes. Es parecido al que llevan los aldeanos del reino de Valencia...Nuestro vendedor de palmas (en Marsella) era un magnífico tipo de la raza española del Sur. Su cabeza morena y expresiva...estaba tocada con un pañuelo de seda roja y amarilla enrollado como un turbante".

Gustave Doré i Charles Davillier (1862)
Viaje por España

"...con la destrucción del palmeral de Elche, desaparece el único bosque de palmeras de Elche y de España, el bosque más grande de palmeras de Europa. Sólo este hecho, la singularidad del caso, sería razón suficiente para estudiar la manera de evitar su destrucción... Si comparamos la belleza de las palmeras de Elche con los preceptos de la Ley de Parques Nacionales, veremos que está comprendida en el espíritu de esta Ley...La solución sería introducir los huertos en la Ley de Parques Nacionales como Zona Nacional de interés general de utilidad pública".

Informe de Nicasio Mira, enginyer de monts (1924)

"En medio de la aridez general de las tierras del Sur valenciano, Elche y sus tierras son una gentil, amplia pausa de verdor, y las palmeras, con su alusión oriental, hacen definitivamente justa la palabra oasis".

J. Fuster (1962)
El País Valenciano, 468-469

Joan F. Mateu Bellés
Departament de Geografia
Universitat de València

El Palmerar d'Elx (Miguel Lorenzo).

Al camp d'Elx abunden les palmeres datileres, però les més conegudes són les dels horts contigus al centre històric, ara plenament integrats a la ciutat. L'anomenat palmerar històric, a més de ser un valuós espai regat adaptat als factors bioclimàtics i edàfics locals, ha suscitat, des del Romanticisme, nombroses imatges culturals. Per això, el paisatge dels horts de palmeres no és només un agrosistema productiu, sinó també una mirada cultural mantinguda viva per la passió i l'evocació. Aquesta unitat paisatgística de 144,2 ha (67 horts i 45.037 palmeres), molt minvada per la pressió urbanística, va adquirir un valor col·lectiu destacat en incloure's perquè s'ha inclòs en el catàleg de la UNESCO com a paisatge cultural patrimoni de la Humanitat al novembre del 2000.

ELS HORTS DE PALMERES, UN AGROSISTEMA REGAT MEDITERRANI

En moltes planes litorals de les riberes europees del Mediterrani hi ha palmeres ornamentals aïllades. Tanmateix, les àrees de conreu intensiu de palmeres datileres (*Phoenix dactylifera*) que formen unitats d'explotació, són prou més restringides; la més notòria és la dels antics horts annexos al nucli d'Elx, travessats per camins i regats per canals de la séquia Major, que atorguen una marca pròpia al perfil i a la fisonomia urbanes.

El palmerar històric no és un bosc natural ni un jardí; és una plantació regada útil i productiva. Els horts, tradicionalment tancats per una tàpia, estaven formats per diverses parcel·les o bancals, gairebé sempre rectangulars, sovint condicionats pel traçat de les séquies. L'estrat de les palmeres altes, disposades en files simples als límits de les parcel·les o dobles als marges de les séquies, crea unes condicions microclimàtiques especials que milloren els dos estrats inferiors (l'un format per magraners i altres fruiters; l'altre, inferior, per alfals, cereals, cotó i hortalisses). A més, les palmeres datileres, que toleren les aigües salobres de la séquia Major derivades del Vinalopó, proporcionaven productes valuosos en una economia agrària tradicional (dàtils, fibra, fusta del tronc, palma verda i la palma blanca). Per a la manipulació d'alguns, es van desenvolupar oficis, ferramentes de treball i formes d'explotació que van seduir els viatgers romàntics del nord d'Europa.

En un medi subàrid, com el camp d'Elx, el regadiu assegurava la productivitat de l'agricultura intensiva dels horts. La disposició de les palmeres en quadrícula, la triple estratificació dels conreus, el traçat de les séqui-

Vista aèria d'Elx (ESTEPA).

es i camins, l'arquitectura tradicional dels habitatges unifamiliars i les dependències annexes i els murs o tàpies de delimitació conferien un caràcter destacat a l'original agrosistema. L'estructura del conjunt i el bon ofici dels "diestros y atrevidos" agricultors va captivar A. J. Cavanilles (1795-1797). A la fi dels segle XVIII, els horts de palmeres sumaven unes 1.000 tafulles que formaven un bosc suburbà de 70.000 palmeres de disposició circular al voltant de la ciutat.

L'organització de l'agrosistema, de tipus oasi, és una herència d'Al-Andalus. Les notícies documentals registren horts de palmeres des de temps medievals. Segons Gaspar Jaén, les plantacions de palmeres dels voltants de la ciutat es van incrementar en el segle XVII, i sobretot en el segle XVIII, coincidint amb el desenvolupament demogràfic i econòmic d'Elx. Alhora, el creixement urbà va ser la causa de la desaparició de diversos horts. També va augmentar el comerç de dàtils i de palmes blanques, una activitat ben documentada per Davillier, a Marsella, i per Blasco Ibáñez, a València.

Avançat el segle XIX, va haver-hi una inflexió en l'evolució del palmerar històric que va posar en greu risc la seua continuïtat. El desenvolupament de l'Eixample, la creació de noves infraestructures (ferrocarril, carreteres) i la indústria incipient van causar la transformació i la destrucció de molts horts de palmeres. El procés va assolir el zenit en les primeres dècades del segle XX. En aquell moment, la productivitat secular dels horts havia quedat superada pel valor del sòl urbà. Les pèrdues superficials d'horts no van ser compensades per noves plantacions a l'àrea de regadiu històric, sinó que es van traslladar als antics secans (regats amb sobrants del Segura).

LA IMATGE D'OASI ORIENTAL URBÀ

A final del segle XVIII, la cultura europea va descobrir Orient, una referència ràpidament arrelada que ha marcat profundament l'imaginari occidental. L'orientalisme emergent va condicionar la mirada dels viatgers romàntics europeus en els seus itineraris per l'est i pel sud d'Espanya, especialment davant de certs tipus i paisatges. En aquest context, la zona d'Elx prompte va ser identificada com un oasi oriental i el "bosc de palmeres" els va produir una gran emoció i va desbordar la seua imaginació. Així, l'"immens palmerar, el major d'Europa, el més paradisíac d'Espanya" els va evocar "les planes de Síria o els voltants del delta del Nil" (Laborde), "una vall de Núbia" (comtessa de Gasparin), "les valls de Palestina" (Andersen) i fins i tot "un dels llocs on la imaginació es complau a situar escenes de la Bíblia" (Doré). Els pareixia que entre les palmeres se sentien "llargs murmuris que parlen del desert" (Bernard). Sens dubte, el Romanticisme va atorgar als horts elxans una dimensió pintoresca, exòtica i oriental. La bellesa i la qualitat dels gravats d'A. de Laborde i de G. Doré van projectar a Europa la potent imatge de l'oasi urbà.

Aquesta imatge es va consolidar i es va difondre. En aquest sentit, cal citar l'estada de Carlos de Haes a l'estiu del 1861, durant la qual va dibuixar apunts del paisatge de palmeres i va donar com a resul-

El Palmerar d'Elx (Miguel Lorenzo).

El Palmerar d'Elx (Miguel Lorenzo).

Vistes del Palmerar d'Elx (Miguel Lorenzo).

tat uns quants quadres d'èxit a l'Exposició Nacional de Belles Arts (1862) i a l'Exposició de Belles Arts de Brussel·les (1862). També hi van contribuir els pioners de la fotografia (E. Pec, F. Laurent, etc.), ja que algunes d'aquestes van servir per a la il·lustració de la *Nouvelle Geographie* d'E. Reclus. El palmerar va identificar la ciutat d'Elx a la València de Teodor Llorente; Sorolla el va incloure en la sèrie Visions d'Espanya; el geògraf J. Brunhes el va investigar en el marc del regadiu mediterrani. El Palmerar es trobava en un procés d'incorporació de valors patrimonials.

Mentre es difonia aquesta mirada cultural, els horts de palmeres cedien davant de la pressió urbanística finisecular i de les primeres dècades del segle xx, un moment en què sorgeix el primer moviment en defensa del Palmerar. Pedro Ibarra, en la seua obra *Pro Palmeras* (1920), va iniciar una croada cívica encaminada a revertir el procés, per a la qual cosa va buscar que la ciutat i l'opinió pública espanyola s'identificaren amb els valors paisatgístics del Palmerar i la implicació de les autoritats. Amb la col·laboració de l'enginyer Nicasio Mira, va sol·licitar la protecció dels horts a l'empara de la Llei de parcs nacionals, una demanda que es va concretar en el decret del 1933. El decret, a més de prohibir la tala de palmeres i els usos que n'impediren el desenvolupament ple, creava la figura del Patronat, que havia d'encarregar-se de la gestió del palmerar. Per desgràcia, el decret va tindre una aplicació mínima i aquell esperit proteccionista va ser transgredit en innumerables ocasions.

Palmeres del Palmerar d'Elx (Miguel Lorenzo).

En els anys posteriors a la contesa, el marqués de Lozoya, Pemán, D'Ors i d'altres van insistir en la imatge exòtica i oriental del Palmerar i van convertir la ciutat en la Jerusalem espanyola, una metàfora que permetia associar el Palmerar al Misteri i unir l'exotisme oriental i la declaració dogmàtica assumpcionista del 1950. Elx no era ni geogràficament ni històricament Terra Santa, però la poetització literària i la religió la van

Detall del tronc de una palmera (Miguel Lorenzo).

convertir en una nova Jerusalem "en allò essencial i metafòric". Enmig d'aquestes idees predominants, també va haver-hi alguna visió perifèrica (V. A. Estellés, J. Fuster). Mentrestant, van vendre alguns horts als arrendataris o els van fer sòl urbà i els van parcel·lar per construir habitatges unifamiliars o instal·lar-hi negocis o edificis públics. La identificació entre la ciutat i el palmerar es va debilitar en les dècades de desenvolupisme i en les següents. El Pla Especial d'Ordenació dels Palmerars (1972) no va impedir la fragmentació i la desaparició o l'alteració d'horts, d'alguns elements patrimonials d'enorme valor i, fins i tot, del mateix sistema de reg. El Pla mai va representar una veritable ordenació del palmerar (Larrosa, 2003).

PAISATGE CULTURAL HERETAT D'AL-ANDALUS

Des del Romanticisme, els horts de palmeres alineats s'ha percebut com un jardí exòtic i un bosc pintoresc representatiu d'altres latituds i d'herència islàmica. Aquest procés d'interpretació va atorgar valors diversos a l'agrosistema fins a convertir-lo en un senyal d'identitat i en patrimoni de la ciutat. Aquests valors explícits van ser raons cíviques en favor del moviment Pro Palmeres. Ara bé, en les dècades finals del segle xx, en el marc d'una valoració creixent de la tradició popular, el palmerar ha adquirit la consideració de paisatge cultural que uneix tant l'agrosistema regat singular d'herència islàmica com la rica imatge europea fundada en la mirada orientalista. És un llegat cultural viu, inclòs en el catàleg de paisatges culturals de la UNESCO.

En l'actualitat, el palmerar històric gaudeix del nivell de protecció màxim, a l'empara de la llei de Tutela del Palmerar (1986) i del Pla General d'Ordenació Urbana (1998). El Pla Especial de Protecció del Palmerar d'Elx es troba en un estat de tramitació avançat. El Pla, que considera el Palmerar com una unitat paisatgística que ha perdurat fins als nostres dies és hereva d'un sistema productiu regat complex, proposa com a principal valor d'ús el seu gaudi i contemplació. El Pla pretén la protecció integrada dels horts de palmeres.

BIBLIOGRAFIA

AA.DD. (2000): *El Palmeral de Elche. Un paisaje cultural de Al-Andalus*, València-Elx, Generalitat Valenciana i Ajuntament d'Elx.

CASTAÑO, J. (1998): "Pere Ibarra i la defensa del patrimoni cultural", *La Rella*, 12, 47-64.

GIL OLCINA, A. (1968): "El regadío de Elche", *Estudios Geográficos*, 527-574

GOZÁLVEZ, V. (1977): *El Bajo Vinalopó. Geografía Agraria*, València, Universitat de València-Departament de Geografia.

GRACIA, L. (2007): *Indicadores ambientales y paisajísticos del palmeral de Elche*, Elx, Universitat Miguel Hernández- Departament d'Agroquímica i Medi Ambient.

JAÉN, G. (1989): *Guía de la arquitectura y el urbanismo de la ciudad de Elche*, Alacant, Col·legi Oficial d'Arquitectes de la Comunitat Valenciana, 2 vol.

JAÉN, G. (2003): *Les palmeres del migjorn valencià*, València, Consell Valencia de Cultura.

JESSEN, O. (1929): "El Palmeral y la ciudad de Elche", *Estudios Geográficos*, 1951, XII, 111-130.

LARROSA, J.A (2003) "El Palmeral de Elche. Patrimonio, gestión y turismo", *Investigaciones Geográficas*, 30, 77-96.

El Palmerar històric d'Elx

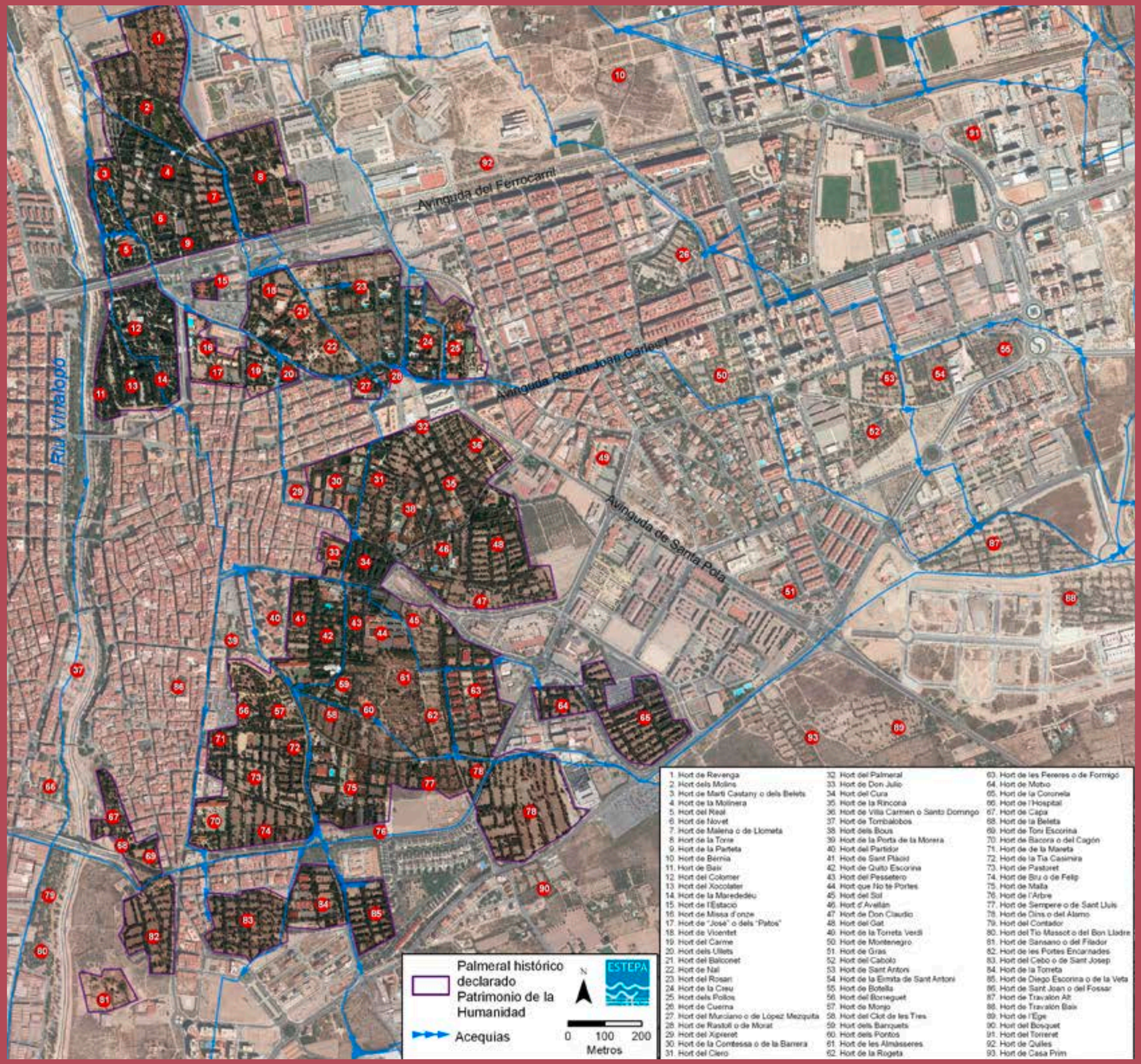

Paisatges simbòlics

Penyagolosa

Un espectacle d'incontestable magnificència

(Penyagolosa) "hállase al SO de Vistabella y NE de Villahermosa donde remonta un pico tan sobresaliente que, según Escolano, parece quererse tragar el cielo. En sus raices orientales se halla el santuario de San Juan Bautista que sirve de hospedage á los que visitan aquel desierto. Por esta parte es de figura cónica y como su base descansa sobre altos montes, parece menos considerable su altura. Tiene frecuentes precipicios que se prolongan hasta perderse de vista; las peñas están sin tierra ni vegetales; los bancos calizos se ven rotos, inclinados y de diversas dimensiones, sin que descubra la vista otra cosa que barrancos y montes que alternan con otros de diferente tamaño, hasta que la distancia pone fin al dilatado cuadro que desde su cúspide se observa".

Joan Vilanova y Piera
text inèdit, 1857

(València) La guarden dos gegants: Penyagolosa,
que ab corona de boyra tenebrosa
ciny lo tosal rugós, cubert de neu;
y el gran Mongó, la resplandent montanya
que'n lo iluminich éther lo cap banya
y en l'ona clara de la mar los peus.

T. Llorente
Les glòries de Valencia, 1887

"La vida en el eremitorio (de Sant Joan de Penyagolosa) se hace difícil en invierno a causa del frío y las nevadas; pero en verano, es muy agradable por la completa ausencia de calor. Se hace corta una semana aquí, lejos del mundo y de los compromisos sociales. Hay caza para el discípulo de San Huberto, bellos paisajes para el de Daguearre y de Apeles, inspiración para el poeta, salud para el enfermo y atractivos para todos".

C. Sarthou Carreres (1910)
Impresiones de mi tierra, 106

"Por fin divisábamos allá en lo alto la colosal Peñagolosa, la reina de esas montañas que asientan en inmenso pedestal formado por grandes gradas de piedras grises. El picacho principal, el de más elevación, afecta la forma de enorme tiara con sus tres coronas que las separa con sus tonos amarillos y cárdenos, las fajas ondulantes dándole un aspecto extraño, original, de un efecto pictórico de primer orden. Hacíamos alto á la vista de aquella imponente mole y después de contemplar extasiados tan hermoso espectáculo se dispone el señor Sarthou á hacer alguna fotografía y yo una mancha de color á toda paleta y aún me parece poco para meter en una tabla tanta variedad de tonos de colores tan múltiples".

F. Martínez Checha (1906)
"Crónicas veraniegas. Desde Lucena a Peñagolosa",
Heraldo de Castellón, 29 d'agost

"Mai no digueu que sou coneixedors del meravellòs esplendor del paisatge penyagolosià d'alta muntanya, fins a tant que no l'hajau vist i no l'hajau gojat, bocabadats en la contemplació, en un tranquil dia de tardor, quan mig amagat el sol darrere dels lluents i excesos celatges d'un capvespre lluminós i encara no del tot fred, s'escampen per el cel, per les roques i per l'estés domàs de la vegetació, com en una explosió de llums estranyes i canviants tonalitats, tots els colors, tots els matissos que hom mai no haguera pogut concebre. I tot --llum, color i ritme-- disposat de mà de mestre i repartit amb fortes i segures pinzellades per tots els racons d'aquesta gran muntanya que tanta vàlua emocional deu tenir per a tots els valencians enamorats de l'acullidora bellesa dels més dispars racons de la terra nostrada."

M. Calduch Almela (1958)
"Penyagolosa-Cavanilles-L'excursionisme", 21

"La variedad de objetos paga con usura las fatigas de subir al pico; se descansa después en aquel mirador ó atalaya, cuya vista se extiende a muchas leguas".

A. J. Cavanilles (1795)
Observaciones sobre el Reyno de Valencia

Joan F. Mateu Bellés
Departament de Geografia
Universitat de València

Vista aèria del Penyagolosa (foto ESTEPA).

El Penyagolosa és la muntanya valenciana per excel·lència. Hi ha alguna de més alta o més impressionant, però ací s'ha imposat alguna cosa més que el mite de l'altura (1813 m). "En esta tierra –va escriure Viciana el 1564– ay mucha diversidad de yerbas medicinales, por donde es bien conocida y frequentada por los expertos erbolarios". Terra de pinedes i bones pastures, de fonts apreciades i masies laborioses, de llegendes i devocions –"en las vertientes del pico... ay un hermitorio de la invocación de Sant Juan, en la que muchas gentes de los pueblos comarcanos hazen devotas procesiones y estaciones" (Viciana). Penyagolosa –-"un espectáculo de incontestable magnificencia" (Fuster)– "paga con usura las fatigas de subir al pico" (Cavanilles).

Però Penyagolosa no és una muntanya aïllada, sinó un massís de límits difusos, excepte en els seus abruptes penya-segats meridionals, recognoscibles des de llocs llunyans, fins i tot de mar endins. Entre els mariners aquest evocador oròmim –motiu de suggeridores interpretacions filològiques de J. Coromines, V. Pitarch i d'altres– és substituït pel d'*Ungla*, en atenció a la semblança del seu perfil amb una gran ungla. Amb raó, Roncero entén que el "país de Penyagolosa es el territorio protegido por la sombra y la silueta de la cima".

UN NODE ECOLÒGIC

La colossal mola de Penyagolosa, que "descansa sobre altos montes" (Cavanilles), forma part d'un lax sinclinal arrasat, dislocat i sobreelevat cap al sud-est. La seua disposició estructural és assimilable a una *costera* de vessants dissimètrics: "escarpes y precipicios casi verticales" (al sud-est) i "cuestas suaves y algunas quebradas" (al nord). Els vessants meridionals abruptes, molt assolellats, àrids i rocosos, culminen en un imponent penya-segat de calcàries grises massives, margocalcàries i calcàries arenoses ferruginoses, on dominen espècies rupícoles. Els vessants d'ombria, més suaus, excepte a la part culminant, estan cobertes de vegetació densa i frondosa, de caràcter submediterrani. Les capçaleres dels barrancs i les fondalades contenen masses boscoses humides i prats. A la vall que s'obri al peu, entre els barrancs de la Pegunta i de la Teixera, es troba l'ermita de Sant Joan; al costat oposat, segueixen la Bertrana i altres serres en direcció a Aragó. Aquesta oposició de vessants –meridional-septentrional, solana-ombria, abrupte-estés, aspre-greixós, àrid-frondós– és el suport de la diversitat ambiental d'aquest destacat node ecològic.

El substrat litològic està format per roques calcàries compactes i permeables, amb intercalacions silícies més impermeables de gres i arenes roges. L'orografia accidentada (solana-ombria) i l'alternança de penyals afavoreixen la diversitat edàfica i botànica. Als sòls evolucionats sobre calcàries, es desenvolupen comunitats vegetals de tipus

Penyagolosa (foto Adela Talavera).

submediterrani o mediterrani. En canvi, si estan poc desenvolupats, resulten medis àrids i permeables que acullen espècies molt xeròfiles. Per la seua banda, sobre substrats silicis, els sòls àcids –arenosos i poc estructurats– són colonitzats per espècies silicícoles o acidòfiles; allà es troben un gran nombre d'espècies eurosiberianes i algunes de caràcter boreal o atlàntic.

El nucli del massís de Penyagolosa registra un clima de muntanya mitjana mediterrània, d'hivern llarg i rigorós i estiu càlid i lluminós. La temperatura mitjana anual en l'observatori meteorològic de Sant Joan se situa en 9ºC (mitjana de l'estiu, 17'3 i de l'hivern, 2ºC). Les precipitacions (uns 800 mm) repartides al llarg de l'any i les abundants tempestats convectives estivals atenuen, i fins i tot eliminen, la sequera estival mediterrània. Neva ben sovint del novembre a l'abril. Tot això facilita la pervivència d'espècies vegetals pròpies de terres més septentrionals. Com va establir Vigó, Penyagolosa és una estació de primer ordre per a la vegetació, un nus topogràfic on conflueixen les muntanyes ibèriques i catalanes, un enclavament de transició obert a influències florístiques continentals, centreeuropees, mediterrànies i, fins i tot, atlàntiques. En

Xodos (foto Adela Talavera).

Penyagolosa (foto Adela Talavera).

un cert sentit, és un gran conjunt ric en espècies amb una gran varietat de distribució. De fet, són més d'un miler les espècies catalogades en tot el massís de Penyagolosa, un valor subratllat, entre d'altres, per Cavanilles, Pau, Font Quer, Calduch, Costa, etc. Al Penyagolosa, "la presència del bosc és intensa i defineix el paisatge com en cap altre entorn valencià", ha escrit Roncero.

En una seqüència ascendent, es troba, per davall dels 1000 m sobre el nivell del mar, una vegetació mesomediterrània formada pels carrascars (*Quercetum rotundifoliae*) i d'altres nombroses espècies. Entre els 1000 i 1500 m se situa l'estatge supramediterrani. Ací, sobre substrats calcaris, es desenvolupen les rouredes (*Quercus faginae ssp. faginae*), pinedes de pinassa (*Pinus nigra*) i pi roig (*Pinus sylvestris*). Als barrancs d'ombroclima més humit apareix el pi roig, juntament amb aurons (*Acer opalus ssp. granatense*), grèvols (*Ilex aquifolium*), teixos (*Taxus baccata*), etc. Sobre terrenys silicis creix el pinastre (*Pinus pinaster*) i de manera aïllada el reboll (*Quercus pyrenaica*). Als medis més freds, apareixen ginebres (*Juniperus communis*) acompanyades de savina turífera (*Juniperus thurifera*). Finalment, en altures que ronden o superen els 1500 m apareix vegetació de l'estatge oromediterrani, amb l'associació de pi roig i savina de muntanya (*Juniperus savina*), acompanyades de ginebre i les formacions de matoll-praderia que contacten amb els eriçons i les sàlvies. Al cim del Penyagolosa, es troba una bella comunitat endèmica (entre els 1600-1800 m), encara que en algunes ombries baixa fins als 1400 m, l'originalitat de la qual procedeix del gerani de Cavanilles (*Erodium celtibericum*).

Vegetació i camps de conreus als voltants del Penyagolosa (foto Adela Talavera).

HABITAR EL PENYAGOLOSA

Els pobles del Penyagolosa (Vistabella, Villahermosa, Xodos, etc.) van ser centre de relació i mercat, però, ja des de la conquesta cristiana, el poblament dispers en masies ha sigut l'altra manera d'habitar aquestes terres altes. Aquesta última modalitat va conèixer un cicle especialment expansiu des d'avançat el segle XVIII fins a ben entrat el segle XX, quan es va iniciar l'emigració que ha tancat moltes masies, amb l'abandonament d'unes explotacions agropecuàries i forestals peculiars. Les masies són les fites més rellevants dins de l'extraordinària varietat del paisatge vegetal i litològic del Penyagolosa.

Van ser especialment els habitants de les masies els qui van donar forma al paisatge rural del Penyagolosa, a l'alternança de mosaics de terres de conreu, amb parcel·les romanents de bosc, i els camins i espais d'habitació; això és, a una arquitectura territorial que plasma el llarg procés de transformació col·lectiva de la natura. La tasca no va ser fàcil, perquè el Penyagolosa sap de llargs hiverns, gelades tardanes, nevades primerenques, de sòl escàs i molt de penyal. "Generaciones de masoveros se han fundido con el paisaje, dándole forma y sentido" (Roncero). Perquè, en aquestes terres altes, el més òptim de l'ocupació humana ha sigut la masia (n'hi ha de riques i de pobres, de medievals i del segle XIX, de vocació ramadera i de colonització agrària). Però una masia també són els corrals, les quadres, l'era i, sobretot, la terra de conreu i la peça de muntanya, la font, la bassa i l'hortet. La masia era una unitat productiva on s'explotava tot el potencial dels diversos nínxols ecològics de la finca. També n'hi havia algunes amb terres un poc més disseminades. En algun moment, masover també ha sigut sinònim de parcer.

La casa albergava la vida domèstica. No abundaven ni finestres ni sales àmplies; la cuina era el lloc de reunió, llar i menjador. Però la major part de la vida rural es duia a terme fora, treballant la terra, pasturant el ramat, fent faenes al bosc. El calendari marcava les tasques estacionals. Mai no s'acabava el treball al camp ni a la muntanya. A la masia també vivien animals domèstics; les més benestants tenien

Penyagolosa (foto Adela Talavera).

pastor, més caps de bestiar i els corrals més grans. També hi havia bestiar transhumant. En temps de l'esplendor del comerç de la llana, entre els segles XIV i XVII, es va definir la trama del paisatge rural del Penyagolosa, que encara pot reconéixer-se des de les façanes d'algunes esglésies i ermites fins a les carrerades que recorren tot el territori i els comunals i bovalars.

L'ofici de masover es basava en un saber acumulatiu transmés per generacions que havien habitat i usat les terres de Penyagolosa. Com diu Roncero, pasturar el bestiar ha sigut durant generacions l'escola de vida masovera per als xiquets. Prompte aprenien i vivien la diversitat de la finca, el cicle vegetatiu de les plantes, els passos cap a les pastures comunals o els abeuradors, la toponímia major i menor, l'univers dels animals, els *senyals* del temps atmosfèric, etc. El saber masover implicava una cosmovisió del país del Penyagolosa, un saber que ha guiat la transformació col·lectiva de la natura i que tantes marques ha deixat en el paisatge i en els seus elements tangibles i en els seus llocs simbòlics. Però, a més de terres i animals, també hi havia manufactures reduïdes i discretes, però bàsiques en l'economia rural. Es treballava la llana, es produïa formatge; hi havia molins i batans que, en part, es van transformar en *fàbriques* d'electricitat. Prop del bosc va haver-hi serradores. Hi havia forns de calç, velles teuleries, etc. L'aprofitament de la muntanya era una altra activitat al país del Penyagolosa. El carboneig va ser una pràctica habitual que va alterar la fisonomia d'extensos paratges fins als anys cinquanta del segle XX. La caça era una activitat tradicional de la masia, ritu d'iniciació per als joves, ocupació de dies de l'hivern i complement proteic de la dieta. El Penyagolosa disposava de bons arbres per a la construcció de cases.

Els camins són les artèries de la vida del Penyagolosa. Hi ha carrerades reials, camins de ferradura i passos de bestiar, noves pistes forestals i camins vells, camins de nevaters i carreteres modernes, sendes d'accés al pou, la font o la masia. També hi ha rutes i senderes senyalitzades. Alguns camins medievals s'han perdut o han sigut desnaturalitzats per la superposició d'altres. S'han obert moltes pistes forestals. Les terres del Penyagolosa conserven un valuós patrimoni viari amb denominacions toponímiques clarificadores.

L'ermita de Sant Joan ha sigut i és un centre de pelegrinatge important. A la primavera, des de nou pobles (Atzeneta, Ludiente, Castillo de Vilafamalefa, Villahermosa, les Useres, Puertomingalvo, Vistabella, Xodos i Culla) acudien amb els seus ritus a l'ermita, cada un el dia fixat pel costum. Feien llargues caminades a través d'antics camins, alguns de gran significat cultural i paisatgístic. A l'ermita eren acollits i acomiadats amb cerimònies cridaneres. Els pelegrins dels quatre primers pobles ja no acudeixen a Sant Joan del Penyagolosa; van deixar de fer-ho en les dècades del gran col·lapse rural de la muntanya. Els cinc restants –en aquest ordre i en el seu dia– continuen arribant a Sant Joan en representació dels seus respectius pobles. Tots demanen salut, pau i pluja. Destaca la caminada de les Useres, que manté tot el ritual de l'antiga consueta amb els seus cants sonors, àpats sobris i resos continus.

Al final d'agost se celebrava, i es continua celebrant, la festa pròpia de l'ermita. Segons testimoni de C. Alegre (1883), "ya desde la víspera se ven concurrir gentes de los pueblos del entorno, del Maestrazgo y de Aragón, y desde mitad de la tarde parecen aquellos contornos un inmenso campamento. La noche se pasa al aire libre, siempre alegre y regocijado, entregado todo el mundo al baile y cantatas: a la mañana siguiente se refuerza el número de romeros, y por la tarde, después de rendir cada cual el tributo de su devoción a San Juan, abandonan otra vez aquellos sitios, que quedan solitarios hasta el siguiente año". Els temps han canviat; la celebració anual es manté.

ALGUNA COSA MÉS QUE EL MITE DE L'ALTURA

El baròmetre va acompanyar als pioners Saussure, Ramond i Humboldt en els seus respectius ascensos al Mont Blanc, Mont-Perdu i Chimborazo. Durant les dècades següents, el mesurament de l'altura dels cims va formar part de les campanyes de descobriment científic de la muntanya. En aquest sentit, el 23 de juny del 1854, els geòlegs Verneuil, Collomb i Lolière –guiats per Luís Miralles, farmacèutic de Llucena–, amb l'ajuda del baròmetre van fixar l'altura de Penyagolosa –"que tiene la forma de un diente inaccesible y está tallado a pico por el sur"– en 1809/1810 m (això és, 463 menys que els indicats fins aleshores per Berghaus). Aquesta cota convertia el Penyagolosa en "[la] cima más alta del reino de València", en paraules del també geòleg Vilanova i Piera en la seua ascensió del 16 de juliol del 1857. A partir d'aleshores, aquesta primacia altimètrica li va atorgar gran ressonància. En efecte, la muntanya –un referent central del romanticisme europeu– va adquirir un gran significat per als poetes de la primera Renaixença. En aquests,

Penyagolosa (foto Adela Talavera).

Penyagolosa (foto Adela Talavera).

Bosc al Penyagolosa (foto Adela Talavera).

Penyagolosa (foto Adela Talavera).

la muntanya, més insinuada que coneguda i visitada, va adquirir dimensions metafísiques per oposició a la plana i la ciutat. La muntanya remetia a un món ideal, simbòlic i transcendent. En *Patria, Fides, Amor* (1872) de V. Querol i en *Les glòries de València* (1887) i altres poesies de T. Llorente, el Penyagolosa i el Montgó s'incorporen als pols simbòlics de l'antic Regne de València.

Molt avançada la segona meitat del segle XIX, entre la gent acomodada de les ciutats valencianes es va popularitzar el valor terapèutic dels aires de muntanya. En aquest context, cal interpretar que C. Alegre, catedràtic de l'Institut provincial de Castelló, passara les vacances de l'any 1883 a l'hostatgeria de Sant Joan del Penyagolosa. Per la seua banda, dins de l'activa campanya de difusió dels beneficis de la *rusticació*, el metge Cervera Barat va publicar en *El Mercantil Valenciano* (1 de setembre del 1901) una crònica del seu ascens al cim del Penyagolosa amb les seues impressions i les seues observacions altimètriques, geològiques i botàniques.

En aquest moment de difusió dels valors de la muntanya protectora i salutífera, van sorgir algunes estacions estivals, entre les quals es trobava Llucena, al peu del vessant oriental del Penyagolosa, que tenia un cert aire "suís" i "alpí". Durant els mesos estivals allà acudia la gent benestant de la Plana amb temps lliure per gaudir dels seus voltants pintorescos i, fins i tot, per als més atrevits, d'algun ascens al Penyagolosa. Així, a l'estiu del 1906 van coincidir a Llucena el catedràtic de l'Institut provincial de Castelló, Fernando Martínez Checa, deixeble de Haes i de Muñoz Degrain, i Carlos Sarthou Carreres, jove advocat de Vila-real aficionat a l'excursionisme i la fotografia. El 24 d'agost, els dos –amb guies i cavalleries locals– van anar al Penyagolosa, segons crònica remesa a *El Heraldo de Castelló*. En l'ascens van fer diverses parades per a fer alguns esbossos (Martínez Checa) i per a imprimir plaques fotogràfiques (Sarthou). Martínez Checa va narrar les emocions fins a aconseguir fer cim i altres detalls de la jornada, que va concloure en l'hostatgeria de l'ermita. L'endemà, van pujar de nou al cim per contemplar l'eixida del sol i, ja de tornada, van fer noves parades, "siempre admirando, sacando fotografías y tomando notas de color". Per la seua banda, Carlos Sarthou Carreres, en *Impresiones de mi tierra* (1910), també va publicar les seues experiències al Penyagolosa, acompanyades d'una selecció esplèndida de les seues fotografies i dos esbossos de Vicente Castell amb detalls del pati de l'ermita. El procés de mitificació del Penyagolosa ja era imparable.

Anys després, el 1917, un anònim "doctor Monte y Llano" proposa crear una "penya excursionista de Castelló", iniciativa a què s'adhereix C. Sarthou (representant provincial del Centre Excursionista de Catalunya

Carretera cap al Penyagolosa (foto Adela Talavera).

i del Club Alpí de Madrid). L'impulsor anònim proposava el Penyagolosa com a primera eixida i explicava els possibles itineraris (i horaris dels mitjans de transport). L'any 1917 una excursió al Penyagolosa des de la Plana durava quatre jornades. El promotor pretenia l'ascens "a la montaña en busca de su influencia bienhechora". Tanmateix, aquesta entitat excursionista no es va concretar aleshores.

L'any 1920 s'inaugurava la nova carretera d'accés a Vistabella des d'Atzeneta. A partir d'aleshores, el Penyagolosa estava més a prop de la Plana. Des d'aquest moment, aquesta via s'ha convertit en preferent, en detriment d'altres. En els anys anteriors a la Guerra Civil, la premsa de Castelló i València registra excursions col·lectives amb autobús fins a Vistabella. La nova accessibilitat va aproximar les ciutats (i els centres excursionistes naixents) a la muntanya que es continuava considerant la muntanya valenciana més alta.

Després de la Guerra Civil i la primera postguerra, el moviment excursionista va recuperar lentament la seua activitat i, entre els seus destins, prompte el Penyagolosa es va convertir en lloc d'acampades, colònies d'estiu i meta de pujades a peu des de la Plana. Aquestes activitats van ser ocasió de nous versos (Andrés Estellés, Miquel Peris, etc.). També s'han musicat estrofes que evoquen la seua corpulència rocosa ingent.

UNA FITA CIENTÍFICA

El Penyagolosa també ha atret l'atenció de nombrosos naturalistes que l'han convertit en àrea d'estudi i en gabinet de la natura. Amb els seus treballs han atorgat valors científics a aquest node ecològic. No és possible un repàs exhaustiu; només citarem alguns autors.

En vespres de l'eclipsi del 1860, Verneuil va aconsellar a les delegacions d'astrònoms europeus que pensaven desplaçar-se a Espanya quatre possibles llocs que, al seu parer, eren els millors, tenint en compte la climatologia i l'accessibilitat. Com a *tercera estació* proposava el cim del Penyagolosa, "bella montaña aislada de 1810 m de altitud, situada sobre la línea central (del eclipse), y a la que ascendí el 17 de julio de 1852 y el 23 de julio de 1854. También la ví en 1853, pero sin poder aproximarme y, como el año precedente estaba perfectamente despejada". Després explicava el millor camí per a arribar des de València a Llucena i l'ascens.

L'any 1891, el botànic Carlos Pau i el recol·lector francés Elisée Revercchon van herboritzar a Penyagolosa. Carlos Pau va deixar constància escrita d'aquesta expedició. Gràcies a aquesta herborització hi ha diverses referències al Penyagolosa en el *Prodomus* de Willkomm i Lange. Posteriorment, altres botànics il·lustres (Font Quer, A. i O. de Bolòs, etc.) van recórrer el massís, una àrea especialment coneguda pel gran farmacèutic M. Calduch. Entre el 1961 i el 1963, Josep Vigó i Bonada –amb motiu de la seua tesi doctoral– va explorar metòdicament la vegetació del massís del Penyagolosa, des de Xodos fins als vessants que descendeixen a Villahermosa i les que es prolonguen a Puertomingalvo, així com el pla de Vistabella i els seus voltants.

GEGANT DE PEDRA

El Penyagolosa és territori i lloc viscut, muntanya tangible i sentiment col·lectiu, ecosistema i imatge, recurs local i patrimoni cívic. Alhora, és natura, història, cultura i símbol; això és, un paisatge fundat en una eminent muntanya mediterrània on convergeixen nombroses mirades culturals entrellaçades en el temps, i molts cants poètics, com aquest d'Amadeu Pitarch premiat en els Jocs Florals de València del 1944.

Com una ma gegant al Cel estesa
en dolç acatament,
Penyagolosa aixeca sa grandesa
baix del blau firmament.
Té les arrels en les asprives terres
del gloriós Maestrat,
i, per damunt les crestes de llurs serres,
son cim és enlairat.

El muntanyer troba ací "aquello que buscaba, un ideal que no se ciñe al hecho material de vencer a un gigante, sino que anhela demostrar el temple del propio espíritu... con desapego por las comedidas vulgares y la fijación de la mirada sobre horizontes de superación ilimitada, acaso inalcanzables, pero que iluminan anticipadamente la futura historia humana..." (J. Soler Carnicer, 1963).

BIBLIOGRAFIA

AA. DD. (1958): *L'Estel*, Monogràfic dedicat a Penyagolosa, Castelló, Centre Excursionista, 34p.

PITARCH, V. (ed.): *Centre Excursionista de Castelló. 50 anys d'un camí admirable*, Castelló, Centre Excursionista i Universitat Jaume I, 150p.

RONCERO, E. (1999): *Penyagolosa, paisatges del sostre d'un país*. València, Tàndem Edicions, 12 p.

SERRADOR, J.P. (2007): *Descubriendo Penyagolosa*, València, Avant Press, 159p.

SOLER CARNICER, J. (1963): *Rutas valencianas*, València, Talleres Vila, 2 vols.

VIGÓ i BONADA, J. (1968): *La vegetació del massís de Penyagolosa*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 248p.

Penyagolosa

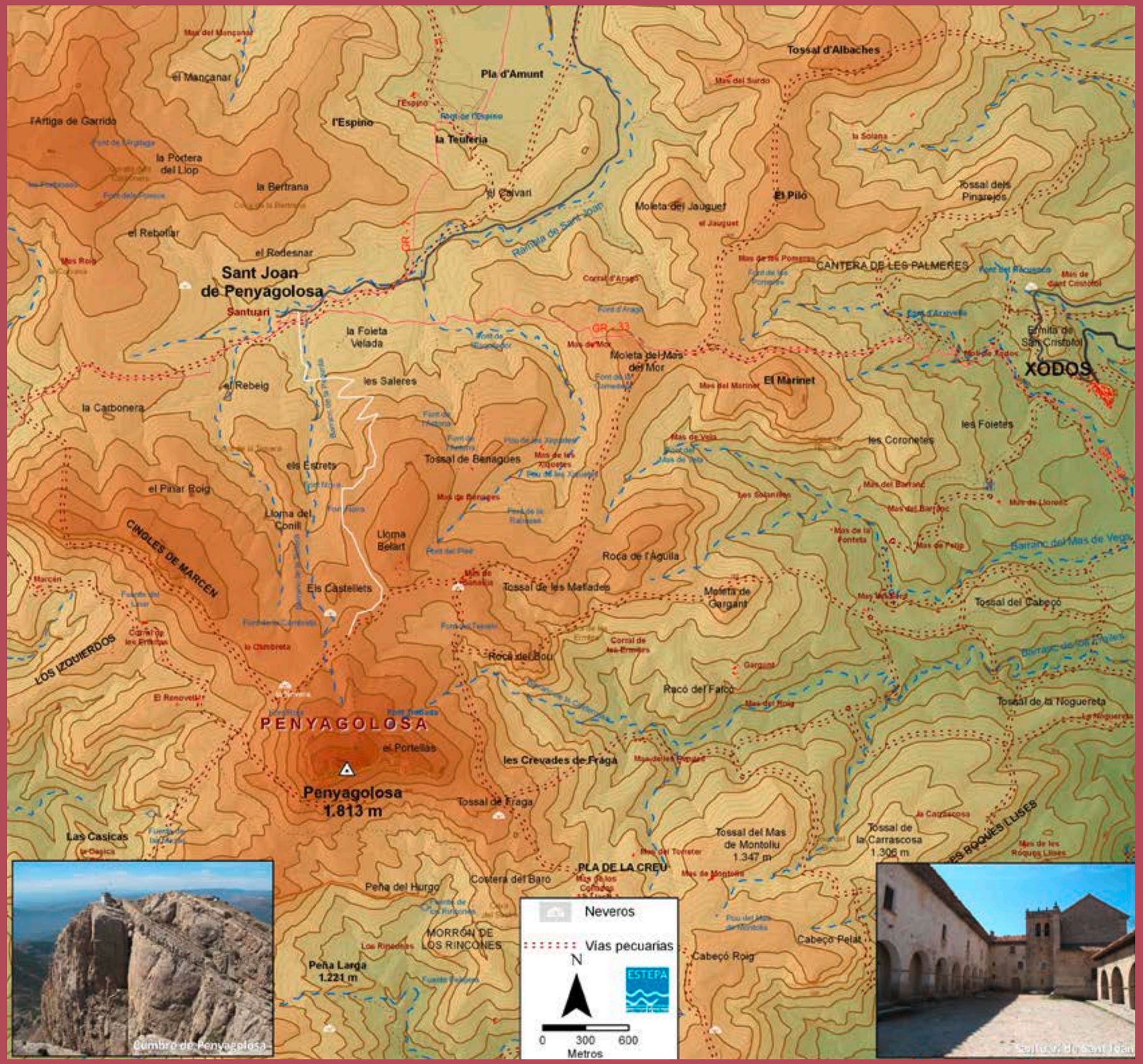

Cumbre de Penyagolosa

Paisatges simbòlics

El Penyal d'Ifac

El parc natural més menut d'Europa

[...] Desde lejos, al ir camino de Calpe, vemos erguirse el extraño y bello peñón de Ifach. Avanza en el mar una lengua de tierra; al final se levanta una especie de torre cuadrada o pilastra gigantesca. Tarea ardua el describir la coloración suave, en estas horas de la tarde declinante, del peñón de Ifach. Está teñido un rosa tenue, que a la vez es violeta desleído; acaso en el violeta y el rosa se mezcla un poco de oro. Y sin duda, a estos tres colores se añade un tantico de morado. La coloración sobre lo azul del mar, va cambiando imperceptiblemente de minuto en minuto [...]

Azorín (1917)

"La vista del Peñón de Hifac sorprende á todos: es un accidente orográfico muy notable. Intérnase en el mar una colina, unida á tierra solamente por una estrecha lengua, y de esa colina surge un colosal peñasco, de forma prismática, como un tosco sillar arrancado de una cantera. Por todas partes es inaccesible: para subir á él, hay que valerse de sogas, colgadas del borde superior, á la parte de tierra; sobre el agua, sus altísimos acantilados, donde anidan los halcones y las gaviotas, se elevan verticalmente hasta la cumbre."

Teodor Llorente (1887)
"Valencia, sus monumentos y artes, su naturaleza e historia"

Jorge Hermosilla Pla
Emilio Iranzo García
Departament de Geografia
Universitat de València

El petri i majestuós promontori muntanyós que vigila les costes de Calp s'alça vertical i aïllat, unit a terra ferma per un tómbol format per l'acumulació de materials detrítics. La seua posició i altura, 332 m per damunt del mar, ha servit de guia o punt de referència als mariners del Mediterrani, però també de talaia per a la vigilància costanera. Té Ifac un perfil que s'endinsa en la mar, mentre que, observat des de Calp, fa sensació que es constreny abraçat pel Mediterrani. Mar i muntanya que es retalla a l'horitzó, ofereix a l'espectador no només riqueses visuals; també hi juguen els sons i les olors, juntament amb les singularitats botàniques i zoològiques.

En l'actualitat, s'ha convertit en un mirador costaner excel·lent amb valors geomorfològics, ecològics, culturals i paisatgístics que van motivar, el 1987, la seua declaració com a Parc Natural pel govern valencià.

Vista aèria del Penyal d'Ifac (foto ESTEPA).

ORÍGENS I FORMACIÓ DEL PENYAL

El penyal d'Ifac es localitza a la costa septentrional alacantina, al sud del promontori de Sant Antoni-La Nau i entre la punta de Moraira, al nord, i la serra de Toix, al sud. El penyal s'erigeix com un contrafort de disposició oest-nord-oest est-sud-est del Prebètic intern meridional o alacantí de la serralada Bètica. Aquesta mola rocosa imponent, de desnivells verticals i murs que cauen al mar, és el resultat d'una sèrie de processos geològics i geomorfològics. L'acumulació en aigües poc profundes de dipòsits calcaris durant l'eocé i margosos, margocalcaris i arenosos en el miocé, va afavorir la formació de paquets sedimentaris potents, origen de l'edifici litològic del penyal.

Després de les espentes tectòniques que van tindre lloc entre l'oligocé i el miocé, van emergir invertits els materials sedimentaris com a resultat de l'encavalcament dels estrats calcaris eocens. Amb els blocs calcaris a la part superior, l'edifici va continuar la seua formació durant el plioquaternari. És en aquest moment quan es conforma el cordó dunar que uneix el penyal amb terra ferma, i els peus de mont, les planes costaneres i les depressions al·luvials. Efectivament, entre la badia de Calp i l'illot que constituïa el penyal d'Ifac enfront d'aquella, es va edificar un tómbol a manera de doble fletxa, com a conseqüència de la dinàmica litoral i dels sediments procedents del mateix penyal. El desenvolupament d'una doble fletxa o doble restinga va aïllar la badia del mar i va afavorir la formació d'una petita albufera, que s'ha reblit per les aportacions sedimentàries de barrancs i del vent; i al seu lloc ha quedat un estany de menys de 30 hectàrees, entorn del qual hi ha una marjal avui envoltada, si no pràcticament coberta, d'asfalt i d'edificacions.

Calp (foto Miguel Lorenzo).

Penyal d'Ifac (foto Miguel Lorenzo).

UN PAISATGE ROCÓS I VERTICAL

La silueta del penyal d'Ifac amb les parets verticals es retalla a l'horitzó, i conforma un fita visual de primer ordre. La seua morfologia compacta, que sorgeix i penetra en el mar, supera els tres-cents metres d'altitud, amb parets rectes de més de cent metres que arriben al mar. Aquests enormes murs s'expliquen per la disposició subvertical dels estrats eocens i els moviments tectònics. La disposició dels estrats calcaris sobre els vessants de margues, que uneixen el penyal amb el continent, i les litologies ofereixen diverses morfologies i cromatisme als vessants. Així, les calcàries propicien penya-segats grisencs abruptes a la zona meridional i nord-oriental, mentre que les margues afloren als vessants septentrionals i oriental i donen lloc a vessants menys abruptes, de colors grisos groguencs.

Els vessants constituïts per penya-segats responen al control estructural i litològic, en funció dels processos erosius litorals. A la meteorització de la roca del penya-segat per descompressió i acció de la gravetat sobre unes roques diaclasades i carstificades, se suma el batre de les onades que, a més d'exercir un efecte de sapa, impedeix l'acumulació dels materials caiguts.

Una altra tipologia de vessant present al penyal d'Ifac és la de penya-segat talús, allà on hi ha una alternança de materials; calcàries a les parets escarpades i talussos sobre margues. Per la seua banda, el sector nord-occidental del penyal mostra una tipologia de penya-segat sobre margues, on la incisió marina és molt més evident, per la menor resistència a l'erosió d'aquestes roques.

UN ENCLAVAMENT MUNTANYÓS EN EL LITORAL

L'antic illot, unit avui a la costa per dues fletxes de sediments, s'alça més de 300 metres sobre el mar i ofereix un paisatge mixt que combina els trets de la muntanya amb els del litoral. El difícil accés, a causa de la complexitat topogràfica, va frenar la invasió d'activitats humanes; això, juntament amb les característiques morfològiques, climàtiques, edàfiques i la influència marina, dóna lloc a diversos nínxols ecològics. Aquests enclavaments estan ocupats per una comunitat de plantes i per una fauna que s'adapta a cada una de les seues especificitats.

A pesar de la seua extensió reduïda, podem diferenciar al penyal d'Ifac diversos hàbitats. Hi ha una zona formada per la part submergida dels penya-segats en la qual habiten diverses algues, invertebrats i peixos.

Vistes des del mirador Mont Toix (foto Miguel Lorenzo).

Vistes des del mirador de la Llorença a Benitatxell (foto Miguel Lorenzo).

Immediatament per damunt, se situa una zona rocosa submergida durant l'espenta de les onades i emergida quan es retiren. Aquest hàbitat mixt conté espècies d'algues i mol·luscos com les pegellides. Hi ha una zona, per damunt d'aquesta última, exposada al salnitre i les esguitades d'aigua de l'onatge, però que en cap moment queda submergida davall les aigües del mar. Aquest hàbitat rocós està ocupat per líquens, caragolins, bàlans i paneroles de mar. Un altre dels hàbitats és el constituït per les parets verticals emergides, en les quals es desenvolupa entre buits i fissures una vegetació rupícola amb nombrosos endemismes. Exemple d'això són l'*Asperula paui Teucrium hifacense*, *subsp. Dianensis*, la *Scabiosa saxatilis*, l'*Hipopcrepis valentina* i la *Silene hifacensis*.

Als vessants mitjans i baixos del Penyal, la vegetació dominant és un matoll mediterrani termòfil, amb representacions de la màquia litoral: savines, lladerns, llentiscles, margallons... altres espècies presents són el càdec, la ginesta, el timó, l'esparreguera entre les quals habiten sargantanes com la cuallarga, la colobra ratllada, de ferradura i de Monpeller, l'escurçó ibèric, petites aus insectívores, com les busqueretes i micromamífers com el ratolí de camp o les musaranyes grises. A les zones on s'ha desenvolupat un sòl més profund apareixen exemplars de pi blanc, amb unes formes fruit de la seua adaptació als vents marins.

L'avifauna d'aquest enclavament té un interés especial. A la zona rocosa cal afegir l'hàbitat especial per als flamencs que constitueix el Saladar, estany d'aigua salobre on anteriorment hi havia una albufera. Entre les aus més singulars destaca un rapaç denominat falcó torter o de la reina (*Falco eleanorae*); també altres aus com el corb marí emplomallat, el mascarell, el falcó pelegrí, la falcia pàl·lida, el gavià argentat de potes grogues i altres aus més comunes com el roquerol, el gavià argentat, el xatrac o la merla de pit blanc.

EL PENYAL D'IFAC: TALAIA, ASSENTAMENT, RESERVA NATURAL I FITA PAISATGÍSTICA

"Es la sirena de un barco. Estaba el aire dormido; todo parado, y la sensibilidad de los ecos desnuda en un dulce ocio. Y en ese momento pasa un vapor frente a lo más hermoso de la costa; aparición de Calpe y a su lado Ifach, tallado de luna...

El barco se ahoga de belleza y ha tenido que gritar. Para que la gracia se cumpliese del todo, ha volado la brisa, llevándose las exclamaciones de la sirena, y entonces las arrebataron los montes entrándolas claramente en todos sus recintos".

Gabriel Miró (1928)

L'insòlit perfil d'Ifac, eteri entre els núvols després d'enlairar-se de la mar, ha constituït una referència visual per a viatgers i mariners des de temps remots. La seua singular forma recognoscible retallant-se en l'horitzó va servir de far per als qui venien de terres llunyanes a comerciar, i de talaia per als qui havien de protegir-se d'incerteses d'ultramar. Localitzat estratègicament, Ifac ha constituït un fita des de l'antiguitat per a les diverses comunitats que en algun moment de la història es van vincular a la costa alacantina.

Tant el tómbol o istme que uneix el penyal a terra ferma i les faldes del vessant més occidental han experimentat una antiga ocupació antròpica, que s'explica per la topografia més favorable. S'hi han trobat restes arqueològiques de l'edat del bronze, en les proximitats d'on comença l'accés al parc. També els fenicis hi van establir un petit assentament comercial, on convivien amb els ibers que van disposar d'un poblat entre els segles IV i III aC. Posteriorment, els romans van abandonar les faldes del penyal i es van assentar al tómbol que l'uneix a la costa. Van crear ací una ciutat entorn de les salines i una factoria de saladures on es preparava el *garum*, aliment bàsic en la dieta romana. S'hi han trobat restes de l'ocupació romana i d'aquesta indústria al jaciment dels banys de la Reina. És en aquest punt on Cavanilles va descobrir les restes d'una antiga vila romana d'època alta imperial, composta per tres vivendes de grandària considerable i caràcter monumental, assentament que va perdurar fins al segle VII dC.

Però va ser en el període andalusí i posteriorment en el feudal quan es va consolidar l'actual nucli urbà del Calp, ubicat en terra ferma, a l'oest del penyal. Tanmateix, els trets geogràfics del promontori i la seua localització estratègica van propiciar que els musulmans construïren un recinte emmurallat al vessant nord del penyal, del qual es conserven algunes restes. El topònim Calp pareix tindre un origen fenici; aquest mot, que significa fortificació natural, era utilitzat per a denominar els grans penyals costaners. Atesa la necessitat de distingir entre el penyal de Gibraltar i el de Calp li van afegir el terme Ifac, el significat del qual és boreal o septentrional. Els pirates del nord d'Àfrica van assotar la costa espanyola especialment durant els segles XVI i XVII, amb la qual cosa el penyal va ser utilitzat com a torre de guaita per a previndre aquests atacs.

Vistes del Penyal d'Ifac des del mirador de la Llorença a Benitatxell (foto Miguel Lorenzo).

Aquest espai singular ha albergat altres activitats humanes com són l'extracció de roca calcària, la ramaderia i una agricultura pobra i la pesca. Als penya-segats del penyal va haver-hi unes curioses instal·lacions per a la pràctica de la pesca d'espècies de roca. Una s'ubicava al Morret de Llebeig i l'altra, al Barranquet. Les dues estan en desús, però la pesca esportiva es practica a les roques de la platja de Runa, de la Figuereta, de la Cala de Puça, en el cantal Pla i el Matxo.

La propietat del penyal d'Ifac, que fins mitjan segle XIX havia sigut municipal, va canviar després que l'ajuntament impulsara que es vengués el 1862, dins del corrent privatitzador imperant de l'època. Així, el penyal va passar a mans privades. El 1915 va ser adquirit per un propietari de Gandia, Vicente París Morlá, amb l'objectiu d'iniciar–hi l'explotació agroramadera. Amb aquesta finalitat es construeixen dues edificacions, a més del camí d'accés des de la base i el camí que arriba al cim, per

Vista aèria del Penyal d'Ifac (foto ESTEPA).

a la qual cosa es va haver de construir un túnel per superar la paret de la cara nord i adequar el camí amb obra de pedra seca. En els anys 50 del segle xx, el penyal d'Ifac va ser venut i els seus nous propietaris van iniciar la construcció d'un hotel a la zona denominada Miradors de Llevant. Aquestes obres, que mai no van finalitzar, juntament amb altres actuacions com la destrucció de coves marines per a l'extracció de roques, o la pista d'accés i heliport denominada avui passeig Ecològic, que va desestabilitzar els vessants i el paisatge dels vessants occidental i meridional, han ocasionat un notable impacte ambiental i paisatgístic al Parc.

Va ser a partir de la segona meitat del segle xx quan l'activitat turística es va convertir en el factor clau, i en un problema velat, de la configuració del paisatge del penyal d'Ifac, de la població de Calp i del seu entorn immediat. La intensa urbanització del litoral, sense un planejament que regulara la construcció; l'especulació, l'afluència de turistes carregats de divises, procedents d'Europa, la generació de llocs de treball i de places i infraestructures hoteleres han deteriorat profundament la costa de La Marina i han posat en perill els variats ecosistemes d'aquest excels enclavament litoral.

La compra dels terrenys del penyal d'Ifac per part de la Generalitat Valenciana el 1985 i la declaració el 1987 com a espai natural protegit ha frenat, almenys temporalment, el deteriorament de les 45 hectàrees del Parc, assetjat per edificis aberrants que han fragmentat qualsevol possibilitat de corredor ecològic entre el penyal i l'estany del Saladar. Tanmateix, s'han dut a terme interessants accions de recuperació ambiental i de defensa dels valors naturals, culturals i paisatgístics de l'enclavament. A més de la construcció d'un centre d'interpretació després de la demolició de les estructures dissonants de l'hotel, s'ha fomentat un turisme ecològic, cultural i esportiu (senderisme, escalada i submarinisme principalment). Part dels penya-segats del penyal s'han equipat per a l'escalada esportiva, però també per a la clàssica, que s'ha convertit en reclam d'escaladors procedents de tota Europa.

BIBLIOGRAFIA

ALMERICH, J.M., CRUZ, J. i TORTOSA, P. (2003): *Espais Naturals del Litoral Valencià*, Alzira, Edicions Bromera, 141p.

BALLESTER, A. *et alii* (2003): *Parques Naturales de la Comunitat Valenciana*, Barcelona, Lunwerg Editores.

FAUS, A. (1987): "El Peñón de Ifac: un paisaje de vertientes", en *Cuadernos de Geografía*, 41, 41-50.

MIRÓ, G. (1928): *Años y leguas*, Madrid, Biblioteca Nueva.

SIMÓ, V. (1983): *La cultura del paisaje valenciano*, València, Academia de Cultura Valenciana, 167p.

El Penyal d'Ifac

les Salines
el Realet
Cala de la Fossa
Figuereta
Platja del Cantal Roig
Ifach
POBLADO IBÉRICO
Aula de natura
Cala del Penyal
Port de Calp
Los Arcos
E L P E N Y A L
La Figuereta
Cala del Racó
Paseo Ecológico
Príncipe de Asturias
Ifach 332 m
D ' I F A C H
226 m
La Cantera
El Pecio
Carallot Sur
Punta del Carallot

Ortofoto del Penyal

Gaviota patiamarilla

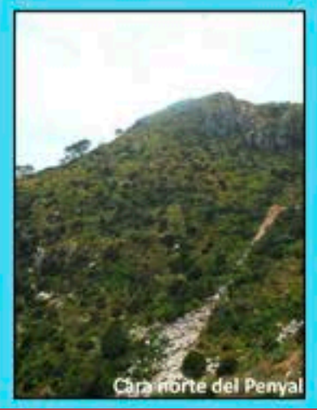
Cara norte del Penyal

Yacimiento arqueológico
Microrreservas
Sendero
0 50 100
Metros
ESTEPA
N

Paisatges simbòlics

El Desert de les Palmes

La soledat sonora

"En la tradición carmelitana se llama desierto a la casa que se funda en sitio solitario para dedicarse en ella totalmente a la contemplación...No sobra decir que todos los desiertos estaban en lugares singularmente dotados por la naturaleza de una espléndida belleza".

P. Alfonso Ruiz (2004)
La Soledad sonora, sp

"No busquéis en el Desierto de las Palmas primores de arte;
el monasterio encumbrado en esta tierra no es notable por lo monumental, sino por lo pintoresco; no por su fábrica, sino por su situación. Estos montes escabrosos y rudamente accidentados, como pertenecientes a la formación triásica... son los últimos y más avanzado baluartes de la Cordillera Ibérica que viene a morir a orillas del Mediterráneo".

T. Llorente (1887)
Valencia, 221

"Desde este momento estamos en la finca de los carmelitas. Una hora más de subida y habremos llegado. A medida que vamos avanzando, el paisaje es más hermoso. El camino serpentea entre pinares, pasando aquí y allá entre riscos y breñas.. Los árboles son cada vez más hermosos y el viandante divisa a su frente pequeñas construcciones, enjalbegadas en la espesura o posadas en lo alto de algunas prominencias: son las ermitas que visitaremos más tarde.
Sigamos subiendo. Ved a mano derecha una gran balsa para el riego y más abajo una explanada plantada de naranjos... Sigamos avanzando. Recorremos ahora un camino quebrado, que zigzaguea entre pinos, algarrobos e higueras. He aquí el Convento".

P. Pedro de Brizuela (1915)
El Desierto de las Palmas, 23 - 24

"Arqueològicament, d'aquella segona excursió a les Santes no val la pena parlar. En canvi, tant Porcar com jo alguna vegada recordàvem i parlàvem d'ella. Potser pels atractius que trobàrem en aquella clota ombrívola, verda i feréstega, amb la frescor de l'aigua corrent per les espeses i bladanes mates de falaguera; per la curiosa font intermitent del Bon Succés, per l'estrany i caòtic amuntegament de pedrots i trencalls de rodeno, que és el penya-segat del Roqueral... o per aquell molinet pobretó, que sembla tret d'un pessebre, o potser per l'engolidor que li vaig mostrar al mig del torrent".

F. Esteve (2003)
En la claror de l'alba. Uns començos difícils, 112

"A les darreries del segle XVII edificaren els frares el primer convent al replà que hi ha passat el Salandó. Un seisme l'enderrocà i encara avuí es poden veure els fonaments i restes de murs. Més encertats estigueren en edificar el segon convent, l'actual, al replà de més amunt, al recer del Montornés. Tammateix la seua pobresa, exigida per l'Ordre carmelitana, harmonitza amb els seus voltants, on a orri creixen els pins pels turons i vessants. Uns vellutats i gegantins xiprers engarlanden el camí d'entrada..."

A. Sánchez Gozalbo (1961)
"Paisatge carmelità", III Acampada del Regne de Valencia. Desert de les Palmes, p. 28

"Hermano, una de dos,
o callar o hablar con Dios,
que en el yermo de Teresa
el silencio se profesa"

Lletra d'un taulellet a l'entrada del convent carmelità
P. Pedro de Brizuela (1915)
El Desierto de las Palmas, 25

"El notabilísimo Desierto de las Palmas está situado en los relieves casi litorales de Castellón –como reflejo del Carmelo del otro lado del Mediterráneo–, y en él se enclava y materializa el símbolo del Monte Carmelo espiritual, con grandes calidades paisajísticas. Las que tiene el lugar, patentes, y las latentes, como plasmación real del Carmelo".

E. Martínez de Pisón (2009)
"Valores escondidos de los paisajes. Calidades ocultas de la ascensión a la montaña", 40

Joan F. Mateu Bellés
Departament de Geografia
Universitat de València

Desert de les Palmes. Monestirs, Ermita de la Magdalena (foto Pep Pelechà).

La declaració del Parc Natural del Desert de les Palmes (unes 23.000 ha) –Decret 149/1989 de la Generalitat Valenciana– reconeix els valors naturals, culturals i paisatgístics que concorren en aquesta serra litoral de la Plana i aposta per la seua protecció i gestió responsable. Dins del Paratge hi ha entorns naturals molt diversos (Agulles de Santa Àgueda, les Santes, la vall de Miravet, etc.) i valuoses herències patrimonials (castells, ermites, etc.). En general, "es un sitio agradable por la multitud de vegetales que sostiene, y por la variedad de objetos que se descubren" (Cavanilles). Al centre del Parc Natural es troba el gran recinte conventual carmelità (segle XVII), una admirable urbanització barroca de la serra molt integrada en la natura que remet a "los valores espirituales de la ascensión a la montaña" (Martínez de Pisón), i a altres valors paisatgístics atorgats des de la cultura urbana. Des del 2005 el valuós recinte conventual és un Bé d'Interés Cultural (BIC).

UN MASSÍS LITORAL

El massís del Desert de les Palmes –paral·lel al mar, agrest, de tons rogencs dominants– està format per una serra, nord-est sud-oest, amb el vessant occidental de declivi ràpid i l'oriental més complicat i menys articulat que, en dos o tres escalons, poc precisos, descendeix cap al mar. En la corda principal se situen Sufera, el Bartolo (729 m), Huguet, la Mola del Morito i la Roca Blanca; en l'escaló següent es troben les Agulles (537 m), la Corda, Montornés i la Parreta; en l'alineació més pròxima al mar, Santa Àgueda (247 m), Corvatxos, Molinàs, etc. En realitat, el massís està format per grans blocs fallats, desnivellats i escalonats cap al mar. Un conjunt de falles normals, de direcció nord-est sud-oest i vergència principal cap al nord-oest, fan aflorar el sòcol hercínic (pissarres i grauvaques carbonífers) i el permotriàsic suprajacent (arenoses i lutites roges), juntament amb una cobertora juràssica i cretàcica més reduïda. "Los montes son por lo comun de amoladeras: hay tambien mucha piedra arenisca micácea de roxo obscuro" (Cavanillles).
En aquest massís distensiu de blocs fallats i desnivellats, "no hay que buscar llanuras, todo se reduce a picos elevados que dexan entre sí profundos barrancos" (Cavanilles). L'escalonament de blocs dóna lloc a valls menudes paral·leles al litoral (Miravet, les Santes, Barranc de la Magdalena), que constitueixen enclavaments ecològics valuosos. Un altre tret és el contrast bigarrat de moles carbonatades (castell de Montornés) i blocs de gres roig desnivellats (les Agulles de Santa Àgueda). Per la seua banda, la finca carmelitana és un gran recinte natural, còncau, circumdat de muntanyes, que deixen una àmplia obertura cap al mar.

Desert de les Palmes (foto Pep Pelechà).

Ermita de la Madalena i castell (foto Pep Pelechà).

Els pendents abruptes, la diversitat litològica i el cabussament d'estrats alimenten la remoció als vessants, especialment els orientals, durant les tandes de pluges extremes. Per això, en algun sector "reyna tal desórden desde la raiz hasta la cumbre de los cerros y montes, tal multitud de enormes cantos acinados, sin union aparente y muchas veces sin tierra, que parecen efecto de violentas convulsiones... De aquí nace poca seguridad en los campos y en los ribazos que se levantan para contener la tierra, y mucho riesgo en los edificios. Esto obligó a los Padres Carmelitas á transferir su Convento á otro sitio más elevado y ménos expuesto: lo tenían ántes en una cuesta y en las cercanías de los manantiales con que regaban varias huertas dispuestas en gradería; pero viéndose expuestos á perecer por los freqüentes hundimientos, prefiriéron el nuevo sitio que hoy ocupan al antiguo, mucho mas agradable" (Cavanilles, 1795-97, I, 52).

"LA MULTITUD DE VEGETALS QUE SOSTÉ"

"En pocas partes del reyno se ve el suelo mas cubierto de vegetales; casi siempre inculto, no pone estorbo á que se multipliquen. La multitud de barrancos, el abrigo en unos y, en otros la humedad favorece la vegetación" (Cavanilles). La vegetació potencial del Parc Natural del Desert de les Palmes és un bosc mediterrani de carrasques (*Quercus rotundifolia*) i sureres (*Quercus suber*) i, en enclavaments molt favorables, roures (*Quercus faginea*). Per la seua banda, les pinedes (*Pinus halepensis* i *Pinus pinaster*) només formaven comunitats permanents a les crestes més exposades al vent, de forts pendents i sòls margues i molt secs. Però la vegetació climatòfila del Parc Natural es troba molt degradada per la pressió humana secular (pasturatge, carboneig, abancalaments, incendis, etc.) i, per això, prosperen comunitats secundàries.

En general, la pineda amb matoll aconsegueix un gran desenvolupament al massís litoral.

Sobre sòls carbonatats, els carrascars constitueixen la vegetació arbòria climatòfila del massís, acompanyats de *Rubia peregrina, Chamaerops humilis, Rhamnus oleoides* (arç negre), *Rhamnus alaternus* (aladern, etc.). Queden exemplars aïllats i bosquets de *Quercus rotundifolia* al Parc Natural. La degradació del carrascar ha donat pas als coscollars amb llentiscle, romer, bruc d'hivern, argilaga, etc., i a la invasió de *Pinus halepensis*. Per la seua banda, sobre les argiles i arenes roges pobres en bases, es desenvolupa un horitzó argílic òptim per a la sureda i les seues etapes de substitució de bruguerars (bruc, ginesta triflora, etc.) i fins i tot estepars (diferents estepes). Hi ha exemplars aïllats de sureres, encara que el *Pinus pinaster* adquireix un gran desenvolupament al Parc Natural. Finalment, a les zones més

Monastir antic a Benifatxell (foto Pep Pelechà).

Vistes des del Desert de les Palmes (foto Pep Pelechà).

humides hi hauria roures, dels quals s'han conservat alguns exemplars prop de l'ermita de les Santes.

"Así se ven largas lomas y cuestas cubiertas de madroños, cuyos frutos encarnados resaltan sobre la verde espesura de sus hojas. En los barrancos se levanta á ocho y mas pies la retama de flor, arbusto precioso por la hermosura, multitud y fragancia de sus grandes flores: es común la xara blanquecina y de Mompeller, el labiérnago, la adelfa, el romero, el guardalobos, palmitos, rosales y aliagas: en el antiguo convento hay hermosas palmas, y el ciprés de ramos horizontales: en las alturas se hallan pinos hasta la misma cumbre, y en la sombra de estos crecen plantas curiosas como la xara tuberaria, la efrasia amarilla, la escabiosa de flor blanca, la orquídea abortiva; y entre otras un cardo nuevo que es el glaucus de mi tercer tomo" (Cavanilles, 1795-97, I, 53).

Els primers frares carmelitans, tan bon punt es van establir al Desert de les Palmes (final del s. XVII), entenien que el lloc era bell i amé, encara que "quizá el único inconveniente era que, desde siempre, había sufrido muchos incendios". El problema no va desaparéixer, tot i que es va gestionar amb el carboneig, una font de recursos per a la comunitat (ben documentada en el seu arxiu), i els nous abancalaments. Amb tot, el risc persistia. Al llarg del segle XX, el Parc Natural ha registrat diversos incendis de gran extensió (com els de 1931, 1985 i 1992).

CASTELLS, ERMITES I MASIES

Des del punt de vista agrari, el massís va ser i és un món marginal. Tanmateix, el Parc Natural –a més del recinte carmelità del qual es parlarà després– conté un patrimoni cultural variat i valuós que documenta formes humanes d'habitar i explotar el massís, d'usar les seues fonts, de gaudir de les seues panoràmiques "alpines". Hi ha recintes defensius, ermites, masies, abancalaments, hortes, corrals, xalets acomodats i també símbols paisatgístics culturalment atorgats. Per tant, el massís –immediat als nuclis de Cabanes, La Pobla de Tornesa, Borriol, Castelló de la Plana i Benicàssim– va ser també un espai transformat, ordenat i viscut secularment. Els actuals mosaics paisatgístics, a més dels seus components naturals, també són herència de la llarga presència humana en aquestes serres.

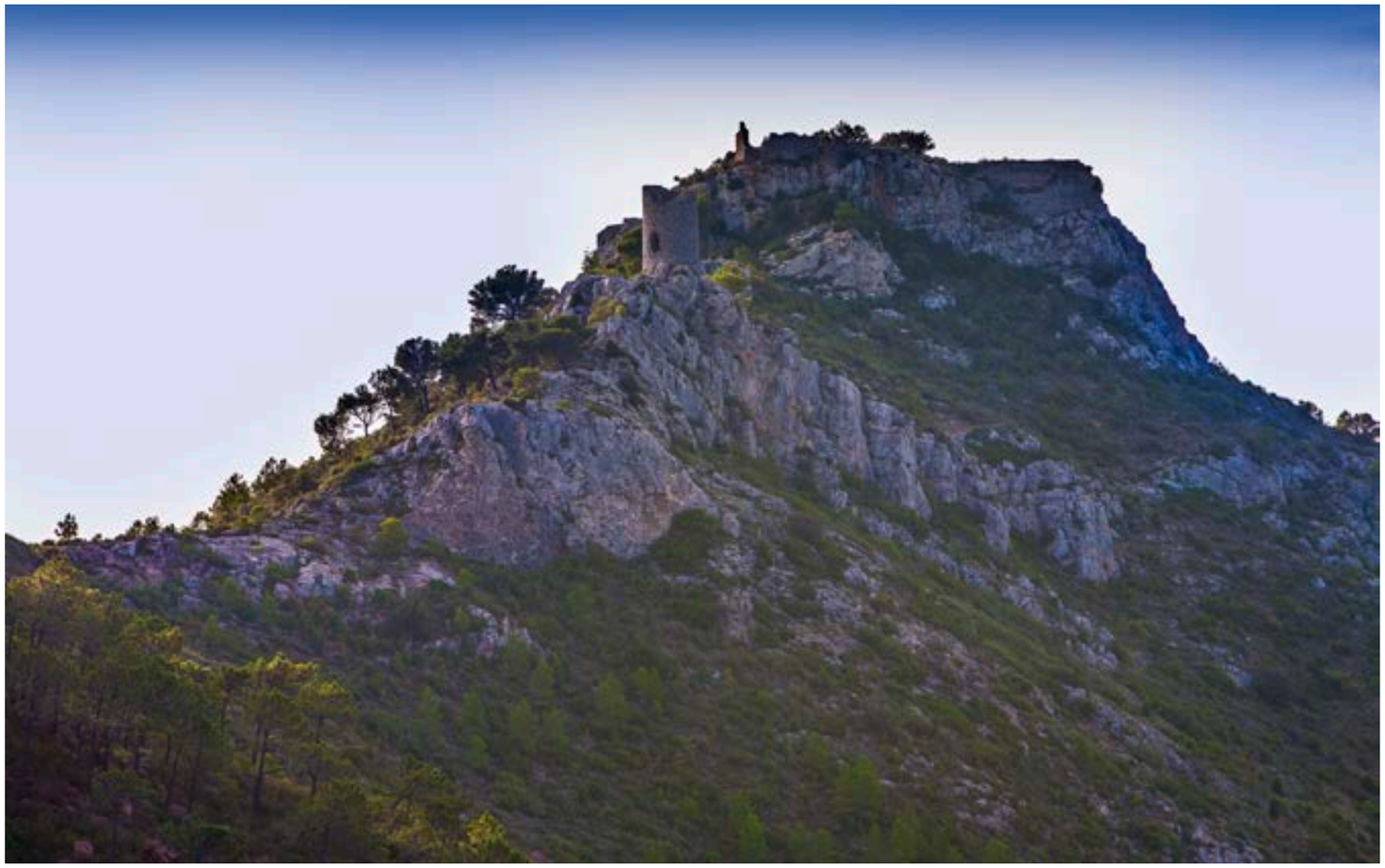

Desert de les Palmes (foto Pep Pelechà).

Al vessant oriental del massís, tres castells islàmics (Miravet, Montornés i la Magdalena) dominen un territori litoral extens (camins, alqueries, hortes, prats costaners, etc.). Aquests recintes, ocupats i reformats després de la conquesta feudal, van continuar fent la mateixa funció. Per la seua banda, a l'allargada vall de Miravet, sobre una mola rocosa aïllada gairebé inexpugnable, es troba el castell de Sufera, un hàbitat propi de l'*incastellamento* dels temps foscos (Guichard i Bazzana). Al massís també hi ha antigues ermites en llocs de grans qualitats paisatgístiques, entre les quals destaca la de les Santes, de fundació medieval (s. XIV) i renovació barroca (s. XVII). El conjunt arquitectònic i l'entorn natural –un lloc identitari per als veïns de Cabanes– és un dels recintes més privilegiats de tot el Parc Natural, "una clota ombrívola, verda i feréstega" (Esteve).

Al llarg dels segles XVIII, XIX i principi del XX, els vessants del Desert de les Palmes van ser objecte de tasques de colonització agrària àrdues (rompiment de terres, abancalaments, etc.) per part de la gent de

Desert de les Palmes (foto Pep Pelechà).

les poblacions immediates. La perifèria del massís es va agraritzar; vinyes, garroferes i oliveres van escalar les faldes de les serres. Encara al principi del segle xx, Manuel Peris –propietari del gran xalet de la font Tallada– va plantar oliveres al vessant immediat al peu de les Agulles de Santa Àgueda, una transformació que continua impressionant per la dimensió de l'empresa. Òbviament, aquests treballs van anar acompanyats d'una certa dispersió del poblament (noves masies), en alguns casos de propietaris acomodats que residien ací durant l'estiu.

EL PAISATGE CARMELITÀ

Des de la conquesta cristiana, el massís costaner era una talaia privilegiada, però amb a penes població en alguna masia, ermita o molí hidràulic. Precisament per la seua condició de desert humà, la vessant oriental del Bartolo –emmarcada entre les Agulles de Santa Àgueda i el castell de Montornés– va ser adquirida el 1691 per a la fundació d'un desert carmelità, que prendria la denominació de les Palmes pels abundants *Chamaerops humilis*. Era un lloc bell on es recol·lectava "trigo, vino, garbanzos y otras legumbres, frutas y hortalizas, y donde los pastos eran abundantes...". Immediatament van començar les obres del convent i es van condicionar l'hort i altres bancals de conreu. L'any 1709 es van iniciar les pràctiques eremítiques a la Santa Muntanya.

En aplicació del Definitori general carmelità, el Recinte de la laura –delimitat per una tanca, amb porteries alta i baixa– gravita entorn d'un oratori, al voltant del qual es van disposar el convent i les ermites, els caus, els pilars i altres construccions devocionals i productives, amb un camí com a eix estructurant. Els frares –dedicats al retir, la soledat, l'oració i la contemplació enmig d'un valuós enclavament natural– el van dotar de símbols de l'espiritualitat carmelitana i d'hagiotopònims d'eremites que van poblar les soledats del desert de la Tebaida a l'Egipte protocristià. D'una altra banda, la urbanització barroca, des de la porteria baixa fins a l'ermita de Sant Miquel (al Bartolo), és també una perfecta al·legoria de la pujada a la Muntanya de Perfecció santjoanista que convida a la pràctica ascètica de l'itinerari de purificació que, a través del camí estret i la senda angosta, condueix al cim "donde mora la honra y la gloria de Dios" (Martínez de Pisón). El lloc, que recorda al mont Carmel de l'altre costat del Mediterrani, és una casa de silenci, solitària "en medio de la naturaleza, en armonía ecológica, en un valle fértil rodeado de montañas que invitan a la transcendencia".

"Sin embargo, la culminación del cerro monacal y su apertura al mar se encuentran hoy muy alteradas, en un extremo por antenas que buscan las elevaciones y en el otro por urbanizaciones que se implantan en las costas. Aparecen, pues, como en tantos otros sitios, otras tendencias disonantes, poco protectoras, más poderosas en la actualidad que la lírica, la mística y los paisajes de valores visibles y escondidos... Mirando la cima del Bartolo, plagada de antenas, tan parecida en su forma física al dibujo de San Juan de la Cruz y recordando el remate de éste en el gráfico ("solo mora en este monte la gloria y la honra de Dios"), tan cargados de sentido, es evidente que el símbolo ha quedado llamativamente destronado por los ídolos acústicos... El valor queda oculto y la fealdad visible; el poeta está escondido y la incultura ostentosa" (E. Martínez de Pisón, 2009).

Agulles al Desert de les Palmes (foto Pep Pelechà).

Vista aèria del Desert de les Palmes (foto ESTEPA).

ALTRES VALORS

Des de meitat del segle XIX la interrupció de la clausura i l'obertura de les porteries –en aplicació de les disposicions d'exclaustració– va permetre l'entrada al Desert de visitants que no necessàriament coneixien el símbol de la Santa Muntanya, ni el significat dels hagiotopònims, ni l'estructura de la laura. Tanmateix, les seues percepcions van agregar nous valors paisatgístics al Desert de les Palmes. Heus ací una mostra dels atorgats fins als anys trenta del segle XX.

Des de la perspectiva romàntica, el lloc no era "notable por lo monumental, sino por lo pintoresco, no por su construcción sino por su situación, no por el arte sino por la naturaleza" (Llorente). Enfront del món de la Plana, s'alçava la muntanya, un paisatge sagrat on habitava la virtut. Aquesta imatge romàntica va evolucionar fins a convertir el paratge en la serra de la Plana que aportava caràcter i identitat a la ciutat de Castelló. El massís era un quadre policrom de natura atractiva (les Agulles de Santa Àgueda, la font Tallada, la vall "alpina" de Miravet). Els entorns del Desert es van convertir en estudi de fotògrafs i pintors, matèria de publireportatges evocadors de la soledat i del silenci d'un "paisaje extraordinariamente hermoso á la luz ardiente del sol; poéticamente encantador alumbrado por la clara luna; e imponentemente sublime bajo el estrépito de la tempestad" (Sarthou).

Des del principi del segle XX, el Desert va ser meta assídua d'excursionistes que pretenien gaudir de l'amenitat del paisatge i del gran espectacle de la natura. L'excursionisme docent també va trobar ací l'aula de la natura que a cada passa proporcionava valuosos recursos didàctics. Al seu torn, el Desert –pintoresc, amé, sublim– emergia com a destacat al·licient turístic; era important construir una carretera des de Benicàssim –les obres es van iniciar el 1928 i encara prosseguien el 1936– per fer accessible "un estupendo paraje, el mejor parque que tiene la Plana, un balcón inmejorable sobre el mar y la Plana".

En aplicació de la llei de Parcs Nacionals (1916), es va sol·licitar la declaració de les Agulles de Santa Àgueda com a Lloc Nacional (per les seues qualitats geològiques i agrestes i per la proximitat al recinte carmelità). La proposta no va prosperar. Poc després (1928) el pintor Porcar –davant de les amenaces que intuïa– va defensar que el conjunt Montornés-Desert-les Agulles-les Santes fora inclòs entre els Llocs Notables, amb la qual cosa protegia la flora i la fauna. Davant de les expectatives urbanitzadores entenia que el conjunt era un bé social amb necessitat de protecció i va proposar declarar-lo Bosc Nacional en atenció als seus valors naturals, estètics i socials.

BIBLIOGRAFIA

AA.DD. (1961): *III Acampada del Regne de València. Desert de les Palmes*, Castelló, Centre Excursionista, 52p.

AA.DD. (1962): *IV Marxa de Regularitat per Muntanya del País Valencià*, Castelló, Centre Excursionista de Castelló, sp.

AA.DD. (1973): *XV Acampada F.V.M*, Castelló, Centre Excursionista, sp.

AA.DD. (2006): *El Santo Desierto*, València, Generalitat Valenciana, 313p.

FERRER, S. *et alii* (1990): *El convento viejo del Desierto de las Palmas (1709-1788)*, Castelló, Sociedad Castellonense de Cultura, 187p. + fig.

HUSILLOS, I., (2007): "El Sant Desert Carmelità. El cas del Desert de Les Palmes. L'espai arquitectònic. El tipus. La forma. Les funcions", en *XI Jornades Culturals de la Plana de l'Arc*, La Pobla Tornesa, Associació Cultural La Balaguera, pp. 49-63.

HUSILLOS I., (2009): "Lectura teresiano-sanjuanista de la Ermita desde el Desierto de las Palmas", *Carmelus*, 56, 23-54.

MARCO, F. I MATEO, I. (2002): Rutas circulares. Paraje Natural del Desert de les Palmes, Castelló, Diputació de Castelló, 110p.

MARTÍNEZ DE PISÓN, E. (2009): "Valores escondidos de los paisajes. Calidades ocultas de la ascensión a la montaña", en MARTÍNEZ DE PISÓN, E. i ORTEGA CANTERO, N. (eds.): *Los valores del paisaje*, Madrid, Fundación Duques de Soria-Universidad Autónoma de Madrid, pp. 9-44.

MATEU BELLÉS, J. F. (2005): "El paisatge del Desert de les Palmes: la seua imatge cultural (1900-1936)", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXXXI, 73-112.

MIRALLES F. (1898): *Un viaje al Desierto de Las Palmas*, Tortosa, Editorial Francisco Mestre.

MONTERO, J.L i QUERAL, I. (1990): *Estudio ambiental de la repoblación del Desierto de las Palmas*, Castelló, Ajuntament de Castelló, 126p.

PAU, C (1912): "Una visita botánica al Desierto de las Palmas", *Boletín de la Sociedad Aragonesa de Ciencias Naturales*, XI, 163-169.

PORCAR J.B. (1929): "Valors estètiques del Desert de les Palmes", El Heraldo de Castellón, 14 de febrer.

SARTHOU, C. (1943): Monasterios valencianos, València, Diputación Provincial, 333p.

SELLÉS P. (2006): "El Desierto de las Palmas: Bien de Interés Cultural", en *XVI Congreso Internacional de Conservación y restauración de Bienes Culturales*, València, UPV, tom III, 175 -1768

SOS BAYNAT, V. (1929): "Excursión geológica al Desierto de las Palmas", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura,* X, 114 -125 i 203 -208.

USÓ, J. Ll. *et alii* (2002): *Comportamiento de arbustos pirófitos en el Paraje Natural del Desert de les Palmes*, Castelló, Fundación Dávalos-Fletcher, 347p.

El Desert de les Palmes

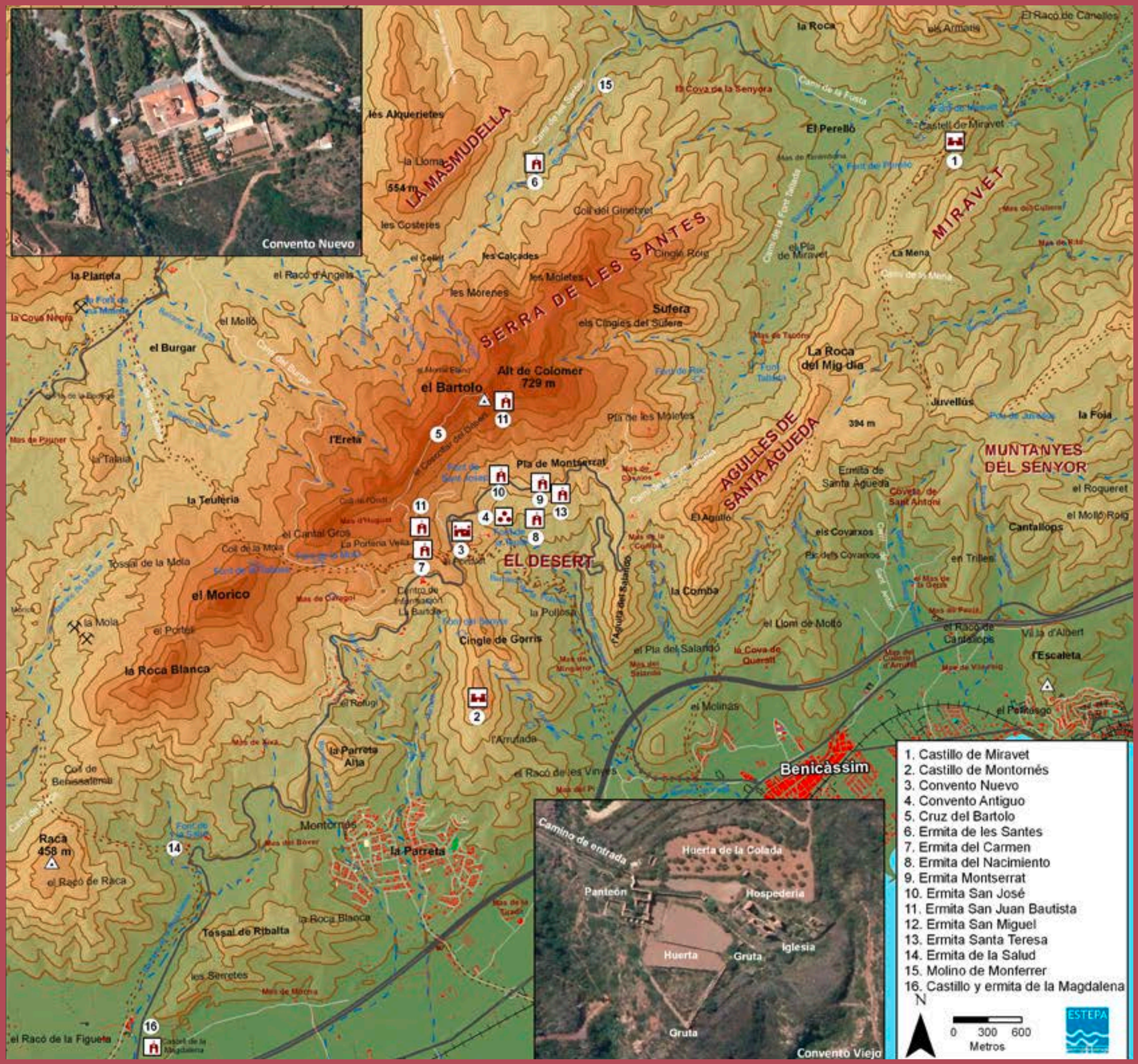

Paisatges històrics

302 Parc Cultural Valltorta-Gasulla

312 La Cova de l'Aranya

318 El Pla de Petracos

322 Castells de Frontera a la Vall d'Ayora-Cofrentes i el Vinalopó

330 Sagunt

338 Morella

344 Les Neveres i les Geleres de Mariola

350 El pantà d'Elx

358 El Pantà de Tibi

366 El Pantà de Relleu

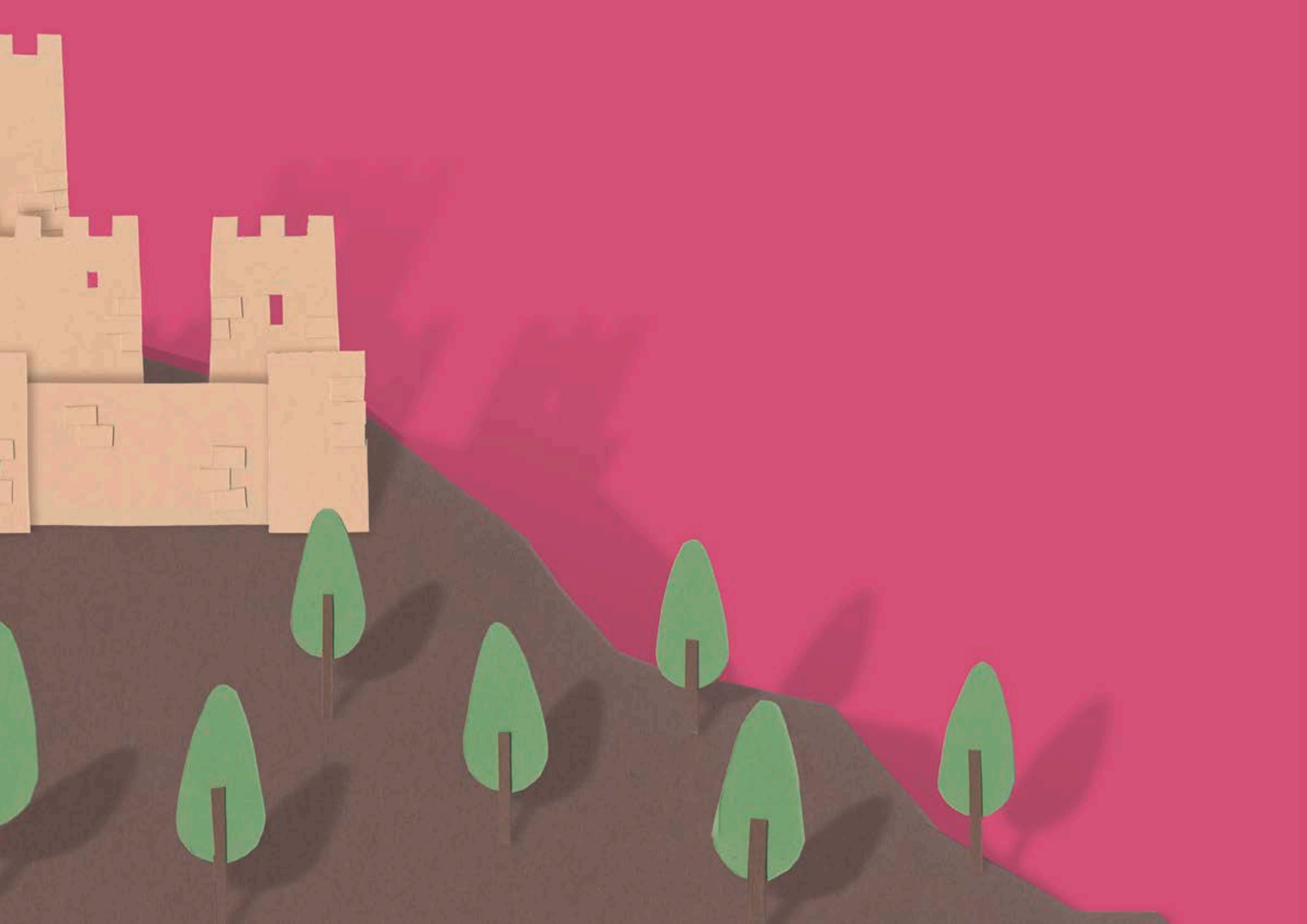

Paisatges històrics

Parc Cultural Valltorta-Gasulla

Un barranc de balmes mil·lenàries

"Es posible que los últimos pintores de nuestros abrigos levantinos vieran en las llanuras costeras a los primeros representantes de los pueblos colonizadores, de los que deben haber quedado pocos o casi ningún testimonio arqueológico, y que los representaran en sus frisos pictóricos. Recordemos que así fue como los bosquimanos del siglo XIX vieron y pintaron a los boers y a los ingleses, y como los pintores de la Patagonia fijaron en sus abrigos la imagen de los conquistadores españoles".

E. Ripoll Perelló (1963)
Las pinturas rupestres del Cingle de la Gasulla

L'arquer governa
el noble vol harmònic
de la sageta.
Fidel al temps, retorno
Al meu callat origen.

Salvador Espriu
El retorn

Elena Grau Almero
Departament de Prehistòria i Arqueologia
Universitat de València

El Parc Cultural de la Valltorta-Gassulla és un paratge del Maestrat que concentra valors culturals i ecològics importants.

Les pintures rupestres del barranc de la Valltorta, juntament amb les del barranc de Gassulla (Ares del Maestrat), formen una àrea cultural d'interés internacional, declarada per la UNESCO com a Patrimoni de la Humanitat, que està considerada com un dels nuclis de pintures rupestres a l'aire lliure més importants del món. En aquest hi ha una sèrie de balmes que presenten pintures rupestres llevantines amb representacions de figures humanes i animals amb gran naturalisme, sempre de color roig amb diverses tonalitats. Les pintures són un reflex de les preocupacions i de les formes de vida d'unes poblacions que van començar a pintar fa uns set mil anys a les parets de les balmes, enmig d'un paisatge a penes degradat.

Però aquest paisatge s'ha transformat al llarg de la història, ja que la sobreexplotació de la fusta dels boscos i l'obertura de clarianes per crear camps de conreu i per afavorir el creixement de pastures van formar un paisatge humanitzat que han modelat els sistemes tradicionals d'explotació agrícola i ramadera, dels quals es conserven vestigis arquitectònics interessants en pedra seca, com ara barraques, sénies i carrerades. A pesar de l'acció antròpica sobre aquest paisatge, aquest és, encara avui dia, un ecosistema amb una vegetació variada i amb espècies com l'àguila cuabarrada (*Aquila fasciata*) o la cabra salvatge (*Capra pyrenaica*).

Cova dels Cavalls, Tírgi (foto ESTEPA).

L'ENTORN NATURAL

L'aspecte del relleu dels barrancs de la Valltorta i de la Gassulla és el resultat d'una evolució complexa, durant la qual s'ha remodelat el paisatge en funció dels canvis climàtics i paleogeogràfics.

El topònim de Valltorta fa al·lusió al traçat tortuós del seu llit, d'uns 20 km, que integra el curs mitjà d'una rambla situada entre el Baix i l'Alt Maestrat; és a dir, entre el Montegordo (Tírig) i la vall de les Coves de Vinromà. Es troba profundament encaixonada i mostra un contrast gran entre les planes de les Coves de Vinromà i l'altiplà de llomes suaus, on s'encaixen els barrancs de vessants abruptes.

La rambla de Cervera es denomina rambla de la Morellana en el seu naixement, després Valltorta i riu de les Coves o de Sant Miquel al seu pas per la plana litoral. La major part de l'any, el riu es manté completament sec i l'aigua només circula esporàdicament en les crescudes torrencials, o bé subterràniament, a escassos metres de la superfície, i aflora sota els relleixos rocosos, on es formen els tolls característics.

Detall d'alzina de la Gasulla amb marca de porc senglar (foto Adela Talavera).

Meandre al Barranc de Valltorta, Tírig (foto ESTEPA).

La formació de balmes o abrics als vessants de la Valltorta i els seus afluents obeeix a diversos processos morfogenètics, tot i que la majoria es poden atribuir a l'erosió diferencial. Moltes de les balmes de la Valltorta podrien ser balmes de meandre abandonades i posteriorment remodelades per agents de la meteorització com són la disgregació crioclàstica o gelivació, que va tindre lloc en els períodes freds del quaternari i que s'han pogut esborrar per l'erosió posterior.

En un paisatge com aquest, els grups de caçadors primitius del Maestrat van trobar les coves on poder refugiar-se i portar a terme les seues activitats.

Les condicions climàtiques de la zona de la Valltorta estan marcades per temperatures prou extremes, a l'hivern les mínimes estan sempre per davall de 0°C i, a l'estiu, les màximes arriben fins als 35°C. El clima de la Valltorta s'enquadra en els paràmetres del clima semiàrid, amb sequeres estivals característiques.

El règim pluviomètric és típicament mediterrani, amb un màxim en la temporada tardorenca i amb ruixats aparatosos i violents. Això repercuteix en el fet que tant la rambla de la Morellana com la seua continuació, la de la Valltorta, només veuen fluir aigua pels seus llits escassos dies a l'any. Cavanilles s'hi referia quan assenyalava "Véanse en esta parte septentrional las anchas ramblas de Cervera, de les Coves y de la Viuda, siempre secas, si no es en tiempo de avenidas".

Ara bé, la presència de molins hidràulics vora les rambles a Tírig i a les Coves de Vinromà i la documentació relativa a plets per la disputa d'aigües en èpoques medievals i més recents podrien indicar escolaments més regulars i més continuïtat en els cabals superficials que els que hi ha actualment.

L'evolució paisatgística d'aquesta zona, en què les conques s'han assecat progressivament i l'erosió accelerada ha arrossegat els sòls, ha provocat també una degradació de la cobertura vegetal. Avui dia, el pai-

La Gasulla-Vallltorta (foto Adela Talavera).

Alzina de la Gasulla (foto Adela Talavera).

satge de la Valltorta dóna una imatge d'aridesa que és el resultat de l'acció antròpica sobre el medi al llarg de la història. La vegetació de les zones rocoses del barranc està formada actualment per un matoll amb ullastres, coscolles, romer, espígol, timó, etc.; mentre que les zones per les quals circulen els corrents d'aigua reduïts, de manera més o menys intermitent, estan poblades per alguns àlbers i baladres acompanyats d'esbarzers i d'alguns canyers. Afortunadament encara es conserva algun enclavament, particularment fresc, on queden restes d'una vegetació menys degradada, amb algunes alzines, arços blancs, nogueroles, heura, etc.; és a dir, testimonis d'un alzinar típic (*Quercetum ilicis galloprovinciale*), encara que el límit dels carrascars, de tendència més continental, no es troba lluny. També es poden apreciar algunes zones repoblades amb pins blancs i camps de cultiu d'espècies de secà, com són els ametlers i les vinyes.

Tant les restes faunístiques trobades a les excavacions fetes al barranc de la Valltorta com les representacions d'aquests animals indiquen que fins a èpoques prou recents encara hi havia al Maestrat espècies com el cérvol comú, la cabra salvatge, els rabosots, les genetes, els teixons o els porcs senglars. Actualment, es poden veure algunes aus pròpies dels penya-segats com el falcó pelegrí, l'àguila cuabarrada, el duc o la gralla de bec roig. En aquests barrancs pedregosos hi ha, també, una gran abundància de rèptils com el fardatxo ocel·lat, la colobra de Montpeller i les sargantanes. Als tolls permanents que apareixen disseminats al fons dels barrancs es pot observar la presència de granotes verdes i d'altres amfibis.

Camí de la Gasulla (foto Adela Talavera).

LES PINTURES RUPESTRES

Les primeres dades sobre les balmes amb pintures rupestres de la zona de Valltorta-Gassulla es coneixen des de l'inici del segle XX, publicades per erudits locals i eminents prehistoriadors de l'època, com Henri Breuil. Posteriorment, es van descobrir enclavaments nous amb pintures rupestres en aquestes comarques, i no és fins al final dels anys 60 quan se'n reactiva l'estudi científic. L'any 1998, els enclavaments van entrar dins de la declaració de Patrimoni de la Humanitat de la UNESCO per l'art rupestre llevantí de l'Arc Mediterrani espanyol, moment en què es va activar un programa intens d'estudi i revalorització adequada de la zona, tot això coordinat des del Museu de la Valltorta.

Les balmes del Parc Cultural Valltorta-Gassulla contenen manifestacions abundants d'art llevantí i, en menor grau, d'art esquemàtic. Es tracta de representacions que es poden relacionar amb les realitzades al llarg de tota la façana mediterrània, des dels Pirineus fins a Andalusia oriental, on no falten els temes característics clàssics: arquers, escenes de caça i recol·lecció, representacions naturalistes d'animals..., elaborats preferentment a base de tintes planes de color ocre.

Segons les restes arqueològiques trobades al Maestrat, aquest territori va començar a poblar-se ja iniciat l'holocé; és a dir, en el moment en què es retiren els últims focus glacials quaternaris. A la cova Fosca, a Ares del Maestrat, hi ha nivells epipaleolítics, corresponents a les societats caçadores i recol·lectores de l'inici de l'holocé, i neolítics, propis de les primeres societats agrícoles i ramaderes.

L'erosió va obrir cavitats a les parets de roca calcària per tot el barranc, que van ser utilitzades durant el neolític i l'edat del bronze per a crear nombroses pintures rupestres. Actualment coneixem 27 conjunts pintats, majoritàriament pertanyents a l'art llevantí. Amb alguns mesuraments radiocarbònics s'han datat aquestes pintures al voltant del 5600 aC, i poden arribar, com a la Gasulla, al final de l'edat del bronze.

Liquen a les alzines, La Gasulla (foto Adela Talavera).

Cova Remigia, Ares del Maestrat (foto ESTEPA).

Per als habitants de la Valltorta-Gassulla aquestes pintures van complir diverses funcions: van ser marques territorials i alhora van servir com a mitjà d'expressió de la seua cultura. La situació dels recintes rupestres d'aquesta zona ens fa pensar que el contingut ideològic de les pintures es troba estretament vinculat al caràcter estratègic de la zona.

Els autors de les pintures rupestres de la Valltorta-Gassulla van observar una vegetació diferent de l'actual, sens dubte, més boscosa; tanmateix, devien veure el mateix paisatge clivellat calcari, amb barrancs abruptes replets de balmes i de tolls que van poder ser abeuradors naturals per als animals durant els períodes més secs i calorosos. En aquestes èpoques de l'any, els caçadors podien esperar, ocults en els seus amagatalls pròxims, la visita forçosa de les preses.

Els animals més representats són cérvols, tant exemplars mascles com femelles i fins i tot cervatons, cabres salvatges i porcs senglars, que de vegades apareixen ferits per fletxes clavades al ventre, al coll o a l'esquena. Es poden identificar, a més, alguns exemplars de bous, cavalls, gossos o llops i insectes.

Entre les figures humanes destaquen pel nombre les masculines, armades amb arcs i fletxes, tensant els arcs o disparant. Les figures femenines, més escasses, apareixen abillades amb faldes llargues ajustades als malucs i amb el tors descobert. Homes i dones, en especial els primers, s'adornen amb diversos tipus de pentinats, plomes i cintes al cap, al tronc i a les extremitats. Els animals i les figures humanes es representen aïllats o formant escenes, generalment de caça.

Una de les escenes més conegudes es troba a la cova dels Cavalls (Tírig), declarada monument historicoartístic el 1924. Es tracta d'una escena de cacera on un grup d'arquers aguaiten i disparen les fletxes contra un grup de 9 cérvols compost per un cérvol adult, un altre de jove, cinc cérvoles i dos cervatons, que fugen ferits. L'escena és d'un gran realisme; per l'edat i el sexe dels animals pintats sabem que l'artista prehistòric va representar un grup de cérvols a la tardor, quan els cérvols s'apropien dels grups de femelles i els cervatons nascuts a la primavera encara conserven el pelatge clapat.

D'un interés extraordinari és la cova del Civil (Tírig), on es conserva una mostra reduïda de pintures esquemàtiques i nombrosos motius llevantins, entre els quals destaquen un cavall a la carrera, una escena de dansa en què intervenen quatre arquers filiformes i, sobretot, una escena complexa descrita per Juan Cabré com la "dansa guerrera".

Aquesta composició es desenvolupa en un espai de més de quatre metres de llenç rocós; al centre, una línia sinuosa vertical, que ens recorda el traçat tortuós de la Valltorta, separa dos àmbits. A un i a l'altre costat diverses desenes d'arquers s'enfronten. Al centre de l'escena destaquen dues figures més grans, que es donen l'esquena; al seu voltant es distribueixen la resta dels arquers representats en actituds que varien entre la marxa cap als seus adversaris i l'acció de disparar. Són arquers

La Gasulla (foto Adela Talavera).

Liquen a les alzines, la Gasulla (foto Adela Talavera).

Camí forestal a la Gasulla (foto Adela Talavera).

mitjans i grans, amb cossos estilitzats, sense a penes ornaments, proveïts d'arcs, fletxes i buiracs. Aquesta composició constitueix una de les primeres representacions de l'enfrontament entre éssers humans i és l'escena bèl·lica més elaborada de la prehistòria peninsular.

Al barranc de la Gassulla hi ha escenes en què els caçadors segueixen el rastre d'animals ferits i altres en què es representa l'instant d'assagetar la presa, com l'escena de caça del mascle salvatge de la cavitat IV. Sens dubte, una de les més representatives d'aquesta balma és l'escena de caça de porcs senglars de la cavitat V, en què un grup de sis caçadors persegueixen uns porcs senglars ferits per fletxes. Altres animals apareixen morts en posició invertida.

El conjunt de les coves de la Saltadora (Coves de Vinromà) constitueix un dels nuclis fonamentals de la Valltorta, tant pel nombre de representacions, superior a les 300, com per la diversitat d'estils en què es van produir. Hi predominen representacions d'animals de dimensió reduïda i les figures de cérvols mascles i arquers d'estils i convencions molt diverses.

A més, hi ha escenes poc habituals del repertori temàtic llevantí com els dos exemples de representacions de soterraments, el d'un home associat a una figura femenina, a «l'Abric Centelles», i el d'un home aïllat, a les covetes del Puntal.

BIBLIOGRAFIA

HERNÁNDEZ, M.S. (2009): "Arte rupestre postpaleolítico en el Arco Mediterráneo de la Península Ibérica. Balance de 10 años de descubrimientos y estudios", en LÓPEZ, J.A., MARTÍNEZ, R. I MATAMOROS, C. (eds.): *El arte rupestre del arco mediterráneo de la Península Ibérica. 10 años en la lista del Patrimonio Mundial de la Unesco*, València, Generalitat Valenciana, pp. 59-80.

LÓPEZ, E. (2009): "Caracterización de la secuencia levantina a partir de la composición y el espacio gráfico: el núcleo Valltorta-Gasulla como modelo de estudio", en LÓPEZ, J.A., MARTÍNEZ, R. I MATAMOROS, C. (eds.): *El arte rupestre del arco mediterráneo de la Península Ibérica. 10 años en la lista del Patrimonio Mundial de la Unesco*, València, Generalitat Valenciana, pp. 81-94.

MARTÍNEZ, R. i VILLAVERDE, V. (2002): "La Cova dels Cavalls en el Barranc de la Valltorta", *Monografías del Instituto de Arte Rupestre*, Tírig, Museu de la Valltorta, 210

Parc Cultural Valltorta-Gasulla

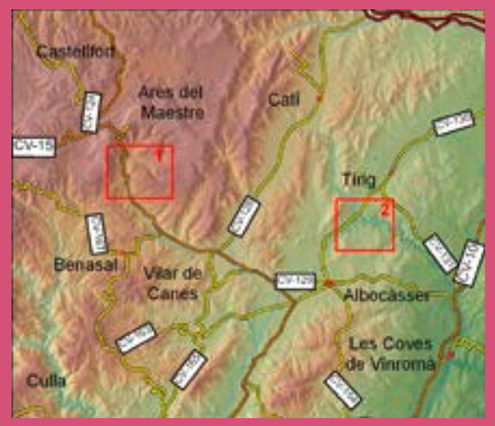

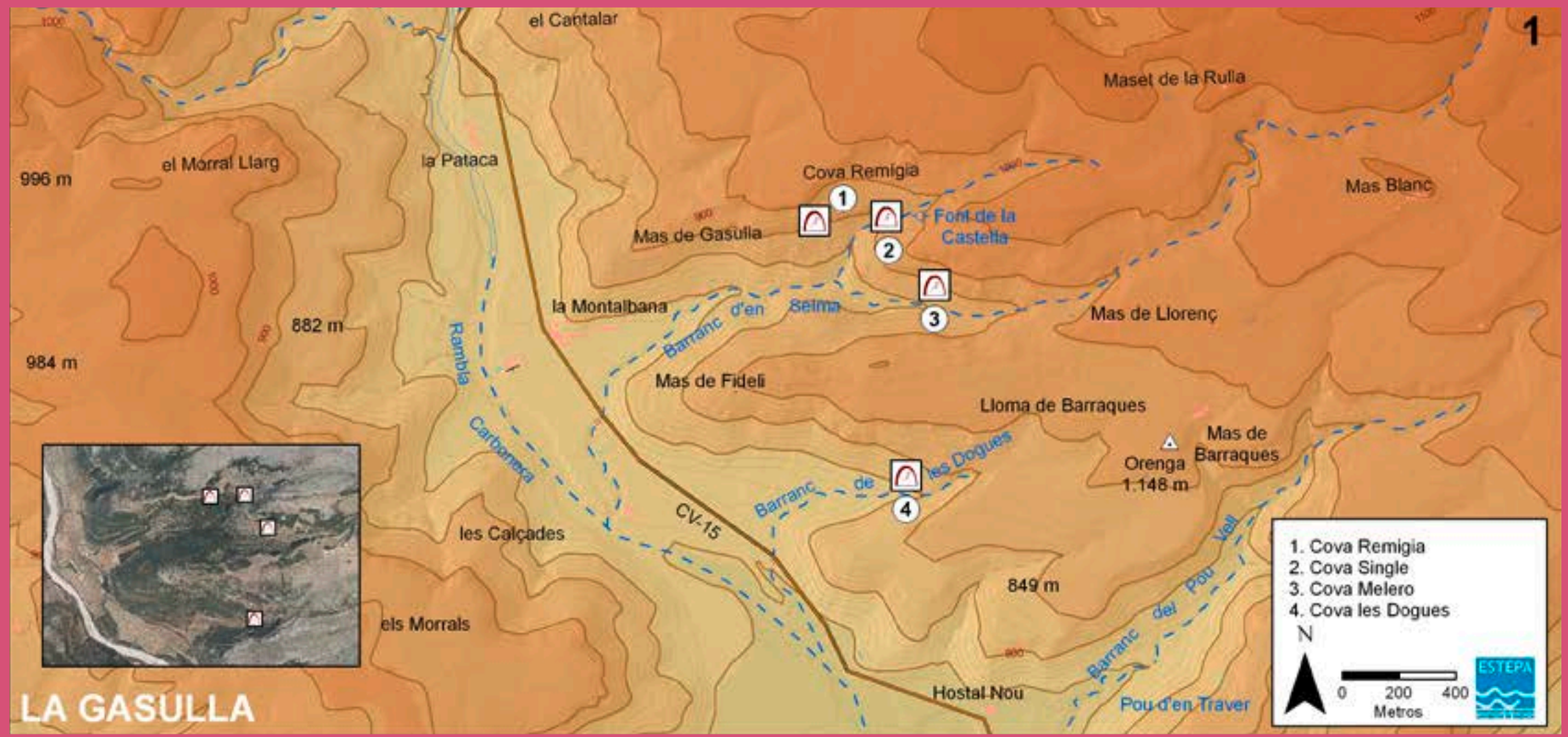

Paisatges històrics

La Cova de l'Aranya

L'art llevantí dels primers pobladors valencians

"Bicorp ocupa la cumbre de un cerro rodeado de otros mucho más altos, que dexan cañadas y gargantas en las inmediaciones del pueblo: dicho cerro parece una península cercada casi en círculo por un ancho foso de unos 100 palmos de profundidad, por donde corren las aguas de algunas fuentecillas. Hay muchísimos pinos, los más de poca altura, y entre ellos un crecido número de arbustos y matas. Todo el grupo de montañas es calizo hasta el último monte que está a la vista de Bicorp".

A. J. Cavanilles (1795)
Observaciones sobre el Reyno de Valencia

Elena Grau Almero
Departament de Prehistòria i Arqueologia
Universitat de València

Es tracta en realitat d'un conjunt de tres cavitats localitzades al barranc d'Hongares, afluent del Cazuma, a Bicorp, que contenen restes de pintures rupestres i són un dels millors i més interessants conjunts de tot l'art llevantí. Entre les seues composicions destaca la coneguda escena de la recol·lecció de la mel, una activitat que encara avui continuen desenvolupant els habitants de la zona.

Aquestes manifestacions artístiques es troben enclavades en un entorn natural d'alt valor ecològic conformat per un massís muntanyós gran amb les altures més significatives de: Toro (893 m), Santís (949 m), Hongares (842 m), Cazmilla (986 m) i Muela de Bicorp (904 m). El riu de Cazuma, que es forma per la unió dels barrancs de los Llatoneros i d'Hongares, creua el terme de Bicorp, d'oest a est.

El clima és mediterrani encara que presenta algun tret del clima continental, conseqüència de la ubicació allunyada del litoral; els vents dominants són sud-est i nord-est; aquest últim provoca pluges, generalment de novembre a maig.

Als voltants destaquen les grans masses forestals de pi blanc i pinastre, així com zones de carrasques i freixes, amb un sotabosc molt dens de coscoll, argilaga, romer, estepa, llentiscle, margalló, espart i ginebre, entre d'altres.

Cap al nord del terme municipal es troba la Reserva Nacional de Caça, que aprofitant la gran massa forestal, es va crear per a la pervivència d'animals com la cabra salvatge o el mufló. Una altra fauna característica són els porcs senglars, els conills, les raboses, les genetes, el gat salvatge, les llebres, les perdius, l'àguila daurada, el falcó pelegrí, l'àguila marcenca, el duc i l'escurçó, entre d'altres.

En aquestes tres cavitats descobertes el 1920, els motius pintats es poden agrupar en els estils d'art esquemàtic (motius en zig-zag i antropomorfs) i d'art llevantí (motius cinegètics entre els quals destaca una cacera de cabres salvatges i representacions de cérvols, cabres i un bou gran).

Pintura rupestre a la cova de l'Aranya (foto ESTEPA).

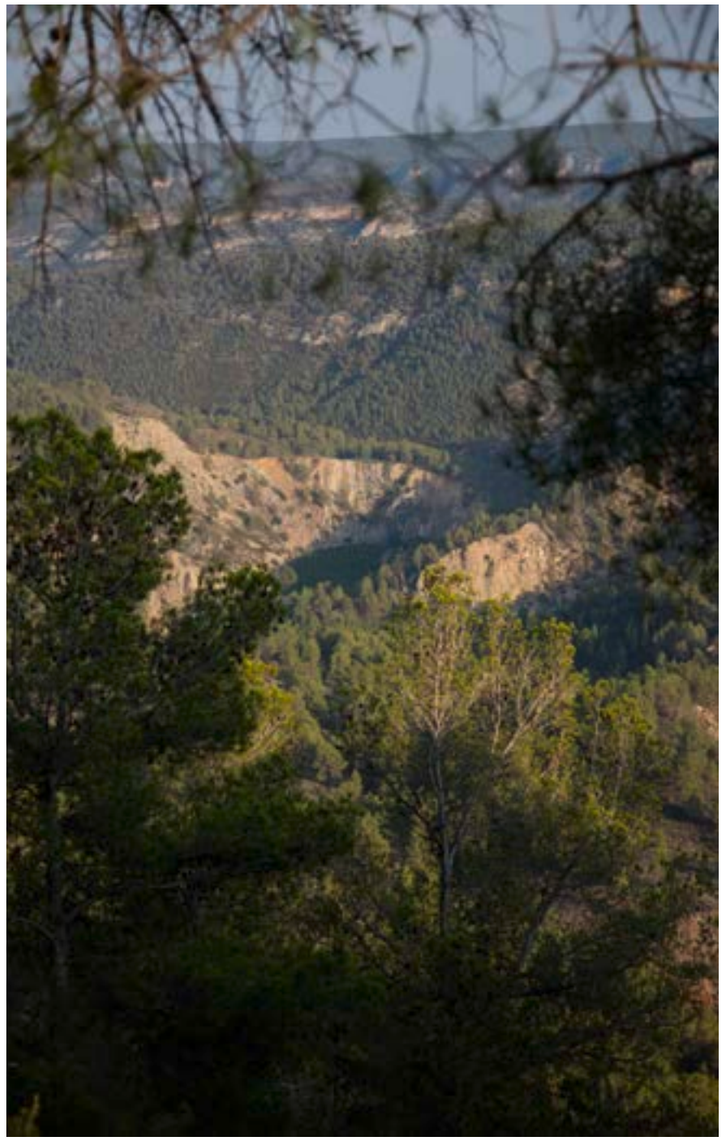

Prop de Bicorp cap al riu Fraile (foto Adela Talavera).

Oliveres prop de Bicorp cap al riu Fraile (foto Adela Talavera).

Però, sense dubte, l'escena que ha donat més rellevància a aquest conjunt és l'escena de la recol·lecció de la mel. Es tracta d'una representació molt cuidada en què una figura humana situada a l'extrem d'unes cordes extrau la mel d'una bresca situada en un orifici menut de la roca. Un eixam d'abelletes es mou al seu voltant. Aquesta escena, a pesar de la senzillesa, constitueix el primer document gràfic sobre la recol·lecció de la mel en la prehistòria i ha passat a convertir-se en un símbol mundial de l'apicultura. Tot i que és difícil determinar el seu origen, es calcula que aquestes pintures podrien tindre entre 7.000 i 8.000 anys d'antiguitat.

BIBLIOGRAFIA

BELTRAN, A. (1970): "Algunas cuestiones sobre las pinturas de las cuevas de la araña (Bicorp, Valencia)". *Saguntum,* 10, 11-17.

HERNÁNDEZ, F. (1924): "Las pinturas rupestres de la Cueva de la Araña (Valencia)". Madrid, *C. I. I. P.,* 34, 274 p.

LÓPEZ, E. (2005): "La caza y la recolección en el Arte Levantino", en *Arte Rupestre en la Comunidad Valenciana*, València, Generalitat Valenciana, pp. 265-278.

Entorn del riu Fraile (foto Adela Talavera).

Bosc mediterrani pels voltants del riu Fraile (foto Adela Talavera).

La Cova de l'Aranya

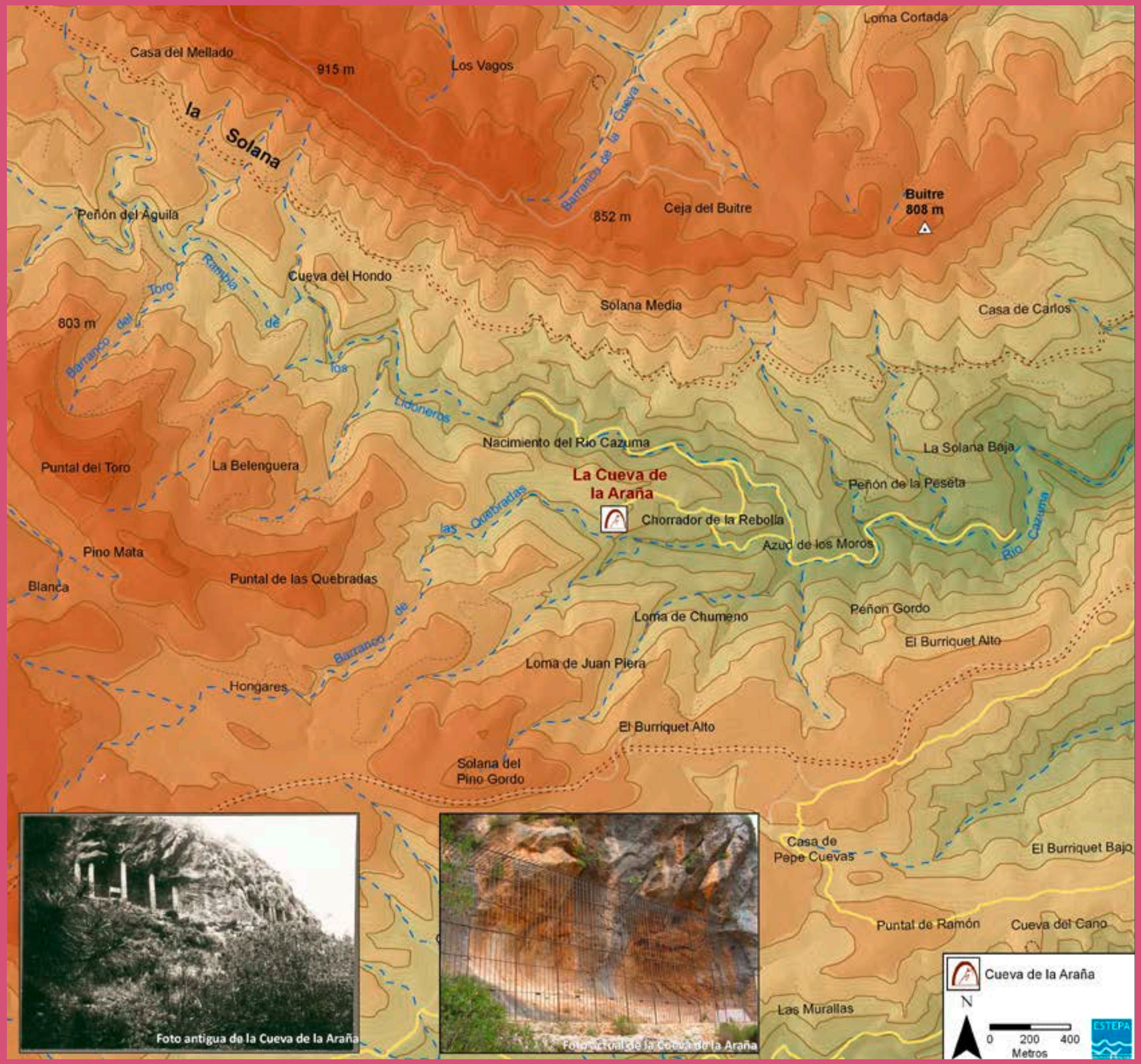

Foto antigua de la Cueva de la Araña

Foto actual de la Cueva de la Araña

Paisatges històrics

El Pla de Petracos

Un santuari d'art rupestre

"Es significativo el reducido número de orantes, que sólo se han podido constatar en tres yacimientos, precisamente aquellos —La Sarga (Alcoy, Alicante), Pla de Petracos (Castell de Castells, Alicante) y Barranc de l'Infern (la Vall d'Ebo, Alicante)— que parecen encontrarse en los bordes exteriores del territorio ocupado por este tipo de arte.

...No es el caso de aquellos motivos que por algunas de sus características formales se han considerado antropomorfos, como los motivos en X o en doble Y, similares a otros del AE tradicional, pero aquí ejecutados con técnica macroesquemática; o de uno de los motivos del Abric VII del Pla de Petracos que, pese a no conservar la cabeza y al extraño desarrollo de sus brazos, con "cintas" colgantes similares a las de la figura humana que está encima del orante del Abric V del mismo conjunto."

Hernández Pérez M. S. i Martí Oliver, B. (2000-01)
El arte rupestre de la Fachada mediterránea entre la tradición epipaleolítica y la expansión neolítica

Elena Grau Almero
Departament de Prehistòria i Arqueologia
Universitat de València

El Pla de Petracos (foto Miguel Lorenzo).

El santuari d'art rupestre del Pla de Petracos està compost per huit balmes, que posseeixen pintures rupestres macroesquemàtiques.
Aquestes balmes s'obrin al barranc de Malafí, al pla de Petracos, ubicat dins de les serres calcàries menudes del nord-est de la província d'Alacant (a uns 500 m sobre el nivell del mar), no gaire lluny de la costa. El paisatge presenta una vegetació esclarissada mediterrània i està caracteritzat per l'aparició de barrancs amb activitat hídrica estacional.
L'art macroesquemàtic es distribueix en aquestes balmes poc profundes i de dimensions reduïdes, de manera que un sol motiu o l'associació d'uns pocs cobreix per complet l'espai disponible. La tècnica utilitzada és sempre la pintura en roig, i es representen figures humanes amb el cap a manera de cercle de traç gros, els braços es representen alçats amb la mà oberta, en la qual s'indiquen els dits. El cos es dibuixa amb un traç ample sense detallar l'anatomia o amb alguns traços que delimiten el contorn exterior. També es representen figures geomètriques: les més abundants són les línies grosses sinuoses com els serpentiformes verticals o unes representacions que podrien posar-se en relació amb diferents parts del cos humà, com les terminacions radials que recorden els dits dels antropomorfs.
El tema central representat és la figura humana amb els braços alçats, que assumeix un paper d'orant, cosa que evoca un caràcter religiós. Alguns serpentiformes han sigut interpretats com a representacions de vegetals en creixement. Tots dos motius, els orants i els temes vegetals, formarien part del món simbòlic de les primeres comunitats agrícoles assentades a la zona fa set mil anys. S'hi representen la fecunditat i la fertilitat com a valors principals dels primers agricultors i pastors, alhora que se sacralitza el cicle agrícola.
L'art macroesquemàtic és la prova més evident de la nova religiositat neolítica lligada a preocupacions de tipus agrícola, i aquests jaciments adquireixen el caràcter de santuaris, especialment el conjunt del Pla de Petracos, on la resta de temes s'agrupen a manera de retaule entorn de la figura central d'un gran ídol (balma V).
La comparació dels motius representats en aquestes balmes amb alguns dels motius plasmats en les ceràmiques neolítiques cardials va permetre determinar amb molta precisió la cronologia d'aquest estil artístic tan peculiar del neolític llevantí.
Actualment, s'accepta que l'art macroesquemàtic posseeix una cronologia anterior al conegut art llevantí, amb dates d'entre 7.500 i 6.500 anys anteriors al present.

Pintura rupestre al Pla de Petracos (foto Miguel Lorenzo).

El Pla de Petracos (foto Miguel Lorenzo).

BIBLIOGRAFIA

HERNÁNDEZ PÉREZ, M.S., FERRER, P. i CATALÁ, E. (1988): *Arte rupestre en Alicante*, Alacant, Fundación Banco Exterior y Banco de Alicante.

HERNÁNDEZ PÉREZ M. S. i MARTÍ OLIVER, B. (2000-2001): "El arte rupestre de la Fachada mediterránea entre la tradición epipaleolítica y la expansión neolítica", *Zephyrus*, 53-54, 241-265.

HERNÁNDEZ PÉREZ, M.S. (2003): "Las imágenes en el arte macroesquemático", en TORTOSA, T. I SANTOS VELASCO, J.A. (coord.): *Arqueología e iconografía: indagar en las imágenes*, Roma (Italia), "L'Erma" di Bretschneider, pp. 41-58.

HERNÁNDEZ PÉREZ, M.S. (2004): *Pla de Petracos, Patrimonio de la Humanidad (Castell de Castells, Alicante)*, Alacant, Diputació d'Alacant.

HERNÁNDEZ PÉREZ, M.S. (2009): "Arte rupestre postpaleolítico en el Arco Mediterráneo de la Península Ibérica. Balance de 10 años de descubrimientos y estudios", en LÓPEZ MIRA, J.A., MARTÍNEZ VALLE, R. I MATAMOROS, C. (eds): *El arte rupestre del arco mediterráneo de la Península Ibérica. 10 años en la lista del Patrimonio Mundial de la Unesco*, València, Generalitat Valenciana, pp. 59-80.

El Pla de Petracos

1. Racó de Sorelletes (Abrigo num. 1)
2. Racó de Sorelletes (Abrigo num. 2)
3. Pla de Petracos (Abrigo num. 3)
4. Pla de Petracos (Abrigo num. 5)
5. Pla de Petracos (Abrigo num. 1)
6. Pla de Petracos (Abrigo num. 4)

N

0 120 240
Metros

ESTEPA

Paisatges històrics

Castells de Frontera a la Vall d'Aiora-Cofrents i el Vinalopó

El control del territori fet paisatge defensiu

"Todo el valle anegado en luz; luz fina, cristalina; oleadas de luz. Luz batida por manos angélicas. El Cid nos saluda; la eminente peña del Cid, que está en la región azul. El Cid que avanza su cuadrada testa sobre el valle... El Reino de los maravillosos grises, que ha comenzado ya. Grises azules, grises verdes, grises amarillos,grises morados. Gris de oro en las piedras de las casas y en los ribazos. El valle como un barco perfecto; con cabidad verde y gris... Vegetación ratiza. Un montecito en que abundan los jacintos de Compostela... Amarillos y rojos; verdes y ocres. Desde la colina de la Ermita contemplar estos altozanos multicolores; el valle de Elda, allí cerca; el Cid, enhiesto y magnífico en el azul, dominándolo todo. Dominando a Elda, Petrel, Monóvar."

Azorín *(1917)*
El paisaje de España visto por los españoles

"Todos los castillos tienen su historia y con tantos que existen y con tantos que desaparicieron se escribió la historia del Reino de Valencia. Ahora contemplando las venerables moles que todavía quedan en pie, o simplemente las ruinas de los más se pueden recordar pasadas grandezas."

Emili Beüt Belenguer (1984)
Castillos Valencianos

"Sabemos que la comarca de Elda se vio afectada por las correrías de El Cid, a finales del siglo XI, en época de debilidad musulmana representada por los reinos de Taifas, momento en el que Elda pertenecía bien a la Taifa de Denia, bien a la de Murcia. También hay noticias del paso de Alfonso I el Batallador por el valle del Vinalopó en 1125. Este mismo lo volvieron a recorrer los almohades, especialmente tras la campaña de Huete, en 1172, quienes al establecerse en el Levante edificaron muchas fortalezas a lo largo de todo el Vinalopó".

A. Poveda (1986)
"Villa et castiello de Ella (Elda, Alicante) en el siglo XIII" en *Anales de la Universidad de Alicante 4-5.*

"Villena, Sax, Elda, Monóvar, Novelda. El castillo de Sax, agudo, perforando el azul que se ve desde los campos de Monóvar. El partido judicial de Monóvar, que comprende Elda, Pinoso, Petrel, Salinas. Olvidado, allá en la altura, el amado Petrel; tan recatado, tan resplandeciente de limpieza. Petrel, más arriba de Elda, en la ladera de un monte. Petrel, también con su castillo y con sus alfarerías que elevan el humo negro de sus hornos".

Pedro Salinas

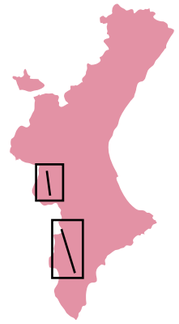

"Por nuestra amplia geografía se encuentran todavía muestras ruinosas generalmente, de la arquitectura militar de otros tiempos. Quienes quieran contemplar estos recuerdos del pasado, refrescar la memoria de antiguas historias, divisar panoramas que vislumbraron viejos señores feudales, tienen amplio campo recorriendo nuestras comarcas y visitando ruinosos castillos."

Emili Beüt Belenguer (1984)
Castillos Valencianos

Jorge Hermosilla Pla
Emilio Iranzo García
Departament de Geografia
Universitat de València

Castell de Cofrentes (foto ESTEPA).

Amb el propòsit de protegir-se d'amenaces externes i de controlar militarment el territori, les societats que han habitat el territori valencià ens han deixat un llegat petri en les altures, que amb més o menys sort vigila impertèrrit l'esdevenir de la història. Superada la funció per a la qual van ser concebuts, s'han convertit en un símbol, en una referència visual, però també cultural, que genera uns llaços de pertinença i una imatge territorial o paisatge; en qualsevol dels casos, en un recurs paisatgístic de primer ordre.

Després de l'ocupació musulmana de la península Ibèrica en el segle VIII i la posterior reconquesta cristiana, la Comunitat Valenciana o millor dit, l'antic Regne de València, es va convertir en una terra de frontera. Frontera amb el regne nassarita de Granada, però també amb el regne cristià de Castella i, en ambdós casos, en un espai de conflicte. Els avanços graduals d'uns i els retrocessos dels altres van ser font d'esdeveniments bèl·lics, la qual cosa va implicar la fortificació d'aquests espais, bé adequant els castells i les fortaleses preexistents, o bé per mitjà de la construcció de nous baluards i torres de guaita. Sorgeixen, per tant, els castells com a llocs estratègics des dels quals s'exerceix el domini del territori i dels seus habitants. Ofereixen protecció, però també alberguen el poder o l'autoritat de l'estat a la seua àrea d'influència.

Tanmateix, la pèrdua de la funció original ha provocat que una bona part d'aquests castells hagen sigut desmantellats, danyats, ignorats i, encara pitjor, oblidats. És oportú recuperar aquests elements de la nostra història i del nostre paisatge i elevar-los a la categoria de fites o de béns culturals i paisatgístics. Considerats béns d'interés cultural per la legislació patrimonial, alguns s'han restaurat i se'ls ha assignat una funció educativa, cultural i lúdica, mentre que en la gran majoria no s'ha intervingut, amb l'efecte negatiu pel que fa a la conservació.

DOMINI TERRITORIAL

Els castells i les fortaleses constitueixen un element de l'arquitectura militar que, tot i ostentar-ne la primacia durant l'època medieval, la solidesa i la ubicació i, en l'actualitat, els instruments legals de protecció del patrimoni cultural, continuen sent un referent cultural i paisatgístic de les terres valencianes. Originàriament, els castells estaven vinculats bé a la defensa de centres de poder, bé al control dels principals passos, vies de comunicació i evidentment de les franges frontereres.

No s'han d'entendre els castells i les fortaleses com a estructures aïllades i inconnexes entre si. Aquests constituïen un entramat defensiu o sistema castral, l'objectiu del qual era el domini de la geografia que es-

Castell de los Pacheco. Villena (foto ESTEPA).

Jalance i el seu castell (foto ESTEPA).

tava sota la seua jurisdicció (LÓPEZ ELUM, 2002). Per això la localització està estretament lligada a les vies de comunicació, moltes de les quals coincideixen amb les valls fluvials i els corredors naturals com són la vall de Cofrentes-Ayora o la vall del Vinalopó. Com a element antròpic, ningú ignora que un castell estava lligat a llocs poblats, que solen coincidir amb les grans valls i corredors a través dels quals transcorren les vies de comunicació. Aquests espais necessiten disposar d'una protecció i de punts de vigilància davant de possibles amenaces externes.

Els trets geogràfics del territori valencià van ser determinants en la configuració de la xarxa castral. Estem en un espai fisiogràficament complex, perquè si bé les altituds no són excessives, sí que ho són les angostures i els desnivells. El territori valencià és de mitja muntanya, però extens i abrupte, on es limiten les àrees més planes als fons de vall i a la franja litoral. En aquest context, el seu domini depén del control de determinats punts estratègics, gairebé sempre elevats i amb un bon abast visual. Des d'aquests emplaçaments hi ha una bona visibilitat de les poblacions immediates i de les vies de comunicació. Atés que les serres i les muntanyes pròximes limitaven la visibilitat de tot l'espai i de poblacions susceptibles de control, els principals castells tenien altres fortificacions de segon ordre i aquestes, al seu torn, una sèrie de torres de guaita visibles entre si, les quals, a més de controlar una porció del territori menuda, servien per a avisar de possibles amenaces (LÓPEZ ELUM, 2002).

Va ser amb la divisió administrativa d'època musulmana quan es va constituir l'entramat de castells del territori valencià. Les ciutats (medines) s'erigien en centres de poder administratiu i militar. L'àrea d'influència s'estenia per un entorn rural a través del qual s'organitzava la xarxa castral, destinada a la defensa d'aquesta. Efectivament, al voltant de les ciutats van proliferar assentaments humans, denominats alqueries que, a manera d'aldees fortificades, a més de fer funcions agropecuàries, actuaven com a cinturó defensiu de les ciutats. A l'interior, els castells ocupen els punts elevats amb una bona visió de les vies de comunicació; actuen de centres neuràlgics i d'enclavaments de frontera, en un territori menys poblat.

A partir del segle XIII l'avanç i l'ocupació cristianes del territori van suposar un nou model d'organització espacial i social. L'escàs contingent de pobladors aragonesos i catalans va provocar l'abandonament i el desmantellament de part dels castells i fortaleses, ja en part deteriorats pel manteniment escàs d'un estat musulmà en declivi. Per tant, va tindre lloc una simplificació del sistema castral de les terres valencianes.

EL CONTROL DE LES FRONTERES

Amb la reconquesta cristiana es van modificar les fronteres, tant interiors com exteriors, i es va canviar l'organització territorial, amb

Castell de Sax (foto Miguel Lorenzo).

Vista aèria de Villena (foto ESTEPA).

conseqüències per al sistema castral preexistent. El fet que Jaume I fundara el Regne de València va suposar la implantació d'un sistema feudal i el nou ordenament territorial consegüent, en el qual es van mantindre, si bé amb modificacions, algunes estructures musulmanes. Les fronteres del Regne van ser canviants durant almenys un parell de segles, d'acord amb les campanyes militars contra els musulmans i amb els acords entre els regnes cristians. Després de l'avanç castellà sobre el territori musulmà de Múrcia es va crear una frontera entre el Regne de València i el castellà de Múrcia. El 1244 Jaume I d'Aragó i l'infant Alfons de Castella van firmar el tractat d'Almirra, en el qual es marquen les fronteres entre el Regne de València i el regne castellà de Múrcia (GUINOT, 2006). Es va instaurar entre els dos regnes una frontera diagonal des de la vall d'Aiora, Villena i Biar fins a Alacant. Cal assenyalar l'acord que van aconseguir, l'any 1281, Pere III d'Aragó amb l'infant Sanç de Castella, amb el qual aquest últim entregava al primer la Vall d'Aiora i el consell de Requena:

"et otrossí, vos prometo et vos otorgo que del día d'esta Pascha de Resurrección primera que viene de la Era d'esta carta fasta en tres semanas, que de et entregue a vos [el rey Pedro el Grande] o a quien vos querades, el val d'Ayora et Palaçiolos, Teresa et Xeraful, et Zarra et Chalanç et Conflentes con todos los términos et los derechos d'aquel val et de los castiellos sobredichos" (GUINOT, 2006).

Però aquestes fronteres valencianocastellanes, lluny de ser definitives, van experimentar variacions entre els segles XIII i XV, no exemptes de conflictes i disputes. L'ocupació del regne de Múrcia per Jaume II d'Aragó va suposar l'ampliació de les fronteres del Regne de València. Aquest va incorporar la vall del riu Vinalopó i les terres alacantines al nord del riu Segura. D'altra banda, ja en el segle XIV, la guerra entre Pere I de Castella i Pere IV d'Aragó va motivar novament canvis fronterers a favor dels castellans. Després de la guerra dels dos Peres les fronteres meridionals del territori valencià es van mantindre amb canvis mínims, fins a la guerra de Successió.

La simplificació del sistema castral que, com indiquem més amunt, experimenta el territori valencià després de la Reconquesta, va tindre repercussió en les guerres internes entre els regnes cristians. Efectivament, el desmantellament de fortaleses va tindre conseqüències negatives en les guerres amb Castella. Així, durant la guerra dels dos Peres el deteriorament i la ruïna dels castells valencians van impedir la defensa territorial i el refugi dels vassalls de Pere IV, fet que va posar de manifest que la relació que hi havia entre els assentaments de població i els castells s'havia truncat durant l'època feudal.

Castell de Petrer (foto ESTEPA)

ARQUITECTURA I CARACTERÍSTIQUES DELS CASTELLS MEDIEVALS

Els castells i les fortaleses tenien com a missió la protecció dels assentaments de població i el control territorial. Els trets geogràfics eren importants en aquesta tasca perquè, coneguda la dicotomia territorial

valenciana (interior muntanyós/litoral espai pla i obert), hi havia diferències en la manera d'organitzar la defensa. Les àrees de pendent suau disposaven d'una ciutat que articulava, a la mateixa distància, torres-alqueries de caràcter productiu i defensiu. D'altra banda, les àrees muntanyoses determinaven ubicacions en altura que vigilaven els passos cap a la ciutat. Aquests castells servien per a controlar el territori i protegir-ne la població, menys abundant, que vivia als voltants.

L'aspecte actual dels castells, monuments ben conservats en uns casos, ruïnes en altres, és el resultat de la superposició d'intervencions al llarg de la història (SEGURA I SIMÓN, 2001). Majoritàriament tenen un origen musulmà i la tipologia arquitectònica depenia de la localització geogràfica. A les zones obertes i planes, les ciutats quedaven envoltades per una muralla i un fossat, defensats al seu torn per una sèrie de torres. Però, a més, les ciutats tenien un cinturó defensiu al voltant, compost per alqueries fortificades.

A més, els castells de les zones de muntanya se situaven en punts alts i tenien, almenys, tres parts: la de la residència del contingent militar, la de recer dels habitants de l'entorn en moment de perill i la de residència del responsable del castell. A les faldes de la muntanya se situaven el o els assentaments de població abraçats per una muralla. Les fortificacions localitzades a les zones més abruptes i allunyades disposaven d'unes infraestructures menors. Se situaven al cim d'una elevació i no s'estenien per les faldes de la muntanya.

Els castells ubicats a la frontera després del tractat d'Almirra presentaven una estructura un poc més complexa (GUICHARD, 1982). Es caracteritzaven per tenir una torre de l'homenatge sòlida i dominant, més pròpia dels castells cristians que dels musulmans. Això s'explica per les reformes que les fortaleses van experimentar després de la Reconquesta i pels tipus de funcions que van adoptar. Aquests castells, però també la resta, solien presentar més o menys elements defensius segons la disposició natural de l'enclavament. La fortalesa s'ubicava sobre una estructura rocosa en què els penya-segats actuaven, d'una banda, de defensa natural, mentre que per la resta de les parts es disposava una muralla de vegades de doble mur. Les dimensions oscil·laven entre els 3.000 i els 6.000 m^2 de superfície.

Un altre tipus d'estructures fortificades estan relacionades amb les torres aïllades; aquestes eren una peça reduïda del sistema defensiu medieval i, fins i tot, del d'èpoques posteriors , però essencial (torres de guaita del litoral del segle XVI). Constituïen una part menor del sistema castral, generalment vinculades a una alqueria fortificada i, a més de dominar un territori reduït, actuaven de nexe de comunicació amb altres fortificacions i castells, sobre les possibles amenaces.

ELS CASTELLS I LES FORTALESES COM A ELEMENTS ESTRUCTURANTS DEL PAISATGE

Els diversos elements que la mirada de l'observador capta en contemplar un paisatge, ens donen pistes dels avatars que han tingut lloc en aquell territori. Uns esdeveniments més o menys recents, però també molt llunyans en el temps. És el cas dels castells i les fortaleses, recursos paisatgístics de primer ordre pel simbolisme, pels valors històrics i per l'abast visual que tenen.

Associats a dos grans corredors naturals, espais amplis de pas i trànsit de la població, però també territoris fronterers, destaquen els castells de El Valle de Cofrentes-Ayora i els de la Vall del Vinalopó. Entre els primers, controlant la via fluvial del Xúquer i la vall, dominen el paisatge el castell de Cofrentes, el de Chirel, el de Jalance i el d'Ayora. Mínimes són les restes d'altres fortificacions que van existir a les poblacions de Jarafuel i de Teresa de Cofrentes.

En el cas del Vinalopó, per a custodiar el corredor que posava en contacte les terres d'Almansa amb el sud de les terres valencianes, es van alçar els castells de La Atalaya de Villena, el de Biar, el de Castalla, el de Sax, el d'Elda, el de Petrer, el de la Mola de Novelda, el de Monòver, l'Alcàsser de la Senyoria d'Elx, el de Cox i el de Santa Pola.

Es tracta de castells o fortaleses edificades aproximadament entre el segle X i el XVI i que, amb diferent sort, han acompanyat el paisatge d'aquestes terres. Efectivament, no hi són tots els que van ser, ni van ser tots els que hi són. Alguns castells a penes van perdurar un parell de centúries (castell del Riu, a Aspe; algunes torres de guaita a l'Alt Vinalopó), mentre que d'altres han perdurat funcionalment fins al segle XIX (castells d'Elda i de Villena).

Tanmateix, no tots els castells ens han arribat en el mateix estat de conservació. Queda un paisatge esguitat bé de ruïnes on va haver-hi castells (Jarafuel, del Salvatierra, Almirra...), o bé de mostres excel·lents d'arquitectura militar, parcialment o totalment restaurades i que tenen nous usos de caràcter social, cultural i turístic (castell de Petrer, de Cofrentes, de la Atalaya de Villena, de Sax, de Monòver...).

BIBLIOGRAFIA

BEÜT, E. (1984): *Castillos valencianos*, València, Editor José Huguet, 127p.

GUICHARD, P. (1982): "Los castillos musulmanes del norte de la provincia de Alicante". Alacant, *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Medieval*, 1, 29-46.

GUINOT, E. (2006): "Fronteras exteriores e interiores en la creación de un reino medieval: Valencia en el siglo XIII". *Studia Historica. Historia Medieval*, 24, 127-153.

HERMOSILLA, J., GIL, R. I GARCÍA. J. (2001): *Rutas temáticas del Balneario de Hervideros de Cofrentes*, Cofrentes, Balneario Hervideros de Cofrentes, S.A.

LÓPEZ ELUM, P. (2002): *Los castillos valencianos en la Edad Media. Materiales y técnicas constructivas*, València, Generalitat Valenciana, Conselleria de Cultura i Educació, 279p.

SEGURA, G. I SIMÓN, J.L. (Coords) (2001): *Castillos y torres en el Vinalopó*, Petrer, Centre d'Estudis Locals del Vinalopó, 236p.

TORRÓ, J. (1988-1989): "El problema del hábitat fortificado en el sur del Reino de Valencia después de la segunda revuelta mudéjar (1276-1304)", *Anales de la Universidad de Alicante. Historia medieval*, 7, 53-82.

Castells de Frontera a la Vall d'Aiora-Cofrents i el Vinalopó

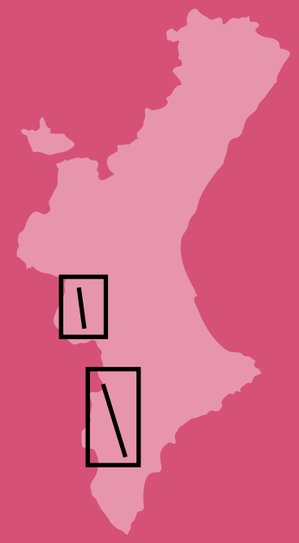

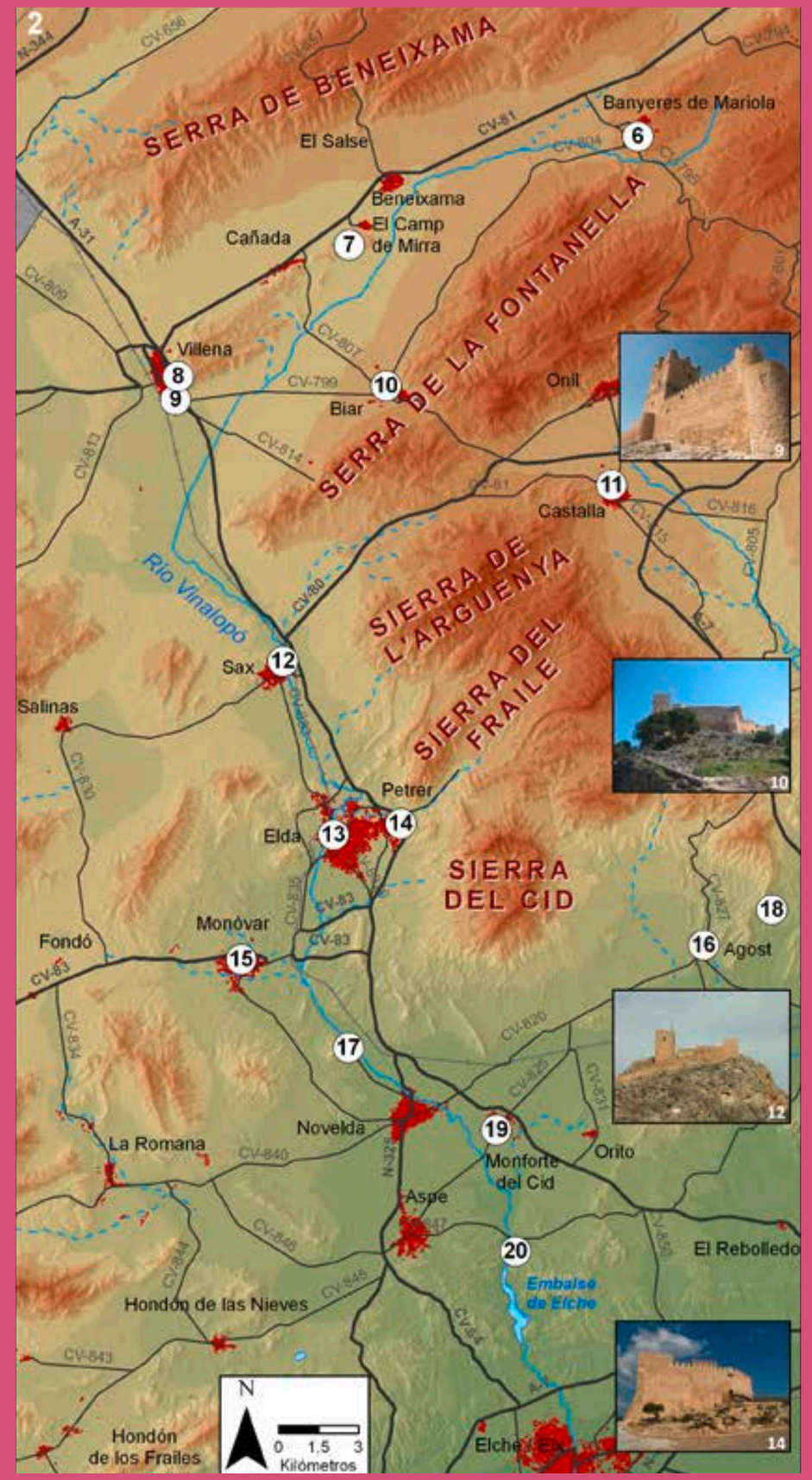

Paisatges històrics

Sagunt

Terra de llegendes

...El con todo esto priso a Murviedro , Ya veie mio Cid que Dios le iba valiendo. Dentro en Valençia...
...Trasnocharon de noche, al alba de la man Açerca de Murviedro tornan tiendas a fincar. Violo mio Çid, tomose a maravillar. ..
...Robaban el campo y piensanse de tornar, Entraban a Murviedro con estas ganançias que traen grandes. Las nuevas de mio Çid, sabed, sonando van, ...
...mio Çid, de coraçon le plaze, [Salio de Murviedro una noche en trasnochada, Amaneçio a mio Çid en tierras de Mont Real, ...
.....Tornabase a Murviedro , ca el se la ha ganada, Andidieron los pregones, sabed, a todas partes, ...
...Ganada ha Xerica y a Onda por nombre, Priso a Almenar y a Murviedro que es mejor, Asi fizo Çebolla y adelante Castejon ...
"Después se volvió a Murviedro, que ganado tiene ya..."

Cantar del Mio Cid (anònim) (1195-1207)

"Je ne sais comment je me suis laisse persuader d'aller à Murviedro, voir ce qui reste de Sagonte. J'ai gagne beaucoup de fatigue, j'ai fait de mauvais diners et je n'ai rien vu du tout".

Prosper Mérimée
(Les sourcières espagnoles, 1830), Chabret, 1888

"La población presenta una figura de semicírculo prolongado alrededor de la colina en que se apoya, siendo mucho más larga que ancha como el valle que ocupa entre aquella y el río Palancia, que le circuye por su costado Nordeste. Desde las empinadas y pintorescas calles que en forma de anfiteatro se extienden por la parte oriental del monte, se domina una deliciosa y fértil campiña, en que la naturaleza ayudada por la laboriosidad de los agricultores saguntinos, la hacen manantial inagotable de riqueza. La vista alcanza desde este punto una vasta extensión de terreno, que empezando desde las montañas de la costa de Oropesa al Este, se prolonga hasta el cano de San Antonio al Sur..."

Antonio Chabret (1888)
"Sagunto: su historia y sus monumentos"

Elena Grau Almero
Departament de Prehistòria i Arqueologia
Universitat de València

Arse, Saguntum, Morvedre i Sagunt són alguns dels noms que, al llarg dels últims dos mil cinc-cents anys, s'han utilitzat per a designar una ciutat important del litoral mediterrani ibèric que per la seua situació estratègica ha sigut camí obligat en el transport nord-sud paral·lel a la costa i també pas obligat per a l'accés a l'interior de la Península seguint el llit del Palància. A aquesta situació privilegiada cal vincular la presència d'un important port de mar –conegut com a Grau Vell, a uns 6,5 km cap al sud-est– que relacionava l'emplaçament amb el transport i l'intercanvi marítims. Aquest emplaçament ha sigut cobejat per totes les civilitzacions que han mostrat interés per les terres peninsulars.

Sagunt (coordenades 39°40' 35'' nord 0°16'24'' oest) es troba en la prolongació de la serra Calderona, a la vora del riu Palància, riu poc sinuós i amb un fort gradient que desemboca en un con al·luvial.

La vegetació clímax a la serra Calderona va haver d'estar dominada per les carrasques, encara que en l'actualitat només queden alguns boscos de pins blancs amb matolls de llentiscle i romer. La costa, tanmateix, presenta una vegetació que colonitza les *mallaes*, les marjals i les albuferes, com els canyissers, els bogars i les jonqueres, entre d'altres. Les dunes de Canet-Sagunt conserven una vegetació que ja ha desaparegut en altres costes valencianes. Les zones de marjal han disminuït al llarg de la història, però al sud del terme municipal es pot apreciar la Marjal dels Moros amb una bona representació de vegetació palustre.

L'INICI: L'*ARSE* IBÈRIC

Sagunt inicia la seua història com a Arse, un *oppidum* de la *regio Edetania* que s'estenia entre el Xúquer (Sucro) al sud i el riu Millars al nord. Es localitza sobre una elevació menuda de la serra Calderona, molt ben situada, ja que comunica la conca mitjana i baixa del Palància amb el mar. Aquest nucli ibèric s'inicia en el segle VI a C, encara que en les proximitats hi ha alguns nuclis de població ja habitats en l'edat del bronze, com el Pic dels Corbs. Aquest *oppidum* tenia una superfície entre 8 i 10 ha, i posseïa un doble recinte emmurallat, una necròpolis i una àrea sacra on es van trobar restes d'uns ploms amb escriptura ibèrica. En aquesta època es produeix un desenvolupament cultural i econòmic gran, avalat per l'encunyació de moneda i les relacions comercials, que es desenvolupaven en el seu port, el Grau Vell, amb navegants de diversos orígens, però sobretot grecs i fenicis, amb els quals traficaven amb vi, oli, derivats de la pesca i matèries primeres.

SAGUNTUM ROMÀ

A mitjan segle I aC la ciutat de Saguntum, coneguda sobretot per la seua participació en la segona guerra púnica o guerra de Cartago contra Roma (218-202 aC), va obtindre l'estatut jurídic de colònia llatina, estatut que va canviar durant el regnat d'August (27 aC-14 dC) per obtindre el rang de municipi de ciutadans romans.

Podríem resumir els fets recordant com en el segle III aC, l'equilibri al Mediterrani entre Roma i Cartago es plasma a la península Ibèrica en el Tractat de l'Ebre (226 aC), pel qual aquest riu servia de límit de les respectives conquestes. Fent valdre aquest tractat, el general cartaginés Anníbal assetja durant huit mesos Sagunt, ciutat aliada de Roma. Els saguntins demanen auxili a Roma, però mentre el Senat delibera, la ciutat és destruïda. Aquesta destrucció de la ciutat per part dels cartaginesos (219 aC), va ser el detonant de la segona guerra púnica. Roma va reconquerir la ciutat el 214 aC per mitjà d'un exèrcit comandat per Publi Corneli Escipió.

Així doncs, s'inicia la romanització de Sagunt, que tantes empremtes ha deixat en els seus monuments, mostra del gran desenvolupament econòmic que va aconseguir la ciutat i la seua zona d'influència. Seguint el Palància es relacionaria amb Caesaraugusta i, per mitjà del port, al

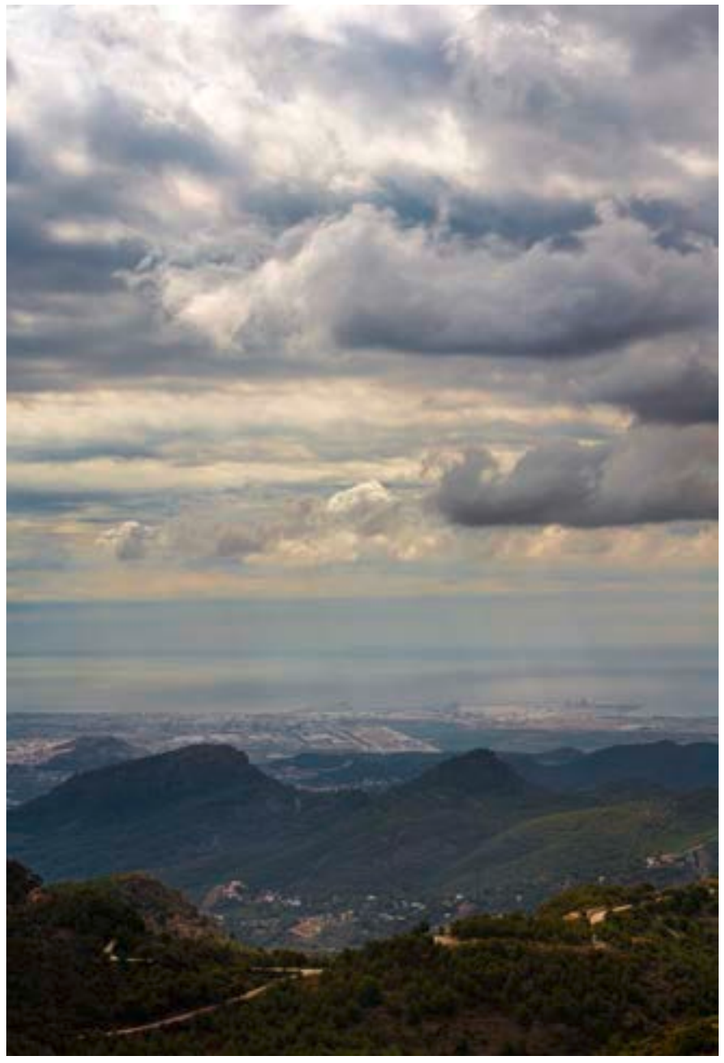

La Calderona vista des de l'ermita de Sant Cristòfol (foto Pep Pelechà).

Grau Vell, amb una població que es remunta a l'època ibèrica antiga, es relacionaria amb tot el Mediterrani.

Aquesta ciutat apareix en monedes encunyades en el segle II aC (130 aC) i en l'antiguitat la citen autors com Polibi, que esmenta un santuari cos-

Marjal del Moro (foto Pep Pelechà).

taner (*Històries* III, 59,6-8); Tit Livi fa referència al senat saguntí (XXI, 12, 7) i també a com els saguntins es van defendre dels cartaginesos (XXI, 8-10); Plini (*Història Natural*, XVI, 216) cita entre les virtuts saguntines el culte a Diana, el temple de la qual, d'època flàvia (70-80 dC) posseeix columnes de fusta; Petroni (*Satiricó*, 141,9) narra com es van comportar els saguntins durant el setge cartaginés; etc.

Saguntum, com moltes altres ciutats d'Hispània, des de l'inici de l'època imperial, va desenvolupar programes urbanístics encaminats a dotar-se dels edificis i espais públics que van caracteritzar el model romà. L'extensió i la forma de la ciutat queden configurades per les característiques topogràfiques del lloc, que obliguen a la construcció en terrasses, successivament dominades per un complex monumental. La terrassa superior, al cim oriental, està ocupada pel fòrum i la intermèdia està dominada pel teatre, tots dos conjunts monumentals molt pròxims i ben connectats l'un amb l'altre. A la part baixa de la ciutat, al costat del riu, en el segle II es va construir el circ. La via Augusta passa per Saguntum i travessa el Palància per un pont.

MORVEDRE MEDIEVAL I MODERN

Com hem assenyalat anteriorment, aquesta ciutat ha rebut diferents noms al llarg de la història; així, entre els segles VIII i XII es coneix com a Morvedre. Els visigots van encunyar moneda a Sagunt entre els segles V i VII. Els àrabs van prendre la ciutat el 713, moment en què comença un període d'agricultura, terrisseria i relacions comercials florents, amb la construcció de banys, palaus, una mesquita i escoles. A partir d'aquesta època, el topònim Saguntum canvia a Murbiter, variant de la qual procedeix el topònim valencià Morvedre, que predominarà fins a mitjan segle XIX. Durant l'edat mitjana van coexistir a la vila diverses cultures i religions (jueus, cristians i musulmans), tot i que amb friccions i en barris separats.

El 1239, Jaume I du a terme la conquesta cristiana de Morvedre, i es construeixen les noves esglésies del Salvador (estil romànic) i de Santa Maria (d'estil gòtic), edificada al lloc que ocupava la mesquita.

El 1348, durant la guerra de la Unió entre Aragó i València, els saguntins van retindre, al Palau del Delme, el rei Pere IV d'Aragó, i el van obligar a concedir-los nombrosos privilegis; després de ser alliberat, va decretar que Morvedre depenguera de la ciutat de València, la qual cosa va originar conflictes continus amb la capital del regne, com la guerra de les Germanies (1520) i la de Successió (1700-1707). El 1811, durant la guerra de la Independència, Morvedre va ser assetjada pel mariscal francés Souchet.

SAGUNT CONTEMPORANI

El 1868, el nou govern provisional va modificar el nom de la ciutat, anomenada Morvedre des de feia més de deu segles, per l'antic nom romà de Sagunt.

El 1874, el general Martínez Campos va posar fi a la Primera República i va proclamar a Sagunt la restauració de la monarquia borbònica en la persona d'Alfons XII, que, en agraïment, va concedir a la vila el títol de Ciutat.

Vistes del Port de Sagunt (foto Pep Pelechà)

Vistes de Sagunt des de l'ermita de Sant Cristòfol (foto Pep Pelechà).

Marjal del Moro (fotos Pep Pelechà)

Fins al segle XIX, l'economia de Sagunt es basava en la viticultura, però, després de la destrucció de les vinyes per la fil·loxera i la conversió del secà en regadiu, les vinyes van ser substituïdes pels cítrics.

El segle XX significa per a la ciutat i la comarca l'arrancada econòmica, tant en el sector agrari com en l'industrial. En el sector agrari, es produeix la mecanització de les tasques del camp així com el canvi cap a una citricultura d'exportació, la rendibilitat de la qual constitueix el motor vertader del desenvolupament agrícola saguntí.

En el sector industrial, es crea al Port de Sagunt la Compañía Minera de Sierra Menera per a exportar el ferro que s'extreia a Ojos Negros (Terol) i es transportava per ferrocarril fins al Port de Sagunt, on el magnat basc Sota va construir, el 1923, la factoria siderúrgica més moderna d'Europa que, posteriorment, va ser absorbida per Altos Hornos de Vizcaya. L'any 1971 es produeix la concessió a Sagunt de la *IV Planta Siderúrgica Integral*, l'acereria més potent de tot el Mediterrani que no arribarà a consumar-se per efectes de la crisi del 1973, excepte el tren de laminació en fred.

A partir de 1983 s'inicia un procés de reconversió siderúrgica que, el 1986, culmina amb el tancament de "La Fàbrica", nom amb què es coneixen a la població els *Altos Hornos del Mediterráneo*, la qual cosa va produir una crisi social i econòmica que va fer trontollar els fonaments d'aquest poble. Tanmateix, a partir d'aquell moment, i fruit d'una reconversió siderúrgica organitzada, l'economia de la ciutat continua sustentant-se fonamentalment en aquest sector. Efectivament, lluny de suposar la mort d'un poble, com en aquells dies s'augurava, la reconversió va suposar la implantació d'una nova indústria a la ciutat (xapa laminada en fred, vidre...) que va servir per a recol·locar en el mercat laboral molts dels treballadors de la vella factoria. En l'actualitat, Sagunt té unes instal·lacions portuàries en ple procés d'ampliació i uns quants parcs industrials, per la qual cosa el Port de Sagunt arriba al seu centenari amb un panorama industrial diversificat, que és una de les principals apostes de futur.

L'EPOPEIA SAGUNTINA, HISTÒRIA O LLEGENDA?

Sagunt, sota qualsevol dels seus noms, se cita en moltes obres, com en el *Cantar del Mío Cid*, les accions del qual transcorren al final del segle XI a poblacions com Morvedre i altres de la vall del Palància. A més, ha inspirat viatgers, escriptors i artistes de tota mena com per exemple Cavanilles (1745-1804), que en les *Observaciones sobre la historia natural,*

Vista aèria del castell, del teatre romà i de la ciutat de Sagunt (foto ESTEPA).

geográfica, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia (1795-1797) fa referència a Morvedre indicant que a les marjals pròximes al mar es va cultivar l'arròs fins a èpoques recents i després han tingut altres usos com el cultiu de tarongers a les marjals del nord del port. I fa al·lusió al fet que "En 1749 solamente tenía 938 vecinos y hoy cuenta ya 1515. Débese este aumento al progreso de la agricultura. Los cerros y montes abandonados antes hoy se cultivan con esmero; no se ven allí eriales ni descuido".

Més recentment, altres viatgers del segle XIX també l'inclouen en els seus escrits o il·lustracions, com ocorre amb Laborde en *Voyage historique et pittoresque de l'Espagne* (1811) o Prosper Mérimée, que, segons escriu, no va veure a Sagunt absolutament res del que restava de Saguntum (*Les sorcières espagnoles*, 1830). Hübner, en el seu primer viatge per Espanya i Portugal (1860-1861), va comprovar algunes inscripcions llatines a Morvedre i als voltants. També Pierre Paris, al principi del segle XX, es refereix a Sagunt en *Promenades archéologiques. Sagonte*.

Aquesta ciutat inspira també escriptors com Gaspar Zavala y Zamora, que el 1787 narra en la comèdia en 3 actes *La Destrucción de Sagunto*, o Alberto Lista (1755- 1848), que fa una oda a les *Ruinas de Sagunto*, encara que Sagunt és sobretot coneguda gràcies a l'obra de Vicente Blasco Ibáñez *Sonica la Cortesana* (1901), inspirada en l'epopeia de Sagunt, i també gràcies a la de Benito Pérez Galdós *De Cartago a Sagunto* (*Episodios Nacionales*, V).

A més, Sagunt apareix indicat en alguns mapes dels segles XVIII i XIX, en els quals es pot veure l'evolució de la ciutat i del paisatge que l'envolta. Així, en els mapes del Mariscal Souchet (1811) s'observen els plans de la batalla de Sagunt, que aquest mariscal va guanyar al capdavant de l'exèrcit francés. En aquests mapes es veuen les llacunes litorals paral·leles a la línia de costa, des de la desembocadura del Palància fins a la Masia dels Frares al peu del ventall fluvial, alimentades pels barrancs que baixen de la Calderona. En la cartografia del segle XIX ja hi ha canvis, disminueixen els aiguamolls, les terres dessecades es parcel·len i es cultiven gairebé fins al mar.

BIBLIOGRAFIA

ARANEGUI, C. (2004): *Sagunto. Oppidum, emporio y municipio romano,* Barcelona, Bellaterra Arqueología.

CHABRET, A. (1888): *Sagunto, su historia, y sus monumentos*, Barcelona.

MARTÍ, Mª A. (1998): "El área territorial de Arse-Saguntum en época ibérica", *Estudios Universitarios 72*, València, Institució Alfons el Magnànim, Diputació de València, 277 p.

RIPOLLÉS, P. P. i LLORENS, M. M. (2002): *Arse-Saguntum. Historia monetal de ciudad y su territorio*, Arse, 36, 171-175.

Sagunt

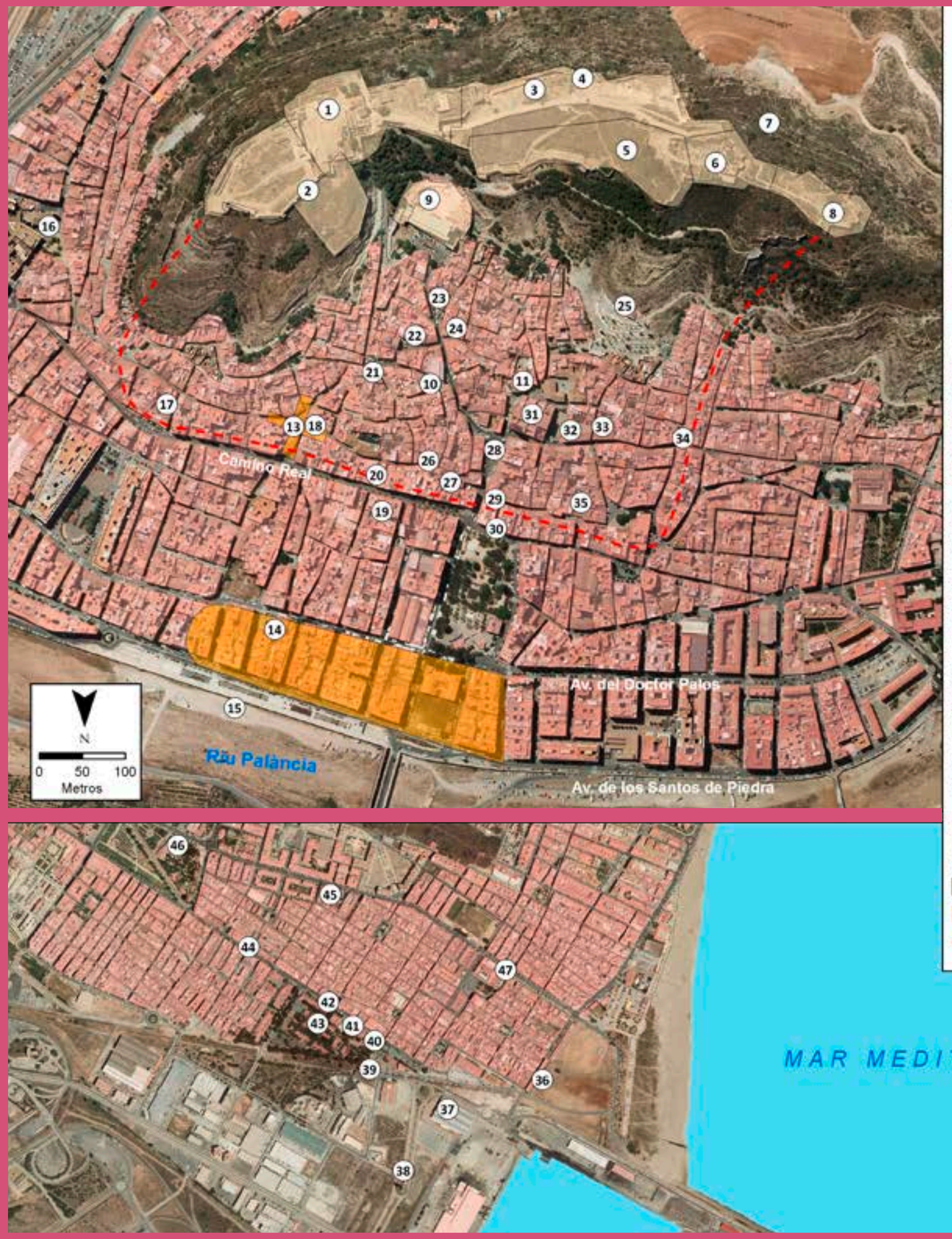

1. Plaza de Armas
2. Plaza de Almenara-Plaza de la Conejera
3. Plaza de San Fernando
4. Antiquarium Epigráfico
5. Plaza de Estudiantes
6. Plaza de la Ciudadela
7. Zona "dels Tres Pouets"
8. Plaza Dos de Mayo
9. Teatro Romano
10. Museo Histórico de Sagunto
11. Restos del Muro del Templo de Diana
12. Foro Urbano
13. Cardus/Decumanus
14. Puerta del Circo Romano
15. Resstos del Puente Romano, vía Augusta
16. Iglesia del Salvador, s. XVIII
17. Muralla Medieval
18. Ermita de San Miguel, s. XVIII
19. Camí Reial
20. Palau del Delmo. Restos Fachada
21. Ermita de la Virgen de los Dolores, s. XIX
22. Ermita de la Sangre, s. XVIII
23. Ermita de Santa María Magadalena, s. XVIII
24. Judería
25. El Calvario / Ermita del Santísimo Cristo, s. XIX
26. Ermita de San Roque y de la Virgen de los Desamparados
27. Plaça de la Peixcatería (zona arcos apuntados)
28. Plaça Major porticada
29. Zona Islámica
30. Ayuntamiento
31. Iglesia de Santa María, s. XIV-XVIII
32. Casa Cultural del Capellà Pallarés
33. Casa Señorial dels Cuatre Cantons
34. Muralla Medieval
35. Horno de los Baños Árabes
36. Hospital Viejo
37. Talleres Generales
38. Alto Horno Número 2
39. Almacén de Efectos y Repuestos
40. Iglesia de Nuestra Señora de Begoña
41. Economato
42. Conjunto de la Gerencia
43. Ciudad-Jardín
44. Barrio Obrero
45. Convento de María Inmaculada
46. Sanatorio Altos Hornos de Vizcaya
47. Colegio de Ntra. Señora de Begoña

Castillo y Teatro Romano

Cardus-Decumanus,Circo Romano

Muralla

Paisatges històrics

Morella

Vila fortalesa

"Morella es la antigua y noble ciudad de "Bisgargis", que expresa Ptholomeo en la región "Ylercaoni"; se nombró primero "Brigancio" y comunicó el nombre al río que pasa por delante de ella, dicho hasta el presente Brigantes [...]; Era la plaza de armas muy fuerte por su gran castillo, que conserva, y situación montuosa y colinosa, hasta que se suprimió en el anterior reinado, por no estar confinante a reino que pueda ser fronterizo; no obstante era la llave que dividía los Reinos de Aragón y Valencia".

Vicente Castañeda (1916-1924)
Relaciones geográficas, topográficas e históricas del reino de Valencia

"Morella és la ciutat més inesgotablement gótica del País Valencià. Muralles i torres robustes, i esglésies i palaus, i els carrers estrets, costeruts, densos, amb una ojiva sempre a punt, i la pedra sempre noble, retenen encara la glòria castrense i l'efervescència econòmica del passat".

Joan Fuster (1983)
Veure el País Valencià

"La naturaleza de todo este Territorio es agria, quebrada y montuosa; y aunque se dice que antiguamente tuvo Viñeros, en el día carece de este beneficio, po la poca sustancia del suelo y por la rigidez de los hielos y nieves de Invierno. Actualmente solo produce trigo, aunque de mediana calidad, poco apreciable para el comercio a causa de estar mezclado de malas semillas; bien que para venderle en la Plana y Reyno de Valencia, usan los Labradores del arbitrio de molerlo, y hecho harina se comercia alguna, aunque corta cantidad. País pobre en recursos, debe apelar á la industria; y es muy cierto que los principios que tiene en sus tejidos aunque burdos, podrían adquirirle alguna riqueza por tener en toda la comarca materias abundantes, y no caras. Estas manufacturas producen muy poca utilidad porque se limita su comercio a la Capital Morella, y á algunos Lugares vecinos, que por ser todos pobres, prestan pocos auxilios para el adelantamiento".

Francisco Mariano Nipho y Cagigal (1770)

"Las fortificaciones del peñón de Morella son antiquisimas. En la fuerte argamasa de algunos paredones, se descubren medallas celtíberas y romanas. Antes de la invención de la pólvora, la cumbre del peñón resultaría segura e inatacable. Witiza hizo demoler este fuerte y los árabes lo reedificaron después. El Cid, como los Sanchos y los Alfonsos, se empeñaron inútilmente en conseguir esta enorme fortaleza, y solo D. Blasco de Alagón pudo, a traición, apoderarse de ella".

Carles Sarthou Carreres (1920-1927)
Geografía General del Reino de Valencia, de Carreras Candi

"La més evocadora ciutat septentrional és Morella, vila que fou d'aristòcrates, burgesos, p ropietaris, mercaders i clergues i que ara no agombola en tot el terme (tot i ser el segon dels més grans del País Valencià, 418 km^2) més que 2.400 habitants, la meitat dels que tenia en començar el segle. Organitzat el territori en *denes* (12 partides establertes el segle XVIII) viu entre el record i l'esperança".

Vicenç M. Rosselló (1995)
Geografia del País Valencià; pp 381-382.

Elena Grau Almero
Departament de Prehistòria i Arqueologia
Universitat de València

Morella (foto Pili Membrado).

El caràcter estratègic de la comarca dels Ports, en la confluència dels antics regnes de València, Aragó i el principat de Catalunya, entre el litoral mediterrani i l'interior peninsular, ha fet que Morella tinga, des de temps antic, un paper com a plaça forta. Encimbellada al vessant d'una muntanya, a més de 1.000 m sobre el nivell del mar, la ciutat de Morella és la capital dels Ports, una comarca de relleu abrupte i muntanyós, amb rambles i moles, on el paisatge combina harmònicament la vegetació natural (boscos de pins, carrascars rics on es cria la trufa, roures, etc.) amb les obres humanes.

Té un clima mediterrani d'alta muntanya i el relleu presenta altiplans calcaris (moles), que alternen amb conques deprimides, recorregudes pels rius Bergantes i Cérvol, que reguen la comarca. Totes les altres conques fluvials dels Ports són barrancs i rambles, com el barranc de Vallivana i la rambla Celumbres. Entre els cims per damunt dels mil metres destaquen la Mola dels Fusters, la Mola del Moixacre, el Turmeli, el Regatxolet, el Bovalar, el Port de Torre Miró, la Nevera de Catí o el Tossal de Givalcolla.

Morella té una gran riquesa paisatgística que és, alhora, l'expressió de la biodiversitat del territori, llegat de la història i un recurs crucial per al seu desenvolupament futur. La població presideix un paisatge agrest de cultius agrícoles en bancals o terrasses, vies pecuàries entre murs de pedra, masies, ermites i santuaris. Aquesta ciutat ha experimentat, al llarg del temps, transformacions decisives que han convertit el medi natural en paisatges de cultura, el símbol del qual és la ciutat mateixa.

L'urbanisme medieval va posar els fonaments de la trama urbana, que es va reconstruir i es va alterar, en l'edat moderna, com a conseqüència d'epidèmies i de guerres i es va densificar després amb la independència d'alguna de les aldees.

Morella conserva més de dos quilòmetres de la muralla medieval, que va ser edificada entre els segles XI i XV. Disposa de catorze torres i de tres portes d'accés vinculades als camins històrics que donen accés al recinte de la ciutat: la porta de Sant Mateu, al camí de València; la porta de Sant Miquel, al camí de Saragossa i d'Alcanyís; i la porta del Forcall, al camí de Terol.

La trama urbana s'organitza a partir d'una sèrie de carrers, condicionats per la topografia del turó sobre el qual s'assenta la ciutat. El carrer principal, porticat i de gran atractiu arquitectònic, es denomina de Balasc d'Alagó, i s'estén des de la plaça i la porta dels Estudis fins

Església arxiprestal de Santa María la Mayor (foto Adela Talavera).

Castell de Morella (foto Pili Membrado).

a la de Sant Miquel. Els carrers radials són més empinats i alguns d'aquests estan escalonats (ROSSELLÓ, 1995). Morella té al seu interior diversos palaus gòtics civils que s'abastien d'aigua des de la font dels Vinatxos per mitjà d'un aqüeducte. En època contemporània s'assisteix, en un principi, a un increment demogràfic i socioeconòmic notable amb un creixement desordenat tant intramurs com extramurs; però, a partir dels anys 70, la crisi econòmica tant en el sector agrícola i ramader com en el tèxtil i comercial va comportar una emigració de la gent. A partir d'aquests moments, el turisme es comença a considerar com un dels pilars de l'economia, la qual cosa produeix múltiples efectes induïts i dinamitzadors. Aquesta activitat ofereix oportunitats per a recuperar i conservar el patrimoni. El castell, que es declara BIC el 1985, així com altres monuments com les muralles, l'Església de Sant Nicolau, l'Església de Santa Maria la Major, el Convent de Sant Francesc o altres obres civils com l'aqüeducte de Santa Llúcia, comencen a ser catalitzadors turístics per a la ciutat.

Aquesta comarca ha contemplat, en a penes 200 anys, dues realitats contraposades en relació amb el paisatge agroforestal. El gran creixement demogràfic del segle XVIII va obligar a crear grans obertures de terrenys amb la finalitat d'obtindre aliments suficients per a la població, cosa que va produir una forta intervenció antròpica sobre el paisatge, que es va modelar sota el domini d'aquesta perspectiva agrícola. Ni tan sols les muntanyes d'utilitat pública (com Pereroles), sotmeses a un règim d'aprofitament comunal des de l'edat mitjana, van aconseguir eludir aquesta dinàmica. Tanmateix, actualment s'han produït canvis vinculats amb la pèrdua de població continuada, el fort èxode rural i l'abandonament de terrenys cultivats, per la qual cosa el paisatge agrícola abandonat va recuperant la seua dinàmica natural.

BIBLIOGRAFIA

PIQUERAS, J. (1995): *Geografia de les comarques valencianes*. Tom 2, València, Foro Ediciones S. L.

ROSSELLÓ, V.M. (1995): *Geografia del País Valencià*, València, Alfons el Magnànim, 640 p.

VIRUELA, R. (1992): *Morella, poblamiento, industria y agricultura*, Castelló, Servei de Publicacions, Diputació de Castelló.

Morella (foto Adela Talavera).

Morella (foto Pili Membrado).

Morella

Ortells
Villores
Torre Miró
Cinta de Morella
Todolella
Forcall
Morella
Cinctorres
Mola
CV-14
N-232
CV-12

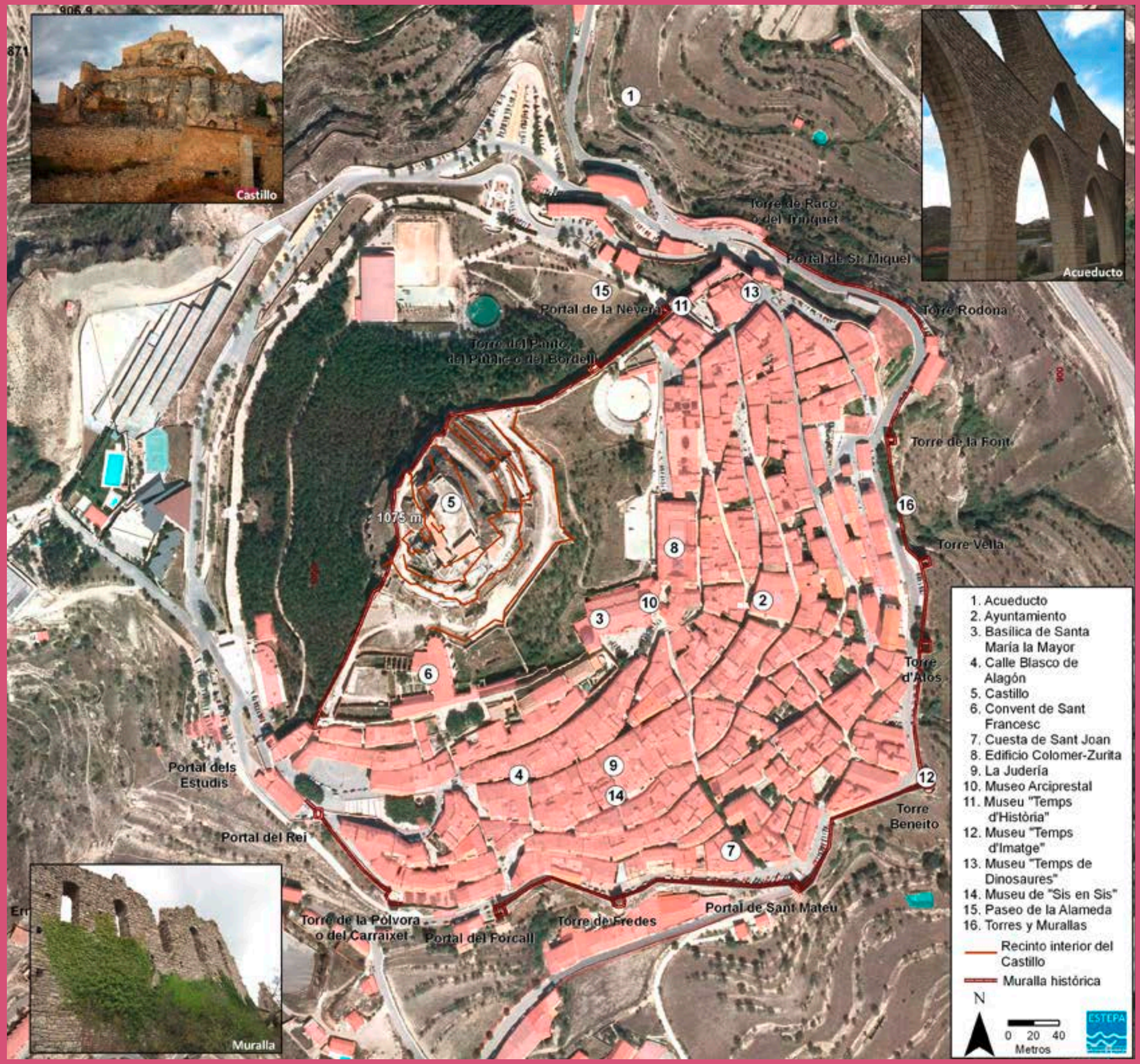
906.9
871
Castillo
Acueducto
1075 m
Torre de Racó o del Trinquet
Portal de St. Miquel
Portal de la Nevera
Torre del Palmo, del Públic o del Bordell
Torre Rodona
Torre de la Font
Torre Vella
Torre d'Alós
Torre Beneito
Portal dels Estudis
Portal del Rei
Torre de la Pólvora o del Carraixet
Portal del Forcall
Torre de Fredes
Portal de Sant Mateu
Muralla
1. Acueducto
2. Ayuntamiento
3. Basílica de Santa María la Mayor
4. Calle Blasco de Alagón
5. Castillo
6. Convent de Sant Francesc
7. Cuesta de Sant Joan
8. Edificio Colomer-Zurita
9. La Judería
10. Museo Arciprestal
11. Museu "Temps d'Història"
12. Museu "Temps d'Imatge"
13. Museu "Temps de Dinosaures"
14. Museu de "Sis en Sis"
15. Paseo de la Alameda
16. Torres y Murallas
Recinto interior del Castillo
Muralla histórica
N
0 20 40
Metros
ESTEPA

Paisatges històrics

Les Neveres i les Geleres de Mariola

Els paisatges del fred

"Moran 280 vecinos, que disfrutan las aguas de Mariola y las nieves que recogen y venden a los de San Felipe y otros pueblos".

A. J. Cavanilles (1795-1797)
Observaciones sobre el Reyno de Valencia.

"La nómina de depósitos valencianos constituye, de acuerdo con la literatura sobre el tema, una de las redes más densas y de mayor valor patrimonial de Europa. Algunos depósitos son auténticos monumentos por la calidad de la fábrica y sus dimensiones: ventisqueros de hasta 30 m de diámetro y muros de 8 m de grosor; neveras con pozos de más de 10 m de diámetro y hasta 17 de hondo. Pueden destacarse por su interés algunos conjuntos. Las dos inusuales "familias" de neveras de planta cuadrangular: una en Els Ports y en El Maestrat; la otra alrededor de Benigánim (La Vall d'Albaida). El cerro de la Bellida en Sacañet (el Alto Palancia) reúne más de 50 ventisqueros en un paisaje cultural único. El área de las montañas béticas (L'Alcoià, El Comtat, La Vall d'Albaida, parte interior de ambas Marinas) dispone de algunos espectaculares conjuntos como las cavas de la sierra Mariola, el Carrascar de la Font Roja o los hoyos de la sierra Aitana".

Jorge Cruz Orozco (2002)
Los paisajes del frio.

Serra de Mariola,
Serra de Mariola,
Tota floretes.
Tota floretes, sí,
Tota floretes, no,
Tota floretes.

Cançó popular

veniu a mi si voleu.
De la Mariola vénen
aquestes cançons i al vent
vaguen cabdellant la viva
corranda dels ocellets.

Joan Valls Jordà (1947)
La cançó de Mariola

Pel cingles de Mariola
vaig igual que un pelegrí.

Joan Valls Jordà (1947)
La cançó de Mariola

"El comercio de la nieve y su organización ejercieron una influencia beneficiosa en numerosas gentes, al generar una fuerte dosis de empleo, que tenía en el verano su mayor cota de ocupación. Desde el personal empleado en la recogida de la nieve, pasando por los trabajadores en el interior de los pozos, los numerosos trajineros y arrieros, hasta los ocupados en la ciudad, como los vendedores de aguas frías o los propios encargados del corte de la nieve y venta al por menor, un sinfín de personas hicieron de la nieve un complemento a sus economías, cuando no se trató de su propio medio de vida".

José Mallol Ferrándiz (1987)
Comercio y renta de la nieve en Alicante en la Edad Moderna

Elena Grau Almero
Departament de Prehistòria i Arqueologia
Universitat de València

La Cava Gran, també anomenada Cava Arquejada o Cava d'Agres (foto Miguel Lorenzo).

Fins a 1870, data en què l'enginyer francés Charles Louis Abel Tellier va inventar la màquina productora de gel industrial, no hi havia més gel que el natural. Per disposar de gel en les nostres latituds a l'estiu (època de més consum) calia recollir-lo a l'hivern i emmagatzemar-lo fins aleshores. Per fer-ho, es van construir dipòsits que, segons la seua entitat, anomenem geleres, pous, neveres, (pous de neu o caves), autèntics edificis dissenyats específicament per a conservar el fred. Entre els segles XVI i XIX, a la nostra zona va haver-hi un desenvolupament espectacular d'aquestes construccions.

Les neveres i les geleres són elements patrimonials per la seua arquitectura i per la capacitat de crear paisatge, perquè individualitzen i singularitzen els paratges on s'ubiquen, com passa a Mariola i, moltes vegades, fins i tot els proporcionen el topònim. Són també documents històrics que ens informen del comerç de la neu i dels processos socials que comporta. Aquest comerç depén especialment de la natura, sobretot del clima. Es pot constatar com coincideix l'època daurada del comerç del fred amb la petita edat del gel, que s'estén, poc més poc menys, des del segle XVI fins al final del XVIII i que va imposar a Europa un clima més fred i humit que l'actual.

A més, en aquest període es va popularitzar el consum de gel, en part motivat per la medicina renaixentista, i també per un cert nivell de desenvolupament econòmic i cultural.

Segons Nicolás Monardes, metge del segle XVI, els efectes del fred són molt poderosos ja que "...quita el temblor de corazón y alegra los melancólicos".

La implantació progressiva de fàbriques de gel a partir del 1890 en unes quantes ciutats va deixar obsoleta la xarxa de neveres i geleres. Fins als anys vint del segle XX encara es van omplir alguns dipòsits. La coneguda com a "nevada grossa" del 1926 marca de manera simbòlica la fi d'aquesta activitat a les nostres terres.

Podem destacar el pou de neu o gelera situat a la serra Mariola, anomenat Cava Arquejada o Cava Gran, al terme municipal d'Agres (província d'Alacant) que data del segle XV i que es va mantindre en ús fins al 1906. És un dels més grans i en millor estat de conservació dels situats als vessants del nord de les serres d'Aitana, de la Carrasqueta i de Mariola. El perímetre exterior d'aquesta gelera és hexagonal, amb sis arcs de pedra apuntats que arranquen de l'interior de la paret cilíndrica del pou i que servien per a sustentar la cobertura de la cúpula, avui desapareguda, que rematava en una clau en forma de pinya. Disposa d'una boca lateral per a extraure el gel i en cada costat de l'hexàgon tenia un buit per on es duia a terme la recollida de neu. En un lateral de la gelera hi ha un mur poligonal construït per reforçar el gran buit interior i formar una plataforma on s'alça la peça arquitectònica que està elaborada en maçoneria, amb reforços de carreus als cantons, arcs i llindes.

La Cava de l'Habitació (foto Miguel Lorenzo).

La Cava Gran, també anomenada Cava Arquejada o Cava d'Agres (foto Miguel Lorenzo).

Cava d'en Miquel (foto ESTEPA).

BIBLIOGRAFIA

CRUZ, J. I SEGURA, J. M. (1996): *El comercio de la nieve: la red de pozos de nieve en las tierras valencianas*, València, Conselleria d'Educació i Cultura.

CRUZ, J. (2002): "El paisaje del frío",*Mètode,* 36, 44-50.

FERRÉ, J. I J. A. CEBRIÁN (1993): "L'explotació comercial de les caves de neu a la Serra Mariola, ss. XVIII-XIX", *Alba*, 8: 9-37.

MALLOL, J. (1991): *Alicante y el comercio de la nieve en la edad moderna*, València, Ajuntament de València.

Les Neveres i les Geleres de Mariola

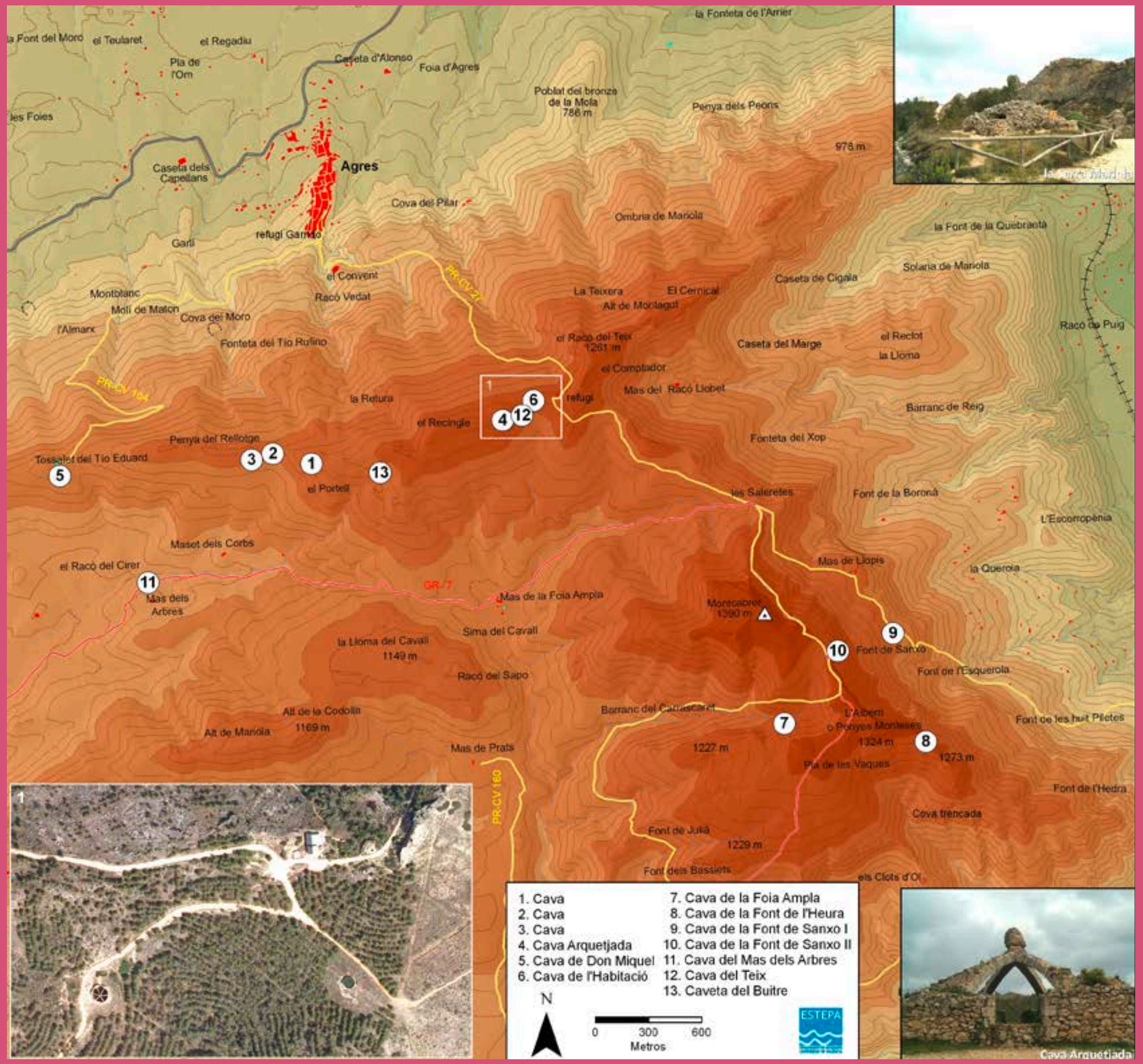

Paisatges històrics

El pantà d'Elx

Descobrint l'oasi

"Las cicatrices provocadas por la circulación de las aguas hasta configurar cárcavas o acarcavamientos más o menos generalizados, terminan por descubrirnos el color de los substratos constituidos por los materiales más blandos. Es entonces cuando resplandecen las *ampas margas miocenas o estallan las abigarradas arcillas del Keüper. Aguas arriba del pantano d'Elx o en el tramo alto de la rambla de Crevillent los ramblizos descuajan materiales de colores tan variados como los de la paleta del pintor: granates, rojos, verdes, ocres, blancos, grises o negros se combinan en enérgicas aristas que arpan la superficie de empinadas laderas."*

Juan Antonio Marco Molina (2003)
Relieve y modelado del Baix Vinalopó

"No vaig tenir l'oportunitat d'assabentar-me de la grandària exacta de l'embassament, però és de gran extensió i, amb les seues badies i promontoris, així com les muntanyes que l'envolten, té tota l'aparència d'un estany natural."

Clements R. Markham (1867)
El regadiu de l'Espanya de l'est

"La presa es probablemente la obra más imponente que los hombres construyen en la naturaleza. Pero la presa antigua levantada con materiales naturales del río o de su entorno, con sus estribos que parecen prolongación de los estratos de roca del cauce donde se empotra, unido a la huella del paso del tiempo la convierten en un elemento más del paisaje natural (...). Al final se consigue el equilibrio que lleva consigo toda obra bien hecha. Y el resultado más plástico es la gran lámina de agua que crea la presa que junto con el muro es uno de sus más emocionantes signos. No hay más que pensar lo que debió suponer a finales del siglo XVI para las gentes de estas tierras áridas la aparición de una gran lámina de agua como un gran lago natural."

José Ramón Navarro Vera (1995)
De Tibi a Isber. 400 años de presas históricas alicantinas

"La presa de Elche es una aportación española de primera magnitud en el siglo XVII, un siglo, por otra parte, muy escaso en construcción de obras públicas en todo el país. La de Elche puede considerarse como la primera presa bóveda en todo el mundo: presenta un perfil tan esbelto que no hubiera sido estable sin la curvatura en arco de círculo que se dio a su planta."

José Antonio Fernández Ordóñez (1984)
Catálogo de noventa presas y azudes españoles anteriores a 1900

"De allí en adelante todo son cerros coronados de piedra, cuya base por lo común es térrea, y al fenecer dexan una garganta ó profundo barranco en que se halla el pantano, el cual se compone de un murallón que en arco une los dos cerros, y tiene 100 palmos de altura, con 54 de espesor en la base, y 40 en la parte superior, donde forma una terrasa ó esplanada de 85 varas, espacio que media entre dichos cerros. Tiene también su puerta excavada en la raíz de uno de los cerros para soltar las aguas quando ha de limpiarse; pero ni es tan ancha como la del pantano de Tibi ó Alicante, ni la obra tan soberbia, bien que compuesta de sillares. Estaba abierta á la sazón, y pude entrar en aquel dilatado estanque, sin más aguas entonces que las que continuamente corren por el barranco; vi en lo interior lomas considerables de tierra, que deben disminuir la capacidad; y en el cubo ó cilindro hueco y tan alto como el murallón, varias ventanas por donde las aguas embalsadas entran y van baxando en busca del grifo ó paleta para salir á descubierto, y correr hacia las huertas. Observé también multitud de vegetales, algunos vistos ya con abundancia en los ribazos de las palmas, como la frankenia lisa, el matacán de Mompeller, la biengranada, la salicornia herbácea, varias sálsolas, teucrios y gramas."

A. J. Cavanilles (1795-1797)
Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del reino de Valencia.

Miguel Ángel Lafuente Valero
Pablo Giménez Font
Universitat d'Alacant

Pantà d'Elx (foto Miguel Lorenzo).

La disponibilitat d'aigua sempre ha sigut un factor decisiu a l'hora de desenvolupar l'activitat humana al territori. Al sud valencià, quan traspassem el gran mur de les serres subbètiques, l'aigua es converteix en un element molt més important, ja que ens trobem en un àmbit on poques vegades se superen els 300 mm de precipitacions a l'any. L'aprofitament dels escassos cursos d'aigua presents en aquestes comarques ha sigut l'objectiu principal dels agents econòmics que s'hi han establit. Per això sobre aquests cursos fluvials esquàlids, tan intermitents com irregulars, es van posar en pràctica per primera vegada els avanços tecnològics en matèria hidràulica en els segles XVI i XVII, que van permetre embassar una aigua de vital importància per a l'economia, que d'una altra manera s'hauria perdut riu avall sense ser aprofitada. Sobre una d'aquestes actuacions centrarem l'atenció en aquest capítol. Es tracta del pantà d'Elx, sobre el riu-rambla del Vinalopó, situat al nord del terme municipal d'Elx, a uns 5 km del nucli urbà. Tot i que no és la primera presa de gravetat construïda en terres valencianes, sí que presenta un nou avanç tecnològic respecte a preses més antigues com la d'Almansa o la de Tibi. Aquesta novetat es refereix a la disposició de la presa en forma d'arc a manera de volta, recolzat per un costat en una vora rocosa de la gola per la qual discorre el Vinalopó i, per l'altre, en un mur de fàbrica construït per a aquest ús. Amb això, la força de l'aigua es descarrega sobre els dos estreps, un dels quals és artificial, per la qual cosa el mur pot reduir la seua grossària i mantindre-la pràcticament sense detriment de la seua capacitat de resistència a l'espenta de les aigües retingudes.

Els orígens del projecte del pantà d'Elx, una obra tècnicament molt singular i mereixedora d'un lloc privilegiat en l'enginyeria mundial de preses, cal buscar-los en els precedents que van suposar altres artefactes hidràulics com l'embassament d'Almansa (Albacete) o el pantà de Tibi (Alacant). Tan sols cinc anys després de la finalització de les obres de l'embassament d'Almansa, el 1589, i després dels beneficis que va aportar, el Consell d'Elx va suggerir que, estancant el cabal de la Rambla del Vinalopó en alguna de les goles per les quals aquest curs fluvial salva les elevacions modestes al nord del terme municipal, es podria pal·liar l'escassetat i la irregularitat hídrica que castigaven l'agricultura de regadiu del camp d'Elx. Després de diversos informes, es va crear una comissió formada, entre d'altres, per Joanes del Temple, mestre de les obres de l'embassament d'Almansa, i per Pere Izquierdo, homòleg de Joanes en les del pantà de Tibi; eren experts locals que, amb l'aplicació de les seues innovacions tècniques en el camp de l'enginyeria, evidencien el desenvolupament important que van adquirir els coneixements endògens en matèria hidràulica al sud-est peninsular, bressol mundial dels embassaments moderns. La comissió va decidir que el millor emplaçament per a la presa d'un pantà es trobava al congost pel

Vegetació als voltants del pantà d'Elx (foto Miguel Lorenzo).

Pantà d'Elx (foto Miguel Lorenzo).

qual discorria la rambla a l'alçada del paratge denominat Castellar de la Morera, on hi havia diverses crestes rocoses en les quals recolzar els estreps de la paret, i amb unes quantes pedreres pròximes per a aportar la pedra necessària per a l'obra. Una vegada redactada la memòria, es va obtindre l'aprovació per a la construcció l'any 1590, encara que l'inici de les obres es va retardar fins al 1632 per raons diverses, com ho van ser el pressupost elevat, les dificultats que havia patit el pantà de Tibi o l'impacte agrícola que va causar al municipi l'expulsió dels moriscos el 1609. La construcció va ser dirigida per l'il·licità Miquel Sánchez i es va dur a terme en dues fases: la primera es va acabar el 1640, i una posterior ampliació va finalitzar el 1655, que va tindre un cost total de 21.000 lliures. Des d'aquesta data, la presa va patir diverses ruptures fins que l'any 1793 una successió de crescudes d'aigua importants al Vinalopó va inutilitzar la infraestructura. Després de reparar-la el 1842, la presa no ha tornat a patir danys estructurals importants, i només la ruptura periòdica de la comporta ha motivat que l'embassament es mantinguera buit durant algunes temporades.

LA PRESA: UN PATRIMONI HIDRÀULIC D'IMPORTÀNCIA INTERNACIONAL

La presa d'aquesta obra hidràulica, que tanca l'embassament pel sud, està construïda per carreus de pedra farcits d'argamassa. Amb aquesta construcció es pretenia retindre les aigües de crescuda de la Rambla del Vinalopó perquè aquests recursos foren posteriorment utilitzats per al consum industrial, el domèstic o l'agrícola de la ciutat i del terme municipal d'Elx. La seua altitud màxima ronda els 23 metres, amb una grossària a la base de 12 metres i de 9 a la culminació. L'amplària s'acosta als 75 metres. El radi de la curvatura és de 62,60 metres, la qual cosa fa que la força es distribuïsca més com a volta que com a mur. La capacitat inicial de l'embassament es pressuposava de 4 hm^3, encara que els aterraments posteriors n'han reduït la capacitat fins a situar-la en tan sols 0,4 hm^3 al principi del segle xx. A pesar de la importància del projecte, la presa mai ha tingut la utilitat que s'esperava de primeres, i problemes derivats de les ruptures contínues, el rebliment de sediments per les crescudes esporàdiques o la salinització progressiva de les aigües de la rambla han provocat que, durant moltes dècades, aquesta infraestructura haja quedat inutilitzada. En l'actualitat, com que la comporta de desguàs es troba avariada, l'aigua de l'embassament sobrepassa l'altura de la presa i aboca l'aigua per damunt d'aquesta, cosa que forma una cascada espec-

Pantà d'Elx (foto Miguel Lorenzo).

Aqüeducte dels 14 Arcs, Aspe (foto Miguel Lorenzo).

tacular la bellesa de la qual augmenta en les èpoques en què el cabal de la rambla és més gran. Tanmateix, a pesar de la contribució escassa al desenvolupament econòmic del municipi, el benefici més important que ha aportat aquesta obra ha vingut de la mà de la modificació del medi natural de la zona, ja que aquesta construcció ha permés la creació d'una làmina d'aigua de 7,1 ha en un paisatge semiàrid. Això ha motivat un gran increment en la biodiversitat de la zona, ja que a la fauna i la flora que ja hi havia en aquestes serres, s'hi ha sumat una gran varietat d'espècies vegetals i d'animals característiques de zones lacustres.

No hi ha dubte que la infraestructura més cridanera de l'entorn és el gran mur de contenció que embassa les aigües del Vinalopó, però no hem de deixar d'esmentar que els voltants del pantà tenen un patrimoni cultural valuós que envolta els intents successius d'aprofitament dels cabals d'aigua escassos que ofereix aquest territori. D'una banda, encara que molt deteriorats, podem trobar elements relacionats íntimament amb l'obra hidràulica principal, com la casa del pantaner o l'antiga central hidroelèctrica i altres construccions com la Casa de Regs i les restes d'una fàbrica de farines. Però, sens dubte, l'obra que mereixeria un esforç de conservació més gran per l'elevat grau de deteriorament és la séquia Major. Es tracta d'una conducció d'aigua construïda per a derivar les aigües de la cua del pantà i evitar-ne així la salinització per efecte de l'evaporació de la làmina d'aigua de l'embassament i per l'abocament d'aigües salobres d'unes quantes rambles que desemboquen al vas d'emmagatzemament mateix. Té un interés històric altíssim per la seua construcció tan laboriosa, amb un llit llaurat moltes vegades a la roca i amb nombrosos trams que discorren per túnels o pels aqüeductes que encara es conserven, a pesar que actualment no estan en ús. El trasllat d'aquest cabal d'aigua era la base del sistema de regadiu històric de la ciutat i la clau per a l'ordenament d'aquest territori. Inicialment, la séquia prenia l'aigua mitjançant una presa de derivació del paratge conegut com Aigua Dolça i Salà, aigües avall del pantà, on es van plantar uns exemplars interessants dels anomenats pollancres d'Elx (*Populus Euphratica*), portats de la zona del riu Eufrates. En l'actualitat, l'estat d'abandonament és notable i la seua desaparició és imminent si no es duen a terme mesures urgents per a regenerar-lo. Després de la construcció del pantà, la presa d'aigües es va traslladar un poc més al nord i, ja el 1910, se'n va fer la derivació definitiva d'aigües amunt de la cua de l'embassament, a la presa de l'antic Molí de Pavia, ja al terme d'Aspe, on naix el Canal del Desviament. La séquia Major discorre en paral·lel al llit del Vinalopó, pel marge esquerre, i es ramifica quan s'acostar a la ciutat d'Elx.

Guix i margues versicolors del Keuper, Aspe (foto Miguel Lorenzo).

Formes d'erosió per escorrentia en margues, Aspe (foto Miguel Lorenzo).

La necessitat d'aprofitar fins l'última gota d'aquest element preuat va permetre l'aparició del que s'ha convertit en el senyal d'identitat principal de la ciutat d'Elx: el palmerar. Declarat Patrimoni de la Humanitat per la UNESCO l'any 2000, té un origen lligat íntimament al complex sistema de reg d'aquest municipi. L'enginy dels agricultors il·licitans va fer que es dividiren les parcel·les en quadrats als marges de les quals es plantaven palmeres per a reduir en la mesura que fóra possible l'evaporació dels conreus de l'interior. Això era possible per la funció de pantalla vegetal protectora que feien aquestes palmeres. Dins d'aquests horts es desenvolupava un tipus d'agricultura intensiva disposada en tres estatges: conreus herbacis a l'estatge inferior, fruiters al del mig i les palmeres mateixes al superior. A causa d'una certa salinitat de les aigües procedents de la séquia Major, les espècies predominants eren les que resistien una determinada quantitat de sal en l'aigua de reg, com l'alfals, el magraner o la palmera datilera. En l'actualitat encara s'utilitzen les aigües derivades del Vinalopó per al reg dels horts, encara que l'antic sistema d'aprofitament dels horts haja quedat en desús.

ELS BENEFICIS AMBIENTALS D'UNA INFRAESTRUCTURA HUMANA

Per a parlar del medi natural d'aquest entorn, hem de començar per descriure les característiques del relleu circumdant. El pantà d'Elx es troba enclavat en una gola recorreguda pel riu-rambla del Vinalopó, que creua perpendicularment les alineacions muntanyenques que es prolonguen cap a l'est des de la serra de Crevillent. Aquests relleus són el vorell muntanyós, inici del Prebètic alacantí, que delimita la fossa intrabètica que s'eleva, amb una disposició oest-sud-oest i est-nord-est, al sud d'aquestes elevacions. El conjunt presenta una certa continuïtat, encara que els relleus comencen a descendir a mesura que discorren cap a l'est, fins a contactar amb el mar al sud de la ciutat d'Alacant. Les principals unitats que circumden el paratge són dues: pel nord, la serra del Tabaià, amb 403 m d'altitud, que és la màxima elevació del terme municipal d'Elx; i, pel sud, la serra del Castellar, molt més modesta, que serveix, amb una de les seues roques, de suport de la presa de l'embassament. A pesar de la continuïtat relativa del conjunt, el clima mediterrani semiàrid present a la zona ha possibilitat, amb les seues precipitacions puntuals exigües, però a vegades catastròfiques, l'excavació de llits de rambles abundants, com el mateix Vinalopó o les de Sant

Antoni, Grifo, Els Arcs o Barbassena. Aquestes, amb el seu gran poder erosiu a causa de la vegetació esclarissada present, han desplaçat cap a la depressió meridional una gran quantitat de materials, cosa que ha donat lloc a la formació d'un gran conjunt de ventalls al·luvials que actualment formen el camp d'Elx i que ocupen un percentatge gran de la superfície del terme municipal de la localitat.

Quant a la litologia, els afloraments miocens són els més abundants en aquestes alineacions muntanyenques, en forma de serres menudes on aquests materials recobreixen el substrat prebètic i subbètic al·lòctons. A l'àrea mateix del pantà hi ha una zona constituïda per calcàries i margocalcàries del cretaci inferior. A prop de la culminació de la serra del Tabaià, el miocé dóna pas a calcàries del cretaci superior. Però potser el sector més interessant és un aflorament important del Keuper argiloguixenc a la zona del Tabaià i el seu sector oriental, que dóna com resultat uns paratges amb colors cridaners que van des del roig fins al verd.

Cal esmentar a banda els valors ambientals que es troben presents en tot aquest entorn. La presència d'una làmina d'aigua permanent en un entorn àrid ha permés la presència d'una gran varietat d'espècies, tant vegetals com faunístiques, la qual cosa ha creat un ecosistema de gran valor que mereixeria més protecció que la que té actualment. La protecció legal de què gaudeix en aquests moments aquest àmbit és la que es deriva del fet d'aparèixer en el Catàleg de Zones Humides de la Comunitat Valenciana, amb una superfície protegida de 84,38 ha repartides entre els termes municipals d'Elx i Aspe. L'any 2008, amb la reparació de la comporta de la presa i la recuperació de la làmina d'aigua de l'embassament, es va redactar un projecte de restauració ambiental, promogut per l'Ajuntament d'Elx i pel Ministeri de Medi Ambient, que considerava altres actuacions que tendien a pal·liar la degradació i la vulnerabilitat evidents de l'entorn. Finalment, a pesar de la voluntat inicial de les administracions participants, el projecte no s'ha dut a terme. Més recentment, per corregir aquestes carències pel que fa al reconeixement i la protecció d'aquest valuós entorn, l'Ajuntament d'Elx, juntament amb l'Oficina Ambiental de la Universitat Miguel Hernández, elaboren conjuntament un estudi perquè la Conselleria de Medi Ambient atorgue al pantà d'Elx la categoria de Paratge Natural Municipal. Altres iniciatives més ambicioses, promogudes des de la Universitat d'Alacant, la Diputació Provincial i altres estaments, treballen per reforçar el paper dels embassaments d'Elx, de Tibi i de Relleu en una declaració conjunta del regadiu tradicional del sud-est peninsular com a Patrimoni de la Humanitat per part de la UNESCO. Amb això, la ciutat d'Elx optaria a la tercera declaració, després del Misteri i del Palmerar.

La vegetació de la zona té exemples interessants de formacions endèmiques, entre les quals cal esmentar les timonedes, amb espècies de gran valor com el cantauesso (*Thymus moroderi*) o la cua de gat (*Sideritis leucantha*). Als dominis on els sòls es troben menys degradats i presenten més espessor de matèria orgànica podem trobar hàbitats on conviuen arbustos com el llentiscle (*Pistacia lentiscus*), el margalló (*Chamaerops humilis*), l'arç negre (*Rhamnus lycioides*) i l'efedra (*Ephedra fragilis*). Sobre sòls més erosionats, la formació més freqüent és l'espartar, mentre que la presència de rambles amb corrents d'aigua amb alt contingut en sals ha possibilitat que hi haja espècies halòfiles en aquests espais, com les formacions de tamarigars. En total, s'han detectat vora 250 espècies de plantes, algunes de les quals estan protegides, que han fet plantejar la necessitat de crear microreserves de flora perquè augmente la protecció de les formacions vegetals.

Però, sens dubte, la gran beneficiada de la recuperació de la làmina d'aigua de l'embassament ha sigut l'avifauna. Diverses espècies d'aus aquàtiques han tornat a ocupar la cubeta de l'embassament, i diversos seguiments han constatat que l'ànec capblanc, en perill d'extinció, es torna a reproduir al paratge, així com la rosseta, amb diversos exemplars que han triat aquest entorn com a hàbitat. Altres espècies aquàtiques com ànecs capblancs, collverds, fotges vulgars i agrons blaus poden veure's sobre les aigües de l'embassament durant tot l'any. Cal destacar també la presència de rapinyaires com les àguiles marcenques, abellerols, esparvers, falcons mostatxuts, esparvers cendrosos i arpelles vulgars. Als canyissers es poden contemplar diversos passeriformes, i hi destaquen les boscarles de canyar, els balquers i els rossinyols bords.

BIBLIOGRAFIA

DE LA TORRE, A. I SANSANO, V. (1993): *El paisatge vegetal de les Serres d'Elx*, Elx, Ajuntament d'Elx.

GIL OLCINA, A. (1995): "Evolución histórica del problema del agua en los regadíos deficitarios alicantinos", en ALBEROLA, A. (ed.): *Cuatro siglos de técnica hidráulica en tierras alicantinas*, Alacant, I. C. Juan Gil-Albert, pp. 13-30.

IBARRA Y RUIZ, P. (1914): *Estudio acerca de la institución del riego en Elche. Origen de sus aguas, con exposición de antecedentes para conocer el tandeo, reparto, regadores públicos o partidores y régimen que se observa en la administración y venta de estas aguas*, Madrid, Imp. Jaime Ratés.

LÓPEZ GÓMEZ, A. (1987): *Els embassaments valencians antics*, València, COPUT, Generalitat Valenciana.

LÓPEZ GÓMEZ, , A. (1992). "Presas y canales de riego en los siglos XVI y XVII", en GIL OLCINA, A. I MORALES GIL, A. (eds.): *Hitos históricos de los regadíos españoles*, Madrid, Ministeri d'Agricultura, pp. 91-142.

MELGAREJO, J. (dir.) (2015): *Los pantanos de época moderna de la provincia de Alicante*, Alacant, Diputació d'Alacant - Institut de l'Aigua i de les Ciències Ambientals de la Universitat d'Alacant.

JAEN I URBAN, G. (1999): *D'aigua i obres hidràuliques a Elx*, Alacant, Publicacions de la Universitat d'Alacant.

El pantà d'Elx

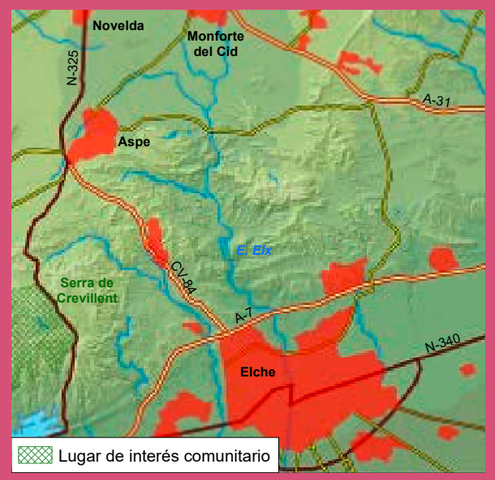

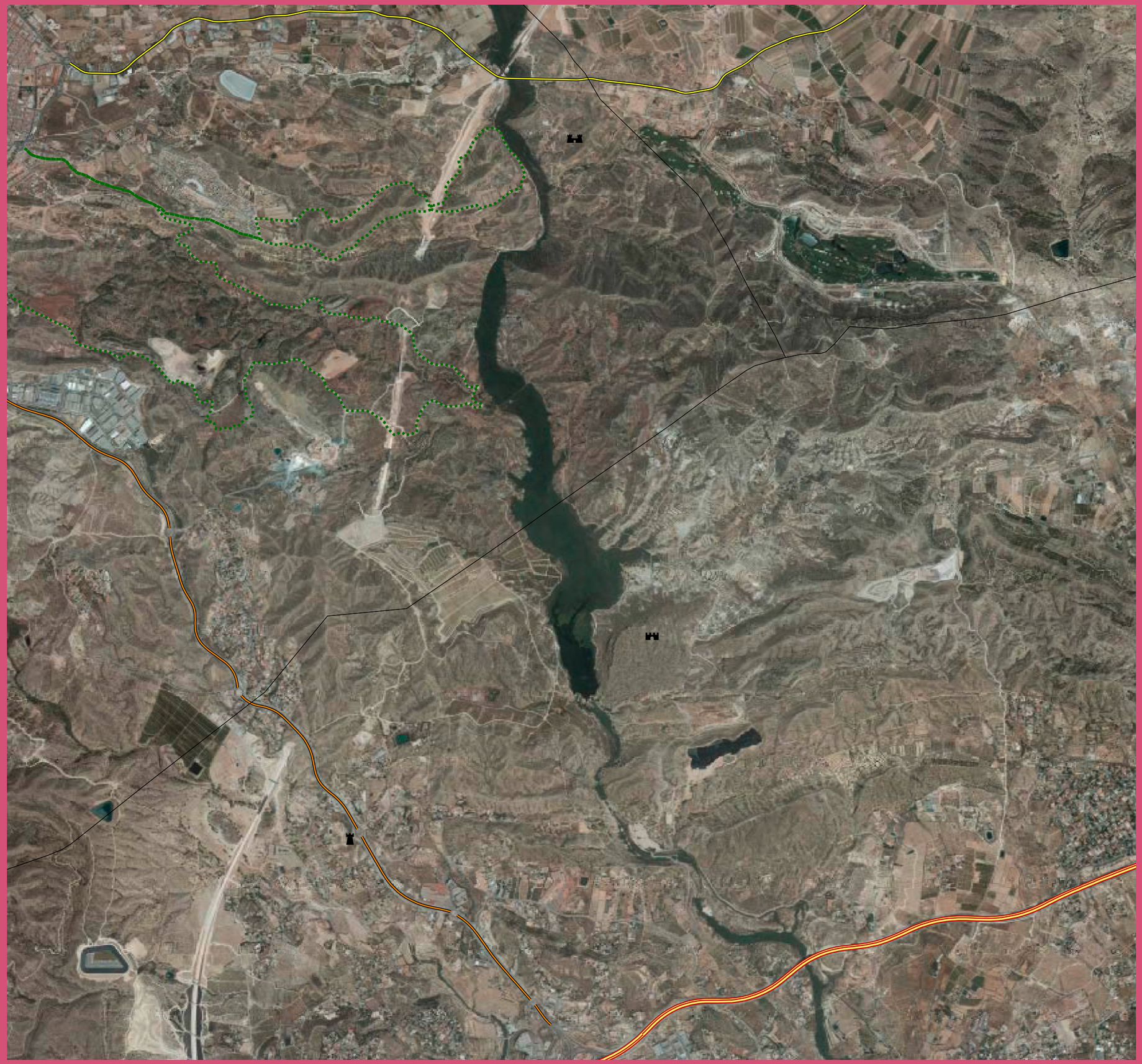

Paisatges històrics

El Pantà de Tibi

Monument de la tècnica

"Parece que la naturaleza estaba pidiendo al arte que la ayudase a contener (por medio de un murallón, situado entre lo angosto de dos montañas de piedra viva, llamado desde lo antiguo el Estrecho de Tibi) el curso de las aguas que toman su origen en las fuentes de Castalla, Tibi y Onil y de las vertientes de los montes, para que reunidas en aquel punto, formasen lo que hoy se llama Pantano de Alicante (conocido por aquí con el nombre de Pantano de Tibi) consiguiendo de este modo el riego tan necesario de toda su huerta."

Carlos Beramendi (1794)
Viage

"La presa de Tibi exhibe su masa rotunda, vieja de tres siglos y medio, con orgullo legítimo que no puede discutirle ninguna de su época. Si hoy ha perdido su primacía ante las moles de los embalses modernos, a mediados del siglo pasado aún se ponía como ejemplo de obras en su género (...). Si los regadíos levantinos prueban lo que puede el hombre en lucha con la sequía, ciertamente ninguno como el de Alicante tiene tan limpia ejecutoria por el esfuerzo de la empresa."

Antonio López Gómez (1951)
Riegos y cultivos de la Huerta de Alicante

"Puede subirse a la terrasa o esplanada en poco tiempo tomando la escalera excavada entre el monte y el murallón; pero es tan angosta, desigual y peligrosa, que solo es de uso para los acostumbrados a ella. Mas seguro aunque mas largo es el camino de las cuestas que conduce a las alturas, y desde ellas mirando hacia el pantano se descubre la vista que representa la estampa adjunta. Sus diferentes alturas y formas, la variedad de colores del terreno con la multitud de arbustos que en él crecen, amenizan el País, y lo hacen sumamente vistoso.
Como las aguas reunidas en aquella laguna provienen de las lluvias que robáron tierras en los yesares y campos de la hoya de Castalla, llegan al pantano cargadas de légamo, que precipitado en capas sucesivas forma un cortezón de muchas varas en lo interior del estanque. Este quedaría inútil en pocos años si no se limpiase con frequencia; operación peligrosa quando no se hace con el mayor de los cuidados."

J. Antonio Cavanilles (1795-1797)
Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y Frutos del Reyno de Valencia

"Si no fuera por el Pantano (...) un pantano hermoso que tenemos allá arriba en la montaña y que recoge las lluvias para los días de escasez, la miseria sería permanente aquí. Gracias a él, se puede regar cada mes, y a veces, en años lluviosos, más a menudo; y siempre es para nosotros una emoción el riego. Pero cuando falta también el Pantano, o escasea su contenido ¡adiós tierra!"

Rafael Altamira (1895)
La fiesta del agua.

Pablo Giménez Font
Benito Zaragozí Zaragozí
Institut Interuniversitari de Geografia
Universitat d'Alacant

Pantà de Tibi (foto Miguel Lorenzo).

Per a alguns autors, la presa de Tibi és, sens dubte, una de les obres d'enginyeria renaixentista més importants del món. Construït entre el 1580 i el 1594, es tracta del més antic dels embassaments moderns –és a dir, amb una planta i una alçària semblant a les preses actuals– a la qual cosa cal afegir que, actualment, encara manté la seua funcionalitat. Només aquests aspectes l'han fet mereixedor d'un reconeixement internacional important i prolongat que, tanmateix, no és proporcional pel que fa al reconeixement legislatiu. Declarat Bé d'Interés Cultural pel Decret 84/94 del Consell i inclòs en el Catàleg Valencià de Zones Humides que regula la Llei 11/94 de la Generalitat Valenciana, totes dues figures són clarament insuficients per a l'entitat del monument i de l'entorn que l'acull des de fa més de quatre segles.

L'embassament deté l'aigua que va a parar a la Foia de Castalla, delimitada per les serres del Maigmó, del Menejador, d'Onil, de l'Arguenya i de la Penya Roja i centralitzades pel riu Verd o de Montnegre. La seua localització, determinada per la tancada angosta situada entre els turons prominents del Mos del Bou i la Cresta, obeeix també a un espai de contacte progressiu entre dos ambients clarament marcats: l'ombroclima sec, on es registren precipitacions entre 400 i 600 mm anuals amb presència de nevades ocasionals i un ombroclima semiàrid, amb precipitacions inferiors a 350 mm i, per tant, amb una transició progressiva cap a l'àmbit estepari, dominat pels espartars, els conreus del secà –majoritàriament abandonats– i esguitat d'espais singulars de regadiu temporal que en les últimes dècades n'han vist distorsionada la naturalesa i la funció. La presa es localitza així en una transició ecològica cap a l'àmbit de l'aridesa, és un dels ecosistemes més singulars d'Europa i on la presència d'aigua, generalment relacionada amb la gestió tradicional d'aquest espai per part de l'home, ha generat una biodiversitat elevada i un patrimoni cultural ingent.

Les precipitacions reduïdes, els usos històrics d'aprofitament del medi i la presència de litologies formades en alguns sectors per algeps i argiles triàsiques, de vegades amb nivells elevats de salinitat, així com calcarenites i margues poc permeables, determinen poblaments vegetals oberts, si no esclarissats. En contrast, la vegetació hidròfita, dominada pels canyars, les salzedes i els tamarigars, assenyalen de manera inequívoca el curs del riu en forma de meandres i encaixat, i els verds destaquen entre els tons rogencs i ocres de les valls i dels barrancs profunds.

Aigües amunt, el riu Montnegre, fes sobre materials trencadissos i nus, serveix d'eix visual esguitat d'hortes menudes sobre terrasses fluvials, associades a algunes agrupacions de cases entre les quals destaca Montnegre de Dalt. Masies abandonades, ermites, camps de conreus en desús i restes interessants de molins donen una idea de la singularitat

Pantà de Tibi (foto Miguel Lorenzo).

del paisatge agrari tradicional, avui conservat puntualment en alguns sectors. Continuant l'ascens i internats ja en el riu, alguns elements patrimonials de gran valor anuncien la proximitat de la presa: un pont amb una inscripció cridanera en honor a Carles IV sorprén el visitant per la falta de context en un espai tan naturalitzat i fins a un cert punt agrest. La casa del pantaner i l'ermita de la Divina Pastora mostren també una arquitectura singular per la conservació excel·lent de les formes originals. S'hi capta fàcilment l'ànima d'un gravat de Laborde o de López de Enguidanos i s'hi percep el rastre de Cavanilles, Beramendi o Townsend, com a preludi del que amaga la tancada estreta per la qual el camí invita a endinsar-se. I en girar la vista, gairebé llançant-se damunt de l'espectador, més de 40 metres de muralla sòlida s'eleven imponents des de fa més de quatre segles.

UN MONUMENT TECNOLÒGIC

La monumentalitat de la presa està en consonància amb la seua antiguitat i amb la grandesa dels seus orígens. Perquè Tibi és també un testimoni del dinamisme socioeconòmic extraordinari que va viure el sud-est ibèric des del segle XIV fins al XVI. Cal remarcar que aquesta presa, com d'altres coetànies com la d'Almansa, la d'Elx o la de Relleu, es va construir per iniciativa i a costa dels municipis, de les comunitats de regants i dels senyors territorials que es beneficiaven de les seues aigües. El paper de la Corona, ostentada pels Àustria, va ser tangencial, ja que el protagonisme principal el van tindre aquestes poblacions immerses en un creixement agrari i comercial centrat en l'increment de la productivitat de conreus especialitzats i enfocats a l'exportació. Canvis que, igual que altres regions d'Itàlia o dels Països Baixos, van implicar transformacions socials, econòmiques i paisatgístiques importants.

També constitueix l'aplicació d'una innovació tècnica, iniciada a Almansa, en aprofitar les propietats de l'arc tombat per a construir parets de contenció altes i no gaire gruixudes. Aquesta revolució en l'enginyeria hidràulica va implicar que Tibi fóra, durant segles, la presa més alta del món, el model que s'havia de seguir. I el més sorprenent d'aquesta qüestió és que va ser concebuda originàriament per experts hidràulics i mestres d'obra locals, alguns dels quals apareixen en els projectes originals de diversos d'aquests pantans, que no han sigut considerats per la historiografia en la justa mesura. Sense que es conega bé el pes d'una doctrina teòrica prèvia o de l'experiència en el camp de la hidràulica, personatges com el moliner Josep Esquerdo, Pedro de Aguirre o Joanes del Temple representen les altes cotes de coneixement pràctic local que, a l'est peninsular, van repercutir en un notable progrés tècnic entre els segles XV i l'inici del XVII. El procés d'innovació es va enriquir enormement amb la participació dels Antonelli, una saga de famosos enginyers militars que van treballar al servei de la Corona entre els segles XVI i XVII. Giovanni Battista Antonelli (1528-1588) i el seu nebot Cristoforo (1550-1608) van tindre un paper protagonista en l'execució de la presa de Tibi. Cristoforo, que posteriorment projectaria l'embassament de Relleu, va dirigir les obres fins al final i va fer aportacions notables en la millora de l'estabilitat de la presa en forma d'arc. Aquest contacte entre el món de l'enginyeria i els coneixements endògens dels mestres locals representa una etapa excepcional de l'enginyeria renaixentista, amb repercussions fins als nostres dies.

Pantà de Tibi (foto Miguel Lorenzo).

Pantà de Tibi (foto Miguel Lorenzo).

UNA HISTÒRIA SINGULAR

La sol·licitud i les primeres propostes documentades van començar el 1579, amb un paper destacat, en aquell moment, dels mestres d'obra i dels tècnics locals, entre els quals destaca el moliner Pere Izquierdo o Esquerdo. El projecte va despertar ràpidament l'interés de la ciutat d'Alacant i les obres es van iniciar l'any 1580 amb grans expectatives, tal com ho narra en la seua crònica Rafael Viravens (1876):

"La primera gran piedra de este famoso estanque fue colocada el 17 de agosto de 1580 con gran pompa y magnificencia en la garganta de los montes Mos del Bou y La Cresta. Se erigió un altar, celebrándose en él la Santa Misa que fue acompañada por una capilla de música de Alicante; después procedióse a bendecir y colocar la piedra que serviría de base a la obra siendo indicada esta ceremonia por medio de ahumadas al Castillo de Santa Bárbara para que la anunciase al vecindario de Alicante y su término disparando, como lo hizo, salvas de artillería".

Tanmateix, les obres es van paralitzar aviat per raons econòmiques. La posterior reactivació del projecte, amb una intervenció de la Corona més important, va permetre la participació de tècnics prestigiosos com Giovanni Battista i Cristoforo Antonelli, Giorgio Palearo Fratino o, puntualment, Juan de Herrera i Juanelo Turriano. Després de diverses vicissituds i de discussions tècniques interessants – una bona mostra del repte a què s'enfrontaven– finalment es va imposar la idea definitiva que es va desenvolupar sota la direcció de Cristoforo Antonelli: l'aplicació de l'efecte arc permetria assolir alçàries sorprenents i una capacitat de retenció d'aigües desconeguda fins al moment. Devem als Antonelli també un material gràfic abundant –plànols, esbossos, perspectives– que gairebé permet seguir el procés de construcció de la presa i els canvis que va produir a l'horta d'Alacant (unes 3.600 ha), cap a on es dirigien les seues aigües. Aquest autèntic verger, que va captivar Cavanilles segles després, no es tractava d'una horta a l'estil de les planes al·luvials dels rius cabalosos Segura i Xúquer, que permetien conreus com l'arròs, el cànem i els cítrics. Ací l'aigua assegurava les collites de secà – alguns autors l'han definit directament com un secà millorat– cosa que ja era significativa: cereal, vinya, olivera i ametler, juntament amb alguns espais d'hortalisses i de moreres. A resguard de les gelades i amb l'aigua correctament repartida en moments clau, les collites eren reeixides i constants.

Inevitablement, en aquestes societats hidràuliques, l'aigua va cobrar un valor molt superior al de la terra. Hi havia, fins no fa massa dècades, propietaris aiguatinents, posseïdors de moltes més hores d'aigua que d'hectàrees d'horta, dedicats a vendre i especular amb les hores de reg. La construcció de la presa va obligar a harmonitzar l'interés general dels regants amb aquesta poderosa oligarquia urbana i va nàixer la dicotomia entre aigua vella i aigua nova (adscrita aquesta última a la terra), cada una amb les respectives agulles i hores. La conflictivitat hidràulica sempre va estar present, encara que al llarg de quatre segles es van idear mecanismes de regulació, adaptats a les circumstàncies de cada època, que han sigut reconeguts internacionalment per la seua eficiència.

L'any 1594, esgotats els recursos econòmics, es va donar per finalitzada la presa amb gairebé 43 m d'altura – gairebé 10 m per davall del que van projectar inicialment– un arc de 65 m de longitud i una amplària de 59 m a la coronació i només 9 m al fons de la tancada. A pesar de totes les innovacions tècniques desenvolupades en aquesta obra monumental – planta corba i alçària, preses d'aigua, sobreeixidor lateral– la neteja dels tarquims acumulats per les crescudes va ser un problema de difícil solució. En relació amb la mala evacuació de llots, la presa va patir desperfectes el 1601, que potser van estar darrere dels greus danys patits per les comportes l'any 1697, que van inutilitzar la presa. Testimonis contemporanis i posteriors opinen que es va tractar d'un atemptat derivat de la conflictivitat hidràulica, tot i que la historiografia encara no ha pogut confirmar aquest fet. La veritat és que no serà fins al final de 1738 quan es podrà emmagatzemar aigua novament, ja de manera gairebé ininterrompuda fins avui dia, excepte per avaries menors, tasques de neteja i reforços de la paret. La presa ha aconseguit resistir crescudes importants, com la del 1793, la memòria de la qual es reflecteix en una inscripció a l'estrep septentrional de la presa que recorda el nivell assolit per les aigües i dóna una idea de la cascada enorme que va haver de formar-se, sense ocasionar desperfectes importants. Va ser la presa més alta del món durant prop de tres segles, només superada durant un temps pel malaguanyat pantà de Puentes, que va retindre les aigües del riu Guadalentín entre el 1785 i el 1802. La infraestructura del pantà consta, a més, d'una sèrie d'obres secundàries que controlen i distribueixen les aigües emmagatzemades. Els assuts de Mutxamel, Sant Joan i el Campello són obres molt notables i permeten entendre

Paret del pantà de Tibi (foto ESTEPA).

també la magnitud de les crescudes ocasionals del riu. Juntament amb la xarxa complexa de séquies i de partidors, bàsicament desmantellada o entubada pel procés d'urbanització immisericorde patit per l'horta d'Alacant, aportava i aporta al conjunt un gran valor patrimonial.

Pantà de Tibi (foto ESTEPA).

UN PAISATGE PER DESCOBRIR

El pantà és un ecosistema artificial i el riu de Montnegre és un dels exemples més antics de riu completament estancat. Però els seus més de quatre segles d'existència aporten al medi avantatges ecològics indubtables. La presència d'una llacuna d'aigua permanent ha enriquit el mosaic d'ambients que podem trobar als voltants del pantà, dominat per pinedes, penyals verticals, barrancs, omedes i canyars junt amb hortes menudes. Les aigües del pantà, caracteritzades per una tonalitat variable de verds foscos, de vegades turquesa i blaus profunds, quan no negres, destaquen en el contacte abrupte amb les vores rocoses. Quan s'arriba a la presa i a l'abisme que l'acompanya al parament aigua avall, la perspectiva s'obri per a oferir un territori on l'aigua ha determinat paisatges d'hortes singulars connectades pel riu i les seues séquies i per barrancs profunds, en un entorn marcat per l'aridesa.

Juntament amb aquests valors ambientals i paisatgístics, la monumentalitat de la presa amaga també en el seu entorn un patrimoni associat d'un valor enorme i una multitud de detalls per a descobrir. Juntament amb la casa del pantaner, l'ermita i el pont són de visita obligada les cases dels obrers, amb la font i el llavador del pantà i una inscripció d'estil neoclàssic commemorativa de la construcció d'aquesta font, el 1795. A la tancada, juntament amb les galeries imponents on es duien a terme les perilloses operacions de desguàs, es pot observar el traçat de la séquia dels Enamorats, que transcorre penjada i parcialment amagada a la roca i que pareix tindre un origen romà, quan es van canalitzar les aigües provinents de la Font de l'Alcornia.

L'ascens per l'escala, tallada a la pedra al final del segle XVIII, resulta una experiència emocionant que permet observar la paret en tota la seua dimensió. En la culminació, al costat del senyal que indica el nivell que van assolir les aigües en la riuada de la nit del 7 al 8 de setembre del 1793, es pot observar també una placa commemorativa de la visita del ministre Rafael Gasset l'any 1900, amb motiu de la inauguració de les obres de recreixement i modificació de la galeria de desguàs projectades per l'enginyer Próspero Lafarga. Va ser una de les últimes obres d'entitat realitzades a la presa que, amb quatre segles d'existència, ostenta el títol de l'embassament en funcionament més antic d'Europa i el precursor de les preses modernes.

BIBLIOGRAFIA

ALBEROLA, A. (1994): *El pantano de Tibi y el sistema de riegos en la huerta de Alicante*, Alacant, I. C. "Juan Gil-Albert".

ALBEROLA, A. (ed.) (1995): *Cuatro siglos de técnica hidráulica en tierras alicantinas*, Alacant, I. C. "Juan Gil-Albert".

CAMARERO, E.; BEVIÀ, M. i BEVIÀ, J.F. (1989): *Tibi, un pantano singular*, València, Conselleria d'Infraestructures i Transport.

GIMÉNEZ FONT, P. (2015): "Una síntesis sobre la singularidad e importancia histórica de los pantanos de época moderna" en MELGAREJO, J. (dir.): *Los pantanos de época moderna de la provincia de Alicante*, Alacant, Diputació d'Alacant – Institut de l'Aigua i de les Ciències Ambientals de la Universitat d'Alacant, pp. 30-48.

LÓPEZ GÓMEZ, A. (1996): *Els embassaments valencians antics*, València, C.O.P.U.T, Generalitat Valenciana.

El Pantà de Tibi

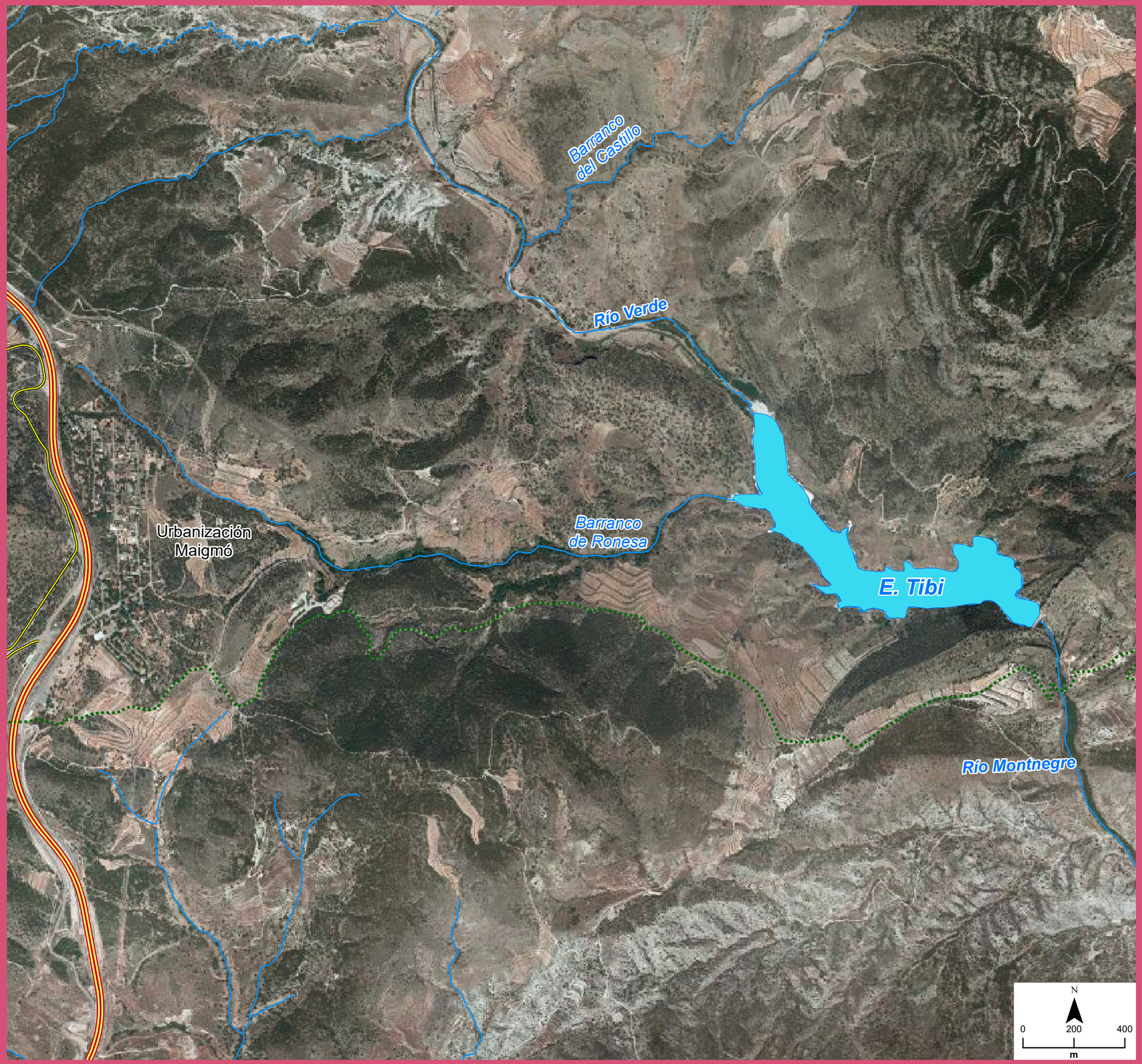

Paisatges històrics

El Pantà de Relleu

El secret de la muntanya

"Lo lloch hon se vol fer dit pantano es molt comodo y capaç per a ferse aquell en tal manera que les mateixes montañes seran strep de la mateixa obra y aixi ab mes fortalea se podra fer y ab meñs gasto, per ço que ell testimoni ha vist que dit puesto esta de tal manera que en tot lo present regne ni haja altre tant bo, perque les vertents son moltes y molt bones per a recollir molta aygua y les peñes molt groces, altes y amples y forts per a recollir dita aygua"

Cristobal Antonelli (1607)
Manuscrit conservat a l'Arxiu de la Corona d'Aragó

"Lleno de aguas azuladas y limpias: un lago suizo en pequeño, salvo la vegetación, que debía fomentar el Sindicato. Vertientes fértiles. Repliegues en las laderas, cabos, ensenadas. Vertiente izquierda nivelada al mar, más accesible para poder llegar al Estrecho y poder descender. Camino por la orilla de ese brazo izquierdo, casi llano, antes de llegar a la pared, un cabo y sobre él, plazuela y casita en el porvenir."

Eduardo Soler y Pérez (1891)
Excursiones y viajes. Manuscrit conservat a l'Arxiu de la Diputació d'Alacant

"A la cua del pantà vaig trobar una barqueta senzilla de fusta que es bressava entre un canyar. Vaig aconseguir agafar la maroma i m'hi vaig embarcar per arribar a la paret del pantà i veure la situació de la construcció. Remava silent, amb una cadència tranquila i aprofitant els petits marors que anava fent. Remava i m'endinsava en una boirina que s'alçava d'aquella superficie lacustre i que m'engolia en la incertesa de no saber la distància que em restava per arribar-hi. De sobte, va aparèixer davant meu el meu objectiu, una paret sòlida i gruixuda al peu de la qual vaig observar unes escales que em menarien a dalt de tot. De la presa estant vaig observar l'abruptesa del lloc on s'havia encaixonat l'embassament. Un indret en forma d'embut que anava estretint-se fins a la presa, a partir de la qual hi havia un precipici angost i profund presidit per dos espadats de pedra, un cingle pregon el final de la qual ni s'intuïa."

Jaume Silvestre (2014)
"L'home mort" (*Per un moment tot m'ha fet por*)

"Dexó la naturaleza una graciosa calle de media legua de largo, a otra media de Relleu, entre dos tierras que se van alargando a compás, cosa de dos varas la una de la otra, pero tan enrriscadas y altas, que se pierden de vista sus cumbres. Por esta tan profunda y estrecha calle, que parece labrada a plomo y cordel, corre un Riachuelo, y se crian infinitos venados, cabras monteses, y palomos silvestres, de que se forma un amenisimo parayso para el gusto humano."

Gaspar Escolano (1610-1611)
Décadas

Pablo Giménez Font
Institut Interuniversitari de Geografia
Universitat d'Alacant

Serra d'Orxeta (foto Miguel Lorenzo).

El pantà de Relleu i l'estret que el tanca representen un dels llocs més fascinants i desconeguts de la Comunitat Valenciana. Des que al principi del segle XVII Gaspar Escolano es va referir a les virtuts d'aquest "amenisimo parayso", no s'han trobat referències sobre aquest lloc on es va erigir, en un moment indeterminat d'aquesta centúria, una muralla sòlida que finalment seria, durant segles, la presa més esvelta del món. Fins mitjan segle XIX, cap altra presa va ser tan alta i tan estreta com la de Relleu, i encara així es va mantindre sumida en un oblit sorprenent per part d'erudits i de viatgers que tant van ajudar a conèixer les excel·lències del regadiu peninsular. Cavanilles, referent per a la gran part d'aquests, no va tindre l'oportunitat de visitar-lo i s'hi va referir, però li va adjudicar una categoria menor que a la dels embassaments de Tibi o d'Elx. Potser, amb això, va condemnar involuntàriament a l'ostracisme una obra monumental i única, en la qual la tècnica i l'espai s'integren per conformar un espai molt singular i sorprenent.

UN LLOC INHÒSPIT I INACCESSIBLE

L'entorn del pantà de Relleu crida l'atenció poderosament perquè, encara que es tracta d'un espai bàsicament artificial, resulta especialment inhòspit per a l'ésser humà. Sempre ho ha sigut, tant per als seus creadors, els regants de la Vila Joiosa que accedien des d'Orxeta, com per als habitants de Relleu, que sempre han viscut d'esquena al pantà, perquè el consideraven des de l'inici un lloc perillós i alié. A diferència d'altres pantans, com el d'Almansa, el d'Elx i el de Tibi, l'accés a la base de la presa era una operació complexa, per a la qual es requerien cordes i escales per a descendir els últims metres per les parets verticals de la tancada, que a la base no té més de dos metres d'ample. Les tasques de manteniment, per tant, eren complexes i perilloses en aquell lloc estret i profund, on no arriben els raigs del sol i on el goteig provinent de les fugues de la presa era continu.

Per la cua, partint des de Relleu, les parets abruptes també obligaven a donar un volta per poder arribar a la culminació de la presa, o bé requerien una barcassa per a arribar a la paret a través de les aigües fosques retingudes. L'encaixament de la gola, localitzada a les entranyes de la serra del Pantà, el convertien en un espai lúgubre i poc airejat, on les boirines que suposadament provocaven febres terçanes eren comunes i convertien l'espai en un lloc gairebé maleït.

Des dels orígens, al principi del segle XVII, el poble de Relleu es va oposar a la construcció d'una presa que, seguint el model desenvo-

Embassament del Amadorio (foto Miguel Lorenzo).

lupat a Tibi, va ser promoguda per una vila reial en un terme diferent del seu. Al sociocentrisme lògic de la població d'interior se sumava sobretot la por de la malària, una malaltia secular que s'associava a les aigües estancades. Cavanilles, encara que no va visitar el pantà, era coneixedor d'aquest perill i en les seues *Observaciones* va arribar a postular-se a favor de la població de Relleu quan opinava que "la salud de los hombres ha de ser siempre la ley principal: cuanto le daña debe excusarse". En aquell lloc només residia, ocasionalment, el pantaner, una persona encarregada del manteniment i de la vigilància de la presa; una tasca per a la qual disposava d'un habitacle menut en un dels vessants des del qual, a través d'una finestra menuda, observava el pantà fora de perill.

Diverses vegades van amenaçar els de Relleu de volar la presa "amb un barril de pólvora" i el rebuig va perdurar fins que, en les primeres dècades del segle xx, no va començar a parlar-se de substituir aquest embassament per un altre aigües avall, que finalment seria el d'Amadòrio (1947-1957), avui en funcionament. En aquells temps, les debilitats principals del pantà ja eren difícilment superables. El riu Amadòrio ha tingut sempre estiatges marcats i un cabal escàs, a la qual cosa calia sumar els greus problemes de filtracions que tenia la roca calcària sobre la qual es disposava la paret. Juntament amb això, la càrrega sòlida que ocasionalment portava l'aigua de crescuda produïa problemes de rebliment importants, ja que els sistemes de neteja eren deficients. Això era una cosa molt comuna als embassaments de l'època, que, fins i tot quan eren tècnicament revolucionaris per la planta en arc, no van aconseguir solucionar de manera eficient el problema dels aterraments.

Concretament, l'operació a l'embassament de Relleu era també coneguda com "lo de l'home mort". Consistia a obrir la comporta de taulers que contenien la càrrega sòlida del fons, però moltes vegades era necessari accedir-hi directament, despenjant-se amb cordes, fins a la galeria per a serrar la comporta i facilitar-ne l'obertura, que es feia de manera sobtada i violenta. En aquests casos, calia escapar amb habilitat i rapidesa per evitar ser arrossegats per la massa fangosa que vomitava el pantà i, de vegades, va haver-hi accidents mortals. L'últim conegut va ocórrer al maig del 1927, encara que en aquell moment calia desencaixar les comportes de regadiu: el cadàver del pantaner es va trobar a més d'un quilòmetre aigües avall de la presa i el pantà va quedar buit a les portes de l'estiu.

Amb aquestes dificultats, el vas del pantà, que inicialment era un canó profund cobert per més de 30 m d'aigua fosca i succinta, va anar cobrint-se progressivament de sediments fins a convertir el lloc en una vall de fons pla i habitualment sec. Alguns autors consideren que aquest rebliment ràpid, amb notícies documentades ja el 1717, ha ajudat a l'estabilitat de la paret i ha obligat, tanmateix, a acréixer-la diverses vegades.

HISTÒRIA I SINGULARITAT TÈCNICA

Fins fa uns anys, els orígens del pantà de Relleu eren pràcticament desconeguts, de manera que se'l considerava un embassament projectat en el segle xvii i construït al final del xviii. A pesar de la singularitat tècnica, l'autoria del projecte continuava sent anònima. Aquest fet, juntament amb els errors de datació i l'abandonament durant el segle xx, li van restar protagonisme en la historiografia moderna. Tanmateix, en els últims anys s'ha avançat en el coneixement d'aquesta infraestructura,

Embassament del Amadorio (foto Miguel Lorenzo).

Pantà de Relleu (foto Miguel Lorenzo).

cosa que ha permés entendre-la en la seua dimensió completa dins de la història mundial de les preses en general i del regadiu peninsular en particular.

El projecte va ser promogut pels regants de la Vila Joiosa, on desemboca l'Amadòrio i on es va desenvolupar un paisatge agrari de regadiu molt semblant al de l'horta d'Alacant, amb predomini de secans millorats i de conreus comercials. Els paral·lelismes amb Tibi són majors, si és possible, quan es va saber que el projecte datava del 1607 i que l'autoria es devia a Cristoforo Antonelli, un enginyer italià famós vinculat a la projecció i a la construcció de la primera presa. De fet, per a nombrosos autors, Relleu representa una versió millorada de Tibi, ja que es va construir una paret arquejada però de grossària uniforme, sense atalussat, que recordava aquest efecte aconseguit per les voltes. Aquest fet, juntament amb la tancada estreta on es va construir, permetia altures elevades i parets relativament estretes, per la qual cosa és possible que originàriament es pensara en una altura, fins i tot, superior a l'actual. Tanmateix, el projecte original és encara un misteri: va ser l'última obra d'Antonelli, que va morir mesos després dels seus treballs a Relleu.

Les expectatives creades per la construcció del pantà van ser molt altes, ja que no només es pretenia assegurar les collites, sinó directament duplicar la superfície de regadiu i, per això, el retard en la construcció va esdevenir un greu problema per a la població costanera. Quan per fi es va concedir el privilegi reial per a edificar-lo, donat a Aranjuez el 8 de maig de 1653, es va produir el que és conegut com "miracle de les Llàgrimes", quan la imatge de Santa Marta, patrona de la Vila, va plorar. Avui encara és una festa local important, encara que molts vilers desconeixen les raons del suposat miracle, ben representatiu de la transcendència que antigament va tindre la construcció del pantà.

En la dècada del 1680, el pantà ja era funcional, però els problemes provocats per la retenció de fangs i de tarquims van obligar a recréixer la presa un segle després: dels 24,5 m inicials l'alçària es va incrementar fins als 29 m en la dècada del 1770 i posteriorment, cap al 1879, noves obres la van augmentar fins als gairebé 32 m actuals. Va ser una lluita debades contra l'acumulació de fangs, però la presa va funcionar fins que el pantà d'Amadòrio no va començar a retindre aigua, en la dècada del 1950. Del final del segle XIX prové una fotografia famosa feta per Leopoldo Soler y Pérez, que mostra l'embassament en actiu i a vessar d'aigua. Durant l'any, les pluges tardorenques sobre la conca que vessa del riu Amadòrio omplien el pantà amb facilitat i les aigües sobreeixien per la coronació de la presa, tal com ocorre encara en l'actualitat. Aigües avall, a l'eixida de la gola de l'estret del Pantà i a la confluència amb el riu de Sella, en la cua del pantà actual, un sistema d'assuts complex que avui dormen sota les aigües, repartien el reg cap a l'horta de la Vila Joiosa. L'abandonament de la presa en va suposar també el deteriorament imparable, que avui resulta certament alarmant.

UN PAISATGE PER DESCOBRIR

Com que es tracta d'un monument prou desconegut per al gran públic i sense protecció –està registrat en el Catàleg de Zones Humides valencià, però encara ni tan sols és Bé d'Interés Cultural– la presa està escassament senyalitzada i l'accés, a través d'un espai poc humanitzat, té un component suggestiu de viatge en el temps.

Convé fer la ruta a peu des de la cua del pantà, començant per internar-se pel vas del pantà. Habitualment sec, és possible acostar-se a la paret a través d'una plana extensa de tarquim compacte on, segons l'estació de l'any en què es faça la visita, podrem trobar formacions vegetals en diversos estats fenològics i processos geomorfològics interessants. Ocasionalment, es desenvolupa una colònia extensa d'*Aster squamatus*, una planta invasora procedent d'Amèrica del Sud, que ocupa tot el pla i aporta un color rogenc singular que simula una làmina d'aigua. Altres vegades, es poden apreciar formacions circulars, a manera de dolines incipients, que anuncien subsidències menudes provocades per la circulació subàlvia que transita per l'interior del pantà. Tanmateix, la circulació a peu no és perillosa, encara que ha d'evitar-se l'accés motoritzat. En arribar a la paret, el contrast entre aigües amunt i aigües avall és espectacular, ja que s'obri el profund i encaixat estret del Pantà en tota la seua esplendor. Als voltants de la presa hi ha nombrosos detalls sobre els quals convé detindre's. A l'estrep septentrional, una escala tallada a la pedra permet descendir fins als voltants de la galeria que conté els mecanismes d'obertura

Pantà de Relleu (foto Miguel Lorenzo).

de comportes. Des d'allà es contemplen més de 25 m d'altura de la presa i les diverses fases de recreixement, però la distància al fons de l'estret, inaccessible sense cordes, només pot intuir-se si es llança una pedra. En aquest moment, a uns set metres del llit ocult i polit de la gola, l'espectador pot imaginar les dificultats que va haver de suposar per als pedrapiquers i per als obrers construir una muralla semblant en aquestes profunditats.

Estret del riu Amadorio, aigües avall del Pantà de Relleu (foto Miguel Lorenzo).

Vegetació al pantà de Relleu (foto Miguel Lorenzo).

De tornada, els escalons esculpits a la roca continuen una vegada passada la culminació de la presa i és recomanable acostar-se cap a una cornisa pròxima des de la qual s'observa tant el recorregut de l'estret com la presa en tota la seua magnitud. Convé aleshores tindre present la imatge captada fa 120 anys per Leopoldo Soler y Pérez per valorar els canvis patits pel pantà. De tornada, al marge dret, es pot visitar una presa menuda reblida que desviava les aigües del barranc dels Fassamais i la casa del pantaner, una construcció voltada interessant que pareix mostrar-se tal com la van edificar en el segle XVII. A través de la casa es pot seguir un camí carreter de tornada, en el qual podran observar-se restes de carreus abandonats durant alguna de les obres de la presa al llarg de tres segles. Es tracta d'un període que pareix haver quedat fossilitzat en aquest paratge tan singular com inhòspit en el qual dormen les aigües.

BIBLIOGRAFIA

ALBEROLA, A. (ed.) (1995): *Cuatro siglos de técnica hidráulica en tierras alicantinas*, Alacant, Instituto Alicantino de Cultura Juan Gil-Albert.

GIMÉNEZ FONT, P. (2003): "El Pantano de Relleu y el riego de la huerta de Villajoyosa (1653-1879)", *Investigaciones Geográficas*, 30, 97-118.

GIMÉNEZ FONT, P. (2015): "Obras hidráulicas y transformaciones del paisaje en la cuenca del Riu Amadorio", en HERMOSILLA, J. (dir.): *Los regadíos tradicionales de la Marina Baixa: la cuenca del Río Amadorio*, València, Departament de Geografia, Universitat de València, Colección Regadíos Históricos Valencianos, pp. 33-40.

LÓPEZ GÓMEZ, A. (1996): *Els embassaments valencians antics*, València, C.O.P.U.T, Generalitat Valenciana.

MELGAREJO, J. (dir.) (2015): *Los pantanos de época moderna de la provincia de Alicante*, Alacant, Diputació d'Alacant – Institut de l'Aigua i de les Ciències Ambientals de la Universitat d'Alacant.

El Pantà de Relleu

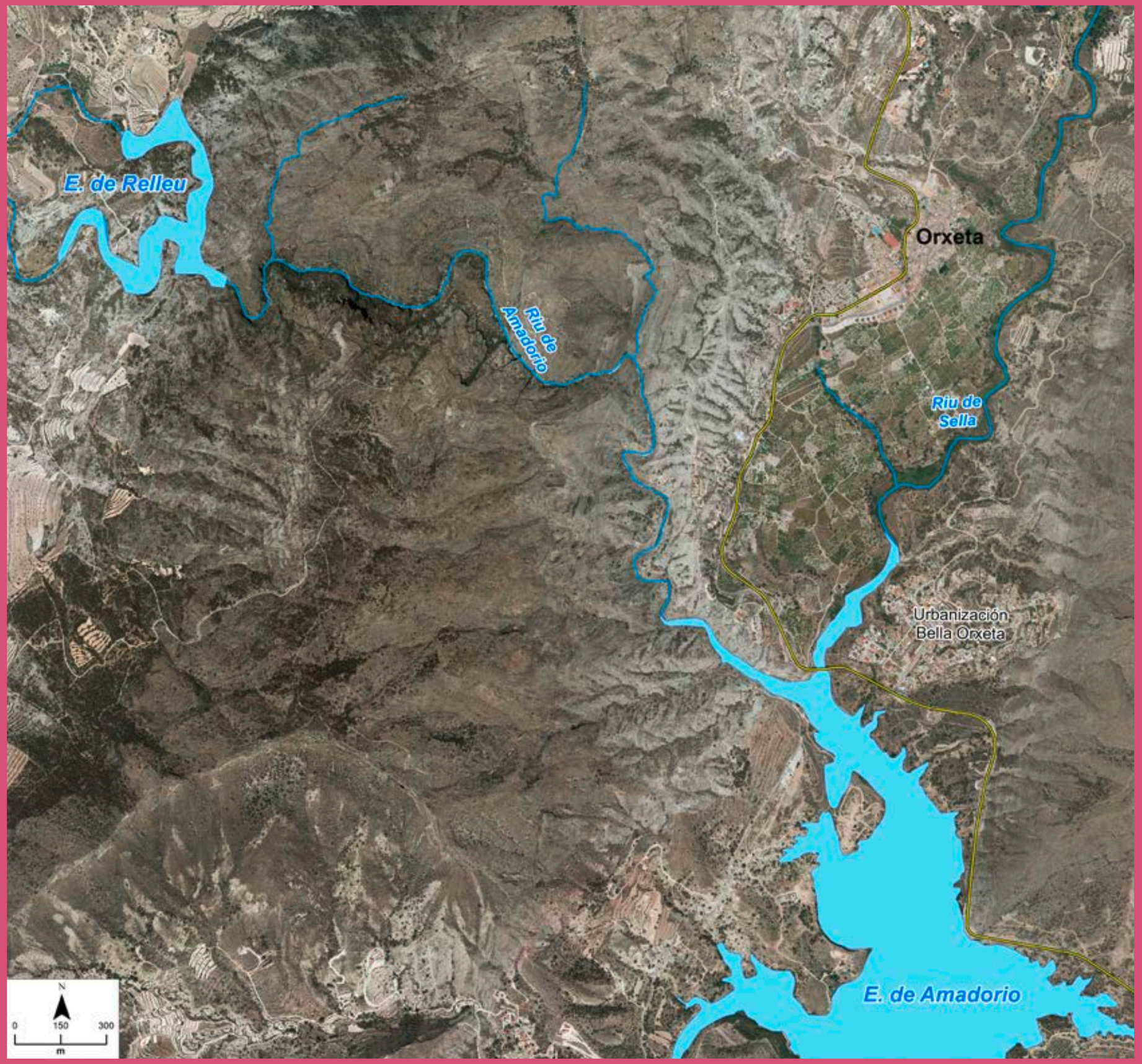

Paisatges de muntanya i forestals

376 El Caroig-La Muela de Cortes
386 Aitana
394 La Tinença de Benifassà
404 Serra de Mariola
412 El Massís del Mondúver
420 El Calderón
426 Serra del Benicadell
434 El Montgó
444 La Serra Calderona
452 L'eix Alcoi-Gandia
460 El Carrascal de la Font Roja
470 El Circ de la Safor
478 Suredes de la Serra d'Espadà
486 El Puig Campana

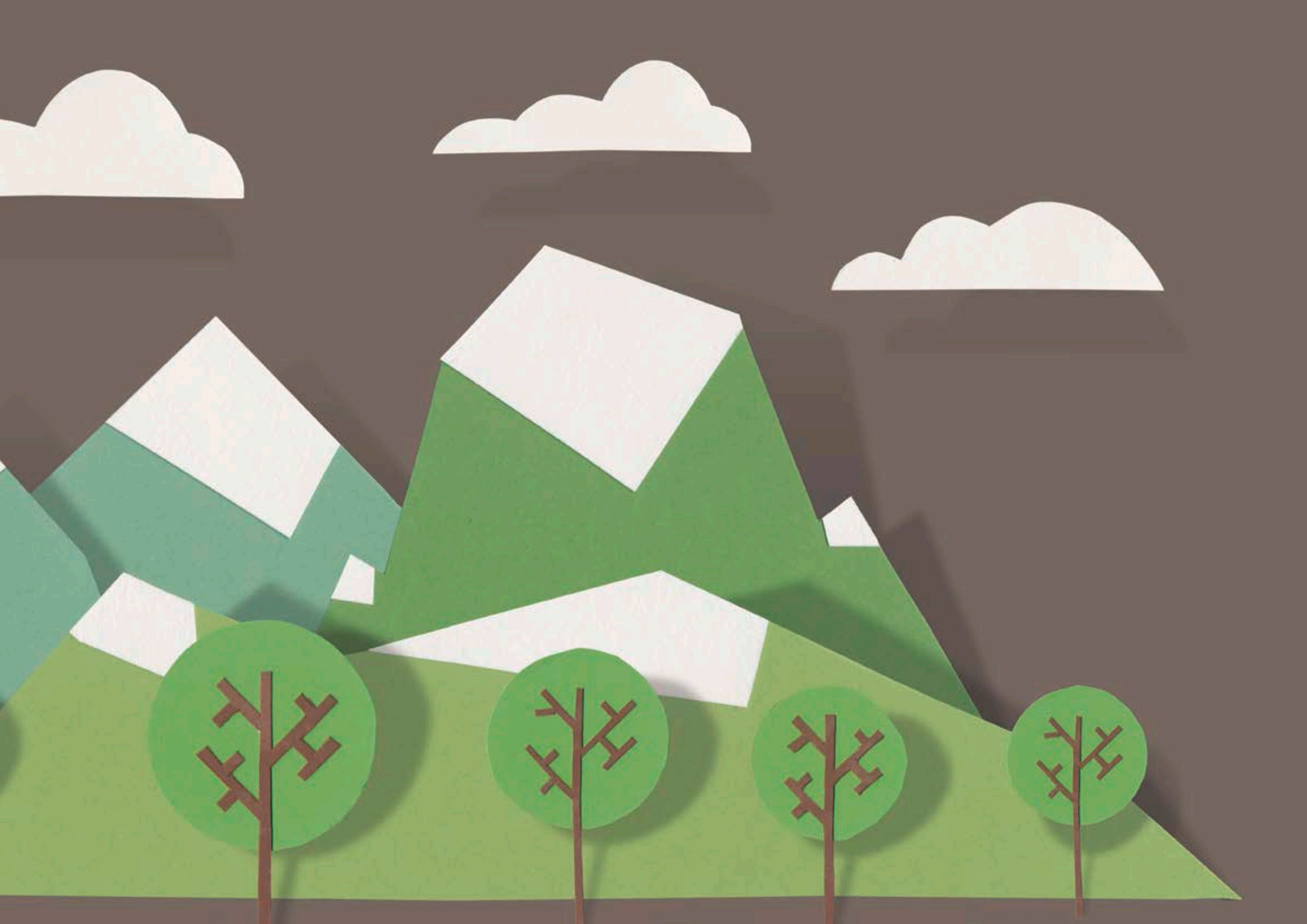

Paisatges de muntanya i forestals

El Caroig - La Muela de Cortes

El paradigma del relleu tabular i els deserts humans

"Hermoso conjunto cuyo centro es el Júcar, y en el cual el pueblo de Cortes, la mancha oscura de sus huertas contiguas y el salto de agua con los accidentes que le rodean, sirven para aumentarla. Faltaran, y quedaría aquella gigantesca disposición de masas alineadas á lo largo del río con éste ora visto, ora oculto, y el todo destacándose sobre el fondo limpio y lleno de luz de un horizonte tranquilo, motivos suficientes para la contemplación y la admiración se mezclaran, absorbiendo el espíritu todo, el cual no tiene ante sí el río plácido, de orillas bajas y ancha corriente, como en Antella, ó el ya un tanto limitado por colinas recortadas, como en Tous, sino otro, hundido en las angosturas de los altos muros, á trechos resaltadas sus aguas con la luz solar, casi siempre en la sombra y con veloz corriente, entremezclada de peñascos desprendidos de los lazos de los cintos, al caer arrastrados por las lluvias, los bancos horizontales de margas que les sirven de apoyo".

Eduardo Soler (1906)
Por el Júcar

La aridez de un duro relieve sometido a los rigores del clima continental ha impedido, de antiguo, la implantación de asentamientos humanos numerosos. Escasas poblaciones, distanciadas y mal comunicadas entre sí, se cobijan en los valles más bajos y periféricos, dispersándose el resto de sus habitantes en aislados caseríos, en la actualidad prácticamente abandonados. En toda su extensión, dentro de los límites anteriormente prefijados, la plataforma del Caroig ostenta la demografía más deprimida de las tierras valencianas".

Rafael Cebrián (1983)
Montañas Valencianas

"Hállase Caroche como en el centro de un desierto, y sobresale entre las montañas que lo cercan. A quatro y seis leguas de distancia parece mayor su altura que en las inmediaciones; semejante en esto á Peñagolosa, y en quedar su cumbre muchas veces ocultada entre las nubes. Esta debió ser en otro tiempo redondeada, porque el monte entero es de naturaleza caliza; hoy presenta una llanura con algunas lomas, y tal qual monumento de haber sido mayor su elevación en otros siglos [...]

Al sur de aquella explanada natural hay precipicios y cortes perpendiculares de muchas varas; por las demás empiezan cuestas suaves que siguen hasta las raíces ".

A. J. Cavanilles (1795-1797)
Observaciones sobre el Reyno de Valencia

Jorge Hermosilla Pla
Emilio Iranzo García
Departament de Geografia
Universitat de València

El conjunt format pel Caroig i la Muela de Cortes constitueixen una vasta extensió de terres muntanyenques; un paradís ecològic desafortunadament afectat pels incendis forestals reiterats. Les seues característiques geomorfològiques, botàniques i humanes ens ofereixen uns paisatges aspres, insípids i deshumanitzats alhora que bells i muntesos, carregats de vida vegetal i animal. És el pic del Caroig (1.126 m) el punt més elevat d'un immens massís amb el mateix nom, del qual forma part la formidable Muela de Cortes. Antoni Josep Cavanilles considerava el Caroig, per la seua localització i el seu caràcter, com a "centro y punto de unión de los montes esparcidos por todo el reyno de Valencia"; i no s'equivocava, perquè hi conflueixen els relleus ibèrics procedents del nord-oest amb les serres prebètiques que pel sud-oest penetren en terres valencianes.

UNA EXTENSA PLATAFORMA CALCÀRIA

El massís del Caroig i la Muela de Cortes conformen un extens relleu tabular, localitzat al sud-oest de la província de València. Aquest conjunt muntanyós està ben delimitat per una sèrie de fosses i cursos d'aigua, com són el riu Xúquer i el seu canyó al nord i nord-est, la Canal de Navarrés a l'est, el Valle de Cofrentes-Ayora a l'oest i la vall de Montesa al sud.

Estructuralment, el massís i la mola es presenten com una enorme plataforma cretàcica, de 45 km de longitud de nord a sud i 35 km d'amplària d'est a oest, en la qual els materials són predominantment calcaris (ROSSELLÓ, 1995). No obstant això, afloren als seus marges els algeps i les argiles del Keuper, materials menys permeables, que pel fet de situar-se en els estrats inferiors expliquen l'abundància de fonts i brolladors. Encara que la Muela de Cortes posseeix una topografia més regular, cap al sud la resta del conjunt és un poc més complex. El modelatge càrstic i l'erosió diferencial de les aigües d'escorrentia han propiciat un paisatge agrest, en el qual alternen blocs elevats i barrancs profunds.

El sòlid i extens massís calcari del Caroig, en el qual s'inclou la Muela de Cortes, constitueix un dels últims contraforts del Sistema Ibèric. Pertany, per tant, a l'anomenat sector valencià de la Serralada Ibèrica, formacions alpines marginals d'envergadura moderada. Queda delimitat per la isohipsa de 400 metres, encara que els relleus s'alcen per l'oest fins als 900 metres (1.126 m al cim del Caroig). L'orogènia alpina del mitjan Terciari és responsable de les estructures principals del paisatge actual. Els moviments tectònics van propiciar fases compressives i distensives, que es manifesten per mitjà de la formació de fosses i l'alçament de blocs amb escarpes.

La Muela de Cortes constitueix un relleu tabular extens quasi sense deformació tectònica ni plegaments. Es compon de calcàries i dolomies del Cretaci superior i bascula lleugerament cap a l'est (PÉREZ CUEVA, 2000). El punt més elevat és el Cinto Cabra (1.017 m), mentre que les cotes menors es xifren al voltant dels 530 m a les proximitats de Bicorp. La mola té un sector de topografia plana o lleugerament ondulada i uns vorells molt abarrancats, resultat de l'erosió regressiva dels cursos d'aigua que drenen cap al Xúquer. Al nord la mola limita amb la vall del Xúquer, unitat de relleu singular que engloba un espectacular congost i massissos menuts i serres interiors. Les fosses de Sácaras i el barranc de Llatoneros marquen al sud la diferència entre la Muela de Cortes de la resta del conjunt del Caroig.

A mesura que ens desplacem cap al sud, la topografia es complica pel contacte amb els relleus bètics. Els cursos d'aigua erosionen i s'encaixen per a individualitzar altiplans menuts i moles menudes, que conformen una fisiografia de tipus penya-segat-talús. Ací s'originen nombrosos afluents del Xúquer com la rambla Molinera, denominada aigües avall riu Frailes, que conflueix amb el riu Ludey i amb molts altres barrancs que donen lloc al riu Cazuma, el riu Grande i el riu Bolbaite. Cap al sud del pic Caroig, el Peñón de los Machos s'eleva fins a 1.092 metres d'altitud, i mostra un vessant meridional molt escarpat. El límit sud del massís del Caroig queda establit pels relleus de la serra d'Enguera (pic Gallinero 1.073 m), que comença a mostrar algunes característiques bètiques.

Rambla del Tambuc. Bicorp (foto Adela Talavera).

Vista aèria de El Caroig-La Muela de Cortes (foto ESTEPA).

RIQUESA AMBIENTAL ENTRE MOLES, PENYA-SEGATS, BARRANCS I AIGUA

La geologia del conjunt format pel Caroig i la Muela de Cortes i els seus trets climàtics han propiciat processos càrstics, que donen lloc a uns paisatges de formes singulars i de molta riquesa ecològica. A més, els afloraments d'algeps i margues versicolors del Keuper incrementen la varietat cromàtica del paisatge. El carst, procés de meteorització química per dissolució de la roca calcària en contacte amb l'aigua, perfora el penyal i dóna lloc a una multitud d'abrics, coves i avencs; a través de coves i avencs s'infiltren les aigües i omplin l'aqüífer ingent que constitueix el massís del Caroig.

Penyal i aigua són les peces clau en la configuració d'enclavaments botànics i reductes de primer ordre per a la fauna. Els múltiples afloraments d'aigua en brolladors de vessant i de fons de vall han propiciat l'organització de les aigües cristal·lines en barrancs frescos, reductes de vida amb un valor ecològic i paisatgístic formidable. Cavanilles comparava el conjunt del Caroig amb un desert, més humà que natural, ja que hi abunden en els paisatges "las nieblas, las fuentes y los cursos de agua". No obstant això, en l'actualitat, la cobertura vegetal del Caroig i la Muela de Cortes està molt degradada com a conseqüència dels incendis forestals reiterats i de pràctiques humanes inadequades (ALMERICH, CRUZ I TORTOSA, 2001).

El clima de l'àrea és de tipus mediterrani, amb el tret específic de pluges hivernals moderades i amb unes pluges primaverals i sobretot tardorenques més abundants. La situació geogràfica del Caroig, intermèdia entre el clima de plana litoral i el de l'altiplà, propicia un clima mediterrani de transició. Els valors de precipitació total anual són un poc superiors als 500 mm. D'altra banda, les temperatures també presenten trets de transició, amb importants contrastos tèrmics entre l'estiu i l'hivern. Els hiverns tenen 15 o 20 dies de gelada que condiciona l'activitat agrícola. Estem, per tant, en una zona entre els estatges mesomediterrani i termomediterrani, de temperatures suaus i d'ombroclima sec. Aquestes característiques condicionen el tipus de vegetació del massís, amb una vegetació potencial de bosc de carrasques termòfil (*Rubio longifoliae-Quercetum rotundifoliae*) acompanyat per un sotabosc de cades, llentiscles, coscolls, margallons i mare-selves.

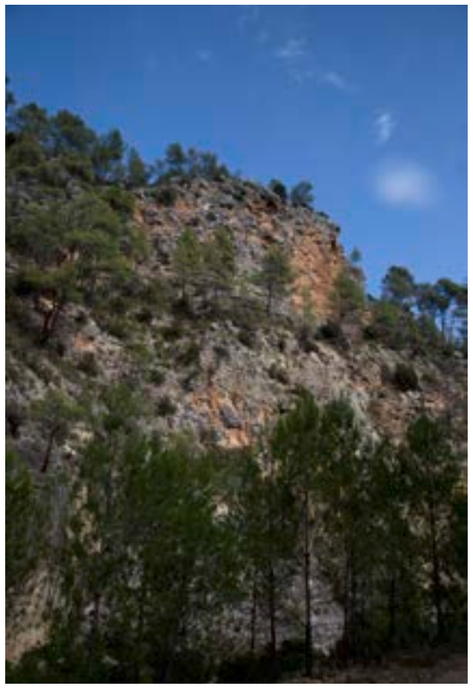

Llit del riu Fraile (foto Adela Talavera).

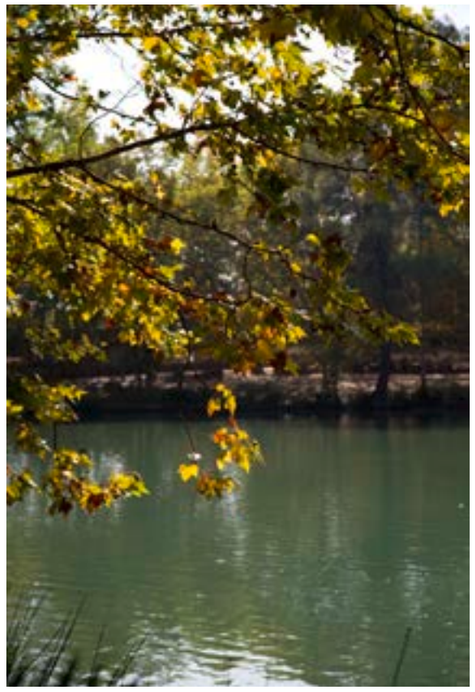

Albufera d'Anna (foto Adela Talavera).

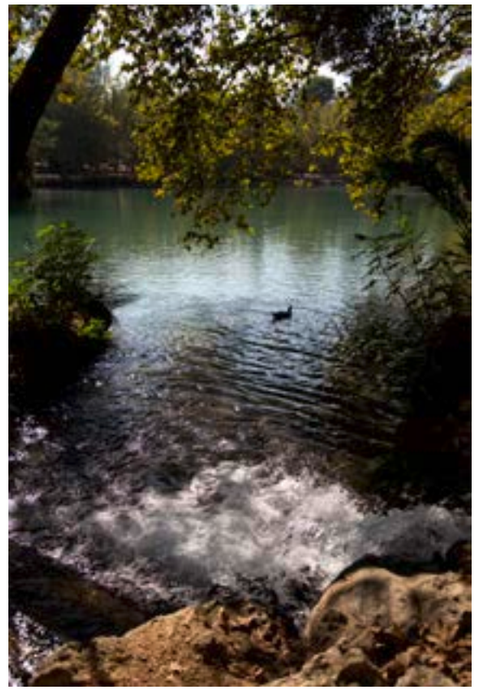

Deu de l'albufera d'Anna (foto Adela Talavera).

A pesar d'això, els incendis forestals successius han provocat que la vegetació mostre un dinamisme regressiu, des d'unes formacions arbòries on el pi blanc i el roig han anat substituint les carrasques, a formacions arbustives i herbàcies constituïdes per coscolls, romers, timons i argilagues. Les pinedes s'han convertit en la formació arbrada que domina el paisatge, i formen taques més o menys extenses i contínues allà on les repoblacions forestals han tingut èxit. La desforestació ha sigut molt intensiva al Caroig; les tales per a posar en cultiu terres durant els segles XVIII i XIX, la ramaderia i els incendis forestals en el XX, expliquen aquest procés. No obstant això, hi ha signes de recuperació, com el carrascar del Losar i el barranc de Benacancil d'Enguera, el barranc de Moreno a Bicorp, l'entorn de Benalí, els Altos de Salomón, etc.

Però encara queden reductes botànics interessants en obacs i fons de barranc, on la vegetació ha quedat menys alterada. Al barranc d'Otonel i al de Moreno s'han conservat alguns exemplars de roure valencià (*Quercus faginea*) que acompanyen comunitats menudes de freixes (*Fraxinus ornus*) i alborços (*Arbutus unedo*); ací, la humitat i la frescor, unides a la vegetació exuberant, generen un entorn frondós i més verd.

La fauna és rica i abundant al massís del Caroig; destaquen els mamífers que s'hi han propagat des de la Reserva Nacional de Caza de la Muela de Cortes. La reserva va ser constituïda l'any 1973 i gestionada per l'antic ICONA, fins que va assumir-ne la competència el govern valencià. Destaquen els ramats de cabra salvatge i de mufló, dels quals hi ha una superpoblació per absència de depredadors naturals. També és important la població de porcs senglars, mentre que depredadors menuts com el rabosot, la geneta i el gat salvatge es nodreixen de talpons, eriçons, ratolins, rèptils i dels ous i cries de les nombroses aus que poblen

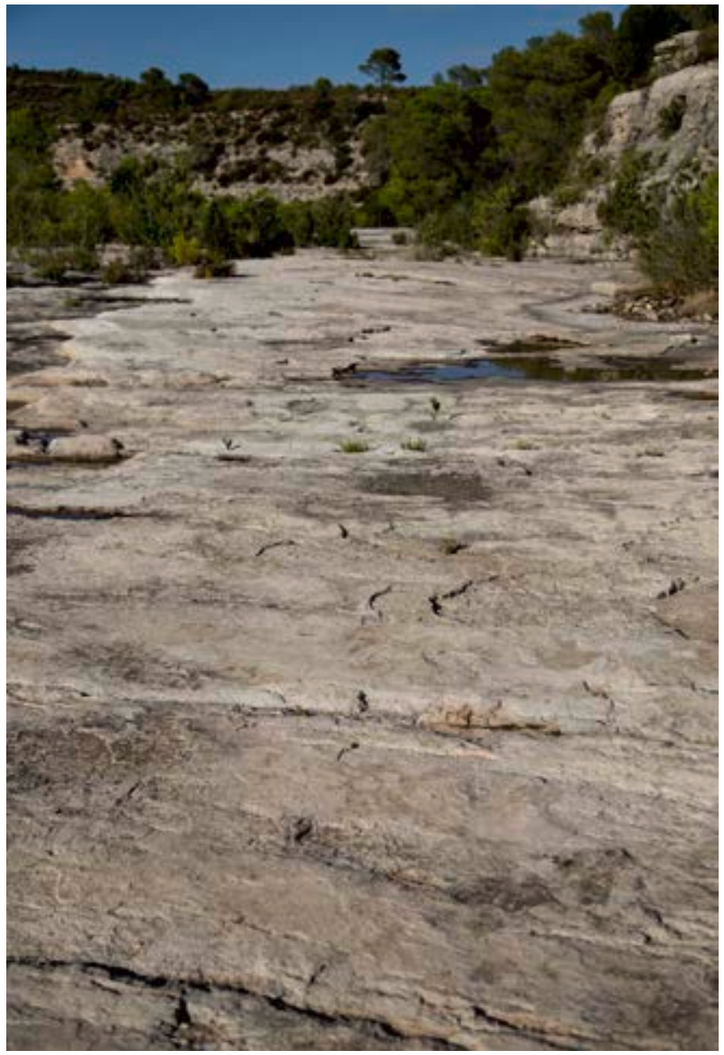

Formacions vegetals del massís del Caroig (esquerra). Petjada de dinosaure a la rambla del Tambuc. Bicorp (centre). Jaciment d'icnites de dinosaure a la rambla del Tambuc. Bicorp (dreta). (fotos Adela Talavera).

la muntanya. Els depredadors de l'aire aprofiten per a niar el recer que ofereixen els imponents cinyells (CINTO) i penya-segats de les moles. Destaquen entre aquestes espècies les parelles d'àguila calçada i cuabarrada, a més d'altres com el falcó pelegrí i els ocells rapaços nocturns.

LES FORMES ANTRÒPIQUES EN UN DESERT HUMÀ

Els trets fisiogràfics del massís del Caroig i de la Muela de Cortes queden definits per dos termes: compacte i agrest; aquests termes expliquen la seua inaccessibilitat i l'escassa presència d'assentaments humans. No obstant això, els diversos jaciments existents, amb manifestacions excellents d'art rupestre llevantí reconegudes per la UNESCO com a Patrimoni de la Humanitat, indiquen la presència de poblacions de societats postpaleolítiques. Les pintures rupestres de la Cova de l'Aranya, a Bicorp, són un dels millors conjunts de tot l'art llevantí. Entre les composicions destaca la coneguda escena de la recol·lecció de la mel. Encara que no són fàcils de datar, es calcula que aquestes pintures podrien tindre entre 7.000 i 8.000 anys d'antiguitat.

Als marges del massís (Cortes de Pallars, Valle de Cofrentes-Ayora, Canal de Navarrés i Vall d'Enguera) queden restes interessants d'assentaments i castells islàmics, difícilment comunicats els uns amb els altres, que controlaven vies de pas importants i el riu Xúquer, convertit hui en font d'energia elèctrica per la successió de salts hidroelèctrics que alberga. Tot i tractar-se d'un massís tan inhòspit, consta d'un paisatge clarament condicionat per les activitats humanes. La pràctica de la silvicultura, la ramaderia i l'agricultura han generat un paisatge agroforestal, en el qual evidentment predomina la cobertura forestal. Tanmateix, l'activitat agrícola hi ha deixat empremta i en són nombroses les manifestacions com, per exemple, vessants en forma de terrasses amb ribassos de pedra seca, camins i vies pecuàries, cabassos o cabanyes de pastor.

L'agricultura practicada dominant és l'agricultura de secà. S'intercalen els cultius, especialment els arbratges com l'olivera, l'ametler i algunes garroferes a les zones més baixes, que conviuen amb vinyes i cereals. Aquest mosaic agrícola té un reflex paisatgístic, ja que s'hi combina el cromatisme alternant, propi dels cultius quan canvia l'estació, amb altres aspectes sensorials com ara les formes dels troncs, el color dels sòls, les formes del parcel·lari, el so de les aigües, les fragàncies de les plantes, etc. L'hàbitat al Caroig i la Muela de Cortes ha sigut tradicionalment escàs i en la major part dels casos de tipus dispers, lligat a masies i caserius agrícoles, molts d'aquests actualment deshabitats.

Els assentaments concentrats representats per pobles i aldees com ara Cortes de Pallars, Dos Aguas, Millars, Bicorp, Navalón, Otonel, etc., se situen als marges d'aquestes muntanyes. Presenten una guia de carrers enrevessats i adaptats a la topografia, d'arrels morisques, i una arquitec-

Llit del riu Fraile (foto Adela Talavera).

Tolls de Quesa (foto Adela Talavera).

tura tradicional que s'integra en l'entorn. Desafortunadament, la crisi del medi rural ha alimentat un procés de despoblació amb efectes perniciosos, tant per a la vitalitat dels municipis i aldees com per a la dinàmica rural mateixa i per al paisatge. En les proximitats dels pobles, aprofitant els cabals de fonts i barrancs, hi ha exemples excepcionals de sistemes de regadiu de muntanya, que han generat bells horts d'origen musulmà. Els elements del patrimoni militar, religiós i de l'aigua són, per tant, destacables, encara que no sempre els trobem en bon estat de conservació.

ELS DISTINTS PAISATGES DEL CAROIG

El Caroig i la Muela de Cortes és un conjunt muntanyenc que ofereix a l'observador un mosaic de paisatges, des dels més abruptes i forestals fins als més urbans i industrials i, per tant, antropitzats. No obstant això, hi ha bons exemples de la convivència entre aquests i de vegades de la integració de tots dos. És el cas de l'espectacular front septentrional de la Muela de Cortes, on interactuen els penya-segats verticals, el congost del Xúquer i l'aprofitament hidroelèctric de Cortes-La Muela, que té el depòsit superior d'acumulació d'aigua amb una forma de renyó fàcilment recognoscible des de l'aire.

El paisatge forestal muntanyenc és el paisatge dominant per excel·lència del Caroig, ja que ocupa al voltant del 70% de la superfície (AGUADO I DOMÍNGUEZ, 2008). Les impressionants parets de les moles, el penyal atacat pel carst o els congosts profunds proporcionen un contrast visual interessant amb la suavitat de les planes, els altiplans o els planells que coronen el conjunt. Amb tot, s'ha reduït la superfície de les formacions arbrades, a conseqüència de determinades pràctiques humanes i dels incendis forestals.

Uns altres paisatges són els que anomenem paisatges de l'aigua, generats pels abundants brolladors i cursos d'aigua que llimen el penyal, s'encaixen i formen barrancs i congosts de gran bellesa paisatgística. A més del canyó del riu Xúquer, altres cursos d'aigua s'obrin camí al Caroig, amb paratges molt interessants des del punt de vista geomorfològic i botànic. És el cas dels barrancs de la Barbulla, del Francho, d'Otonel, de Llatoneros, de Moreno, i de riuets menuts com el Cazuma, el Fraile, el Ludey, el Grande i el Bolbaite. Els complexos hidroelèctrics també creen una tipologia de paisatges de l'aigua, així com els regadius, mixtos entre aquests últims i els paisatges agrícoles.

L'agricultura és generadora de paisatge. Parlem de paisatges agraris o genèricament de paisatges rurals, perquè entenem que altres activitats com les silvícoles o les ramaderes aporten estructura al paisatge. Els secans són l'argument més important d'aquest paisatge rural. Els cultius d'oliveres, ametlers i vinya estan molt arrelats i, juntament amb els bancals i les estructures de pedra seca, que roben pendent als vessants, atorguen sabor rural a aquestes terres. Encara que de manera marginal, algunes fonts i cursos d'aigua han propiciat la formació d'horts, autèntic mosaic vegetal destinat a l'autoconsum, que trenca amb el paisatge forestal generalitzat.

També hi ha paisatges de tipus mixt, anomenats paisatges agroforestals, en què s'alternen els cultius de secà poblat d'arbres amb boscos i matolls. Aquests espais tenen, a més d'un valor productiu, valors ecològics, perquè serveixen de refugi i aporten aliment a la fauna en períodes d'escassetat, alhora que actuen de tallafocs en incendis forestals (AGUADO I DOMÍNGUEZ, 2008).

Finalment, no podem deixar d'esmentar els paisatges urbans lligats als nuclis de població que emmarquen el massís del Caroig i la Muela de Cortes. Els nuclis urbans es configuren com un conjunt bigarrat de cases i carrers, enfrontats als vessants de què pareix que pengen. L'arquitectura tradicional d'aquests nuclis i l'ús de materials de l'entorn fan que queden ben integrats en el paisatge.

Riu Fraile (foto Adela Talavera).

BIBLIOGRAFIA

AGUADO, J. I DOMÍNGUEZ, A. (2008): *Paisajes del Caroig. La sostenibilidad de la coevolución entre sociedad y naturaleza*, València, Asociación para la Promoción Socioeconómica de los Municipios del Macizo del Caroig, 161p.

ALMERICH, J.M., CRUZ, J. i TORTOSA, P. (2001): *Espais Naturals de les Terres Interiors Valencianes*, Alzira, Bromera, 143p.

HERMOSILLA, J. (1999): *Los paisajes del agua en el Valle de Ayora,* Buñol, Mancomunidad Comarcal del Valle de Ayora-Cofrentes.

PÉREZ CUEVA, A. (2000): El medio natural, en HERMOSILLA, J. *El turismo rural el Cortes de Pallás*, València, Ayuntamiento de Cortes de Pallás, 186p.

ROSSELLÓ, V.M. (1995): *Geografia del País Valencià*, València, Institució Alfons el Magnànim, 640p.

Entorn del riu Fraile (foto Adela Talavera).

El Caroig - La Muela de Cortes

Muela y fosa Sácaras

Rambla Argongueña

Cintos de la Muela

Alto del Francho

Paisatges de muntanya i forestals

Aitana

El sostre d'Alacant

"Es la cima de estos roquedos mirador estupendo desde donde se atalaya despejadamente lo descrito y la continuación del valle, ya anchuroso, suave y exornado por la lujuriante ufanía de los pámpanos.
De trecho en trecho emerge una morena masía, un alargado riu-rau, bajo cuyas arcadas se marchita y cura la arracimada pasa, dulce y rugosa.
Y la turgente serranía se aleja en ondulaciones azules, como olas sin espuma, enormes, mudas, del Mediterráneo pálido, dormido, que allá lejos, se funde con el cielo lumbroso."

Gabriel Miró (1903)
Hilván de escenas, en Obras Completas de Gabriel Miró (2006)

"Al otro lado del Puig Campana y en la divisoria de los partidos de Vilajoyosa y Callosa d'En Sarrià, se eleva la famosa sierra Aitana, cuyas crestas aparecen cubiertas de nieve durante gran parte del invierno y hacen que sean muy fríos los vientos del Norte. Ramifícase esta sierra en otras de menor altura, que corren en forma de cordillera hacia el Oeste, dejando sólo un estrecho camino o sendero llamado el puerto de Penáguila o más propiamente dicho de Sella".

Francisco Figueras Pacheco (1920-1927)
Geografía General del Reino de Valencia de Carreras Candi

"La Aitana es un extenso macizo de rocas que representa en esta región el mismo papel que Peñagolosa en las sierras del Maestrazgo, y después de ella es la más alta del Reino de Valencia, alcanzando 1.558 metros sobre el nivel del Mediterráneo, lo cual explica el hecho de ser el primer monte cuyas cumbres se coronan de nieve en toda la Provincia y el último que se ve libre de ella, a pesar de su proximidad al mar."

Francisco Figueras Pacheco (1920-1927)
Geografía General del Reino de Valencia de Carreras Candi

Elena Grau Almero
Departament de Prehistòria i Arqueologia
Universitat de València

La serra d'Aitana és un conjunt muntanyós que forma part de les Serralades Bètiques, a l'extrem més oriental dins de la península Ibèrica. Està enquadrada al nord de la província d'Alacant (Espanya), en una disposició est-oest (coordenades: 38°39'3"N 0°16'29"O). El pic d'Aitana, cim d'aquesta serra, és al seu torn el cim de la província, amb 1.558 metres sobre el nivell del mar.

La serra d'Aitana s'estén sobre una superfície pròxima a les 2.000 ha i presideix el sector muntanyós de les comarques de la Marina Baixa, l'Alacantí i els municipis meridionals de l'Alcoià i el Comtat. Té nombrosos cims que superen els 1.000 m d'altitud (Aitana, la Penya Alta, la Penya Catxa, la Penya Mulero i l'Alt del Carrascar), juntament amb parets calcàries de centenars de metres i barrancs encaixats que accidenten el territori i, al mateix temps, creen una gran diversitat de paisatges.

Aitana presenta una gran complexitat geològica en què predominen els materials calcaris i, en menor grau, els dolomítics. Des d'un punt de vista estratigràfic, els materials que afloren a la serra es van formar des del Cretaci fins al Miocé. Després del seu plegament durant el miocé, les roques de la serra d'Aitana van patir extensions (estiraments) que van provocar l'aparició de falles normals. Aquestes falles van fer afonar blocs de roques i van originar un relleu escalonat. El cim escarpat de la serra d'Aitana constitueix l'escaló superior d'aquesta escala de blocs de roca. Cap al nord, a la zona de Partagat, s'observen diversos escalons més baixos.

A partir del moment en què es va formar el relleu elevat i escalonat de la serra d'Aitana, l'aigua, el gel i els moviments de vessant s'han encarregat d'esculpir i de modelar les roques, fins que han adquirit les dimensions i les formes actuals, en un procés molt lent, però constant. L'estructuració del relleu i una litologia variada (en què predominen les calcàries a les escarpes i als sectors més elevats, mentre que les margues ho fan als talussos i als fons de vall) conformen el modelatge càrstic i l'evolució de les escarpes, amb despreniments de grans blocs, lliscaments i altres fenòmens de clima fred que han generat rebles estratificats i penyalars.

El clima de la serra d'Aitana està condicionat, a grans trets, per l'altitud de la serra i l'orientació predominant. El ritme anual de les temperatures mitjanes anuals oscil·len entre els 13,8 °C d'Alcoleja (739 msnm) i els 15,6 °C de Callosa d'en Sarrià (247 msnm), al vessant nord. Les precipitacions més elevades en l'entorn de la serra corresponen al sector de l'occident nord (Alcoleja, amb una mitjana de 706 mm/any); en canvi, al vessant meridional es fa palès l'efecte de barrera exercit per la serra: així, a l'observatori de Relleu la precipitació descendeix fins als 387 mm/any. Les nevades són freqüents durant l'hivern, encara que la incidència és molt variable entre un any i un altre.

Al llarg de tota la serra s'observen fragments de les sèries de vegetació pròpia de les muntanyes calcàries més elevades del nord de la província d'Alacant. Actualment, només queden esquitxos del que en una altra època van ser boscos frondosos. Fins i tot han desaparegut els exemplars de pi roig o silvestre (*Pinus silvestris*) que citava Cavanilles. Queden taques i rodals de carrasques (*Quercus ilex ssp. rotundifolia*) i de pi blanc (*Pinus helepensis*) a les zones baixes. Si ens cenyim als estatges bioclimàtics, podem observar com:

A l'estatge termomediterrani, a les parts més baixes i les zones assolellades, hi ha orles de coscolles (*Quercus coccifera*) amb arços negres i aladerns (*Rhamnus lycioides, Rhamnus alaternus*), que alternen amb argelagars i terrenys plantats de mates de romer (amb *Ulex parviflorus*, *Erica multiflora*, *Rosmarinus officinalis*, etc.).

A les àrees mesomediterrànies, menys elevades i lleugerament més seques, es presenten carrascars sublitorals densos, dominats per les carrasques (*Quercus ilex*).

I a l'estatge supramediterrani, als vessants més elevats i ombries orientades al nord, trobem carrascars supramediterranis amb retalls menuts de rouredes mixtes amb alzines, roures valencians (*Quercus faginea*) juntament amb altres espècies caducifòlies com l'auró (*Acer opalus ssp. granatense*), fleix de flor (*Fraxinus ornus*) o el server (*Sorbus aria*). Entre els arbustos dominen espècies com *Prunus spinosa, Cotoneaster granatensis, Crataegus monogyna, Berberis australis* o *Lonicera etrusca*. A les àrees supramediterrànies es poden observar també prats de muntanya menuts constituïts per salviars amb *Salvia blancoana ssp. mariolensis, Erinacea anthyllis, Scabiosa turolensis* o *Armeria alliacea*, entre d'altres espècies.

A més, hi ha plantes endèmiques pròpies dels penyals i pedregars (com *Jasione foliosa, Centaurea mariolensis, Reseda valentina* o *Iberis carnosa*

Serra d'Aitana (foto Miguel Lorenzo).

Neveres a la serra d'Aitana (fotos Miguel Lorenzo).

ssp. hegelmaieri), i també dels matolls i herbassars (com *Salvia blancoana ssp. mariolensis, Armeria alliacea, Leucanthemopsis pallida ssp. virescens*). Amb aquestes hi ha elements de caràcter finícola i d'arrels bètiques que tenen a Aitana la seua localitat més septentrional (com *Vella spinosa, Genista longipes, Leucanthemum arundanum* o *Thymus gadorensis)*.

En la vegetació forestal de la serra es concentra una comunitat de mamífers variada entre els quals es troben la geneta, el rabosot, el porc senglar, etc. Quant a l'avifauna, podem esmentar alguns rapaços com àguiles (*Aquila fasciata*), esparvers, falcons, mussols juntament amb alatxes de Madeira, òbiles, cucales, corbs, tords comuns, pit-rojos, merles, falcies i oronetes. El cim més alt de la província és també un lloc important de pas per a les aus en els seus passos migratoris, seguint la vall de Guadalest.

La gran varietat vegetal i faunística de la serra d'Aitana li atorga un valor afegit que la configura com una de les serres més importants de la província d'Alacant; hi ha diverses microreserves de flora incloses en el Projecte LIFE de la Unió Europea, cosa que comporta la protecció i la conservació d'aquests espais. Tot i això, la serra no està catalogada com a Parc Natural i tan sols compta amb la qualificació de muntanya pública i de Lloc d'Importància Comunitària, tant pels valors mediambientals com per la conservació de molts elements que componien la seua organització tradicional.

La geomorfologia peculiar de la serra permet l'aflorament de nombroses fonts, especialment al vessant septentrional, entre les quals cal destacar la Font de Salines, la Font del Molí, la d'Ondara, la Font d'Ondarella, la del Pi, o la Font de Partagat, una surgència menuda (cabal mitjà de 4 l/sg), localitzada a 1085 m d'altitud i relacionada amb el drenatge natural d'una gran llengua de rebles, que s'estén des de la base de les escarpes de la serra d'Aitana fins a la mateixa font. Aquests depòsits de blocs caiguts i graves són molt porosos i permeables i es troben situats damunt de margues argiloses que actuen de substrat impermeable. Quan plou, l'aigua s'infiltra en els rebles i hi circula subterràniament, fins que torna a aflorar en els punts més baixos i forma així els brolladors de Partagat i la Font Vella. La pluja caiguda al cim rocós també s'infiltra en la calcària fracturada. La gran part de l'aigua infiltrada alimenta l'aqüífer carbonatat, que s'estén cap al sud, però una part també va als rebles que drena la Font de Partagat, ja que ambdós formacions geològiques estan en contacte.

La serra d'Aitana, és un espai que reuneix exemples clars dels diversos usos dels quals ha sigut objecte bona part d'aquesta serra i constitueix un reflex de la diversitat paisatgística que deriva d'aquests usos. Tot i

Serra d'Aitana (foto Miguel Lorenzo).

Serra d'Aitana. Pas de la Rabosa (foto Miguel Lorenzo).

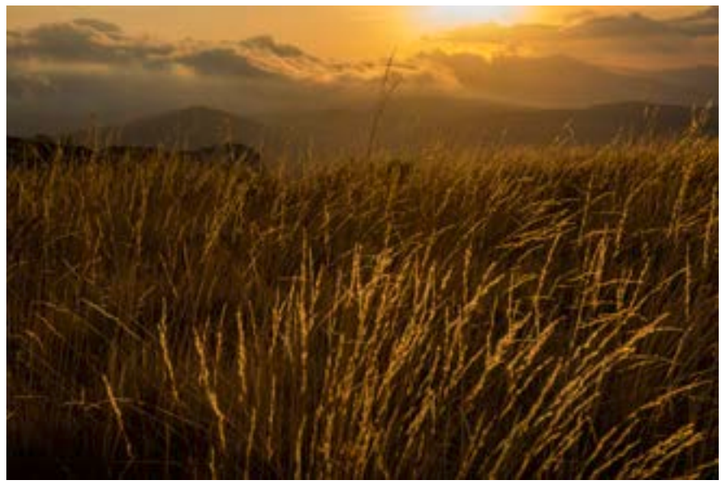

Capvespre a la Serra d'Aitana (foto Miguel Lorenzo).

Serra d'Aitana (foto Miguel Lorenzo).

Serra d'Aitana. Font de la Forata (foto Miguel Lorenzo).

que el paisatge dominant és l'alzinar sublitoral, hi podem distingir diversos tipus de paisatges:

• Camps abandonats: els camps de cultiu constitueixen el paisatge antropogènic dominant de la serra d'Aitana. És un dels que té un impacte visual més fort a causa de l'amargenament de vessants i tàlvegs fins a cotes elevades, en què es van plantar oliveres, ametlers i cereals, productes als quals s'afegeixen alguns fruiters en l'actualitat.

• Carboneig: aprofitament de llenyes i fustes per a l'obtenció de carbó vegetal per a llars i forns. A la serra d'Aitana l'espècie més utilitzada per a aquesta finalitat va ser la carrasca. Aquests carrascars destinats al carboneig es localitzen al vessant septentrional de la serra i sobre vessants pedregosos, de pendent acusat, on l'aprofitament agrícola era impossible.

• Pinedes fruit de repoblacions efectuades en moments diversos.

La serra presenta, doncs, un escenari esquitxat de boscos i congostos, endemismes botànics, alzines, teixos centenaris, auró de Montpeller, mates de romer, timó i llentiscle, ametlers, oliveres, vinyes i garroferes, restolls blancs i daurats, camps de conreu escalonats, basses, pedregoses, ermites, canyissos, fonts, coves, abrics amb manifestacions d'art rupestre, itineraris moriscos, restes de castells, etc. Es va començar a ocupar durant el neolític i pel que fa al patrimoni històric i cultural cal destacar diverses fortificacions medievals (com els castells de Confrides, Sella o Guadalest, d'una certa rellevància històrica) i conjunts urbans pintorescos d'alguns pobles de la serra, com Guadalest. També cal destacar les caves o pous de neu que, sense arribar a la monumentalitat d'altres comarques, posen de manifest aquesta activitat antiga de guardar el gel.

Actualment, un total de huit pobles se situen als voltants de la serra: Alcoleja (al nord-oest); Confrides, Benifato, Beniardà, Benimantell, l'Abdet i Guadalest (a la vall de Guadalest, al nord); finalment, Sella (al límit sud de la serra). Hi podem destacar Guadalest, que ha sigut la capital històrica d'una vall que va ser reducte de moriscos que van fundar alqueries com la d'Aljofra (actual Confrides), hui despoblades majoritàriament i de les quals només queden les poblacions actuals. Guadalest presenta una imatge única i especial, situat en la part alta d'una estreta formació pètria. Aquesta ubicació escarpada de la vila la feia pràcticament inexpugnable; per això va ser tradicionalment la població més important de la vall, on vivien els administradors feudals de la zona.

La serra d'Aitana és un fita paisatgística molt freqüentada pels excursionistes, entre els quals podem destacar Eduardo Soler, que va publicar els seus estudis científics i excursionistes en la primera dècada del segle xx, amb notes dels seus viatges per Alacant en què cita entre els llocs visitats la serra d'Aitana.

BIBLIOGRAFIA

MARCO, J.A. (2001): *Aitana com a espai singular: perspectiva geogràfica d'una muntanya mediterrània*, Alacant, Universitat d'Alacant.

MARCO, J.A. I PADILLA, A. (2002): *Aportacions recents al coneixement biogeogràfic d'Aitana (Alacant)*, Alacant, Universitat d'Alacant.

Serra d'Aitana (foto Miguel Lorenzo).

Aitana

SERRA DE SERRELLA
SERRA D'AITANA
FUIG CAMPANA
Benimantell
Benifato
Guadalest
Confrides
Abdet
Benasau
Penàguila
Alcoleja
Castell de Castells
Tàrbena
Relleu
Sella
Finestrat

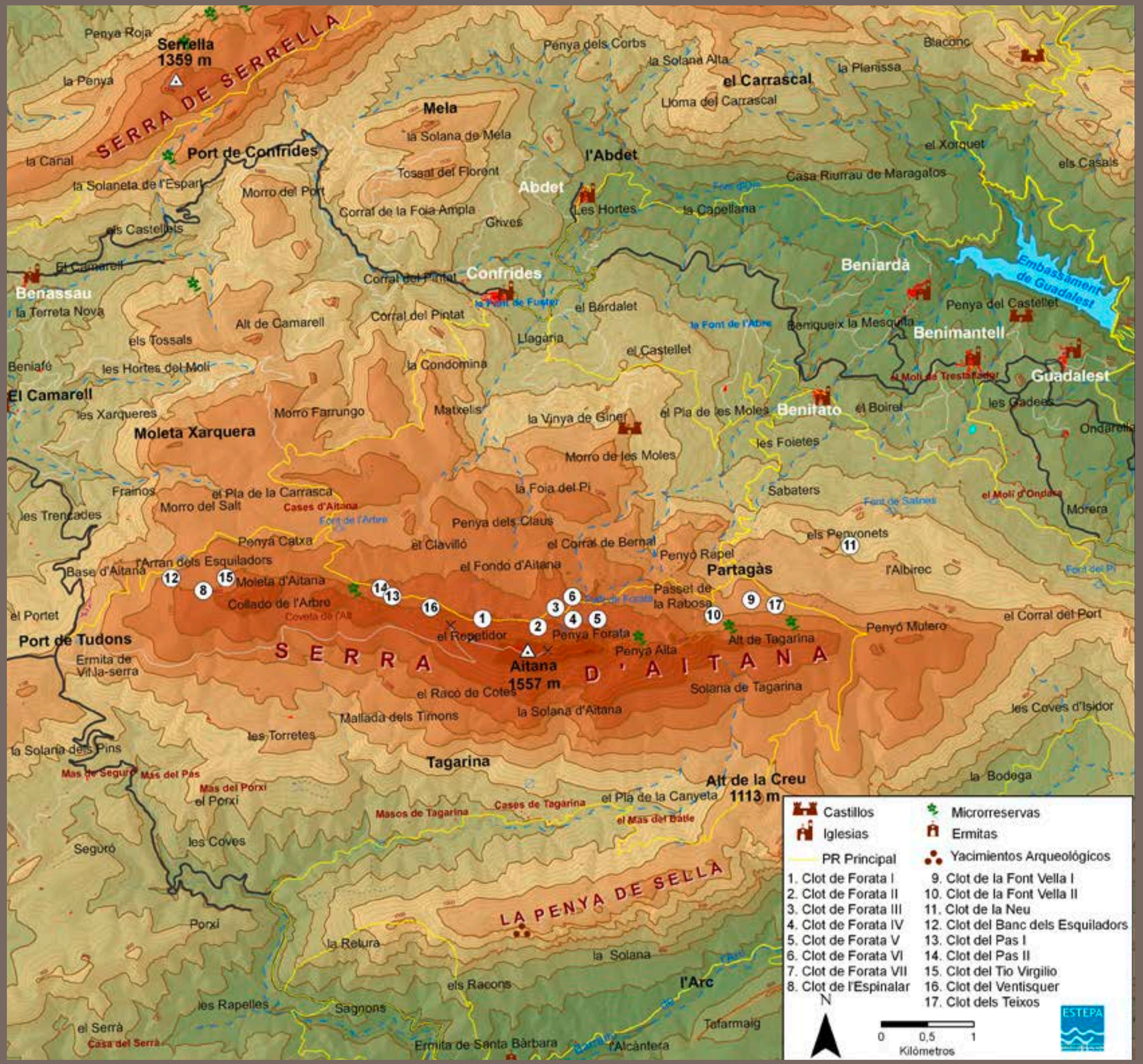
SERRA DE SERRELLA
Serrella
1359 m
Penya Roja
la Penya
la Canal
Port de Confrides
la Solaneta de l'Espart
Morro del Port
els Castellets
El Camarell
Benassau
la Terreta Nova
Corral de la Foia Ampla
Mela
la Solana de Mela
Tossal del Florent
Abdet
l'Abdet
Les Hortes
Gives
Corral del Pintat
Confrides
la Font de Fuster
el Bardalet
Penya dels Corbs
la Solana Alta
el Carrascal
Lloma del Carrascal
la Planissa
Blaconc
el Xorquet
els Casals
Casa Riurrau de Maragalos
la Capellana
Font d'Or
Beniardà
Embassament de Guadalest
Penya del Castellet
Benimantell
Benigeix la Mesquita
la Font de l'Abre
el Moli de Trestallador
Guadalest
les Gadeas
Ondarella
Benitato
el Boirel
el Pla de les Moles
les Foietes
Sabaters
Font de Salines
el Moli d'Ondara
Morera
Font del Pi
els Penyonets
l'Albirec
Partagàs
Penyó Ràpel
Passet de la Rabosa
Font de Forata
Penyó Mutero
el Corral del Port
Alt de Tagarina
Penya Forata
Penya Alta
el Repetidor
Aitana
1557 m
Solana de Tagarina
el Racó de Cotes
la Solana d'Aitana
Mallada dels Timons
les Torretes
Tagarina
Alt de la Creu
1113 m
la Bodega
les Coves d'Isidor
la Solana dels Pins
Mas de Segurà
Mas del Pas
Mas del Porxi
el Porxi
Masos de Tagarina
Cases de Tagarina
el Pla de la Canyeta
el Mas del Batle
Seguró
les Coves
Porxi
la Reura
la Solana
l'Arc
els Racons
les Rapelles
Sagnons
el Serrà
Casa del Serrà
Ermita de Santa Bàrbara
Tafarmaig
l'Alcàntera
LA PENYA DE SELLA
Ermita de Vil·la-serra
Port de Tudons
el Portet
Collado de l'Arbre
Coveta de l'Alt
Moleta d'Aitana
l'Arran dels Esquiladors
Base d'Aitana
Cases d'Aitana
Font de l'Arbre
Morro del Salt
el Pla de la Carrasca
Penya Catxa
Penya dels Claus
el Clavillo
el Corral de Bernal
el Fondo d'Aitana
Moleta Xarquera
les Xarqueres
Morro Farrungo
Matxelis
la Vinya de Giner
Morro de les Moles
la Foia del Pi
Frainos
les Trencades
Beniafé
les Hortes del Moli
els Tossals
Alt de Camarell
Corral del Pintat
la Condomina
Llagaria
el Castellet
Benifato
Benimantell
Guadalest
Confrides
Abdet
Benassau
Penàguila
Alcoleja
Castell de Castells
Tàrbena
Relleu
Sella
Finestrat
1. Clot de Forata I
2. Clot de Forata II
3. Clot de Forata III
4. Clot de Forata IV
5. Clot de Forata V
6. Clot de Forata VI
7. Clot de Forata VII
8. Clot de l'Espinalar
9. Clot de la Font Vella I
10. Clot de la Font Vella II
11. Clot de la Neu
12. Clot del Banc dels Esquiladors
13. Clot del Pas I
14. Clot del Pas II
15. Clot del Tio Virgilio
16. Clot del Ventisquer
17. Clot dels Teixos
Castillos
Iglesias
PR Principal
Microrreservas
Ermitas
Yacimientos Arqueológicos
N
0
0,5
1
Kilómetros
ESTEPA

Paisatges de muntanya i forestals

La Tinença de Benifassà

Un país tan muntanyós i tan vestit de vegetals

"Los caminos son malísimos y peligrosos (en la Tinença). La ingratitud de su suelo árido y escabroso es causa de la miseria de aquellos habitantes. El suprimido monasterio aliviaba algún tanto la suerte de aquellos infelices, por medio de frecuentes y considerables limosnas. Este ha sido el resultado de la revolución, convertir en ruinas soberbias, suntuosos edificios y dejar sin asilo a miles de infelices"

L. Grafulla (1857)
Un paseo por los Puertos de Beceite, día 25 juny

"Ambos se alegraron cuando se dio la orden de que Nelet marchase con la mitad de su regimiento a relevar a la guarnición de Benifazá, lugar que tenían toscamente fortificado en el centro de aquel núcleo de montes elevadísimos que llaman la Tinenza. Por los desfiladeros del rio de la Cenia, faldeando la Peña del Águila, pasaron de la zona de Rosell a Benifazá y a la célebre abadía cisterciense fundada por don Jaime, edificio devastado sucesivamente por las tres guerras: la de las Germanías, la de Sucesión y la que ahora se relata. Daba pena ver su noble arquitectura mutilada por bárbaras manos: aquí, señales de incendios; allá, desplomados muros; la iglesia, con medio techo de menos; la torre, melancólica y sin campanas, con sus espadañas ciegas y mudas; las junturas, pobladas de jaramagos y ortigas, y el claustro, en fín, con sólo tres costados, más triste que todo lo demás y más poético y ensoñador".

B. Pérez Galdos (1899)
La campaña del Maestrazgo

"En el año 1898, si la memoria no me fuese infiel, pasé de Morella a Benifazar en busca del Hieracium laniferum Cavanilles, que faltaba en mi colección. Subí a la cumbre del cerro que se levanta a espaldas del convento... y una vez en lo alto me ladeé hacia la parte oriental, buscando vistas agradables en que recrearme; pero me aparté descorazonado: aquello era horrible. No conozco terreno más africano; montes pelados, rocas destrozadas y caídas; riscos desprovistos de vegetación arbórea y allá en el fondo, un peñasco agujereado en la cuesta de la montaña que se conoce con el nombre de El Forat del Pont. Este territorio tan quebrado cae hacia el barranco de la Tenalla"

C. Pau (1919)
"Una correría botánica (27 de junio a 6 de julio de 1918)",
Boletín de la Sociedad Ibérica de Ciencias Naturales, 18, 46-64

"¡Convent de Benifaçà! L'esperit de ton egregi fundador plorarà de pesar, si en l'eternal mansió dels benhaurats cap lo plor, quan te vorà convertit en esquelet. ¿Què és d'aquelles arcades? ¿Què del sortidor del claustre?... Tot ha desaparegut. I on abans s'escoltava lo quiet marmolar de la davídica salmòdia, huí se sent solsment lo balit de les ovelles i lo dinc-dinc de les esquelles, himne no tan humà, però sí tant eloqüent, a la grandesa de qui tot ho pot.
I sobre les venerables runes sura l'ombra del Conqueridor amb son drac alat en lo capell, decantada sa testa per lo pes dels llorers i dolorida l'ànima per lo crim comés en la llengua de Berenguer de Castellbisbal".

H. Garcia (1932)
"Una visita al Monestir de Benifaçà",
Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura, 54

"En un país tan montuoso y tan vestido de vegetales como es este, debe ser curiosa cualquiera vista que se tome desde las alturas. Por eso y para ver de un golpe una porción tan considerable de la Tenencia, subí á uno de los altos montes que está al norte del Monasterio... Quando en aquella altura en donde estaba se registran los montes, los barrancos, y la profunda situación del Monasterio parece que para llegar al mar deben de ser cortas las cuestas y caminos; mas no es así".

A. J. Cavanilles (1795 - 1797)
Observaciones del reyno de Valencia, I, 4-5

Joan F. Mateu Bellés
Departament de Geografia
Universitat de València

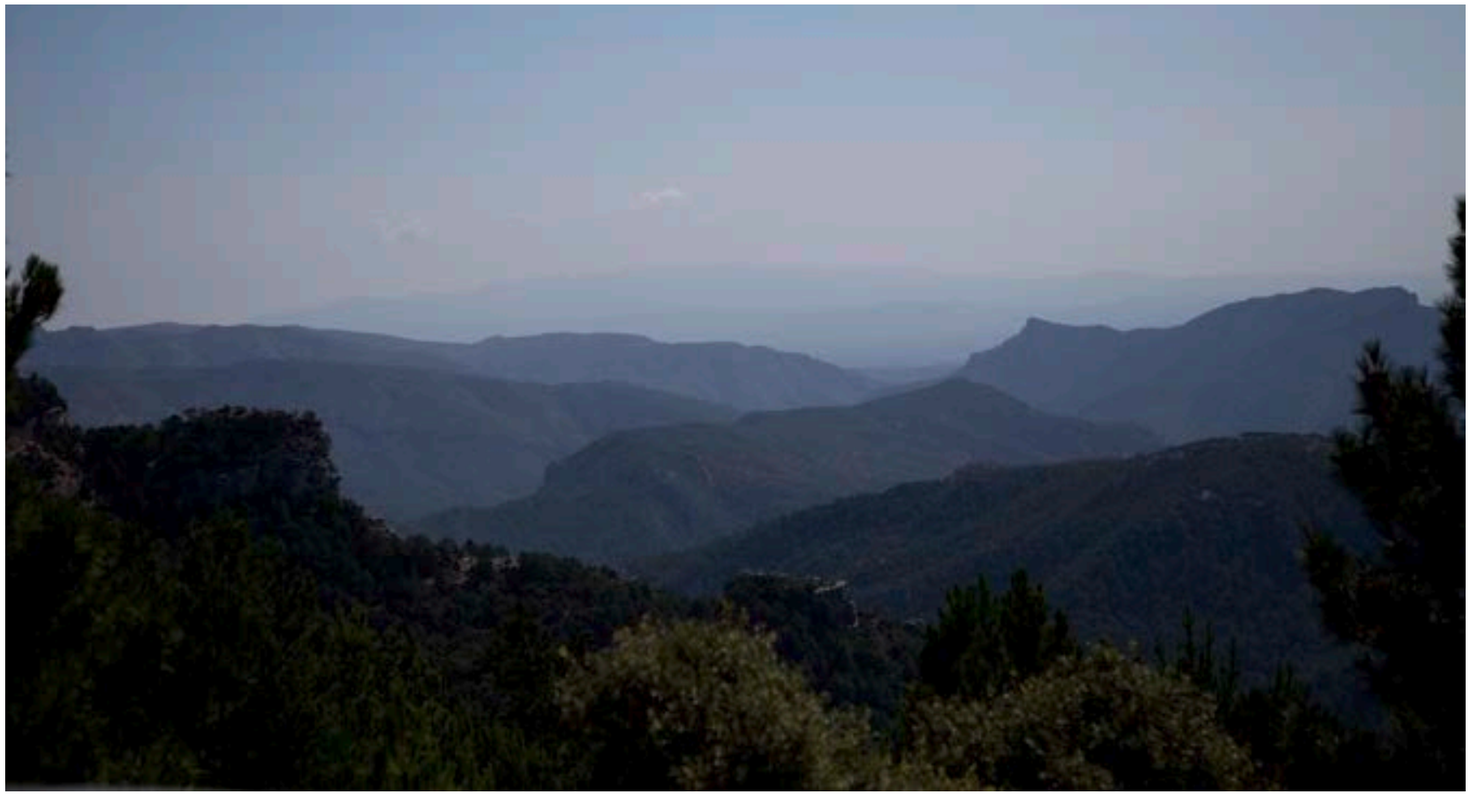

La Tinença de Benifassà (foto Adela Talavera).

La Tinença de Benifassà, al límit amb Catalunya i Aragó, comprén un sector de terres altes (per damunt de 1100 m) i una depressió o conca intramuntanyenca envoltada de "altos montes calizos, cubiertos de nieve en el invierno, los quales se introducen en el interior de ella, alternando con profundos barrancos, y dexan algunos pedazos para la agricultura" (Cavanilles, 1795-97, I, 2). Gairebé al centre de la Tinença es troba el monestir de Benifassà que, fins a la desamortització, va ser senyor de la Setena (el Boixar, el Bellestar, Castell de Cabres, Bel, Coratxà, Fredes, la Pobla). Aquests llocs –amb poc veïnat durant segles– han patit una crisi demogràfica greu en el segle xx, fins a gairebé l'extenuació.

En realitat, el paisatge de la Tinença projecta una doble imatge. D'una banda, és un recinte natural valuós, pròxim al mar, que a la biodiversitat ambiental mediterrània agrega presències biogeogràfiques submediterrànies i fins i tot eurosiberianes, espècies faunístiques protegides, modelatges fluviocàrstics enèrgics i nínxols ecològics singulars. D'altra banda, és un desert demogràfic que ocupa "lo peor del reyno", "sembrado de peñas", d'hiverns llargs i rigorosos, de "suelo ingrato", marginal i de difícil accessibilitat. Aquesta doble valoració s'amplia per la condició venerable de constituir el nostre "norte particular", que evoca les etapes fundacionals del Regne de València.

UN "PAÍS MUNTANYÓS"

La Tinença –una zona de transició de la Serralada Ibèrica a la Serralada Litoral Catalana– forma part d'un massís calcari vast que al seu torn és divisori d'aigües: el sector septentrional –topogràficament culminant i més continental– drena pels rius Tastavins i Matarranya cap a l'Ebre i, la resta, que majoritàriament coincideix amb la conca intramuntanyenca de Benifassà, aboca pel Sénia cap al mar. En el primer bloc, on es localitzen Castell de Cabres, Boixar, Coratxà i Fredes (en part), dominen les moles i els turons i els canals o les foies. El segon sector, de formacions més abruptes, correspon a una depressió allargada, estreta i compartimentada –en el si de la qual es localitzen els nuclis de la Pobla, el Bellestar i el monestir– emmarcada per serres elevades i costes pronunciades. L'alternança d'estrats durs i blans d'ambdós sectors dóna lloc a moles, penya-segats, balmes i salts, que alternen amb talussos i acumulacions de rebles. Sovint la toponímia al·ludeix a aquestes morfologies, que aconsegueixen dimensions espectaculars al Retaule, la Tenalla i el Salt.

El predomini de roques carbonatades fracturades i diaclasades afavoreix el modelatge càrstic (rasclers, coves, balmes, galeries, tosques i travertins, etc.) i la circulació subterrània a través dels aqüífers (fonts, surgències, etc.). Les manifestacions fluviocàrstiques obtenen rellevància en diversos congostos (*Els estrets*), especialment en els trams pròxims a l'embassament d'Ulldecona i als voltants del Bellestar. El Sénia, riu efluent de l'aqüífer de Benifassà, assegurava el funcionament de 39 molins, 4 batans i 2 martinets (Madoz). Des del final dels anys seixanta del segle xx, el riu està regulat per la presa d'Ulldecona.

Cavanilles ja va constatar la mudança tan ràpida del "temperamento (clima) y producciones" des de "las alturas del Boixar, Castell de Cabres, Corachá y Fredes" que només permetien sembrats de blat, fins a

La Tinença de Benifassà. (fotos Adela Talavera).

les terres més abrigades de la Pobla i Bellestar on "crecen almendros, cerezos, nogales, manzanos y otros frutales. Ya no se ven el erizo, el esparto plumoso y otras plantas que anuncian paises destemplados...". Hi ha dos estatges bioclimàtics a la Tinença, matisats a més per la humitat edàfica i l'exposició, un tret molt emfatitzat en la toponímia de la Tinença (solana i ombria).

Segons Viciana (1563), el monestir estava edificat "en tierra muy sana por tener los ayres por todas partes muy serenos y limpios, por passar por montes y yerbas oliorosas y medicinales, de las quales por toda aquella parte hay grande abundancia. Y también está puesto entre dos extremos que son frío y calor; porque si se sube una legua mas arriba es siempre invierno, y si baxan una legua que es a la fuente de sant Pedro... casi siempre verano". En conclusió, el lloc no rebia "pesadumbre alguna ni por inviernos tempestuosos ni agostos calurosos".

UN PAÍS "VESTIT DE VEGETALS"

La compartimentació i els desnivells marcats del relleu, les orientacions variades dels vessants, les diverses disponibilitats hídriques i el retrocés de la pressió antròpica afavoreixen la presència de nombroses comunitats vegetals, endemismes rupícoles i, sobretot, pervivències d'espècies submediterrànies, molt adaptades a la diversitat dels nínxols ecològics. La Tinença, que ofereix "paisajes agrestes, aislados, poco conocidos y de una belleza casi imperceptible" (Costa, 1986, 144), és un reducte de biodiversitat valuós. D'entrada, s'hi identifiquen quatre tipus de vegetació: bosc mediterrani, bosc mixt submediterrani, bosc de ribera i prats de muntanya.

En algunes àrees de la Tinença (per exemple, a la solana entre el Bellestar i el Boixar), el bosc mediterrani —amb matisos continentals i subhumits— arriba a un estat de conservació òptim. La formació és densa, presidida per la carrasca (*Quercus rotundifolia*) acompanyada del ginebre (*Junisperus oxicedrus*), la savina (*Junisperus phoenicea*) i altres espècies de l'estrat subaeri i de l'estrat herbaci, molt desenvolupat. A les ombries i als nínxols més frescos, també hi ha roures valencians (*Quercus faginea*).

A mesura que guanya altura i humitat, aquesta formació mixta mediterrània es combina amb pi roig (*Pinus sylvestris*) i algunes espècies submediterrànies refugiades en aquests paratges; entre d'altres, el boix (*Buxus sempervirens*), el teix (*Taxus baccata*), el grèvol (*Ilex aquifolium*), l'oma (*Ulmus glabra*), la savina turífera (*Juniperus thurifera*) o el reboll (*Quercus pyrenaica*). També hi ha fajos (*Fagus sylvatica*), una presència genuïnament eurosiberiana acompanyada de la prímula, etc. Aquesta gran diversitat ja va ser observada per Cavanilles (1795-97, I, 2): "En los elevados montes crecen hayas y pinos; de estos se ven con freqüencia espesos

Embassament d'Ulldecona (foto Adela Talavera).

La Tinença de Benifassà (foto Adela Talavera).

y dilatados bosques, siendo los mejores los de la Val-Sarguera y Mas d'en Roda... Hay un bosque inmenso de boix en las cercanías del pueblo por eso llamado Boixar". A les parts culminants, hi ha prats de muntanya, amb *Festuca* i *Poa*, la genciana (*Gentiana lutea*) i els eriçons o coixí de monja (*Erinacea anthyllis*). On els sòls són més profunds i frescos, els prats de muntanya es transformen en terres de cereals (foies i canyades).

Als marges fluvials creix la vegetació de ribera, que contrasta amb els vessants immediats (als nínxols més abrigats ja apareixen espècies termomediterrànies que "anuncian paises más templados"). Als marges fluvials apareix la sarga (*Salix eleagnos ssp. angustifolia*), el salze (*Salix alba*), el gatell (*Salix cinerea ssp. oleifolia*) o el saüc. També hi ha freixes, lladerns, xops, oms, etc.

La Tinença és una reserva de biodiversitat florística amb nombrosos endemismes i hàbitat d'una fauna rica i variada des de mamífers menuts fins al porc senglar, la geneta, el rabosot i la cabra salvatge (*Capra pyrenaica hispanica*). També la població d'aus és molt variada (des de diversos tipus d'àguiles i voltors, fins a ocells menuts).

"LO PEOR DEL REYNO"

La Tinença ocupa "lo peor del reyno". Amb aquesta valoració lacònica, el fisiòcrata Cavanilles resumia les limitacions del medi natural de la Setena per al desenvolupament de l'agricultura. A pesar d'això, els treballs dels humans van transformar un medi inhòspit en paisatge rural de muntanya mediterrània. La colonització agrària extensiva més important es va aconseguir en els segles XVIII i, sobretot, XIX, alhora que s'aconseguien màxims demogràfics. Aquesta llarga etapa de creixement poblacional i d'intensificació productiva, amb crisis recurrents, va deixar una empremta notable en l'abancalament de terres —cada vegada més allunyades i marginals—, en la dispersió del poblament (i l'increment del nombre de masies i de masovers) i en el retrocés de les masses forestals (extraccions de fusta, carboneig, etc.). Però, des de l'inici del segle XX, aquest cicle extensiu es va interrompre per l'esgotament del model productiu i per la inadaptació a les noves pautes productives (especialment la industrialització, l'auge de les ciutats, etc.). El procés d'adaptació social va ser dràstic, amb canvis antropològics accelerats que va analitzar J. F. Mira, i amb destacades transformacions paisatgístiques. Hui el col·lapse del món rural de la Setena exerceix un impacte notori en el paisatge, on abunden elements híbrids amb components relictes i deteriorats de l'etapa de colonització agrària, atrapats pels derivats dels actuals processos de regeneració natural.

L'estructura del poblament de la Tinença, a banda del monestir, combina pobles i masies. Els pobles de la Setena procedeixen de granges disperses de repoblació feudal, establides en el segle XIII, poc després de la conquesta cristiana. Les cartes de població, els textos dels *establiments* i altres documents parlen d'una economia de subsistència a base de cereals, horts menuts i una mica de ramaderia. El Bellestar i la Pobla compartien les terres més abrigades de la depressió, mentre que Bel, Fredes, Castell de Cabres, Coratxà i el Boixar es van establir a prop de canals i foies més fredes. Els pobles concentraven els escassos serveis de la societat tradicional (manufactures, forn, etc.), a més dels habitatges de llauradors i ramaders. La desamortització va obrir una dinàmica econòmica i social nova a la Tinença, però els pobles —privats dels recursos propis— a penes van poder atendre els serveis públics mínims. A mesura que avançava el segle XX, la sagnia demogràfica gairebé havia buidat i envellit els indrets de la Setena. L'abandonament de les cases i dels cascos urbans ha remés recentment gràcies a les restauracions impulsades majoritàriament per aquells que fa dècades van emigrar o pels seus descendents.

Els pobles de la Tinença han mantingut l'estructura urbana quasi inalterada, de manera que constitueixen un patrimoni valuós integrat en el seu entorn. Com assenyala J. F. Mira, hi ha nuclis menuts (Coratxà, Castell de Cabres, Fredes) ordenats al voltant d'un espai central obert, d'altres apinyats entorn d'un turó (Bel, Ballester) i els dos majors (la Pobla i el Boixar) disposats en un vessant amb carrers adaptats a les corbes de nivell i a l'ombra de l'església.

Les masies constituïen una modalitat de poblament dispers adaptat a l'explotació de recursos extensius de la muntanya mitjana mediterrània. La masia —prou més que una casa— indicava una forma de vida rural que combinava agricultura, ramaderia i aprofitament del bosc. El cicle de colonització dels segles XVIII i XIX va expandir un poblament d'origen medieval. Les masies solien ser autosuficients i produïen blat, alfals, creïlles, etc.;

Activitat ramadera a Fredes (foto Adela Talavera)

tenien àrees de past; criaven animals domèstics; compartien relacions socials especials amb els masovers de la seua partida; etc. Algunes eren caserius menuts i, en conjunt, formaven l'entramat social principal de tot el territori. En alguns casos ocupaven llocs amb gran visibilitat. Alguna

La Pobla de Benifassà (foto Adela Talavera).

tenia un patrimoni forestal important (per exemple, el mas del Ric de Fredes, el mas d'en Roda i el mas Blanc del Boixar, etc.).
Aquest poblament dispers ja havia entrat en crisi a l'inici del segle xx. En efecte, en la dècada dels anys vint avançava el procés d'abandonament de les masies i els habitants eixien cap a les ciutats més industrialitzades. El tancament de masies es va accelerar després per la inseguretat derivada de la presència de les guerrilles dels maquis i la repressió de la guàrdia civil, una presència activa sobretot al final dels anys quaranta i notòria encara en els cinquanta del segle xx. Durant aquests anys es van buidar totes les masies de la Pobla; els joves van emigrar i les persones majors es van instal·lar al poble. Durant les dècades següents no es va aturar la sagnia. Cap a 1970 encara continuaven habitades sis masies a Castell de Cabres i quatre al Boixar, amb una població de tres a sis persones per masia. Hui, les masies abandonades són el llegat material d'una forma de vida desapareguda a la Tinença.

EXPERIÈNCIES DEL PAISATGE

La Tinença no és només un lloc aspre i mal comunicat, també és una imatge perfilada per nombroses mirades de viatgers i visitants. Aquest procés ha conduït a una valoració del paisatge i ha prioritzat alguns trets i elements de la Tinença.
En 1792, Antonio J. Cavanilles —durant una estada breu a la Tinença, "un país tan montuoso y tan vestido de vegetales"— va entendre que devia ser magnífica i "curiosa qualquiera vista que se tome desde las alturas. Por esto y para ver una porción considerable de la Tinença, subí á uno de los altos montes que está al borde del Monasterio". A mesura que ascendia, va poder admirar un paisatge rocós vigorós, vestit de vegetals. A la pujada va contemplar diverses visuals ("a poca altura", "de lo alto del monte mirando a mediodia", "algo más alto y mirando al norte"). Finalment va poder gaudir de l'animat quadre de camps cultivats dels voltants del Bellestar i del monestir, enmig de "la naturaleza casi abandonada y sin arte".
Després de l'exclaustració definitiva, la conversió en quarter-presó carlí i l'incendi al final de la primera guerra Carlina, una part de la fàbrica del monestir va quedar reduïda a ruïnes. A partir d'aleshores, aquest lloc es va convertir en memorial dels centenars de soldats liberals que van morir allí mateix. D'altra banda, el deteriorament arquitectònic de l'antic monestir impressionava els escassos viatgers i visitants del lloc. Benifassà, un racó de la muntanya abrupta del nord, ostentava la condició venerable del començament de la conquesta del Regne de València i evocava la figura de Jaume I. Precisament per això Teodor Llorente va visitar el monestir arruïnat com a lloc de memòria de l'antic Regne de València i referent renovat de la Renaixença.
Avançat el segle xix, el propietari del monestir era el tortosí Manuel María de Córdova, sogre del geòleg J. J. Landerer. Aquesta circumstància explica el reconeixement geològic tan pioner i minuciós del territori. En 1784 Landerer va proposar incorporar el *sòl tenèncic* a l'escala in-

La Tinença de Benifassà (foto Adela Talavera).

La Tinença de Benifassà (foto Adela Talavera).

ternacional de les etapes geològiques, basant-se en els seus treballs meticulosos a la regió de transició de la Serralada Ibèrica i la Serralada Litoral Catalana. Encara que no es va acceptar la proposta, Landerer va situar la Tinença entre les referències geològiques.

La desamortització de l'antiga Tinença va dinamitzar el mercat de la terra, de la fusta i del carbó vegetal als pobles de la Setena. Alguns paratges van resultar delmats en poques dècades. Així recordava el botànic Carlos Pau la visita de 1898 a la muntanya que s'alça a esquenes del monestir. Com va fer Cavanilles cent anys abans, Carlos Pau buscava "vistas agradables en que recrearme; pero me aparté descorazonado: aquello era horrible. No conozco terreno más africano; montes pelados, rocas destrozadas y caídas, riscos desprovistos de vegetación arbórea...". Aquesta mateixa impressió es dedueix de fotografies d'aquells pobles preses per Mn. Betí en les primeres dècades del segle xx. Aquesta mateixa imatge de sobreexplotació de la vegetació es mantenia en altres descripcions anteriors a la Guerra Civil. D'altres textos relaten que les pinedes eren objecte d'explotació i extracció cap al litoral per a la construcció d'edificis i travesses de ferrocarril.

Des del començament del segle xx, els erudits locals van prestar una certa atenció al monestir de Benifassà (orígens, etapes constructives, abats, etc.). Entre ells F. Almarche i, sobretot, l'infatigable Mn. Betí, per mitjà de sengles revistes de Morella i Sant Mateu i en diversos treballs publicats per la Societat Castellonenca de Cultura. Al mateix temps, va ser objecte d'atenció de la comissió provincial de Belles Arts, que es va concretar en la declaració de les ruïnes del monestir com a monument nacional en 1931. Tanmateix, aquell mateix any C. Salvador —en un reportatge aparegut en *Valencia Atracción*— constatava que allò continuava sent un lloc desconegut i una vergonya. "Solo de cuando en cuando algún erudito se acerca para tomar unas fotografías, escribir unas notas y hacer madurar unas lágrimas". En termes semblants s'expressava C. Sarthou Carreres (1931).

Poc després (1935), *El Heraldo de Castellón* va llançar una campanya a favor de la Tinença, una comarca desconeguda i amb "mayor atraso moral y material" que Las Hurdes. A la Setena no hi havia llum elèctrica, ni telèfon, ni farmàcia; els mestres suplien amb ofici els dèficits del sistema educatiu; només hi havia una estreta carretera de la Sénia al Boixar, etc. El periòdic va programar una excursió d'erudits (*sabuts*) de Castelló de la Plana a la Tinença. Fins i tot es va sol·licitar una visita de les Missions Pedagògiques. La campanya evidenciava la marginalitat d'unes terres oblidades per les inversions públiques i la precarietat de les denominades *Hurdes levantinas*. En les dècades següents no es va alterar el diagnòstic, mentre la Tinença va assistir a l'abandonament massiu de la població de les masies i dels pobles. En el procés va interferir també la repressió governamental severa dels maquis, que ací van trobar un escenari idoni per a la resistència. La llum elèctrica va arribar als pobles de la Tinença en 1956. En 1967 es va inaugurar l'embassament d'Ulldecona, a l'eixida de la Setena.

Aleshores, la desertització humana de la Tinença ja era manifesta. "Sin población no hay paisaje, pues el paisaje es el resultado del esfuerzo secular del hombre por vivir en la tierra. A medida que avanza la despoblación la naturaleza invade, desaparecen los caminos, aumenta exponencialmente el peligro de incendio y destrucción. Salvar los territorios en riesgo comporta facilitar una cierta densidad humana acompañada de actividades que equilibre viabilidad y paisaje" (X. Bru de Sala).

Des dels anys trenta, H. García va dedicar una sostinguda investigació sobre el monestir. Mentrestant, les ruïnes del que havia estat declarat monument nacional continuaven cobertes d'hedra. "Aquello es una visión deprimente" i "la tristeza se prosigue en los mismos pueblos" (J. Fuster). En els anys cinquanta es van donar els primers passos per a la reconstrucció del monestir després que la Diputació de Castelló adquirira una part dels edificis. En 1960 es va cedir el complex a l'orde cartoixa, que va procedir a la reconstrucció de l'edifici, acabada en 1967.

ALTRES VALORS DE BENIFASSÀ

"El encanto principal de esta comarca reside en su aislamiento, en su solitaria tranquilidad y en lo abrupto de su paisaje, campo de maniobras de aquellos famosos Tigres del Maestrazgo, dueños y señores de las serranías morellanas durante las guerras carlistas" (J. Soler Carnicer, 1963). Benifassà, el nord de l'antic Regne de València, és un valuós recinte natural, inclòs parcialment al parc natural homònim, declarat com a tal el 19 de maig del 2006 pel Govern Valencià.

BIBLIOGRAFIA

BETÍ, M. (1909): "Fundación del real monasterio de monjes cistercienses de Santa María de Benifazá", *Iª part del Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, Barcelona, pp. 408-421.

CASTELL, J. (2005): *Reial Monestir de Santa María de Benifassà, un lloc per descobrir. Història de l'última reconstrucció*, Vinaròs, Antinea, 83pp.

CEBRIÁN, R. (2001): *Montañas valencianas. La Tinença de Benifassà*, València, Centre Excursionista de València, 168pp.

DE JAIME, J. M. et al. (2009): *Lorenzo Grafulla. Un paseo por los puertos de Beceite* (1857), Benicarló, Onada, 167pp.

GALINDO, F. (1960): "La capra pyrenaica hispanica de los puertos de Beceite (Teruel)", *Teruel*, 33, 1-72

GARCIA, H. (1932): "Una visita al monasterio de Benifaça", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, pp. 395-409.

MIRA, J. (1970,1971): "Població i economia a la Tinença de Benifassà", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, XLVI, 297-307, XLVII, 38-66.

MIRA, J. (1974): U*n estudi d'antropologia social al Pais Valencià: Els pobles de Vallalta i Miralcamp*, Barcelona, Edicions 62, 193 pp.

La Tinença de Benifassà

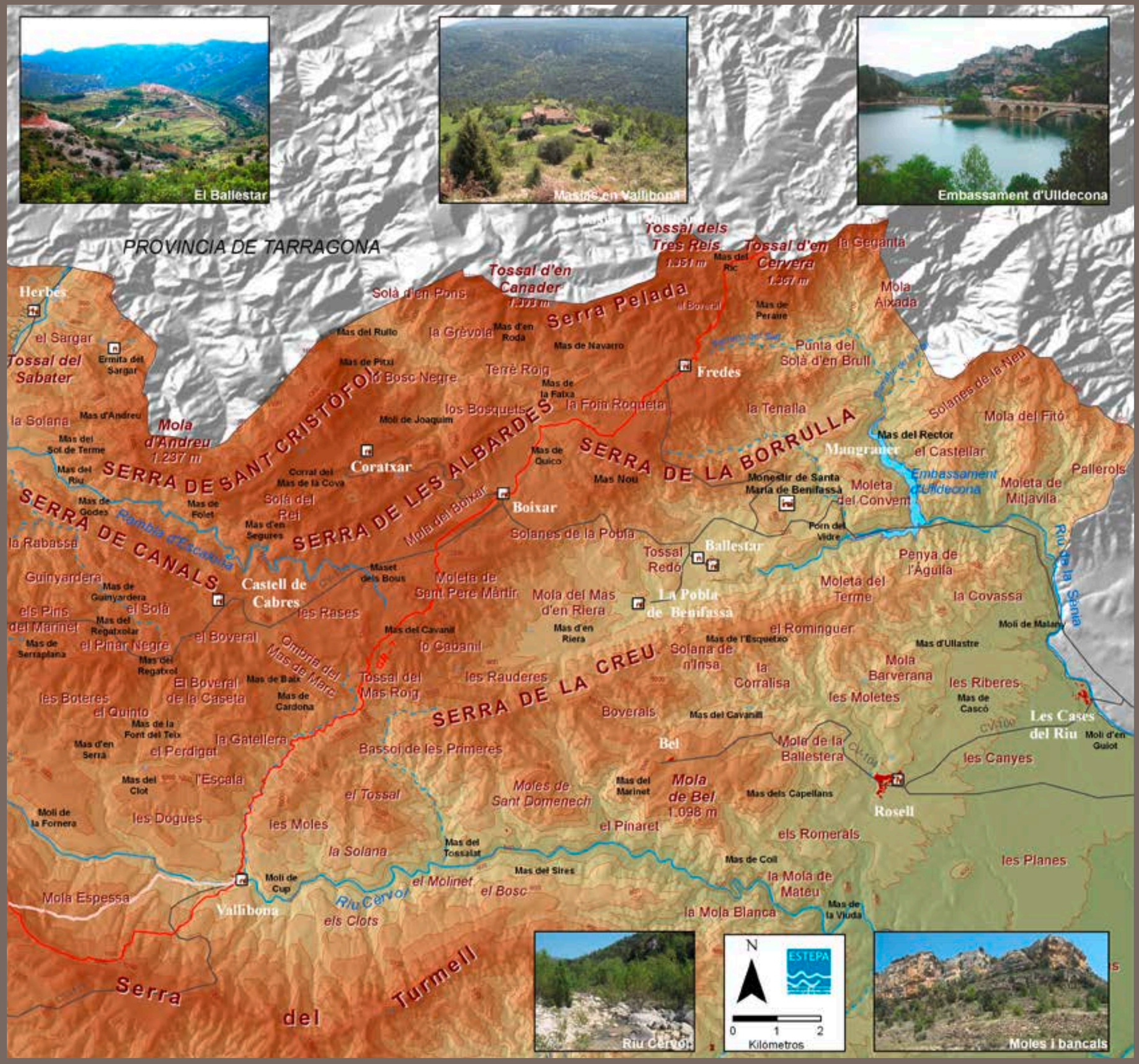

Paisatges de muntanya i forestals

Serra de Mariola

El jardí botànic del Mediterrani

"La Mariola està molt ocupada
amb la seua fillada de fonts que corren
muntanya avall i rodolen per terra
i s'aixequen i canten amb la boca plena de terra.
(...)

Mariola
doblada com un llençol
com el tapet de la taula
i guardada en un calaix
i amb uns codonys aromada
(...)

Oh guerrillera Mariola verda!
Amb els genolls clavats a terra, et pregue.
(...) Pregue per tu, perquè vigiles sempre,
perquè assegures un futur clarissim,
un dur combat, una dura victòria,
el clar fusell, l'espasa il·luminada.
I pregue més: et *pregue pels teus fills.*
Preserva, tu, aquesta raça indòmita,
aquest futur de gegants i senyeres!"

Vicent Andrés Estellés
Mural del País Valencià

"Pel cingles de Mariola
vaig igual que un pelegrí.
Olc la ginesta, la sàlvia,
l'espígol i tot em diu
una rara melangia
de càntic esborradís
que grava en la pedra grisa
segles de calma. En el cim
l'àguila explora l'immens
amb son vol meditatiu.
Pels cingles de Mariola
vaig igual que un pelegrí.
Del meu gest de bruixot místic
s'ha burlat un teuladí (...)"

Joan Valls Jordà
La cançó de Mariola.

José Cantó Doménech
Departament de Didàctica de las Ciències Experimentals i Socials
Universitat de València

Pujada a la serra des d'Agres (foto Miguel Lorenzo).

MARIOLA: ESPAI VISCUT, PERCEBUT I CONCEBUT

Des de la geografia, normalment se sol dir que un espai geogràfic té tres nivells d'existència: com a espai viscut, que ens genera emocions i sentiments; com a espai percebut, amb la conseqüent valoració social del lloc; i com a espai concebut, que genera una ordenació territorial pròpia. I a la serra de Mariola s'assoleixen plenament aquestes tres dimensions, ja que és un dels espais naturals més arrelats a la cultura popular valenciana de tots els temps i, per tant, valuós i valorat. I és que, des de sempre, el valor botànic i farmacològic de la serra de Mariola ha sigut llargament comentat i cantat. Així, Cavanilles (1797), ens diu:

"Es Mariola uno de los principales montes del reyno, si solo atendemos a su altura y sus vegetales; pero el primero y sin igual si consideramos las riquezas que proporciona a los pueblos arrojando hacia todas partes ríos o copiosas fuentes. A muchas dan origen los demás montes, pero casi siempre en las partes septentrionales; solo Mariola las da por todas y con profusión como por especial privilegio de la naturaleza".

"Todo el monte es calizo, con bancos inclinados hacia las faldas, y mucha tierra roxa: los que miran al este y al sureste están rotos desde la punta de Moncabrer hasta la hoya de Alcoy y Condado de Concentayna, y parece fueron de mayor extensión en otro tiempo".

També, Fuster (1962) ens recorda que "la Mariola es una sierra cargada de plantas medicinales y aromáticas, y de arbolado frondoso, con fuentes secretas y frías".

I, més recentment, el documental ‹Mariola, serra de llibertat', de la productora valenciana Documentart, ens mostra el patrimoni arqueològic, històric i mediambiental tan ric d'un paisatge viu i en transformació constant, en el qual destaquen els cims, les plantes, les fonts, les sendes, les herbes, la fauna, les masies, els castells, les ermites o les caves, que evidencien l'activitat intensa d'aprofitament que els habitants que conformen la "comunitat de Mariola" han fet al llarg dels segles.

De fet, una característica que aquest paradís natural presenta és que, sens dubte, es tracta d'un dels espais naturals protegits de tot el nostre territori amb més pressió humana: més de 90.000 persones, que corresponen als habitants dels set municipis que tenen part dels seus termes a la serra de Mariola: Agres, Alcoi, Alfafara, Banyeres de Mariola, Bocairent, Cocentaina i Muro d'Alcoi.

MARIOLA: EL PARADÍS BOTÀNIC DE L'INTERIOR VALENCIÀ

Aquest enclavament natural de 17.257 hectàrees, declarat Parc Natural el 2002, està situat entre dues províncies (Alacant i València) i comprén tres comarques (l'Alcoià, el Comtat i la Vall d'Albaida). Forma part de les serralades Bètiques, amb una alineació de sud-oest a nord-est, i és considerat com un parc natural amb altures més que considerables, amb

Les Covetes dels Moros, Bocairent (fotos Miguel Lorenzo).

el cim al pic del Montcabrer de Cocentaina (1.389 m), encara que també en presenta d'altres que superen els mil metres: les Penyes Monteses (1.352 m), el Recingle (1.256 m), el Molló del Teix (1.238 m), Comptador, (1.222 m), etc. Per això, reuneix les condicions òptimes per a acollir activitats de senderisme. Una prova d'això és que la travessa el sender de gran recorregut GR-7, amb senyalitzacions grogues i blanques, que ofereix la possibilitat d'introduir-se en els camins i senders innumerables que el recorren.

Presenta un clima típicament mediterrani: temperatures generalment suaus (les mitjanes anuals oscil·len entre els 13°C i els 16 C) i pluges concentrades a la primavera i a la tardor als vessants septentrional i oriental que, sobretot a l'hivern, solen produir-se en forma de neu i que contrasten amb un destacat període sec a l'estiu. Tenim, doncs, una mescla entre clima més típicament litoral i d'interior.

Però, sense cap dubte, el gran tresor de la serra de Mariola és la riquesa botànica. Qui no recorda la cançó popular?

"Serra de Mariola
tota a floretes
tota a floretes sí
tota a floretes no
tota a floretes.
On van les socarrades
a fer botgetes sí
a fer botgetes no
a fer botgetes"

Encara que la flora mediterrània és la típica, hi ha autèntiques joies botàniques, com 30 tipus d'orquídies. S'hi han catalogat més de 1.200 espècies de plantes (de les 2.500 catalogades a la província d'Alacant) amb molts endemismes, que són popularment conegudes i recollides pels habitants de les poblacions pròximes a causa de les seues propietats aromàtiques i medicinals i que es fan servir amb fins gastronòmics (com a condiment alimentari o com a base de l'*herbero* o licor d'herbes típic de la zona) o per a la cosmètica i els remeis naturals medicinals. Així, no és estrany trobar-se amb gent que coneix i arreplega sàlvia, romer, timó, cua de gat, camamilla borda, timó reial, la pebrella, l'espígol, el santònic, l'hipèric, el te de roca, etc.

La fama que té com a reserva botànica és històrica. De fet, són molts els especialistes que, al llarg de la història, l'han visitat i valorat. Així, en trobem exemples des dels temps de l'ocupació musulmana de la Península amb Abd-el-Rahman Abu Mathreph (Asín, 1943), fins a segles després, amb la visita de Joseph P. De Tournefort (entre agost i octubre del 1681), acompanyat de Jaume Salvador i Pedrol, el qual va

Pujada a la serra des d'Agres (foto Miguel Lorenzo).

Les Covetes dels Moros, Bocairent (foto Miguel Lorenzo).

elaborar un herbari duplicat del de Tournefort que es conserva avui dia a l'Institut Botànic de Barcelona (Serra, 2007). Després, i seguint l'itinerari marcat per Tournefort, van ser molts altres personatges que la van visitar (Barbey, Barnades, Boissier, Bourgeau, Burnat, Cámara, Cavanilles, Diek, Font Quer, Hegelmaier, Jussieu, Lagasca, Laguna, Leresche, Levier, Pau, Porta, Pourret, Quer, Reuter, Rigo, Rigual, Rivas Goday, Rouy, etc.). En la nostra època, cal destacar l'estudi de la flora de la serra per part de Josep Nebot, sota la direcció de Gonzalo Mateo. Fruit d'aquest treball va ser el material recol·lectat entre el 1986 i el 1988 (vora 600 plecs), actualment dipositat a l'herbari del Jardí Botànic de València.

Aquesta riquesa natural conviu amb zones castigades pels nombrosos incendis forestals que ha patit aquesta zona (1979, 1980, 1994, 2012, 2014 i 2016), així com amb bosc mixt mediterrani (carrascars, pins, coscolles, ginebres...) i matoll amb brucs, argilagues, estepes... Hi ha també zones de vegetació edàfica en l'àrea del Vinalopó, així com espècies vegetals associades a fonts (com la del Molí Mató). També destaca l'existència del teix en l'anomenada Teixera d'Agres.

La riquesa botànica es tradueix també en una fauna d'insectes rica, invertebrats, amfibis (granotes i gripaus), rèptils (sargantana ibèrica, llangardaix ocel·lat, colobra de Montpeller, escurçó ibèric...), aus (pinsà, perdiu, garrafó, pit-roig, mallerenga carbonera...), rapaces tant diürnes (àguila daurada, falcó pelegrí, astor, etc.) com nocturnes (duc, bagaleu, òliba...); i mamífers (porc senglar, conill, gat salvatge, fagina, mostela, geneta, teixó, rabosot, etc.). A més, cal destacar les espècies reintroduïdes per l'ésser humà: el voltor comú i l'arruí.

MARIOLA: LA SERRA DE LES RUTES INFINITES

El fet de ser un espai natural tan extens propicia l'existència de diversos paisatges amb una riquesa patrimonial i natural diferenciada. Així, podem trobar:

1) La zona d'ombria, amb les geleres o caves. Centrada a la zona d'Agres, on abunden les geleres o caves com la **cava del Teix** (construïda en el s. XVIII), però sobretot, la **cava Gran** o **cava Arquejada**, que s'ha convertit en el símbol inequívoc d'aquesta serra i que ha sigut recentment restaurada. Aquesta construcció data dels segles XVII i XVIII, va estar en ús fins al principi del segle XX i es va tornar a utilitzar puntualment durant la Guerra Civil. Té 11 m de profunditat i 15 m de diàmetre interior, amb sis arcs d'estil gòtic apuntats als extrems dels hexàgons exteriors i units al centre. Aquesta estructura sostenia una volta de biga i canyís que estava rematada amb teula àrab. També en aquesta zona podem trobar un dels millors exemples de vegetació associada a fonts i brolladors: la Font del **Molí Mató**.

2) La zona del naixement del riu **Vinalopó**. Se situa al **Barranc d'Ull**, on limiten els termes municipals de Banyeres de Mariola i de Bocairent. La presència de molins indica l'ús hidràulic que s'ha donat a aquesta zona. Així, ens trobem amb **la Borrera** o **Molí Campana**, que data del 1712 i que és un exemple d'adaptació als diversos processos industrials que hi ha hagut a la zona, ja que encara que va ser concebut en un principi com a molí de farina i, més tard, l'any 1810, es va reconvertir en molí paperer; finalment, entre els anys 1855 i 1968, va ser transformat per a la manufactura tèxtil. També trobem aquesta adaptació en les conegudes fàbriques de Blanes o **Molí de Baix** i **Molí de Dalt**. Creuant el riu ens trobem amb la **Font de la Coveta**, que té un mesurador de cabal, i és on tradicionalment se situa el naixement del riu Vinalopó, tot i que altres estudis el localitzen a les proximitats del Mas de Bodí.

3) La zona dels senders. L'estima per la serra de Mariola s'evidencia pels innumerables senderistes que la recorren en qualsevol època de l'any per qualsevol de les rutes del **GR-7** senyalitzades: Mas de la Penya, PR-CV37; Cocentaina - Ermita Sant Cristòfol, PR-CV 37.1; Cocentaina – Montcabrer – Cocentaina, PR-CV 37; Banyeres de Mariola, PR-CV 4; Cocentaina – Agres, PR-CV 27; Banyeres de Mariola – Biar – Elda, PR-CV 35; Molí Mató – Cava del senyor Miguel, PR-CV 104; ermita Barxell – Font de Moya, Preventori, PR-CV 133; Casa Tàpena – Mas de Prats, PR-CV 160. A través d'aquestes rutes podem descobrir llocs històrics de Cocentaina, com el **Palau Comtal**, un edifici d'estil goticorenaixentista construït sobre un antic edifici musulmà del segle XII, per ordre de Roger de Llúria, primer senyor feudal de la vila; l'**ermita de Sant Cristòfol**, del segle XIII i l'àrea recreativa, el **castell de Cocentaina**, una torre d'origen cristià dels segles XIII-XIV, enclavada sobre les restes d'un antic castell musulmà del segle X. També, la pujada al Montcabrer

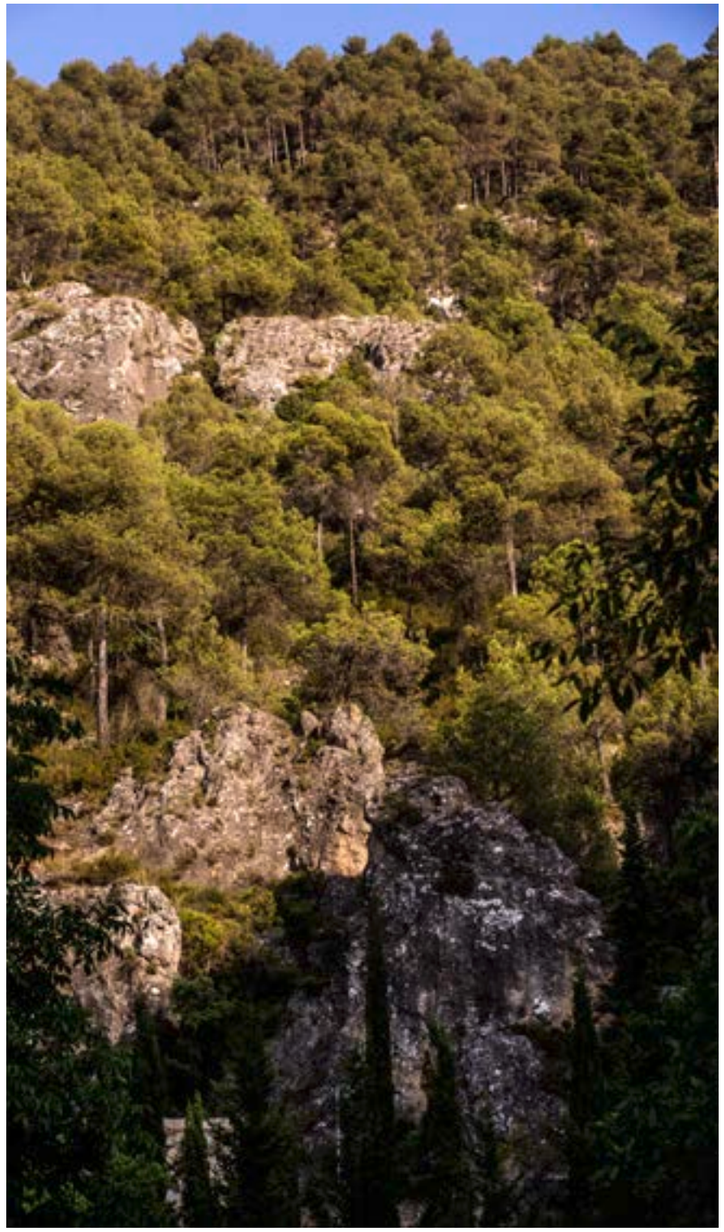

Pujada a la serra des d'Agres (foto Miguel Lorenzo).

Vistes des de la serra de Mariola (foto Miguel Lorenzo).

des de Cocentaina, que ens permet recórrer un camí regat de fonts (la **Penya Banyada**, les **Huit Piletes**, la **Font de l'Heura**, la **Font de la Boronada**, la **Font de Sancho**, la **Font del Pouet**) i de paisatges mítics com el **Barranc del Cint**, a Alcoi.

No cal oblidar tampoc les zones recreatives abundants que trobem arreu de la Mariola. A més del Centre de visitants del Parc Natural de la Serra de Mariola, situat al Mas d'Ull de Canals, al quilòmetre 17,5 de la carretera CV-795 Alcoi – Banyeres de Mariola, podem destacar-ne d'altres: el **Preventori** (Alcoi), el **refugi les Foietes** (Cocentaina), l'**ermita de Santa Bàrbara** (Cocentaina), just al baixador de la línia fèrria d'Alcoi-Xàtiva, l'**ermita de Sant Cristòfol** (Cocentaina), la **Querola** (Muro d'Alcoi), la **Font de Mariola** (Bocairent), el **santuari de la Mare de Déu d'Agres** (Agres), la **Font del Molí Mató** (Agres) i la **Font del Tarragó** (Alfafara).

També és destacable el patrimoni gastronòmic que conforma la cuina de la Serra de Mariola (Valls i Valls, 2016), basada en dos elements fonamentals: la base de l'oli d'oliva de gran qualitat, que es produeix a la zona, i la utilització de les nombroses herbes aromàtiques que hi ha a la Mariola. Aquesta riquesa gastronòmica ens ofereix plats com l'olleta, les bajoques farcides, la borreta, els fesols amb carabassa, l'espencat, el gaspatxo de la Mariola, condimentat amb pebrella, l'olla, etc., i begudes, de les quals l'*herbero* i el café licor són les més tradicionals.

MARIOLA: UN PARADÍS PER ALS SENTITS

Per tot això, es pot afirmar que la serra Mariola constitueix un espai únic en la geografia valenciana i peninsular. Les més de 17.000 hectàrees formen un museu autèntic, en el qual el visitant pot gaudir tant de paisatges de muntanya com fluvials i on, a manera de sales de museus, pot veure i olorar la mostra botànica més gran del nostre territori. Un patrimoni que mereix ser protegit i valorat per al gaudi de les generacions futures.

BIBLIOGRAFIA

ANDRÉS ESTELLÉS, V. (1996): *Mural del País Valencià*, València, Edicions 3 i 4.

ASÍN, M. (1943): *Glosario de Voces Romances registradas por un botánico anónimo hispano-musulmán (siglos XI-XII)*, Madrid, C.S.I.C.

CAVANILLES, A. J. (1797): *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*, Madrid, Imprenta Real (Edició facsímil, València, 1981).

FUSTER, J. (1962): *El País Valenciano*, Colección Guías de España, Barcelona, Destino.

NEBOT, J. R. I MATEO, G. (1991): "*Helianthemum villosum Thib.*, nou per a la flora dels Països Catalans", *Butll. Inst. Cat. Hist. Nat.*, 59, 149.

SERRA, L.; OLTRA, J. L.; CONCA, A.; SOLER, J. I NEBOT, J. (2012): "Catálogo de la Flora del Parque Natural de la Sierra de Mariola (Alicante-Valencia)", *Flora Montiberica*, 51, 97-125.

SERRA, L. (2007): *Estudio crítico de la Flora Vascular de la Provincia de Alicante: Aspectos Nomenclaturales, Biogeográficos y de Conservación*, Ruizia. Monografías del Real Jardín Botánico de Madrid, 19. CSIC. Madrid, 1414p.

VALLS I JORDÀ, J. (1947): *La cançó de Mariola*, Alcoi, Imprenta Hispania.

VALLS, M. i VALLS, A. (2016): *La cuina de la Serra de Mariola. Receptes i gastroliteratura*, València, Drassana.

Serra de Mariola

1- Nevera de Benicadell
2- Cava Arquetjada / Cava Gran
3- Caveta del Buitre
4- Cava de Don Miguel / Cava Gran
5- Pou del Rontonar
6- Pou del Surdo
7- Cova de Sant Blai
8- Cava de Cortés / Pou del Salt
9- Pou del Barber / Cava Blanca
10- Pou del Canyo
11- Pou de Simarro

Parque natural
Lugar de interés comunitario
hidrografia principal/10.000
Paisaje protegido
Sendero Gran Recorrido
Sendero Pequeño Recorrido
Neveras destacadas

PR-CV 222
Ombria del Benicadell
Solana del Benicadell
Agullent
Ontinyent
Solana de la Cova Alta
Ombria de la Cova Alta
SERRA D'AGULLENT
Agres
Muro de Alcoy
Alfafara
Molí Mató
PR-CV 104
Teixera d'Agres
El Recingle
Alt de la Cava
PR-CV 27
Montcabrer
1390 m
Bocairent
Sant Jaume
956 m
Lloma del Cavall
Alcudia
Serpis
PR-CV 37
PR-CV 37.1
Cocentaina
Sierra Mariola
Mola de Serelles
Río Serpis
Banyeres de Mariola
PR-CV 35
PR-CV 4
Ombria del Garrofer
Algars
Sol i Camp
l'Eixarc
1093 m
SERRA DE MARIOLA
Baradello-Sargento
GR - 7
Alcoi
SERRA DE BIAR
Serres de Mariola i el Carrascar de la Font Roja
PR-CV 133
PR-CV 313
Montesol
PR-CV 160
Cova Juliana
el Menejador
Mas de Cotet
Carrascal de la Font Roja
Pilar de Ximo
1357 m
El Menejador
SERRA D'ONIL
Biscoi
1156 m
PR-CV 26
SERRA DEL MENEJADOR
L'Estepar
Les Torretes
Serra del Rentonar
Maigmó i Serres de la Foia de Castalla
Onil
PR-CV 141
Ibi
PR-CV 127

N
0 1 2
Kilometers

Paisatges de muntanya i forestals

El Massís del Mondúver

Un complex càrstic entre els sistemes Ibèric i Bètic

"A l'altra banda de la vall, l'ombriu, hi ha la serra d'Aldaia, plena d'avencs misteriosos. Ella, aquesta serra amb nom de fada (Aldaia en àrab significa "l'hort", és a dir, el jardí) m'ofereix cada matí, tot saludant-me, un dels llocs més grenyals: el Cingle Verd, amb el seu cavaller alat, immòbil i al galop del seu corser rocós.

Veient, vivint, aquesta terra, hom sent el pas del temps... Quin gran espectacle, el d'aquestes muntanyes!... Si fos pintor, hi trobaria motius, llums, colors nous; essent qui soc, hi veig històries, llegendes, biografia, imatges, sensacions..."

J. Piera (1982)
El Cingle Verd, pp. 21-22

"L'antigament orgullós riu de Xeraco o de la Vaca... ha esdevingut un corrent mansuet, atemorit, que només desaigua a la mar quan el massís càrstic del Mondúver s'ompli a vessar i a dolls deixa córrer l'aigua per avencs i escorrims, com la Font Gran de Simat, on naix el riu, o la font de l'Ull, a Xeraco. Ben lluny queden aquelles avingudes, la plena en la parla xeraquera, que inutilitzaven el Caminàs uns mesos a l'any i permetien cultivar arròs"

J. Iborra (2009)
"Les venes de la terra", Ab ben-Cedrell, 2, 3

"El pico del Mondúber, con sus 841 metros de altura, formado como la mayoría de los montes cretáceos de la región, por un enojoso apilamiento de bancos calizos sin alternancia con otros que sean más tupidos, nos ofrece un ejemplo curioso de la influencia que puede tener la sola inclinación de las capas terrestres para conducir las filtraciones al exterior, aún sin el auxilio de un dique impermeable. Las filtraciones de la cumbre aparecen de nuevo al exterior en la... fuente llamada del Garrofer y... en la fuente de Jeresa"

L. Calvo (1908)
Hidrología subterránea, 20

"Este valle, poblado de almendros, olivos, vid y algarrobos, tiene su centro en el caserío de la Droba, construido aprovechando para habitación de los campesinos una antigua y nada noble residencia monacal, además de algún chalet en sus alrededores y algunos riu-raus para la pasa, en las partes altas. El valle es fresco y sombrío, pues las altas montañas, que lo cierran y forman la llamada Sierra de Aldaya, le quita el sol buena parte del año. Cerca de la Droba, una fuente permite una reducida huerta. Más allá de los cultivos, dominan las plantas propias de estas tierras mediterráneas, pino, lentisco, coscoja, adelfa y también el esparto y, sobre todo, la palma (*Chamaerops humilis*)"

L. Pericot (1942)
La cueva del Parpalló (Gandia). Excavaciones del S. I. P., p. 13

"En 2 1/2 horas se sube sin fatiga desde el monasterio hasta la cumbre: las faldas son quebradas y muchas veces con precipicios; el único paso abierto al N. está entre el Peñalba y Toro por un boquete elevado sobre el nivel del mar más de 1000 pies, por donde se entre en el valle de Barig. En su cumbre no hay picos, escabrosidades ni planta alguna; cuestas suaves facilitan el paso hacia todas partes por muchos centenares de varas, seguidas después de cortes perpendiculares y derrumbaderos".

Pascual Madoz (1845-50)
Diccionario Geográfico-Estadísticio-Histórico de España y sus posesiones en Ultramar, Madrid.

Joan F. Mateu Bellés
Departament de Geografia
Universitat de València

Vista aèria del Mondúver (foto ESTEPA).

Entre la Valldigna i l'horta de Gandia i tancant la marjal de Xeraco-Xeresa s'alça aquest massís litoral amb una altura i una silueta que destaca sobre el golf de València. El cim principal és el Mondúver (841 m), seguit d'altres subordinats (el Toro, 607 m; el Picaio-Aldaia, 728 i 734 m; el pic de Falconera, 495 m, etc.). Mentre les "faldas meridionales (del massís) se pierden en la huerta de Gandía", els vessants septentrionals es vinculen a la Valldigna. Al nucli del massís es troba el Pla de Barx-La Drova emmarcat pel Picaio, la serra del Toro, el Penyalba i el mateix Mondúver.

El conjunt és un massís càrstic que alberga una gran diversitat de nínxols ecològics i una terra muntanyosa habitada des de fa molts anys. Actualment acull la població de Barx i residències secundàries disperses. El massís, que reuneix unes grans qualitats paisatgístiques, encara que amb amenaces de banalització, és un gran escenari per a la interpretació del paisatge, una tasca a què han contribuït reconeguts naturalistes i prehistoriadors i també savis locals compromesos amb els valors naturals i culturals del massís.

"TODO EL GRUPO DE MONTES ES CALIZO"

Amb aquestes paraules presenta Cavanilles les muntanyes que ell mateix denomina muntanyes de Valldigna, "dispuestos en bancos casi horizontales" de precipitacions relativament abundants i "recomendables por la multitud de vegetales que allí crecen". A més de les talaies esmentades abans, als vessants de les quals apareixen penya-segats regulats freqüents, també hi ha plans estructurals (Pla de les Coves, Pla de les Palmeres, Pla del Campet, Pla del Toro, Pla Gran, Pla de la Nevera, etc.). Les interferències tectòniques i les diàclasis dels potents estrats carbonatats afavoreixen la carstificació del massís, que es manifesta en l'abundància de rasclers, depressions tancades de dissolució (pòlie de Barx, pòlie de la Drova, les Foies, etc.) i també en nombrosos encaixaments fluviocàrstics. També està molt desenvolupat l'endocarst (avencs, conductes, coves i galeries a través de les quals circula l'aigua percolada des de la superfície).

En realitat, el massís funciona com un aqüífer complex que arriba a la màxima activitat en cas de precipitacions extremes. Cavanilles va poder veure aquest "espectaculo de la naturaleza" el dia 1 d'octubre de 1791, "después de un diluvio de tres días" al pòlie de Barx: "Apenas entré en el valle vi" que des dels vessants de la Puigmola es precipitaven cascades amples, que les canelles de la font de la Puigmola eixien amb força, que funcionava l'Avenc de la Donzella i "tantas aguas que pasaban a las entrañas de los montes". Poc després es va dirigir a l'anomenada Font Major de Simat (al peu del massís) on brollaven amb força aigües térboles que alimentaven un riu cabalós cap al barranc de Toro.

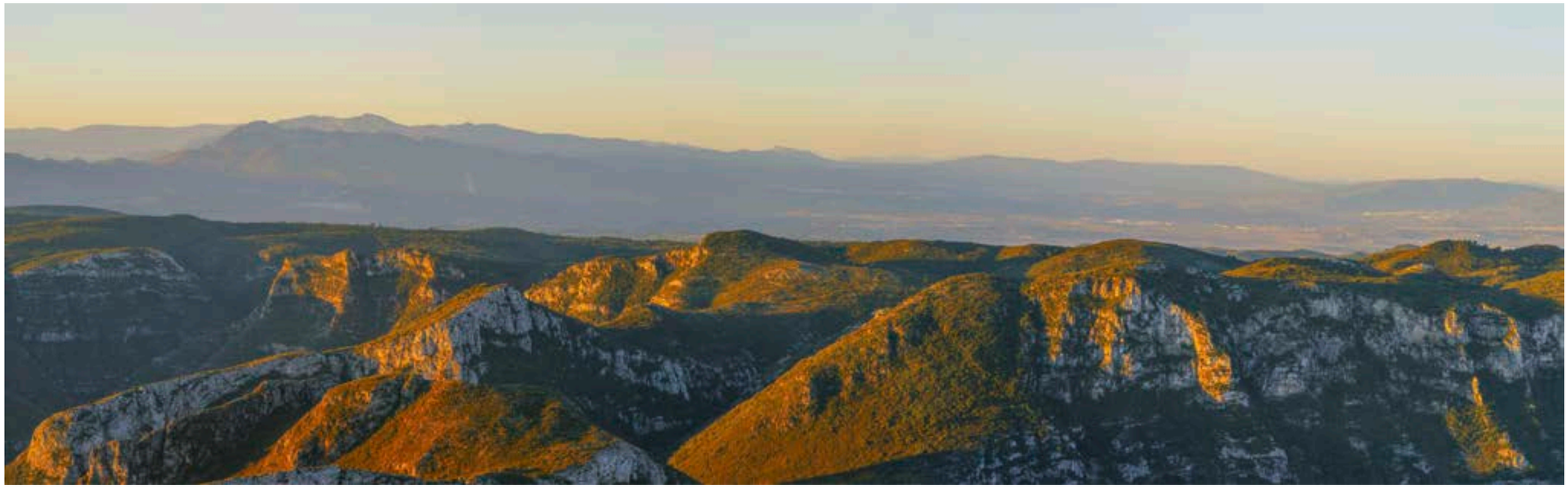

Panoràmica del Mondúver (foto Miquel Frances).

HÀBITAT MEDITERRANI I ASSENTAMENTS ANTICS

La vegetació predominant del massís és un matoll termomediterrani, que resulta de la degradació de la vegetació potencial. El clima, encara que mediterrani, presenta valors pluviomètrics per damunt dels 750 mm anuals, com a conseqüència de l'efecte barrera que exerceixen les muntanyes sobre les masses d'aire humit del nord-est. La desforestació en favor de terres de conreu i pastures i l'acció dels incendis forestals explica que s'hagen substituït els antics boscos de carrasques i sureres per espècies arbustives com el coscoll, el llentiscle, el margalló o el bruc i nombroses aromàtiques com el romer, el timó i la lavanda, acompanyades de taques o exemplars aïllats de pi blanc i de pinastre. Tanmateix, alguns barrancs de l'ombria han actuat com a reductes d'espècies com el freixe, la savina, el càdec, el llorer bord o el lladern i arrapadisses com la mare-selva i la sarsa. El Mondúver també posseeix una fauna rica representada per espècies com el gat salvatge, el porc senglar, l'àguila daurada o el duc, així com gasteròpodes propis de la zona.

La possibilitat de controlar des d'aquestes muntanyes les terres planes de la Safor i de la Valldigna i la disponibilitat de recursos naturals, especialment d'aigua, gràcies als nombrosos brolladors que hi ha, expliquen l'antiga ocupació del Mondúver. Els vestigis d'assentaments i poblats són diversos: al vessant sud destaca el jaciment de la Cova del Parpalló, on s'han trobat importants restes paleolítiques i, al vessant nord, la Cova de Bolomor.

BIBLIOGRAFIA

CALVO, L. (1908): *Hidrografía subterránea*, Gandia, Luis Catalá y Serra Impresor, 291 pp.

DELGADO, R. I SENDRA, F. (2007): *Els barrancs de la Safor. Una mostra de la diversitat de la natura*, Gandia, Institut d'Estudis Alfons el Vell, 150 pp.

PULIDO-BOSCH, A. I FERNÁNDEZ RUBIO, R. (1979): "Los grandes poljes del sureste de la provincia de Valencia", *Acta Geològica Hispànica*, 14, 482-486.

ROSSELLÓ, V. M. (1968): "El macizo del Mondúver. Estudio geomorfológico", *Estudios Geográficos*, 112-113, 423-474.

SASTRE, J. i MORERA, V. (2004): *Les fonts de la Safor. De les nimfes d'aigua a la sobreexplotació dels aqüífers*, Gandia, Institut d'Estudis Alfons el Vell, 189 pp.

El Massís del Mondúver (foto Miquel Frances).

El Massís del Mondúver (foto Miquel Frances).

Vistes de la Safor des del Mondúver (foto Miquel Francés).

El Massís del Mondúver

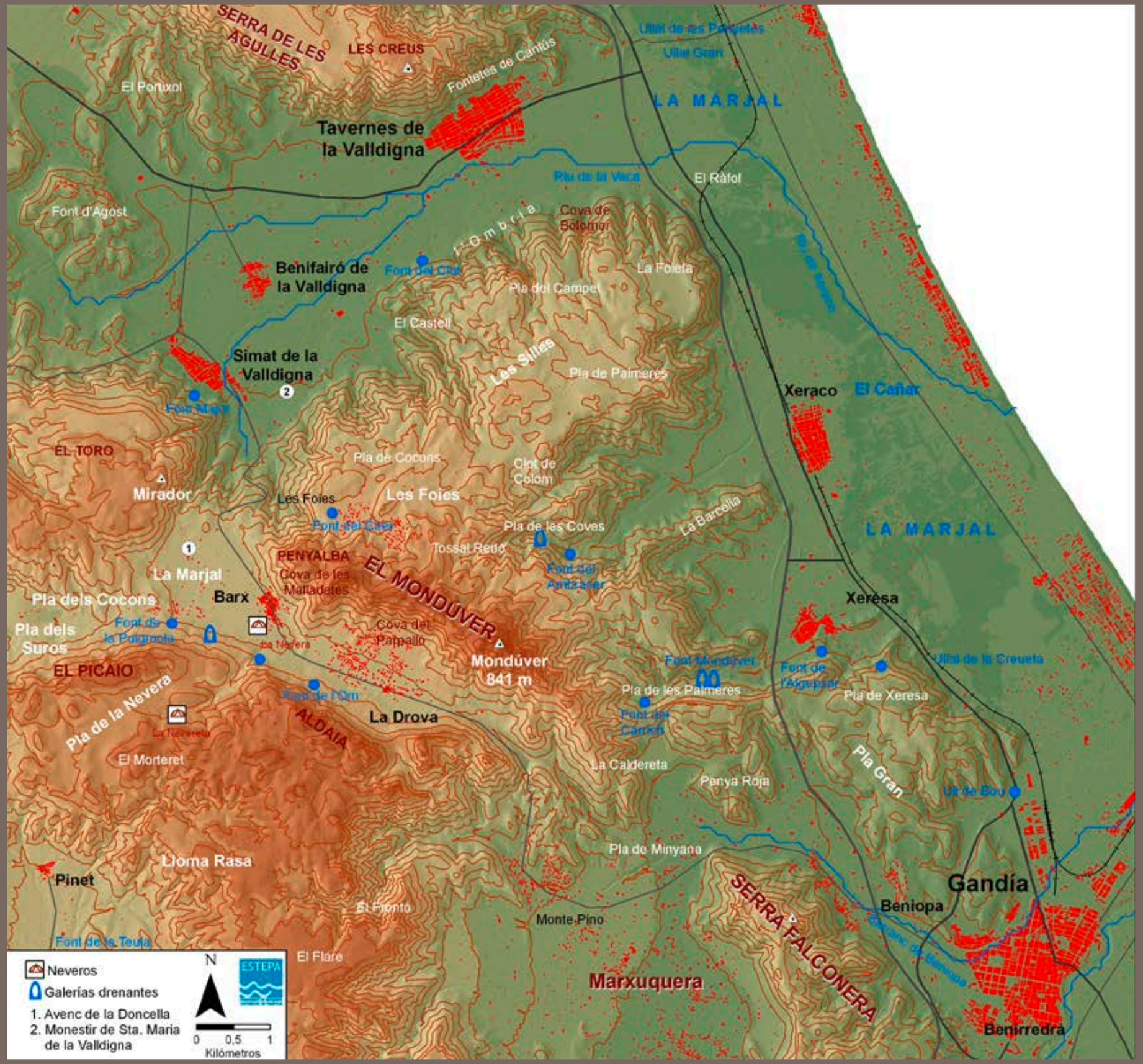

Paisatges de muntanya i forestals

El Calderón

El sostre del Rincón

"No lejos de esta aldea esta el tercer punto y mojón divisorio de las 3 provincias tocándose allí Valencia, Aragón y Castilla. Baja luego Castilla hácia el S. lind. siempre con Valencia, esto es, con tierras de Ademuz á la altura de Moya tuerce hácia el E., y corta el Túria, dejando á Santa Cruz al S. y sigue después sobre Ochava por las vertientes meridionales del Rincón hasta encontrar el Collado Calderón."

Sebastián de Miñano (1826)
Diccionario geográfico-estadístico de España y Portugal, p. 20.

"De la sierra de Javalambre, emplazada en territorio aragonés, en el límite con Valencia, parten estribaciones como el pico del Águila o el Calderón,en el Rincón de Ademuz, máxima altura del reino (1839 m), aunque tradicionalmente se atribuya tal mérito al pico Penyagolosa."

José Hinojosa Montalvo (2006)
Jaime II y el esplendor de la Corona de Aragón, Ed. Nerea, p. 33

"A su vez el Rincón de Ademuz es por sí mismo una auténtica joya desde el punto de vista biogeográfico y conservacionista... en la zona cacuminal del Cerro Calderón aparece el herbazal de *Erodio celtibericum Erinacetum anthyllidis* que es una comunidad donde hay numerosos endemismos, razón por la cual en lo alto del Cerro Calderón se ha procedido a hacer varias Microreservas de Flora."

Sanchis, E.; Fos, M.; Bordón, Y. (2004)
Biogeografía, UPV, p. 169.

"Arropado dicho valle, de no más de 2 km de ancho, al este por la Sierra de Javalambre y al norte por los Montes Universales y la Sierra de Albarracín y recorrido en toda su extensión por el río Turia y sus afluentes los ríos Ebrón y Bohilgues, su altura oscila entre los algo más de 600 metros que tiene el río Turia a su paso por Casas Bajas y los 1.839 del mal llamado pico Calderón, dado que su verdadero nombres es Alto de Barracas."

Francisco Cervera (2000)
"La iglesia-fortaleza de Nuestra Señora de los Ángeles en Castielfabib. ¿Enclave templario?", en *Las órdenes militares. Realidad e imaginario* (Burdeus, M.D. et alii), Universitat Jaume I, Castelló. 151.

"El Cerro Calderón, también conocido como el Alto de Barracas, elevado a 1837 m. sobre el nivel del mar, es la cumbre más alta de las tierras valencianas. Más alto que Penyagolosa, ha sido a veces injustamente olvidado, no reconociéndose como el techo de la Comunidad Valenciana al estar su cima compartida con Aragón [...] La sabina de montaña o rastrera (*Juniperus sabina*) ocupa el estrato vegetal superior configurando con su extensión, un paisaje impresionante. El aspecto que ofrece el Cerro Calderón en su vertiente meridional, mientras vamos ganando altura, es de una valiosísima vegetación adaptada al frío viento y a la extrema sequedad ambiental..."

José Manuel Almerich Iborra (1997)
"Caminos, paisajes y paisajes abiertos al Mediterráneo: Montañas de la Comunidad Valenciana"

Josep Montesinos i Martínez
Departament d'Història de l'Art
Universitat de València

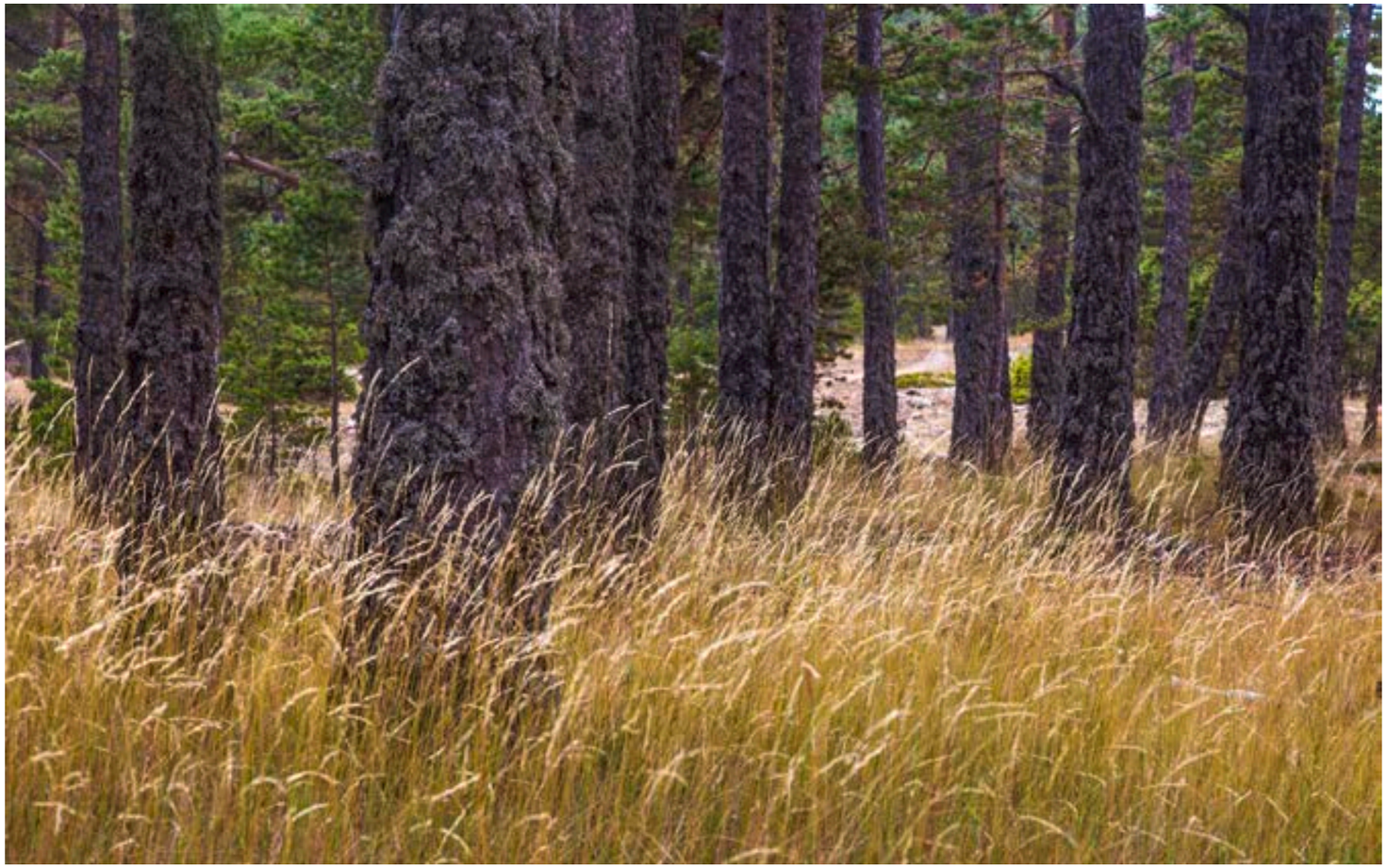

Pineda al Calderón (foto Pep Pelechà).

El Pico Calderón és el punt més elevat de la Comunitat Valenciana. Compartim aquesta fita paisatgística amb la província de Terol, ja que es localitza a la línia entre el Rincón de Ademuz i l'antic Regne d'Aragó.

La situació geogràfica, l'altitud, la climatologia, l'orografia, la flora, l'entorn en general, el converteixen en un punt significatiu que aporta peculiaritat al paisatge valencià, tan diferent del de les planes costaneres. És el magnífic paisatge de l'interior, tan desconegut.

DESERT D'HUMANITAT, BELLESA I SIMBOLISME DE L'INTERIOR VALENCIÀ

A l'extrem oest de l'espai valencià, frontera entre El Rincón de Ademuz i Aragó, s'alça el Calderón o Alto de Barracas; és el punt més alt, el sostre del territori valencià, 1.837'700 m sobre el nivell del mar. S'integra en el relleu accidentat del sistema Ibèric, en concret sobre la serra de Javalambre, i se situa al terme municipal de la Puebla de San Miguel.

El cim es troba envoltat de barrancs, pins rojos i pinasses centenàries, a més de velles savines de muntanya i eriçons que s'estenen pels vessants. A més de tot això, al voltant es desenvolupen espècies endèmiques de vegetals i animals, com una varietat de violeta, cua de gat i entre els animals la graèllsia, protegida des de 1979. També a les proximitats es localitzen teixos, carrasques i ginebres.

Territori indòmit, desert d'humanitat, paisatge dur i bell. L'orografia, els sòls, la climatologia extrema i l'altitud fan de la zona un lloc amb poca pressió antròpica, tant d'hàbitat com d'explotació del sòl, i hui en dia allunyat de les rutes turístiques i culturals. Aquestes característiques, aquest aïllament, fa que només pocs caminants arriben al cim, localitzat als límits del nostre territori.

El Rincón de Ademuz, comarca on s'alça el nostre punt geodèsic, va ser un dels primers enclavaments recuperats pel rei conqueridor Jaume I, en el que seria el regne cristià de València. Per diverses situacions historicofrontereres queda separat de la província de València i enclavat entre Aragó i Castella. El riu Túria travessa el centre d'aquest territori i hi desemboquen diversos cursos fluvials en una orografia complicada.

UN ENTORN PER A PROTEGIR, PER A CONSERVAR

Els voltants de la Puebla de San Miguel, municipi on s'alça el Calderón, estan protegits des del 25 de maig del 2007, quan va ser declarat Parc Natural. L'espai protegit és de 6.390 ha de superfície, pràcticament tot el terme municipal. Les seues característiques, la qualitat dels ecosistemes, l'aïllament i una bona cura de l'entorn ens posen davant d'un dels espais millor conservats del territori valencià.

Ermita de San Roque. Puebla de San Miguel (foto Pep Pelechà).

Pi monumental Vicente Tortajada. Falda del Pico Calderón (foto Pep Pelechà).

Puebla de San Miguel està inclòs dins del LIC (Lloc d'Importància Comunitària), igual com el conjunt de localitats a la vora del riu Túria: Casas Bajas, Ademuz i Casas Altas. A la mateixa comarca de El Rincón de Ademuz hi ha, així mateix, altres Llocs d'Importància Comunitària, com és el cas de l'entorn de El Arroyo Cerezo, a les proximitats del qual es localitza un altra fita geograficohistòrica: un trifini entre València, Castella i Aragó, el Mojón o Cruz de los Tres Reinos, paisatge que forma part igualment de l'imaginari compartit entre els habitants de la *raya* o línia de frontera que separa els regnes. El Rincón també té declarades diverses microreserves de flora: el Barranco de la Hoz, el Barranco de Jorge i el Barranco Jiménez; Las Blancas, Pino de Vicente Tortajada, juntament amb la microreserva del Pico Calderón a Puebla de San Miguel, del qual parlem; El Rodeno, Río Ebrón, La Cruz de los Tres Reinos, esmentada anteriorment, Molino de Papel, a Castielfabib, i Río Bohígues, a Ademuz.

BIBLIOGRAFIA

ARAZO, M. Á. i JARQUE, F. (1998): *El rincón de Ademuz*, Picanya, Diputación Provincial.

CANDEL, F. (1968): *Viaje al Rincón de Ademuz*, Barcelona, Nova Terra.

Decret 80/2007, de 25 de maig, del Consell, pel qual aprova el Pla d'Ordenació dels Recursos Naturals de Puebla de San Miguel. [2007/7026]

Decret 81/2007, de 25 de maig, del Consell, de declaració del Parc Natural de Puebla de San Miguel. [2007/7027]

GONZÁLEZ LÓPEZ, E.; OLIVARES TORMO, A. i LAGUNA LUMBRERAS, E. (2005): "Pinus x rhaetica Brigger, nuevo taxón para la Comunidad Valenciana", *Flora Montiberica* 29, pp. 34-42.

HERRERO-BORGOÑÓN PÉREZ, J. J. i CRESPO VILLALBA, M. B. (1999): "Adiciones a la flora del Rincón de Ademuz y los Serranos", *Flora Montiberica*, 11, pp. 44-47.

MATEO SANZ, G. i FIGUEROLA LAMATA, R. (1987): "De flora valentina II", *Anales de biología. Sección biología vegetal*, núm. 13, pp. 43-47.

MONTESINOS, J. i POYATO HOLGADO, C. (eds.) (2011): *La Cruz de los Tres Reinos. Espacio y tiempo en un territorio de frontera*, Cuenca, Publicaciones de la Universidad de Castilla la Mancha.

TORRES GÓMEZ, C.; FABADO, J. i MATEO SANZ, G. (2004): "Adiciones al catálogo de la flora de las comarcas valencianas de los Serranos y Ademuz, IV", *Flora Montiberica*, 27, pp. 8-14.

TORRES GÓMEZ, C. ; FABADO, J. i MATEO SANZ, G. (2004): "Adiciones al catálogo de la flora de las comarcas valencianas de los Serranos y Ademuz, V", *Flora Montiberica, 28, dedicado a A. J. Cavanilles*, pp. 57-61.

Puebla de San Miguel (foto Pep Pelechà).

Pujada al Gavilán i al Calderón (foto Pep Pelecha).

El Calderón

PROVINCIA DE TERUEL
SIERRA DE JAVALAMBRE
CRUZ DE LOS TRES REINOS
N-420
EL RINCÓN DE ADEMUZ
CERRO CALDERÓN
PROVINCIA DE CUENCA
Parque Natural de la Puebla de San Miguel

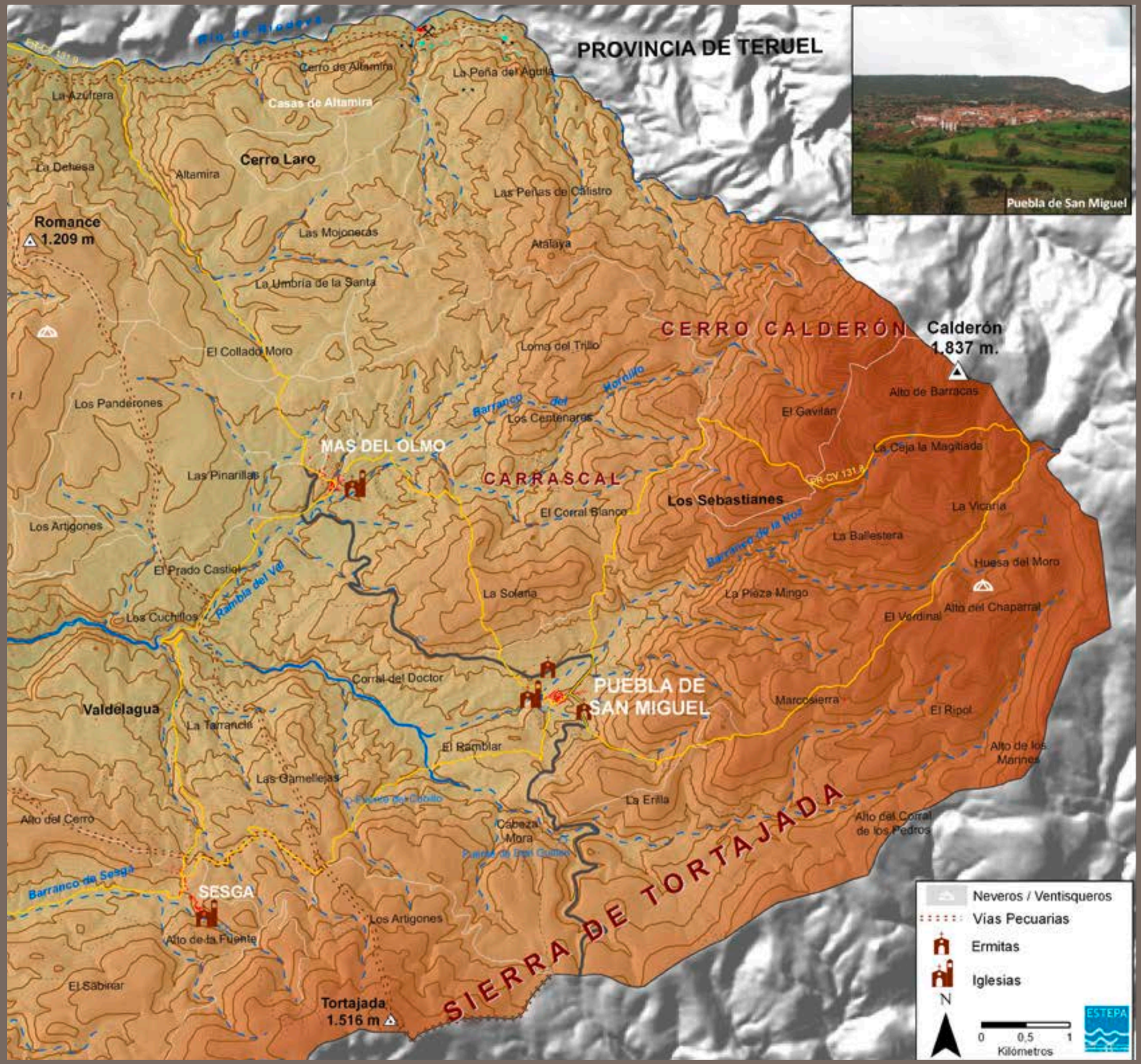
PROVINCIA DE TERUEL
Puebla de San Miguel
Cerro de Altamira
La Peña del Aguila
La Azufrera
Casas de Altamira
Cerro Laro
La Dehesa
Altamira
Las Peñas de Calistro
Romance
1.209 m
Las Mojoneras
Atalaya
La Umbría de la Santa
CERRO CALDERÓN
Calderón
1.837 m.
El Collado Moro
Loma del Trillo
Alto de Barracas
Los Panderones
Barranco del Hornillo
Los Centenares
El Gavilán
MAS DEL OLMO
La Ceja la Magitiada
Las Pinarillas
CARRASCAL
Los Sebastianes
La Vicaría
El Corral Blanco
Los Artigones
La Ballestera
Barranco de la Noz
Huesa del Moro
El Prado Castiel
Rambla del Val
La Solana
La Pieza Mingo
Alto del Chaparral
Los Cuchillos
El Verdinal
Corral del Doctor
PUEBLA DE SAN MIGUEL
Valdelagua
Marcosierra
El Ripol
La Tarrancia
El Ramblar
Alto de los Marines
Las Gamellejas
La Erilla
Alto del Cerro
Cabeza Mora
Alto del Corral de los Pedros
SIERRA DE TORTAJADA
Barranco de Sesga
SESGA
Los Artigones
Alto de la Fuente
El Sabinar
Tortajada
1.516 m
Neveros / Ventisqueros
Vías Pecuarias
Ermitas
Iglesias
N
0
0,5
1
Kilómetros
ESTEPA

Paisatges de muntanya i forestals

Serra del Benicadell

La paret muntanyenca que separa les províncies de València i Alacant

"La serra de Benicadell bé es mereix un viatge oportú. De fet, com la resta d'indrets que he recorregut durant anys i anys, l'he vista de moltes maneres: abillada amb boires o amb sol africà. La darrera vegada que m'hi vaig acostar, la seua bellesa es va fer palesa sota les dues condicions més oposades: a la vesprada va lluir el sol, i al matí següent el nuvolam espès arribava fi ns a les pobles veïnes [...] El retall brusc, salvatge, perfiladíssim de la línia cimera dibuixa una imatge de serenor i de gosadia que alguns dies portem a dintre. Els cantells del rocam espurnegen contra el blau, un coll trenca la fi gura ascendent fi ns qu el cim, amb els seus 1104 metres, s'alça ample i estàtic".

Tomàs Escuder i Palau
"Paratges del País Valencià"

"Para examinar el monte y subir su empinada cumbre escogí el día 8 de Agosto, quando ni había nubes, ni aquellas nieblas que con freqüencia lo rodean, é inutilizan el viage... Para subir con menos riesgo es preciso valerse de los prácticos de Salém, acostumbrados a trepar como cabras por aquellos riscos; mas conviene encargarlos no vayan por atajos, donde hay pasos sumamente difíciles y peligrosos, como experimenté en mi excursión... Dos horas empleé en llegar a los más alto, subiendo casi siempre por repechos y escalones".

A. J. Cavanilles (1795)
Observaciones sobre el Reyno de Valencia

"Sonando van sus nuevas, alent parte del mar andan;
alegre era el Çid e todas sus compañas,
que Dios le ayudara e fiziera esta arrancada.
Davan sus corredores e fazien las trasnochadas,
llegan a Gujera e llegan a Xátiva,
aun mas ayusso, a Denia la casa;
cabo del mar tierra de moros firme la quebranta.
Ganaron Peña Cadiella, las exidas e las entradas.
Quando el Çid Campeador ovo Peña Cadiella,
ma'les pesa en Xátiva e dentro en Gujera,
non es con recabdo el dolor de Valençia."

Poema de Mío Cid

"La Vall es fa serra al Benicadell".

David Mira

"Car si Penacadell se perdia, lo port de Cocentaina se perdria, que no gosaria hom anar a Cocentaina, ni a Alcoi, ni a les partides de Seixona, ni a Alacant per negun lloc, e seria gran desconhort dels crestians."

Jaume I el Conqueridor
Llibre dels Fets

Elena Grau Almero
Departament de Prehistòria i Arqueologia
Universitat de València

Gaianes (foto Miguel Lorenzo).

Benicadell és una de les nostres muntanyes recognoscibles a distància i pels seus distints vessants. La seua silueta vigorosa és molt visible en el paisatge.

És, a més, el pic més alt (1.104 m) de la serra del mateix nom. Aquesta serra, que s'estén al llarg d'uns 25 km en direcció nord-est sud-oest, separa les comarques de la Vall d'Albaida pel nord i del Comtat pel sud. El nucli principal està adscrit als termes municipals d'Atzeneta d'Albaida, Beniatjar, Carrícola, Albaida i Salem (província de València) i a Muro d'Alcoi, Gaianes, Beniarrés i l'Orxa (província d'Alacant). Per l'est, la serra del Benicadell finalitza en els barrancs pels quals discorre el riu Serpis que, procedent de la serra Mariola, de les terres alcoianes, de l'embassament de Beniarrés i de l'Orxa, es dirigeix per l'Estret de l'Infern cap a Villalonga i Gandia, on desemboca al Mediterrani. Per l'oest, la serra del Benicadell conclou al port d'Albaida (620 m d'altitud) i es prolonga a partir d'ací per la serra d'Agullent.

Els vessants abruptes del Benicadell i la seua alineació determinen una clara diferenciació climàtica, de manera que retenen els vents freds i humits del nord i produeixen una precipitació notablement inferior al vessant de solana. Aquest fet, unit a una insolació més important, comporta una disponibilitat menor de recursos hídrics per a la vegetació, cosa que es reflecteix en una vegetació diferent a cada vessant. Així, l'ombria sempre ha tingut una flora molt rica, mentre que els vessants meridionals han presentat generalment un aspecte més àrid. Aquesta diversificació dels ecosistemes fa que es puga considerar una de les reserves de la biodiversitat mediterrània, un santuari botànic. La seua cobertura forestal s'ha vist molt perjudicada pels reiterats incendis que l'han assolat al llarg de molts estius; durant els anys 80 del segle xx el bosc de pins que hi havia al vessant nord va desaparéixer després d'incendis continuats. En l'actualitat, la serra presenta una cobertura arbustiva quasi desproveïda d'arbres i, tant en un vessant com en l'altre, té la consideració merescuda de Paisatge Protegit.

HISTÒRIA

Per les terres del Benicadell podem observar l'empremta mil·lenària deixada per diferents cultures al llarg de la història. Les manifestacions que testimonien l'estreta vinculació entre aquesta serra i els seus habitants són nombroses. És fàcil trobar, doncs, jaciments arqueològics, construccions per a la captació i la canalització d'aigües de les èpoques romana i àrab, pous de neu, murs de pedra seca, torres de guaita, castells, camins, bancals i altres construccions realitzades en diferents moments i èpoques històriques. Els vessants de Benicadell s'han habitat des de temps prehistòrics i s'hi poden destacar diversos assentaments que són clau per a l'estudi de la prehistòria valenciana.

• La Cova de l'Or (Beniarrés), amb un dels conjunts ceràmics amb decoració cardial (sisé mil·lenni aC) més destacats de tot el Mediterrani, ha

El Benicadell (fotos Miguel Lorenzo).

servit com a referent per a explicar el procés d'introducció de l'economia de producció neolítica.

• Uns altres jaciments destacats són la Cova del Moro (Muro), la Cova Negra (Gaianes) i el Sercat (Gaianes), un poblat del segon mil·lenni aC, o les pintures rupestres del barranc de la Carbonera.

• El poblat de la Covalta (Albaida), situat al vessant septentrional a 889 m sobre el nivell del mar, conté restes d'un poblat ibèric emmurallat que ocupava el cim d'un turó amb tallats abruptes en la seua cara nord. Isidro Ballester Tormo va excavar-lo entre 1906 i 1925 i va ser el primer assentament ibèric que es va estudiar a Espanya íntegrament.

Sota el cim mateix de la Covalta, i al vessant nord, hi ha una gran cova allargada que ja va ser explorada pel gran viatger del segle XVIII, el botànic Cavanilles. Així relata Cavanilles l'ascens que va fer al Benicadell:

> "Para examinar el monte y subir su empinada cumbre escogí el día 8 de Agosto, quando ni había nubes, ni aquellas nieblas que con freqüencia lo rodean, é inutilizan el viage... Para subir con menos riesgo es preciso valerse de los prácticos de Salém, acostumbrados a trepar como cabras por aquellos riscos; mas conviene encargarlos no vayan por atajos, donde hay pasos sumamente difíciles y peligrosos, como experimenté en mi excursión... Dos horas empleé en llegar a los más alto, subiendo casi siempre por repechos y escalones...".

En etapes més recents, altres viatgers visiten també el Benicadell, entre els quals hi ha Sarthou Carreres, el pintor Segrelles i Emili Beut.

El Benicadell té un significat especial com a fita geogràfica i d'identitat territorial per a les comarques del seu entorn, en especial a partir de la Renaixença, moviment sociocultural nascut del romanticisme i que va mobilitzar el sentiment de pertinença a la terra, de la naturalesa idealitzada i dels seus paisatges com a valor social col·lectiu.

Tot i això, ja abans, en el segle X, el geògraf hispanoàrab Ahmad al Razi, en la seua obra titulada *Ajbār mulūk al-Andalus*, havia descrit Alacant, entre altres llocs, dient que:

> "... se encuentra en la Sierra de Benicadell (Banu l-Qatil), a partir de la cual nacen otras montañas donde se encuentran varias buenas ciudades, en las cuales se fabrican muy buenas telas de seda. Sus habitantes eran malas gentes y de malas maneras, pero muy hábiles en sus obras".

Vista aèria del Benicadell (foto ESTEPA).

El Benicadell (foto Miguel Lorenzo).

LA HISTÒRIA FETA LITERATURA

Segons sembla, el nom de la serra té l'origen en la denominació mantinguda pels mossàrabs de Penya Cadiella, topònim anterior a la conquesta islàmica. Així consta, almenys, en el *Cantar de Mio Cid*:

...Ganaron Peña Cadiella/ las salidas e las entradas...

Menéndez Pidal, en *La España del Cid*, dóna per certa la citació del *Cantar de Mio Cid* i interpreta el Benicadell com la deformació arabitzada de Cadiella. Llegenda i realitat evoquen en el poema èpic *Cantar de Mio Cid* la figura llegendària del Cid unida a la muntanya i certificada per la història, ja que al peu de la serra, entre els termes d'Otos i Beniatjar, jauen les restes escasses del castell de Carbonera, d'origen califal, i que alguns historiadors identifiquen amb el que el Cid va fortificar l'any 1092.

Com s'ha assenyalat anteriorment, al Benicadell hi ha diverses caves, geleres o pous de neu, coneguts com la cava o la nevera del Benicadell, la nevera de Dalt, la nevera de Baix, la nevera de Xamarra, la nevera del Corral de Diego i la nevera de la Lloma Solaneta.

D'altra banda, la pressió demogràfica en què es va veure immersa la zona en el segle XVIII va forçar l'abancalament dels seus vessants fins a cotes difícilment imaginables, que es van combinar amb altres usos tradicionals de la serra, com l'explotació de fusta, l'extracció de llenya i l'apicultura.

En definitiva, la Solana del Benicadell és un paisatge en la conformació del qual té molt a veure l'acció humana al llarg de la història, que ha configurat ambients nous i diversos.

La Serra de Benicadell, alhora que serveix de frontera provincial convencional entre València i Alacant, constitueix un espai natural apreciat pels habitants de la zona com a lloc d'esplai. A més a més, és un clàssic del muntanyisme, un referent per a nombrosos escaladors que hi troben la fascinació de les grans muntanyes, amb la seua llarga façana rocosa i emmerletada per una cresta retallada i esvelta.

Actualment, el vessant nord d'aquesta serra, situat a la província de València, ha sigut declarat Paisatge Protegit pel Consell de la Generalitat, amb la denominació d'Ombria del Benicadell. El Paisatge Protegit de la Solana del Benicadell completa la protecció del massís muntanyós en el vessant que es troba a la província d'Alacant, per la qual cosa les dues iniciatives de protecció són complementàries i es reforcen mútuament. Concretament, es defensaran els valors mediambientals de 2.103 hectàrees del vessant nord de la serra del Benicadell, que pertanyen a deu municipis de la Vall d'Albaida (Albaida, Atzeneta d'Albaida, Bufali, Carrícola, el Palomar, Bèlgida, Beniatjar, Otos, Ràfol de Salem i Salem). Pel que fa al vessant meridional del Benicadell, l'anomenada Solana, afecta unes 900 hectàrees de la comarca del Comtat (termes municipals de Muro d'Alcoi, Gaianes, Beniarrés, etc.).

BIBLIOGRAFIA

CRUZ OROZCO, J. i SEGURA MARTÍ, J. M. (1996): *El comercio de la nieve. La red de pozos de nieve en las tierras valencianas*, València, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència.

NAVARRO OLTRA, V. C. (2002): "El Castillo de Penna Cadiella en la sierra de Benicadell". *Al-qantara: Revista de estudios árabes*, vol. 23, pàg. 299-330.

PIQUERAS, J. (1995): *Geografia de les comarques valencianes,* València, Foro Ediciones S. L.

Pujada a l'ermita de Sant Francesc de Gaianes (foto Miguel Lorenzo).

El Benicadell (foto Miguel Lorenzo).

Serra del Benicadell

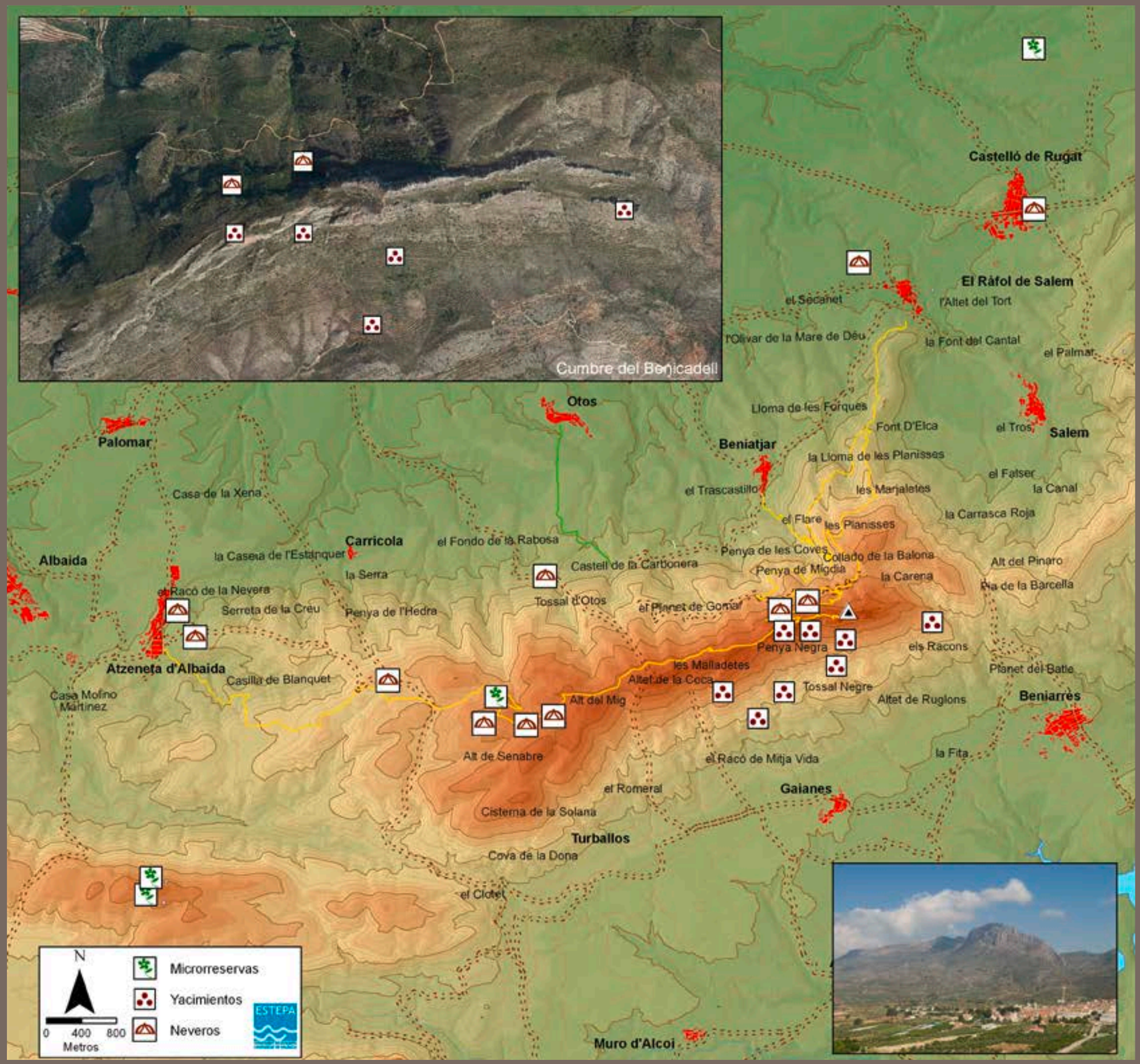

Paisatges de muntanya i forestals

El Montgó

El silenciós far petri de la Marina

"Enmig de les planures de Dénia, Pedreguer, Gata i Xàbia, però més prop de l'antiga Dianium que dels altres pobles, s'alça el majestuós Montgó, muntanya que amb sa bravenca mole i ferèstega cara se'n puja cap al cel, com si a ell volguera son cim aplegar."

Francesc Martínez i Martínez (1926)
"Cultura Valenciana"

"Tiene su término un monte hacia el Norte llamado Montgó, muy alto; en el cono de dicho monte se hallan 10 molinos de viento; se halla en el cono de dicho monte tres torres para atalaya, en la orilla del mar: la una se llama "Torre del Agua Dulce", la segunda "Cabo de San Antón"; estas dos torres están situadas en el cono de dicho monte, y la tercera, llamada "Torre de la Mezquida", se halla situada a la falda del mismo monte, a orillas del mar, donde dan fondo las embarcaciones."

Vicente Castañeda (1916-1924)
Relaciones geográficas, topográficas e históricas del reino de Valencia

"El Montgó es una muralla tallada entre dos fallas paralelas, inaccesible en sus vertientes rocosas, estriadas por canales en cascada, torrentes de la pedriza que le dan una apariencia un tanto impenetrable. La proximidad al mar agranda su perspectiva pese a la modestia de su altura. Hasta la testa de piedra de su cima, llega la brisa marina y el rumor profundo del mar para unirse con el perfume mediterráneo de la multitud de plantas de montaña".

Rafael Cebrián (2004)
Por las cumbres de la Comunidad Valenciana

Jorge Hermosilla Pla
Emilio Iranzo García
Departament de Geografia
Universitat de València

El Montgó (foto Miguel Lorenzo).

Un anell de núvols enganxats al cim d'una muntanya pròxima al mar és una de les escenes que amb més intensitat conserven en la retina els que viatgen cap a la costa alacantina. Entre les poblacions de Dénia, al nord, i de Xàbia, al sud, l'imponent massís del Montgó s'alça cap al cel del no-res i forma una alineació muntanyosa vertical, aparentment desconnectada de relleus pròxims, però actualment lligada al sistema Bètic.

El massís del Montgó se situa en l'entrant de terra al Mediterrani més pronunciat de la Comunitat Valenciana, els seus extrems més reconeguts són el cap de Sant Antoni, al nord, i el cap de la Nau, al sud. Aquest espai, de caràcter rocós, no se circumscriu exclusivament a l'alineació muntanyosa. Una plataforma descendeix suaument cap al mar, però en arribar a la costa es torna vertical i dóna lloc a una successió de penya-segats i cales amb platgetes de graves i còdols.

La singularitat estructural i ecològica del Montgó, amb la presència de recursos culturals i patrimonials i d'uns assentaments humans que han articulat el territori al llarg de la història, s'integra en un paisatge cultural simbòlic que ha merescut la consideració d'espai natural protegit. Al març de 1987 va ser declarat Parc Natural pel govern valencià, s'estenia inicialment sobre una àrea de 2.120 hectàrees, a les quals es van afegir les 260 hectàrees de la Reserva Marina del cap de Sant Antoni.

Tanmateix, a causa dels problemes vinculats a la pressió urbanística, que ha posat en un risc notable la connectivitat ecològica d'aquest espai natural, l'any 2002 el govern valencià va aprovar el Pla d'Ordenació dels Recursos Naturals del parc, en el qual proposava un perímetre de 7.500 hectàrees, amb l'objectiu d'atenuar els efectes dels possibles impactes i de garantir els fluxos geoecològics en el conjunt de la zona.

EL MONTGÓ, TALAIA DEL MARQUESAT I DEL MEDITERRANI

A l'extrem nord-oriental de la província d'Alacant, vigilant el litoral retallat del marquesat de Dénia, el massís del Montgó apareix com l'últim contrafort de la Serralada Bètica. Aquesta alineació s'alça entre les planes de Dénia-Ondara i la de Xàbia-Gata de Gorgos. A l'oest del Montgó, un corredor aprofitat pels eixos viaris comunica ambdues planes alhora que marca la discontinuïtat topogràfica amb els relleus bètics pròxims. El massís del Montgó presenta una disposició diferent de la del conjunt bètic, del qual forma part. Efectivament, en comptes de seguir una direcció nord-est sud-oest presenta una disposició oest nord-oest/est sud-est , amb conseqüències ambientals evidents (climàtiques i ecològiques). Arriba fins als 753 m d'altitud al Cap Gros, localitzat al sector més oriental de la serra; per la seua banda, la resta de cims que coronen el massís baixen d'altura cap a l'oest, fins a arribar a la Penya de l'Àguila, de 486 m. Per la localització a la prominència de terra que penetra al Mediterrani, per l'orientació, per la morfologia i per la seua proximitat al mar, el massís del Montgó projecta una imatge molt reconeguda que ha constituït un fita visual al llarg de la

El Montgó (foto Miguel Lorenzo).

El Montgó (foto Miguel Lorenzo).

El Montgó, Xàbia (foto Miguel Lorenzo).

història. L'elevada visibilitat del massís, tant des de terra com de mar endins, va ser aprofitada per viatgers i mariners a la recerca de punts de referència amb què orientar-se.

Al sud del gran oval que forma el golf de València i al nord dels contraforts bètics, el massís del Montgó s'alça en solitari, vertical i amb penya-segats imponents que adquireixen distintes tonalitats segons l'hora del dia com a antesala d'un litoral retallat i abrupte amb penya-segats de fins a 150 m d'altitud. El Montgó és un enclavament sòlid, majestuós, visible i recognoscible des de la llunyania que guarda secrets naturals, però també manifestacions culturals interessants que ens projecten un paisatge valuós d'alta qualitat ambiental que s'han de considerar com un recurs i un valor dels valencians.

L'ESTRUCTURA FÍSICA DEL PROMONTORI MUNTANYENC

El Montgó, els penya-segats que des de les Rotes de Dénia acompanyen el Cap de Sant Antoni i les caletes ubicades al nord i sud d'aquest últim són el resultat de la resposta del penyal subjacent a la combinació d'una sèrie de processos tectònics i geomorfològics. Aquests relleus pertanyen a la Serralada Bètica i, més en concret, al Prebètic oriental. En la seua formació han intervingut processos tectònics de fracturació, elevació i afonament, de manera que la serra del Montgó ha quedat sobreelevada respecte de les planes adjacents. L'acció dels agents geomorfològics externs sobre un penyal predominantment calcari ha propiciat el modelatge càrstic del massís; aquest genera espais i formes d'una gran bellesa, alguns dels quals han servit i serveixen com a refugi de la flora endèmica, de la fauna i, fins i tot, de l'home.

La imponent muntanya, que s'eleva i es retalla a l'horitzó i destaca entre les planes adjacents, presenta forts escarpaments i vessants inclinats que contrasten amb els pendents suaus de la plataforma que s'estén a la base. Aquesta, constituïda per calcàries massives i calcàries margoses, és resultat de l'erosió diferencial, s'estén fins al mar i finalitza en una costa abrupta. La variació dels nivells marins i l'alternança de materials de diferent resistència expliquen la formació d'aquestes plataformes d'abrasió i l'escalonament dels penya-segats. La litologia predominantment calcària del massís es manifesta en l'abundància de formes càrstiques. La dissolució càrstica de la roca ha propiciat la formació de rasclers, avencs i coves com la Cova Ampla, la Cova de l'Aigua i la Cova Tallada.

El Montgó (foto Miguel Lorenzo).

El Montgó (foto Miguel Lorenzo).

EL MONTGÓ, ENCLAVAMENT ECOLÒGIC DE PRIMER ORDRE

Dins del clima mediterrani el Montgó se situa en una zona de transició climàtica, entre el clima de plana litoral plujosa i el clima meridional sec. La prolongació dels relleus bètics des de l'interior fins a la costa afavoreix l'ascens de masses d'aire procedents del mar carregades d'humitat que precipiten intensament en aquest sector alacantí. L'exposició pràcticament perpendicular del massís del Montgó a les masses d'aire ens permet diferenciar el vessant de sobrevent i el de sotavent, també denominats ombria i solana. Entre aquests es produeixen diferències pluviomètriques i tèrmiques que influeixen en les espècies de flora presents en tots dos vessants. És característica la formació d'un anell o barret de núvols al cim del Montgó, després de la condensació de l'aigua transportada per les masses d'aire marí, que carregades d'humitat ascendeixen en xocar amb la muntanya.

Les característiques fisiogràfiques i climàtiques de l'espai constituït pel massís i la seua prolongació fins als penya-segats del cap de Sant Antoni generen ambients variats d'una notable biodiversitat: cims, escarpes i penya-segats, vessants a sobrevent i a sotavent, barrancs que s'encaixen a la roca, camps de cultiu abandonats, costes i penya-segats, fons marins... Cada un d'aquests ambients alberga un ecosistema característic, amb espècies de gran interés botànic i faunístic. En un espai reduït que ocupa al voltant de 3.000 hectàrees habiten un poc més de 600 espècies de flora diferent, organitzada en distintes comunitats i formacions vegetals, gràcies a la varietat topogràfica, les condicions climàtiques i la proximitat del mar.

Les formacions vegetals més esteses pel massís del Montgó són un carrascar degradat per la intensa activitat antròpica que ha sigut pràcticament substituït per un matoll amb arbratge compost de coscollars amb pi blanc, llentiscle, ginebre, lladern, margalló i diverses lianes i de romerars acompanyats d'argilaga, bruc, albada, timó, lavanda, estepa i alguns endemismes com la *Centaurea rouyi* i la corretjola valenciana (*Convolvulus valentinus*), lligats a zones més pedregoses.

Als vessants abancalats, l'abandonament de l'activitat agrícola està afavorint la recolonització d'aquests espais per part de la vegetació natural. Així, és freqüent observar com el matoll envaeix les terrasses i engoleix antics fruiters de secà com la garrofera, l'olivera i els ametlers.

Flora del Montgó (fotos Miguel Lorenzo).

Unes altres formacions presents són els pastius, els quals es componen d'herbàcies, que s'intercalen entre els coscollars i els romerars. Algunes de les espècies més representatives són el llistó (*Brachypodium retusum*), el *Teucrium pseudochamaepitys*, l'*Arenaria montana*, el lli de flors blaves (*Linum narbonense*) i l'orella de llebre (*Phlomis lychnitis*).

Destaquen, per la seua singularitat, les formacions vegetals localitzades als penya-segats i a les pedreres del Montgó i als penya-segats del voltant del cap de Sant Antoni. Aquests enclavaments constitueixen un autèntic biòtop singular per l'escassetat edàfica, la inestabilitat, la verticalitat, els trets microclimàtics i la influència marina. Aquestes condicions especials propicien espècies endèmiques, entre les quals hi ha relictes que es troben amenaçades i que, per tant, s'han de protegir.

Als penya-segats del massís trobem formacions rupícoles, que ocupen els repeus i clevills de la roca. A les zones d'ombria hi ha la savina i el margalló, acompanyats d'aladern menut, llentiscle i efedra. Alguns dels endemismes són la ferradura valenciana (*Hippocrepis valentina*), la *Biscutella montana*, la *Linaria Cavanillesii*, la *Crepis albida*, la *Melica minuta* i la *Silene hifacensis*. Unes altres comunitats presents als penya-segats són les de *Sarcocapnos saetabensis* i les de *Sanguisorba ancistroides*. Per la seua banda, als murs de la solana les comunitats més representatives són *Chaenorrhium crassifolium* i *Teucrium hifacense*.

Pel que fa a les formacions que ocupen els penya-segats marins, destaca el fenoll marí, la sempreviva i endemismes com el *Limonium supinum*, totes adaptades a unes condicions dures, derivades de l'alta salinitat, la influència de l'onatge, la verticalitat i l'absència de sòls. Però la riquesa ecològica no es limita a l'àrea emergida. Als peus dels penya-segats, el fons marí alberga distintes comunitats bentòniques amb distintes espècies d'algues i les praderies de *Posidonia oceanica*.

Quant a la fauna d'aquest espai, destaquen rapaços com el falcó pelegrí, el soliguer, l'àguila cuabarrada i el duc, a més d'altres aus com les

Mata de romaní (foto Miguel Lorenzo).

Liquen sobre roca (foto Miguel Lorenzo).

gavines, el ballester i el falciot negre, la gralla de bec roig, el corb, la baldriga pufí, el gafarró, la cadernera i el teuladí, entre d'altres. També hi ha rèptils al massís i als penya-segats. En són exemple la sargantana cuallarga, la colobra bastarda, el fardatxo ocel·lat i el lludrió ibèric. Els mamífers estan representats per rates penades, rosegadors, conills i carnívors com el rabosot i la geneta.

DELS POBLAMENTS PREHISTÒRICS ALS ASSENTAMENTS TURÍSTICS

L'àrea que comprén el Parc Natural del Montgó, el qual, més enllà del perímetre estricte del Parc, abasta zones lligades a les planes de Dénia i Xàbia, té elements representatius de cultures i civilitzacions distintes: ibers, romans, musulmans, cristians... La visibilitat excel·lent d'aquesta talaia natural, el seu clima mediterrani i la presència de refugi i d'aliment, propiciat per les coves nombroses que hi ha, ha afavorit una presència humana continuada en el temps. Les restes més antigues es van trobar a la Cova Ampla, datades del paleolític superior. En aquest jaciment també s'han trobat restes arqueològiques neolítiques, com ara restes de ceràmica i utensilis, la qual cosa indica una continuïtat de l'assentament, que es prolonga en l'edat del bronze. D'aquest període són les pintures rupestres de la Cova del Barranc de Migdia i algunes restes materials del Tossal de Santa Llúcia i de les Coves Santes.

La cultura ibèrica va quedar representada a la zona gràcies a les restes dels poblats de l'Alt de Benimaquia i del Pic de l'Àguila. Aquests jaciments han permés estudiar les formes de vida dels ibers del Montgó, així com les seues relacions amb altres pobles com els fenicis i els romans. Amb la fundació romana de Dianium, a partir d'un port tardorepublicà, el Montgó passa de ser el centre de la vida urbana a un entorn o marc d'aquesta destinat als aprofitaments rurals. S'implanten viles rústiques que funcionen com a centre de producció agrícola, en alguns casos fins als segles V i VI dC.

L'ocupació islàmica va impulsar la vida comercial de la ciutat de Dénia gràcies al seu port. Els musulmans cultiven a les faldes del *Monte Caon*, denominació de la qual deriva el topònim Montgó, figueres i vinya. Després de la Reconquesta, la base oriental del Montgó, coneguda com Les Planes, és ocupada per religiosos que funden, a més de l'orde de Sant Jeroni, un monestir. Aquest va ser traslladat després d'un atac pirata en el segle XIV i al lloc que ocupava es va construir l'ermita de la Mare de Deu dels Àngels. Les altres ermites que formen

Vista des del mirador de la Llorença a Benitaxell (foto Miguel Lorenzo).

Vista aèria del Montgó (foto ESTEPA).

el patrimoni cultural del Montgó són les ermites de Santa Llúcia de Dénia, Santa Llúcia de Xàbia i l'ermita del Pòpul, l'ermita de Sant Joan i l'ermita del pare Pere.

En el segle xv es va constituir el marquesat de Dénia i la ciutat es va convertir en una important plaça portuària del regne. Davant de l'amenaça dels atacs pirates, es van construir per a la vigilància del litoral torres sentinelles, de les quals només es conserva al perímetre del Parc Natural la torre del Gerro. Van tindre repercussió al marquesat de Dénia dos episodis històrics més. En primer lloc, l'expulsió dels moriscos del principi del segle xvii. Els ports de Dénia i de Xàbia es van convertir en lloc d'embarcament de més de 40.000 moriscos de les zones d'interior. En segon lloc, la guerra de Successió, que va tindre lloc al principi del segle xviii. Amb l'objectiu de conquerir la ciutat, l'exèrcit de Felip V va arrasar els camps circumdants.

El canvi paisatgístic experimentat al voltant del massís del Montgó va arrancar en l'últim terç del segle xx, amb motiu de l'exercici de l'activitat turística. Abans d'això, una economia entorn de l'agricultura, la pesca i el comerç havien fixat part de les estructures del paisatge. Les zones de pendent favorable de vessants del Montgó i Les Planes van ser abancalades amb finalitats agrícoles, com posen de manifest les restes encara visibles de ribassos de pedra seca. Els cultius dominants eren els secans, especialment garroferes, figueres, ametlers, oliveres, cereals i vinyes. La caiguda del comerç de la pansa va impulsar l'Ajuntament de Dénia a posar en cultiu noves terres. Els vessants es van parcel·lar i es van arrendar per al cultiu de raïm de taula. No obstant això, la crisi dels anys 30 va provocar l'abandonament dels cultius.

Com a resultat de l'abandonament de les pràctiques agrícoles, a mitjan segle xx es va produir un procés urbanitzador sobre aquestes antigues parcel·les, amb un "efecte de crida" sobre els turistes europeus. Un paisatge amb uns valors escènics, ecològics i culturals excepcionals, un clima càlid d'estius secs i la presència del mar Mediterrani són un reclam turístic no exempt de problemes. Els incendis forestals i la pressió urbanística han posat en greu perill els valors ecològics i paisatgístics del massís del Montgó. Un mar de segones residències, xalets i adossats connectats per vials i carreteres s'estén a les seues faldes i fragmenta la connectivitat biològica del Parc Natural. Altres activitats complementàries del turisme residencial i lligades a l'oci també suposen una problemàtica afegida a aquest espai. En són exemples algunes pràctiques esportives o la massificació de visitants al Parc.

BIBLIOGRAFIA

ALMERICH, J. M., CRUZ, J. i TORTOSA, P. (2003): *Espais Naturals del Litoral Valencià*, Alzira, Bromera. 141p.

STÜBING, G. (coord.) (1991): *Parque Natural del Montgó. Estudio Multidisciplinar*, València, Agència del Medi Ambient. Conselleria d'Administració Pública. 376 p.

El Montgó

Parque Natural del Montgó
Dénia
La Jara
EL MONTGÓ
Pedreguer
Jesús Pobre
Jávea / Xàbia
Gata de Gorgos
El Portixol

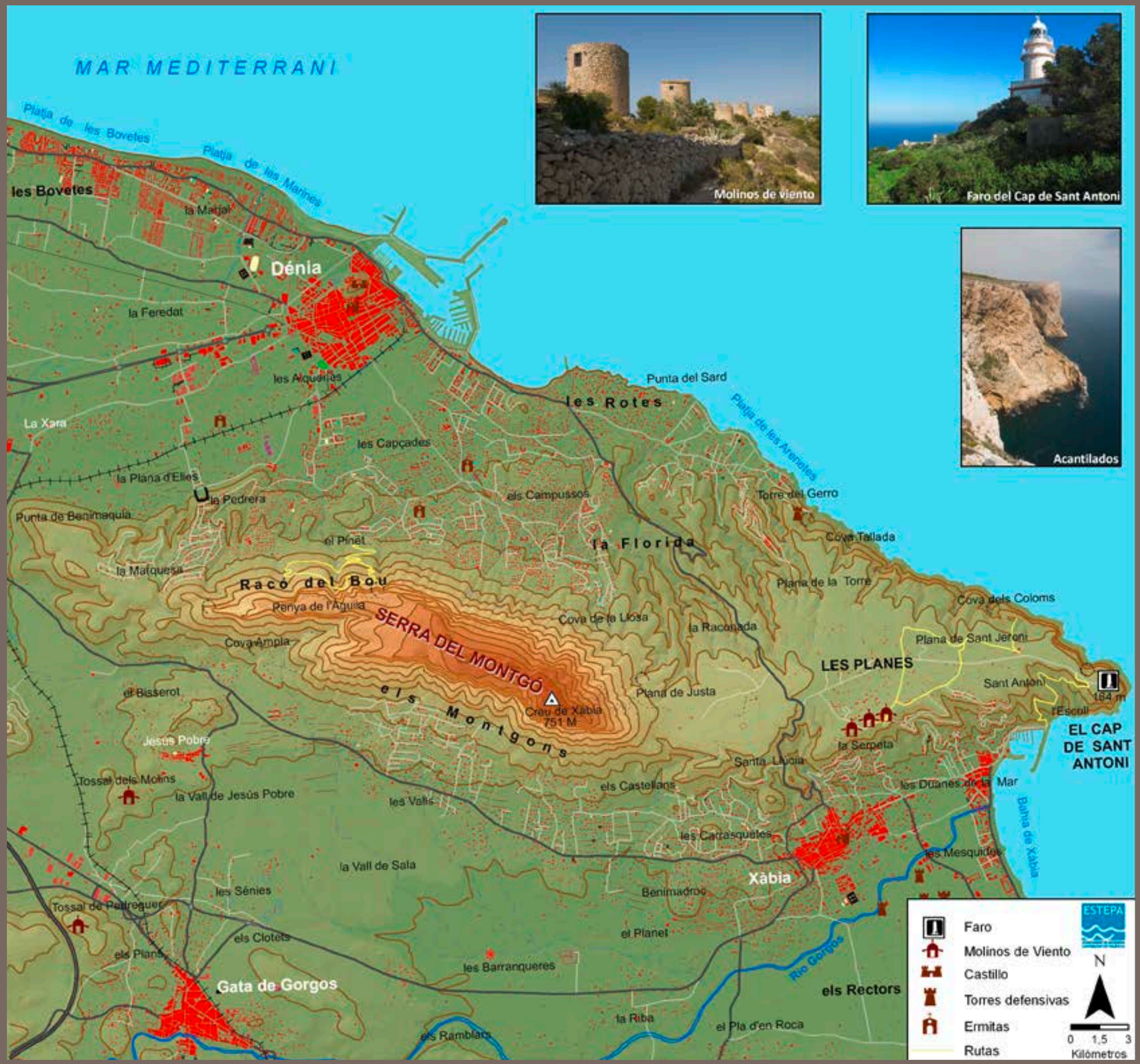
MAR MEDITERRANI
Platja de les Bovetes
Platja de les Marines
les Bovetes
la Matjal
Dénia
la Feredat
les Alqueries
La Xara
les Capçades
la Plana d'Elies
la Pedrera
Punta de Benimaquia
el Pinet
la Marquesa
Racó del Bou
Penya de l'Àguila
SERRA DEL MONTGÓ
Cova Ampla
Creu de Xàbia
751 M
els Montgons
el Bisserot
Jesús Pobre
Tossal dels Molins
la Vall de Jesús Pobre
les Valls
la Vall de Sala
les Sénies
Tossal de Pedreguer
els Clotets
els Plans
Gata de Gorgos
les Barranqueres
la Riba
els Ramblars
el Pla d'en Roca
els Rectors
el Planet
Benimadrog
Xàbia
les Carrasquetes
els Castellans
Santa Llúcia
la Sarpeta
les Dunes de la Mar
les Mesquides
Baia de Xàbia
LES PLANES
Sant Antoni
l'Escoli
184 m
EL CAP DE SANT ANTONI
Plana de Sant Jeroni
Cova dels Coloms
Plana de la Torre
Cova Tallada
la Florida
la Raconeta
Plana de Justa
Cova de la Llosa
Punta del Sard
les Rotes
Platja de les Arenetes
Torre del Gerro
Molinos de viento
Faro del Cap de Sant Antoni
Acantilados
Faro
Molinos de Viento
Castillo
Torres defensivas
Ermitas
Rutas
ESTEPA
N
0 1,5 3
Kilómetros

Paisatges de muntanya i forestals

La Serra Calderona

La muntanya mediterrània dels valencians de la ciutat

La Caseta Blanca
I aquell paradís cerquen
en fila llunyadana
per un costat la serra
que de Sagunt arranca
i a terra aragonesa
culebrejant se llança

Josep Aguirre

"... después de salir de Estivella hay un camino nombrado de la Calderona, pero es de aquellos que llaman atajos con trabajos, padeciéndolos de vez en cuando los pasajeros a quienes suelen despojar algunos forajidos..."

Antonio Ponz (1777)

"... Por ello y sin necesidad de forzar mucho la imaginación, podremos formar una idea de lo que el hombre primitivo encontró en esta sierra cuando vino a establecerse en sus cuevas y altozanos. Una enmarañada selva virgen, impenetrable y umbrosa, agua suficiente en todos los barrancos y rincones, caza menor y mayor abundante, pastos sabrosos y frescos por doquier con que alimentar sus rebaños, clima benigno muy adecuado para su manera de vivir..."

Lluch Arnal
Los pasos naturales de la Sierra de la Calderona

"Los valencianos que nos iniciamos en excursionismo montañero, nos formamos en la sierra Calderona. Para nosotros los iniciados en la década de 1925-1936, la sierra Calderona fue un aula agreste, donde aprendimos a conocer la montaña. Al paso de los años conocimos perfectamente el gran macizo montañoso desde el Gorgo al Picayo"

Rafael Roca Miquel (1968)

"Per a l'excursionista de la ciutat de València, la serra Calderona és la més estimada de les seues muntanyes. Per la seua proximitat a la capital, la que més estretament coneix i, per les seues comunicacions, la més accesible. Moltes vegades s'ha dit dels cims d'aquesta serra que són "com muntanyes d'anar per casa". I, efectivament, la senzillesa de la seua configuració i la seua modèstia de l'altura no les faculten per a desenvolupar-hi grans gestes muntanyenques; això no obstant, les capaciten per aservir com a escola de futurs muntanyencs...El nom de Calderona s'aplica a tota la corda muntanyenca que s'estén entre Gátova i Puçol tan sols des de la segona meitat d'aquest segle... I ja en l'última dècada encara s'ha allargat més i inclouen dins del nom Calderona les muntanyes de la Cova Santa d'Alcublas i apleguen, fins a *"menjar-se"* la serra Bellida..."

José Soler Carnicer
"Senderos de Gran Recorrido Andilla-Puçol, GR.10"

Josep Montesinos i Martínez
Departament d'Història de l'Art
Universitat de València

La Calderona (foto Pep Pelechà).

La Serra de la Calderona és el contrafort més oriental del sistema Ibèric, que s'estén en el centre del territori valencià i arriba fins a la plana al·luvial, molt pròxima a la costa. Conforma un magnífic paisatge característic amb una orografia complicada, amb moles, crestes, valls, barrancs, una vegetació i unes fonts pròpies. Per a la ciutat de València, atesa la seua proximitat, és un dels pulmons verds que cal protegir i conservar.

LA MUNTANYA MEDITERRÀNIA

La denominació de Calderona és força recent, ja que històricament identificava diverses denominacions segons trams. Així podem veure en el text de Cavanilles que delimita la serra a les denominades muntanyes de Portaceli: "Dichos montes ocupan cinco leguas de oriente á poniente, y dos de norte a sur: llámanse de Ségart, Serra, Náquera, Olocau y Cucaló, y de todos trataré baxo el solo nombre de montes de Portaceli" (*Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, población y frutos del reyno de Valencia*, A. J. Cavanilles, Madrid, 1795-1797).

Avui dia el nom de Calderona defineix un espai molt més ampli que el denominat per Cavanilles. Especifica l'alineació muntanyenca que separa les conques dels rius Palància i Túria, amb inclinació nord-oest sud-est, que s'estenen des de la comarca de l'Alt Palància fins a la del Camp de Morvedre. N'ocupen el nord les comarques de Camp de Túria i l'Horta Nord. Avui dia una part d'aquesta serra s'ha declarat Parc Natural, com veurem més endavant.

La major part de la serra se situa per sota dels 1000 metres sobre el nivell del mar. Els punts més elevats són Montmajor amb 1015 m, el Gorg amb 907 m, els Rebalsadors amb 802 m, el Calera amb 850 m, l'Oronet amb 742 m i el Garbí amb 600 m. Hi ha moles calcàries d'un port impressionant com les de Segart, Xocainet i la Redona i crestes com Gorg, Garbí i Picaio.

Hi conté una vegetació variada, com veiem en Cavanilles: "...crecen en aquellos montes pinos, alcornoques, encinas, enebros y un número prodigioso de arbustos y yerbas que tapizan el suelo hasta impedir el paso". Avui dia el seu sòl i la vegetació han patit en excés a causa de l'acció antròpica i dels incendis forestals que l'han afectat negativament. El seu paisatge vegetal es compon de pi blanc amb matoll de matagall, romer, argilaga, bruc. Pinastre amb matoll silicícola. Carrasca amb mare-selva, sarsa, lladern, margalló, coscolla, llentiscle, brucs i sàlvies. Algunes suredes. Els diversos ambients que presenta inclouen una fauna variada de mamífers, rèptils, amfibis, aus com l'astor, àguila marcenca, duc, falcó pelegrí, àguila cuabarrada i altres animals com el gat salvatge, la geneta i el teixó.

Està travessada per nombroses valls i barrancs curts. El barranc principal naix a la serra, el Barranc de Carraixet, i s'encamina cap al mar al llarg dels seus 45 km. La serra és famosa i una destinació d'excursionistes que es

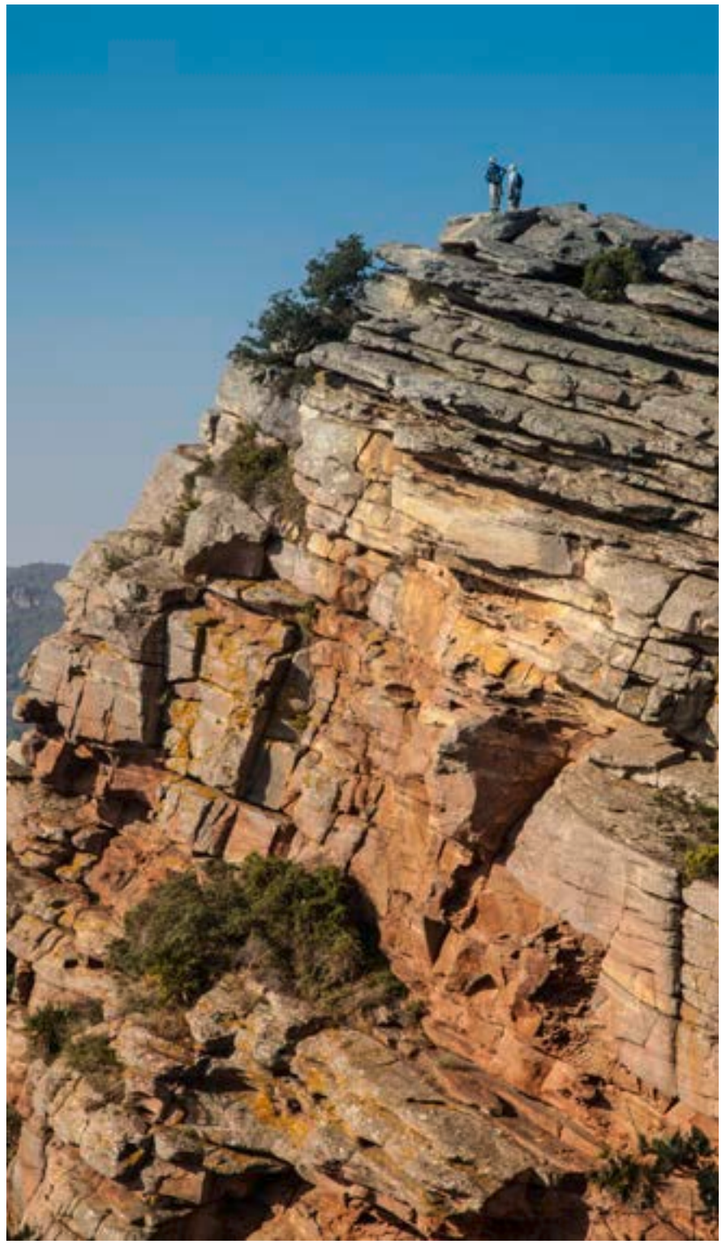

El Garbí (foto Pep Pelechà).

Vista aèria de la Calderona (foto ESTEPA).

dirigeixen cap a les nombroses fonts que hi trobem, entre les quals destaquem la font del Llentiscle, font de l'Abella, font de Sentig, font del Berro, la font del Poll, font de la Saladilla, font de Sant Antoni, font de la Prunera, font de l'Ombria, el Salt, la font de l'Oro, font de la Gota, del Sapo, Montemayor...
El clima de la Serra de la Calderona és mediterrani, tot i que per l'orografia que té es produeixen alguns fenòmens microclimàtics, com gelades tardanes i boires.
Actualment és un paisatge variat que està dotat d'un ambient típicament mediterrani pels seus sòls calcaris de color gris, o rogenc, els seus terrenys argilencs, el seu paisatge agrícola amb camps plantats de garroferes, ametlers, cirerers i oliveres, juntament amb la llum i el clima.
Atés que el seu paisatge era agrest, les comunicacions i, fins i tot, el control de l'espai, es van fer històricament difícils. Malgrat la proximitat a zones habitades importants, a 20 km de la capital, per exemple, en certs moments s'ha utilitzat com a refugi de bandolers. Hi ha una dita valenciana que diu "a robar a la Calderona". Efectivament, el lloc era un extraordinari refugi durant el segle XVII amb els moriscos i, posteriorment, un niu de bandolers i fugitius de la justícia per l'orografia intricada que tenia fins a ben avançada l'edat contemporània.
Les valls i els barrancs, els boscos i les fonts de la Calderona estan presents en la imatge de molts valencians que l'han tinguda i la tenen com a lloc lúdic, d'excursions, i per això es reflecteix amb molta freqüència en la literatura d'aquest tipus, com veiem en el fragment següent: "Vista desde la ciudad de Valencia la Calderona es como una muralla que se opone al desbordamiento de la Huerta, actuando al mismo tiempo como un valladar, a manera de enorme paravientos entre el valle del Palancia y el delta del Turia, salvándola de los fríos vientos del Norte. Adopta la forma de un espolón que avanza hacia el mar y muere a pocos pasos de él, cuando creía logrado su anhelo de besarse en el Mare Nostrum. Pero lo hace arrogantemente, sin perder su gallardía, alzándose orgullosa en la agreste belleza del Picayo" (Soler Carnicer, *La Sierra Calderona y el Camp de Morvedre*, 2001, p.16).

La Calderona (foto Pep Pelechà).

La Cartoixa de Porta Coeli i la Calderona (foto Pep Pelechà).

ESPAI A PROTEGIR

No només és un espai natural, sinó que el seu entorn és producte del treball de l'home al llarg de segles. S'hi localitzen nombrosos jaciments arqueològics des de la prehistòria, entre els quals destaquen els de l'edat del bronze i la cultura ibèrica. Tinguem en compte que aquest espai és zona de pas a través de les seues valls entre les conques dels rius Palància i Túria, que se situen entre les importants ciutats ibèriques d'Arse (Sagunt) i Edeta (Sant Miquel de Llíria). També es detecta una presència romana important, alqueries i poblats de l'època islàmica i poblacions i castells de l'edat mitjana cristiana. Entre el seu patrimoni històric i arquitectònic cal destacar la cartoixa de Portaceli, fundada després de la reconquesta del segle XIII, la cartoixa de Vall de Crist, a Altura, al nord de la serra i el convent franciscà de Sant Esperit, a Gilet.

Al llarg del segle XX s'han estés per la serra urbanitzacions, cases i xalets de segona residència de manera desordenada i caòtica. Aquest fet, unit a l'explotació de pedreres, la proliferació d'abocadors, tales indiscriminades i els incendis freqüents juntament amb alguns projectes més recents gens sostenibles: camps de golf, infraestructures, entre d'altres, han fet perillar aquest paisatge tan pròxim, tan bell i alhora tan sensible. De seguida es van elevar nombroses veus individuals i col·lectives per a protegir aquest espai natural. Progressivament s'han aconseguit diversos nivells pel que fa a la protecció de l'espai.

Afortunadament, els últims anys han suposat un avanç i un punt d'esperança per a aquest entorn. S'ha declarat la Calderona zona de protecció d'aus ZEPA, l'any 2000, al costat de la Tinença de Benifassà, el Penyagolosa, la Serra d'Espadà, la desembocadura del riu Millars, las Hoces del Cabriel, la Sierra de Martés-Muela de Cortes, les serres de Mariola i la Font Roja i els illots de Tabarca. A la Calderona es protegeixen les aus silvestres i les espècies d'interés com el voltor comú, l'àguila marcenca, l'àguila daurada, l'àguila cuabarrada, el falcó pelegrí, el duc, el còlit negre i la merla roquera.

Els treballs de protecció a la serra han permés la identificació del seu patrimoni tan ric. Hi ha arbres monumentals com el Pi del Salt a Nàquera, el Lledoner de la Cova Santa a Altura, l'olivera La Morruda a Segorbe o el Pi de la Bassa a Portaceli.

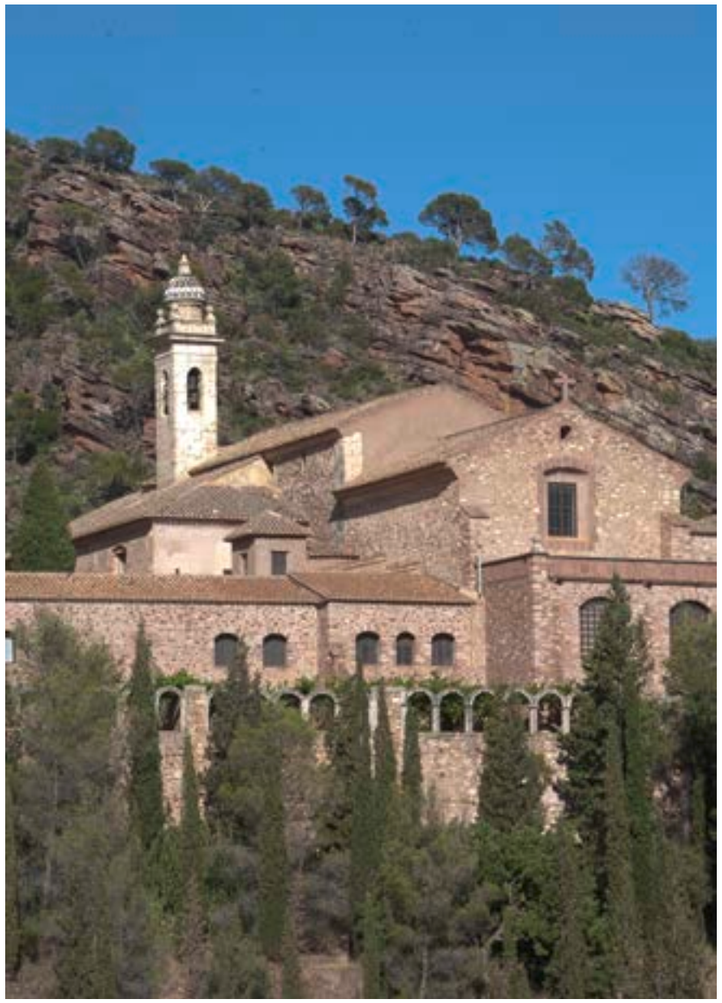

La Cartoixa de Porta Coeli (foto Pep Pelechà).

La Morruda, olivera mil·lenària, amb més de 1.500 anys. La Calderona (foto Pep Pelechà).

Així mateix, la Serra Calderona té diverses microreserves de flora i, com hem apuntat més amunt, és Parc Natural des de l'any 2002, estés exclusivament a la zona oriental, sobre 18.019 ha.

La proximitat d'aquesta serra al corredor mediterrani i a zones amb gran pressió demogràfica, fa que no estiga exempta de perills. És per això que cal una política sobre el territori correcta que evite l'urbanisme depredador, la instal·lació contínua d'espais d'oci i esportius en gran extensió, els abocadors incontrolats, les construccions de segona residència en espais no urbanitzables; en definitiva, cal dotar d'accions sostenibles els voltants del Parc Natural i el seu interior, d'un respecte per la protecció i la conservació.

Llac de la Rosa. Segorbe, la Calderona (foto Pep Pelechà).

Conreus a la Calderona (foto Pep Pelechà).

BIBLIOGRAFIA

ALONSO I CATALÀ, M. (2008): *La Calderona es nuestra,* Alaquàs, Brosquil.

BENITO GOERLICH, D. (1985): *La Cartuja de Portaceli*, Llíria, Benisanó, València, Conselleria de Cultura i Educació.

COSCOLLÁ, V. (2002): *40 rutas para B.T.T. y senderismo*, València, Carena.

CRESPO VILLALBA, M. B. (1990): *Contribución al estudio florístico, fitosociológico, fitogeográfico de la Serra Calderona (Valencia-Castellón)*, València, Universitat de València.

FERRIS GIL, C. (2005): *20 rutas por la sierra Calderona, Excursiones en familia 3*, València, Centre Excusionista de València.

La Sierra Calderona, Espacios Naturales de la Comunidad Valenciana, València, Las Provincias, 1998.

LLÓPEZ MORENO, A. (1996): *Los montes de Porta-Coeli, un paisaje a recuperar*, València, Fundació Bancaixa.

MONTESINOS i MARTÍNEZ, J. (2002): "La construcción de un paisaje. Prehistoria y Antigüedad en el término de Náquera", *Las Edades de Náquera*, Nàquera, Ajuntament de Nàquera, pp. 41-88.

Parcs naturals de la Comunitat Valenciana. http://www.parquesnaturales.gva.es/ca/parques-naturales//

Serra Calderona, Guías de Parques Naturales de la Comunitat Valenciana, Aneto Pub., Levante-EMV, 2010.

SOLER CARNICER, J. (2001): *La Sierra Calderona y el Camp de Morvedre*, Rutas valencianas, tom 2, València, Carena.

La Serra Calderona

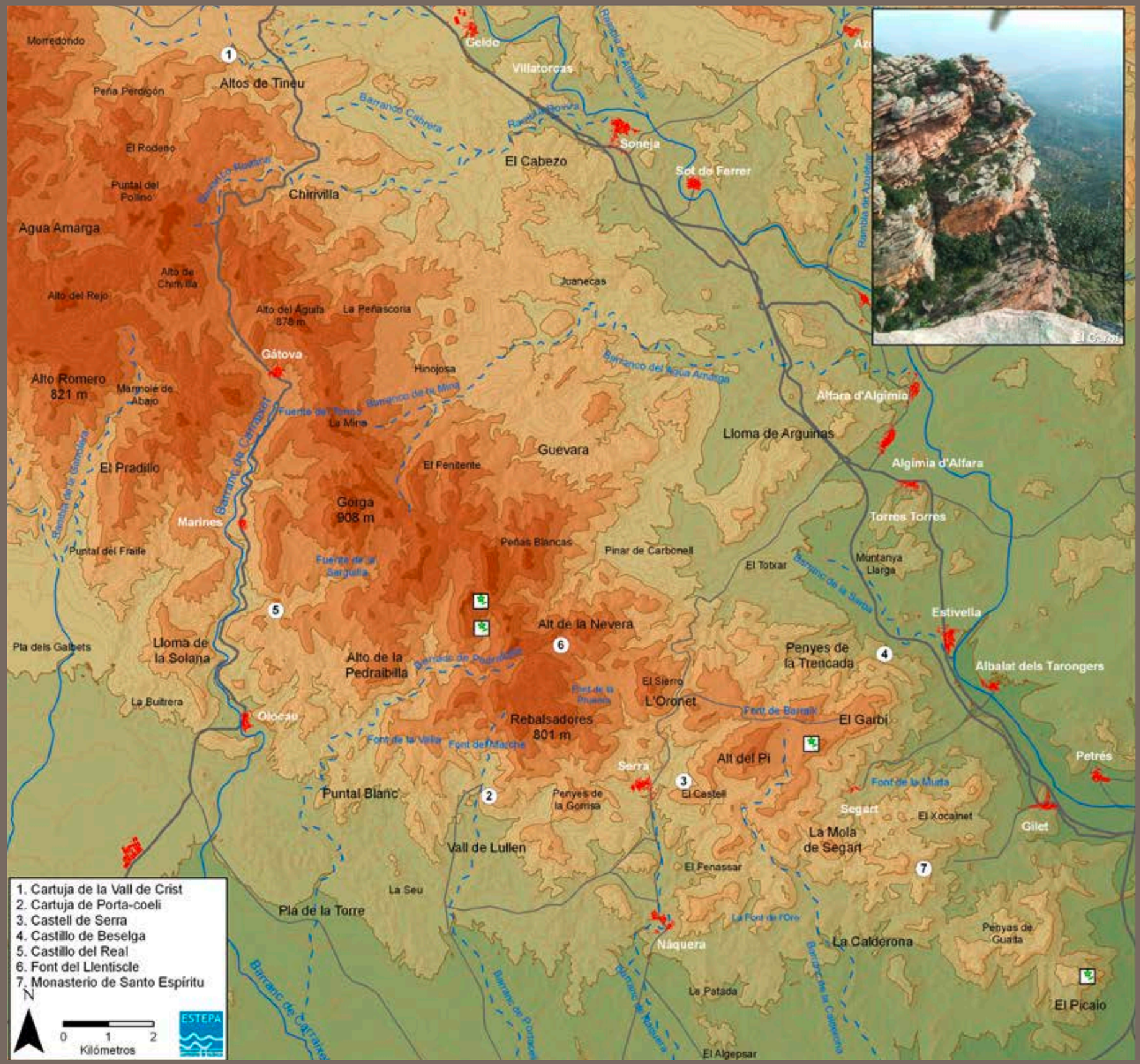

Paisatges de muntanya i forestals

L'eix Alcoi-Gandia

Les vísceres del País Valencià

"El Racó del Duc, també conegut com el barranc de l'Infern, és el tram del riu d'Alcoi o Serpis comprés entre Vilallonga i l'Orxa, on el riu travessa un congost limitat per les serres de la Safor (1.013 m) i la Cuta (680 m). La ruta discorre per l'antiga plataforma del desmantellat ferrocarril Alcoi-Grau de Gandia".

"Les obres de construcció obligaren a realitzar nombroses i importants modificacions de l'entorn, com els ponts i els túnels. Hi existeixen vuit túnels en total, cinc al tram Vilallonga-l'Orxa".

"A banda de les infraestructures derivadas del ferrocarril, s'aprofità el corrent del riu per a la construcción de cinc centrals hidroelèctriques. Comptades desde Vilallonga són: la Fàbrica de la Reprimala, del Cèntim, de la Mare de Déu, del Racó del Duc i de l'Infern. Aquestes fàbriques aprofitaven el desviament del cabal d'aigua, aconseguit mitjaçant la construcción d'una sèrie d'assuts que la canalitzaven fins a uns punts situats a la part superior de les centrals per a moure les turbines".

Martí, O, Gomar, D. i Cervera, V. (2010).
A un tir de pedra. Inventari dels senders i camins de muntanya de la Safor.
Edicions del Bullent, Farga monogràfica 33, 403 pp.

"Aquel largo callejón entre apretados cerros, se llama el Estrecho de Lorcha. El ferrocarril sigue las márgenes abruptas del Serpis, deslizándose por sus pendientes laderas, pasando de una a otra orilla para buscar el trayecto menos dificultoso, sostenido en unos sitios por altísimos terraplenes, abriendo en otros hondas trincheras, metiéndose en las entrañas del monte cuando no tiene otro remedio".

T. Llorente (1887-1889)
Valencia. Sus monumentos y artes. Su naturaleza e historia. Reproducción facsímil de l'edició d'Establecimiento Tipográfico-Editorial de Daniel Cortezo y Cª, Barcelona, 2 Vols. Ed. Albatros, 1980, València. Col·lecció España. Sus monumentos y artes. Su naturaleza y su Historia.

Pau Rausell Köster
Dept. d'Economia Aplicada
Universitat de València

Serra de la Foradà (foto Miguel Lorenzo).

LA VIA INGUINAL

Si es pensara el País Valencià com un territori antropomòrfic, la línia Alcoi-Gandia correspondria al baix ventre, aquell espai on les vísceres compleixen amb les funcions físiques i químiques per garantir que aquest cos viu continue sent l'essència del Mediterrani. Les mateixes vísceres amb què es fa el figatell, que ja era l'hamburguesa dels fenicis (Sabater i Martínez, 2015) i que connecta la Safor, la Marina i l'Alcoià en un espai temps continu, amb Còrsega, Itàlia i Xipre. Si algú avui pujara a l'alt del castell de Perputxent, a l'Orxa, en un capvespre del mes de juliol, ni per les olors, ni pels colors, ni pels sons, ni pels sabors sabria dir en quina d'aquestes riberes del Mediterrani es troba. Perquè sempre, eternament, s'intueix, es reflecteix i es percep en cada agulla de pi, pala de figuera de pala o cutícula platejada d'oliveres que el mar està a prop i que, si et deixes portar, de manera natural i després d'un revolt al camí, les onades salades et mullaran els peus.

La via Alcoi-Gandia és, en el fons, una via inguinal que busca connectar les entranyes d'Alcoi, Cocentaina i Muro, la presència de la Mariola o la solana del Benicadell, amb el seu horitzó natural, que continua sent el mar. És la mirada ansiosa d'un fals interior que persegueix descansar la vista després de recórrer penyals, moles i turons, i que segueix el curs d'un riu que una vegada va ser salvatge, capritxós i imprevisible, però que avui, dominat pel pantà de Beniarrés, només mostra els meandres intricats i encaixats per desafiar la lògica topogràfica de la distància més curta entre dos punts, que ens diu que és la línia tan recta, com els carrils de ferro forjat d'un tren.

I, com tota via inguinal, el congost serveix per a excretar, transportar, transformar, traspuar, absorbir, rebutjar i, fins i tot, penetrar i fertilitzar tot allò que cal excretar, transportar, transformar, traspuar, absorbir, rebutjar, penetrar i fertilitzar entre un interior industriós, maquinador, manyós, gairebé aspre, sorneguer, esvalotadament sensat i que alterna rampells provincians amb el cosmopolitisme més refinat, i una horta de la Safor, acomodablement treballadora, a vegades artificiosament amanerada, a vegades fregant, sublim, la medul·la de l'autenticitat, laboriosament concupiscent, molt més assossegada.

Aquestes dues cares de la moneda només se superen si som capaços de recórrer la serra d'Ador (Martí, Gomar i Cervera, 2010) seguint el riu Serpis i de circumval·lar el circ de la Safor i la serra de la Cuta i, com que per a fer-ho no calen subjectes èpics sinó simplement curiosos, socials, diligents i amics del comerç, l'intercanvi i la interacció, això és el que han fet durant segles els habitants i els visitants d'aquestes contrades. Però la via de comunicació cus moltes més coses. Cus aquesta estranya divisió administrativa provincial entre Alacant i València, cus totes les sinèrgies de les comarques centrals i cus el buit profund que separa els forats negres conformats pels espais metropolitans Elx-Alacant i València. La connexió Alcoi-Gandia ha exercit al llarg del segle xx un sargit descomunal del teixit emocional dels valencians i les valencianes i, com a tal, conforma part del sistema visceral de la identitat col·lectiva.

EL TREN DELS ANGLESOS

Però si bé no tenim cap dubte que al Barranc de l'Infern i al Racó del Duc hi ha hagut una activitat contínua en termes històrics, la instal·lació de la línia del ferrocarril, al final del XIX, confereix carta de natura a aquest paratge. La *Revista de Gandia* del 28 de març del 1887 afirmava que el tren facilita la "unión estrecha entre dos ciudades, hermanas cuando no gemelas en lo que podemos llamar condiciones envidiables de movimientos mercantiles. Aquella, bañada por el río Serpis cuyas aguas alimentan la fabricación de las más delicadas manifestaciones del trabajo y la inteligencia; la nuestra, regada por el mismo río y abundante en productos de preferente estimación en los mercados del mundo; y ambas acariciadas por la irrealizable ilusión de un porvenir risueño (...)".

La via del "tren dels anglesos" rep aquest nom perquè el prohom local que va aconseguir la llicència per a l'explotació de la línia ferroviària i del port, no va aconseguir finançament nacional (Novell, 2015). L'any 1884, per Reial Ordre de 25 de juny, la Junta de Camins, Canals i Ports autoritza Sinibaldo Gutiérrez Mas i José Rausell la construcció "a compte i risc seu" del port de Gandia. Cinc anys més tard, després d'ardus intents per a trobar finançament nacional, els llicenciataris aconsegueixen convéncer uns inversors londinencs i es transfereix aquesta concessió a l'Alcoi and Gandia Rail-ways and Harbour Company (Sanchis Deusa, 1988).

El tren va ser pensat en un principi exclusivament per a les mercaderies i, així, els inversors britànics i l'enginyer Philip Ayres van crear una infraestructura com a via per fer arribar el carbó a Alcoi i portar la producció tèxtil de la ciutat industriosa al port de Gandia. Del transport de mercaderies, per al qual va ser dissenyat, es va convertir en intercanviador de persones i, prompte, molt prompte, es va convertir en un mitjà de transport del qual es van apropiar els viatgers, cosa que va transformar les oportunitats d'aquesta gent de manera dràstica. En alguns casos va afavorir que ciutadans de l'Orxa, Beniarrés o Gaianes tingueren la possibilitat de contemplar el mar per primera vegada. Va ser un tren tan humà que, en alguns casos, la velocitat en algunes costeres de l'estret de l'Orxa no era molt superior al pas d'una persona, cosa que permetia que els viatgers pujaren i baixaren quan volgueren només corrent una mica. En el seu ocàs, en els anys 60, fins i tot era conegut com el "tren banyador", ja que permetia als alcoians passar els dies d'estiu a la platja de Gandia, anar i vindre en el mateix dia, cosa que va despertar les ànsies d'aquesta caixa de Pandora que després va ser el turisme arreu de la Safor.

En el moment de més esplendor, en el tram de Villalonga a l'Orxa convivien "llumeros" (treballadors de les centrals elèctriques), treballadors per al manteniment de la línia de ferrocarril Gandia-Alcoi i les seues corresponents famílies i la població d'alguns assentaments agrícoles. I així, entre les tasques cícliques s'incloïen la de produir carbó vegetal, fer palmes, graneres, corda o boga per a les cadires, que venien als mercats civilitzats de Gandia, o assecar peixos de riu o granotes, caçar talpons o amfibis menuts.

La ribera serpentejant del riu de Gandia, que el tren dels anglesos va voler redreçar al final del segle XIX, és una línia transitada des de l'atzar dels temps i, els seus paisatges, són el fruit d'uns paisatgistes espontanis, però intuïtius, que generació rere generació n'han abancalat les llomes, n'han modificat les plantes, n'han conreat les planes, han substituït les carrasques autòctones per pins industrials, han passejat els seus ramats perquè s'alimentaren d'herbes i garrofes, han tallat canyes per a emparrar tomaques, hi han defecat als racons, n'han incendiat els matolls, n'han embassat els llits, han recollit els fruits sobris dels boscos mediterranis, com ara bolets o espàrrecs. I com que no tot és història bucòlica rural, hi han mòlt cereals, han fabricat paper –paper de seda– i han contaminat rambles i torrents, han construït fàbriques de llum, i han ensutjat la clara llum del migdia amb restes de carbó i han desplaçat han desplaçat el brunzir tolerables de les cigales amb el brunzir gegantí de les màquines .

Per fortuna, el que avui considerem com un paratge natural conservat no és més que el producte transgènic, fruit de la manipulació continuada i persistent de mans humanes que durant segles van agafar el llenç de la natura i el van utilitzar per cultivar-hi la seua educació estètica.

LA RUTA

El riu Serpis recorre uns 75 km des que naix a les proximitats d'Alcoi fins que desemboca al mar, a l'altura de Gandia. Des d'allà descendeix la Carrasqueta i s'uneix amb el Barxell, que recull les pluges de la imponent serra de Mariola, vertadera muntanya sagrada de la identitat alcoiana. I ja per la dreta l'escomet el riu Molinar. Els primers quilòmetres atropellats transcorren gairebé a manera de conurbació i amb pinedes als vessants dels camins passant per la industriosa Cocentaina, l'Alqueria d'Asnar, Muro d'Alcoi i Beniarrés. Allà, des del final dels anys 50 del segle passat, l'embassament tempera les ires d'un riu que, encara que menut i amb llits raquítics la major part de l'any, no deixa de ser un riu mediterrani, capaç d'algunes crescudes salvatges.

Muro d'Alcoi se situa a la part de llevant de la serra de Mariola i, tan bon punt eixim de la població, creuem un altre dels modestos afluents del Serpis, el riu Agres. A partir d'ací ja es pot seguir la plataforma de l'antic ferrocarril, que serveix de pista rural durant mitja desena de quilòmetres fins a la població menuda de Gaianes. Per a arribar a Beniarrés cal creuar un dels túnels de l'antic ferrocarril, i superem el terme de Beniarrés en travessar el Barranc del Corral.

La part més espectacular del trajecte és, sens dubte, quan el riu deixa els espais més oberts i s'encaixona a l'estret de l'Orxa (Llorente i Olivares, 1887). Les plantacions de secà donen pas a trossos menuts d'horta i de taronger al voltant del municipi i anuncien, amb el castell de Perputxent, que entrem al Barranc de l'Infern. També l'antiga fàbrica de paper del municipi, que va aguantar fins a l'any 2000, ens anticipa el dinamisme industrial singular que es viu al territori entre l'Orxa i Villalonga.

Des del punt de vista paisatgístic, el recorregut es torna cada vegada més interessant (Ferrairó, 1991). L'antic traçat del tren continua serpentejant pel Serpis, passant d'una ribera a una altra, en funció de les dificultats, i superant alguns trams a través dels túnels, que persisteixen; no passa així amb els ponts, que van ser desmantellats en els anys 70 del segle passat.

Els 13 km següents constitueixen una vertadera joia per als sentits. Es forma un congost, a partir de l'espenta de les parets calcàries de les serres de la Safor i d'Ador, de més de 500 metres sobre el riu Serpis, que descendeix des dels 250 metres de l'Orxa als 90 de Villalonga. Els meandres i les corbes del riu, les preses menudes i, fins i tot, les construccions que esguiten el recorregut, generen visions i angles d'una gran bellesa. Diuen els experts que el traçat constitueix un dels corredors fluvials de més valor ecològic i paisatgístic del País Valencià. Entre les

Serra de la Foradà (foto Miguel Lorenzo).

Serra de la Foradà (foto Miguel Lorenzo).

denominacions amb què es coneix el paratge, Racó del Duc o Barranc de l'Infern, la més evocadora de la seua realitat és, sens dubte, la primera, ja que no s'hi entreveu res d'infernal.

Túnels, assuts com el de l'Esclapissada, fàbriques de llum com la de l'Infern, ponts, vessants abancalats, fonts i alguns equipaments ferroviaris mostren que el paisatge que ens commou als mediterranis no és només la presència imponent de la natura, sinó la mà constant d'homes i dones que modelen i humanitzen uns paratges per fer-los seus.

I en aquest punt cal precisar que parlem de la interacció harmònica entre la humanitat i la natura, una harmonia que no es dóna en el cas de la pedrera agressiva que ja a Villalonga assesta un mos brutal al contrafort nord del circ de la Safor. La resta de la via són els trams més poblats, com Potries, Beniarjó, Almoines i Gandia, on s'intercalen les carreteres amb carrils bici i camins rurals, i on el Serpis acull el seu últim afluent, el Vernissa, gairebé arran de mar. A l'entrada de Gandia, prop de l'Institut María Enríquez, es pot contemplar el pont de ferro, l'únic pont que conserva, fins i tot, l'estructura metàl·lica original, avui preparada com a passarel·la de vianants.

Recorregut del tren dels anglesos, Vilallonga (foto ESTEPA).

EL PROJECTE DE LA VIA VERDA

La infraestructura de l'antic ferrocarril Alcoi-Gandia és un traçat d'uns 54 km que salva un desnivell de 530 metres, i la seua conversió en via verda és, sens dubte, el seu futur més sensat. Afecta principalment unes 15 localitats de tres comarques. Les raons són més que òbvies i van des de la recuperació d'un patrimoni industrial i civil d'un valor notable, fins al fet que suposa un procés de valoració ambiental sostenible que acosta el paratge a la ciutadania resident, recupera una via de comunicació que efectivament acosta les poblacions de la Safor, el Comtat i l'Alcoià, i que exerceix aquella necessitat històrica de cosir el territori valencià. Finalment, pot generar un important valor afegit als diversos municipis pels quals discorre, amb l'activació del turisme d'interior (ciclisme, senderisme, gastronomia, arqueologia industrial, etc.) i, fins i tot, amb la qualificació com a serveis i activitats complementaris al turisme de costa de la Safor.

La via verda Alcoi-Gandia és avui dia una línia de paisatge que disposa d'un projecte ja molt ben desenvolupat, com la proposta (avantprojecte) del 2005 de l'enginyer A. Jordà, o la proposta URBACOST que, fins i tot, va obtindre reconeixements, com el premi "Hispania nostra", rebut el 2010. L'objectiu de la proposta d'URBACOST era potenciar un turisme alternatiu al de sol i platja mitjançant la coordinació entre els municipis de l'eix Alcoi-Gandia, per mitjà del riu Serpis. En el projecte s'aposta per preservar i millorar els recursos naturals i culturals, reforçar la imatge dels nuclis històrics, millorar la funció dels corredors i protegir el caràcter singular del paisatge de l'interior definint una sèrie d'estratègies per a promoure, a més del turisme, el creixement econòmic i la qualitat de vida dels habitants del territori. La proposta té ara, després del revolt de la crisi, el suport polític de tots els responsables locals implicats i el Consorci de les Comarques Centrals revitalitzat ha decidit assumir el projecte de recuperar-la.

Sens dubte, és el moment oportú per a sanejar les nostres vísceres.

BIBLIOGRAFIA

FERRAIRÓ, J. M. (1991): *El Racó del Duc a peu, un itinerari de la natura: (el riu Serpis de Vilallonga a l'Orxa)*, València, Agència del Medi Ambient.

LLORENTE, T. (1887): *Valencia*, Barcelona, Establecimiento tipográfico-editorial de Daniel Cortezo.

MARTÍ, O.; GOMAR, D. i CERVERA, V. (2010): *A un tir de pedra: inventari dels senders i camins de muntanya de la Safor*, Picanya, Edicions del Bullent.

NOVELL, N. (2015, September 6). La Safor (2). *País Valencià*. En línia: https://paisvalenciaseglexxi.com/2015/09/06/leconomia-de-la-safor-en-la-cruilla/

SABATER, M. R. i MARTÍNEZ, A. (2015): *Apici i el figatell*, Alzira, Neopàtria.

SANCHIS, M. C. (1988): *El Transporte en el País Valenciano: carreteras y ferrocarriles*, València, Departament de Geografia, Universitat de València.

Castell de Perpuxent, Lorxa (foto ESTEPA).

L'eix Alcoi-Gandia

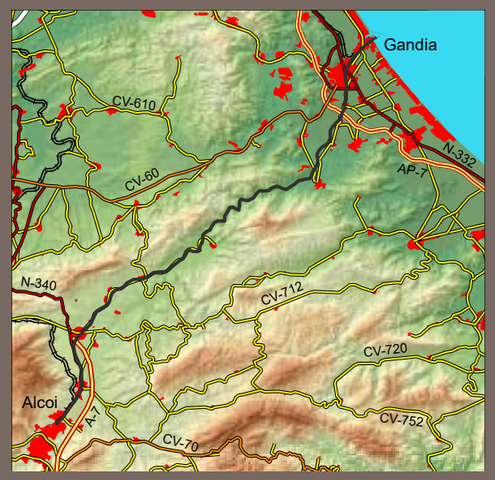

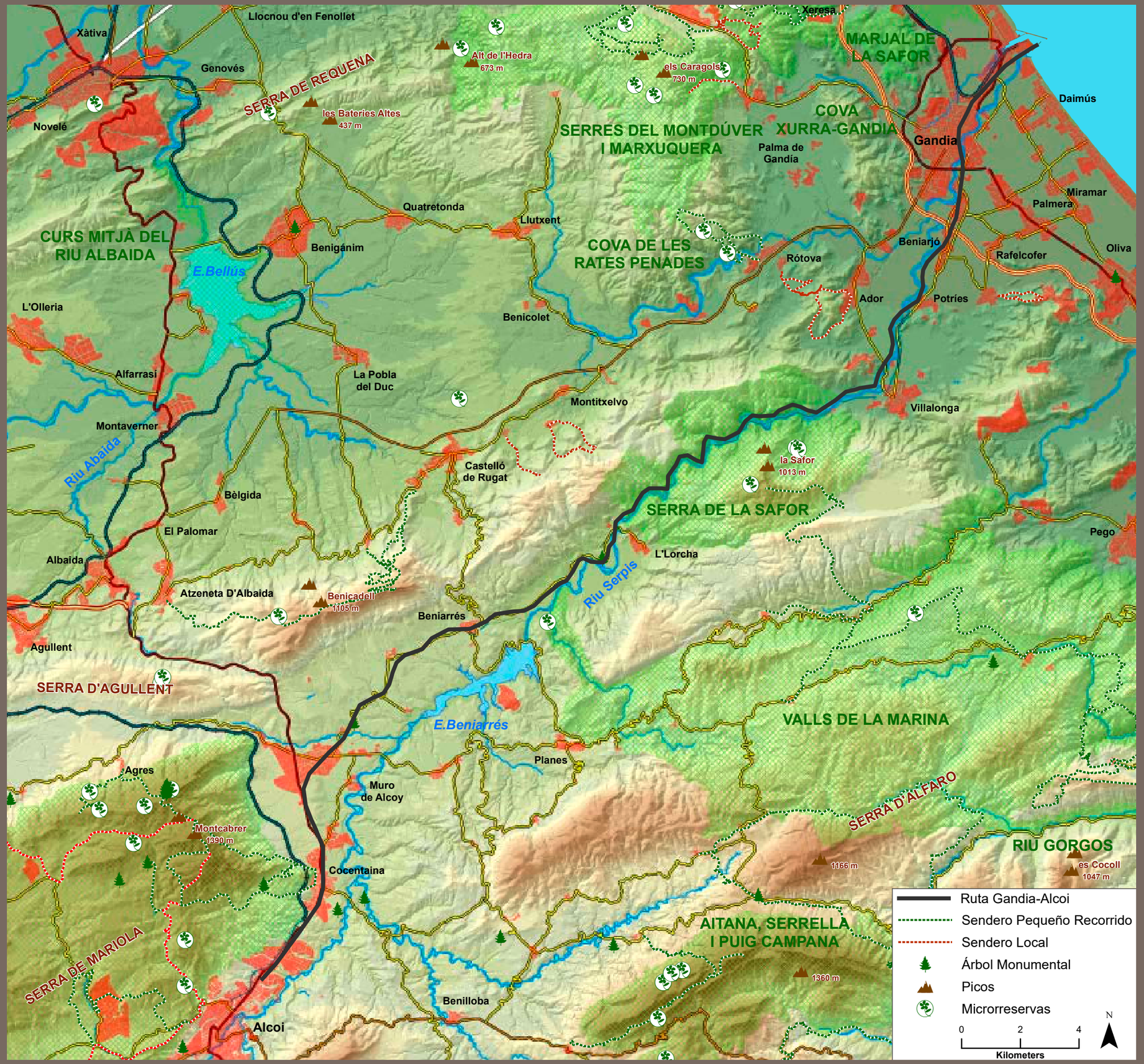

Paisatges de muntanya i forestals

El Carrascal de la Font Roja

El bosc clímax valencià

"Eiximeneres trauen en prova de treball d´un poble que l´ofeguen i que no mataran: el meu poble Alcoi. I encara té una font roja i fresca tostemps; com ella dóna vida la primavera mou al meu poble Alcoi".

Ovidi Montllor (cantautor alcoià)

"Los campos alcoyanos, pródigos en agua y por consiguiente en vegetación son muy pintorescos y abundantes en amenos lugares adecuados para agradable paseo. Figura entre ellos el llamado la Font Roja, manantial de frescas y purísimas aguas que brota en las faldas del Carrascal, y que es célebre por la tradición de los lirios entre espinas, milagro ocurrido en el siglo XVII."

Francisco Figueras Pacheco (1920-1927)
Geografía General del Reino de Valencia de Carreras Candi

Elena Grau Almero
Departament de Prehistòria i Arqueologia
Universitat de València

El Parc Natural del Carrascal de la Font Roja es troba situat a la serra del Menejador, a la comarca de l'Alcoià, als termes municipals d'Alcoi i Ibi (Coordenades: 38º38'51''N 0º32'46''O). Té una superfície de 2.298 ha i destaquen com a punts més elevats el cim del Menejador (1.356 m) i el cim de la Teixereta (1.339 m). Té un caràcter especialment abrupte a la zona central, amb pendents que superen el 45%, freqüents de barrancs en cada uns dels vessants. Als peus de la serra el pendent disminueix i forma les valls de Polop, al nord, i la Foia de Castalla, al sud.

El massís està compost per roques calcàries del període terciari. També presenta zones amb argiles triàsiques del Keuper, notables pel seu color rogenc, en les quals naix un brollador que és el que dóna nom al parc.

EL CLIMA

El parc presenta un clima mediterrani amb influències continentals i d'alta muntanya. L'orientació NE-SO de la serra defineix dues unitats climàtiques diferenciades:

1. Vessant nord i vall de Polop: clima de tendència continental, amb un fred hivernal marcat. L'estiu coincideix amb un fort període sec. A les parts altes de la serra s'accentua el fred hivernal i es redueix l'aridesa estival; això permet el desenvolupament de comunitats vegetals de caràcter més humit. En general, la façana nord es caracteritza per una primavera i un hivern plujosos, una pluviositat mínima a l'estiu i un màxim a la tardor.
2. Vessant sud i Foia de Castalla: caracteritzat per ser un clima sec i àrid, a sotavent dels vents humits del nord-est i en solana. Amb precipitacions escasses i un estiu sec molt accentuat.

A la zona del santuari s'estima que la precipitació mitjana anual pot arribar als 750 mm, generalment en forma de pluja, si bé és freqüent la presència de neu en els mesos d'hivern. Durant els mesos de tardor i hivern resulta molt freqüent la criptoprecipitació en forma de boires i rosada, que suposa per a la vegetació una aportació addicional d'aigua. La temperatura mitjana anual a la zona del santuari és de 11-13°C.

PAISATGES VEGETALS

El Parc Natural del Carrascal de la Font Roja és una àrea d'un valor ecològic i paisatgístic alt, un dels enclavaments en què encara es conserva la vegetació que antigament cobria gran part de les muntanyes de l'est peninsular, el bosc mixt mediterrani. Juntament amb aquest tipus de bosc es desenvolupen uns altres ecosistemes no menys interessants que s'estenen per altres àrees de la muntanya i defineixen un paratge d'una biodiversitat singular.

BOSC DE CADUCIFOLIS

Als racons més ombrius i humits de la cara nord i per damunt dels 1.250 m d'altitud es disposen bosquets de caducifolis compostos pel roure de fulla menuda o roure valencià, el freixe, l'auró, el teix, etc. L'interés biogenètic de les plantes que formen aquest bosc i el caràcter relicte que tenen al territori valencià li confereixen un valor conservacionista alt.

CARRASCAR D'OMBRIA

Entre els 600 i 1.250 m d'altitud es troba el bosc de carrasques (*Quercus ilex*), que s'enriqueix amb plantes caducifòlies com ara el freixe o l'auró, i marcescents com ara el roure de fulla menuda o roure valencià (*Quercus faginea ssp. valentina*) a les zones més fresques i ombries. El sotabosc del carrascar abunda en diversitat i nombre d'espècies com l'hedra (*Hedera helix*), la mare-selva (*Lonicera implexa* i *L. etrusca*) o la

Vessants de la Serra (foto Miguel Lorenzo).

El carrascal de la Font Roja (fotos Miguel Lorenzo).

rogeta (*Rubia peregrina*). També apareixen arbustos de gran envergadura com el llorer bord (*Viburnum tinus*) i altres de menor port com el gallaret (*Ruscus aculeatus*). Les molses i els líquens, per altra banda, s'encarreguen d'entapissar l'escorça dels arbres i les roques. A les zones més clares dins del bosc es troben espècies com l'arç blanc (*Crataegus monogyna*) o el roser silvestre (*Rosa sp.*).

MATOLL DE SOLANA

Es tracta d'un matoll amb carrasques disperses a causa d'una insolació i una sequedat importants. Les espècies que comunament apareixen en aquesta unitat són les següents: l'eriçó o el coixí de monja (*Erinacea Anthyllis*) a partir dels 900 m d'altitud, la sàlvia de Mariola, les argilagues (*Genista scorpius* i *Ulex parviflorus*) i el timó (*Thymus vulgaris*), espècies que doten tota aquesta àrea d'un valor ecològic i paisatgístic alt. També hi destaca la presència de gramínies que representen la diferència principal entre el matoll de solana i el d'ombria.

VEGETACIÓ RUPÍCOLA

Als talussos, cingles i tallats freqüents a l'ombria del Menejador trobem plantes adaptades a l'escassetat de sòl, com la *Jasione foliosa*, la *Potentilla caulescens*, etc. D'altres aprofiten el sòl escàs que s'acumula sobre clivelles i mènsules, com les falgueres, molses o la rogeta de penya (*Saxifraga corsica* ssp. *cossoniana*).

VEGETACIÓ DE RUNAMS

Sobretot a l'ombria destaca la presència de penyalars. Es tracta de zones de pendent pronunciat que apareixen cobertes de pedres, com a conseqüència de l'acció continuada del gel que provoca la fractura de la roca. Un medi inestable en què són capaços de desenvolupar-se algunes espècies com el corner (*Amelanchier ovalis*), l'auró (*Acer opalus* ssp. *granatense*) o el freixe de flor (*Fraxinus ornus*), entre d'altres.

El carrascal de la Font Roja (foto Miguel Lorenzo).

Valls d'Alcoi (foto Miguel Lorenzo).

PINEDES

A les cotes més baixes de la serra, en aquelles zones on el carboneig i l'extracció de fusta de carrasca han sigut intensos, el carrascar ha patit una degradació forta. Les pinedes de pi blanc que hi ha actualment són en gran part el resultat de repoblacions efectuades sobre zones antigues de carrascar.

LA VEGETACIÓ DE RIBERA

El riu Polop, que constitueix el límit nord de la serra del Carrascal, hi aporta les aigües, amb un cabal variable segons les estacions, i hi origina un ambient molt singular. Destaquen paratges com Els Canalons, on el riu s'encaixona entre parets rocoses i dóna lloc a nombrosos tolls en erosionar el llit pel qual discorre. Es distingeixen bandes de vegetació paral·leles a un costat i a l'altre del riu segons el gradient d'humitat. Primerament trobem el canyís (*Phragmites autralis*), que manté les seues arrels submergides en l'aigua. Els salzes (*Salix angustifolia* i *S. atrocinerea*) ocupen trams on el corrent és més fort encara que el cabal no siga sempre permanent. A continuació es disposen els àlbers (*Populus alba*) i els xops (*Populus nigra*), arbres de fulla caduca que requereixen un grau alt d'humitat, però que no suporten entollades permanents. Finalment, sobre sòls frescos però no coberts d'aigua se situen els oms (*Ulmus minor*), que contacten amb la vegetació climàcica del territori.

CULTIUS

L'orografia de la serra del Carrascal de la Font Roja no permet l'existència de grans extensions de cultius. A mesura que descendeix la serra cap a la vall del riu Polop i la Foia de Castalla, on el pendent és més acusat, el terreny cultivat s'ordena en bancals. Molts d'aquests han sigut abandonats des de fa dècades i la vegetació forestal ha anat recolonitzant-los gradualment. Oliveres, ametlers i cereals, a les parts més planes de la vall, constitueixen els principals cultius que s'estenen als peus del Carrascal.

FAUNA

La presència d'un determinat tipus de fauna està condicionada per les característiques ambientals i la disposició d'aliment; els distints grups de fauna poden associar-se amb les formacions vegetals. En l'actualitat, el porc senglar és el mamífer superior més nombrós del Carrascal de la Font Roja. Hi trobem altres mamífers com el gat salvatge, la geneta, la fagina, la mostela o el teixó. Entre les aus hi ha espècies com el pit-roig, l'àguila cuabarrada, el duc, el falcó pelegrí, l'esparver, l'astor, l'àguila daurada, el bagaleu o el voltor comú.

La vegetació que hui forma part del Carrascal de la Font Roja és el resultat de centenars d'anys de desenvolupament natural del bosc mediterrani, acompanyat d'accions humanes importants sobre el medi. Va ser declarat Parc Natural en 1987, però ja en el segle XIV el Consell d'Alcoi va dictar normes per a la protecció del paratge amb la intenció de regular-ne l'ús i va reconéixer la importància del bosc com a recurs i font de riquesa per als carboners, llenyaters, calciners, maseros, etc. Però, sens dubte, l'esdeveniment que marcaria el respecte i l'admiració popular per aquest paratge va ser el descobriment, en 1653, dels lliris "miraculosos" amb la imatge de la Mare de Déu esculpida al bulb.

HISTÒRIA

No podem separar el paisatge actual del Carrascal de la Font Roja de l'activitat humana al llarg de la història.

En l'actualitat, els hàbitats humans són predominantment les masies, localitzades principalment als peus de la serra, que coincideixen amb els terrenys més plans i més propicis per a l'agricultura. La Font Roja ha conegut el trasbals de llenyaters, carboners, pedrapiquers, pastors, caçadors, gent dedicada al comerç de la neu o a l'obtenció de calç, guar-

Font de la Font Roja (foto Miguel Lorenzo).

Vista aèria del Santuari de la Font Roja (foto ESTEPA).

Vista aèria del carrascal de la Font Roja (foto ESTEPA).

des, maseros i ermitans; persones que han contribuït a establir relacions entre la muntanya i la ciutat. L'edificació de l'hotel i dels xalets, a partir dels anys vint del segle xx, va convertir la Font Roja en un lloc d'estiueig molt freqüentat i habitat durant els mesos d'estiu per uns colons que van ocasionar un impacte sobre aquest paisatge.

L'obtenció de llenya, fusta i carbó han sigut les principals activitats econòmiques de la zona, totes regides per un cicle estacional, ja que la tala d'arbres i la neteja del bosc es feia preferentment durant l'hivern.

El Carrascal, així com altres serres dels voltants, ha sigut font d'abastiment d'energia calorífica per a les ciutats. S'hi extreia fusta i llenya per a combustible de forns tant domèstics com industrials; antigament les cuines i les llars domèstiques utilitzaven carbó i llenya com a combustible, la demanda dels quals va motivar que es dictaren mesures proteccionistes, de les quals la més antiga que es coneix data de 1332, i diu així: "Establiren e hordenaren (sic) que nenguna persona no gos tallar... carrasca, ni freixe en la Teixeda, sinó per a obs de lenya o a cobrir cases, en pena de LX sous."

Un altra dada documental de l'any 1499 fa referència al fet que les autoritats locals van prohibir "fer carbó en la Teixeda de la dita vila ... ... i tallar fusta."

L'any 1547 es dicten normes i s'imposen penes respecte dels incendis. Possiblement aquestes mesures proteccionistes van tindre molt a veure amb antics privilegis a favor de la *Marina Real*, que es reservava els millors exemplars d'arbres del Carrascal per a les naus que es construïen a Cartagena.

La producció de carbó vegetal va ser també una activitat àmpliament desenvolupada al Carrascal fins mitjan segle xx. Encara que s'aprofitava qualsevol tipus de llenya per a fer carbó o carbonissa, la carrasca oferia millor rendiment pel que fa al pes i a la densitat d'aquest combustible d'origen vegetal. Encara hui es poden identificar algunes carboneres antigues que apareixen distribuïdes per diferents àrees, principalment junt amb els camins que travessen el paratge.

A la Font Roja també hi ha hagut explotacions d'aprofitament mineral atesa l'existència d'un substrat calcari potent; això va possibilitar l'extracció de pedra "tosca" d'unes pedreres obertes a la base de la muntanya de Sant Antoni (pedreres de Cantagallet), així com d'altres de marbre. D'aquesta última explotació, en una guia d'Alcoi de 1925 es diu: "... en la ladera de San Antonio (Mas del Pinar) se han encontrado hermosos mármoles anaranjados, muy duros y cristalinos".

Aquestes explotacions eren regulades per l'Ajuntament d'Alcoi mitjançant un reglament per al règim i l'aprofitament de pedreres a les muntanyes Carrascal, Sant Cristòfol i Sant Antoni, pròpies d'aquesta ciutat. D'aquest reglament, en coneixem l'edició impresa de l'any 1902.

A l'inici dels anys vint del segle xx, la necessitat d'extraure materials per a la construcció dels edificis de la Font Roja va originar, encara que de manera ocasional, l'explotació d'una pedrera que encara hui es pot observar a les proximitats de la Font dels Xops. També és possible que s'utilitzaren els algeps de l'aflorament triàsic del Pla de la Mina, on l'evidència d'antigues extraccions encara és visible.

Però de totes les explotacions de tipus mineral, l'obtenció de calç és una de les activitats econòmiques de muntanya més característica i

Santuari de la Font Roja i Vall d'Alcoi (foto Miguel Lorenzo).

Rèplica d'una carbonera (foto Miguel Lorenzo).

Santuari de la Font Roja (foto Miguel Lorenzo).

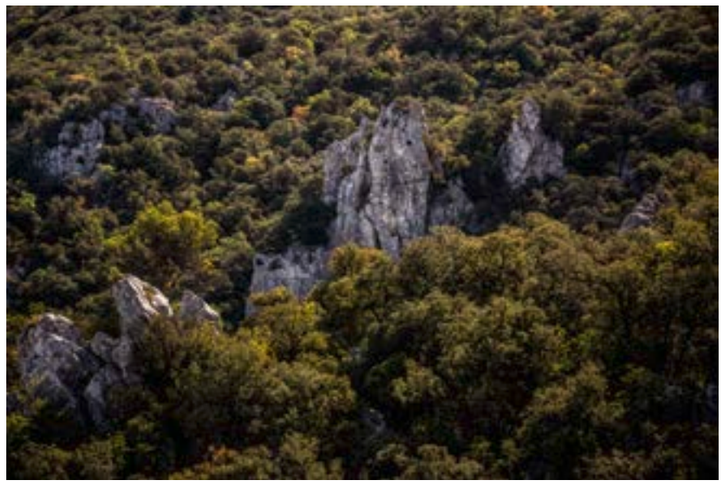

Vessants de la Serra (foto Miguel Lorenzo).

la que ens ha deixat el testimoni de l'existència dels forns de calç. El procés d'obtenció de la calç consistia a omplir un forn de calç amb pedra calcària, formant una estructura de pedres que deixava una cambra o cúpula a la base, per a formar el *cul* del *forn* o olla (caldera) on s'introduïa la llenya per a calcinar la pedra, a uns 1000 °C, fins a transformar-la en òxid càlcic. Després es deixava refredar abans de desenfornar la pedra i se n'obtenia una pols o calç blanca que es podia utilitzar per a la construcció, per a blanquejar les parets de la casa, per a desinfectar l'aigua de l'aljub, etc. A la serra del Carrascal s'identifiquen restes de forns als voltants del barranc de l'Abellar i diversos forns en terrenys del mas del Baró. Al Pla de la Mina podem observar un forn de calç, construït recentment amb una finalitat didàctica i experimental.

L'impacte antròpic sobre el paisatge a les àrees de muntanya té el seu màxim exponent en la transformació i la rompuda de les terres per al cultiu. Les terres cultivades s'exploten en finques disseminades pel parc, on els bancals ocupen les zones més òptimes. Quant a la parcel·lació de l'espai d'una d'aquestes finques, s'hi poden distingir les zones de bosc per a pasturatge de bestiar i per a l'aprofitament de llenya i també els camps per al cultiu, que configuren un paisatge de murs i marges, típics de l'agricultura de secà. Els masos són les construccions antigues lligades a l'explotació. Tanmateix, l'aprofitament agropecuari al Parc no és rellevant, a causa d'unes condicions climàtiques rigoroses i al caràcter agrest del terreny, que han dificultat els cultius a les cotes més elevades de la serra. Això ha facilitat que la gran part de les terres cultivades es trobe fora dels límits del Parc, on el clima se suavitza i el relleu es fa més pla.

A més dels masos destaquen, al cim del Menejador, altres construccions de valor arquitectònic alt i també etnològic: les caves o pous de neu. Durant el segle XVIII, el comerç de la neu va jugar un paper important a les comarques de la muntanya, que va propiciar el naixement de la indústria gelatera a Xixona i altres municipis pròxims. Són testimoni d'aquest comerç les sis caves que encara trobem en aquest Parc Natural: Pou del Barber, Cava de Coloma, Pou de l'Anouer, Cava Simarro, Cava del Canyo i Pou del Canonge.

BIBLIOGRAFIA

AA. DD. (1999): «Jornades "Viure a la muntanya, viure de la muntanya. Usos i explotacions tradicionals"», Alcoi, *Recerques del Museu d'Alcoi*, 8, pp. 7-71.

ALMERICH, J.M., CRUZ, J. i TORTOSA, F. (2001): *Espacios naturales: tierras interiores valencianas*, Alzira, Bromera.

BALLESTER, G. i STÜBING, G. (1990): *La sierra del Carrascal de la Font Roja: Flora y vegetación*, Colección Cuadernos de la Naturaleza nº 1.

BORONAT, J., LANCIS, C., FRESNEDA, M. i MANSANET, C.M. (1989): *Protección del medio físico de la Font Roja*, Alacant, Instituto de Cultura Juan Gil-Albert, Diputació Provincial d'Alacant, 31 pp.

CRUZ OROZCO, J. I SEGURA MARTÍ, J. M. (1996): *El comercio de la nieve. La red de pozos de nieve en las tierras valencianas*, València, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència.

GREGORI, J. J. et al. (1985): *Temes d'etnografia valenciana*, València, Museu Valencià d'Etnologia, vol. 3.

MANSANET, C. et al. (1982): *La Font Roja. Guia del Carrascal*, Alcoy, Ayuntamiento de Alcoy.

El Carrascal de la Font Roja

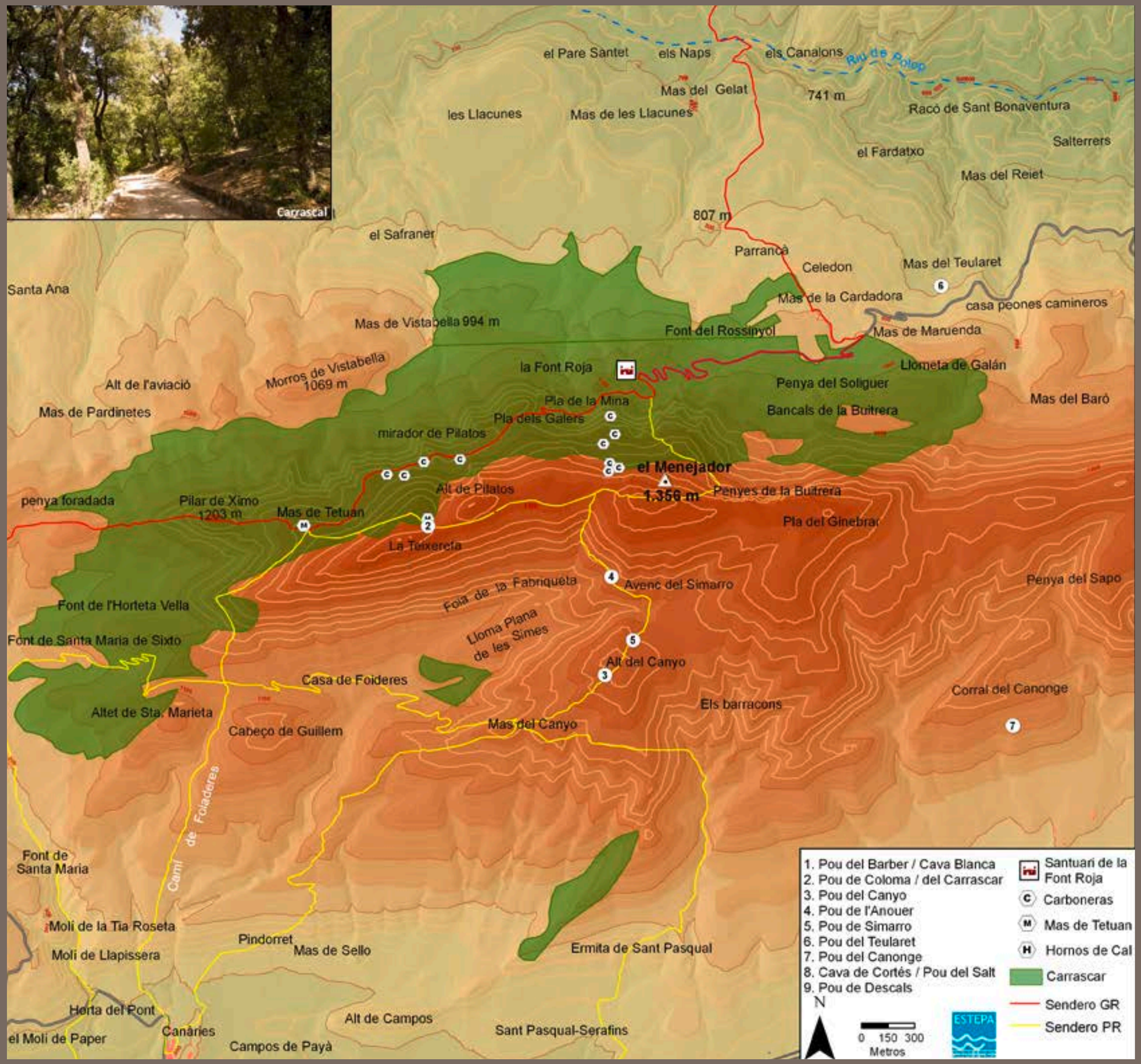

Paisatges de muntanya i forestals

El Circ de la Safor

Ferradura de crestes altives

Mirem a dalt, ja s'albira
la silueta fantasmal
d'eixa serra trencallosa
que ben poquets han pujat
a gaudir de les meravelles
que s'albiren des del cap.

Els pastors de la contrada
conten i no acaben mai
el goig que a la vista porta
sentir-se rei allà dalt
on els núvols fan poètiques
besades d'enamorat
per les galtes i en la testa
de la serra bella i gran.

Apa!, anem, anem a fer-li
també besades d'amant
a la Safor, eixa serra
que només han calcigat
la cabra, el pastor i l'àliga
i els núvols enamorats

J. Mascarell (1959)
Baladre. Poemes, 105-106

"Ens meravella la Serra de la Safor pel seu perfecte cèrcol d'arrimalls ferestecs i les seues altes i sublims praderies pirenenques..."

J. Pellicer (1995)
Meravelles de Diània, 56

"La Safor! Meca de l'excursionisme, amb el seu circ d'arrimalls, trencallosos, abruptes, arriscats..."

J. Mascarell (1961)
Amics de muntanya, 128

"La visió del Circ o amfiteatre saforenc es, amb els seus trencats i les seues runeres de pendent violenta i abrupta, una panorámica que resta captada dels ulls i, com un encant repecuteix per sempre al cor"

J. Mascarell (1977)
La Vall de la Safor

"Si vols, vine amb mi, sequieta de la Safor amunt. Coneixeràs així la drecera més pintoresca per a pujar a la muntanya. Només guanyar els corrals del Ferrer, ja et podré mostrar tota la silueta del massís de la Safor amb el seu posat de circ majestuós... ¿no guaites, al bell mig de l'arrimall, l'ull blavís de la Finestra? Cada cimal té el seu nom, que si vols després coneixeràs. Aquest es diu de la Mallà Verda...
Mira amb mi quin panorama tan magnífic, tan superb. Com veus, el brollador, mig amagat entre els penyots, tamarits i baladres, et pot semblar no-res voltat d'eixa ferradura de crestes altives i imponents... Després ja et seria més fàcil guanyar la costera i, zigzaguejant, cavallar el cingle del Molló i tota la carena del semicercle saforenc...
Més deixem-ho per a un altre dia. Pujarem allavors cada un i tots els arrimalls que vullgues; i es retratarem, si et plau, davall de la Finestra, com fa la jovenalla valenta i imprudent.
Arribarem encara a la Nevera, i el Molló. D'ací et mostraré tota la Vall de L'Orxa, i les Majones, i el pic llunyà del Benicadell... En la Pedra de l'Heura beurem de la fonteta, arriscant-nos després fins la Pedra Blanca, on, enclavada en el més inaccessible arrimall, està la famosa cova d'en Cendra, en altres dies llar i refugi de l'últim roder de la comarca..."

J. Mascarell i Gosp (1957)
De la vall al cim, 79-81

Joan F. Mateu Bellés
Departament de Geografia
Universitat de València

La finestra de la Safor (foto Miquel Francés).

El topònim aràbic *Safor*, que significa roca o espai en forma d'amfiteatre rocós, denomina amb precisió aquesta fita paisatgística; per extensió, també dóna nom a la comarca on es localitza aquesta espectacular ferradura rocosa. El circ de La Safor —un dels paratges sublims de tota la muntanya valenciana— constitueix un vessant enèrgic de morfologia singular, una talaia sobre la plana litoral i el riu Serpis que la fecunda, una font de recursos naturals (aigua, pastures, llenya, carbons, etc.), un vessant abrupte, colonitzat i viscut, i la imatge simbòlica d'un entorn mediterrani.

El circ es desenvolupa al vessant nord de la serra de la Safor (1.011 m, a uns 15 km de la costa), amb un desnivell de més de 800 m en forma d'amfiteatre circular. La xarxa de barrancs secundaris (Munyós, Canteres, Pous, etc.), que drenen la ferradura abrupta, conflueix al Barranc de La Safor que, poc després, s'uneix al riu Serpis a l'estret de l'Arcada. En el si del circ hi ha un gran contrast hídric, climàtic, edàfic i botànic que estructura una diversitat de microambients i nínxols ecològics. En contraposició al circ, però al vessant meridional de la mateixa serra, es troba el polié o Pla de la Llacuna, "llamado así por las muchas aguas que allí acuden quando llueve, las que se introducen en las entrañas de la tierra por varios sumideros" (A. J. Cavanilles).

UN AMFITEATRE ABRUPTE

La forma del circ és ovalada, gairebé semicircular, de 2,5 km de radi major i uns 2 km de radi menor. A uns 300 m del cim hi ha una ruptura de pendent, conseqüència de l'estructura desigual i rocosa. A l'interior del circ hi ha una densa xarxa de drenatge, nombrosos penyalars d'erosions i depòsits col·luvials i al·luvials. La vora septentrional del circ es troba truncada pel riu Serpis, que ha exercit un paper important en la gènesi i en l'evolució de la gran ferradura rocosa.

El circ es troba en un sector de gran complexitat tectònica i litològica (calcàries i dolomies permeables i carstificables, separades entre si per un conjunt margo-detrític impermeable i de desenganxament, molt plàstic en condicions de saturació). La morfologia circular del circ s'hauria produït per l'acció combinada de processos de carstificació i erosió lineal dels penyals carbonatats sobre un nivell de base de desenganxament, constituït per margues sorrenques. La massa carstificada es va lliscar a favor de les margues sorrenques; al seu torn, el riu Serpis va remoure i va evacuar el material lliscat del vessant. Al circ —ara una abrupta conca torrencial de recepció— hi ha surgències i fonts nombroses, algunes de les quals es beneficien de galeries de captació.

La vegetació termomediterrània i mesomediterrània subhúmida del circ de la Safor, molt castigada pels incendis, es completa amb la de microambients submediterranis als penya-segats rocosos. El paratge conté alguns endemismes destacats. Entre altres espècies, cal citar algun teix, falgueres a les parts més humides i bosquets de carrasques i roures marcescents.

LA MIRADA LITERÀRIA

En l'obra de l'incansable Josep Mascarell (1910-1977), el circ de la Safor és un amfiteatre ple de vida, motiu de narracions literàries i de contemplació enamorada, escenari de llegendes i personatges marginals. Cada penya-segat —o *arrimall*—, cada surgència, cada corral o mallada, cada casa i cada massa forestal té una denominació toponímica precisa en la seua obra. Davant aquella ferradura majestuosa i imponent, "feres-tega arquitectura colossal — l'ànima s'aixeca cercant Deu en aquella grandiositat i, arrupits en una de les avançades dels arrimalls, el cor batega en *ànsies* de poder volar per tota aquesta contrada..." (J. Mascarell, 1977, 164).

Mascarell entén que el circ és un lloc carregat de memòria. Les millors terres del paratge van ser colonitzades i els seus avis hi van conrear vinya, cirerers, nogueres, etc. Després, aquells abancalaments es van abandonar i van ser envaïts per pins. Altres terres marginals del circ proveïen de llenya a una fàbrica de paper. Al final dels seus dies, J. Mascarell encara va contemplar destruïts molts senyals i herències

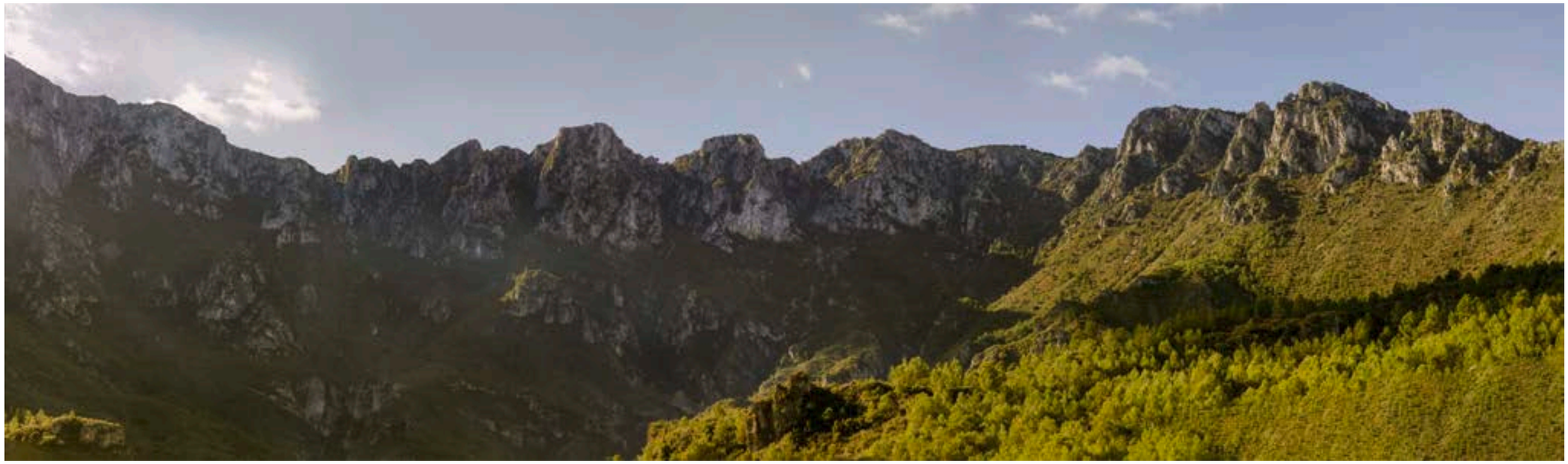

Cims del Circ de la Safor (foto Miquel Francés).

d'aquesta seqüència paisatgística per un incendi intencionat que va arrasar el paratge. Al principi dels anys setanta del segle xx, molts racons de l'amfiteatre estaven pelats i, si quedava algun bosquet, encara eren arrasats ignominiosament.

EL SÍMBOL

El circ de la Safor, a més dels seus valors naturals, educatius, productius o esportius, és un paisatge identificat com a símbol destacat d'una comarca i reconegut com a patrimoni col·lectiu. Són raons poderoses per a la custòdia atenta, que preserve l'harmonia d'una ferradura rocosa tan espectacular i de la diversitat tan valuosa de què disposa.

BIBLIOGRAFIA

DELGADO, R. I SENDRA, F. (2007): *Els barrancs de la Safor. Una mostra de la diversitat de la natura*, Gandia, Institut d'Estudis Alfons el Vell, 150p.

FONTAVELLA, V. (1952): *La Huerta de Gandia*, Saragossa, Instituto Juan Sebastián Elcano, 404 pp.

MASCARELL GOSP, J. (1977): *La vall de la Safor*, València, Imp. Fermar, 244 pp.

PULIDO-BOSCH, A. I CASTILLO, E. (1978): "Sobre la génesis del circo de la Safor, Vilallonga (Valencia)", *Cuadernos de Geografía*, 22, 93-98.

SASTRE, J. I MORERA, V. (2004): *Les fonts de la Safor. De les nimfes d'aigua a la sobreexplotació dels aqüífers*, Gandia, Institut d'Estudis Alfons el Vell, 189 pp.

Riu Serpis (foto Miquel Francés).

El Circ de la Safor (foto Miquel Francés).

Cims del Circ de la Safor (foto Miquel Francés).

El Circ de la Safor

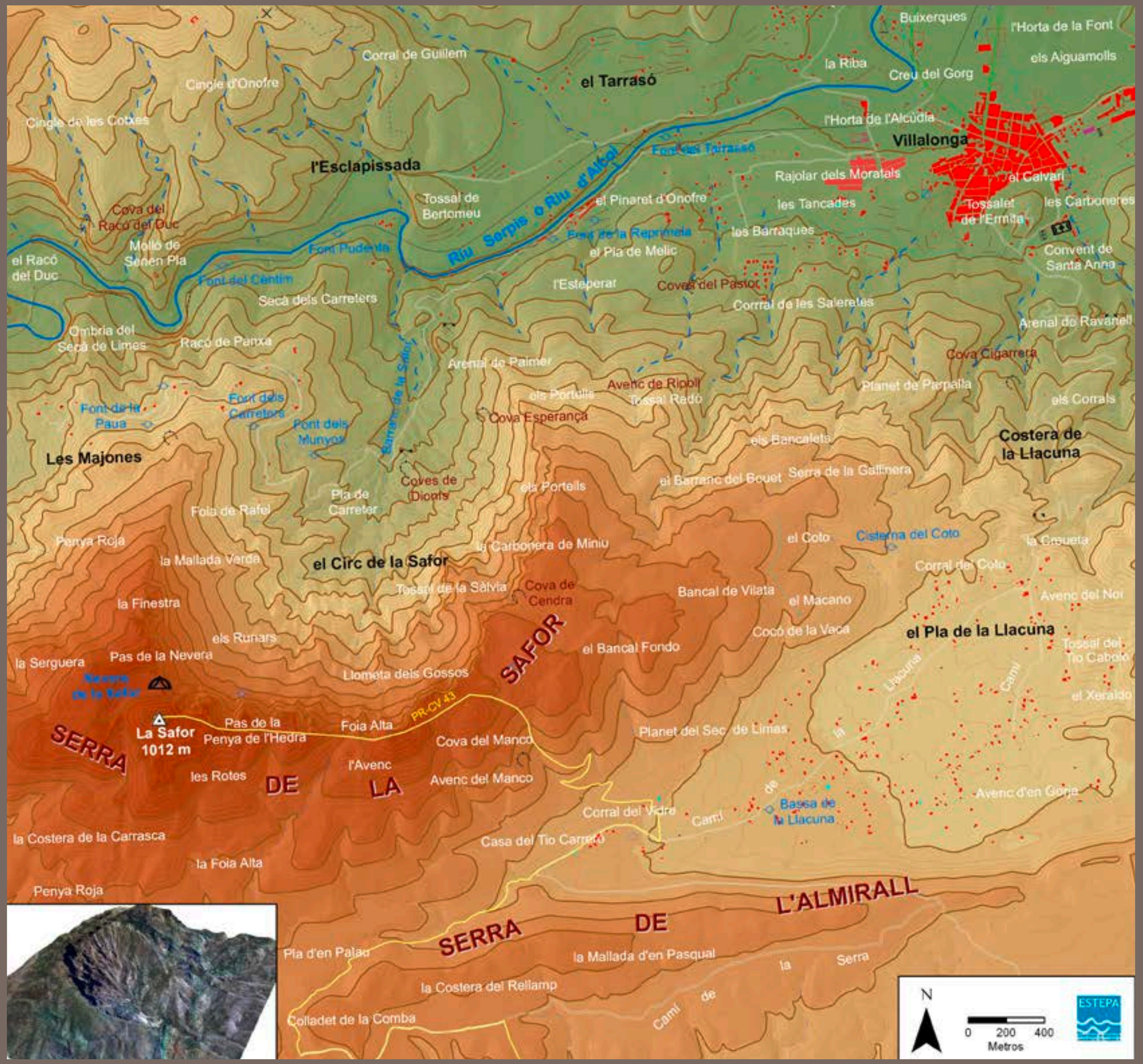

Paisatges de muntanya i forestals

Suredes de la Serra d'Espadà

Paisatges de suro, gres roig i pobles amb encant

"Quedaría siempre inculta la mayor parte, cubierta de peñas con poquísima tierra, como también los montes ásperos llenos de cortes y precipicios, pero los terrenos donde hoy se ven multitud de pinos, alcornoques y madroños se transformarían".

A. J. Cavanilles (1795)
Observaciones sobre el Reyno de Valencia

"La Sierra de Espadán en cuyas breñas se riñeron terribles hechos de armas en históricas guerras, es una cordillera quebradísima que en su cresta tiene prolongadas mesetas rodeadas de desigual crestería de peñascos, que recortan desde lejos el paisaje en su horizonte, formando caprichosas líneas. Pródiga en escarpadas pendientes, enormes pedruscos y rugosidades variadísimas, hace en muchos puntos difícil y más que difícil temeraria por lo imposible, su ascensión. En su corazón alberga larga serie de pintorescos pueblecillos..."

Carlos Sarthou Carreres (1910)
"Impresiones de mi tierra"

Elena Grau Almero
Departament de Prehistòria i Arqueologia
Universitat de València

Sureres de la Mosquera (foto Pep Pelechà).

El Parc Natural de la Serra d'Espadà (coordenades: 39º55'20''N 0º22'29''O), forma part d'una serra als contraforts del sistema Ibèric que separa les conques dels rius Palància, al sud, i Millars, al nord. Es troba al sud de la província de Castelló, entre les comarques de l'Alt Millars, l'Alt Palància i la Plana Baixa.

Té una superfície de 31.000 ha, que comprén 19 municipis de la província de Castelló, 11 dels quals tenen tot el terme municipal dins del Parc (Aín, Alcudia de Veo, Almedíjar, Azuébar, Chóvar, Eslida, Fuentes de Ayódar, Higueras, Pavías, Torralba del Pinar i Villamalur); mentre que els altres 8 (Alfondeguilla, Algimia d'Almonacid, Artana, Ayódar, Matet, Suera, Tales i Vall de Almonacid), només hi estan inclosos parcialment.

La serra d'Espadà constitueix una alineació muntanyosa triàsica que posseeix un modelatge geomorfològic caracteritzat per crestes abruptes i llomes més suaus i arredonides i passa en pocs quilòmetres des del nivell del mar fins als 1.106 m del pic de la Ràpita. Els diferents tipus de sòl tenen com a conseqüència l'existència de diversos tipus de materials, com minerals de coure o cobalt, cinabri, gres o gres roig.

Aquesta serra presenta un clima mediterrani típic amb un fort període de sequera a l'estiu i amb un màxim pluviomètric a la tardor. És important assenyalar que en aquesta serra hi ha un índex pluviomètric lleugerament superior al del seu entorn.

L'únic riu d'una certa importància que solca el parc és el riu de Veo. Hi ha, això sí, diversos rierols, rambles o barrancs que desemboquen als rius Palància o Millars. A més, la serra d'Espadà té dos embassaments menuts: el d'Ajuez, a Chóvar, i el de Benitandús.

A la serra d'Espadà, la combinació entre una litologia singular (gres triàsic) i una pluviometria elevada permet una gran diversitat pel que fa als ecosistemes representats: pinedes de pinastre, bosc de ribera, el bosc mediterrani típic de carrasca i pi blanc i peculiaritats interessants com bosquets de castanyers i altres espècies com el roure reboll, el teix, el grèvol, el castanyer, l'auró, el roure valencià, l'avellaner o l'arboç.

La vegetació de la serra d'Espadà es caracteritza per la riquesa i la varietat; però, sens dubte, el bosc de sureres n'és l'ecosistema més representatiu, tant per la singularitat com pel bon estat de conservació. Les sureres (*Quercus suber L.*) es desenvolupen bé per l'índex de pluviositat de la serra que, combinat amb l'existència de gres roig (mineral que destaca per l'alta absorció d'aigua), permet que el nivell d'humitat ambiental siga relativament alt. Al sotabosc, hi ha matolls amb bruc, ginebre o matapoll i alguns endemismes com la bracera, el clavellet de roca, l'herba de llunetes o la ginesta de sureda.

Les condicions climàtiques, geològiques i edàfiques, així com la riquesa florística i l'acció humana sobre el medi, han donat lloc al reconeixement de diferents formacions vegetals. Les suredes representen la vegeta-

La Vall d'Almanzor (foto Pep Pelechà)

ció potencial en sòls silicis. La surera posseeix la peculiaritat d'oferir resistència al foc, cosa que li confereix un gran valor ecològic. La seua escorça resistent, el suro, convenientment explotada constitueix un recurs econòmic per a les poblacions de la serra.

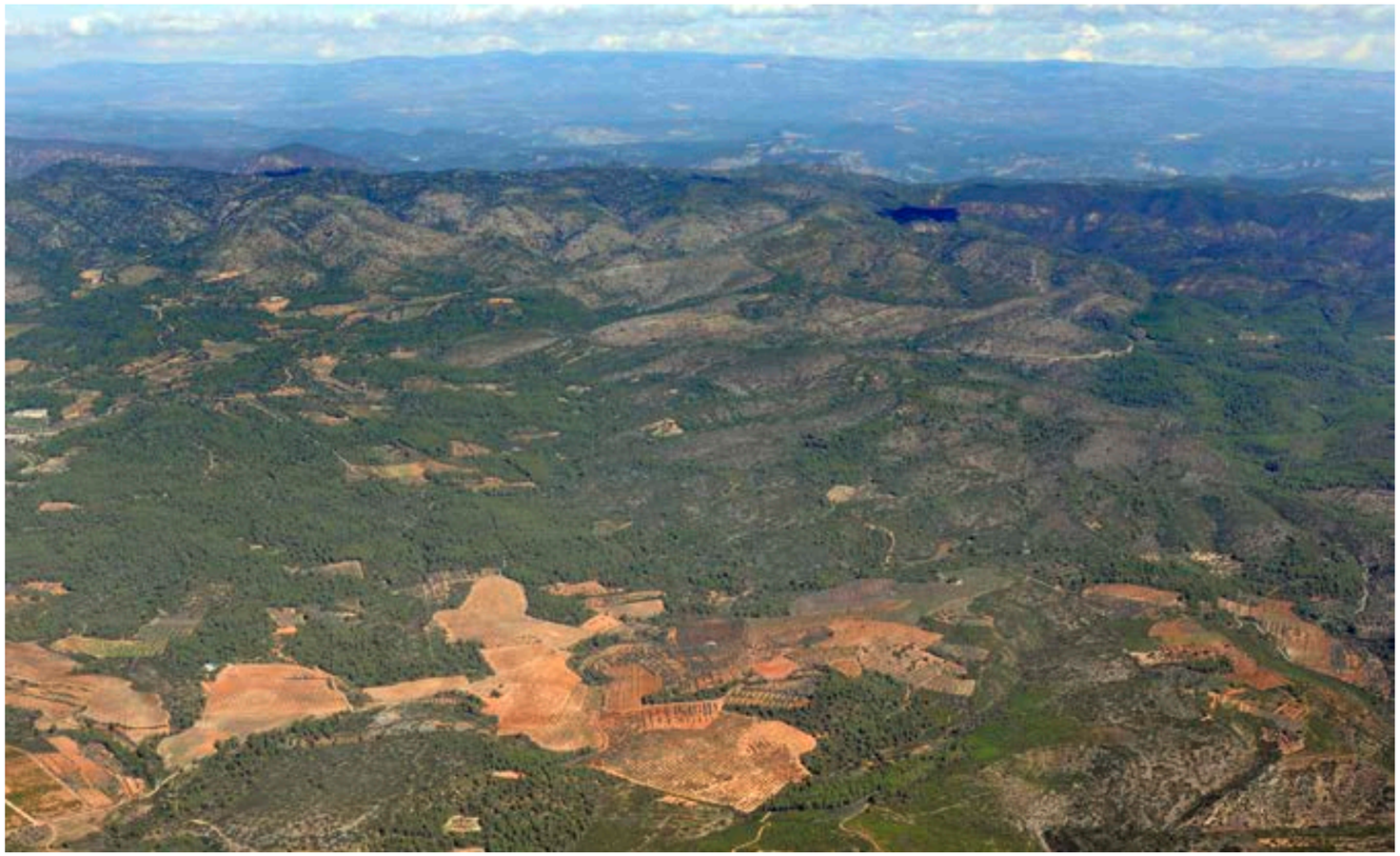

Vista aèria de la Serra d'Espadà (foto ESTEPA).

Juntament amb les suredes, o bé formant masses boscoses, trobem el pinastre, utilitzat en l'antiguitat per a l'extracció de resines. Es caracteritza per presentar acícules i pinyes més grans que les del pi blanc, que trobarem compartint sòls calcaris amb les carrasques.
Quant a la fauna pròpia de la serra d'Espadà, sobreïxen els rapaços, com l'àguila cuabarrada, l'àguila marcenca, l'àguila calçada i l'astor. Entre els rapaços nocturns podem trobar el bagaleu, el mussol banyut i el duc; i dels mamífers, es pot citar el porc senglar, el rabosot, la fagina, la geneta i el teixó, entre d'altres.

HISTÒRIA

El Parc Natural posseeix una gran riquesa natural, històrica i cultural, tal com ho testimonien els jaciments arqueològics nombrosos de l'edat del bronze i dels ibers, així com les restes de ceràmica, inscripcions i diferents construccions romanes.
Tanmateix, la serra d'Espadà adquireix l'esplendor màxim durant l'època àrab, tal com es pot observar a les poblacions amb un caràcter àrab marcat, com Aín, que ha conservat l'estructura i l'estil

Vall d'Almanzor (foto Pep Pelechà).

Almedíjar (foto Pep Pelechà).

Aqüeducte a la Vall d'Almanzor (foto Pep Pelechà).

Sureres de la Mosquera (foto Pep Pelechà).

tradicional. En aquest període s'alcen castells i torres a gairebé totes les poblacions de la serra, dels quals es conserven algunes ruïnes com les del castell de Mauz a Suera, els castells de Tales, Alcudia de Veo, Azuébar, Aín o Artana; la torre del Pilón a Matet, la d'Alfàndiga a Algimia d'Almonacid, la dels Dominics a Ayódar. Podem destacar les restes del castell d'Almonecir, a Vall de Almonacid, d'origen musulmà del segle XII-XIII, encara que en realitat era un monestir fortificat o ribat, habitat per una comunitat de monjos guerrers musulmans, els *muràbitin*, i anomenat *al-munastir*, nom que deriva del llatí *monasterium*, que amb el pas del temps ha evolucionat a Almonecir i, recentment, a Almonacid.

L'economia es basava en la ramaderia i, especialment, en l'agricultura, que assoleix un gran auge gràcies al sistema de reg amb séquies, basses, sénies, preses i aqüeductes, cosa que afavoreix un augment de població important. De la seua importància com a centre econòmic, comercial i cultural, n'és mostra la prestigiosa escola alcoràmica.

Quan Jaume I inicia la conquesta, estableix una sèrie de pactes amb les poblacions de la serra amb la intenció de sotmetre-les. En el segle XVI, la pressió de la Inquisició i de les conversions forçoses sobre la població morisca va fomentar l'emigració i les revoltes. En 1609, els moriscos van ser expulsats definitivament de la serra i es va entrar així en una etapa de forta depressió econòmica i de població.

A causa de l'orografia especial del terreny, la serra es converteix en un lloc estratègic per les defenses naturals que ofereix en tots els conflictes armats: els alçaments àrabs, la guerra Carlina o la Guerra Civil, dels quals hi ha mostres en nombroses excavacions i trinxeres.

CULTURA

Al llarg dels diferents paisatges de la serra d'Espadà queden reflectits els diferents usos dels recursos i les activitats en aquest medi ambient. Les activitats socioeconòmiques de la zona s'han centrat en l'aprofitament tradicional dels recursos naturals com, per exemple, l'explotació de les suredes per a l'extracció de suro. La plaga de fil·loxera, al final del segle XIX, va destruir quasi tota la vinya; per això, durant els anys vint van quedar abandonades grans extensions d'aquesta vinya, tot i que moltes altres es van repoblar amb sureres. En 1862 s'inicia una explotació intensiva dels recursos suberícoles d'Espadà, encara que ja hi havia hagut amb anterioritat, des d'època musulmana, precedents de la utilització d'aquest recurs, tal com ho indica la troballa de plaques de

Sureres de la Mosquera (foto Pep Pelechà).

Tarteres en la Serra d'Espadà (foto Pep Pelechà).

Altar popular (foto Pep Pelechà).

suro en l'excavació del poblat de Benialí; o també com està corroborat en la Carta Pobla d'Eslida o la de Suera, atorgades en 1612, i en les de Castre i Fondeguilla, de 1613, on s'indica el pagament d'una de cada huit planxes de suro extretes, tal com es feia amb la resta de productes de secà. En aquest període la producció de suro era prou moderada i es destinava a usos menors com ara flotadors per a les xarxes de pesca, taps, aïllants, ruscos i, sobretot, la surera s'utilitzava per a obtindre llenya i carbó. Alguns autors com Cavanilles, en 1795, veuen en la proliferació de sureres una dificultat més que no un avantatge: "Quedaría siempre inculta la mayor parte, cubierta de peñas con poquísima tierra, como también los montes ásperos llenos de cortes y precipicios, pero los terrenos donde hoy se ven multitud de pinos, alcornoques y madroños se transformarían".

Al final del segle XIX, la producció de suro de la serra d'Espadà es destina a la demanda de la indústria gironina del tap. En l'actualitat, els reductes originals i les antigues plantacions s'han convertit en boscos densos que s'estenen per les ombries i les valls d'Espadà. La surera ha de créixer en condicions ecològiques molt ajustades a les necessitats d'aigua que requereix. Les pluges, inferiors als 600 mm anuals, són insuficients per al desenvolupament òptim de la surera, encara que l'entrada de vents de llevant produeix boires freqüents que milloren la disponibilitat hídrica. La producció anual en aquestes condicions és prou baixa i obliga a prolongar els torns d'extracció del suro de 12 a 14 anys per a obtindre'n el gruix necessari per a la fabricació de taps.

Altres productes de la serra són els cultius dedicats a la garrofera, l'ametler, l'olivera, el cirerer i altres fruiters. Entre aquests destaquen l'olivera, per la qualitat excel·lent de l'oli, i les cireres cultivades al fons i als vessants de les valls. A causa de les característiques orogràfiques, l'agricultura de muntanya destaca més per la qualitat que pel volum de producció. Una altra activitat tradicional ha sigut la fabricació de mànecs o de gaiatos a partir de les branques de lledoner.

L'apicultura és una altra activitat molt desenvolupada a la zona; hi ha un gran nombre de ruscos que proporcionen, a més de mels excel·lents, altres productes com la gelea reial, el pol·len o la cera.

Les aigües que brollen de la serra són idònies per al consum humà pel seu baix contingut en calç, per això al parc hi ha diverses envasadores. El cinabri, mineral de qual s'obté el mercuri, ha sigut un altre dels recursos explotats a la serra d'Espadà, en mines com les de l'Hembrar, que deu el nom a l'abundància de ginebres (originàriament s'anomenava l'Enebral), o la Galeria del Clot, actualment tancades.

Entre les restes que ens indiquen l'explotació d'altres recursos de la serra des de temps ancestrals hi ha els pous de neu o neveres per a l'obtenció de gel, que es distribuïa a les poblacions de la Plana Baixa. Alguns exemples d'aquestes neveres poden ser la nevera d'Espadà, entre l'Alcudia de Veo i Algimia d'Almonacid, o la nevera de Castro, a Alfondeguilla, utilitzada fins al segle XX.

BIBLIOGRAFIA

ALMERICH, J. M., CRUZ, J. i TORTOSA, F. (2001): E*spacios naturales: tierras interiores valenciana,* Alzira, Bromera.

BUTZER, K.W. et alii (1985): *Una alquería islámica de la Sierra de Espadán*, *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXI, 305-365.

DOMINGO CALABUIG, J., GÓMEZ SERRANO, M. A. i MAYORAL GARCIA-BERLANGA, O. (2001): *Guía de la naturaleza de la costa de Castellón, Itinerarios para conocer su fauna, flora, paisaje e historia*. Vinaroz, Antinea.

VIDAL GONZÁLEZ, P. (2007): *Mosquera. Etnología de un paisaje rural de la Sierra de Espadán*, Castelló, Diputació de Castelló, Biblioteca Popular.

Suredes de la Serra d'Espadà

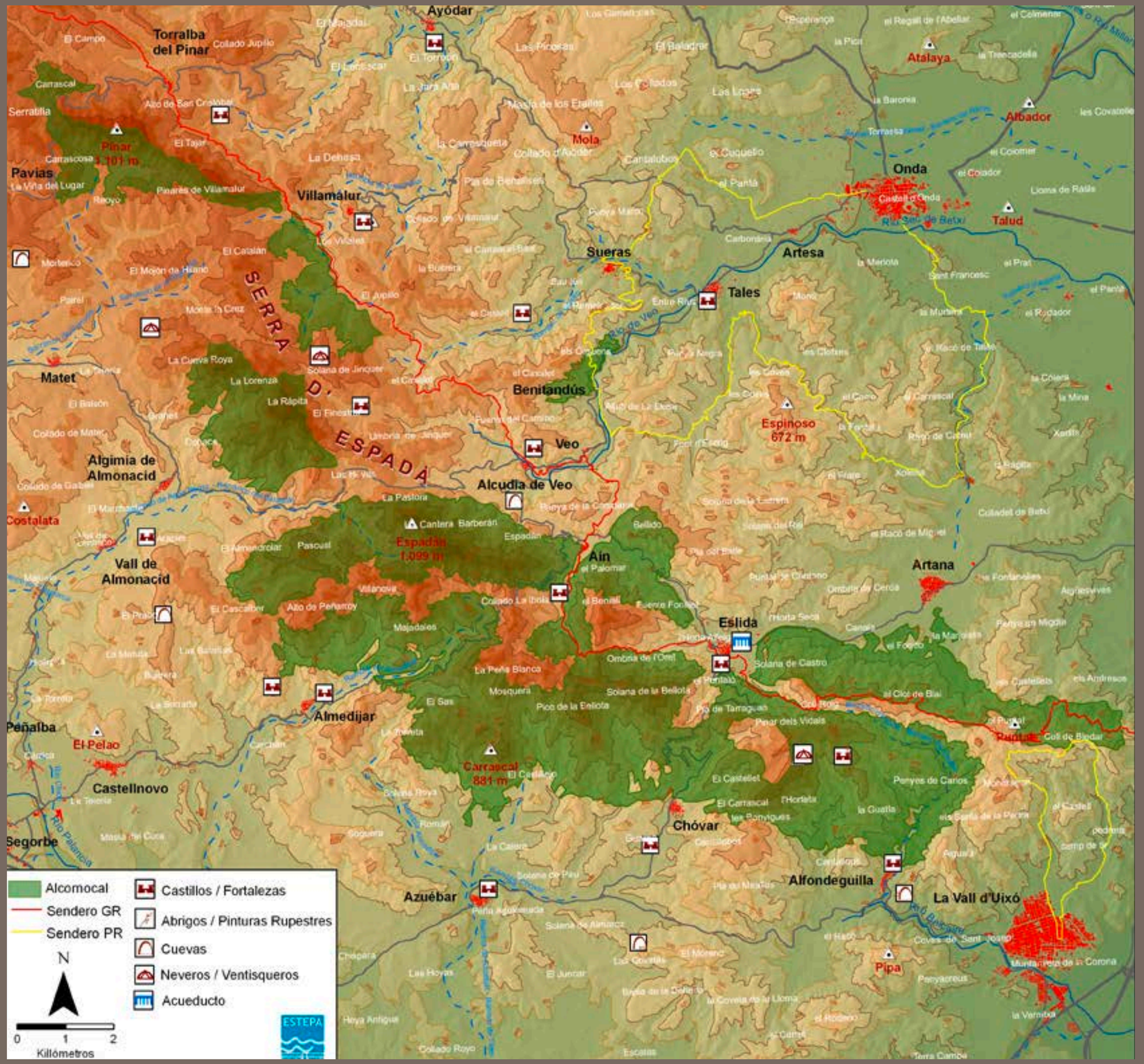

Paisatges de muntanya i forestals

El Puig Campana

La muntanya màgica, emblema d'Alacant

"El monte Puig Campana al norte, que puede tener una legua de diámetro, pelado casi en su totalidad, en cuya cúspide aparece una profunda cortadura llamada por los navegantes Cuchillada de Roldán, que sirve de norte en aquel trozo de mar."

P. Madoz (1845)
Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de Alicante, Castellón y Valencia

"El Puig Campana es la culminación de la accidentada topografía alicantina [...], de indiscutible primacía por su fascinante figura. Es por excelencia la montaña de las montañas meridionales"

R. Cebrián (2004)
Por las cumbres de la Comunidad Valenciana

"Si dirigimos la mirada hacia el Norte, hacia el continente, veremos la imponente mole del Puig Campana con sus 1.410 m de altura y su conocida hendidura, que tiene un tamaño y morfología similares a los del Islote de Benidorm. Cuenta la leyenda que el caballero Roldán cayó perdidamente enamorado de Alda una doncella local, pero ésta cayó gravemente enferma. Roldán, preocupado, trepó a lo alto del Puig Campana en busca de un mago, que habitaba más cerca del sol y de las estrellas que del mar tendido a sus pies, para consultarle. Las palabras del mago fueron desoladoras: "Alda morirá hoy, cuando el último rayo de sol alumbre esta tierra". Desesperado, Roldán, en un intento por retrasar el ocultamiento del sol y prolongar la vida de su amada, desenvainó su espada y partió de un tajo el peñasco que fue a parar al mar, donde hoy podemos ver el islote de Benidorm. Sin embargo, esta leyenda no tiene apoyo geológico ya que el islote de Benidorm está constituido por rocas cretácicas mientras que las del Puig Campana son jurásicas".

Geoalicante (2007)
Departamento de Ciencias de la Tierra y del Medio Ambiente

Emilio Iranzo García
Jorge Hermosilla Pla
Departament de Geografia
Universitat de València

El Puig Campana des de Sella (foto Miguel Lorenzo).

Entre els cims emblemàtics valencians s'alça pròxim al mar el Puig Campana, cim que, per la seua grandiositat, elevació, paisatge i simbolisme, alguns autors no han dubtat a denominar "muntanya màgica". Es localitza a la província d'Alacant i tanca pel sud el conjunt conegut com la "muntanya alacantina". A les seues faldes meridionals, arrecerat, es troba el nucli urbà de Finestrat, poble de bella arquitectura, situat estratègicament per al control del litoral i del ventall al·luvial del riu Torres, que canalitza les aigües d'aquest vessant de la serra.

El Puig Campana gaudeix d'un reconeixement social com a muntanya simbòlica i representativa del paisatge valencià. El seu interés està tant en les seues característiques geològiques com geomorfològiques, botàniques i paisatgístiques. Aquesta mola pètria, escarpada, de penya-segats impossibles i de pedreres, que té una silueta retallada i visible des de la llunyania, s'alça per damunt dels 1.400 metres i crea un bell paisatge muntanyenc propi més de l'alta muntanya que de la muntanya mediterrània.

UNA GEOFORMA SINGULAR D'ORIGEN BÈTIC

El Puig Campana forma part de la Serralada Bètica, cadena muntanyosa que s'estén pel sud-est peninsular i que arriba a les illes Balears. Aquesta serralada, originada per la col·lisió de les plaques tectòniques africana i euroasiàtica, presenta zones amb característiques geològiques distintes. El conjunt de serres format pel Puig Campana, el Ponoig i la serra d'Aitana formen part de la zona externa de la Serralada Bètica i, més en concret, del domini del Prebètic, on destaquen les roques de tipus sedimentari marí. Aquest conjunt posseeix una topografia escarpada i abrupta com a resultat dels plegaments intensos i de la fracturació que van tindre lloc després de l'orogènia alpina. Les roques sedimentàries acumulades durant el mesozoic i el terciari van començar a plegar-se com a resultat de les espentes tectòniques i a fracturar-se, fet que va donar lloc a anticlinals i sinclinals. Aitana, Ponoig i Puig Campana conformen el massís més important de tota la província d'Alacant, el qual descendeix cap al mar mitjançant una successió de valls i divisòries d'aigües.

El Puig Campana es presenta com una mola pètria que s'alça, enorme, a escassa distància de la línia de costa; està constituït predominantment per materials calcaris del juràssic, i dóna lloc a un relleu molt escarpat que s'accentua com a conseqüència dels processos erosius. Aquesta muntanya, la segona més alta de la província d'Alacant, s'eleva cap al cel com a resultat d'unes pressions i d'una fractura que ha

El Puig Campana des de Finestrat (foto Miguel Lorenzo).

individualitzat dos blocs que amb els seus moviments comprimeixen les calcàries juràssiques i extrudeixen les capes del cretaci i del terciari. La singularitat geològica del Puig Campana està en el fet que es tracta d'un dels pocs afloraments de calcàries juràssiques del Prebètic alacantí. La seua estructura és complexa; són protagonistes del paisatge les parets verticals, repletes de fissures, que es combinen amb arestes i caigudes esmolades fruit de la meteorització mecànica (descompressió, gravetat, gelifracció, termoclàstia...) i del carst. El vessant sud del Puig Campana presideix una fossa tectònica a través de la qual extrudeixen els algeps i les argiles roges triàsiques, que afegeixen colorit al conjunt paisatgístic.

MEDI FÍSIC, ACTIVITATS ANTRÒPIQUES I PAISATGE

L'entorn del Puig Campana –hi incloem ací també el Ponoig i la serra d'Aitana– destaca per l'altura dels cims, els vessants abruptes, l'estructura sòlida i la riquesa de les seues formacions vegetals. També destaca, però, per la presència humana, que va aprofitar les característiques fisiogràfiques per a fer del conjunt un bastió inexpugnable des d'on controlar el territori; va cultivar els vessants més amables i va crear espais plans mitjançant bancals de pedra seca. La ramaderia també ha sigut una pràctica habitual en aquestes muntanyes com a complement de l'agricultura. Per això el paisatge es troba esguitat de camins, bancals, masos, corrals, geleres...

La barrera muntanyenca que suposa el Puig Campana per als vents carregats d'humitat procedents del Mediterrani, provoca pluges abundants (650 mm) al vessant septentrional; aquestes són de vegades en forma de neu durant l'hivern. Així mateix, al sud del Puig Campana es marca l'inici del clima mediterrani litoral semiàrid. Pel que fa al règim tèrmic, l'altitud és determinant. Les temperatures se situen entorn dels 12ºC de mitjana anual, la qual cosa permet que la neu es mantinga durant uns mesos l'any. Pluja i neu són les responsables d'atacar la roca calcària del Puig Campana i d'alimentar les fonts que brollen a les seues faldes, on s'interposen materials margosos, menys permeables. Les aigües superficials es concentren en escolaments, aprofiten les principals línies de fractura i erosionen el penyal mecànicament, com a conseqüència dels forts pendents, i químicament, mitjançant el carst. A l'hivern, a més, actua la gelifracció quan el gel exerceix de falca entre les diàclasis de les roques.

El Puig Campana, des de la llunyania, constitueix un paisatge fonamentalment geomorfològic; és a dir, està articulat per les formes del relleu. Els processos físics i químics es manifesten en un perfil i en una silueta que ja formen part de l'imaginari col·lectiu. La tectònica i l'erosió han donat lloc a murs gegantins, talussos molt inclinats, penyalars i pedreres, formes càrstiques representades per rasclers, acanaladures, avencs, etc., els quals esdevenen tots elements clau en l'estructura paisatgística. Si ampliem l'escala, la vegetació es converteix en un altre dels elements conformadors del paisatge del Puig Campana.

Encara resisteixen la pressió antròpica i l'efecte dels incendis forestals formacions arbòries aïllades de carrasca en vessants d'ombria. És ací on, a més, es conserven espècies arbustives d'entorns humits com ara els teixos, freixes, aurons i servers. A les zones de solana, les formacions arbòries estan representades pel pi blanc i per vege-

El Puig Campana des de Benidorm (foto Miguel Lorenzo).

El Puig Campana des de Sella (foto Miguel Lorenzo).

tació arbustiva com el llentiscle, el coscoll, l'argilaga i, on hi ha una desforestació encara major, apareixen matolls de romers, timons i brucs. La vegetació rupícola té una importància notable a causa de la presència de grans parets verticals, penya-segats i penyalars. Hi destaquen el coixí de monja, la barruixa i la sàlvia amarga o oliveta i el poliol amarg. Pel que fa a la fauna, els farallons presents al conjunt format pel Puig Campana, Ponoig i Aitana, són un hàbitat excel·lent per a les aus. En són exemples els rapaços com el falcó, l'àguila reial, l'àguila cuabarrada, els còrvids com el corb i les graules, o altres aus com la merla blava, la perdiu, el pinsà, la busquereta garriguenca o el trencapinyes. Quant als mamífers i rèptils, destaquen el porc senglar, el rabosot, el gat salvatge, l'eriçó, el conill, la llebre, el fardatxo, la colobra i l'escurçó ibèric.

A pesar de la naturalitat que transmet el Puig Campana, no es pot ignorar la importància de la presència humana en la configuració del seu paisatge. Activitats antròpiques lligades a l'agricultura, el turisme rural, el senderisme i l'escalada es complementen amb un sentit de lloc i imaginari que es nodreix de sensacions, mites i llegendes entorn de la "muntanya màgica". Les fonts són abundants i han abastit els camps i els molins de Finestrat, poble muntanyenc que, encara que orientat al Mediterrani, se situa a les faldes meridionals de la muntanya. Els cultius són majoritàriament secans que també escalen la muntanya gràcies a l'abancalament, contingut amb murs de pedra seca. Les faldes pròximes al poble alternen cultius d'ametler i olivera amb matolls i amb algunes construccions aïllades de pedra. Pel que fa al nucli urbà, l'estretor i irregularitat de la trama del carrer indiquen una influència islàmica forta. L'arquitectura tradicional s'ha conservat al nucli històric, cosa que atorga caràcter al paisatge urbà.

EL PUIG CAMPANA: LA MUNTANYA MÀGICA VALENCIANA

El Puig Campana és una d'aquelles muntanyes visibles i presents que formen part del paisatge de l'imaginari col·lectiu i especialment del senderista i escalador valencià. És una mola pètria repleta de valors, tant geomorfològics, per l'arquitectura lítica compacta i curiosa i per la verticalitat vertiginosa de les seues parets, com ambientals, culturals i simbòlics. Es mostra a l'observador com un bastió inexpugnable, lleugerament aïllat de muralles veïnes, com són el Ponoig, serra del Castellet, l'Alt de la Penya de Sella i la serra d'Aitana. El desnivell dels penya-segats verticals, superiors als 500 metres, ha servit d'escola a escaladors valencians, que han obert diferents camins fins al cim (CEBRIÁN, 2004). El Puig Campana, denominació que guarda relació amb la similitud del conjunt muntanyenc amb una campana, té dos cims: el Puig Campana, de 1.406 metres, i el Pic Prim, ambdós separats per un corredor pedregós denominat el Carreter. El Pic Prim està seccionat per una bretxa, denominada el Portell, que el divideix en dues parts, una de 1.344 metres d'altitud i l'altra de 1.318 metres. Aquesta estria superba ha inspirat dites i llegendes i ha servit com a referent visual per a mariners i viatgers.

BIBLIOGRAFIA

ALMERICH, J. M., CRUZ, J. i TORTOSA, P. (2001): *Espais Naturals de les Terres Interiors Valencianes*, Alzira, Bromera. 143p.

CEBRIÁN, R. (2004): *Por las cumbres de la Comunitat Valenciana. 50 montañas escogidas*, València, Centre Excursionista de València. 206 p.

PIQUERAS, J. (1995): *Geografia de les comarques valencianes,* Tom 6, València, Foro Ediciones S.L.

El Puig Campana

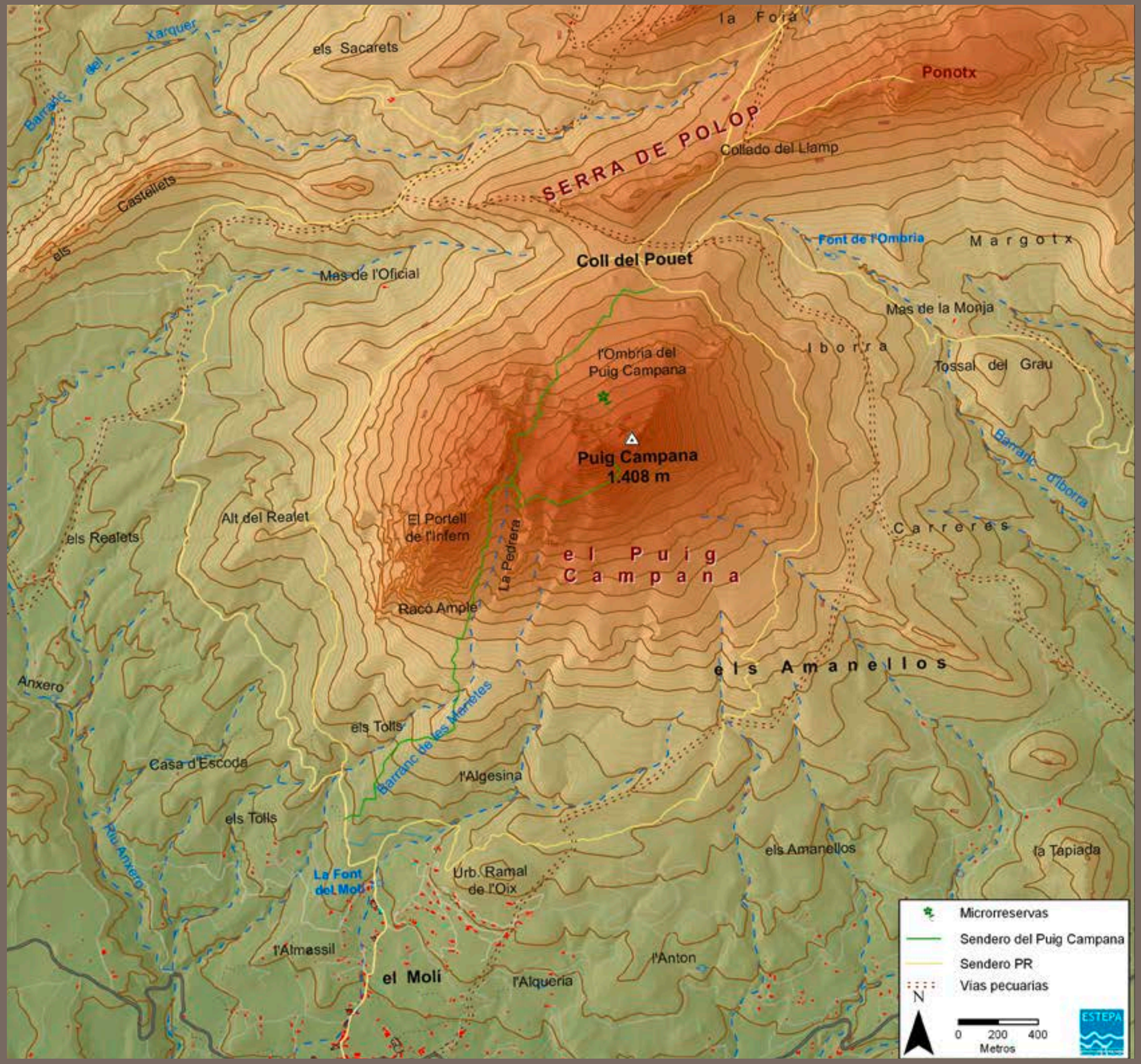

Paisatges fluvials

494 El Xúquer de la Ribera
502 El Túria
512 El Baix Segura
520 Hoces del Cabriel
528 El Riu de Montnegre
534 La Rambla de la Viuda
540 El Barranc de l'Infern

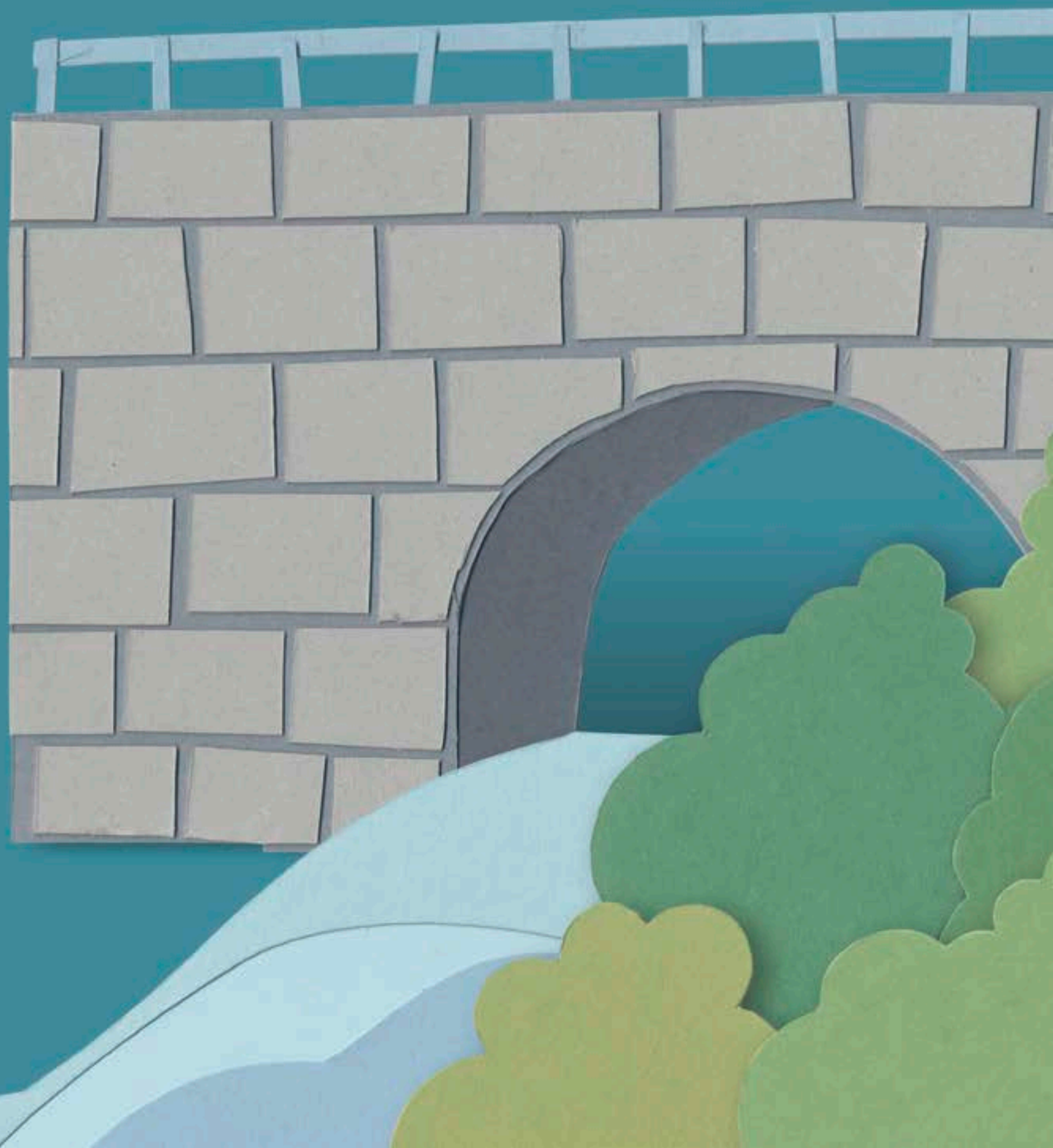

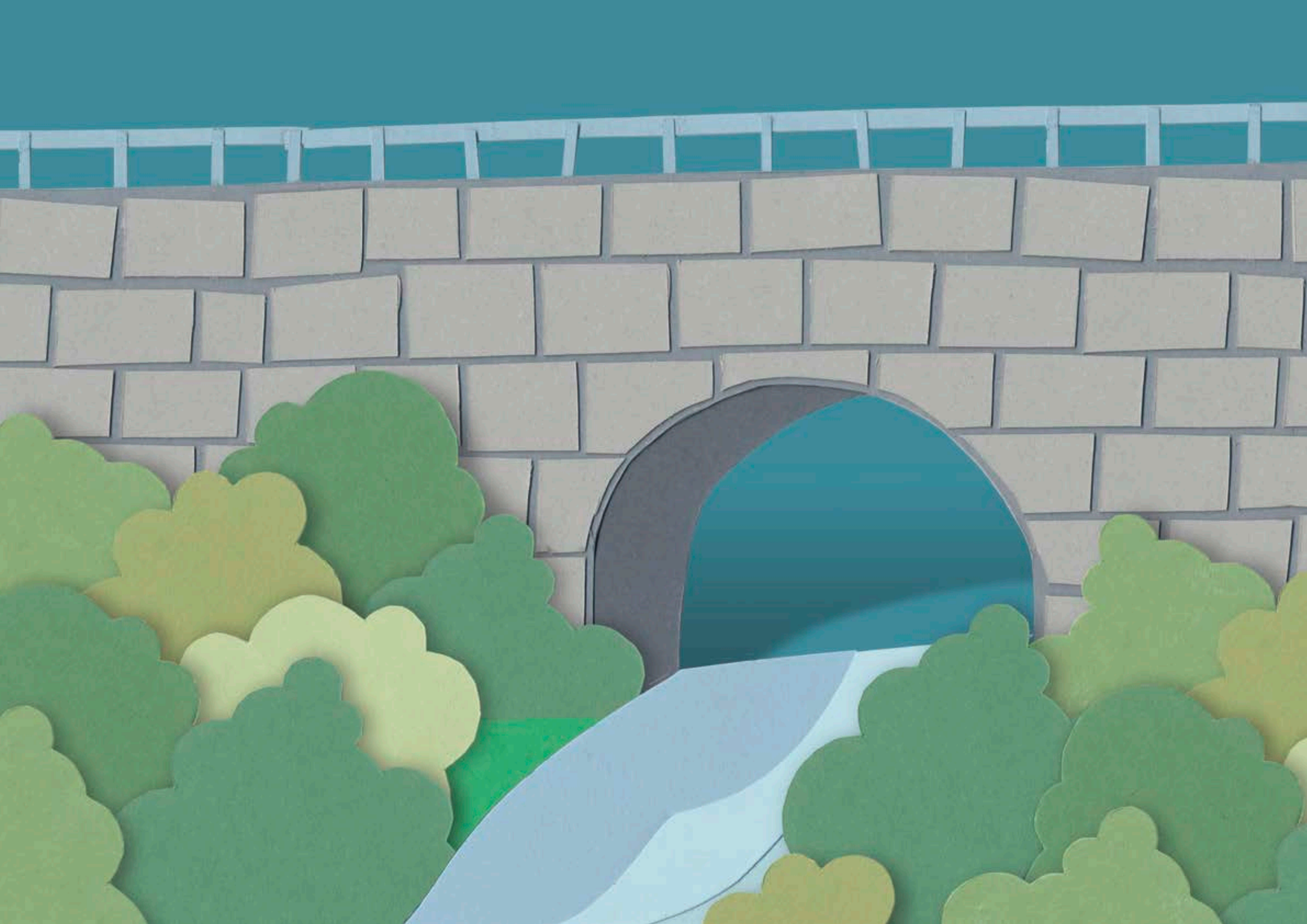

Paisatges fluvials

El Xúquer de la Ribera

Un riu entre tarongers

"Rafael [en la plazoleta de la ermita del Salvador de Alzira] se abismaba en la contemplación del hermoso panorama...
En el inmenso valle los naranjales como un oleaje aterciopelado; las cercas y vallados de vegatación menos oscura, cortando la tierra carmesí en geometricas formas; los grupos de palmeras agitando sus surtidores de plumas...; las villas azules y de color rosa, entre macizos de jardinería; blancas alquerías casi ocultas tras el verde bullón de un bosquecillo; las altas chimeneas de las máquinas de riego...; Alcira, con sus casas apiñadas en la isla y desbordándose en la orilla opuesta... Más allá Carcagente, la ciudad rival envuelta en el cinturón de sus frondosos huertos; por la parte del mar las montañas angulosas, esquinadas con aristas que de lejos semejan los fantásticos castillos imaginados por Doré, y en el extremo opuesto los pueblos de la Ribera alta, flotando en los lagos de esmeralda de sus huertos...
Rafael, incorporándose veía por detrás de la ermita toda la Ribera baja; la extensión de arrozales bajo la inundación artificial; las ricas ciudades, Sueca y Cullera, asomando su blanco caserío sobre aquellas fecundas lagunas que recordaban los paisajes de la India; más allá, la Albufera el inmenso lago como una faja de estaño hirviendo bajo el sol; Valencia cual un lejano soplo de polvo...; y en el fondo, sirviendo de límite a esta apoteosis de luz y color, el Mediterráneo"

V. Blasco Ibáñez (1903)
Entre naranjos, 52-54

Joan F. Mateu Bellés
Departament de Geografia
Universitat de València

Vista aèria de la Ribera del Xúquer (foto ESTEPA).

Parafrasejant Heròdot, s'ha dit que la Ribera és un do del Xúquer. No falten arguments per a sostenir-ho. Amb menys solemnitat, es pot afirmar que el riu Xúquer és l'element més genuí de la Ribera, el llit de vida al voltant del qual s'estructura la plana deltaica i la seua gent, el recurs més preuat per als seus habitants i el principal símbol col·lectiu de la Ribera.

EL RIU DE LA PLANA DELTAICA

La plana riberenca del Xúquer s'estén a l'eixida del congost espectacular, quan desapareixen els confinaments de la gorja rocosa i disminueix el pendent que anuncia la proximitat del mar Mediterrani. A partir de l'àpex, el riu solca la plana litoral, on ha construït un gran edifici al·luvial durant els desbordaments recurrents de l'holocé. La plana deltaica és l'obra dels desbordaments del Xúquer.

Fins fa unes dècades, el règim natural del Xúquer presentava contrastos estacionals del cabal i una variabilitat interanual marcada de la descàrrega, encara que mantenia una inèrcia característica del cabal de base que va permetre la consolidació i l'expansió de nombrosos aprofitaments històrics (agrícoles i hidroelèctrics) abans de la regulació. En l'actualitat, és un dels rius espanyols més regulats, el seu règim natural ha sigut modificat significativament i, cada vegada, hi ha una pressió més gran sobre el cabal. El sistema de regulació, basat en els embassaments d'Alarcón, Contreras i Tous, s'ha completat recentment amb diverses preses de laminació de crescudes.

El pla d'inundació —l'àrea subjecta de manera natural a crescudes recurrents, algunes de les quals extraordinàries— ha registrat canvis morfològics seculars importants a causa de l'acumulació de sediments. En l'evolució de la plana també han intervingut els principals afluents del Xúquer, especialment el Magre (marge esquerre) i l'Albaida (dret). En aquest context, a la Ribera al·luvial s'identifiquen diversos subambients o subunitats que, a més, solen correspondre a microrelleus de gran significat en l'estructura del paisatge, entre els quals destaca el cinturó de meandres fluvials, emmarcat gairebé sempre per dics al·luvials, ben drenats i els nuclis poblacionals de la gran plana deltaica. Als marges dels dos dics al·luvials se situen sengles conques d'inundació.

A mesura que la plana s'aproxima al mar, desapareixen tots els confinaments i els subambients fluvials es converteixen lateralment en albuferencs. És allà, en la proximitat del mar, on el Xúquer de la Ribera aconsegueix la màxima dimensió, que es visualitza en el front de desembocadura dels episodis de les crescudes extraordinàries.

Ribera del Xúquer (foto Pep Pelechà).

Riu Xúquer (foto Pep Pelechà).

UN EMINENT PAISATGE REGAT

El Xúquer era un riu de bon cabal i les riberes, un eminent paisatge regat. La disponibilitat de cabals fluvials *con venturosa holgura* (Fuster, 1962) hi va permetre un ampli desplegament de l'agricultura de regadiu. Al llarg d'un procés multisecular de construcció d'assuts, séquies i escorredores, les hortes i els horts es van estendre a costa d'antics secans, pantans i marjals. Al costat d'un sistema de gravetat minuciós, a la Ribera també hi ha regs d'aigües subterrànies d'iniciativa privada i regs mixtos d'iniciativa estatal.

Els regadius històrics d'aigües fluvials —gestionades majoritàriament per comunitats de regants actives— depassen els estrictes marges o riberes del riu mitjançant els oportuns assuts i els traçats admirables de les séquies majors amb les seues prolongacions. Les entitats de reg que aprofiten cabals fluvials (séquies del Xúquer, Antella, Escalona, Carcaixent, Sueca, Cullera, Quatre Pobles) es troben integrades en la Unitat Sindical d'Usuaris del Xúquer (USUJ), i totalitzen unes 25.000 ha (un 42% del total comarcal) (Sanchis et alii, 2010). Tots aquests regadius de derivació són el resultat d'un procés constructiu llarg que es va iniciar en temps islàmics i va culminar en el segle XIX.

Al seu torn, la introducció de sistemes de bombament durant el segle XIX va marcar un canvi fonamental en el regadiu de la Ribera. Inicialment, es van utilitzar massivament les sénies, tant per a il·luminar aigües subterrànies a les faldes dels relleus perifèrics, com per a drenar les aigües succintes dels voltants de l'Albufera. També es van aplicar en la colonització d'*alters* immediats a séquies tradicionals. Aquestes iniciatives es van intensificar amb l'aparició de motors de bombament en l'últim quart del segle XIX, que van permetre transformar els secans als peus de mont de la Ribera i bonificar més intensament els marges de l'Albufera. Aquesta expansió dels regs mitjançant aigües subterrànies es va perllongar durant el segle XX.

Per la seua banda, el Pla d'Obres Hidràuliques (1933) tenia en consideració la creació de la zona reguívola del Canal Xúquer-Túria, associada a la construcció del pantà de Tous. El projecte no es va concretar fins al 1965; el 1975 es va engegar el Pla de Transformació de l'Àrea Regable i el canal va entrar en servei el 1979. En aquell moment, la major part de l'àrea situada entre el nou Canal Xúquer-Túria i la Séquia Reial del Xúquer ja era de regadiu, en part per elevacions fetes des de la séquia o per aportacions dels canals històrics del Magre, però sobretot per captacions d'aigües subterrànies nombroses (Domingo, 1988).

Aquestes tres modalitats d'aprofitament han convertit la Ribera en un referent destacat del *país clàssic del regadiu*, on no queda espai ociós,

Ribera del Xúquer, Alzira (fotos Pep Pelechà).

Ribera del Xúquer, Alzira (fotos Pep Pelechà).

com dirien els viatgers de la Il·lustració i els escriptors de la Renaixença: els cítrics han escalat fins als vessants de les serres adjacents i l'arrossar ha consumit la major part dels aiguamolls.

L'avanç del taronger ha sigut constant al llarg del segle xx. El 1950 ocupava un 15% dels cultius de la Ribera Alta, un 55% el 1977 (Cano, 1980), i ha aconseguit el 65% l'any 2005, amb 38.073 hectàrees. A la Ribera Alta, l'equilibri entre tarongerar i arrossar va fer fallida a mitjan anys seixanta, quan l'arbratge va començar a ocupar els antics vedats arrossers, en ocasions precedit per una etapa de cultiu hortícola i farratger. La fotografia aèria del 1956 encara registra la pervivència d'arrossars alt-riberencs (Courtot, 1970). A mitjan anys setanta, l'arrossar havia desaparegut pràcticament de la Ribera Alta, i les hortes ocupaven prop d'una tercera part de la terra conreada. En les últimes dècades, l'expansió tarongera ha aconseguit la dimensió de monocultiu (les hortes amb prou feines superen el 3% de la superfície regada). No obstant això, el cultiu del taronger sembla haver tocat sostre després de més d'un segle d'expansió contínua.

El model de desenvolupament territorial de les últimes dècades ha renovat la superfície regada. Com en altres regions urbanes del sud d'Europa, els patrons del desenvolupament econòmic avui es regeixen per dinàmiques alienes a l'agricultura i, en conseqüència, la plasmació espacial de les noves activitats productives es tradueix en transformacions importants de valuosos espais regats que desestructuren mosaics paisatgístics dotats d'elements patrimonials destacats.

LA IMATGE DE FERTILITAT I RIQUESA

Des d'època medieval, al voltant de la Ribera es va forjar un arquetip paisatgístic de fertilitat i riquesa, tant en els poemaris andalusins, plens de referències nostàlgiques a la fertilitat ubèrrima de les terres perdudes, com en les cròniques dels feudals, plenes de fascinació per la seua evocació del Paradís. A poc a poc el mite es va consolidar: "si hay campo fértil en el Reyno de Valencia, son las dos riberas del Xúcar, por las sobervias cosechas que de todas cosas se recogen en ellas, mayormente de seda y arroz" (Escolano).

En efecte, durant segles les principals produccions d'aquest "jardí interminable" van ser la seda i l'arròs. El riu i les séquies donaven prou de si per a fer que les riberes foren altament productives, però encara quedaven erms. El rector de Carcaixent i diversos llauradors industriosos van ser qui, el 1781, van introduir al poble la primera plantació de cítrics i, a poc a poc, es van estendre "aumentandose la riqueza, la abundancia y la hermosura" (A. J. Cavanilles). Aquells pioners del taronger no sospitaven la transcendència de la seua empresa. Com diu Fuster, quan el comerç exterior se'ls va obrir i es van multiplicar les conjuntures favorables dels mercats europeus, els propietaris van accelerar l'expansió cítrica fins a extrems inversemblants. Els altres cultius —vinyes, oliveres, moreres, arrossars— van cedir el seu lloc davant l'avanç dels cítrics, que es van convertir en monocultiu, en un bosc immens de tarongers que cobreix àmplies extensions de les riberes.

"Por ello, cuando la Renaixença valenciana comenzó a generar una imagen cultural en torno a las huertas valencianas, ajustada a la moderna concepción del paisaje, trabajaba sobre un icono ya conocido y difundido, el cual se enriqueció con una imagen gráfica y escrita intensamente colorista. T. Llorente fue probablemente el punto de partida de la construcción literaria de esta imagen cultural, plasmada en el poema *Vora el barranc dels Algadins/ hi ha uns tarongers de tan dolç flaire/ que, per a omplir d'aroma l'aire,/ no té lo món millors jardins"* (C. Sanchis et alii, 2010). El mateix Llorente (1889), davant d'una successió ininterrompuda d'arbratge regular, repartit en quadrícules acotades per canalons de reg, "piensa en el renombrado y fabuloso Jardín de las Hespérides. Inmenso jardín parecen, en efecto, los campos en que crece y prospera este arbol privilegiado, en el cual todo es bello".

En paral·lel a aquesta construcció literària, els paisatgistes valencians van contribuir a fixar una imatge pictòrica en diversos olis, a cavall entre els segles xix i xx. Sorolla, Antonio Fillol, Constantino Gómez, José Benlliure, entre d'altres, van portar als seus llenços els taronjars de Carcaixent i Alzira. La imatge de fertilitat i riquesa es converteix en un estereotip del conjunt de la regió, com ho mostren *Floreal*–d'I. Pinazo o *Las Grupas* de Sorolla (C. Sanchis et alii, 2010).

El màxim exponent i difusor d'aquests arquetips de la Ribera és *Entre naranjos* (1903) de Blasco Ibáñez que, al costat de *La Barraca* (1898) i *Cañas y Barro* (1902), forma part de la trilogia narrativa del paisatge

Riu Xúquer (foto Pep Pelechà).

litoral valencià. Les quatre pinzellades potents i conclusives d'*Entre naranjos* és el millor que s'ha escrit fins ara sobre el paisatge de la Ribera (Fuster). Remet el lector a la pàgina que obri aquesta presentació de la Ribera.

Vista aèria d'Alzira (foto ESTEPA).

En definitiva, en el trànsit entre els segles XIX i XX es va incorporar a l'imaginari col·lectiu el bosc de tarongers com a símbol de fertilitat i riquesa de les riberes. Aquesta icona cultural, colorista i recarregada, actua com un poderós aglomerant de la identitat col·lectiva, un clixé reiteradament utilitzat al llarg del segle XX, magnificat per uns i injuriat per uns altres (C. Sanchis et alii, 2010).

BIBLIOGRAFIA

BESÓ, A. (2007): "El paisatge literari dels horts dels tarongers", *Saitabi*, 57, 37-62.

CALATAYUD, S. (2000): "Els sistemes de reg a les riberes del Xúquer durant l'època contemporània (1800-1930): continuïtat: canvi", en FURIÓ, A. i LAIRÓN, A. (Eds.): *L'espai de l'aigua. Xarxes i sistemes d'irrigació a la Ribera del Xúquer en la perspectiva històrica*, València, PUV, 275-306.

CANO, G. (1980): "La Ribera del Júcar, una transformación reciente", en *Los paisajes rurales de España*, Valladolid, A.G.E., 267-275.

CARMONA, P. i LA ROCA, N. (1983): "Fotointerpretación de la Ribera del Xúquer después de la inundación de octubre de 1982",*Cuadernos de Geografía*, 32-33, 121-136.

COURTOT, R. (1970): "La fotografía aérea y los paisajes agrarios en el valle bajo del Júcar", *Saitabi*, 20, 273-283.

DOMINGO, C. (1988): "El trasvase Júcar-Turia", en GIL, A. I MORALES, A. (Eds.): *Demanda y economía del agro en España*, Alacant, Instituto Universitario de Geografía, 267-278.

GIL, A. (2006): "Regímenes natural y artificial del río Júcar", *Investigaciones geográficas*, 40, 5-34.

HERMOSILLA, J. (Ed.) (2006): *Las Riberas del Xúquer: paisajes y patrimonio valencianos*, València, Generalitat Valenciana, 445p.

MATEU, J.F. (1980): "El llano de inundación del Xúquer (País Valenciano): geometría y repercusiones morfológicas y paisajísticas", *Cuadernos de Geografía*, 27,121-142.

MATEU, J.F. (2000): "El contexto geomorfológico en las inundaciones de la Ribera del Júcar", *Cuadernos de Geografía*, 67-68, 241-260.

PERIS, T. (1992): *Regadío, producción y poder en la Ribera del Xúquer. La Acequia Real de Alzira* (1258-1847), València, COPUT, 387p.

RUIZ, J.M. (2001): *Hidrogeomorfología del llano de inundación del Júcar*, València, Universitat de València, Tesi doctoral inèdita.

RUIZ, J.M. et alii (2006): "El marco físico del regadío de la Ribera", en HERMOSILLA, J. (Ed.): L*as Riberas del Xúquer: paisaje y patrimonio valencianos*, València, PUV, 22-44.

SANCHIS, C et alii (2010): "Los regadíos de la Ribera del Xúquer", en HERMOSILLA, J. (Ed.): *Los regadíos históricos españoles. Paisajes culturales, paisajes sostenibles,* Madrid, Ministerio de Medio Ambiente y Medio Rural y Marino, 125-151.

El Xúquer de la Ribera

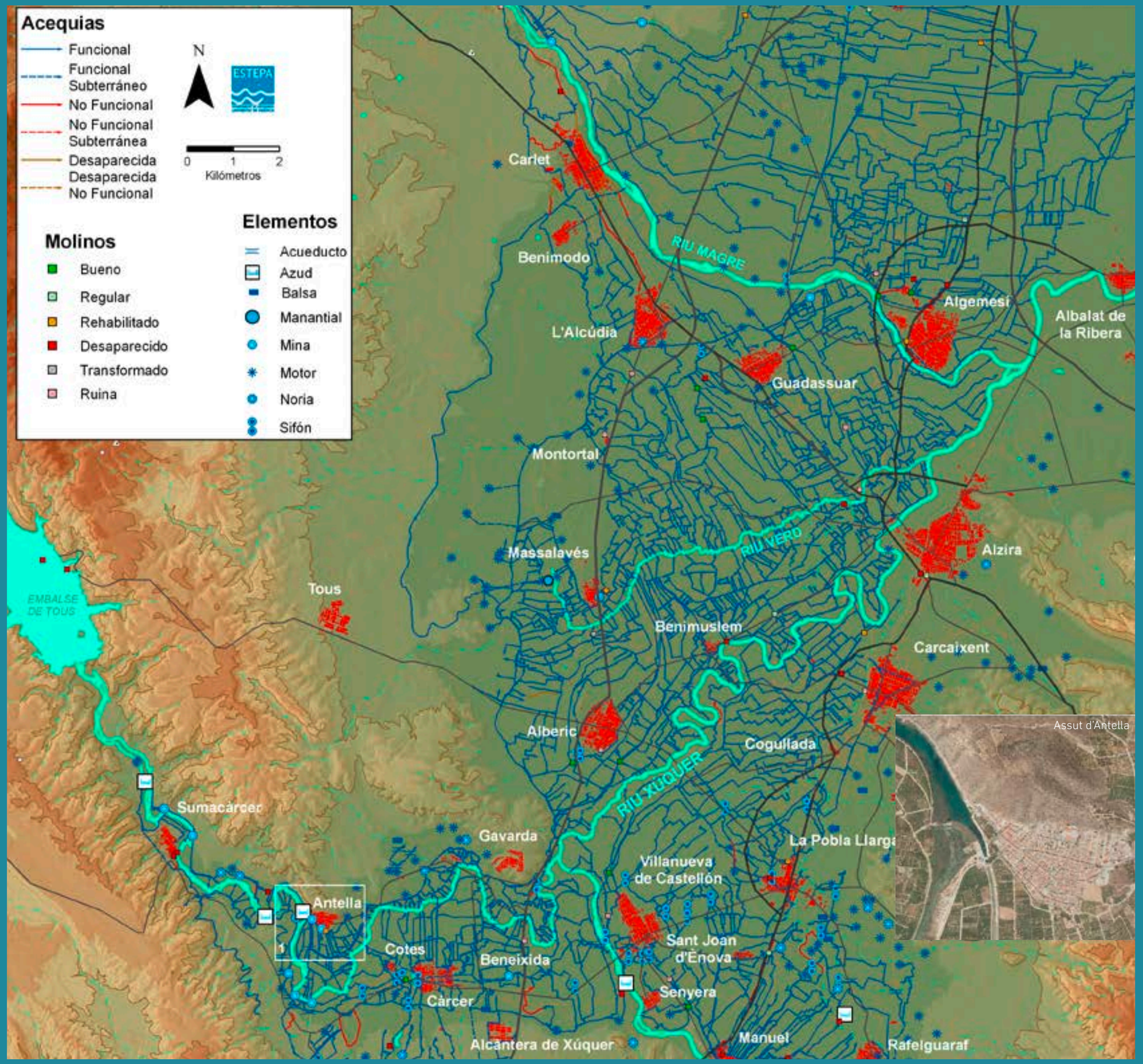

Paisatges fluvials

El Túria

El *Riu Mare*

"Nace el rio Alfambra, que, como dixe á V. desagua en Guadalaviar, inmediato á esta Ciudad, en el término del Lugar de Gudar, en la sierra al Norte de Teruel, cinco leguas distante de la Ciudad. Caminan unidos estos dos ríos con el nombre de Guadalaviar por los Pueblos de Villel, Ademuz, Marquesado de Moya, y por cercanías de Chelva entra en el Reyno de Valencia, donde aprovechando sus aguas, como V. sabe, produce aquel Reyno las grandes utilidades, y riquezas que nadie ignora. "

Antonio Ponz (1778)
Viage de España

"Aparte de las estrechas vegas por donde el citado río y alguno de sus más notables afluentes discurren,
todo el suelo del Rincón es áspero y quebrado... Dentro del Rincón existen varios de los pueblos más elevados de la provincia: la Puebla de San Miguel...Sesga y algunas otras aldeas y caseríos, alcanzan mayor elevación, y á poca menor altura hay en la comarca otras tres villas: Castielfabib, Vallanca y Ademuz, esta última rica y populosa, de las cuales dependen varios lugares situados a la derecha del Turia".

Daniel de Cortázar y Manuel Pato (1882)
"Descripción físico-geológica y agrológica de la Provincia de Valencia",
Memorias de la Comisión del Mapa Geológico de España

"Casi todas las maderas que bajan a Valencia por el Turia y el Júcar proceden de la provincia de Cuenca. Los ríos de este importante distrito forestal por los que puede flotar la madera son el Turia, el Cabriel, el Júcar..."

Bosch y Juliá (1866)
Memoria sobre la fundación del Júcar

"En el extremo noroccidental de Valencia se extiende la mayor superficie boscosa ininterrumpida de la provincia, formando un corredor natural en torno al cauce del río Turia y comprende los municipios de Alpuente, Titaguas, Tuéjar, Sinarcas, Benegéber, Chelva, Calles, Domeño y Loriguilla."

Bosques monumentales de España, Mundi Prensa

"El Turia recibe de principales afluentes el Ebron y el Boilgues, riachuelo que nace en el partido de la Vega, á 1 media leg. S. de la población, y sigue serpenteando sobre Piedra Tosca, hasta que desagua en el Turia al S. de Ademuz; además el rio Arcos."

Juan Bautista Carrasco (1861)
Geografía General de España

"Mientras andais el curso apresurando,
torciendo aca y alla vuestro camino,
el Valentino suelo hermoseando,
con el licor sabroso y cristalino,
mi flaco aliento y débil reforzando,
quiero con el espíritu adivino
cantar alegre y próspera ventura
que el cielo a vuestros campos asegura."

Gaspar Gil Polo (1774)
"Canto del Turia", Parnaso Español, tom VIII

Josep Montesinos i Martínez
Departament d'Història de l'Art
Universitat de València

El Túria naix a terres aragoneses i entra en la seua part alta en terres valencianes travessant congostos estrets flanquejats per parets altes, envoltat de muntanyes poblades dels boscos més extensos de la zona valenciana. Amb moments d'assossec en què s'obrin hortes fèrtils o on s'han construït embassaments. Calma el seu trajecte a la comarca del Camp de Túria i, per fi, gairebé sec, ja que ha deixat la sang al llarg del recorregut i, especialment, al tram final on es desfà en centenars de sèquies, desemboca a la ciutat de València. És el riu per excel·lència, el "riu mare" dels valencians de les comarques centrals.

Vista aèria de l'embassament de Benagéber (foto ESTEPA).

EL RIU BRAU

La riquesa de l'horta valenciana no es pot entendre sense els seus rius i, en aquest sentit, el Túria és l'ànima i la raó de ser de València. El Túria naix als Montes Universales (serra d'Albarrasí, terme de Guadalaviar). El riu entra en territori valencià per l'enclavament d'El Rincón de Ademuz, terres de frontera, entre Castella i Aragó, però històricament pertanyents al Regne de València per diversos avatars històrics, tot i que separades físicament d'aquest. El riu no només ha sigut una aportació aqüífera per al territori de la seua conca, sinó que a les seues ribes els valencians han alçat els pobles i les ciutats, han extret i extrauen les aigües per regar les terres; a més, els embassaments generen electricitat. També ha sigut la via per la qual han baixat fins a la ciutat de València els troncs de fusta que, procedents de les serres d'Albarrasí, les terres de Moya, El Rincón de Ademuz i Los Serranos, servien per a les necessitats constructives i navals de la ciutat de València.

El Rincón de Ademuz és un circ muntanyenc solcat de nord a sud pel riu que s'anomena Guadalaviar a Terol i també riu Blanc a les nostres comarques. Al seu territori es localitzen diverses unitats de paisatge i fites, com La Cruz de los Tres Reinos i el Calderón de què també parlem en aquestes pàgines. El pic compartit amb Aragó se situa al terme de La Puebla de San Miguel, municipi amb una protecció mediambiental total per les seues característiques. El riu solca El Rincón, en el qual rep diverses aportacions fluvials, rega hortes i dóna vida a nombroses localitats. En zones més elevades i allunyades del riu es conformen paisatges diversos, des de les zones boscoses, erms, enclavaments de velles savines... A El Rincón, a més del de La Puebla de San Miguel, hi ha altres espais protegits, com les microreserves de El Rodeno i el Molino de Papel, el Río Ebrón, La Cruz de los Tres Reinos, el Río Bohígues, a Ademuz. Juntament amb paratges naturals com el de Fuente Bellido, a Casas Altas. Una vegada el riu travessa i dóna vida a El Rincón, entra en terreny de Conca.

El Túria torna a terres valencianes després de passar per Santa Cruz de Moya, encaixat profundament entre bancs de calcàries. Tot això ocasiona canyons espectaculars com els de Santa Cruz, Puente Alta, a Calles, i el de Chulilla, amb l'espectacular paratge de Los Calderones. Les parets abruptes que flanquegen el riu poden arribar als 20 metres d'altura. En alguns moments, aquest espai de ribera s'eixampla i dóna lloc a hortes com les de Benagéber, Domeño i Loriguilla, espais convertits en embassaments. A Los Serranos, al nord del riu, s'articulen paisatges esplèndids com la mola

El Túria en Chulilla (fotos Pep Pelechà).

d'Alpuente i la cubeta de Chelva; al sud, una altra unitat de relleu amb formes plegades de Benegéber i Chera conforma en aquest terme municipal, juntament amb el de Sot de Chera, un paisatge magnífic, declarat Parc Natural. Aquest entorn protegit està conformat per muntanyes abruptes, entre les quals s'obrin congostos profunds, amb espais oberts a les valls llaurades per la mà de l'home. Cal destacar l'entorn del riu Reatillo, o de Sot, l'embassament de Buseo i nombrosos barrancs excavats en la roca, que conformen fils d'aigua que cauen en cascades refrescants.

Nombrosos barrancs i rierols alimenten el riu, entre els quals hi ha el riu de Chelva o de Tuéjar, que naix al terme municipal de Tuéjar, paratge de natura on hi ha una microreserva vegetal. Microreserves en entorns paisatgístics de primera magnitud com el de Las Balsillas i el de l'Escaiz, Los Babezos a Aras de los Olmos; La Caballera, a Titaguas; Los Lavajos, a Sinarcas; El Picarcho, a Tuéjar; Pico de Ropé, la Fuente de la Puerca, a Chera; Umbría de la Peña Parda, a Andilla; Umbría del Rodeno Tormé, a Calles; Rambla de Alcotas, a Calles/Chelva. A més, hi ha paisatges protegits en l'àmbit municipal, com La Solana i Barranco de la Lucía, a Alcublas.

EL RIU EN CALMA

Aigües avall de la comarca de Los Serranos, el riu es calma entrant a la comarca del Camp de Túria, on les aigües s'aprofiten profusament per a l'agricultura. Recentment entre aquesta comarca i la de l'Horta s'han dut a terme accions de millora del riu per als seus veïns per mitjà de la protecció de diversos espais i de l'articulació del Parc del Túria, espai natural pròxim als grans nuclis urbans de la zona, que pretén conservar i millorar la qualitat de l'espai i servir de pulmó als habitants dels voltants.

El Parc Natural del Túria, declarat el 13 d'abril del 2007, comprén les comarques del Camp de Túria i l'Horta. Està en projecte actuar i protegir sobre un total de 4.684 ha. Comprén els termes municipals de València, Mislata, Quart de Poblet, Manises, Paterna, Riba-roja de Túria, San Antonio de Benagéber, l'Eliana, Benaguasil, Llíria, Vilamarxant, Cheste i Pedralba.

És el nou pulmó verd de la ciutat i de les comarques centrals valencianes. S'han creat sendes per als caminants, s'han condicionat camins, llocs de pesca, horts ecològics; dos miradors, a la Llometa del Castellet (Benaguasil) i Despeñaperros (Paterna); tres observatoris d'avifauna; centres interpretatius a Vilamarxant i a Quart de Poblet; i la implantació d'elements de senyalització, com ara pals indicadors i panells informatius i interpretatius.

Ací la vegetació forestal està conformada per pinedes secundàries de pi blanc i en les masses clares de pins es desenvolupa un estrat arbustiu

El Túria en Chulilla (foto Pep Pelechà).

Chulilla. El Túria Mijà (foto Pep Pelechà).

Riba-roja del Túria (foto Pep Pelechà).

format per coscoll, llentiscle, bruc, lladern, margalló, romer, timó, etc., juntament amb alguns endemismes com és l'albaida sedosa, el rabet de gat o el timó mascle, a més de garroferes. En el curs baix del Túria, la canya és l'espècie dominant de la vegetació de la ribera; a més de boscos en galeria d'àlbers, xops, salzes, tamarits, oms, etc. Dins de les aigües es localitzen comunitats halòfiles de canyissos, bogues i joncs. Entre la fauna, diversos vertebrats; a més de fauna amenaçada com *Myotis capaccinii*, *Riparia riparia* i *Ardea purpurea*. I espècies protegides com la madrilla, el llopet comú, la tortuga de rierol, el teixó i la rata d'aigua.

L'acció antròpica ha deixat en l'espai nombrosos molins, gerres, masies, refugis, assuts, séquies i aqüeductes. Però la història ens conserva, a més, trinxeres, fortins i proteccions antiaèries de la Guerra Civil, al costat de nombrosos jaciments arqueològics de cultures passades i també jaciments paleontològics.

Dins de la zona hi ha altres espais protegits com: Paratge Natural Municipal de "Les Rodanes" a Vilamarxant; amb les microreserves vegetals de l'Alt de la Rodana Gran i del Racó de Zamora, a Vilamarxant; La Sima del Palmerar, a Pedralba i el conjunt de cavitats de Las Pedrizas, a Vilamarxant; zones humides com l'embassament de la Vallesa, a Paterna; i vies pecuàries.

Per fi el riu entra a València, la seua destinació final, abans d'acabar al Mediterrani. Les nombroses crescudes i riuades que ha tingut al llarg de la història, van fer que arran de la riuada del 1957 el riu es desviara al sud de la ciutat, en un nou llit a través del denominat Pla Sud. Els onze quilòmetres de riu que travessaven el terme municipal de València, ja sense aigua, van ser recuperats per la ciutadania per a l'oci i la natura, i avui dia és un dels millors espais de la ciutat, amb el Parc de Capçalera, nombroses instal·lacions esportives i lúdiques, així com la Ciutat de les Arts i les Ciències, com veiem en un altre apartat d'aquest treball.

EL FUTUR

El Túria és la vida de les comarques centrals valencianes. A la zona més habitada del país, l'aigua és un dels elements bàsics per al manteniment de la qualitat de vida de la població. Al llarg del seu recorregut, el riu passa i dóna sentit a molts paisatges magnífics, en els quals l'home ha deixat la seua empremta. La qualitat de les aigües, l'ús sostenible que se'n fa, la protecció de la vegetació i la fauna, l'eliminació d'un urbanisme depredador que ha estés sobre el territori nombroses urbanitzacions, la sostenibilitat en les actuacions mineres, etc. són alguns dels aspectes que cal tindre en compte perquè el riu, la seua influència, la seua aigua i el paisatge, passe a generacions futures en millors condicions que les actuals. El grandiós paisatge del Túria, millor en plural, perquè en són molts i variats, reuneix aspectes de natura i cultura que cal conservar i millorar; també cal fer compatible el desenvolupament i les activitats econòmiques amb l'ús públic de l'espai i amb la conservació de la natura.

Titaguas. Alt Túria (foto Pep Pelechà).

BIBLIOGRAFIA

ARCINIEGA GARCÍA, L. (2011): "El abastecimiento fluvial de madera al Reino de Valencia", en J. Montesinos i C. Poyato (coords.), *La Cruz de los Tres Reinos. Espacio y tiempo en un territorio de frontera*, Cuenca, Universidad de Castilla la Mancha, pp. 99-134.

CASQUEL, T. (2003): *Agrorutas de la Serranía al Camp de Túria*, València, Centre Excursionista de València.

CASQUEL, T. (2003): *Caminos tradicionales de la Serranía al Camp de Túria*, València, Centre Excursionista de València.

CATALÀ GORGUES, J. I. (2003): "L'horitzó mossegat: la degradació patrimonial de la serranía de València", *Mètode*, 38, 23-28.

CORT, G. (1963): "El paisaje del Turia, de Valencia", *Boletín de la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando* 17, 82.

FOMBUENA VIDAL, R. (2002): *Una gota por el Turia (el poema del río): Albarracín, Teruel y Rincón de Ademuz*, Torrebaja, autoedició.

JORDÁN GALDUF, J.M. (1981): *El camp de Túria*, València, Institució Alfons el Magnànim.

HERMOSILLA PLA, J. (1993): *El Camp de Túria y la Hoya de Buñol-Chiva: desarrollo endógeno e influencias exógenas,* València, Universitat de València.

HERMOSILLA, J. (ed.) (2009): *El Regadío Histórico del Turia Medio: La Serranía y el Camp de Turia*, València, Generalitat Valenciana.

MARCO BAIDAL, J. (1960): *El Turia y el hombre ribereño*, Instituto de Estudios Ibéricos y Etnología Valenciana, València, Institució Alfons el Magnànim.

Bosc mediterrani. Titaguas (foto Pep Pelechà).

El Túria

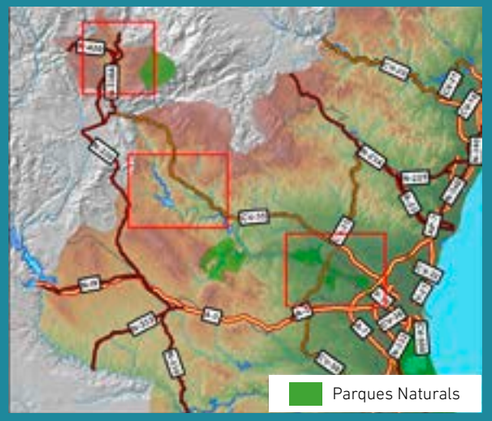
Parques Naturals

Castielfabib
Mas de Jacinto
Torre Alta
Rio de Riodeva
Los Santos
Torrebaja
Rio Ebrón
Rio Turia - Riu Túria
Val de la Sabina
Ademuz
Rio Boilques
Casas Altas
Casas Bajas
N
0
Kilómetros

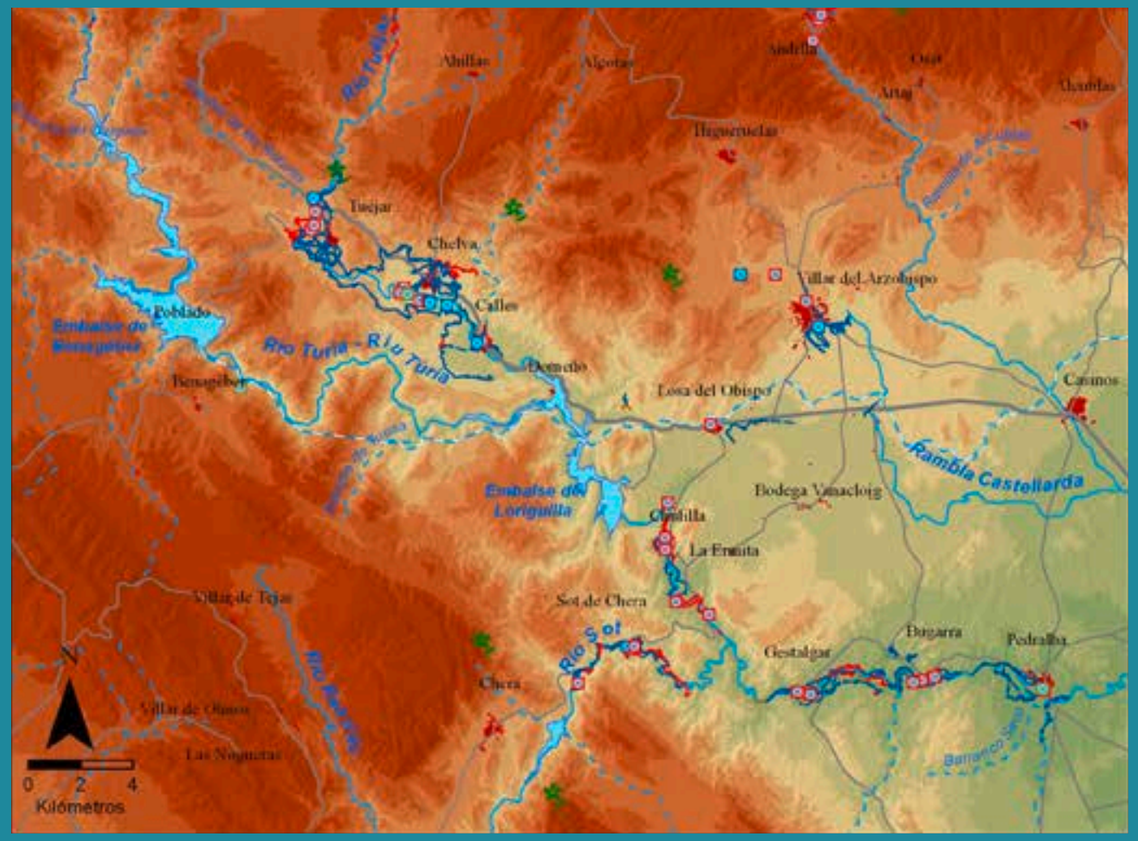
Ahillas
Algotas
Sisilla
Ortiz
Artaj
Alcublas
Higueruelas
Tuejar
Chelva
Calles
Villar del Arzobispo
Poblado
Embalse de Benagéber
Rio Turia - Riu Túria
Benagéber
Domeño
Losa del Obispo
Casinos
Rambla Castellarda
Embalse de Loriguilla
Bodega Vinacloig
Chiclilla
La Ermita
Villar de Tejas
Sot de Chera
Rio Sot
Gestalgar
Bugarra
Pedralba
Chera
Villar de Olmos
Las Nogueras
0 2 4
Kilómetros

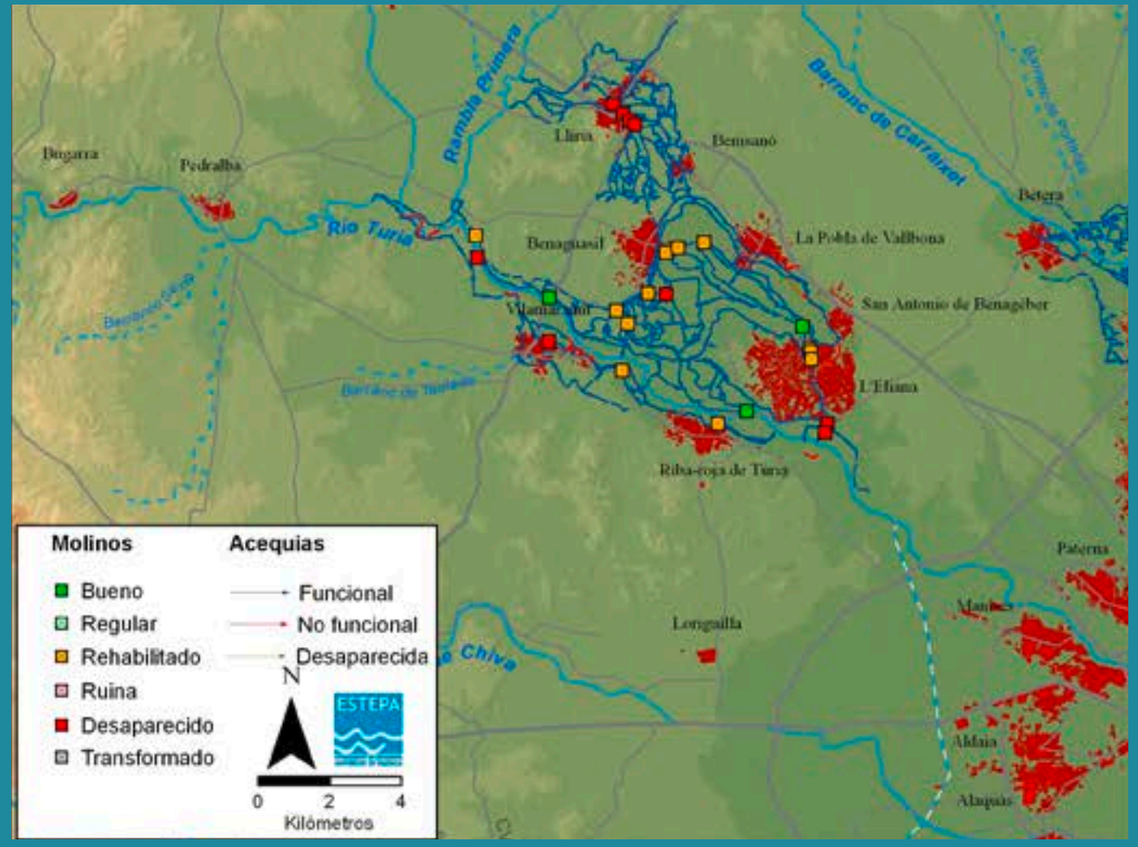
Rambla Primera
Llíria
Bemsanó
Barranc de Carraixet
Bugarra
Pedralba
Rio Turia
Benaguasil
La Pobla de Vallbona
Betera
San Antonio de Benagéber
L'Eliana
Riba-roja de Túria
Paterna
Manises
Loriguilla
Aldaia
Alaquás
Molinos
Bueno
Regular
Rehabilitado
Ruina
Desaparecido
Transformado
Acequias
Funcional
No funcional
Desaparecida
N
ESTEPA
0 2 4
Kilómetros

Paisatges fluvials

El Baix Segura

Des d'Orihuela a Guardamar

"Entrem en terreny baix trobant-nos de ple a l'Horta d'Oriola, fructífera comarca en què s'acoplen 24 municipis, malgrat que l'extensió superficial siga solament de 916 quilòmetres quadrats. A banda i banda del riu podem contemplar una gran extensió de territori admirablement conreat; les hortalisses i els llegums creixen junt als ametlers i altres arbres fruiters, especialment els tarongers, de fruits sucosos i dolços..."

"I tota la abundància de vegetació es deu principalment a aquest riu, al Segura, que amb les seues aigües fertilitza aquestes terres, sense que siga possible oblidar l'intel.ligent llaurador oriolà que, amb el seu esforç i fent honor a les característiques comunes als agricultors valencians de tot el Regne, ha fet d'aquesta comarca un jardí."

Emili Beut (1952)
"Camins d'Argent"

Elena Grau Almero
Departament de Prehistòria i Arqueologia
Universitat de València

El Baix Segura és una comarca de l'extrem sud de la província d'Alacant, formada per 27 municipis. La capital n'és Orihuela.

El clima és mediterrani subdesèrtic, amb una pluviositat escassa (Orihuela, 291 mm; Torrevieja, 243 mm). La comarca ha patit durant molts anys les crescudes devastadores d'aquest riu (1651, 1879, 1946, 1973, 1987); per això es va canalitzar i no ha tornat a desbordar-se des de 1989.

El relleu de la comarca és essencialment la plana de la vall fluvial del curs baix del Segura amb la seua particular horta, a la qual se sumen la zona costanera, que pertany a la Costa Blanca, i les zones muntanyenques de l'interior amb cultius de secà.

Es distingeixen clarament tres zones al Baix Segura:

1) **la central**, que és la mateixa horta del Segura: plana, fèrtil, dedicada a l'agricultura de regadiu i amb una població densa però dispersa;
2) **la interior**, més muntanyenca, amb grans explotacions agrícoles i població escassa; i
3) **la costa**, dedicada al turisme. La costa està molt edificada a causa del gran «boom» turístic i residencial. Tanmateix, encara conserva enclavaments verges importants com les dunes de Guardamar, la Sierra de Escalona, la Pinada i la Dehesa de Campoamor, i diversos barrancs i cales de molt d'interés.

Encara que la zona central de la comarca és una vall, el Baix Segura posseeix diversos sistemes muntanyencs que el travessen. Els més destacats són:

La Sierra de Escalona, una zona àmplia pròxima al mar i amb relleus d'altitud escassa, se situa entre els termes municipals d'Orihuela, San Miguel de Salinas i Pilar de la Horadada. Conserva una massa forestal important, més densa en barrancs i ombries, formada principalment per pi blanc, arboç, coscoll, llentiscle i margalló. Entre la fauna present destaquen les aus rapaces i alguns mamífers interessants com la geneta i el gat salvatge.

Vista aèria del Baix Segura (foto ESTEPA).

Esquerra: Cítrics del Baix Segura (foto Adela Talavera). Dreta: Sénia en Orihuela (foto ESTEPA).

La Sierra de Orihuela, amb 634 m d'altitud, està enclavada dins del domini bètic. Juntament amb la Sierra de Callosa, forma una alineació muntanyosa composta per blocs de calcàries dolomítiques del triàsic, que emergeixen aïllades enmig de la plana al·luvial. Les formes que té són abruptes i molt fragmentades. Tota la serra presenta nombrosos buits, abrics i coves de desenvolupament variable, cosa que confereix al paisatge abrupte una certa singularitat i bellesa geomorfològica. Entre la flora destaquen taques de pinada de repoblació i espècies rupícoles abundants amb alguns endemismes.

La Sierra de Callosa forma part del sistema Bètic i té 578 m d'altitud al seu pic més alt, denominat «Cruz de Enmedio». La proximitat de Callosa al riu Segura i a les hortes fèrtils ha fet que, històricament, s'hagen assentat sobre els vessants de la serra nombroses civilitzacions importants (cultures d'El Argar, ibèrica, romana, musulmana i fins als nostres dies).

La Sierra de Hurchillo representa un dels relleus més característics localitzats entre el marge dret del riu Segura i el litoral alacantí.

El Agudo-Cuerda de la Murada, una zona més septentrional de la comarca amb molts barrancs, moltes rambles i pinedes abundants.

Entre les zones paisatgístiques es poden destacar:

El Palmerar d'Orihuela o de San Antón

Una massa forestal important composta per palmeres datileres autòctones. Es troba situat al barri de San Antón d'Orihuela, a la falda posterior del Monte de San Miguel i a la part anterior de la Sierra de Orihuela. El seu origen és musulmà, fet que va marcar el tramat de séquies i assarbs que solquen tot el parc. La importància d'aquest espai, a més de pels aspectes culturals, rau en el fet que és el segon palmerar més gran d'Europa i un dels més antics. La superfície es troba delimitada per la Sierra de Orihuela, el Monte de San Miguel i l'horta d'Orihuela. La convivència d'aquestes zones geogràfiques (una zona molt seca com

Capvespre prop de les salines de Torrevieja (foto Adela Talavera).

Dunes de Guardamar del Segura (foto ESTEPA).

és la serra i una de molt humida com és l'horta) han dotat el palmerar d'una gran importància mediambiental

Salines de La Mata i Torrevieja

Las Lagunas de la Mata i Torrevieja són dues llacunes catalogades com a parc natural. Aquest paratge de 3.743 ha conté una gran varietat de flora i fauna. En l'interior de les llacunes la vegetació és gairebé inexistent a causa de la gran salinitat de les aigües, però en les redones de les llacunes hi ha interessants exemplars propis del saladar com l'*Arthrocnemum macrostachyum*, el *Juncus subulatus*, o el *Juncus acutus* subsp. *acutus* i espècies dels gèneres *Suaeda*, *Salicornia* o *Salsola*. També es troben les estepes amb ensopegueres de fulla gran (*Limonium vulgare*) i senecis (*Senecio auricula*), juntament amb aquests es troba l'orquídia silvestre (*Orchis collina*).

Al sud de la Laguna de la Mata hi ha una zona amb vegetació típica mediterrània amb coscolls, pins blancs, timons, albardí i també una pinada de repoblació de pi pinyoner, pi blanc i eucaliptus.

Allà on hi ha aportacions d'aigües superficials, com ocorre a la vora nord de la Laguna de la Mata i en alguns trams aïllats de la de Torrevieja, on es donen condicions de saladar humit, hi ha formacions de canyisser i jonquera, amb *Phragmites communis*, *Cladium mariscus*, etc. A les zones de salinitat poc pronunciades, però no entollades, trobem exemplars de tamariu i semprevives.

Pel que fa a la fauna, sense cap dubte, una de les espècies principals del parc és el flamenc. També és important la presència del cabussó collnegre, la camallarga, l'ànec blanc, l'esparver cendrós, el bec d'alena, el corriol camanegre, el xatrac comú, el xatrac menut i el torlit. Finalment és important assenyalar l'existència de l'*Artemia salina*, un crustaci poc comú a causa del nivell de salinitat tan alt que necessita en les aigües en què viu.

Dunes de Guardamar

Aquest espai forestal té 800 ha d'extensió i originàriament va ser un conjunt de dunes d'arena mòbils, que es van fixar a través de la plantació de diverses espècies vegetals com pins, palmeres, xiprers o eucaliptus. A fi de frenar l'avanç de les dunes sobre el poble (produïdes pels sediments del mar i del riu, i arrossegades pel vent de llevant), es va iniciar un projecte de plantació de la pinada de Guardamar, l'any 1900, que va donar lloc a la massa forestal actual consolidada al costat del mar.

Vista aèria del Baix Segura (foto ESTEPA).

Praderies de posidònia de Cabo Roig

A l'accident geogràfic marítim de Cabo Roig, a la costa d'Orihuela, es troba una zona marítima rica corresponent a les praderies de posidònia. L'economia del Baix Segura ha sigut tradicionalment agrícola. De primer es va dedicar als cereals, la vinya i l'olivera, en temps dels romans. A partir de la invasió musulmana, el cultiu va ser de regadiu, sobretot de taronges i llimes. Aquests cultius es van aconseguir gràcies a la introducció de la séquia, perduren fins avui dia i continuen sent els cultius principals, a més d'altres hortalisses i tubercles com la creïlla o arbres fruiters com l'ametler, que se situa a la zona d'interior. Actualment la majoria de la població treballa en el sector terciari, principalment en el turisme i en el comerç, seguit de l'agricultura, de la construcció i d'algunes indústries.

BIBLIOGRAFIA

GUTIÉRREZ LLORET, S. (1996): "Acerca del origen de la huerta de Orihuela y la explotación de las zonas húmedas del bajo Segura entre los siglos VII y XI", *Arqueología y territorio medieval*, 3, 37-48.

LÓPEZ BERMÚDEZ, F. (1980): "El Bajo Segura: evolución de un paisaje rural", en *Los paisajes rurales de España*, Valladolid, Universidad de Valladolid, Secretariado de publicaciones e intercambio editorial, 277-286.

MILLÁN GARCÍA-VARELA, J. (1999): *El poder de la tierra: la sociedad agraria del Bajo Segura en la época del liberalismo. 1830-1890*. Alacant, Instituto Alicantino de Cultura Juan Gil-Albert.

Orihuela (foto Adela Talavera).

El Baix Segura

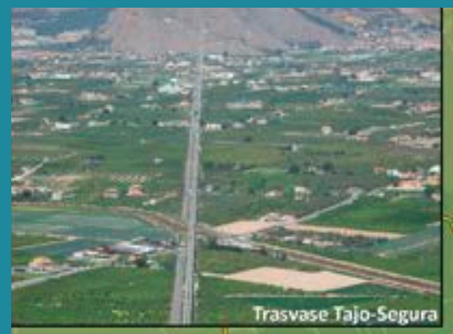

Paisatges fluvials

Hoces del Cabriel

Un viatge de meandres des de Los Cuchillos fins al Xúquer

"[...] y se introduce en la provincia de Valencia por el part. de Jarafuel y término del l. de Cofrentes en el que confluye con el Júcar, perdiendo allí su nombre. [...] Sus aguas son esquisitas y cría excelentes truchas, anguilas, barbos y algunas tortugas."

Pascual Madoz (1845)
Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de Ultramar

"Por tanto, ¿cuáles son las razones de tan escaso aprovechamiento de un río tan abundante y regular? Básicamente tres: la principal, como veremos a continuación, es la escasa presencia de terrazas fluviales aprovechables y su atomización espacial (propia de un río con meandros encajados). Otra razón estriba en el delicado equilibrio entre un río caudaloso que exige pocos y resistentes azudes, y la enorme dificultad del trazado de las acequias madre (muy difíciles de llevar por las partes cóncavas de los meandros encajados). En otras palabras, un río tan importante y agresivo como es el Cabriel no facilita que haya sistemas de regadío basados en pequeños azudes, y por otra parte, la topografía del valle no permite que se construyan acequias grandes y largas abastecidas por azudes grandes"

Alejandro Pérez Cueva (2005)
El regadío histórico en la comarca de Requena-Utiel

"El río Cabriel es el más importante de los afluentes del Júcar y sin duda, el paraje fluvial mejor conservado de la Comunidad Valenciana y Castilla la Mancha [...]. Los Cuchillos de Contreras,[...] es uno de los más interesantes ejemplos existentes de estratificación vertical, originada por la rotura del estrato calizo y una posterior compresión que provocó su levantamiento hasta situarlo en posición vertical. La posterior acción erosiva del río, la lluvia y el viento, formaron estas peculiares agujas [...] Poco después del valle de Fuenseca, el río se vuelve a encañonar, esta vez de forma mucho más violenta, encajándose en un profundo surco, formando amplios meandros y creando un paisaje salvaje..."

José Manuel Almerich Iborra (1997)
Caminos, Parajes y Paisajes abiertos al Mediterráneo

Jorge Hermosilla Pla
Emilio Iranzo García
Departament de Geografia
Universitat de València

El riu Cabriel meandritza espectacularment adaptant-se a la natura dels materials geològics (foto ESTEPA).

El riu Cabriel discorre sinuós i crea un conjunt de meandres singular, entre els embassaments de Contreras i Embarcaderos, a Cofrentes, lloc on conflueix amb el riu Xúquer. El Cabriel, frontera natural entre Castella la Manxa i la Comunitat Valenciana, ens ha brindat en el seu curs un dels paisatges fluvials mediterranis més bells i capritxosos. La seua dinàmica fluvial, condicionada pels trets climàtics, la litologia de la zona i la producció hidroelèctrica, ens presenta un riu perenne replet de riquesa vegetal i animal.

En aquest tram, entre Contreras i Embarcaderos, el riu s'encaixa en l'altiplà valencianomanxec i talla un canyó profund i angost, alhora que forma meandres entre els materials calcaris i guixencs mesozoics. El resultat és un paisatge abrupte, de formacions geomorfològiques curioses, hostil per la poca accessibilitat i per un trànsit difícil, i potser també per això encara està excel·lentment conservat.

LA FORMACIÓ DE LAS HOCES

En sentit estricte, Hoces del Cabriel és un conjunt de meandres formats per l'encaixament del riu sobre materials del cretaci i del miocé, que s'estenen durant deu quilòmetres entre el paratge de Los Cuchillos i el pont de Vadocañas. Tanmateix, denominem Hoces del Cabriel un tram major del riu Cabriel i les riberes, comprés entre les províncies de Conca, Albacete i València, els trets geològics, geomorfològics, botànics i faunístics del qual han motivat les administracions valenciana i castellanomanxega a declarar-lo espai protegit sota dues figures legals de protecció: Parc Natural des de 2005, en el cas de la Comunitat Valenciana, i Reserva Natural, en el cas de Castella la Manxa. Al llarg d'un tram d'uns 60 km, el riu ha llaurat una vall estreta i profunda, de meandres molt pronunciats, sempre sota el control de la litologia dominant de l'àrea.

L'acció erosiva de les aigües, l'acció de la gravetat i el vent actuen com a principals agents formadors de les gorges, que reben els meandres per la forma de falç que dibuixa el riu. Aquestes s'han format per un procés continu d'excavació del riu durant el pliocé superior i quaternari, que va buidar primer els conglomerats miocens del rebliment terciari i va incidir posteriorment sobre les dolomies i calcàries del cretaci superior. El resultat és una vall de parets molt verticals i resistents a l'erosió, que s'eixampla quan els materials són menys resistents a l'erosió fluvial.

Aigües amunt de Las Hoces, però a la vall mateixa, es localitzen Los Cuchillos del Cabriel. Es tracta d'una formació rocosa singular i espectacular, constituïda per estrats verticals a manera d'enormes agulles

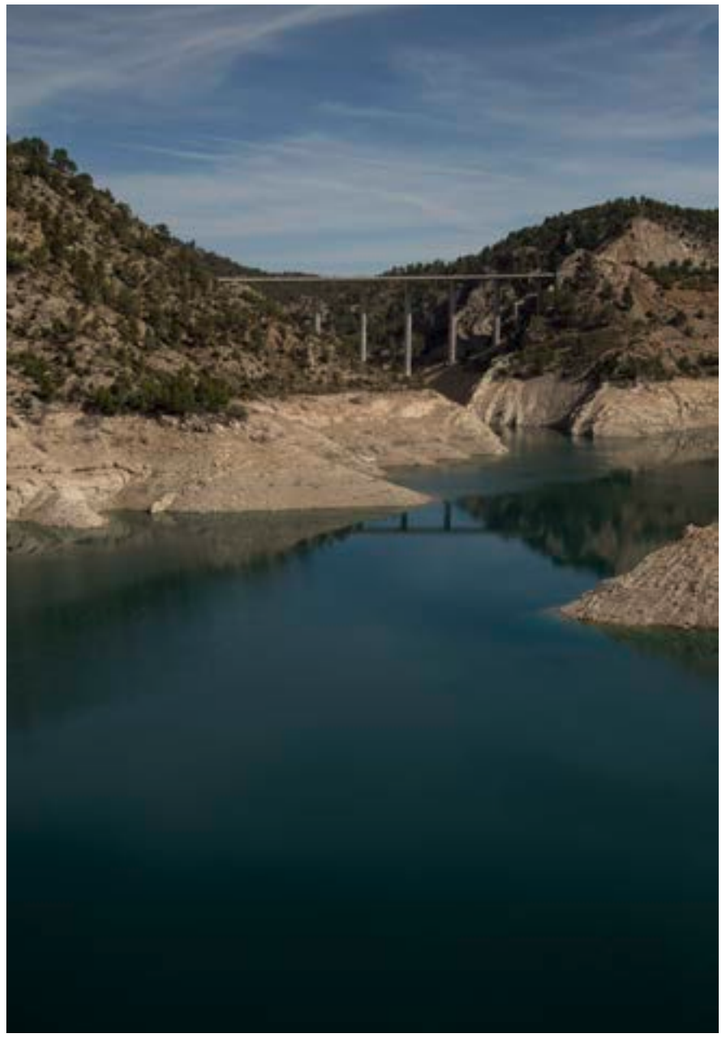

Embassament de Contreras (foto Adela Talavera).

Los Cuchillos del Cabriel (foto Adela Talavera).

Riu Cabriel (foto Adela Talavera).

pètries. Los Cuchillos són el resultat de l'erosió diferencial, que ha actuat sobre els estrats argilosos que hi ha entre els paquets de dolomies del cretaci superior; els estrats de dolomies han quedat separats els uns dels altres i han donat lloc a grans crestes verticals, que escorten el pas de les aigües.

HÀBITATS DIVERSOS LLIGATS PEL RIU

El riu Cabriel actua com a corredor biològic de primer ordre; connecta i permet el flux d'energia, de materials i de vida entre diferents espais naturals castellans i valencians. En l'àmbit del Parc Natural Hoces del Cabriel es poden identificar diferents hàbitats amb els ecosistemes més representatius, encara que en el seu funcionament s'endevina la interconnexió amb ecosistemes dels hàbitats veïns. Las Hoces del Cabriel concentren en una franja estreta el medi fluvial, el bosc de ribera, els espais agrícoles, els nuclis de població, el bosc i el sotabosc mediterrani

(foto Adela Talavera).

(foto Adela Talavera)

i les zones muntanyoses; un conjunt d'hàbitats que donen lloc a un mosaic paisatgístic caracteritzat per la importància ecològica, però també per les manifestacions culturals que hi ha.

En el medi fluvial, les aigües netes i el cabal abundant permeten una explosió de vida, alhora que afavoreixen l'estructuració d'altres hàbitats com el bosc de ribera. El fons, de materials fins en unes zones i de graves en altres, permet el creixement d'una vegetació aquàtica; juntament amb aquesta, funciona com a refugi d'organismes invertebrats i de peixos, que són al temps aliment d'amfibis, rèptils, aus i mamífers tan interessants per la seua singularitat com la llúdria. Un altre dels hàbitats és el bosc de ribera, que conforma una franja estreta de vegetació, a cada marge del riu, allà on l'activitat agrícola no l'ha arrasat per aprofitar-se de la fertilitat de les planes.

Aquesta formació està composta per jonqueres, canyars, falagueres, gramínies, enfiladisses, baladres, tamarits i arbres com els àlbers, els xops, els salzes i els oms. El conjunt, lineal i molt estètic en el canvi d'estació, ofereix un refugi i un aliment excel·lent a una fauna rica. Aus com la merla, el pit-roig o el rossinyol escorten des de l'aire mamífers com el porc senglar, el rabosot, la fagina, la geneta o el gat salvatge, que s'alimenten dels insectes, bulbs i rosegadors menuts refugiats entre els arbustos. A més, l'escassa presència humana propicia una bona salut de la flora i la fauna present, que configuren ecosistemes riparis de gran valor natural i un hàbitat refugi de diverses espècies en perill d'extinció. Aquests ecosistemes de ribera, juntament amb el color de les litologies que afloren i la làmina d'aigua, generen uns mosaics paisatgístics d'una gran bellesa. A pocs metres de la vora, el bosc de ribera deixa pas a formacions arbustives intercalades amb boscos de coníferes, que cobreixen els vessants de la vall de Las Hoces del Cabriel. Els pins, que majoritàriament són blancs, encara que també n'hi ha de pinastre i una mica menys de pinyoners, estan envoltats d'alzines, arboços, roures reboll i savines o de matolls compostos de lladerns, coscolls, llentiscles, ginebres, brucs, argilagues i plantes aromàtiques. La fauna, una part de la qual també alterna el bosc de ribera, és rica i variada: les aus rapaces, els carnívors menuts, els ungulats, alguns en règim de semillibertat associats a finques cinegètiques i els rosegadors són els grups més representatius.

RIQUESA CULTURAL I PATRIMONIAL AL VOLTANT DEL RIU

Ningú ignora que les peculiaritats geomorfològiques, la presència d'una làmina d'aigua corrent permanent, la vegetació exuberant i la fauna rica són els principals actius i atractius de Las Hoces del Cabriel. Tanmateix, als valors ecològics i ambientals d'aquest espai declarat Parc Natural, cal afegir les estructures antròpiques lligades a l'aprofitament del riu, al seu control, o a la recollida de materials. A les riberes hi ha assentaments humans de diferent entitat que mantenen, a més del seu caràcter rural, elements del patrimoni religiós, arquitectònic i cultural d'interés: caserius, corrals, esglésies, ermites, refugis de pastor, salines, molins... La pràctica de l'agricultura també ha deixat empremta a Las Hoces, sense la qual no es pot entendre aquest paisatge de plana fluvial. L'acumulació de depòsits al·luvials i l'encaixament del riu ha propiciat el conreu de les terrasses fluvials generades. Les infraestructures de reg com són els assuts, la coneguda sénia de Casas del Río i les séquies, han permés la irrigació de la plana. Les hortes i els cultius arbrats d'aquesta plana incrementen el valor ecològic i paisatgístic del paratge.

BIBLIOGRAFIA

HERMOSILLA, J. (1999): *Los paisajes del agua en el Valle de Ayora,* Buñol, Mancomunidad Comarcal del Valle de Ayora-Cofrentes.

HERMOSILLA, J. (2005): *El patrimonio de los regadíos tradicionales en la comarca de Requena-Utiel,* València, Generalitat Valenciana.

PIQUERAS, J. (1997): *Geografía de la meseta de Requena-Utiel,* Requena, Centro de Estudios Requenenses, 210p.

PIQUERAS, J. (1999): *El espacio valenciano: una síntesis geográfica,* València, Gules, 392p.

(foto Adela Talavera).

Vista aèria del riu Cabriel (foto ESTEPA).

Hoces del Cabriel

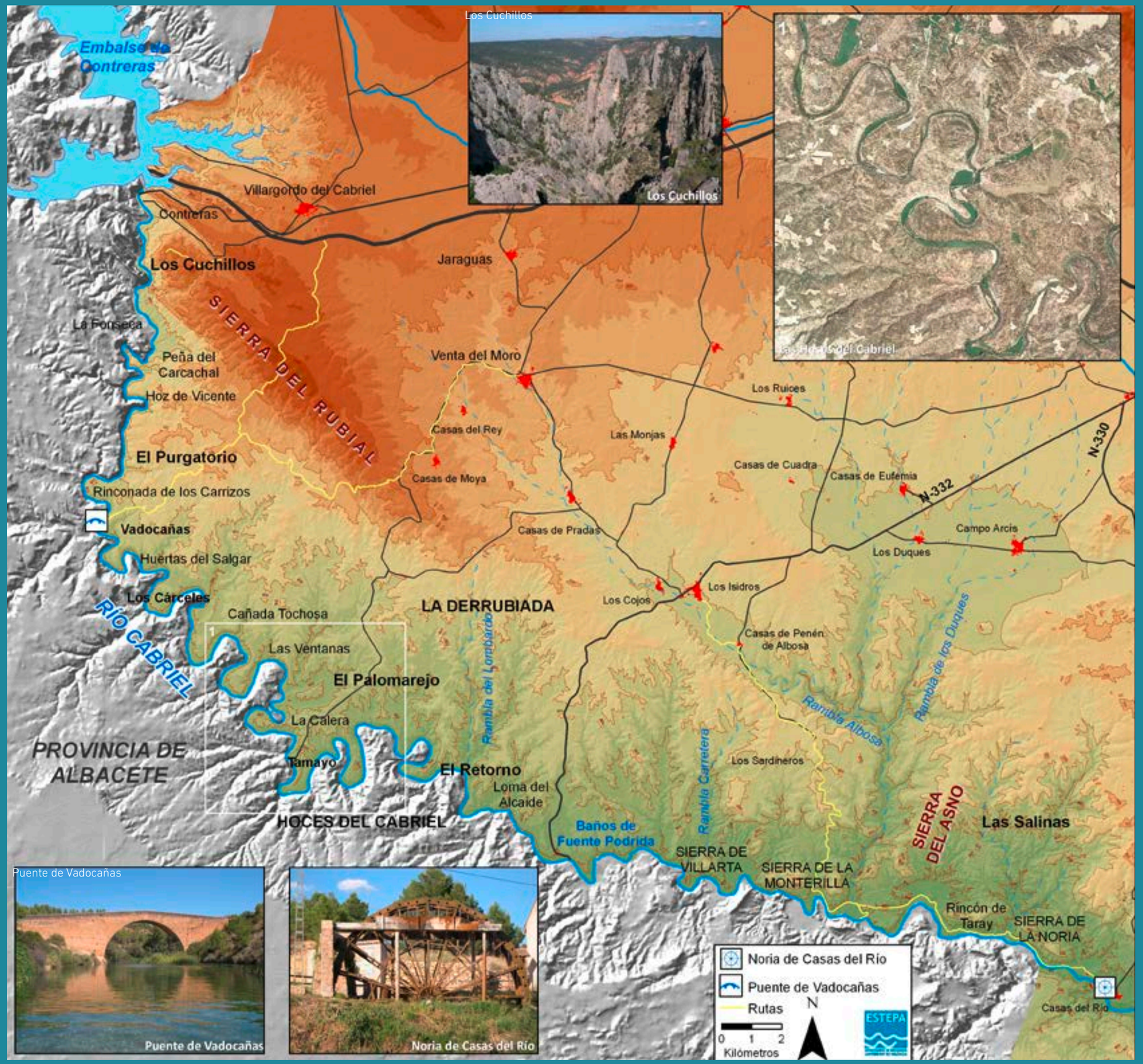

Paisatges fluvials

El Riu de Montnegre

Un riu mediterrani regulat per un pantà singular

"...digamos algo de las azudes ó presas de San Juan y Muchamiel, que por su utilidad y magnificencia merecen un lugar distinguido. Hállanse ambas en el ancho cauce del Monnegre: la de Muchamiel es la más distante del mar, y se compone de un largo murallón que en arco atraviesa el rio; consta de sillares hasta el grueso capaz de resistir á las furiosas avenidas; su altura es la suficiente para que en tiempos serenos contengan las aguas que viene por el rio, y hacerles tomar la dirección de las huertas... La azud ó presa de San Juan es mas costosa por ser mas largo el murallon en arco, y por los estribos que lo fortifican en sus extremidades. La obra es de la misma fábrica que la antecedente, compuesta de murallon, casamata y canal; sirve para recoger aguas en las avenidas, é introducirlas en la huerta si las necesita, y suplir la de Muchamiel si por casualidad padeciera alguna quiebra"

A. J. Cavanilles (1795-97)
Observaciones sobre el Reyno de Valencia, I, 77-78

"El pantano llamado de Tibi... es el más notable de los actualmente existentes en España... La cabida total del embalse se calcula en 3.700.000 metros cúbicos, destinándose las aguas almacenadas al riego de las 3.700 hectáreas que mide la huerta de Alicante. Las aguas que salen del pantano recorren una longitud de 10 á 12 kilómetros hasta llegar á la presa de Muchamiel, establecida en el origen de la huerta..."

A. Llauradó (1878)
Tratado de aguas y riegos, 467-468

"El rio Castalla, que cambia después su nombre por el de Monnegre ó Montnegre, se forma de varias fuentes que nacen en los términos de Onil e Ibi, al pie de la sierra que lleva el nombre del primero; recorre una longitud aproximada de 50 Km, y desagua en el mar despues de cruzar la gran llanura de 18 a 20 Km de longitud en que tiene asiento la celebrada huerta de Alicante.

A. Llauradó (1878)
Tratado de aguas y riegos, 584

"Enfin, après cinq heures de route, on arrive sur les bords du Rio Monnegre, et l'on trouve en presence du grand barrage-réservoir qui alimente la huerta d'Alicante... C'est ici le plus important des ouvrages de cette nature que nous rencontrerons, le plus important non pas de tous ceux qui on été construits en Espagne, mais de ceux qui existent encore. C'est en outre celui dont l'administration est le mieux entendue, dont le fonctionnement est le plus régulier, celui en un mot qui... mérite le plus d'etre pris pour modele"

M. Aymand (1864)
Irrigations du Midi de l'Espagne, 136

"El caudal del río es de ordinario muy escaso; pero suele experimentar durante el año tres ó cuatro grandes avenidas que... producen daños de consideración".

A. Llauradó (1878)
Tratado de aguas y riegos, 584

Joan F. Mateu Bellés
Departament de Geografia
Universitat de València

Assut de Sant Joan, riu Montnegre (foto Miguel Lorenzo).

Els canvis successius en la toponímia d'aquest riu curt –al principi riu Verd i aviat també de Castalla; després, aigües més avall de la presa de Tibi, denominat de Montnegre; i en el tram final, conegut com a riu Sec– són expressió dels ràpids contrastos hidrològics, litològics i ambientals que concorren en aquesta conca torrencial reduïda (520 km^2), des de la capçalera instal·lada a la muntanya mitjana mediterrània fins a la conca baixa subàrida. Els dispositius estructurals successius i els escalons bioclimàtics estrets confereixen una diversitat notòria a aquest "río-rambla de módulo escaso que registra esporádicamente furiosas avenidas" (A. Gil Olcina). Al seu torn, la presa de Tibi i dos destacats assuts –tots dedicats al reg secular de l'horta d'Alacant– afegeixen caràcter al paisatge fluvial: "la admiración que producen es extraordinaria como verdaderas catedrales de la historia de la ingeniería y orgullo merecido –aunque casi olvidado– de la cultura que las levantó" (A. López Gómez, 1996, 15). La coevolució de tants elements naturals i culturals és un tret d'aquest corredor fluvial tan valuós, objecte de reconeixements secular i intervencions, d'aprofitaments intensos i de propostes territorials recents pel potencial i la qualitat dels seus paisatges.

UN RIU-RAMBLA

El riu de Montnegre té la capçalera al voltant d'uns 1100 m d'altitud, a la conjunció dels escolaments de la marjal d'Onil i de les aportacions de diverses surgències que brollen a la serra d'Onil. Després, encara a la Foia de Castalla, rep el cabal del riu d'Ibi, que procedeix de la canal d'Alcoi. Les inèrcies dels escolaments subterranis de les serres de capçalera dels dos rius asseguren el manteniment d'un cabal modest de base del riu-rambla. Posteriorment la vall fluvial s'estreteix considerablement a Tibi, constreta pels turons de Mos del Bou i de la Cresta, contraforts respectivament del Maigmó i de la penya de Xixona. Després travessa unes calcàries negres triàsiques que donen nom al riu. En conclusió, el riu de Montnegre avança per un domini subàrid, fet que marca el quadre ambiental i el comportament hidrològic. En aquest tram encara rep nous afluents per l'esquerra (rambla de la Torre, rambla de Busot, etc.). A partir de Mutxamel, l'aprofitament integral del cabal per al reg de l'horta d'Alacant dóna lloc al nom de riu Sec, que manté fins a la desembocadura al Campello, on ha originat un con deltaic menut.

El riu de Montnegre registra un règim fluvial típic de riu-rambla (A. Gil Olcina) amb una minva pronunciada del cabal durant l'estiu, que es contraposa a les furioses crescudes tardorenques. Aquests episodis torrencials es desencadenen en cas de pluges fortes de llarga durada registrades a la capçalera. Durant les crescudes, el riu-rambla arrossega una càrrega sedimentària important, una dinàmica torrencial que va

Horts al voltant del riu Montnegre (foto Miguel Lorenzo).

obligar a construir un desarenador original per a mantindre la capacitat de l'embassament de Tibi.

UN PANTÀ SINGULAR

El pantà de Tibi o d'Alacant constitueix una veritable catedral de les obres públiques, tant per la tècnica i l'envergadura que va tindre en l'època en què es va construir, com per les funcions de regulació del reg de l'horta d'Alacant que ha dut a terme des d'aleshores. La seua rellevància constructiva i funcional ha sigut subratllada per Towsend, Cavanilles, Aymard, Llauradó, Alzola, Figueras Pacheco, entre d'altres. Aquesta presa fins i tot la va prendre com a model Aymard, enginyer encarregat pel govern francés d'estendre el reg a la colònia algeriana.

La presa, que s'ha atribuït generalment a Herrera, Juanelo Turriano o els Antonelli, es va iniciar el 1580 i va concloure el 1584. La primera traça és obra de Pere Esquerdo o Izquierdo, un mestre d'obres local; després van intervindre, d'alguna manera, Turriano, Herrera, el dominic Azara i d'altres com els Antonelli i "Il Fratino". La presa va patir una avaria greu el 1679 per causes no aclarides i va quedar inutilitzada fins que es va reparar l'any 1738.

L'altura és de 41 m, la més alta d'Espanya i d'Europa fins al segle XVIII, un arc menys marcat que a la presa d'Almansa i amb un lleuger escalonament, amb 33,7 m a la base i 20,5 m dalt. La capacitat varia segons els autors, entre 3,7 i 5,4 milions de m^3, la màxima entre els embassaments dels segles XVI-XVIII. Per la seua banda, la presa d'aigua consisteix en un pou de 35 cm de costat, a l'interior del mur, immediat al parament, i en aquest hi ha una sèrie de 52 forats de les bastides o espitlleres dobles per on penetra l'aigua. Aquesta cau a una galeria de fons excavada a la roca i tancada per una paleta de bronze amb un mecanisme enginyós, lloat per Aymard, però substituït avui per una vàlvula composta. La neteja del fang, calculada cada quatre anys, durant els quals s'aconseguien uns 12 m-16 m de grossària, es resolia per mitjà d'una galeria de fons esbocada des d'1,8 m x 1,7 m a 3 m x 3,3 m per a facilitar l'eixida del fang. Una altra originalitat de Tibi és el sobreeixidor lateral amb dues obertures de 2,10 per a 100 m^3/s, a l'extrem del mur, continuat per un canal a la roca.

El pantà de Tibi es completa amb altres obres complementàries, entre les quals destaquen, aigües més avall, els assuts de Mutxamel i de Sant Joan. Els dos, decisius per a la derivació de les dotacions de reg de l'horta d'Alacant, han patit desperfectes en alguna crescuda extrema, però s'han reposat posteriorment. Aquestes infraestructures, de gran valor patrimonial, ja van ser elogiades per A. J. Cavanilles.

BIBLIOGRAFIA

ALBEROLA, A. (1984): *El pantano de Tibi y el sistema de riegos en la huerta de Alicante*, Alacant, Instituto Juan Gil-Albert, 191 p.

CAMARERO, E. et alii (1989): *Tibi, un pantano singular,* València, Generalitat Valenciana, 155 p.

GIL OLCINA, A. (1972): "El régimen de los ríos alicantinos", *Estudios Geográficos*, 128, 425-459.

LÓPEZ GÓMEZ, A. (1996): *Los embalses valencianos antiguos*, València, Generalitat Valenciana, 92 p.

Paisatge de Badlands a la conca del Montnegre (foto Miguel Lorenzo).

Riu Montnegre (foto Miguel Lorenzo).

El Riu de Montnegre

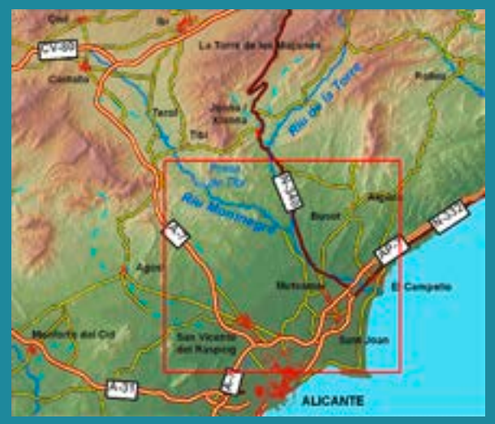

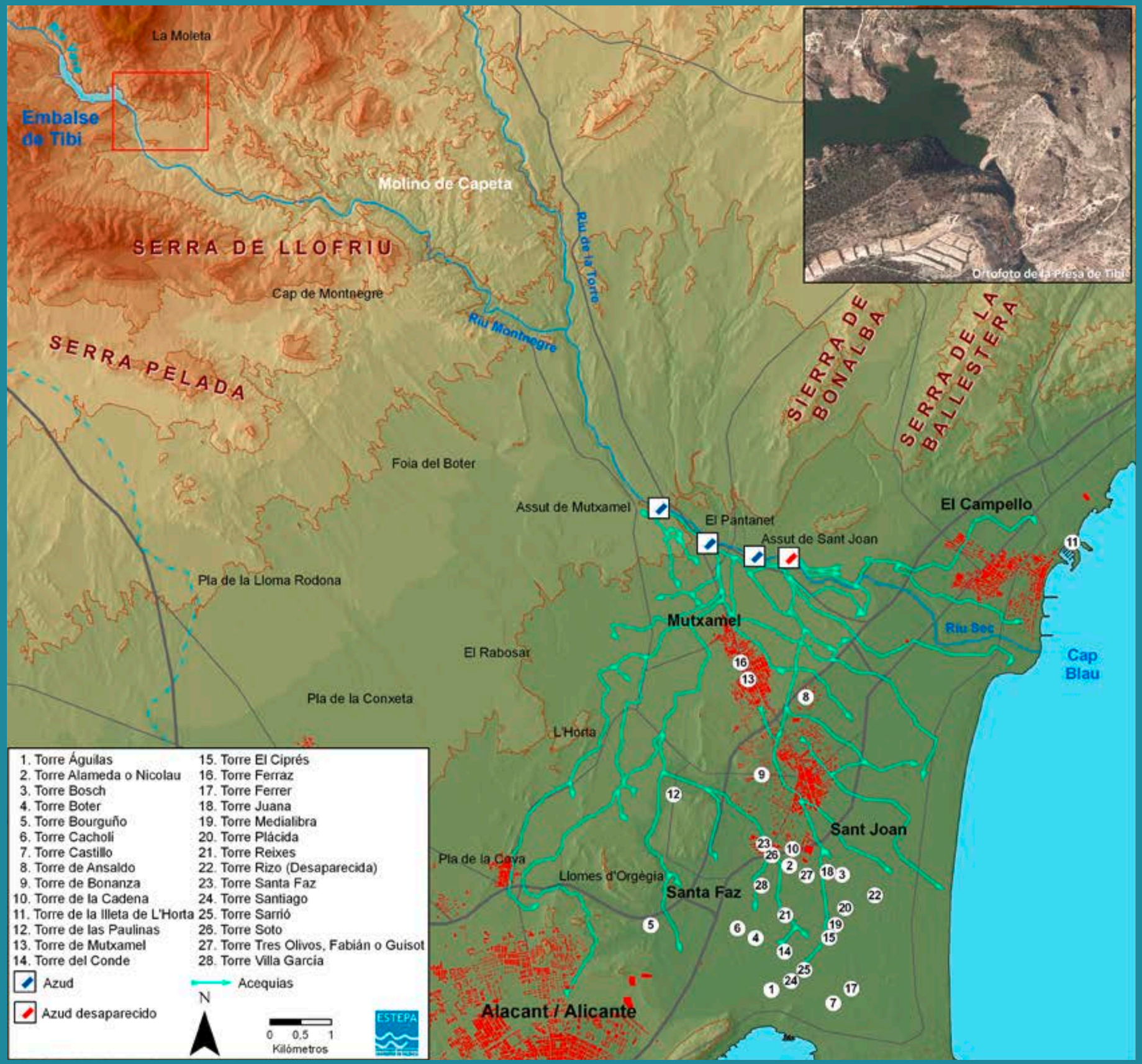

Paisatges fluvials

La Rambla de la Viuda

Riu de pedres i de baladres

"... los agricultores fueron convirtiendo poco a poco, con grandes esfuerzos, pedazos estériles de cauce (de la Rambla de la Viuda) en parcelas productivas de huerta baja y aún de naranjales en las más arrimadas a los bordes o canteras... Todos estos afanes de años y años fueron destruidos totalmente en pocas horas por las aguas avasalladoras de una de estas avenidas (la de 1883)".

E. Beltrán Manrique (1958)
Almazora. El Mijares, Narración histórica, p. 279

"La Rambla de la Viuda es también sangrada por un canal, para el riego de bastantes hectáreas de la Plana, y para mejorar dicho riego se emprendió por empresa particular la construcción de un pantano, conocido con la denominación de Pantano de María Cristina, que debía embalsar 28 hm^3 y que a causa de la abundancia de filtraciones jamás ha llegado a verse lleno; esta situado en el tramo immediatamente anterior a la confluencia de dicha Rambla con el Mijares"

V. Masachs Alavedra (1948)
El régimen de los ríos peninsulares, 426 pp.

"El cauce de dicha rambla es de gran anchura, siendo pequeño su declive, por lo cual tienen sus aguas, una corriente lenta, filtrándose o desapareciendo gran parte de su caudal, entre las grandes capas de grava y arena de su álveo, sea pareciendo en el sitio llamado Les Fontanelles, que son unas pequeñas fuentes sitas en medio de su cauce, en su margen derecha, a poca distancia del nuevo puente de la carretera de Castellón a Puebla de Valverde.

Tiene dicha rambla avenidas impetuosas, producidas por las tormentas, en cuyos períodos descienden las aguas vertiginosamente; más de ordinario la escasa agua que mana de las pocas fuentes afluentes a la misma, es utilizada por los propietarios ribereños, no llegando otra agua continua al penetrar en el término de Castellón que la nacida en las fuentecillas llamadas Ferragàs y Fontaner, sitas en su margen derecha, en término de Villafamés, cerca del caserío llamado Moró".

V. Gimeno Michavila (1935)
La Rambla de la Viuda, 20-21

"Vénse en esta parte septentrional (del reyno) las anchas ramblas de Cervera, de las Cuevas y de la Viuda, siempre secas, sino es en tiempo de avenidas, con las quales arruinan sus inmediaciones".

A. J. Cavanilles (1795-97)
Observaciones sobre el reyno de Valencia, I, p. 41

Joan F. Mateu Bellés
Departament de Geografia
Universitat de València

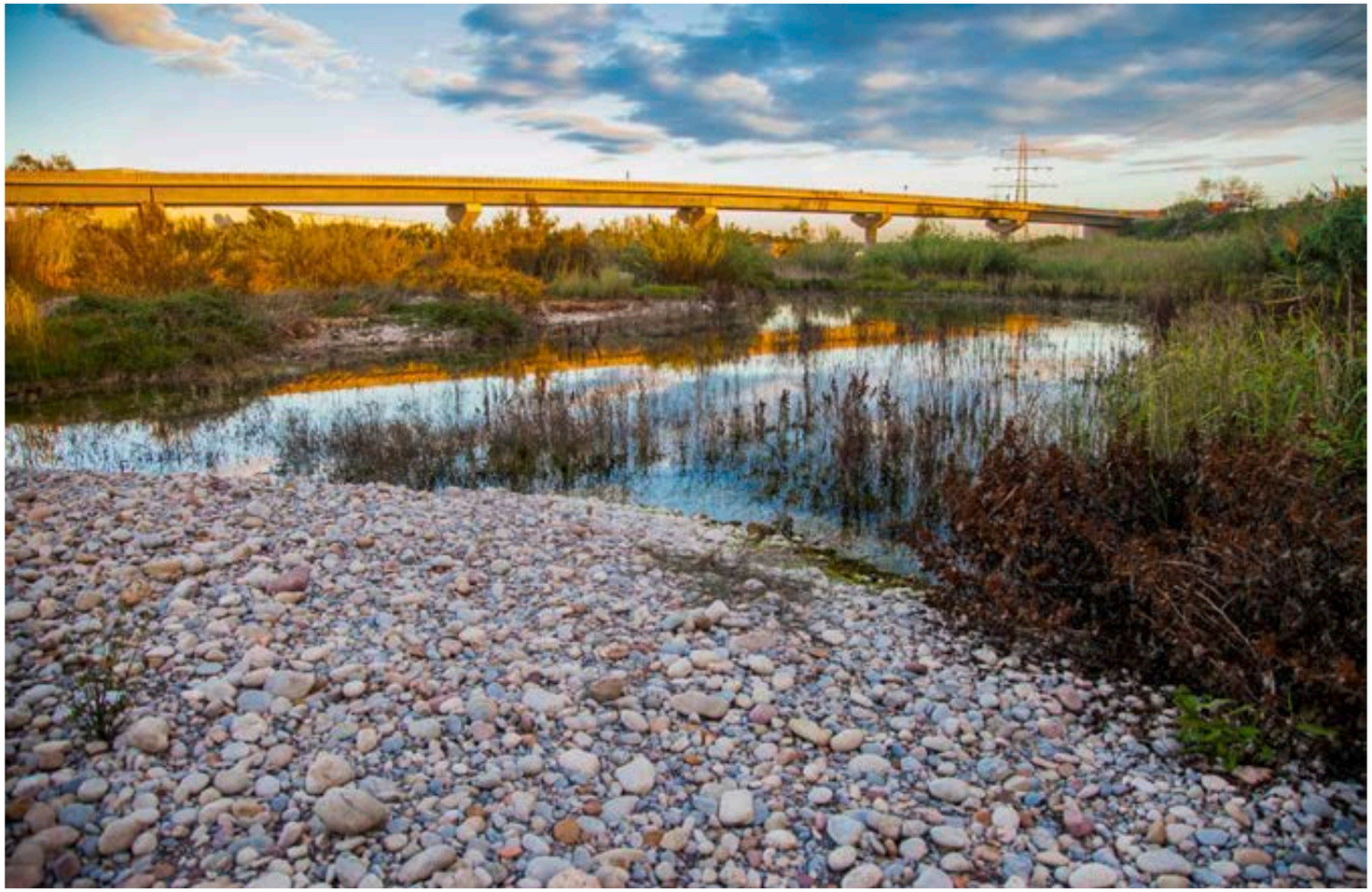

Llit de la Rambla de la Viuda abans de la confluència amb el riu Millars (foto Pep Pelechà).

Les rambles –sistemes fluvials caracteritzats per l'absència o la penúria de cabal, excepte després de fortes tandes de precipitacions– són una de les manifestacions paisatgístiques de més caràcter de les terres valencianes. La combinació d'elements genuïns (llit sec, desmesurat, de graves, colonitzat per baladres) modula un paisatge fluvial original que vehicula crescudes recurrents. Les societats riberenques no sempre les identifiquen com una manifestació ambiental mediterrània i, de vegades, obliden el seu comportament; usen els seus recursos (graveres, salts, molineria) o els regulen (boqueres, embassaments); a vegades envaeixen els marges o els converteixen en vies naturals.

La rambla de la Viuda, un corredor fluvial semiàrid típic que es forma a partir de la confluència del riu Montlleó i la rambla Carbonera, a prop dels Ivarsos, desaigua per l'esquerra al riu Millars, a les proximitats de la desembocadura. La conca de drenatge (al voltant de 1.500 km^2), que inclou part de la Plana Alta, l'Alcalatén i l'Alt Maestrat, així com un sector aragonés reduït, reuneix una diversitat ambiental notable, des d'alts erms ibèrics i serres potents i vigoroses, fins a corredors prelitorals, valls interiors i part de l'àpex de la Plana. És un col·lector marcat pels desnivells topogràfics, l'abundància de penyals carbonatats i les alternances en la configuració del llit fluvial.

UNA RAMBLA SEMIÀRIDA I CÀRSTICA

La rambla de la Viuda és un riu sec, pel qual només circulen crescudes espasmòdiques del riu, molt dependents de l'estructura espaciotemporal de les precipitacions. A aquest comportament s'afegeixen cabals de base modestos en alguna capçalera d'afluents (sobretot el riu Montlleó i el riu de Llucena) i al tram d'entrada de la rambla de la Viuda a la Plana. En poques paraules, la rambla de la Viuda és un riu efímer representatiu dels hidrosistemes semiàrids i càrstics.

Les crescudes són successos hidrològics sobtats, ràpids (*flash-flood*) i fins i tot virulents; en qüestió d'hores es pot passar d'un llit totalment sec a puntes de cabal de centenars de m^3/s que, al seu torn, remeten amb rapidesa. El pic d'algunes crescudes extremes ha arribat a ultrapassar la presa de Maria Cristina (Benadressa). Tret de casos de crescudes extremes, hi ha trams llargs que es mantenen secs, fins i tot durant molts anys. Per contra, uns altres mantenen durant setmanes fluxos de base modestos per la descàrrega d'aqüífers carbonatats menuts; així doncs, la rambla de la Viuda també registra alguns trets locals –geomorfològics i hidrològics– de tipus càrstic. Aquests cabals de base –més o menys sostinguts en el temps– eren un recurs valuós per a la mòlta d'algun molí hidràulic.

Rambla de la Viuda (fotos Pep Pelechà).

UN RIU DE PEDRES

Rambla, de l'àrab *ramla*, significa arenal o pedregar. El llit ample de la rambla de la Viuda està constituït per materials més o menys grossers (blocs, graves, arenes), aplanats i rodats, que s'ordenen en acumulacions denominades barres (laterals o centrals), separades per canals entrellaçats. Aquesta morfologia, pròpia d'un llit de forts pendents i amb molta càrrega de fons, és una adaptació al transport espasmòdic de sediments i a les sobtades fluctuacions del cabal. Els materials més gruixuts es depositen a la superfície del fons o glera, mentre que els més fins es troben al davall. Aquesta cuirassa de la superfície, que protegeix el llit de l'erosió excessiva en cada crescuda, es reconstrueix després de cada episodi (F. Segura).
En el modelatge del llit destaquen les barres laterals i centrals. Moltes, sobretot les laterals, queden alçades en relació al llit menor i es comporten gairebé com una terrassa soma, lliures de les crescudes ordinàries; es poden mantindre anys sense que hi circule aigua, la qual cosa possibilita una certa colonització vegetal i alguna ocupació agrària, encara que les crescudes extremes –de marges plens– solen arrasar-ne la vegetació i arruïnar-ne els cultius.

UN RIU COLONITZAT PER BALADRES

A la rambla de la Viuda les comunitats vegetals característiques s'enquadren en l'aliança *Nerion oleandri* (*Tamaricetalia*, *Nerio-Tamaricetea*). Entre aquestes, el baladre (*Nerium oleander*) –l'espècie pròpia d'aquests ambients– és típicament mediterrània, termòfila. Les característiques ecològiques del baladre (més demanda hídrica, resistència a la tracció, etc.) en faciliten i n'afavoreixen la implantació en els diversos subambients del llit. El seu profund aparell radical permet que es consolide als llocs que ha colonitzat. Després de múltiples crescudes, el resultat és l'omnipresència de formacions gairebé monoespecífiques de *Nerium*, acompanyades d'altres (prats anuals, matoll, coscolla) en funció del moment seqüencial. A mesura que augmenten les condicions d'estabilitat de les barres laterals, el baladre comença a cedir davant de la competència de les altres espècies d'aquesta formació. D'aquesta manera, el grau de desenvolupament de la vegetació que acompanya el baladre és un bon indicador de la intensitat i freqüència del flux de l'aigua en les diferents parts de la secció de la rambla. "La presencia de los adelfares imprime un carácter especial al paisaje, sobre todo cuando florece en pleno verano, contrastando el colorido de sus flores con la sequía general del ambiente mediterráneo" (M. Costaz, 1986).

Rambla de la Viuda (foto Pep Pelechà).

Embassament de María Cristina (foto Pep Pelechà).

BIBLIOGRAFIA

GIMENO MICHAVILA, V. (1935): L*a Rambla de la Viuda: Antecedentes históricos*, Castelló, Societat Castellonenca de Cultura, 108 p.

MATEU, J. F. (1974): "La Rambla de la Viuda. Clima e hidrología", *Cuadernos de Geografía*, 15, 47-69

MATEU, J. F. (1989): "Ríos y ramblas mediterráneos", *Avenidas e inundaciones en la cuenca del Mediterráneo*, Alacant, Institut Universitari de Geografia, 133-130.

MATEU, J. F. et al. (1988): "Geomorfología y colonización vegetal en ramblas calcáreas: El Saltador de la Rambla de la Viuda", *Cuadernos de Geografía*, 44, 145-162.

SEGURA, F. (1990): *Las ramblas valencianas*, València, Universitat de València, 229 p.

SEGURA, F. (2003): "Rambles i barrancs: els rius de pedres", *Mètode*, 38, 66-77.

La Rambla de la Viuda

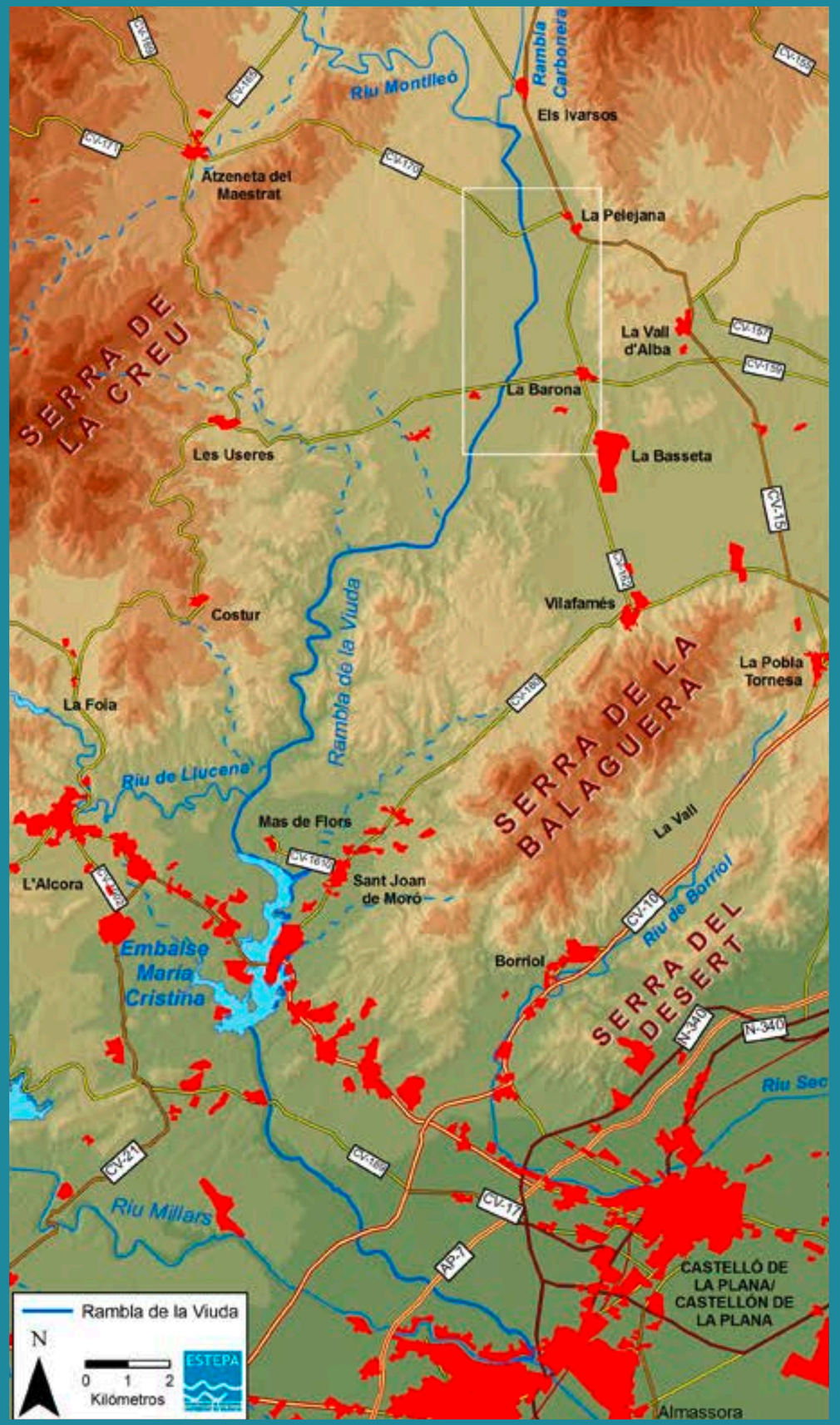

Paisatges fluvials

El Barranc de l'Infern

Un congost espectacular en les entranyes del riu Girona

"Subiendo a dicha sierra a la parte derecha, que mira al Oriente a dos quartos de legua ai un lugar que se llama Laguar, tiene Cura Párroco i a corta distancia más arriba ai otro lugarejo y a cosa de un quarto de legua está el otro lugar; están los tres en la caida y peñas de Laguar y sólo tienen el distintivo de Abajo, que es la matriz, el de enmedio i el de arriba, que éste está entre unos peñascos, y a lo último de la caída de dicho valle ai un barranco muy áspero i profundo que se llama el barranco del Infierno; es el mismo que entra en el mar más abajo del Verger".

Vicente Castañeda (1916-1924)
Relaciones geográficas, topográficas e históricas del Reino de Valencia

Emilio Iranzo García
Jorge Hermosilla Pla
Departament de Geografia
Universitat de València

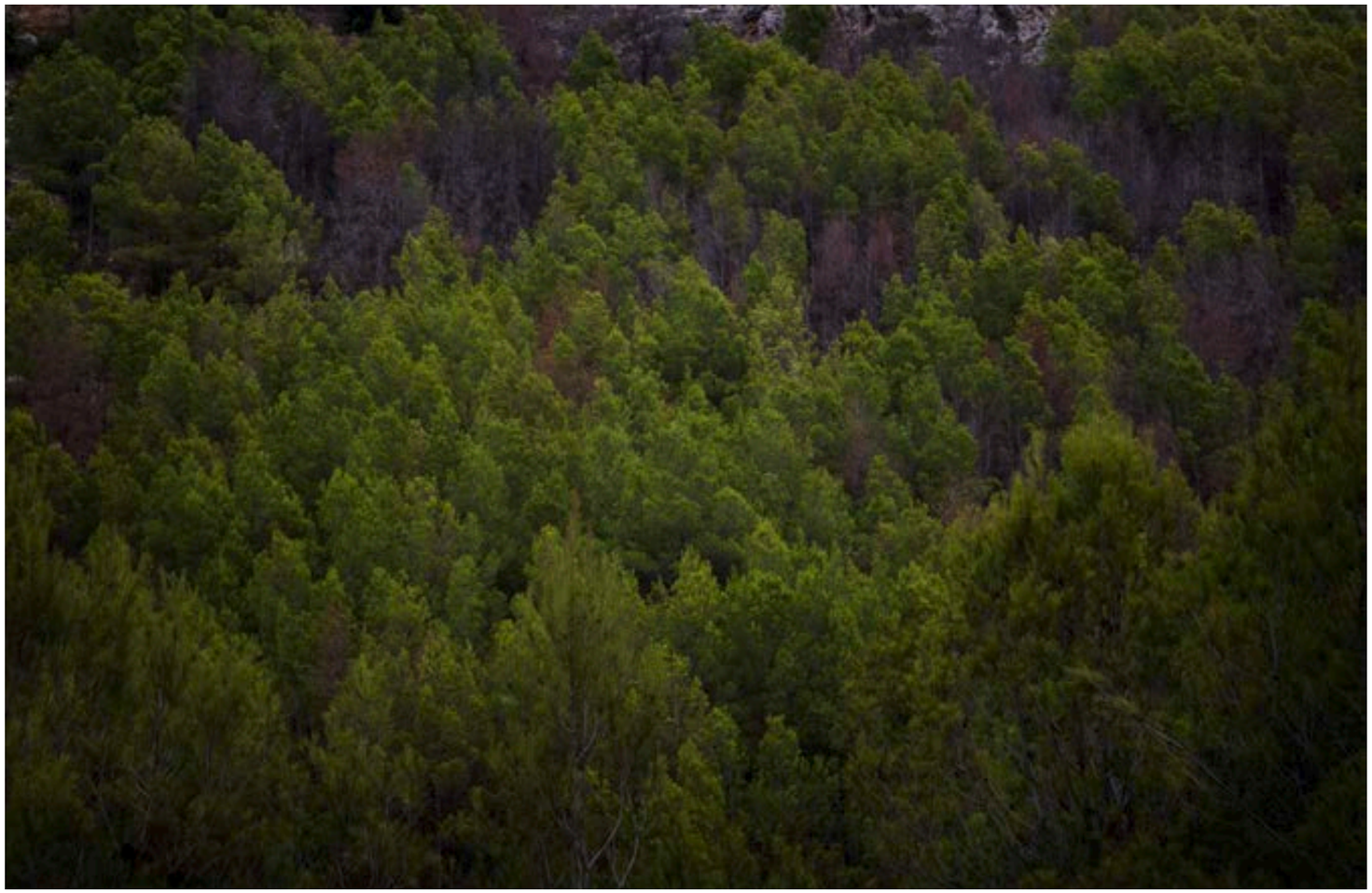

Barranc de l'Infern (foto Miguel Lorenzo).

Els sistemes fluvials mediterranis, també denominats rius-rambla, són coneguts pel seu caràcter torrencial. El volum i la intensitat de pluja caiguda durant episodis extraordinaris, juntament amb els materials geològics, la vegetació i la geometria de la conca, generen unes formes encaixades i espectaculars entre els relleus prelitorals pròxims al mar. El barranc de l'Infern n'és un excel·lent exemple. Constitueix un tram singular del curs alt-mig del riu Girona, el qual canalitza els escolaments de la Vall d'Alcalà i d'Ebo, a través de la Vall de Laguar i Retoria, fins a la desembocadura al mar Mediterrani. El paisatge, creat pels encaixaments del riu i les pràctiques agrícoles ancestrals als vessants de les valls, és una manifestació excel·lent del treball compartit entre natura i cultura. En l'última dècada, la generalització de la pràctica de l'excursionisme està redescobrint a la gent aquests paisatges de tradició morisca.

EL CONGOST DE L'INFERN I L'ESTRET D'ISBERT

La conca de drenatge del riu Girona, de 32 km de longitud i 117,7 km^2 de superfície, es configura entre els contraforts del prebètic extern, d'orientació sud-oest nord-est, que conformen un sistema de serres i valls complex, de caràcter calcari les serralades i margós als fons de les valls.

El riu Girona, que rep altres denominacions com riu Ebo, riu Bolata o barranc d'El Verger, drena d'oest a est en la seua conca alta les serres de la Foradà i de Sireret, la Vall d'Alcalà, la Solana del Garrofer i la serra de la Carrasca o d'Ebo. Abans d'arribar a la població de la Vall d'Ebo, el riu obri la vall aprofitant una cubeta tectònica, on es produeix una acumulació sedimentària, construïda a partir dels cons de dejecció que generen els escolaments procedents de les serres circumdants. La Vall d'Ebo presenta un paisatge de caràcter agrícola, on predominen els cultius de fruiters de pinyol, instal·lats en bancals sobre els sediments dels cons i ventalls al·luvials. El nucli urbà s'ubica al marge dret del riu, sobre el peu de mont compost per cons coalescents associats a barrancs, que descendeixen del vessant septentrional de la serra de la Carrasca. Al centre de la vall, al llit principal, s'hi uneixen altres barrancs com el de Benisit, el dels Cocons, el dels Escaldadors, dels Penyals i de Turrubanes, que conformen el riu d'Ebo o Girona, que es prepara per a arribar al tram denominat barranc de l'Infern.

El riu escapa de la cubeta de la Vall d'Ebo, canvia de direcció en dues ocasions i forma un congost estret, en encaixar-se sobre el substrat calcari de les serres de la Carrasca, Migdia i Cavall Verd; aquest tram, escarpat i de difícil accés, és conegut com el barranc de l'Infern i l'estret d'Isbert. Es tracta del que denominem un "riu en roca" l'origen del

Vegetació al Barranc de l'Infern (foto Miguel Lorenzo).

qual depén d'una sèrie d'agents com la litologia, el capbussament de les capes, el sistema de falles que fracturen les serres i el règim de cabals i episodis de crescudes. Ortega i Garzón (2008) defineixen *riu en roca* com un curs d'aigua que s'encaixa sobre un substrat rocós, el qual dificulta el procés de denudació i que té un pendent acusat, un traçat escalonat, fluxos turbulents, un moviment sedimentari i episodis de pluges estacionals.

Els cabals del riu Girona són reflex dels trets pluviomètrics de l'àrea. La intensitat i el volum de pluja, de caràcter extraordinari, que té lloc en aquest sector de la muntanya alacantina pròxim al mar Mediterrani, es manifesta en una concentració d'escolaments ràpida. Les característiques geomorfològiques d'aquest tram del riu s'expliquen per unes precipitacions que, en menys de 24 hores, poden aconseguir valors entorn dels 700 mm a la capçalera del riu; per uns vessants amb una escassa capacitat de retenció de les aigües a causa de l'alt gradient, per la desforestació per incendis i el tipus de penyal; i per la geometria de la cubeta de la Vall d'Ebo, que actua d'embut. En arribar als corrals de Pego, dos muscleres estreteixen el llit del riu i marquen l'inici del barranc de l'Infern. Després de rebre les aigües del barranc del Sastre, el riu fa un canvi brusc de direcció cap al sud i es torna cada vegada més angost i encaixat.

L'acció erosiva de l'aigua i la fracturació intensa dels relleus calcaris han afavorit la formació d'aquest congost. Es tracta d'un profund canyó càrstic format a partir de la fracturació intensa dels materials calcaris de les serres de la Carrasca i de Migdia. L'erosió fluvial està afavorida tant per la coincidència de la línia d'escolament amb el capbussament dels estrats calcaris, com per l'existència d'un sistema de falles secundàries, de direcció nord-oest sud-est, que en debiliten el relleu.

Els primers trams del congost, tot i que encaixats, presenten vessants amb bancals molt antics que aprofiten el sòl escàs que hi ha. Ací, el llit té un pendent que encara no és acusat; al seu interior s'acumulen sediments grossos i barres de grava. Aigua avall, al tram conegut com Reginglons de Femenia, el barranc de l'Infern s'engorja tremendament fent honor al seu nom. Les parets en roca aconsegueixen una gran verticalitat i s'estreteixen i s'eixamplen successivament, cosa que les fa variar dels 1,5 m als 20 m. La força de l'aigua és tan gran en aquest sector que el canal es troba desproveït de materials o aquests són graves decimètriques. A aquest tram, el segueix un altre que també és estret i vertical, caracteritzat per la successió de marmites de gegant que, a manera de tolls, escalonen el llit; al seu interior és freqüent trobar sediments que formen barres rampants al final de la marmita de gegant.

Una vegada travessada la serra de la Carrasca, el congost rep les aigües del barranc dels Racons i torna a fer un canvi de direcció cap a l'est nord-est, buscant l'estret d'Isbert, lloc en què es va construir a mitjan segle xx una presa per a la creació d'un embassament, que amb rebli-

Barranc de l'Infern (foto Miguel Lorenzo).

Barranc de l'Infern (foto Miguel Lorenzo).

ments i filtracions ràpides es va quedar inutilitzat. En aquest tram el barranc de l'Infern continua encaixat, però el seu traçat és més sinuós i els seus vessants menys verticals. Segueix les directrius prebètiques de la Vall de Laguar, vall oberta cap al mar entre l'alineació formada per les serres de la Carrasca i del Migdia, al nord, i la serra del Penyó o del Cavall Verd, al sud. Al vessant septentrional d'aquesta última, s'estén un ampli replà abancalat per al cultiu de la cirera i de l'ametla, on també s'ubiquen els nuclis urbans de Benimaurell (Poble de Dalt), Fleix (Poble d'Enmig) i Campell (Poble de Baix). Ja en terme d'Orba, a la partida de la Foia Roja, el barranc de l'Infern o riu Girona abandona els relleus bètics, comença a depositar sediments i forma una successió de cons al·luvials fins que arriba al litoral.

L'ESPECTACULARITAT DE LES FORMES I LES PRÀCTIQUES TRADICIONALS EN LA CONSTRUCCIÓ DEL PAISATGE

El paisatge que ofereix el conjunt format per la Vall d'Ebo, el barranc de l'Infern i la Vall de Laguar combina el capritx de la natura amb l'interés humà per habitar llocs impossibles. Els vessants tallats per les aigües del riu Girona els van conrear els agricultors musulmans, que van construir bancals penjats a les altures i camins de ferradura per accedir des dels pobles a les zones de cultiu i als seus caserius. És el cas de les cases i corrals de les Juvees, tant del Poble de Dalt com del Poble d'Enmig. Aquest últim connecta amb les Juvees a través d'un camí tradicional de 6.500 escalons, construïts de pedra, totalment integrat en el medi i que ofereix unes vistes espectaculars del congost.

Els excursionistes han denominat la triada formada per les valls d'Ebo i Laguar i el barranc de l'Infern "la catedral del senderisme", per la singularitat de l'entorn i la disponibilitat de camins i sendes per a descobrir-ho. Escriptors i excursionistes com Rafael Cebrián, en *Montañas Valencianas* (1991), descriu el paisatge que es contempla en dirigir-se a les Juvees des de Fleix:

"unas mínimas terrazas colgadas en la orilla izquierda del barranc de l´Infern, alzadas como balcones sobre la brusca y abrupta canal, sustentaron antaño una pequeña población. El profundo e inhóspito desfiladero aísla a los caseríos del municipio de pertenencia. Un monumental camino de herradura comunica a estos pequeños y apartados lugares con el corazón humano del valle, paradigma de la adaptación del hombre al medio hostil y de subsistencia en las montañas".

La desforestació que experimenten els vessants del riu Girona, entre la Vall d'Alcalà, la Vall d'Ebo i la Vall de Laguar, i el procés d'abandonament de l'agricultura tradicional, produeixen diversos efectes ambientals amb incidència sobre el paisatge. Les pèrdues de cobertura vegetal han deixat desprotegits els sòls i els materials sedimentaris, que són arrossegats i vehiculats cap al congost amb una violència enorme. Blocs de pedra, cantells i graves heteromètriques col·lapsen les marmites de gegant i canvien la morfologia del llit. Potencia aquest procés l'abandonament dels bancals penjats dels vessants del riu, cosa que resta diversitat i singularitat al paisatge.

BIBLIOGRAFIA

ORTEGA, J.A. I GARZÓN, G. (2008): "Cambios geomorfológicos en ríos en roca tras inundaciones de baja frecuencia (río Girona, Alicante)", *Geogaceta* 44, 171-174.

COSTA, J. (1977): *El marquesat de Dénia. Estudio geográfico.* Valencia, Departament de Geografia. Universitat de València i Universitat d'Alacant, 595p.

SEGURA, F. (2009): "Geomorfología, inundaciones y alteración antrópica del espacio inundable: el caso del riu Girona (Alacant, octubre del 2007)", *Boletín de la A.G.E.*, 49, 83-103.

CEBRIÁN, R. (1997): *Montañas valencianas VI. Comarcas Alicantinas,* València, Centre Excursionista de València, 328p.

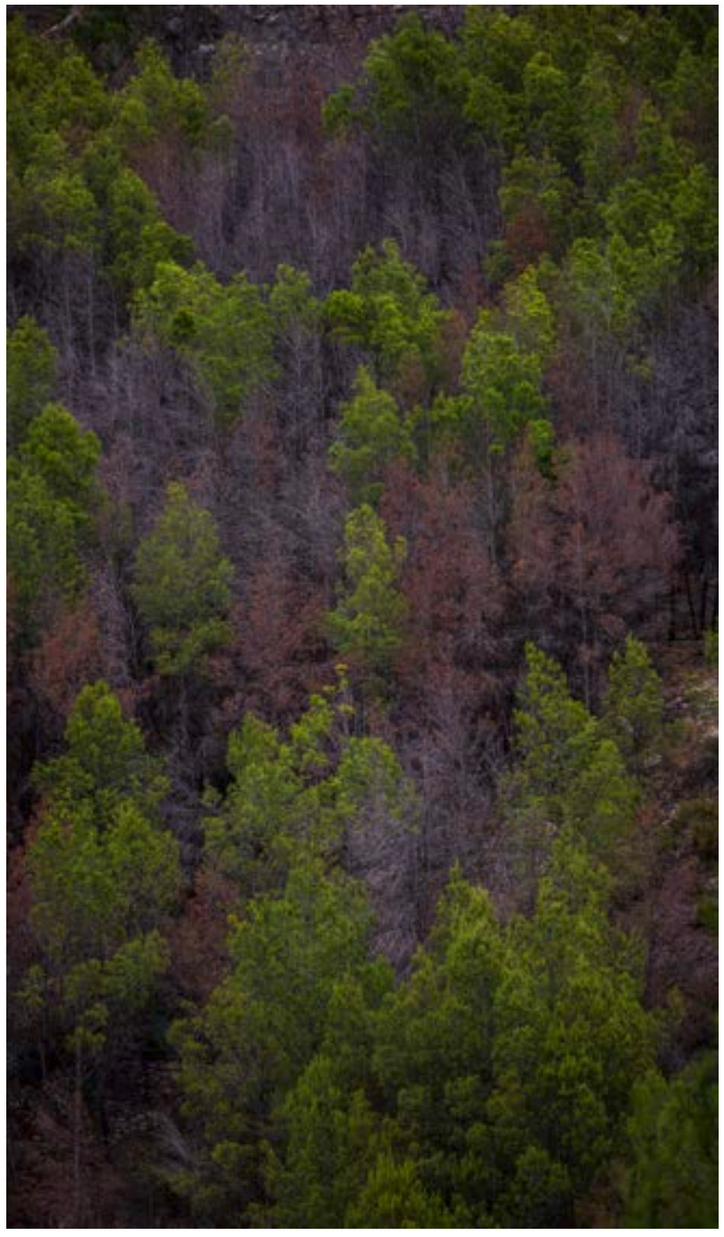

Barranc de l'Infern (foto Miguel Lorenzo).

Vista aèria del Barranc de l'Infern (foto ESTEPA)

El Barranc de l'Infern

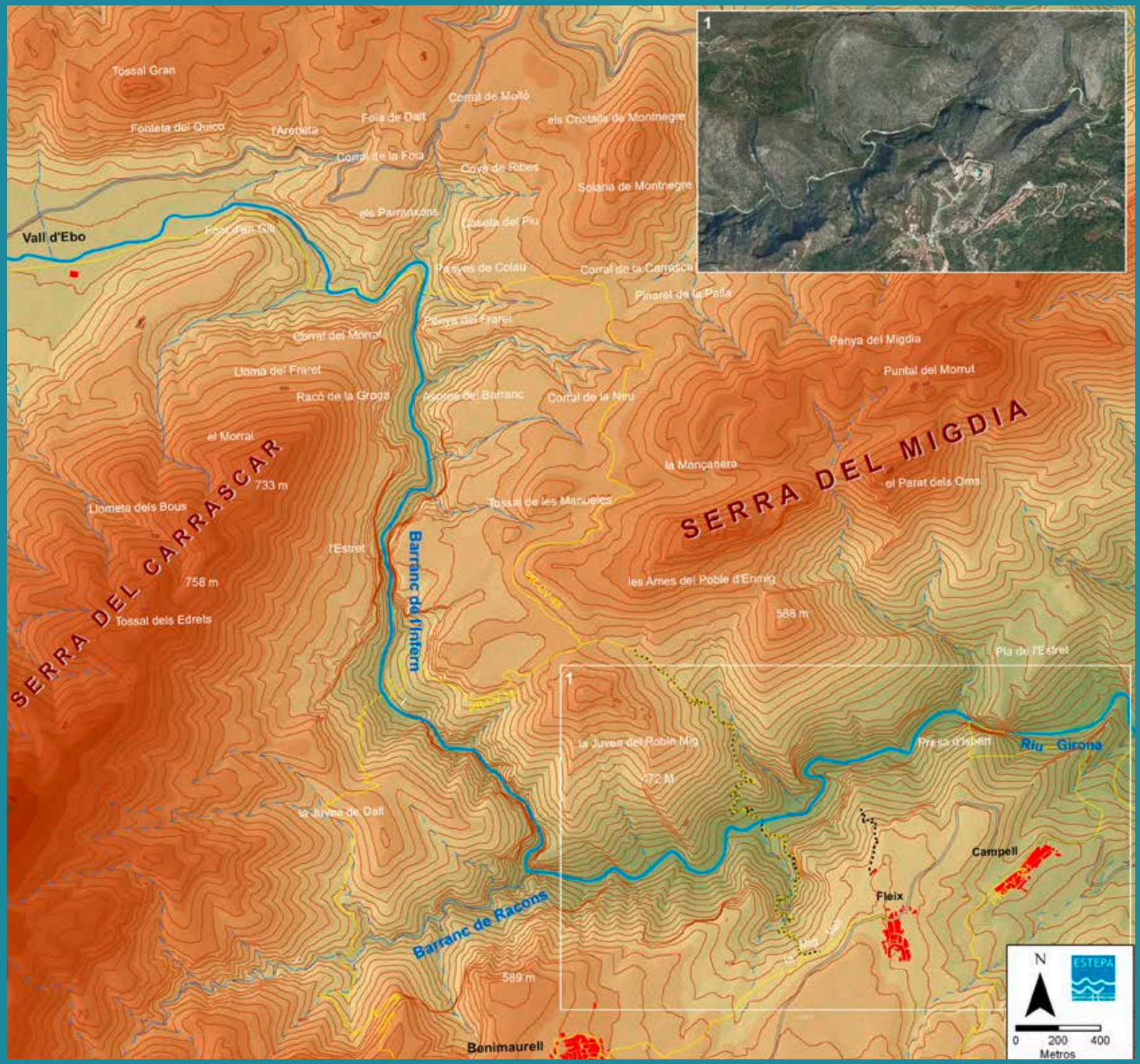

Paisatges dels aiguamolls

550 L'Albufera de València

562 La Marjal de Pego-Oliva

570 El Fondó d'Elx

576 El Prat de Cabanes-Torreblanca

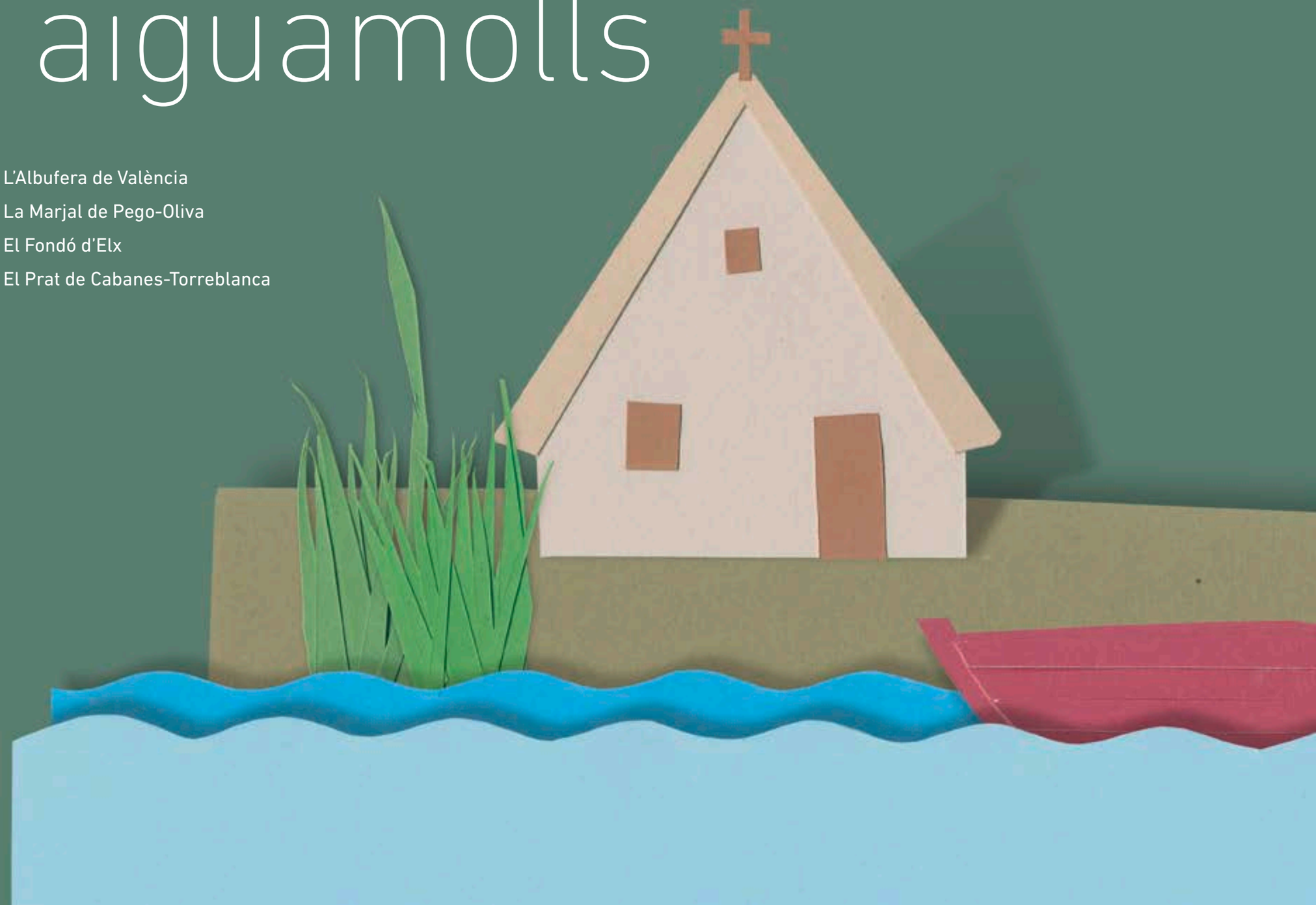

Paisatges dels aiguamolls

L'Albufera de València

Parc natural i metropolità

"La barca penetraba en el lago. Por entre dos masas de carrizales, semejantes á las escolleras de un puerto, se veía una gran extensión de agua tersa, reluciente, de un azul blanquecino. Era el lluent,la verdadera albufera, el lago libre, con sus bosquecillos de cañas esparcidos a grandes distancias, donde se refugiaban las aves del lago, tan perseguidas por los cazadores de la ciudad. La barca costeaba el lado de la dehesa, donde ciertos barrizales cubiertos de agua se iban conviertiendo lentamente en campos de arroz..."

V. Blasco Ibáñez (1902)
Cañas y Barro, 16

"Habían entrado en el lago, en la parte de la Albufera obstruida de carrizales é islas, donde había que navegar con cierto cuidado. El horizonte se ensachaba. A un lado, la línea oscura y ondulada de los pinos de la Dehesa, que separa la Albufera del mar; la selva casi virgen que se extiende leguas y leguas donde pastan los toros feroces y viven en la sombra los grandes reptiles, que muy pocos se ven, pero de los que se habla con temor durante las veladas. Al lado opuesto, la inmensa llanura de los arrozales perdiéndose en el horizonte por la parte de Sollana y Sueca, confundiéndose con las lejanas montañas. Al frente, los carrizales é isletas que ocultaban el lago libre, y por entre los cuales deslizábase la barca hundiendo con la proa las plantas acuáticas, rozando su vela con las cañas que avanzaban de las orillas. Marañas de hierbas oscuras..."

V. Blasco Ibáñez (1902)
Cañas y Barro, 13

Joan F. Mateu Bellés
Departament de Geografia
Universitat de València

Vista aèria del Palmar (foto ESTEPA).

L'Albufera de València –un medi de transició marítima i terrestre, amfibi, de gran biodiversitat– és una reserva important de l'avifauna migratòria i refugi d'endemismes valuosos. Va ser una joia preada de la corona, llac de pescadors i terra d'arrossers, que han deixat una empremta rural en molts mosaics paisatgístics. Avui és un parc natural metropolità que, pels seus valors naturals i culturals, és un símbol per als valencians. En síntesi, el paisatge de l'Albufera és un medi amfibi, un espai rural i, alhora, una imatge atorgada des de la cultura.

UN AMPLI DOMINI DE TRANSICIÓ MARÍTIMA I TERRESTRE

El litoral de l'Albufera, en realitat una costa típica de restinga i albufera, comprén tres medis interdependents: la Devesa o restinga arenosa, el llac o lluent i el mareny o marjal. La també denominada muntanya de la Devesa és part de la barra o front deltaic que va tancar una badia estuarina, ara transformada en llac i en mareny allargat convertit en arrossar. Aquesta trilogia costanera entre les desembocadures del Túria i del Xúquer acull una gran diversitat florística i faunística.

Les dinàmiques marina i eòlica han modelat un ampli camp dunar a la Devesa o restinga arenosa, paral·lel a la línia costanera, que des de la platja s'estructura en primer lloc com a dunes embrionàries i mòbils i, després, en cordons successius (muntanyars), separats per mallades. A la franja més pròxima al mar predominen comunitats psammòfiles i després segueixen, mesclats entre una densa formació de pi blanc (*Pinus halepensis*), matolls valuosos de llentiscle (*Pistacia lentiscus*), coscolla (*Quercus coccifera*), lladern, margalló, lladern de fulla estreta, etc.

L'Albufera pròpiament dita és una llacuna hipereutròfica d'uns 25 km^2 de superfície, alimentada per surgències o ullals, per sobrants del regadiu i per aportacions de rius i barrancs. En l'actualitat, es comunica amb el mar per mitjà de bocanes o goles artificials, regulades per comportes. A les vores de l'Albufera i a les mates o illes de fang dominen espècies aquàtiques fixadores de sediments (*Potamogeton natans, Nitella hyllina, Chara fragilis, Phragmites communis, Juncus maritimus, Juncus acutus,* etc.).

Per la seua banda, el mareny o marjal –una àrea pantanosa allargada compresa entre Pinedo i el peu de la serra de Cullera– coincideix amb la superfície de la badia flandriense i el de l'albufera primigènia. En els últims segles, els treballs de bonificació han convertit els antics sala-

L'Albufera (foto Miquel Francés).

dars i prats halòfils en terres fèrtils d'arròs, una transformació només culminada a partir del maneig de la làmina d'aigua de l'Albufera per mitjà de comportes.

Però la biomassa de l'Albufera no inclou només vegetació, sinó també peixos, crustacis, rèptils, mamífers i, sobretot, aus autòctones (ànecs: collverds i siverts) que es barregen amb les migrants (bragat) i nidificants (fotja, esplugabous i ardeids com l'agró o garseta blanca). També hi ha peixos endèmics, com el samaruc (*Valencia hispanica*) i el fartet (*Aphanius iberus*), etc. L'Albufera, una reserva de l'avifauna molt important, es va incloure en la llista de zones humides d'importància internacional (Conveni de Ramsar) el 1990 i el 1991 va ser declarada ZEPA (Zona d'Especial Protecció per a les Aus), plenament justificada per les més de 250 espècies que visiten l'Albufera, d'entre les quals 90 la trien com a àrea de reproducció.

Alhora, l'Albufera és un hidrosistema situat al final d'una gran superfície de regadiu i interrelacionada amb l'aqüífer i el mar. Abans de l'expansió del reg, el llac rebia les aportacions d'algunes surgències (ullals), rius i rambles del seu rerepaís immediat i pics de crescudes extremes del Xúquer i del Túria. D'altra banda, el desenvolupament del regadiu (Horta de València, Sueca i Cullera, Séquia Reial del Xúquer) a poc a poc va derivar al mareny cabals fluvials ingents que abans desaiguaven al mar. Des d'aleshores els sobrants de reg són retorns (salts) a l'Albufera que han tingut una rellevància destacada en l'evolució secular de l'aiguamoll i en el seu estat actual.

UN ENTORN RURAL

El potencial ecològic i segles de cultura es fonen en aquest món albuferenc. En uns certs moments els mulladers van ser detestats i bonificats, i ara són valorats i protegits. Passat i present, i natura i cultura, s'entrecreuen en forma de mosaics paisatgístics on coexisteixen herències i transformacions seculars guiades per criteris productius, juntament amb components naturals o noves actuacions de caràcter proteccionista. Almenys des de la fundació del Regne de València –molt possiblement des d'èpoques anteriors– l'aprofitament principal del llac va ser l'activitat pesquera que, segles després, va ser desplaçada pel monocultiu arrosser del mareny. En temps medievals i moderns, el llac dels pes-

Xarxes de pesca a l'Albufera (foto Miquel Francés).

Vista aèria de l'Albufera (foto ESTEPA).

cadors, que mantenia comunicació amb el mar a través de la bocana o gola del Rei, era salobre. D'altra banda, l'Albufera dels arrossers era i és dulciaqüícola i desconnectada del mar obert. En els dos escenaris, els habitants hi han fet ús d'una diversitat de recursos molt àmplia (pesca, caça, salines, bosc, prats, arrossar, etc.). El paisatge albuferenc guarda memòria de moltes activitats, algunes desaparegudes.

A l'Albufera, l'habitatge comú dels pescadors va ser la barraca de culata amb murs d'atovó i sostre de borró (*Ammophila arenaria*), mansega (*Claudium marisci*) i canyís, teixits sobre un entramat de canyes. A mitjan segle XIX, el nucli del Palmar el constituïen cinc cases i un centenar de barraques agrupades en dos carrers on vivien 109 pescadors registrats com a veïns de Russafa. Altres nuclis de barraques eren el Perelló, les Palmeres, el Mareny de Barraquetes, etc. L'incendi del Palmar de 1885 va fer aconsellable una renovació constructiva d'habitatges més consistents per mitjà de la introducció de la rajola. La barraca, un element etnogràfic i paisatgístic reconegut, també ha sigut idealitzada –"casal de humildes virtudes y honrados amores" en paraules de T. Llorente– fins a convertir-se en símbol d'identificació albuferenca (Thede, Baeschlin, Almela i Vives, Sanchis Guarner, etc.). Avançat el segle XIX, alguns poblats de pescadors (per exemple, El Perelló) es van diversificar en acollir les casetes o barraques de l'estiueig tradicional a la platja. A més d'això, al mareny o marjal hi ha nombroses casetes o construccions menudes aïllades amb coberta de teula àrab d'un sol aiguavés: allí es residia entre setmana en èpoques de faena arrossera.

Sovint, el caràcter pantanós de la marjal resultava intransitable per a les cavalleries. En conseqüència, el medi de transport habitual van ser les barques, que navegaven pel llac i seguien per les carreres o séquies majors fins als ports, on arrancava el ferm dels camins. Aquesta impenetrabilitat viària es va anar transformant ben entrat el segle XX amb la construcció de la carretera costanera de Pinedo a Cullera i amb la formació de camins radials que van doblegar les séquies principals. A partir de la meitat del segle XX, el canvi ja va ser radical: ara les barques són exclusivament de pescadors i de visitants del llac.

Per als il·lustrats, els mulladers eren "sitios mirados con horror" i "sepulturas civiles de la especie humana". Les operacions de bonificació, que combinaven sanitat i utilitat, van tindre un gran impacte al mareny improductiu i molest de l'Albufera. Però l'avanç de la colonització arrossera depenia de poder manejar l'oscil·lació temporal de la làmina del lluent, una qüestió abordada en la segona meitat del segle XVIII. A partir d'aleshores el procés de bonificació es va refermar i va progressar, alhora que es millorava la regulació del desguàs a través de goles artificials. Al seu torn, l'aterrament creava, a base d'una dedicació llauradora ímproba, noves parcel·les a costa del mullader. Al final del segle XIX també s'hi van implicar pescadors del Palmar impulsats per la necessitat. *Cañas y Barro* reflecteix fidelment el canvi paisatgístic produït pels aterraments o farciments de parcel·les de marjal amb barconades de terra portada dels alters (especialment de l'àrea de Silla). El transport de terra també va obligar a eixamplar el caixer de molts canals. El treball de dessecació es completava amb una sénia o un motor. D'aquesta manera es van crear, al voltant del lluent, parcel·les arrosseres per davall del nivell del llac, defeses per un dic comú o mota. Com a resultat d'aquesta llarga bonificació, el llac es va reduir d'unes 10.000 ha (el 1761) a menys de 4.000 ha (el 1927). En l'actualitat, no arriba a les 3.000 ha.

Desembocadura de la séquia del Tremolar a l'Albufera (foto Miquel Francés).

LA CONSTRUCCIÓ DE LA IMATGE PAISATGÍSTICA

Durant segles, des que Jaume I la va incorporar a la corona, l'Albufera va ser un lloc de recreació i de caça dels monarques durant les estades a València. Els cronistes regnícoles van conrear la imatge de paradís cinegètic, una idea ben atesa en les *Décadas* d'Escolano i plasmada en la magnífica vista d'Anthonie van der Wijngaerde (1563). Aquesta mateixa valoració cinegètica, subratllada per algun inventari faunístic (Orellana), es mantenia al final del segle XVIII. El mateix pintor Goya, que va residir en una barraca, va practicar la caça a l'Albufera i a la Devesa: "Si quiero conejos, tiro al monte de la Dehesa, que es muy poblado de pinos y espárragos; si quiero aves acuáticas, pido una barca y tiro al lago".

Aquest ús cinegètic es va mantindre després de la inclusió de l'Albufera al Patrimoni Nacional de 1865. A partir d'aleshores la Delegació Provincial d'Hisenda, que es va fer càrrec de la que era fins al moment la joia de la corona, arrendava els aprofitaments i, sobretot, els llocs de caça, entre la

Pesca de la Llisa en l'Albufera (foto Miquel Francés).

burgesia urbana i els terratinents de les viles pròximes. Per a informar els nous caçadors dels llocs es van publicar diverses obres de temàtica cinegètica, entre les quals destaquen la de Sarzo (1906) i un capítol de *Unexplored Spain* de Chapman i Buck (1910). Els dos textos subratllen els mateixos elements visuals que, juntament amb l'aportació d'altres col·lectius ciutadans, van conformar el nou estereotip del paisatge.

La diversificació dels valors de l'Albufera –fins al moment només cinegètica i arrossera– es va iniciar en l'última dècada del segle XIX, una data molt tardana en la cultura europea del paisatge, perquè un aiguamoll litoral estava molt allunyat dels cànons estètics "alpins" i del quadre tan atractiu de les hortes ubèrrimes o del nou hort de tarongers. En el descobriment ciutadà de l'aiguamoll –fins aleshores vist com a marginal, malsà i gairebé inaccessible– van participar institucionistes, membres destacats de la Renaixença, la personalitat irresistible de Blasco Ibáñez i el seu grup, així com pintors i fotògrafs, científics i altres col·lectius de la ciutat.

Així, els primers institucionistes de la Universitat de València (Eduardo Soler, Eduardo Boscá, entre d'altres) van incloure l'Albufera en els seus itineraris docents a la natura. Per la seua banda, Teodor Llorente, a València, va descriure l'essència visual del mullader des de la sensibilitat de la Renaixença: "Aquí domina la línea horizontal y la amplitud de perspectiva. Eso también tiene majestad y belleza". Però, sense dubte, *Cañas y Barro* de Blasco Ibáñez –"la novela de la Albufera", segons Azorín– és el millor retrat del paisatge albuferenc i del conflicte social entre arrossers i pescadors. Per a aconseguir-ho, l'autor s'havia documentat al Palmar, on va trobar pescadors vells, testimonis de l'avanç bonificador i del retrocés de la seua forma de vida. En el text, Blasco Ibáñez contraposa, enfront de les aigües estancades que emanen miasmes, l'aigua clara del lluent o la selva gairebé verge de la Devesa. També transmet descripcions detallades de la flora i de la fauna, de les arts de pesca i dels tipus de barques o de les celebracions festives del Palmar que van popularitzar, entre els lectors urbans, la natura i les formes de vida de l'Albufera.

De la mateixa manera, al final del segle XIX els pintors (Salvador Abril, Joaquín Sorolla, etc.) es van fixar en l'Albufera. Però va ser la primera generació de paisatgistes del segle XX –Antonio Fillol, Constantino Gómez o José Benlliure– els qui van captar plenament l'essència del paisatge albuferenc (el joc de la llum vaporosa sobre l'aigua del llac), paisatges de gran ressonància social (ports, etc.), escenes rurals, etc. Aquesta generació va descobrir i va construir el paisatge de la mà de Blasco Ibáñez. Igualment, la fotografia va captar aquest singular entorn urbà i en va fixar l'atenció en ports i embarcadors, barques de vela llatina

Vela llatina a l'Albufera de València (foto Miquel Francés).

Vista aèria de la Devesa del Saler i l'Albufera (foto ESTEPA)

pels canals, el cicle anual de l'arrossar o les jornades de caça. D'altra banda, també la fotografia pictoralista va ser sensible al paisatge, a les escenes de pesca, a l'orientalisme de l'arrossar, etc.

A l'empara d'aquest descobriment artístic, es va desenvolupar un corrent d'opinió favorable a la conversió de la Devesa en parc públic. Aquesta reivindicació la va formular de primer Blasco Ibáñez i, després, els regidors blasquistes (1905). Aviat es va sol·licitar un camí per a l'arribada dels ciutadans a la Devesa (1907), però la carretera d'accés es va retardar fins a l'època de la dictadura de Primo de Rivera.

El 1911, l'Albufera va revertir a l'Ajuntament de València. En aquell moment es va sol·licitar la cessió del llac a la Universitat de València amb finalitats científiques. Per la seua banda, Celso Arévalo, catedràtic de l'Institut General i Tècnic de València, va iniciar un programa pioner d'estudis de limnologia a l'Albufera, al qual es van incorporar un ictiòleg suís i un malacòleg alemany. El continuador del grup va ser Luis Pardo García, el qual, a més, va publicar nombrosos articles divulgar la hidrobiologia bàsica i aplicada del llac i va reunir materials per formar un Museu de l'Albufera. Fruit d'aquesta llarga dedicació és la seua monografia esplèndida de *La Albufera de Valencia. Estudio limnográfico, biológico, económico y antropológico* (1942).

Capvespre a l'Albufera (foto Miquel Francés).

L'ALBUFERA, UN PARC NATURAL I METROPOLITÀ

En les últimes dècades, l'Albufera ha deixat de ser l'entorn rural gairebé incomunicat i s'ha convertit en un aiguamoll integrat en l'àrea metropolitana de València. Joan Fuster (*L'Albufera de València*, 1970) assenyalava amb lucidesa el canvi profund que experimentava la forma de vida dels arrossers i dels pescadors per a adaptar-se a la influència urbana i turística creixent, però també el mateix llac i la Devesa. En efecte, aleshores a la frontera nord i oest es registrava un creixement urbanístic dels assentaments tradicionals i la instal·lació de polígons industrials, s'estenien noves infraestructures de transport o se li acostava el nou llit del Túria, mentre es mecanitzava part del cicle agrari o les casetes velles de l'estiu del Perelló es transformaven en apartaments. En aquest context, per mitjà de les séquies, el llac va registrar un increment del nivell de contaminació per abocaments urbans i industrials i pesticides d'alta toxicitat que va degradar la qualitat de l'aigua del llac, va alterar les cadenes tròfiques i va alterar les pràctiques rurals tradicionals. Els abocaments d'aigües residuals sense depurar no van deixar d'augmentar fins a la posada en marxa del Pla Director de Sanejament (depuradores, col·lectors, etc.) que ha reduït la contaminació, encara que no s'ha recuperat la qualitat dels anys seixanta.

Els plans urbanístics i turístics dels anys del desenvolupisme van ser crítics per a la pervivència de l'entorn. El 1962 es va constituir una empresa per a privatitzar i parcel·lar 800 ha de la Devesa i l'Ajuntament de València va cedir els terrenys per al parador Lluís Vives, mentre es pensava en grans hotels, un palau de congressos, un club de camp i platges interiors a la Devesa dirigides al turisme. A l'inici dels anys setanta del segle xx, la consigna cívica –"El Saler per al poble"– va mobilitzar l'opinió pública per a frenar la destrucció del paratge, un estat d'opinió a què va ser molt sensible la democràcia restaurada. El 1980, l'Ajuntament va donar un gir copernicà per mitjà de l'Oficina Tècnica de la Devesa-Saler (amb iniciatives notables com la recuperació del Racó de l'Olla, la regeneració de la duna litoral, etc.). El 1984, l'Ajuntament de València va sol·licitar que la Devesa-Albufera es declarara Parc Natural, una figura aprovada el 1986 per a protegir i gestionar les seues característiques ambientals especials, assegurar la seua funció social com a espai natural i preservar els seus valors culturals i paisatgístics dins d'una àrea metropolitana, així com el manteniment de les activitats econòmiques tradicionals. El Parc Natural va incloure el mareny que envolta l'Albufera i va establir més protecció sobre la marjal més pròxima. El 2004 es va aprovar el Pla Rector d'Ús i Gestió que també protegeix els usos tradicionals pel seu interés ecològic, social, econòmic i cultural. Només es permet la caça en els vedats. També s'estableixen mesures i actuacions sobre la flora i la fauna, els recursos hídrics, la recuperació d'ambients degradats (dunes, mallades, etc.), la restauració d'ullals, la recuperació de flora i fauna, etc. En poques paraules, l'Albufera ha sigut, en els últims temps, un gran gabinet de restauració ambiental amb resultats valuosos.

Vista aèria de l'Albufera (foto ESTEPA).

L'Albufera (foto Miquel Francés).

BIBLIOGRAFIA

BOIRA, H. (1987): *La vegetación de la Albufera de Valencia y sus bioindicadores*, València, Fundación Universitaria San Pablo.

CARRETERO, J. L. i BOIRA, H. (1989): *Flora y vegetación de la Albufera de Valencia. Bases para su recuperación*, València, Alfons el Magnànim.

CARRUANA, C. (1954): *La Albufera de Valencia. Estudio histórico y jurídico*, València, Vives Mora, 239 p.

COSTA, M. et alii (1984): *La vegetación de la Devesa de la Albufera*, València, Ajuntament de València.

DOCAVO, I. (1979): *La Albufera de Valencia. Sus peces y sus aves*, València, Alfons el Magnànim, 240 p.

FUSTER, J. (1970): *L'Albufera de València*, Barcelona, Edicions de la Rosa Vera.

MONTBLANC, F. (1960): *Historia de la Albufera de Valencia*, València, Ajuntament de València, 485 p.

PARDO, L. (1942): *La Albufera de Valencia. Estudio limnográfico, biológico, económico y antropológico*, Madrid, Instituto Forestal de Investigaciones y Experiencias, 268 p.

ROSSELLÓ, V.M. (1990): "L'Albufera de València", *Les vistes valencianes d' Antonie van den Wijngaerde* (1563), València, Generalitat Valenciana, 341-359.

ROSSELLÓ, V. M. (1995): *L'Albufera de València,* Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 190 p.

SANCHIS, C. (2001): *Regadiu i canvi ambiental a l'Albufera de València*, València, Publicacions de la Universitat de València, 332 p.

SANCHIS, C. (2007): "La construcció d'una icona paisagística. L'Albufera de València (1899 - 1939)", *Saitabi,* 57, 241-260.

SANMARTÍN, R. (1982): *La Albufera y sus hombres. Un estudio de antropología social en Valencia,* Madrid, Akal, 296 p.

THEDE, M. (1933): *L'Albufera de València. Una descripció etnogràfica* (2009), València, Publicacions de la Universitat de València, 307 p.

L'Albufera de València

Ullal de Baldoví

Tancat de la Cuadra

Paisatges dels aiguamolls

La Marjal de Pego-Oliva

Entre la restinga i els tarongers, la marjal

"Prop de la costa
(terra d'ullals)
alta la brosta
puja l'alfals.
Creix la morera
i el ginjoler;
la bresquillera
i el magraner.
L'aigua dormida
verda de llim,
rep la fugida
de l'escorrim.
Galta molsuda
la dels codonys,
groga i batuda,
plena de bonys,
veu la derrota
del samaruc
quan la granota
li furta el cuc.
I al verd paisatge
ple d'humitat,
baix un celatge
dramatitzat,
una esperança
d'anguila i peix
balla la dansa
que crema el greix [...]"

Bernat Artola Tomàs (1983)
Obres completes. Volum primer

"Com a vall, la de Pego és més ampla i pacífica que qualsevol altra d'aquestes contrades. I més feraç també. La forma el riu Bullent, i a penes alterada arriba fins a la vora mateixa de la mar, cenyida l'esquena per un amfiteatre de muntanyes serrades i verdejants. Pego, amb 9.000 habitants, cultiva secans de garrofer i olivera, i regadius d'horta, de taronger i fins i tot d'arròs..."

Joan Fuster (1971)
"Viatge pel País Valencià"

Jorge Hermosilla Pla
Emilio Iranzo García
Departament de Geografia
Universitat de València

La marjal de Pego-Oliva, localitzada en una ansa entre les serres de Mostalla i de Segària, constitueix l'aiguamoll costaner més meridional del golf de València. Es tracta d'un espai mixt, construït a partir de processos geomorfològics i d'una acció antròpica no exempta de conflictes. La riquesa ecològica i el sistema hidrològic excepcional de la marjal han propiciat una sensibilitat ambiental més gran i la declaració de 1.290 ha com a espai protegit, tant a escala autonòmica com europea.

LA FORMACIÓ D'UN SISTEMA DE RESTINGA-ALBUFERA

Al litoral valencià, la formació d'aiguamolls i de marjals a partir de l'aïllament progressiu de l'espai d'una antiga albufera, per un cordó dunar o restinga, és un procés freqüent. Trobem l'origen de la marjal de Pego-Oliva en una àrea subsident, una plataforma suau i importants al·luvions continentals aportats pels escolaments. Estructuralment, la zona es troba lligada a la perifèria dels relleus bètics. Coincideix amb un sinclinal o depressió àmplia, que es desenvolupa sobre materials miocens, el qual està travessat per diverses fractures, que han motivat un escalonament en graderia cap al mar.

El mecanisme natural de tot sistema albufera-restinga és la desaparició a mig termini de la làmina d'aigua o llacuna, per les aportacions sedimentàries al·luvials i col·luvials; tanmateix, alguns d'aquests espais han aconseguit un equilibri hidrodinàmic, que permet la perdurabilitat de les làmines d'aigua associada a períodes de precipitacions abundants. És el cas de la marjal de Pego-Oliva, on una sèrie de factors n'han afavorit la funcionalitat i la pervivència: l'afonament de l'àrea, una reducció de les aportacions sedimentàries i una aportació important d'aigües subterrànies.

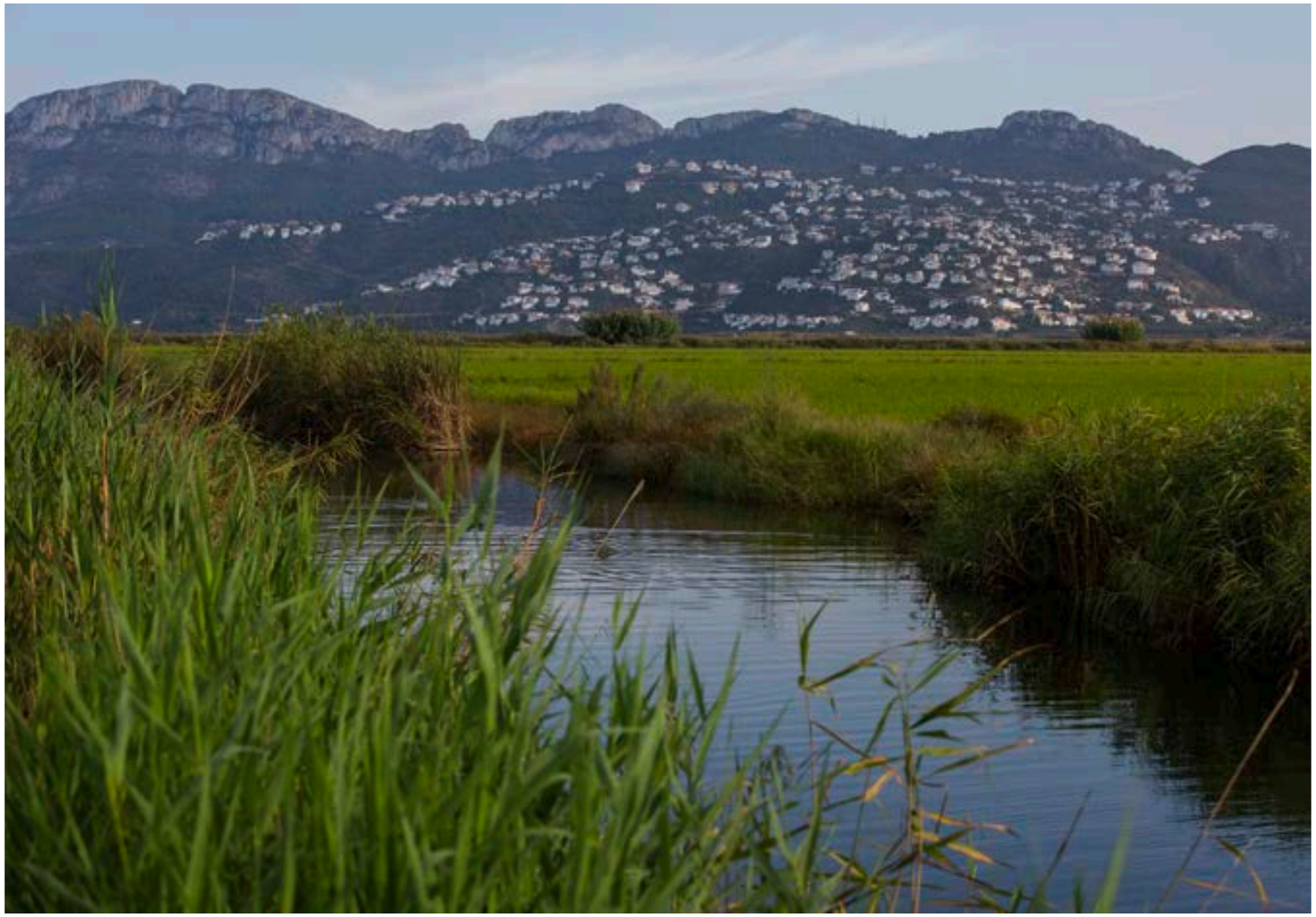

La marjal de Pego-Oliva (foto Miguel Lorenzo).

La marjal de Pego-Oliva arranca amb l'aïllament gairebé total d'una albufera del mar, a partir de l'edificació d'una restinga o barrera formada per materials arenosos, cantells i graves mobilitzats per la dinàmica litoral. El marge muntanyós que emmarca la marjal, per mitjà d'escolaments com les dels rius del Bullent i dels Racons, aporta els sediments que progressivament han impermeabilitzat i han reblit l'espai lacunar. Les desembocadures d'aquests rius actuen a manera de goles o desguassos i connecten l'àrea inundada per les aportacions de nombroses fonts, ullals i escolaments, amb el mar. Aquesta connexió escassa entre l'àrea inundada i el mar dificulta el drenatge de la marjal, així com el dragatge natural dels sediments.

Conreu de l'arròs a la marjal de Pego-Oliva (foto Miguel Lorenzo).

Canals d'irrigació a la marjal de Pego-Oliva (foto Miguel Lorenzo).

ELS DIVERSOS ECOSISTEMES DE L'AIGUAMOLL

A pesar que quan parlem de la marjal de Pego-Oliva solem cenyir-nos a l'àrea inundada i a l'arrossar immediat, el conjunt geoecològic que conforma aquest sistema restinga-albufera presenta diversos ambients o ecosistemes. Aquests comprenen tant ambients marins com continentals i tenen en compte espais de transició molt singulars. Des de l'interior cap a la costa, el primer ambient que ens fa entendre la marjal és el marge muntanyós que emmarca l'espai de l'aiguamoll. El tipus de rocam i les precipitacions abundants que es registren a l'àrea afavoreixen els processos càrstics, la recàrrega dels aqüífers i l'organització de la xarxa de drenatge, uns elements fonamentals per a l'aportació sedimentària i l'aflorament d'aigua als ullals de la marjal. La coberta vegetal de les serres que envolten la marjal és esclarissada, composta per una timoneda mínima que deixa al descobert el sòl escàs i la roca mare.

Quan descendim cap al pla, un segon ambient és el constituït pels ventalls i cons al·luvials; estem davant de depòsits sedimentaris edificats pels rius de Gallinera, Girona i del Bullent i pels barrancs de Benituba, Benigànim i Tarcó, que s'instal·len a la base de les serres i sobre els quals s'ubica un parcel·lari agrícola intens dedicat als cítrics i el nucli urbà de Pego. L'ambient següent és el format pel pla d'inundació sobre el qual s'instal·la la marjal. Es mostra com un espai de caràcter palustre pels afloraments d'aigües subterrànies d'un nivell freàtic pròxim a la superfície. El nivell de la làmina d'aigua està condicionat per les variacions pluviomètriques estacionals, que influeixen en els nivells freàtics dels aqüífers. La marjal presenta una riquesa i una diversitat ecològica grans, la qual cosa la converteix en un refugi per a l'avifauna. Les comunitats vegetals varien en funció de l'estacionalitat de la làmina d'aigua, de la seua profunditat i de la qualitat de les aigües. Les més característiques són les comunitats de vegetació aquàtica flotant (*Lemnetea minoris*), les comunitats de vegetació submergida com *Potamogeton pectinatus, Ranunculus baudotii* o *Utricularia vulgaris* i les comunitats de vegetació helofítica com *Phramites australis, Thypha angustifolia, Scyrpus lacustris, Cladium mariscus, Apium nodiflorum* i *Sparganium erectum*.

L'últim dels ambients que caracteritza la marjal de Pego-Oliva és la restinga litoral, que és una formació sedimentària composta per arenes, graves, llims i argiles, que separa l'antiga albufera (ara marjal semiinundada) del mar. Conforma una àmplia barrera de 9 km de llarg i 15 km d'ample, en la qual es diferencien tres subambients: la plana de restinga, el cordó dunar i la platja.

Canal d'irrigació a la marjal de Pego-Oliva (foto Miguel Lorenzo).

La marjal de Pego-Oliva (foto Miguel Lorenzo).

La varietat d'ambients ha propiciat l'aparició de diversos hàbitats. L'espècie aquàtica valenciana per excel·lència, el samaruc (*Valencia hispanica*), té ací una de les millors poblacions naturals. Així mateix, hi nidifica una avifauna rica, amb espècies diverses entre les quals destaquen l'*Ardea purpurea*, *Marmaronetta angustirostris*, *Porphyrio porphyrio*, *Himantopus himantopus*, *Ixobrychus minutus* i *Fulica atra*.

Els valors ecològics d'aquest aiguamoll han motivat que s'incloguera en el Conveni Internacional Ramsar; és zona d'especial protecció per a les aus (ZEPA) des del 1994, i el govern valencià el va declarar Parc Natural.

LA MARJAL DE PEGO-OLIVA: ESPAI D'ÚS, ESPAI DE CONFLICTE

No podem comprendre completament el paisatge de la marjal de Pego-Oliva sense considerar-ne la intervenció humana. Encara que les àrees pantanoses han sigut considerades per l'home com a entorns hostils, hi ha elements que permeten corroborar la presència antròpica des de l'antiguitat. En època andalusina, els musulmans van introduir el cultiu de l'arròs a la marjal. Tanmateix, no va ser fins al segle XVIII quan es va experimentar un procés de transformació important, a càrrec de l'activitat agrícola. Les accions poden resumir-se en el control dels nivells de l'aigua i en la dessecació progressiva de l'aiguamoll. Per al cultiu de l'arròs es va dissenyar un sistema de reg amb la xarxa ortogonal de séquies i canals tan característica. Altres usos de la marjal han sigut: zona de past per al bestiar, la pesca al riu del Bullent i als ullals, i l'artesania a base de les canyes de l'aiguamoll.

El cultiu de l'arròs va suposar la creació d'un paisatge nou, un paisatge cultural que s'ha mantingut al llarg del segle XX. Però la pèrdua de rendibilitat de l'arròs ha induït els agricultors a conrear hortalisses i fruiters, la qual cosa ha suposat un conflicte per l'intent de dessecació de l'aiguamoll. En les últimes dècades, i a pesar d'haver sigut declarat Parc Natural el 1994, la marjal de Pego-Oliva ha experimentat transformacions funestes lligades a la dessecació i a la posada en cultiu de les terres, cosa que ha afectat el 70% de les zones humides i ha alterat el cicle de nidificació de les aus migratòries. Uns altres riscos que amenacen el paisatge de la marjal són els lligats a la contaminació de l'aigua i als processos d'urbanització de la restinga.

Vista aèria de la marjal de Pego-Oliva (foto ESTEPA).

BIBLIOGRAFIA

ALMERICH, J. M., CRUZ, J. i TORTOSA, P. (2003): *Espais Naturals del Litoral Valencià*, Alzira, Bromera.

BALLESTER, A. et alii (2003): *Parques Naturales de la Comunitat Valenciana*, Barcelona, Lunwerg Editores.

VIÑALS, M. J. (1991): *Evolución geomorfológica de la marjal de Oliva-Pego (Valencia)*, València, Universitat de València, Facultat de Geografia i Història.

VIÑALS, M. J. (1996): *El marjal de Oliva-Pego (Valencia): geomorfología y evolución de un humedal costero mediterráneo*, València, Conselleria d'Agricultura i Medi Ambient, Vivessen.

La marjal de Pego-Oliva (foto Miguel Lorenzo).

La Marjal de Pego-Oliva

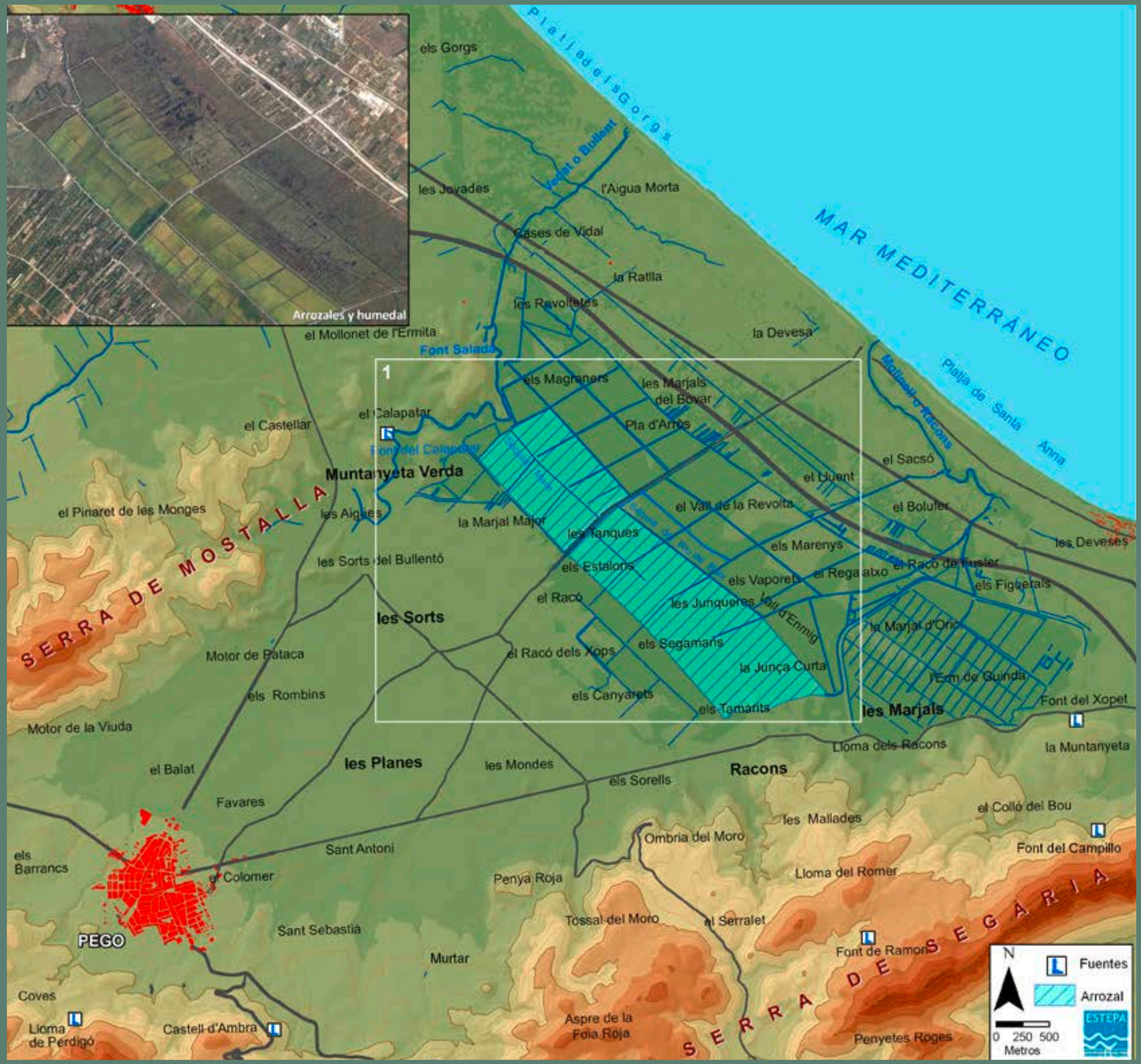

Paisatges dels aiguamolls

El Fondó d'Elx

L'antiga albufera d'Elx

"Cruza el part de N á SE el r. Vinalopó, que pasa por Elche en donde se ve un hermoso y solido puente y desemboca en el lago titulado l'Albufera, que se comunica con el mar."

P. Madoz (1845)
Diccionario Geográfico-estadístico-histórico de Alicante, Castellón y Valencia

"El término de Elche tiene quatro leguas de oriente a poniente, y algo más de norte a sur,... Casi todo es fructífero excepto la laguna y sus inmediaciones que caen al sueste."

A. J. Cavanilles (1795)
Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y Frutos del Reyno de Valencia.

"...salvem la desembocadura del Segura. D'ací a Santa Pola, la carretera s'enganxa a l'arc de la costa, que és baixa i arenosa, amb paratges embassats i bruts. La perspectiva oberta de l'Horta oriolana, amb què hem començat el trajecte, és interrompuda després pels tossals del Molar. Elx queda darrera d'aquests monticles. Una llera eixuta es lliura a una Albufera gairebé eixuta; és el Vinalopó i és la mig aterrada Albufera d'Elx. Enfront de nosaltres, pelada, sorgeix una dèbil serra que acaba en la mar: la de Santa Pola."

Joan Fuster (1971)
"Viatge pel País Valencià"

Elena Grau Almero
Departament de Prehistòria i Arqueologia
Universitat de València

El Fondó d'Elx, declarat Parc Natural el 1988 (coordenades 38°10'55"N 0°45'9"O), es localitza a 10 km de la costa, entre els termes municipals d'Elx i Crevillent, a la zona que corresponia a l'antiga albufera d'Elx, que va desaparéixer en el segle XVIII, a causa de la dessecació a què la van sotmetre per obtindre noves terres de cultiu.

S'assenta en una àrea un poc més deprimida que la plana que l'envolta i està ocupada per restes endorreiques d'una llacuna salobre sense relació actual amb el mar, en la qual desemboquen tots els barrancs, fins i tot el Vinalopó, sense trobar eixida al mar. Fins a èpoques recents, els rius Vinalopó i Segura desembocaven al Mediterrani, en una zona d'estuari comú, en la qual destacava l'illa de l'actual muntanya del Molar. Les fortes crescudes dels rius Segura i Vinalopó i la rambla de Abanilla van reblir l'estuari i el van convertir en terra ferma.

Al Fondó d'Elx s'inclouen diversos entorns, que corresponen a embassaments, tolles i zones circumdants. Els embassaments es van construir per a obtindre aigua dolça per als cultius i encara que tenen l'aigua poc salina presenten un grau d'eutrofització alt. Al contrari de l'aigua dels embassaments, l'aigua de les tolles és més salina i té un grau menor d'eutrofització, encara que són menys profundes.

Al Fondó d'Elx és possible diferenciar dos tipus d'ambients i de vegetació en funció de la profunditat i de la salinitat de les aigües.

El paisatge del Fondó està dominat pel canyís (Phragmites australis), mentre que les jonqueres (Juncus spp.) estan representades de manera molt fragmentària. Les ensopegueres (Limonium spp.) ocupen zones més seques i halòfiles, juntament amb les salicòrnies i les soses.

Tot i que la vegetació és important, allò que té un interés biològic més gran al Fondó d'Elx és la fauna, especialment les aus, ja que aquesta és una zona important de nidificació i cria d'aquests animals. És per això que aquesta àrea es troba dins del Conveni de Ramsar i es contempla com a zona d'especial protecció per a les aus. Entre les múltiples es-

Vista aèria del Fondó d'Elx (foto ESTEPA).

El Fondó d'Elx (Foto Miguel Lorenzo).

pècies que hi ha destaquen la rosseta i l'ànec capblanc amb dues de les principals poblacions mundials. També acull poblacions d'agrons, flamencs i ànecs. A més a més, s'hi troben uns altres representants del món animal, com els rèptils (la sargantana cua-roja), els crustacis endèmics (la gambeta d'aigua dolça) i peixos com l'anguila, la llissa i,

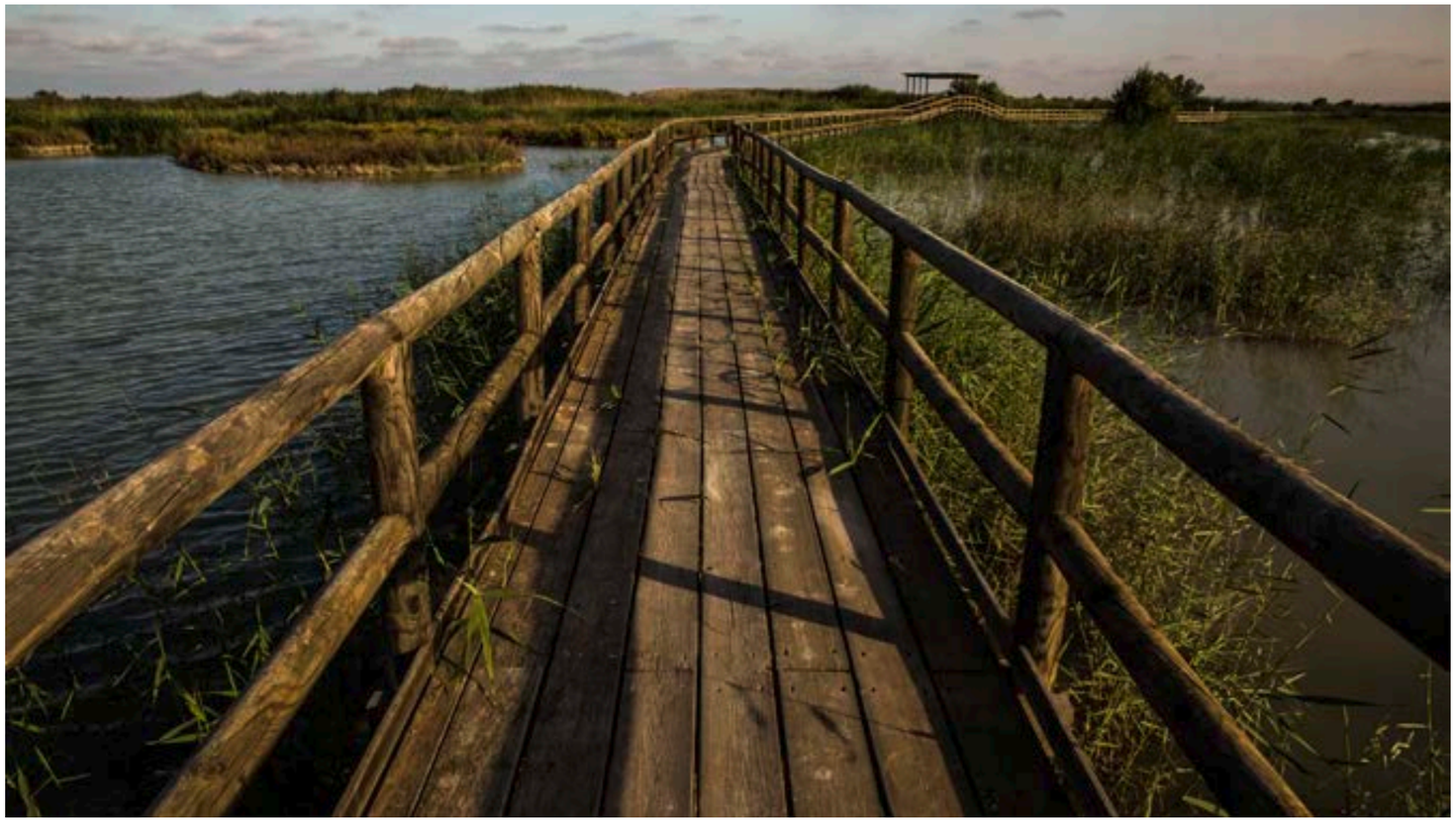

Passarel·la per a la visita del Parc Natural (foto Miguel Lorenzo).

sobretot, dos peixos endèmics: el samaruc (Valencia hispanica) i el fartet (Aphanius iberus).

En l'actualitat, aquesta gran zona humida està constituïda per dos embassaments reguladors d'aigua per a reg al voltant dels quals es disposa una sèrie de tolles i saladars. Tot aquest espai està envoltat per un paisatge de cultius i palmerars que conformen un paisatge excepcional. L'aptitud dels sòls de l'àrea per a la pràctica agrícola és molt baixa, ja que són pràcticament improductius a causa de la seua escassa grossària, l'alt grau de salinitat i el drenatge difícil. Hi ha zones posades en cultiu d'una extensió molt reduïda, principalment dedicades a la palmera datilera, a plantes farratgeres i un poc de cotó.

BIBLIOGRAFIA

ESCARRE, E. MARTÍN, J. i SEVA, E. (eds.), 1989: *Estudios sobre el medio y la biocenosis de los arenales costeros de la provincia de Alicante*, Alacant, Instituto de Estudios Juan Gil-Albert, Diputació provincial d'Alacant.

SÁNCHEZ, J.M. (2002): Elche. Parque natural de El Hondo: un humedal recuperado. *Natura*, 230, 32-35.

SANJAUME, E. i GOZALVEZ, V. (1978): L'Albufera d'Elx y su litoral. *Cuadernos de Geografía*, 23, 83-105.

El Parc Natural del Fondó d'Elx (foto Miguel Lorenzo).

Fauna al Fondó d'Elx (foto Miguel Lorenzo).

El Fondó d'Elx

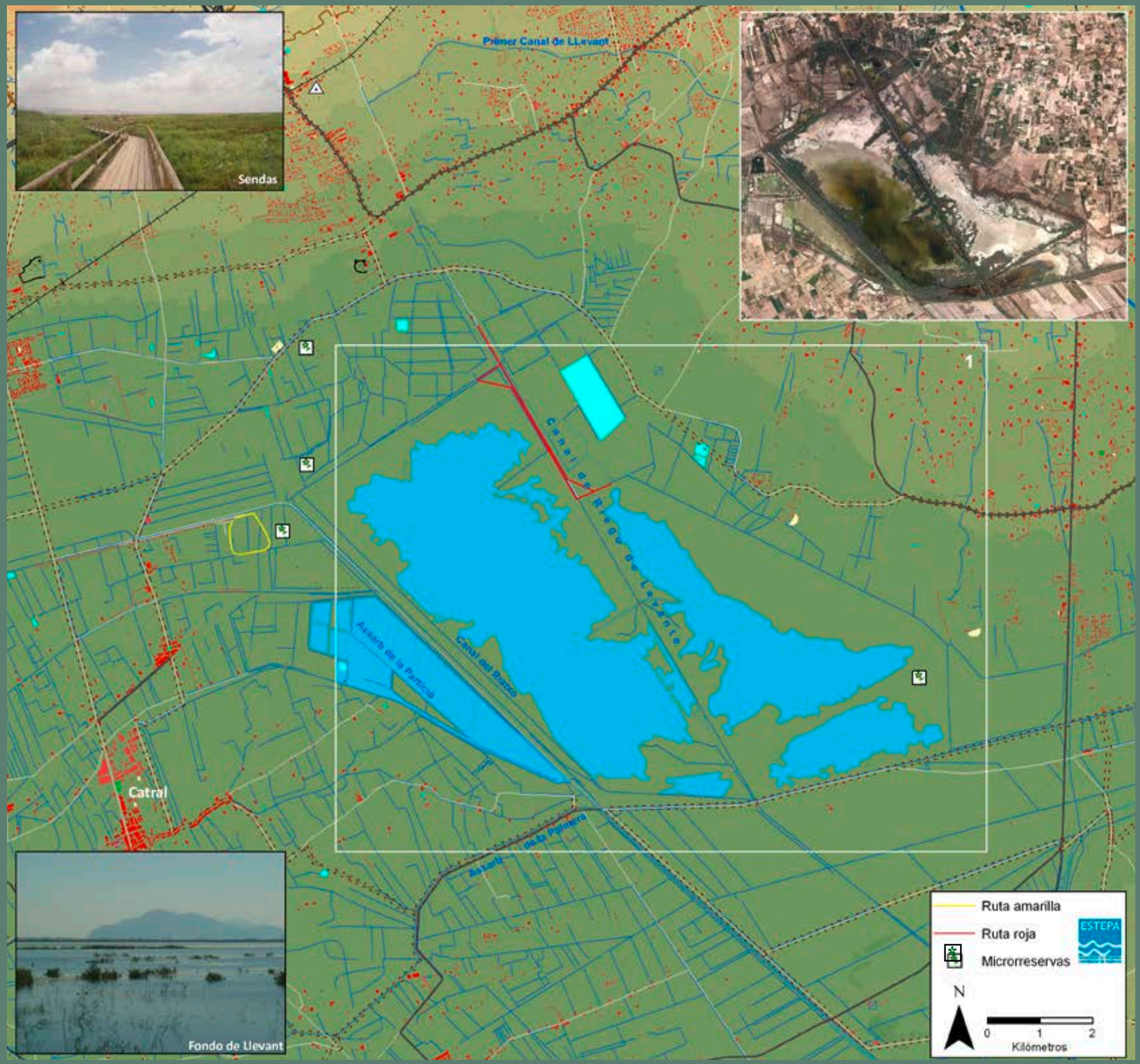

Paisatges dels aiguamolls

El Prat de Cabanes-Torreblanca

Un paisatge amfibi entre torres de guaita

"...Comenzaron las tenaces gestiones que el Ayuntamiento de Cabanes promovió para sanear y reivindicar para la villa la propiedad de esas 528'465 Has. - llamadas el Prat de Cabanes- que, tras multiples vicisitudes, que seria prolijo enumerar ahora, y ya completamente saneado, lo consiguió definitivamente en 1971, estando ahora en vías de realización un gran proyecto urbanístico para convertirlo en zona turística de interés internacional, a lo que es acreedora por su privilegiada situación geográfica, por su agradable clima y por su excelente playa de 10 Km de extensión".

G. Andreu (1975)
"Los antiguos términos de Miravet, Albalat y Cabanes",
Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura, 3, 223

"La extracción de turba supone una transformación del entorno un tanto paradójica. Por un lado produce pérdida de vegetación original y de importantes zonas de interés faunístico, florístico y paisajístico; por otro lado, esta modificación del ecosistema produce también un rejuvenecimiento del medio y un aumento de la superficie permanentemente inundada, favoreciendo el establecimiento de una fauna no menos importante. En el caso del Prat de Torreblanca-Cabanes, las balsas abandonadas son el único lugar de cría de varias especies de aves, como el pato colorado o el somomurjo lavanco"

M. A. Gómez-Serrano et al (2000)
Guía de la naturaleza de la costa de Castellón, 125

"A las once de la mañana nos refrescamos en una venta que pertenece a los frailes del convento de San Antonio de Valencia, y cuyas norias demuestran que se puede obtener con bastante facilidad agua, que en esta zona nunca deja de producir los cultivos más ricos...

Las ovejas trashumantes de Aragón encuentran aquí pastos de invierno, por los que han de pagar a la parroquia de Cabanes mil ochocientos pesos al año, doscientas setenta libras, además de un suplemento por el daño que pudieran hacer al trigo.

Muchos pueblos han visto cómo las depredaciones de los moros los arruinaban completamente y obligaban a sus habitantes a buscar refugio en Cabanes y en otros lugares más facilmente defendibles"

J. Townsend (1786)
Viaje por España

"L'intens sanejament, almenys de tres segles ençà, ha mudat aquelles llacunes i dessecat considerables espais, malgrat la forta aportació aqüífera de l'Ullal de Boca d'Infern. Encara podem veure arran de la via fèrria, a 2 km de l'actual límit del pantà, uns residus de *marjals fangueres* i sénies per al seu drenatge. El procediment de bonificació es basava en l'excavació d'assarbs perpendiculars a la costa; la terra negrosa extreta s'acumulava als espais intermedis, creuats també de séquies menors, normals als assarbs. Quedaven així "*sorts d'un quart o mitja hora de llargues, des de la mar a la carretera*", a les quals el trast més baix - ***prat*** - fou convertit en arrossar; l'intermedi - ***marjals fangueres*** - fou destinat a cultius hortícoles sense fretura de reg, i el superior - ***solada*** - al conreu de cereals o arborícola".

V. M. Rosselló (1969)
El litoral valencià, I, 64-65.

Joan F. Mateu Bellés
Departament de Geografia
Universitat de València

El Prat de Cabanes-Torreblanca, una albufera en avançat procés de rebliment, és un aiguamoll costaner allargat de fisonomia molt canviant al llarg de l'any. El paratge és un refugi biogenètic destacat i un lloc objecte de bonificació i aprofitaments extensius (ramaderia, agricultura, caça i pesca, extracció de torba, etc.), sense perdre per això el caràcter amfibi. El 1988 el Prat va ser declarat paratge natural (812 ha), i va ser reclassificat el 1994 com a Parc Natural, una decisió que reconeix aquest "gran legado botánico, faunístico y geomorfológico" (M. A. Gómez-Serrano et alii, 2001, 114), que compon un paisatge caracteritzat del litoral mediterrani. A la perifèria del Parc hi ha una pressió urbanística creixent.

UN REFUGI BIOGENÈTIC

Aquesta antiga albufera –emmarcada per uns quants edificis al·luvials i tancada al mar per una restinga regressiva de cantells i graves (d'uns 8 km de longitud) sobre afloraments d'eolianites– és un medi de transició allargat amb una variabilitat ambiental elevada. El mareny registra extenses làmines d'aigües permanents o estacionals, mantingudes per un freàtic molt succint i per les descàrregues d'ullals i de surgències d'aigua dolça. En paraules de Cavanilles (1795-97, I, 47): "los frequentes estanques... principalmente los llamados boca de infierno y de Albalat..., como tambien la multitud de aguas, muchas veces sin movimiento, alteran la bondad del agua, y soplando regularmente del mar se acumula la masa de vapores mefíticos, que producen tercianas y otras enfermedades". Sense dubte, l'abast espaciotemporal de l'entollada i de la salinitat estableix diferències substancials d'hàbitats al Prat.

Vista aèria dels aiguamolls (foto ESTEPA).

A la restinga de graves es poden trobar espècies com la rosella marina (*Glacium flavum*), el rave de mar (*Cakile maritima*), etc. On hi ha acumulacions d'arena hi ha vegetació dunar poc alterada (*Euphorbia paralias*, *Medicago maritima*, *Eryngium maritimum*, etc.). D'una importància excepcional és la presència del càdec marí (*Juniperus oxycedrus ssp. macrocarpa*). D'altra banda, les comunitats de saladar ocupen els sòls més rics en sals solubles i estacionalment entollats, entre els quals destaquen la jonquera (*Juncus*, *Scirpus*) per la seua extensió, les àrees de canyisser (*Phragmites*) i bogues (*Typha*), i altres espècies com la sosa sabonera (*Arthrocnemum*), la cirialera (*Salicornia ramosissima*), etc. Als llocs permanentment inundats són abundants els herbassars amb diverses espècies subaquàtiques (*Chara*, *Potamogeton*, etc.). Aquesta diversitat de la marjal ja va ser assenyalada per Cavanilles (1795-97, I, 47): "la ninfea, varios potomogetos, el mil en rama de

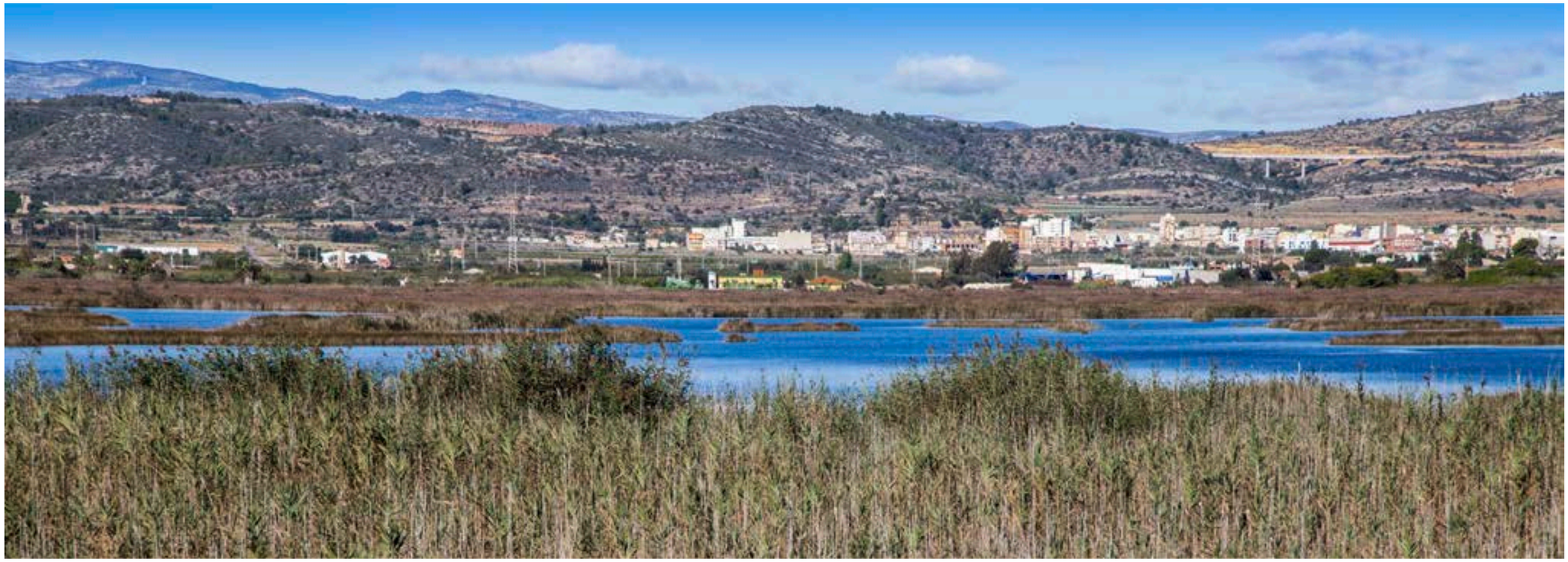

Marjal del Prat de Cabanes-Torreblanca. Al fons, Torreblanca (foto Pep Pelechà).

arroyos ó bien miriofilo, el llaten aquático y otras plantas nadan en los azarbes: la hermosa ipoméa asaeteada, varias campanillas, gencianas y senecios adornan la parte inculta del ribazo".

El Prat també és hàbitat d'aus hivernants i estivals. En el primer grup, destaquen el cap-roig, l'ànec cullerot, el sarcet comú, el corriol gros, la fredeluga, etc. Entre els nidificants més freqüents destaquen el cabusset, l'ànec collverd, el sivert, l'arpella vulgar, l'esparver cendrós, etc. Altres aus busquen l'àrea del Prat amb més regularitat com a repòs o aliment. També manté poblacions d'espècies poc repartides d'amfibis i rèptils, com la tortuga d'estany, etc. Al mateix temps constitueix un dels últims reductes del samaruc (*Valencia hispanica*) i del fartet (*Aphanius iberus*) (M. A. Gómez-Serrano et alii 2001, 121-127).

LA BONIFICACIÓ

Durant els temps medievals i moderns, els marges del Prat van ser pastiu d'hivern de bestiars transhumants que es desplaçaven fins allà per carrerades o carrerasses. Una herència d'aquests aprofitaments són els camins i corrals subsistents al contorn del Prat. El Prat també va ser un lloc de caça; es parla de pesca a la llacuna, una activitat que exigiria una bocana o gola de comunicació amb el mar (una qüestió que, de moment, està insuficientment documentada). També va haver-hi iniciatives de bonificació. En tot cas, els voltants del Prat eren un desert gairebé abandonat davant del perill de les invasions barbaresques. Castells i torres de guaita documenten aquest prolongat buit demogràfic de tota la plana costanera immediata al Prat en època moderna.

Quan van remetre els "peligros del mar", la bonificació del Prat va avançar, des de la perifèria menys entollada cap a les àrees més baixes. Va ser una transformació que va exigir molts braços coordinats. Al sector perifèric –immediat al camí de l'Atall– es van obrir nombroses sénies; el procés de bonificació avançava amb l'obertura d'assarbs perpendiculars al mar: les terres tretes de l'excavació –de color fosc, gairebé negre– s'escampaven als camps que quedaven en alt. Cavanilles va presenciar el resultat: "parecen a la verdad un conjunto de deliciosos jardines, pero deben verse de paso, y no escogerse de habitación". En diverses ocasions, en els segles XIX i XX, es va plantejar culminar la bonificació sencera

Vegetació al Prat de Cabanes-Torreblanca (foto Pep Pelechà).

Platja de Torreblanca (foto Pep Pelechà).

Aiguamoll del Prat de Cabanes-Torreblanca (foto Pep Pelechà).

Vegetació al Prat de Cabanes-Torreblanca (foto Pep Pelechà).

del sector més fondo i pantanós del Prat. Madoz entenia que aquesta operació costosa eliminaria la insalubritat del paratge i atrauria habitants que convertirien aquell desert en el camp més agradable i poblat. El 1850 s'inicia un expedient que no va prosperar; hi ha després una concessió a Luciano Bautista Muñoz el 1863 que es transfereix a l'anglés Mackinley el 1878. S'avança en la construcció del canal de circumval·lació i es fan collites d'arròs i dacsa. Un record d'aquesta empresa eren les comportes de la gola sud que encara existien fa uns anys, prop del desaparegut quarter de carrabiners.

En el segle xx s'escometen nous projectes. Després de la Guerra Civil els ajuntaments de Torreblanca i de Cabanes s'impliquen en la bonificació, encara que els resultats no en són definitius. En els anys 60 s'assagen altres usos (un complex turístic, la transformació en salines o l'aprofitament agrari). En diverses ocasions s'ha explotat la torba infrajacent com a combustible i després amb finalitat agrícola o per a jardineria. Durant els anys 80 es va proposar el Prat de Cabanes per a la localització d'un parc d'oci important. En l'actualitat el Prat sent la pressió d'activitats agrícoles i ramaderes, de l'explotació de la torba, de l'activitat turística creixent i dels plans urbanitzadors.

ELS VALORS PAISATGÍSTICS

El Prat continua conservant el caràcter de paisatge amfibi i preserva nombrosos valors naturals i patrimonials. És un refugi biogenètic autèntic que, a més, manté la memòria d'usos i aprofitaments col·lectius. Alhora és un paisatge representatiu d'altres llargs trams –avui molt transformats– del litoral valencià.

BIBLIOGRAFIA

COSTA, M., et alii (1986): *Ecosistemas vegetales del litoral mediterráneo español*, Madrid, MOPU, 270p.

GÓMEZ-SERRANO, M. A., et alii (2001): *Guía de la naturaleza de la costa de Castellón*, Vinaròs, Antinea, 342p.

LÓPEZ GÓMEZ, A. (1989): "La evolución del cultivo hortícola en los marjales de la costa valenciana", *Estudios sobre regadíos valencianos*, València, Universitat de València, pp. 21-82.

MATEU, J. F. (1977): "El factor antrópico en la transformación del Prat d'Albalat", *V Coloquio Nacional de Geografía*, Granada, Universidad de Granada, pp. 193-199.

ROSSELLÓ, V. M. (1969): *El litoral valencià*, València, L'Estel, 2 vols.

SANFELIU, T. (1989): "Aportación a la geología de Oropesa-Cabanes-Torreblanca. (Turberas e hidrogeología)", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 65, 1-50.

Vegetació al Prat de Cabanes-Torreblanca (foto Pep Pelechà).

El Prat de Cabanes-Torreblanca

Paisatges litorals

586 Litoral de La Marina Alta: penya-segat i cales

594 La Serra d'Irta

600 Peníscola, fortalesa i població

608 Gandia, port i ciutat

616 Tabarca

624 Torres de guaita

632 Benidorm, ciutat turística i platja

640 La Serra Gelada

646 Les Columbretes

Paisatges litorals

Litoral de La Marina Alta: penya-segat i cales

La costa brava valenciana

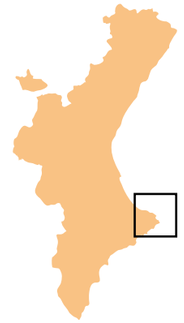

"Ahora, tras los desprendimientos, cualquier restricción parece poca. Este urbanismo que se asoma al vacío da vértigo; está aquejado de mal de altura. Además, en ese frente litoral del Cap Negre, donde han ocurrido los derrumbes, los chalés forman una barrera infranqueable, que tiene su punto débil por el mar. La erosión ya ha socavado cimientos de terrazas y jardines y amenaza los de las viviendas.

Así, ante las lluvias torrenciales y los violentos temporales marítimos, al final, resulta imposible dominar la naturaleza inestable de los acantilados y la dinámica del litoral. La cala del Moraig del Poble Nou de Benitatxell es un ejemplo muy claro."

Diario Información, 17|01|2010

Josep Montesinos i Martínez
Departament d'Història de l'Art
Universitat de València

La imatge tòpica del litoral valencià, amb platges arenoses àmplies que s'estenen en una costa llarga i rectilínia, es trenca davant del panorama majestuós dels alts penya-segats i alterna amb cales menudes que s'alcen en la comarca alacantina de la Marina Alta i que conformen una veritable costa brava valenciana.

PENYA-SEGATS, VENT I VELES

L'espai està definit fonamentalment pels sistemes bètics que, situats sud-oest nord-est, s'articulen en una façana àmplia de tall radical sobre el mar, amb cales i rades pintoresques reblides per les rambles, juntament amb coves marines. És un sistema de muntanyes diàniques en relació amb les Pitiüses, que conformen un paisatge característic en la línia de costa. Hi ha penya-segats elevats que comencen al sud del Montgó i del cap de Sant Antoni, i després de la badia de Xàbia s'eleven altres penya-segats alts fins al terme de Teulada-Moraira. Aquesta costa escarpada de la Marina s'endinsa en forma de punta al Mediterrani, amb el cap de la Nau al punt extrem, com una proa de vaixell enfront del *Mare Nostrum*.

Des dels farallons rocosos, davall dels quals trenquen en bromera les onades, amb el vent, el blau del mar, els vaixells navegant... no és només un paisatge, també és una vivència única de natura. Ens vénen aleshores a la memòria els versos del nostre poeta Ausiàs March:

" Veles e vents han mos desigs complir,
faent camins dubtosos per la mar.
Mestre i ponent contra d'ells veig armar;
xaloc, llevant, los deuen subvenir
ab llurs amics lo grec e lo migjorn,
fent humils precs al vent tramuntanal
que en son bufar los sia parcial
e que tots cinc complesquen mon retorn.
Bullirà el mar com la cassola en forn,
mudant color e l'estat natural,
e mostrarà voler tota res mal
que sobre si atur un punt al jorn.
Grans e pocs peixs a recors correran
e cercaran amagatalls secrets:
fugint al mar, on són nodrits e fets,
per gran remei en terra eixiran..."
(Ausiàs March, Poesies, versió de Raimon 1969)

Els penya-segats i les cales conserven una vegetació característica i endèmica, que cal protegir. Com per exemple, una població important de *Diplotaxis ibicensis*, única a la península Ibèrica, també de *Silene hifacensis* o Colletja de roca de la Marina; a més de *Scabiosa saxatilis*, *Centaurea rouyi*, *Hippocrepis valentina*, *Cheirolophus lagunae* o *Limonium rigualii*. Juntament amb fauna com l'àguila pescadora i concentracions hivernals de baldriga balear i baldriga mediterrània, entre altres aus. Els penya-segats de la Marina són ZEPA, o Zona d'Especial Protecció per a les Aus marines. Entre la resta de la fauna hi ha, a més, diverses espècies de rates penades. Entre la vegetació marina es localitzen formacions de *Posidonia* i *Cymodocea* molt ben conservades i imprescindibles per a la subsistència de la biodiversitat marina. Entre la fauna marina s'han identificat 55 espècies, els grups més representatius de les quals són els espàrids i els làbrids, entre els quals destaquen les oblades, la vidriada, la salpa, la voga, la castanyola o la xucla, entre moltíssimes altres. És un conjunt de biodiversitat gran, juntament amb meros, daurades i llobarros.

Al sud de Xàbia comença el territori que delimitem, en el qual s'intercalen penya-segats alts amb cales menudes i alguns illots enfront de la costa. Entre aquests accidents hi ha la cala Blanca, la cala Sardinera, la platja de la Barraca i l'illa del Portitxol, l'Ambolo o una cala menuda al sud del cap de la Nau, enfront de la qual s'eleva sobre l'aigua l'illa del Descobridor. L'aigua cristal·lina que conté praderies de *Posidonia* emmarca un paisatge submarí suggerent. També hi ha la cala de la Granadella, que és un dels paisatges més bells de la costa, amb un entorn de pins i una fortificació del segle XVIII, torres de guaita de les quals parlarem en un altre apartat d'aquest llibre. Des dels llocs esmentats s'albiren vistes magnífiques, però hi ha d'altres que, per la seua altura, ens permeten atalaiar l'horitzó, un panorama terrestre i marítim ple de bellesa. Des de la caleta podem admirar, al nord la badia de Xàbia, els penya-segats del cap de Sant Antoni,

Cala d'Ambolo, Xàbia (foto Miguel Lorenzo).

Vistes des del mirador de la Llorença (Benitatxell). Paisatge després de l'incendi. (foto Miguel Lorenzo).

Cala Blanca en Xàbia (foto Miguel Lorenzo).

després d'un tram de costa rocosa més baixa que aquests, cap al sud el cap de Sant Martí o cap Prim. Des de la Creu del Portitxol hi ha vistes sobre la cala i l'illa; des de la Falzia, del Cap Negre, el cap de la Nau, que és el punt més oriental de la península al Mediterrani, davall del qual s'obri la cova dels Òrguens, el mirador de les Pesqueres...

Cap al sud, els penya-segats continuen al terme municipal de Poble Nou de Benitatxell. Les paraules de Cavanilles descriuen perfectament la magnificència de l'entorn:

"Benitachell es el pueblo que se encuentra subiendo hacia el sudoeste desde el barranco y ensenada de la granadilla; la cuesta es áspera y el sendero, único camino en aquellas breñas, sumamente difícil entre pinos y maleza, el cual conduce a la falda del Puig y antes de llegar a la mayor altura de este monte se descubren otros. Montgó cae al norte, y el noroeste Segarria y las montañas de Valldigna, sobresaliendo allí Mondúber: al sur y sudoeste en la costa del mar los cabos Hifac, Toix y Albir; y últimamente al noroeste del cabo Toix la cordillera de montes que empieza en este cabo y sigue con los nombres de Bérnia y Serrella, precedidos de la Solana de Benisa y Carrascal de Parsént..." (A. J. Cavanilles. *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*, 1795).

Al terme de Benitatxell, el massís del Puig de la Llorença es trenca sobre el Mediterrani i perpetua els penya-segats de què parlem. Els barrancs, en irrompre al mar, han conformat cales menudes, com el Barranc de l'Infern i el de la Cala, que han donat lloc a la cala dels Testos i a la de Llebeig. Més cap al sud, la costa continua sent elevada, però és més accessible. Els despreniments del penya-segat han conformat rocams més baixos a la vora dels quals hi ha una zona escarpada amb una vegetació rica. És una zona tradicionalment aprofitada per a la pesca i, en terra ferma, hi ha zones abancalades i plantades de garroferes. Aquestes explotacions agrícoles encara ens mostren empremtes de la seua activitat en construccions de pedra seca adossades a la roca. Espais utilitzats per llauradors i pescadors, i també en algun moment per contrabandistes. Llocs com la cala Moraig, la cova de les Morretes, el Racó de l'Illot, la cova del Tio Domingo l'Abiar, la Cova de Pepet del Morret, la Cova de Toni el Senyalat, el Bufit del Bou, el Morro Falquí... Llocs, itineraris i paisatges per a recórrer, per a fer nostres en imatge i memòria.

A continuació, hi ha el terme de Teulada-Moraira, amb els espais de la Cala i el seu barranc, la punta de Moraira amb el cap d'Or. En aquest municipi es localitza un paisatge significatiu i protegit, com és la vall agrícola de les Sorts, dedicada fonamentalment a plantacions de vinya. L'espai físic, l'activitat i l'ocupació humana i la producció agrícola conformen uns valors culturals que han donat lloc a un paisatge bell per a estimar.

El Portitxol (foto Miguel Lorenzo).

La Granadella (foto Miguel Lorenzo).

Des de Moraira, final dels penya-segats de la Marina, s'albira cap al sud i endinsant-se al mar, com a torre de guaita, el penyal d'Ifac, unit a terra ferma per un tómbol com el de Peníscola, fars per a navegants amb reminiscències en la toponímia de l'antiguitat; en paraules de Sanchis Guarner —"L'altre tòmbol del litoral valencià és el penyal d'Ifac, vora el qual es trova la vila de Calp... vaig comentar que el Calp valencià és, evidentment, el mateix topònim que Calpe, nom grec de la Punta d'Europa (Gibraltar)..." (Manuel Sanchis Guarner, *Obra completa*, 1, València 1976, p. 136).

UNA COSTA BRAVA DEDICADA AL TURISME

Fins poc després de mitjan segle xx l'activitat agrícola, juntament amb els nuclis menuts de pescadors de la comarca, era l'activitat econòmica de la zona; però, l'arribada i el desenvolupament del turisme ha fet que aquest es convertisca en el motor econòmic del territori. Aquest procés va suposar no només un canvi en l'economia, sinó també en tots els àmbits de l'activitat humana i en el medi i el paisatge. Vegem en paraules de Rafael Altamira la descripció d'un poblet de pescadors de la Marina abans de l'esclat del fenomen turístic:

"... Però la major part de l'any aquella cala és una benedicció de Déu... Les barques, anelades a l'ombra del promontori que ostenta al cim la torre costera... inmediatament darrere de les cases de la platja, puja el terreny com una muralla que talla la vista. Des de vora mar solament es veuen algunes altres cases allà dalt, la massa verda dels cereals, les crestes d'algunes palmeres i l'ombrejat vigorós de la serralada lluntana. Aixina poden considerar-se els mariners com si estigueren a soles davant de la grandesa de la mar. " (Rafael Altamira, "La terreta", *Nostra Novel·la*, núm. 2, València, 1930, p.39).

Paisatge de mar i terra, on les ones es converteixen en serres i les roques en espuma:

*"És com la mar de mon país, que tranquil·*la sembla immens espill a on es miren serres i es retraten les barques... però quan els vents, bramant l'aigua remouen fins el fons i convertint les ones en serres les fan esclafir contra les penyes com si les volgueren derrocar" (Martínez i Martínez, *Coses de la meua terra (la Marina)*, 1912, p. 19).

El litoral de Xàbia (foto Miguel Lorenzo).

L'ecosistema, tant terrestre com marítim, que estem descrivint necessitava d'una actuació especial. Així, l'espai dels Penya-segats de la Marina s'ha considerat com una àrea de protecció, sobre un total de 3.262 ha, de les quals 939 corresponen a la zona continental i 2.323, a la marina. En aquesta protecció entren els espais, la fauna, la vegetació i les activitats, tant terrestres com marítimes.

Els perills relacionats amb la permanència d'aquest paisatge en uns paràmetres acceptables de conservació es troben precisament en l'activitat econòmica de la zona: el turisme. Però també n'és l'element clau per al manteniment econòmic. Es fa necessari, doncs, establir un equilibri entre l'activitat i la conservació paisatgística, amb actuacions de sostenibilitat.

La concreció dels perills contra aquesta sostenibilitat són conseqüència fonamentalment dels excessos d'un urbanisme agressiu i extensiu que ha alterat molt negativament alguns dels paisatges de què parlem, tant a la costa com a l'interior. També hi ha els aspectes

Cap de la Nau (foto ESTEPA).

Penya-segats de la Marina (foto ESTEPA).

negatius dels incendis forestals, que afecten la vegetació de la zona, important i única.

La pressió antròpica també es reflecteix en la recol·lecció de plantes freqüent i abusiva. Els visitants, en els seus passejos per penya-segats i cales, recullen flors i herbes que, a poc a poc, exhaureixen la població minvada, i no oblidem que algunes són úniques a la península Ibèrica. De la mateixa manera, és nociu l'excés de pesca submarina que n'empobreix la biodiversitat. També contribueix a la destrucció del paisatge la profusió de camins, sense oblidar els ports esportius. Els penya-segats de la Marina necessiten de l'acció positiva dels seus habitants, turistes i autoritats per a preservar-los, millorar-los i transmetre'ls al futur en unes condicions millors de les condicions en què ens els hem trobat.

BIBLIOGRAFIA

Actes dels Congressos d'Estudis de la Marina Alta (pub. 1986, 1992, 2007)

BANYULS, ANTONI; BOIRA, J. i LLUESMA, J. A. (1996): *La defensa del litoral de la marina al segle XVI*, Benissa, Institut de Cultura Juan Gil-Albert.

BARBER I VALLÉS, A. et alii (1999): *Nits i peixos a les pesqueres de cingle: estudi etnogràfic i històric de les pesqueres de cingle a la Marina Alta*, Poble Nou de Benitaxell, Associació Cultural Puig Llorença.

COSTA, J. et alii (1999): *Historia de la Marina Alta*, Alacant, Prensa Alicantina.

MARTÍNEZ I MARTÍNEZ, F. (1912): *Coses de la meua terra (la Marina)*, València.

MONTIEL MOLINA, C. (1990): "Desarrollo turístico. Promoción inmobiliaria y degradación mediaoambiental en el municipio de Benitatxell (comarca de La Marina)", *Investigaciones geográficas*, 6, 113-130.

PÉREZ BADÍA, M. R. (1997): *Flora vascular y vegetación de la comarca de La Marina Alta*, Alacant, Institut de Cultura Juan Gil-Albert.

TORRES ALFONSEA, F. J. (2000): "Propuesta metodológica para la ordenación de espacios litorales (aplicación a la comarca de la Marina Alta)", *Investigaciones geográficas*, 24, 37-54.

Litoral de La Marina Alta: penya-segat i cales

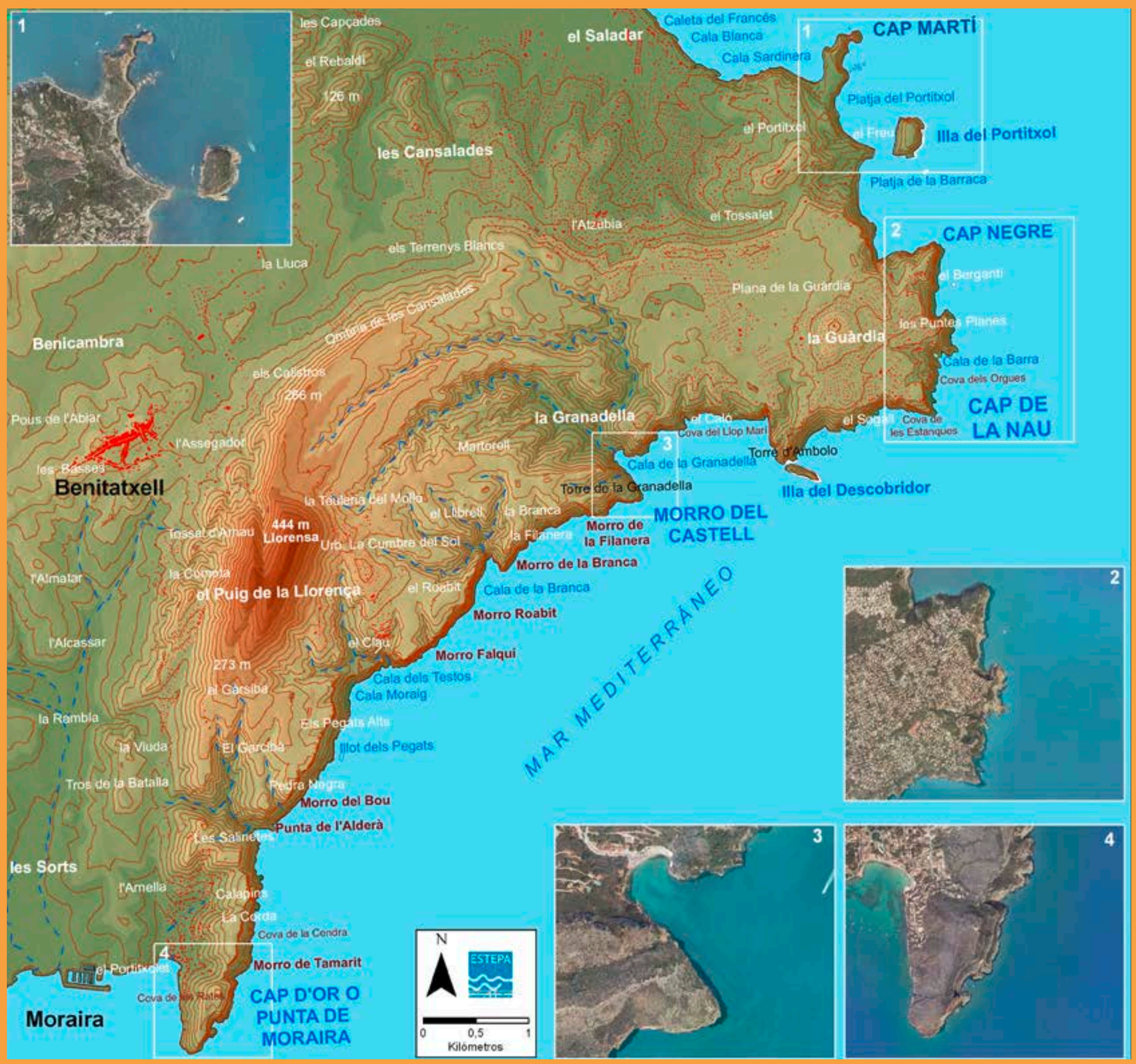

Paisatges litorals

La Serra d'Irta

Talaia del Maestrat sobre el Mediterrani

"Vullc pintar des de la mar estant tota la costa. Amb quatre colors escampats amb pinzellada llarga vullc interpretar els Pitxells, la punta del tossal que es fica mar endins encimbellat per la Torre de la Madum amb eixos grisos tan bonics i la serralada d'Irta amb els seus pinars i anecdotitzaré el paisatge amb la blancor del Pebret, els carabiners i les seus famílies".

A. Sánchez Gozalbo (1931)
Bolangera de dimonis, 95

"El algarrobo se halla en la sierra hasta 300 m de altura. El hielo de 1956 perjudicó especialmente los árboles más elevados. Una parte de los árboles helados logró salvarse por medio de ramas latentes que brotaron en la parte inferior del tronco. Los árboles muertos fueron talados y convertidos en carbón vegetal".

H. Frey (1959)
"Vegetación y cultivos de Alcocebre (Castellón) y sus alrededores",
Estudios Geográficos, 270

"Muy pronto se descubren el mar y las raices del monte de Hirta batidas por el mar, donde salen varias fuentecillas de agua dulce por entre peñas, bañadas poco ántes por las saladas; son mas copiosos los manantiales hácia el norte sin utilidad alguna, pues nacen para entrar en el mar despues de haber humedecido dos ó tres varas de terreno. Dentro del mismo mar y como á 30 piés de la orilla hay un abundante ojo de agua dulce que allí llaman ullal. En las faldas de este monte vegetan con lozanía muchos algarrobos, seguidos hacia la cumbre de pinos, con los demas arbustos que forman el monte baxo, tales como el lentisco, romero, siempreexuta, aliagas y el dafne, llamado bufalaga".

A. J. Cavanilles (1795-97)
Observaciones sobre el Reyno de Valencia, I, 45

"Sus aires son puros, su cielo hermoso, despejado, y su temperatura benigna, aunque suelen predominar los vientos del Norte. Las producciones más importantes de aquel extenso y feraz término (de Alcalà de Xivert), que participa de valles pintorescos cubiertos de viñedos y de escarpados montes, en los que se crían corpulentos y lozanos algarrobos y olivos, son vino, aceite, trigo, almendras, y sobre todo algarrobas, de las que se hace una importante exportación, y cuya cosecha constituye la riqueza más importante y saneada del país, porque es anual, segura y remunerador su precio".

Barón de Alcahalí (1905)
Alcalá de Chivert. Recuerdos históricos, 8

D'Irta a Montsià es troba la terra meua

Músiques de bronze s'escolten,
sons de xiquets i d'oronetes,
enduts per l'aireig de tramuntana.

A l'ampla i suau vall meua,
filla de la valenciana Irta
i l'alt Montsià català;

ornada amb bravius rocams
de sinuoses daurades cales,
encís d'atzavares i romanís.

Contemplava els teus serradals,
llits de llunes, estels i sols;
de molt lluny vostre, sóc enyorat.

A. Giner Sorolla (1980)
Amunt i Avall, 34

Joan F. Mateu Bellés
Departament de Geografia
Universitat de València

Aquesta serra –"un lugar donde las ásperas tierras de secano, algarrobos, olivos, campos abandonados y pinos azotados por el viento llegan hasta el mar" (J. M. Almerich)– és una joia natural i cultural i, la seua conservació, un miracle autèntic a pesar de l'avanç de dos fronts urbanitzadors. La proximitat al mar atorga caràcter i unitat a uns mosaics paisatgístics que mantenen l'empremta del seu potencial ecològic i la memòria de diversos usos humans. El 16 de juliol del 2002 la major part de la serra (12.000 ha) va ser declarada Parc Natural i Reserva Marina, una decisió que aposta per la protecció de les qualitats ambientals i paisatgístiques de la serra i per les bones pràctiques territorials.

UNA SERRA PARAL·LELA AL LITORAL

Entre les planes de la costa de Peníscola (al nord) i Alcossebre (al sud), aquesta serra allargada –d'uns 15 km de longitud, formada per blocs mesozoics fallats, de direcció nord nord-est i sud sud-oest– separa el mar Mediterrani (est) del corredor o fossa prelitoral d'Alcalà de Xivert (oest). No arriba a una gran altura mitjana (al voltant de 300-400 m). La divisòria principal –on diversos turons i cims superen la cota de 500 m– delimita una façana oriental marítima i un vessant occidental terrestre; és a dir, dos fronts oposats però amb molts elements compartits. Una xarxa de falles densa –l'element estructural més notable– quartera les calcàries juràssiques i cretàciques predominants fins a convertir el gran horst d'Irta en un mosaic de blocs distensius. Cap al sud, el massís muntanyós es descompon en dues alineacions separades per la vall o fossa d'Estopet. Cap al nord, el massís segueix fins al tómbol de Peníscola. En la línia de costa, l'afonament dels blocs mesozoics dóna lloc a penya-segats, cales i una rampa col·luvial estreta.

Castell templer d'Alcalá de Xivert (foto Adela Talavera).

Far d'Alcossebre (foto Adela Talavera).

Al massís d'Irta hi ha un mosaic ampli de formes exocàrstiques (rasclers, dolines, balmes) i endocàrstiques (avencs, coves, etc.). Cap a la costa, a més de formes de rascler costaner, cales i cavitats, la descàrrega d'aigua subterrània –procedent de l'aqüífer del Maestrat– s'estima entre 100 i 200 hm^3/any. També hi ha despreniments rocosos als penya-segats alts i mitjans.

La vegetació de la serra està composta per un matoll mediterrani obert, que en alguns punts arriba a formar agrupacions denses compostes

La Serra d'Irta (foto Adela Talavera).

Platja d'Alcossebre (foto Adela Talavera).

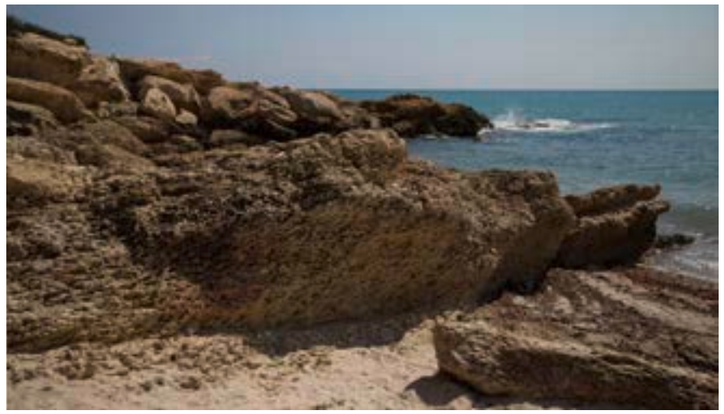

Cala als voltants d'Alcossebre (foto Adela Talavera).

per romer (*Rosmarinus officinalis*), coscolla (*Quercus coccifera*), llentiscle (*Pistacia lentiscus*), bruc (*Erica multiflora*), càdec (*Juniperus oxycedrus*), savina (*Juniperus phoenicea*) i margalló (*Chamaerops humilis*). "Se trata de una de las mejores representaciones de la maquia litoral de óvalo valenciano" (M. A. Gómez-Serrano et alii 2001). A més d'això, en la línia costanera s'identifiquen tres tipus de comunitats, segons ocupen penya-segats, arenals o cordons de graves. També hi ha endemismes valuosos (entre d'altres, el *Limonium perplexum*).

L'ÚS SECULAR DE LA SERRA

Alguns elements del paisatge guarden la memòria de l'ús i de la transformació col·lectiva de la serra. A Irta –pròxima al bastió de Peníscola– hi ha dos castells islàmics (Xivert i Polpís), unes quantes torres de guaita (Almadum, Ebrí, Torre Nova) i algun quarter de carrabiners que evoquen la funció de guaita tan secular d'aquesta serra litoral despoblada, però estratègica. Irta va ser terra d'hivernada de ramats transhumants, àrea d'aprovisionament de llenya i recol·lecció de plantes útils, lloc de carboneig, hàbitat permanent en alguna masia i riba marina explotada per pescadors.

Avançat el segle XVIII es va accelerar la colonització agrària de la serra i, per a reeixir-hi, Cavanilles va proposar la fundació d'una vila a Alcossebre i d'una altra al peu del castell de Polpís. El procés de rompuda es va intensificar en el segle XIX: es van construir multitud de marges de pedra seca; als abancalaments es van plantar oliveres, vinyes, garroferes i altres cultius de secà. A la contornada d'Alcossebre i Peníscola es va practicar el regadiu per elevació (primer sénies i després motors).

En l'època dels primers motors de reg, es va iniciar també l'estiueig tradicional i les primeres valoracions no utilitàries del paisatge de Peníscola i Alcossebre i els seus voltants. En aquell moment, Alcossebre va ser un observatori actiu i publicitat de l'eclipsi del 1905, d'un gran ressò en la premsa de l'època. Després, es construiria el baixador del ferrocarril per promoure aquest enclavament turístic, un objectiu compartit per la premsa provincial i per estiuejants assidus de València (baró d'Alcahalí, etc.). L'any 1959, el geògraf suís Heinrich Frey, que va gaudir d'un estiueig tradicional, encara va fotografiar una serra d'Irta explotada per agricultors, pescadors i pastors que s'esforçaven.

ELS VALORS D'IRTA

L'absència de grans assentaments humans i l'abandonament progressiu dels aprofitaments agrícoles i ramaders permeten albergar –especialment al nucli de la serra, més enllà de les penetracions urbanitzadores procedents de Peníscola (nord) i Alcossebre (sud)– grans qualitats paisatgístiques. La proximitat de la serra al mar proporciona "panorámicas espléndidas" amb intensos contrastos de color i un front costaner espectacular amb alguns penya-segats alts i mitjans i cales menudes. En el paisatge d'Irta –un paratge viu i representatiu dels marges abruptes del mar Mediterrani– es conserven explícits o amagats nombrosos valors naturals, socials, patrimonials, educatius i estètics que mereixen les millors pràctiques d'ordenació i gestió.

BIBLIOGRAFIA

COSTA, M. et alii (1986): *Ecosistemas vegetales del litoral mediterráneo español*, Madrid, MOPU, 270p.

FREY, H. (1959): "Vegetación y cultivos de Alcocebre (Castellón) y sus alrededores", Madrid, *Estudios Geográficos, 20*, 269-271.

GÓMEZ-SERRANO, M. A. et alii (2001): *Guía de la naturaleza de la costa de Castellón*, Vinaròs, Antinea, 342p.

RAMOS, J. (2009): "Cavidades naturales del término municipal de Peníscola", *Berig*, 10, 3-17.

ROSSELLÓ, V. M. (1969): *El litoral valencià*, València, L'Estel, 2 vols.

RUIZ DE LIHORY, J., Baró d'Alcalahalí (1905): *Alcalá de Chivert, Recuerdos históricos*, València, Doménech, 94p.

La Serra d'Irta (foto Adela Talavera).

Castell templer d'Alcalá de Xivert (foto Adela Talavera).

La Serra d'Irta

Paisatges litorals

Peníscola, fortalesa i població

La ciutat sobre la roca costera

"En forma de península entrante en el mar 600 varas, comunica con la costa por un istmo ó lengua arenisca de 60 varas de ancho, que en los temporales le cruzan los golpes de mar, por cuya razón se ha construido para su entrada un arrecife defendido por dos baluartes, por ser el único reproche, que la c. tiene, pues en todo su perímetro es inaccesible, por estar circundada de costa peñascosa y perpendicular; el cast. ocupa la culminante del peñón; es obra sólida, con una espaciosa plataforma y aboreda á prueba, almacenes, cuarteles y algibes; en el perímetro de este peñón hay 11 fuentes ó manantiales de agua dulce, esquisita y cristalina y otra en lo interior de la plaza".

Pascual Madoz (1849)
Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus posesiones de ultramar, tom XV.

"1423. En este mismo año falleció el tenaz é invencible D. Pedro de Luna (23 de Mayo), sin dejar su retiro de Peñíscola, ni de llamarse Pontífice. Llegó á verse abandonado de todos sus cardenales; empero él, para no dejar de tener su colegio, por exíguo que fuese, creó dos, los cuales no le abandonaron, y tuvieron la incalificable debilidad de formar cónclave después de su muerte".

Dionisio S. de Aldama y Manuel García González (1862)
Historia General de España. Desde los tiempos primitivos hasta fines del año 1860, tom V.

"Islas... Poco le falta a Peníscola para entrar en este número se llamó antiguamente Cherroneso, y después Península, y agora Peníscola...
Cherronesos, que son penínsulas que las ciñe el mar por todas las partes, sino por una angosta, por la qual se juntan con tierra firme... "

Francesc Diago (1612)
Anales del Reyno de Valencia, libro primero

Josep Montesinos i Martínez
Departament d'Història de l'Art
Universitat de València

Ghaleb Fansa
Departament de Geografia
Universitat de València

La ciutat de Peníscola s'alça sobre roca costanera, a la comarca del Baix Maestrat, rere les muralles potents, en una península unida a terra ferma per un istme i envoltada d'una costa baixa i arenosa a les proximitats, que tot plegat conforma un paisatge magnífic. Aquesta fita paisatgística no és només un referent actual, sinó que al llarg de la història ha tingut un protagonisme marcat a la línia costanera, i se'n troben referències des de l'antiguitat més remota.

Peníscola i el castell del Papa Luna (foto ESTEPA).

UNA FITA COSTANERA MEDITERRÀNIA

Efectivament, aquesta imatge única de castell roquer que s'endinsa en el mar ha sigut ressenya marítima des de les primeres narracions escrites que tenim dels visitants de la península Ibèrica en l'antiguitat. Tant grecs com romans testimonien aquest punt en el paisatge, aquesta presència marinera. El seu entorn geogràfic és l'espai on habitaven els ilercavons, un poble ibèric al sud de l'Ebre. Potser és la *Quersonès* (Χερσόνησος) de l'*Ora maritima* de Ruf Fest Avièn, escrita en el segle IV de la nostra era, però que aporta dades del segle VI aC: "...Después se alza la alta cima de Crabasia y una playa desierta hasta los confines de Onusa Querronesos...". Devia ser en l'antiguitat, com ho és ara, un punt de referència, una fita sobre el paisatge costaner, una guia per als navegants, alhora que un punt de parada, d'aprovisionament i d'intercanvi de productes.
L'istme en moments de marea alta s'inundava i deixava la roca com si fóra una illa. Tanmateix, aquesta visió en els nostres dies ha desaparegut, perquè les construccions sobre l'istme i el port fan que ja no es produïsca aquest fenomen.
El castell actual, que domina la població, és d'origen musulmà, encara que l'aspecte d'avui dia és d'una fortificació cristiana. Aquest castell va ser de l'orde del Temple, residència del famós papa Luna, nascut a Illueca, un poblet de Saragossa i, per tant, fill de la corona d'Aragó. Cap de l'Església segons l'obediència d'Avinyó sota el nom de Benet XIII; protagonista de moments difícils per a la cristiandat durant el Cisma i considerat posteriorment antipapa, ja que se'l va privar de tota legitimitat. Tanmateix, aquest papa, des la seua cort pontifícia de Peníscola, des de 1411, va insistir fins al final dels seus dies a ser l'únic papa autèntic i, per això, ha passat a la història per la seua "tossuderia", tot i que en realitat, des del seu punt de vista, allò no era més que la veritat en aquella complicada història cismàtica. El seu blasó amb la mitja lluna encara pot veure's als murs del castell roquer. Veiem, doncs, Peníscola convertida en palau papal, com si fóra la cort d'Avinyó o la seu vaticana. A la mort d'aquest papa no reconegut per Roma, el conclave de Peníscola va triar un nou papa en la figura d'un altre aragonés: Gil Sánchez Muñoz, el qual, amb el nom de Climent VIII, va retindre el seu papat des de 1424 fins a 1429, mentre a Roma un altre papa, reconegut per la cristiandat, ocupava la cadira de Sant Pere.
Les defenses de la fortalesa es van reestructurar en els segles següents, de manera que en època de Felip II es va dotar d'un baluard fortificat per a defendre la plaça dels atacs des del mar; era una època de perill per a les costes valencianes a causa de les incursions freqüents de pirates . Aleshores el Mediterrani està infestat de naus turques i del nord d'Àfrica, que aborden vaixells, desembarquen a les nostres costes i prenen botí i captius per a després negociar-ne el preu de l'alliberament. En aquest moment, Peníscola és una vertadera fortificació potent d'aquesta línia

Ermita de Sant Antoni (foto ESTEPA).

Castell de Peníscola (foto ESTEPA).

costanera, un veritable 'castell', tal com ho mostra el text de l'enginyer Juan Bautista Calvi, que en un informe sobre la protecció de les nostres costes, fet cap al 1560, indica: "...no es cosa de hazer en *él* gasto de nuevo porque aunque el sitio es muy nombrado por su fortaleza quando al efecto es de ruyn momento, porque no ay puerto ni amparo ninguno y se puede sustentar y defender como ahora está con reparar algunos traveses de poca cosa" (Archivo General de Simancas, Guerra Antigua, leg. 72, fol. 182, extret de A. Cámara). Juntament amb aquestes fortificacions, s'alcen torres de guaita al llarg de les costes dels nostres pobles, que, al seu torn, constitueixen actualment unes de les altres fites del nostre paisatge costaner, que veiem en un altre apartat d'aquesta publicació.

El castell va ser residència de nobles, refugi de virreis, va estar present en els avatars històrics del Regne de València, al qual pertanyia. Durant la guerra de Successió a la corona hispànica, es va declarar partidària de la dinastia borbònica, en contra de la major part del Regne, que era favorable als Àustria. En guanyar la guerra, Felip V va donar a Peníscola el títol de "Muy Noble, Leal y Fidelísima Ciudad" en agraïment.

No només la història, també els llibres de viatges, l'art i la literatura han pres Peníscola com a referència. Vicente Blasco Ibáñez, en la seua novel·la *El papa del mar*, ens aproxima al paisatge de Peníscola amb les paraules següents: "Este promontorio se convertía en una isla cuando el Mediterráneo empezaba a encresparse, cubriendo con el avance de sus murallas lívidas y cóncavas, empenachadas de espuma, la faja de arena que lo une con la tierra firme. En tiempo de bonanza toda la flota de pescadores de Peñíscola, barcos embreados y de gruesas bordas, se ponía en seco, formando doble fila sobre dicho istmo."

La literatura en valencià també ha tingut Peníscola com una fita del paisatge del nostre país: "...la roca avançava decidida dins la mar, coronada per un massís castell històric de murs emmerlats, dins del qual un papa havia adquirit fama pel seu talent i la seua tossuderia... Durant el día, penyal i castell es fonien en l'airecel argeant encegador; en canvi, als capvespres, a través d'una finíssima boira, prenien tonalitats vermelles, blaves, morades; eren colors de sommi, de conte de fades, endolcides per una amorosa melanconia. Al ple de l'estiu, el sol ponent feia destacar la fortaleza sobre el mar com si fos d'or" (Martínez Ferrando, Ernest, *L'altre generut i altres contes més*, València 1963; Extret de Beut 1966, p.63).

Però, a més d'una visió romàntica i literària, Peníscola és un punt destacat de la costa, una referència estratègica, per a les cartes de navegació i per a la literatura marina: "La plaza de Peñíscola está situada... en una piedra toda cubierta de edificios, y en lo mas eminente uno grande y cuadrado que es el primero que se descubre á la primera vista de esta plaza, la que está separada de la tierra firme por una lengua de tierra

El castell templer del papa Luna i casc antic des de la platja Sud (foto Adela Talavera).

Peníscola (foto ESTEPA)

baja, de modo que parece isla…" (Tofiño de San Miguel, Vicente: *Derrotero de las costas de España en el Mediterráneo y su correspondiente de Africa,* Madrid, Imprenta Real, 2a ed., 1832, p.121).

UN PAISATGE PROFUNDAMENT ALTERAT

Durant segles, Peníscola era exclusivament el castell i les cases que l'envoltaven i, com a màxim, hi havia cases de pescadors a l'altre costat de l'istme, ja en terra ferma; al nord i al sud, hi havia la costa baixa i arenosa, les zones de marjal després de les platges, i un poc més al sud, la serra d'Irta, que també analitzem en aquest treball.

En el primer quart del segle xx, el 1922 es va estructurar el port pesquer, que va dotar d'un nou element el paisatge. No obstant això, en la primera part del segle, la ciutat no va créixer excessivament i va conservar l'aspecte mantingut durant segles. Serà fonamentalment a partir de la meitat del segle passat quan, gràcies a l'activitat turística, Peníscola tindrà transformacions definitives que n'alteraran per sempre el paisatge.

Una altra dada d'interés és l'elecció del paisatge de Peníscola com a plató per al rodatge de pel·lícules. D'una banda, diverses produccions cinematogràfiques van triar la ciutat per si mateixa i pel seu entorn i, al mateix temps, aquestes servien de promoció per tot el món dels valors de la ciutat. Es va rodar la pel·lícula *Calabuch* el 1956, obra del valencià Luis García Berlanga, i la que més transcendència publicitària ha tingut: *El Cid*, el 1962, d'Anthony Mann. El 1999 el mateix García Berlanga rodaria a Peníscola *París Tombuctú*.

Tot i les alteracions, avui dia ens trobem davant d'una ciutat amb una llarga història i amb un patrimoni historicoartístic ric: el castell templer residència del papa Luna, com hem indicat, les construccions defensives de l'època de Felip II i posteriors, l'església parroquial de Santa Maria, d'origen gòtic, l'ermita de la Mare de Déu del segle xviii, l'ermita de Sant Antoni, la zona del parc d'artilleria amb les seues defenses, les àrees enjardinades, els espais museístics i expositius, els hotels, els restaurants, les botigues… El llogarret s'articula seguint la topografia del terreny, en carrers estrets i empedrats, cases amb murs blancs de calç, les obertures emmarcades amb anyil, un ambient urbà que ens indica que estem al Mediterrani, igual com el seu port pesquer, ben actiu. El paisatge de la Peníscola actual s'enriqueix amb una activitat cultural i lúdica intensa, com, per exemple, activitats teatrals, especialment de teatre clàssic, música clàssica, certàmens cinematogràfics, que fan de Peníscola, a més d'una ciutat bella, una ciutat viva.

El penyal de Peníscola des de la platja de Benicarló (foto Adela Talavera).

Castell del papa Luna i casc antic des de la platja Sud (foto Adela Talavera).

Peníscola, des dels seus murs alts que s'obrin cap al mar, és un mirador cap a les ones que trenquen contra les roques als peus dels murs del castell, cap a l'horitzó i també, amb la nostra mirada cap a la costa, cap a les serres pròximes.

No només la ciutat sinó el seu entorn terrestre i marítim conformen paisatges diferents de gran valor; així, la serra d'Irta, que veurem en

El castell templer del papa Luna i casc antic des de la platja Sud (foto Adela Talavera).

aquesta mateixa publicació, la plana del riu Sec o d'Alcalá, la línia de costa profundament alterada, tot un espai que cal cuidar i millorar per a avançar des d'actuacions sostenibles.

Avui dia, la roca, el castell i la població es mantenen dreçats sobre l'aigua en una imatge imponent, que converteixen Peníscola en un punt de referència tant des del mar com des de terra. Però l'entorn terrestre ha canviat, i molt, des de l'aparença idíl·lica que va tindre fins no fa més de cinquanta anys. Les planes litorals han sigut ocupades per construccions turístiques, per edificis d'apartaments immensos, urbanitzacions, hotels, i la resta de serveis turístics. Avui, l'istme que abans era inundat per la marea ja no és visible, ja que part del port i les ampliacions de la ciutat el cobreixen. Al nord, una línia contínua de construccions, com si fóra un mur rere la platja, s'estén en l'horitzó, i més al sud la serra d'Irta, es conserva com un dels paratges de la costa menys alterats negativament per la mà de l'home, esperem que per molt de temps.

Si contemplem les imatges de Peníscola del principi del segle xx o fins i tot les que ens mostren les pel·lícules dels anys cinquanta i seixanta de què hem parlat, no podem sentir sinó una certa tristesa davant d'una acció humana tan poc sensible sobre el paisatge, una nostàlgia de l'horitzó perdut per sempre. No és qüestió de frenar el progrés, ni tampoc de rebutjar el turisme, sinó d'actuar sobre l'entorn d'una manera molt més cuidada i respectuosa amb un dels paisatges, encara avui dia, més bells de la Comunitat Valenciana.

BIBLIOGRAFIA

AYZA ROCA, A. (1985, 2005): *El món mariner de Peñiscola (paraules i coses)*, València, Acadèmia Valenciana de la Llengua.

BEUT I BELENGUER, E. (1966): *Els paisatges i pobles valencians descrits pels nostres escriptors*, València, L'Estel.

BLASCO IBAÑEZ, V. (1972): *El papa del mar*, *Obras Completas*, tom III, Madrid, Aguilar.

CATALÀ BOLINCHES, J. (1962): *El castillo de Peñíscola: sede pontificia del Papa Luna*, Vinaròs, Imprenta Castell.

CAUDEVILLA PASTOR, J. (2009): *Los silencios del Papa Luna*, Barcelona, Styria.

ESCUDER PALAU, T. (1995): *Recuerda Peñíscola*, Everest.

FORCADA MARTÍ, V. (1987-88): "La conquista de Peñíscola", *Estudis Castellonencs*, 4, 471-494.

GARCÍA LISÓN, M. I ZARAGOZÁ, A. (1983): "Peñíscola", en *Catálogo de monumentos y conjuntos de la Comunidad Valenciana*, vol. 2, València, Conselleria de Cultura.

PÉREZ PUCHAL, P. (1966-67): "La casa popular de Peñíscola", *Cuadernos de Geografía*, 3-4, 199-209.

SIMÓ CASTILLO, J. B. (2003): *Peñíscola: ciudad histórica y morada del Papa Luna*, Vinaròs, Antinea.

TRAMOYERES BLASCO, L. (1918): "Castillos valencianos: Segorbe, Peñíscola, Onda", *Archivo de Arte Valenciano*, 4, 48-80.

Peníscola, fortalesa i població

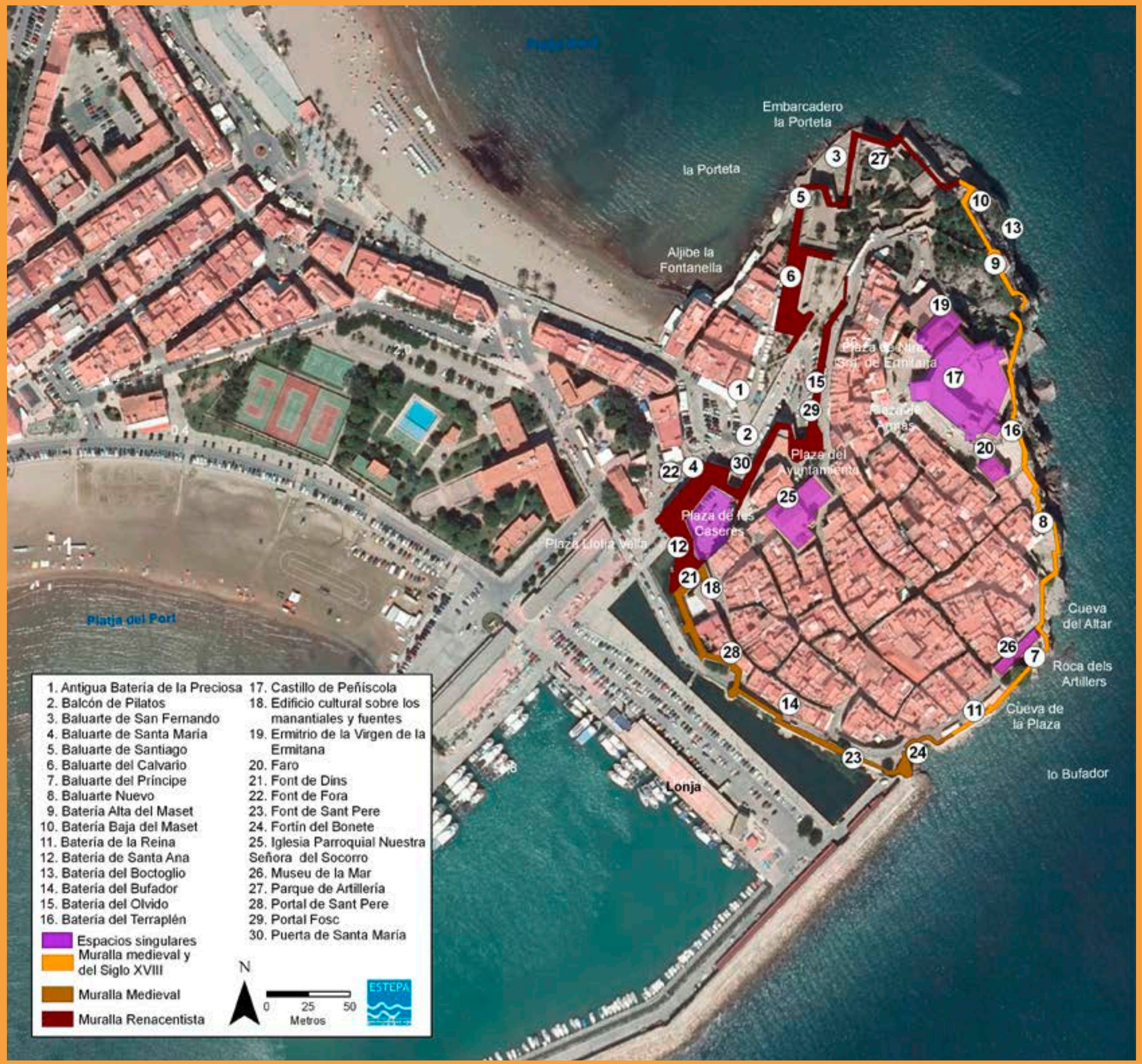

Paisatges litorals

Gandia, port i ciutat

La ciutat ducal

"Gandía es la capital del Ducado de su nombre, y tendrá unas mil casas edificadas de la piedra de cal de las colinas vecinas. Desde la torre de la Iglesia conté hasta veinte lugares dentro de la Huerta, que ofrecen la mas agradable y deliciosa prespectiva, entre tanto árbol y verdura. Todos los árboles, cañafístolas y plantas de las Provincias meridionales de España se hallan unidos en este sitio, y la tierra, negra y feraz, produce continuamente porque se cultiva y beneficia con incomparable aplicación. Los habitantes ricos de su trabajo, viven acomodados, y en sus semblantes se ve pintado el contento y la alegría. Cúbrense las cabezas de monteras de terciopelo, y los cuellos de pañuelos de seda; la limpieza y la abundancia reinan dentro de sus casas, y todo anuncia prosperidad"

Guillermo Bowles (1775)
Introducción a la historia natural y geografía física de España

"Sin ser la c. de Gandía inexpugnable con respecto á sus fortificaciones no deja de ofrecer alguna resistencia por las fuertes y sólidas murallas a cal y canto con 9 torreones y fosos que la circunbalan por N., S. y O., sirviendo de fosos por la parte del E. el r. Alcoy. El lienzo de muralla que mira al O. es obra del Sr. Duque San Francisco de Borja que principió en 1543 y concluyó en 1548... las dos calles que por este punto se abrieron para dar mas ensanche á la pobl., conocidas con los nombres de Villa nueva del Trápig y de San Roque. Por la misma época recompuso el referido santo duque los muros viejos... las murallas antes mencionadas dejan solo 5 entradas públicas á la c.: 2 á la parte del N., llamadas puerta de Valencia y de San Luis, si bien la primera por el ángulo que forma la pobl. da frente al E; y 2 al S. denominadas de la Beata, Sto. Domingo, y de Villanueva... ".

P. Madoz (1847)
Diccionario geográfico-estadístico-histórico de España y sus posesiones de ultramar tomo VIII, p. 298

Josep Montesinos i Martínez
Departament d'Història de l'Art
Universitat de València

José Vicente Aparicio Vayà
Departament de Geografia
Universitat de València

Gandia, capital de la comarca valenciana de la Safor, conforma un paisatge característic i comú a moltes poblacions valencianes independentment de la seua dimensió. És una ciutat pròxima a la línia de costa, amb una zona marítima o Grau en què s'obri el seu port, juntament amb un riu, envoltada d'horta i de tarongers. Un paisatge divers on s'entremescla allò urbà, rural, marítim, fluvial...

UN PAISATGE CARACTERÍSTIC

La línia de costa, baixa i arenosa, el port, el passeig marítim, la ciutat, la història, el ducat, els Borja, la plana al·luvial, el riu, la marjal, l'horta, els tarongers, les séquies, el treball i el seu fruit... tot això, i més, és Gandia. A l'interior, el paisatge està dominat i emmarcat pels cims del Montdúver a l'oest i la serra de la Falconera al sud-oest; valls, barrancs i coves habitats i recorreguts pels homes ja durant el paleolític. A la cova del Parpalló, amb les seues plaquetes decorades, trobem una veritable catedral paleolítica i els primers indicis d'art al territori valencià. Al castell de Sant Joan, Bairen, hi va haver una població ibèrica almenys des del segle IV aC. També s'han localitzat als voltants de Gandia restes d'època romana. Aquest context territorial també va estar habitat en època musulmana. Les primeres notícies escrites de Gandia apareixen després de la conquesta del castell de Bairen.

La ciutat aviat es dotarà de muralles protectores i construirà el paisatge característic d'una ciutat cristiana, de forma més o menys quadrangular, amb una església central, col·legiata a partir de 1499, en estil gòtic amb ampliació del segle XVI. Extramurs d'aquest recinte hi havia un raval o moreria, a la zona actual de la parròquia de Sant Josep; l'altra cultura del moment, la jueva, tenia el seu barri a la zona nord-oest de la vila intramurs. La ciutat es converteix en senyoriu, però no serà fins avançat el segle XIV quan Alfons el Vell l'eleva a la categoria de ducat i comença la construcció del palau que ha arribat en part fins a nosaltres.

Serà el 1485 quan el ducat passa a la casa dels Borja. El 1494 el segon duc de Borja estableix a la vila una vertadera cort palatina. I aquesta part de la seua història, la de la família Borja, configura un dels elements més destacats de la ciutat.

Perquè el paisatge gandià no és només un element físic, sinó que també és un horitzó cultural, tangible i de vegades intangible. I en aquesta doble visió, la presència de la família valenciana dels Borja és una constant. Aquella estirp valenciana que va donar a la història grans personatges, papes i sants, molts dels quals van nàixer a la nostra ciutat, van passar-hi o hi van viure.

Una ciutat que es protegia d'amenaces rere les seues muralles construïdes a partir de la reconquesta i ampliades i reestructurades en el segle XVI per part de Francesc de Borja. En aquest moment es crea un espai nou més ampli que les muralles medievals originals i s'hi incorpora la Vilanova i es dota les noves muralles d'una estructura d'acord amb l'enginyeria militar del moment: baluards, torres circulars, com la conservada del Pi. Les muralles gandianes van perdurar fins al segle XIX, quan es decideix enderrocar-les. En podem veure una descripció en la citació de Pascual Madoz al principi d'aquest article.

Gandia conserva alguns elements del seu patrimoni construït, com el palau ducal, originari del segle XIV, que va ser la residència dels ducs Borja i on van nàixer i van viure molts dels seus descendents. El seu pati tan impressionant, els salons, la història, el van convertir en un dels palaus nobles més importants de la Corona d'Aragó i en un dels edificis més significatius de Gandia.

El paisatge religiós de la localitat està dominat per l'església de Santa Maria, que es va començar a construir al final del segle XIV, en estil gòtic, col·legiata des del 1499; va ser ampliada per María Enríquez, viuda del segon duc Joan de Borja. És el moment de la col·locació de les escultures de Damià Forment a la porta dels Apòstols, i de l'obra de Paolo de Sant Leocadio, que va pintar el retaule major, ara desaparegut.

Campanar de la Seu. Col·legiata de Santa María (foto Miquel Francés).

Altres construccions notables de la ciutat són l'Hospital de Sant Marc, sota el patronatge dels ducs, un edifici d'origen gòtic que avui acull el Museu Arqueològic, el convent de Santa Clara, des d'on es van fundar

Passarel·la del Serpis (foto Miquel Francés).

nombrosos cenobis a la península Ibèrica, i les nombroses parròquies urbanes. També destaquem la façana de l'edifici consistorial, de tall neoclàssic.

Cal destacar les Escoles Pies, un edifici significatiu en la història de la ciutat, que va ser la seu de l'antiga universitat del duc Sant Francesc de Borja, quart duc, canonitzat el 1671. Enfront de l'edifici s'alcen cinc escultures sobre uns podis alts de la família Borja, obra de Manuel Boix que representen els papes Calixt III i Alexandre VI, Cèsar i Lucrècia de Borja i, finalment, Sant Francesc de Borja. El Col·legi es va fundar amb una butla del 1544. La universitat, de categoria pontifícia per butla del 1548 i gestionada per la Companyia de Jesús, va estar activa fins a la supressió de la companyia per Carles III el 1772. Per aquestes aules van passar alguns dels que serien clars representants de la intel·lectualitat d'aquells temps: Baltasar Gracián, Juan Andrés, Antoni Josep Cavanilles, entre d'altres. Tot i que l'edifici ja no té funció universitària, ja que actualment és dels Escolapis des del principi del segle XIX, la ciutat manté una estructura universitària perquè hi estan presents les dues universitats més importants de l'entorn, la Politècnica de València i la de València (Estudi General).

En la seua dilatada història, la ciutat va passar per totes les vicissituds del Regne de València: les Germanies, l'expulsió dels moriscos, tan desastrosa per a la demografia i l'economia del Regne, la guerra de Successió, en què la ciutat va optar per Felip d'Anjou. A partir de la segona meitat del segle XVIII, els ducs abandonen la seu ducal de Gandia i s'instal·len a Madrid. La seda i l'agricultura van ser les grans activitats de la ciutat durant els segles XVIII i XIX.

El riu és un altre dels elements del paisatge. A Gandia desemboca el riu Serpis, corrent que naix als peus de la Carrasqueta, passa per Alcoi, on arreplega les aigües del Barxell amb aigües procedents de la serra de Mariola. A la localitat de Beniarrés es deté el seu curs per mitjà d'un pantà, més avall rep el riu de Vernissa. El seu règim és característic dels rius mediterranis, amb crescudes a la tardor i mínims a l'agost. Paral·lel al riu discorria la via fèrria entre Gandia i Alcoi,

La Seu. Col·legiata de Santa María
(foto Miquel Francés).

Palau Ducal (foto Miquel Francés).

Interior de la Seu. Col·legiata de Santa María (foto Miquel Francés).

Plaça de l'Ajuntament i la Seu (foto Miquel Francés).

per a portar el carbó per a l'activitat industrial de la ciutat. Aquesta via està desapareguda avui dia, però se n'ha reconvertit l'espai, que travessa paisatges magnífics, en itinerari natural per a senderistes i ciclistes.

I aquesta aigua fa possible una horta feraç que envolta la ciutat a manera de cinturó verd. Una horta que va destacar entre els segles XIV i XVI per la canya de sucre, però que es va deixar de produir en el segle XVIII; posteriorment, es va especialitzar en la morera, cultiu relacionat amb la producció de la seda, que va defallir quan aquesta va entrar en crisi a mitjan segle XIX. Més tard, s'hi van plantar tarongers a gran escala, fet que ha perdurat i condiciona el paisatge, l'activitat econòmica al voltant dels cítrics i, fins i tot, l'activitat del port mateix; altres cultius hortícoles també formen part d'aquest paisatge: tomaques, bajoqueta, albergínies... Un entorn rural d'aspecte magnífic que conserva alguns elements del passat com l'Alqueria del Duc.

GANDIA, GRAN CIUTAT

L'activitat econòmica de Gandia reuneix gairebé tots els sectors de la producció: agricultura, indústria, comerç, serveis, turisme... un port potent i els seus magatzems de fruita del principi del segle XX. I tot això entremesclat, mostrat en un paisatge producte de la natura i de la mà de l'ésser humà.

El port és un altre element clau en el paisatge. Tot i que existia des d'època medieval, l'actual data del final del segle XIX. Els seus orígens estan relacionats amb la línia de ferrocarril que ja hem comentat. Però el port era i és un element clau en l'exportació de cítrics i hortalisses de la ciutat i comarques pròximes, sense oblidar l'eixida d'altres productes manufacturats cap a l'exportació.

El port és un refugi enfront dels perills de la mar, com ho veiem en els versos tan meravellosos d'Ausiàs Marc:

"Pren.m. enaxí com al patró qu'en platga
té sa gran nau e pens aver castell;
veent lo cel ésser molt clar e bell,
creu fermament d'un àncor, assats haja.
E sent venir soptós un temporal
de tempestad e temps incomportable,
lleva son jui; que si mol tés durable,
cercar los ports més qu.aturar li val."
(Ausiàs Marc, *Poesies*, II, 1-8, vol. II, p.8)

I juntament amb el port s'estén una platja àmplia amb un passeig marítim, darrere del qual s'alcen en diverses línies desenes i desenes de blocs d'apartaments, hotels, piscines... que converteixen la capital de la Safor en un dels punts més importants del turisme valencià i, juntament amb Benidorm (veurem també en aquest llibre com la ciutat alacantina

Font al passeig de les Germanies (foto Miquel Francés).

Passeig de les Germanies (foto Miquel Francés).

ha generat un altre tipus de paisatge relacionat amb l'activitat turística), un dels més importants d'Espanya.

Però és que també els seus voltants conformen paisatges significatius, espais per a admirar i per a passejar. Itineraris, com el de l'antiga via de ferrocarril que unia Alcoi, la zona de Rugat, les muntanyes del Montdúver, la Marxuquera, el pròxim circ de la Safor...

Gandia és també producte d'altres paisatges immersos en el seu ventall anual. El paisatge de la festa, de la celebració: les Falles, la Setmana Santa, les festes marineres a la Mare de Déu del Carme, Sant Joan, la fira i festa a Sant Francesc de Borja. I el paisatge dels seus personatges: els Borja, Ausiàs Marc, Joanot Martorell i Roís de Corella.

La capital de la comarca de la Safor, amb data 21 de maig de 2010, va assolir un nou estatus: les Corts Valencianes van aprovar el reconeixement de Gran Ciutat a Gandia. Això suposa un règim de gestió especial, per a una ciutat amb més de 75.000 habitants, ja que la seua personalitat, les circumstàncies econòmiques, històriques, culturals i socials i la seua activitat així ho requereixen. Això li permet uns nous esquemes i unes noves possibilitats de gestió, l'accés a més ajudes; però alhora demana més responsabilitat sobre les seues pròpies decisions, sobre el projecte de present i de futur que els gandians i el seu govern municipal volen per a la ciutat. L'equilibri entre la realitat actual, el paisatge, les perspectives de creixement i, en última instància, la generació d'accions locals sostenibles. Perquè és cert que la contemporaneïtat aporta perills nombrosos a aquest paisatge: l'urbanisme salvatge, la desproporció en les construccions turístiques, l'abandonament i la destrucció del patrimoni, la desaparició dels espais hortícoles i, per tant, del cinturó verd de la ciutat, l'especulació...

Gandia és actualment un dels centres fonamentals del sistema urbà valencià, pel potencial econòmic i per la seua àmplia àrea d'influència. Però és que Gandia no és només un paisatge, sinó una visió polièdrica de moltes visions i contrastos presents en el paisatge valencià.

BIBLIOGRAFIA

BANYULS GARCÍA, J. (1986): *Desenvolupament i urbanisme en Gandia*, Gandia, CEIC Alfons el Vell.

CAMBRILS I CAMARENA, J.C. (2005): *Gandia, destinació turística mediterrània*, Gandia, CEIC Alfons el Vell.

GIMENO CERVERA, F. (2007) *Història del port de Gandia. History of the port of Gandia*, València, Autoritat Portuària.

NAVARRO VERA, J. R. (1998): *Puerto, ciudad y paisaje portuario (los puertos del Estado de la Comunidad Valenciana)*, Alacant, Universitat d'Alacant.

PIERA, J. (1995): *Gandia i la Safor*, València, Conselleria de Cultura.

SALOM CARRASCO, J. (1986): "La ciudad de Gandía: relaciones interurbanas y área de influencia", *Cuadernos de Geografía*, 39-40, 353-364.

SÒRIA, E. I JARQUE, F. (2002): *Gandia, capital de La Safor*, Alzira, Bromera.

VIDAL, C., COLLADO, I. I TORRES, R. (2006): *Gandia des de la Seu. Una mirada al passat*, Gandia, CEIC Alfons el Vell.

Gandia, port i ciutat

Paisatges litorals

Tabarca

L'illa dels genovesos

" ... la isla de Santa Pola, puesta entre Alicante y el puerto nuevo de Elche, a los ojos de los dos puertos, hoy en dia se llama por otro nombre la Isla Planesa, por la llanura que tiene como arriba se dixo; que es tanta que combida a los amigos de caça de conejos, passen a ella en barcos, por los muchos que engendra, y por ser tan tratable y llana. El nombre que agora tiene de Santa Pola, si es de tiempos de Gentiles, ha quedado corrompido de Apolonis insula, que quiere decir, Isla del dios Apolonis... Quando le tenga tiempo de Christianos, le devio quedar de alguna hermita de San Pablo, o Santa Paula, que allí havia; a quine en lengua Valenciana antigua llamavan S. Polo y Santa Pola.. las muchas calas al Levante, donde se arriman los corsarios "

Gaspar Escolano
Libro Qvarto de la Decada Primera de la Historia de Valencia, Cap.VIII

Josep Montesinos i Martínez
Departament d'Història de l'Art
Universitat de València

Vista aèria de l'illa de Tabarca (foto de ESTEPA).

L'illa de Tabarca, situada enfront de les costes de Santa Pola, és l'única illa habitada del territori valencià. Va ser refugi de pirates quan aquests atacaven la costa valenciana i el lloc triat pel rei Carles III, en el segle XVIII, per a assentar els cristians alliberats d'origen genovés que havien habitat l'indret tunisenc de Tabarka.

UNA ILLA AMB HISTÒRIA

A tres milles del cap de Santa Pola, a la província d'Alacant, s'alça sobre l'aigua un aflorament de la Serralada Bètica, de superfície molt plana, que arriba a una elevació màxima de 13 metres sobre el nivell del mar. És l'illa de Tabarca, amb una superfície de 43 ha, la més gran de les poques illes valencianes i l'única habitada. En realitat és un arxipèlag menut, perquè l'illa principal està envoltada d'una sèrie d'illots: la Galera, l'Escull Roig, l'Escull Negre, la Nau, la Pedrera; aquest últim rep aquest nom perquè va ser la base per a l'obtenció de la matèria pètria utilitzada en les construccions de l'illa.

Tabarca ha sigut visitada i utilitzada des de l'antiguitat, cosa que es pot veure en les nombroses troballes submarines dels voltants, restes o vaixells afonats. Per als antics va ser l'illa *Planesia*.

Anteriorment la nostra illa tenia el nom de Sant Pau, i també Illa Plana, tot i que posteriorment va ser Tabarca o Nova Tabarca. El topònim procedeix del nom d'un lloc de la costa de Tunísia: Tabarka, un lloc pròxim a la frontera amb Algèria, on hi ha un illot unit a terra ferma per un istme. La ciutat tunisenca va pertànyer a Gènova i, per tant, va estar habitada per cristians d'aquesta república italiana, que fou una població dedicada al mar, a la recol·lecció del coral roig, fonamentalment. El 1741 els tunisencs prenen la ciutat i, més tard, ho fan els algerians, fins que l'any 1768 Carles III l'allibera i condueix els seus habitants a Alacant i, posteriorment, a l'illa de Tabarca. Aquesta, fins a aquell moment deshabitada, era un lloc freqüentat pels pirates barbarescos en les seues incursions sobre la costa ibèrica mediterrània. Ja des del segle XVI s'havien construït per tota la costa valenciana nombroses torres de guaita per a identificar les naus i les incursions pirates i protegir les poblacions de la costa, com veiem en un altre apartat d'aquest llibre. Tabarca, doncs, des del segle XVIII formarà part d'aquest sistema defensiu costaner; el rei posa per a defensar-la els valents descendents de genovesos que havien habitat la Tabarka tunisenca. Encara es poden observar cognoms italians en els actuals tabarquins: Ruso, Chacopino, Parodi, Pianello...

UN LLOC PER A VEURE, UN ESPAI DES D'ON ATALAIAR

Efectivament, la silueta de l'illa, molt pròxima a la costa, es retalla sobre l'horitzó marí i, al seu torn, des de l'illa, es pot admirar una vista inèdita de la costa valenciana.

No té molta fauna terrestre: el lludrió ibèric o lluenta i alguna colobra. Les aus marines que nien a l'illa, la visiten o hi viuen, són abundants: la gavina d'Adouin, la gavina vulgar, el gavià argentat de potes grogues, l'*escarae*t —poc abundant—, el falciot negre i el pàl·lid, la cogullada comuna i el teuladí. La flora està condicionada per la insularitat, la salinitat, la climatologia mediterrània, la poca pluviositat, els efectes del mar... Entre la flora

Far de Tabarca (foto Miguel Lorenzo).

Far de Tabarca (foto Miguel Lorenzo).

principal trobem l'arç intricat (*Lycium intricatum*), la bufera arbustiva (*Withania frutescens*), l'esparreguera blanca (*Asparagus albus*) i un endemisme que només es troba en territori valencià: *L. furfuraceum*. També l'herba gelada (*Mesembryanthernum crhystallinum*), la sosa fina (*Suaeda fruticosa*), els caps blancs (*Lobularia maritima*) i les figueres de pala (*Opuntia ficus-indica*).

Però el més característic, i una planta endèmica que cal conservar, són les praderies de posidònia oceànica. Són un element clau en el medi ambient de les illes, perquè són refugi i aliment dels peixos i eriçons de mar, a més de productores d'oxigen. A més a més, per si fóra poc tot això, aquestes masses vegetals eviten l'excés d'erosió marina que produeixen les ones sobre la costa. Aquestes praderies són fonamentals per al nostre litoral, però estan en regressió per diverses raons: la contaminació de l'aigua, la pesca d'arrossegament, l'excés d'embarcacions turístiques i la construcció cada vegada més abundant sobre la nostra línia de costa (ports i esculleres).

A la contornada marina de l'illa viu una fauna rica: morenes, meros, llagostes, oblades, vidriades, sards, daurades, salpes, besucs, pagres, pagells, cànteres, barracudes, peixos ballesta, molls de roca i el peix volador o oroneta, tan rar.

La pesca, juntament amb el turisme, és l'activitat principal de l'illa. Els seus fons marins tan rics proporcionen captures importants i variades. Els pescadors de Tabarca empren arts específiques com la moruna grossa i la moruna xirretera. La pesca de la tonyina va ser una de les activitats principals de l'illa; l'almadrava de Tabarca va ser l'última que va desaparèixer el 1960.

Va ser declarada Reserva Marina el 1986. L'any 1994 la Llei d'Espais Naturals va considerar l'illa i l'entorn marítim de Tabarca, de 1400 ha, com un dels magnífics llegats que hem de conservar. Es prohibeix la pesca submarina, que havia depredat els fons marins, i es controla l'ancoratge d'embarcacions.

Avui dia conserva el seu recinte emmurallat, obra de l'enginyer militar Méndez de Ras, que es va finalitzar el 1775. El recinte té tres portes: la de Sant Miquel, la de Sant Rafael i la de Sant Gabriel a l'oest, juntament amb la pedrera. Sobre aquesta última hi ha la inscripció que marca l'autoria de la fortificació: "Carolus III Hispaniarium Rex. Fecit Edificavit". Tot un conjunt historicoarquitectònic ben conservat, amb murs i baluards que la protegeixen i, a l'interior, l'església de Sant Pere i de Sant Pau, també fortificada, i la Casa del Governador; a l'exterior s'alça la torre de Sant Josep. El conjunt va ser declarat Monument historicoartístic el 1964.

Però no hi ha una Tabarca, sinó diverses al llarg de l'any. La llum solar, la vegetació —encara que escassa— del seu sòl i l'activitat a l'illa fan

Tabarca (foto Miguel Lorenzo).

Tabarca (foto Miguel Lorenzo).

Carrers de Tabarca (foto Miguel Lorenzo).

Figueres de moro i torre de Sant Josep (foto Miguel Lorenzo).

que el paisatge canvie i que en cada estació puguem viure l'illa d'una manera diferent, com bé s'observa en les paraules de l'escriptor Manuel Vicent "La isla de Tabarca deshabitada bajo el sol de enero, exhibía el perfil de su iglesia y de sus murallas emergiendo del mar cuando ayer, en vísperas de san Antonio Abad, patrón de los animales navegué hasta allí desde Santa Pola.... Debido a las lluvias de otoño que este año han sido generosas, Tabarca tenía ahora una tonalidad verdosa instalada en el musgo de sus roquedas y en el leve pasto brotado por la parte de Oriente, muy alejada de ese fulgor mineral que le da el terror del verano, el sonido de las chicharras y el sudor de los turistas... En invierno apenas quedan cinco familias de pescadores..." (*El País*, diumenge 18 de gener de 1998).

Perquè Tabarca també ha sigut, i és, un lloc en la memòria paisatgística valenciana, una singularitat que han remarcat els nostres poetes. Vegem un fragment d'una carta del nostre gran poeta oriolà Miguel Hernández al literat murcià Juan Guerrero Ruiz en relació amb l'organització d'una visita de Pablo Neruda a l'illa, fet que finalment no va tenir lloc: "Mire: yo quisiera llevar para agosto a Pablo Neruda a ver lo mejor de nuestras tierras... Quiero saber si podría residir en la isla de Tabarca... a él agradaría un lugar donde el mar no se encontrara con arenas al ir a la tierra, donde el agua tuviese más grandeza...".

Els valors paisatgístics, mediambientals, el patrimoni historicoartístic, les formes de vida i el treball dels tabarquins són tota una fita de la nostra cultura.

Torre de San Josep i al fons l'església. (foto Miguel Lorenzo).

Casa del Camp (foto Miguel Lorenzo).

Detall de la Casa del Camp (foto Miguel Lorenzo).

BIBLIOGRAFIA

AA.DD. (1991): *Estudios sobre la reserva marina de Tabarca*, Madrid, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación.

AA.DD. (1996): *Estudios sobre áreas marinas protegidas e islas del Mediterráneo español*, Madrid, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación.

BAILE, A. i CHACOPINO, I. (2000): *Nueva Tabarca, nido de piratas*, Santa Pola, Gráficas Bailén.

BAYLE SEMPERE, JUST T. (1999): *Ictiofauna de la reserva marina de Tabarca (Alicante, Sudeste Ibérico): evaluación de las medidas de protección*, Tesi doctoral, Universitat d'Alacant.

BAÑULS DOSPITAL, C. (1995): *Isla de Tabarca,* Alacant, Cristina Bañuls Dospital.

CERDÁN TATO, E. (2001): "Tabarca: la isla de los nombres perdidos", *La isla posible: III Congreso de la Asociación Española de Estudios Literarios Hispanoamericanos*, Tabarca, pp. 159-164.

COSTA et alii (1984): *Estado actual de la flora y fauna marinas en el litoral de la Comunidad Valenciana*, Castelló, Ajuntament de Castelló.

GONZÁLEZ ARPIDE, J. L. (2004-2005): "Una incursión por la historia de Nueva Tabarca", *Canelobre*, 49, *Número dedicado a Las raíces de lo popular: etnohistoria de Alicante en el siglo XIX*, 254-271.

GONZÁLEZ ARPIDE, J.L. (2002): *Los tabarquinos*, Alacant, Institut Alacantí de Cultura Juan Gil-Albert.

La Isla de Tabarca, Espacios Naturales de la Comunidad Valenciana, València, Las Provincias, 1998.

PÉREZ BURGOS, J. M. (2001): "La isla de Nueva Tabarca (Alicante): un recinto fortificado del siglo XVIII. Intervenciones arqueológicas en torno a su sistema defensivo", Madrid, *Castillos de España. Publicación de la Asociación Española de amigos de los Castillos,* 53-61.

PÉREZ BURGOS, J. M. (1997): "La excavación arqueológica de urgencia Tabarca I (isla de Nueva Tabarca, Alicante)", *Actas del XXIII Congr. Nacional de Arqueología*, Elx, 1995, pp. 179-186.

RAMOS ESPLÁ, A. A. i BAYLE SEMPERE, J.T. (2003): "Evaluación de la efectividad del arrecife artificial de Tabarca (Alicante)", *Boletín del Instituto Español de Oceanografía*, 19, 1-4, 183-198.

RAMOS, A. et alii (1984): *Trabajos de campo en la reserva marina de Tabarca*, Alacant, Universitat d'Alacant, Institut d'Ecologia litoral.

RAMOS, A. (ed.) (1985): *La reserva marina de la Isla Plana o Nueva Tabarca*, Alacant.

RICO DE ESTASEN, J. (1958): "En el Mediterráneo alicantino. El recinto fortificado de la isla de Tabarca", *Boletín de la Asociación Española de Amigos de los Castillos*, any 6, 22, 127-134.

RUSO, Y. DEL P. (2006): *Estudio del efecto de la estructura de hábitat sobre el poblamiento ictioplantónico de la reserva marina de Tabarca*, Alacant, Institut Alacantí de Cultura Juan Gil-Albert.

SÁNCHEZ LIZASO, J. L. (1993): *Estudio de la pradera de Posidonia (L.) Delile de la reserva marina de Tabarca (Alicante): fenología y producción primaria*, Tesi doctoral, Universitat d'Alacant.

SEVA, E. I ESCARRÉ, A. (1976): "El eslizón ibérico (Chalcides Bedriagai) en el medio insular de Nueva Tabarca (provincia de Alicante)", *Mediterranea: serie de estudios biológicos*, 1, 61-115.

VILAR RAMÍREZ, J. B. (1995): "De la tabarka tunecina a la tabarca española (1535-1883): una reflexión entre la historia y la cartografía", *Cuadernos de investigación histórica*, 16, 267-288.

Tabarca

Platja de Tabarca

Torre de San José

Tabarca

Paisatges litorals

Torres de guaita

Els perills del mar

"... havemos acordado de hazer de nuevo ciertas torres y estancias y de poner en ellas y en otras partes alguna gente de pie y de cavallo y para que esta sea mejor regida y governada conviene que haya capitanes y otros officiales que la rixan y goviernen (...) os creamos, elegimos y nombramos por capitán de la gente de guerra de pie y de cavallo que stuviera senyalada para la guarda de dicho reyno y su costa, en la parte de poniente o levante"

A. R. V., Reial Cancelleria, 1324, fol. 255r, 20-11-1554

"Dentro de las medidas dirigidas a evitar el peligro de ataques marítimos, la construcción de un sistema defensivo basado en torres de vigilancia es un hecho decisivo, pero que no vio la luz hasta mediados del siglo XVI. Es cierto que el sistema defensivo del litoral en el Quinientos no fue una creación ex-novo por parte de las autoridades y de las villas valencianas interesadas. Los fundamentos del sistema se pueden encontrar en la época medieval e incluso antes: la vigilancia del mar desde posiciones elevadas (naturales o artificiales) es un hecho bien conocido en época romana. Pese a ello habrá que esperar hasta el siglo XVI para que los puntos de vigilancia aislados del litoral valenciano se conecten y para que se desarrolle un entramado burocráctico y militar-mediante comisiones, militares y ordenanzas escritas-, que dé sustento al sistema de las torres litorales."

J. V. Boira (2007)
Las torres del litoral valenciano

"... en los anys MD cinquanta quatre y MD cinquanta cinch ordenada la guarda e custòdia en la Costa e marina del presente regne, ab construcció moltes torres, posant en cascuna de aquelles guardes de a peu y atalladors y Descobridors, la despesa de la qual guarda y custòdia e lo sou de les companyes dels escuders eo soldats de a cavall, foch delliberat se pagàs de les pecúnies procehidores del dret vulgarment nomenat lo nou impòsit de la seda, que es trau del present regne..."

Ordre del Virrei el 1575 (ap. Mateu Ibars, 1963:167)

Josep Montesinos i Martínez
Departament d'Història de l'Art
Universitat de València

Sandra Mayordomo Maya
Departament de Geografia
Universitat de València

La torre de les Caletes, Benidorm (foto Miguel Lorenzo).

En un moment de la història valenciana, a partir del segle XVI, es produeix en l'entorn mediterrani l'augment del perill turc i una abundància de navegants dedicats a la pirateria, procedents fonamentalment del nord d'Àfrica. Ciutats com Cullera, Orihuela i moltes altres pateixen aquests assalts i tot el que això comporta: morts, rapinya, captius i destrucció. Per tal d'evitar aquestes escomeses, la monarquia hispànica decideix millorar el sistema defensiu costaner renovant les defenses que hi havia i construint nombroses torres de guaita, uns punts fortificats que permeten la vigilància de la costa i l'avís ràpid tan bon punt es divisa el perill.

UNA COSTA VULNERABLE

La costa valenciana s'estén al llarg de 518 km, la major part dels quals són costes baixes i arenoses, tot i que hi ha alguns trams on les muntanyes arriben fins a la costa mateixa i hi componen cales menudes i penya-segats, un paisatge rocós sobre el blau mediterrani.

Aquesta façana marítima tan extensa del Regne de València inclou, juntament amb nombroses poblacions de pescadors i agricultors, ports amb drassanes, punts de comerç i d'intercanvi, l'activitat dels quals és primordial per a l'economia del Regne i la seua projecció mediterrània. El perill de l'imperi turc i els seus vaixells que solquen el mar, juntament amb navilis barbarescos procedents del nord d'Àfrica, és un motiu suficient per a la preocupació de la monarquia i el terror dels habitants del Regne. Ja al començament del segle, en diverses ocasions, Cullera es veurà atacada, igual que Dénia, fet que farà perillar també la resta de poblacions i, fins i tot, les ciutats mateixes. El 1534, el pirata Barba-roja conquesta Alger i, amb això, el corsari nomenat almirall de l'armada turca posa en perill les fronteres marítimes de la corona hispànica. Barba-roja i el seu successor Dragut sembraran el terror a les nostres costes i formaran part de la memòria col·lectiva per mitjà dels mites i de les llegendes dels pobles costaners.

Per tot això, les ciutats i els indrets costaners del Regne comencen a fortificar-se o a millorar-ne les defenses. Serà fonamentalment a partir de l'atac turc del 1543 quan el virrei Ferran d'Aragó, duc de Calàbria, com tots els virreis en representació del monarca, va procurar reforçar les defenses costaneres; d'ací la importància de mantenir-les, de construir-ne moltes altres i de l'organització militar i econòmica per a la gestió i el sosteniment d'aquestes. És una època de gran activitat constructiva pel que fa a l'enginyeria militar, ja que hi ha tot un procés d'investigació arquitectònica respecte de les fortificacions; i pel que fa a nous dissenys de ciutats. Alguns dels enginyers més importants del moment treballen en el projecte i en la realització d'aquestes construccions defensives: Giovanni Batista Calvi, els Antonelli, els Fratin i el virrei Vespasiano Gonzaga, entre d'altres.

Juntament amb els perills que vénen del mar, augmenta la poca confiança que es té en els habitants moriscos tant de la costa com de l'interior, de vegades acusats de connivència amb els pirates amb els quals com-

Torre Escaletes, Santa Pola (foto Miguel Lorenzo).

La Torre del Guerro, Dénia (foto Miguel Lorenzo).

parteixen religió. És significatiu el text del capità general de València, Ferran d'Aragó, el 1536, en què indica que els turcs es troben com a casa a les costes del Regne de València: "y van por los lugares de nuevamente convertidos a una parte y a otra sin hacerles mal ninguno... aquella partida del Reyno hazia la parte de la Mar está toda poblada de moros lo que causa que ellos están allí como estarían en sus casas" (Archivo General de Simancas, Estado , leg. 272, fol. 81, extret d'A. Cámara). Turcs i aliats amb el corsari d'Alger, moriscos del Regne, tot això produïa el pànic ja conegut i justificava la defensa d'aquell perill des del mar amb la construcció de les torres de guaita. La fortificació de les costes valencianes no és un fet aïllat per a la monarquia; tot l'entorn mediterrani de la corona la necessita i la construeix, naturalment també les illes Balears, que eren sovint atacades i fins i tot utilitzades com a punt per a llançar-se sobre les costes valencianes.

Com hem indicat, l'any 1543 va ser especialment catastròfic pel que fa a aquestes incursions: es van atacar poblacions com Guardamar, Alacant, la Vila Joiosa i Benidorm, i una altra vegada Cullera i Elx l'any 1552. El 1554 es redacten les ordenances per a la vigilància i la defensa de les costes del Regne de València; aquesta estructura i aquestes normes van servir com a model per a les altres costes de la corona hispànica. Aquestes despeses es finançaven amb l'impost de la seda. Es reforcen les defenses que hi havia, l'una darrere de l'altra, s'inspecciona la zona i s'ordena construir unes altres torres noves.

Els virreis i els enginyers anomenats més amunt recorren les costes, n'elaboren informes sobre la defensa, dibuixen plànols, ordenen reforçar fortificacions i dissenyen i construeixen torres. De manera que aquestes fites de vigilància jalonen des d'aleshores la línia de costa. La majoria d'aquestes torres, alimares o talaies, segueixen un esquema constructiu semblant, tot i que amb variacions. Sobre una base es construïa el primer cos de la torre, que era massís. Sobre aquest s'assentava la porta a què s'accedia per mitjà d'una escala que es podia retirar, tot i que en algunes la porta està a peu pla. A l'interior hi havia una estança, a vegades dues, cobertes amb una volta. Una escala de caragol recolzada al mur permetia l'accés fins a la plataforma elevada de la fortificació. A la part superior, de vegades s'instal·lava l'artilleria. Elements verticals que apunten al cel, de base estreta i altura elevada, alguna com la magnífica d'Orpesa, més castell que torre.

Aquesta línia de talaies formava part del sistema defensiu en què també s'incloïen ciutats i poblacions fortificades com Peníscola, Castelló, Vila-real, Borriana, Morvedre, València, Cullera, Dénia, la Vila Joiosa, Alacant, Santa Pola, Guardamar, Orihuela... Aquesta era la primera línia de vigilància, però després d'aquesta, una mica més a l'interior i en

Torre del Tamarit, Santa Pola (foto Miguel Lorenzo).

La torre de guaita del Cap de L'Or, Moraira (foto Miguel Lorenzo).

cotes evidentment més elevades, hi havia una altra ratlla defensiva i de vigilància, amb terres moltes de les quals identificades en el mapa adjunt i d'altres localitzades més recentment, com la torre del Tos Pelat a Montcada. Vegem com a exemple la situació de defensa al Grau de València: "Junto al dicho lugar hazia la mar, está hecho un baluarte y plataforma con unos cubos redondos... A las dos esquinas... se levanta una torre en que hacen las señas de los fuegos... en la dicha plataforma ay un cañón de batir y dos culebrinas grandes... A este baluarte es costumbre venir cada noche treinta vezinos de la ciudad de Valencia a hazer guarda por su tanda y de dia bolverse..." (Juan de Acuña, 1558, Arxiu de la Corona d'Aragó, Consell d'Aragó, lligall 761, document 103; extret de Boira, 2007, p. 246).

La funció de les torres era atalaiar l'horitzó marí i, davant de la visualització del perill, avisar-se les unes a les altres per tal que arribara ràpidament la informació a les poblacions, la qual cosa els permetia organitzar la protecció i la defensa. Per a transmetre la informació s'utilitzaven fogueres sobre les talaies, el foc que feien avisava a la nit i el fum durant el dia. Una d'aquestes torres conserva l'escut amb una inscripció que explica molt bé el sentit de les talaies: "Sub umbra alarum tuarum protege me".

UNA PART DE LA HISTÒRIA I DEL PAISATGE COSTANER VALENCIÀ

Les torres, per les seues característiques, no només són part de la història, alhora que un element del nostre patrimoni de primera magnitud, sinó que conformen i donen llum a un paisatge característic que cal conservar i potenciar. La verticalitat de les torres, dreçada sobre les roques o les arenes de la costa, enfront del blau mar Mediterrani, abans era un punt de guaita per a evitar els perills i ara és una icona magnífica que es retalla entre la terra i el mar. Més de mig centenar es distribueixen per la costa valenciana, la qual cosa conforma un dels conjunts de torres defensives més importants de tot el Mediterrani.

Eren l'ull que vigilava el dany que venia des del mar, la protecció de les costes del Regne. Eren la seguretat de la gent, de l'economia, de les propietats, de la fe, de la qualitat de vida dels habitants del nostre territori.

Vista aèria del litoral entre Benicàssim i Orpesa (foto ESTEPA).

La conservació d'aquest paisatge passa, en primer lloc, per l'atenció contínua dels elements arquitectònics a què ens referim en aquest article i, al mateix temps, la visió de la soledat i la significació d'aquelles fites en el paisatge es veu amenaçada per l'expansió d'un urbanisme costaner poc respectuós amb el seu entorn. Perquè les nostres torres de guaita no són només arquitectura, sinó també paisatge. Les urbanitzacions s'estenen per l'espai, els xalets i els edificis d'apartaments s'alcen desafiadors sobre l'horitzó i trenquen per complet la bella estètica de la línia de la costa, pel fet d'acostar-se, apegant-se a les talaies o bé separant-les de la visió del mar. Són torres on s'uneixen tots els elements: l'aire, la llum, el mar, la terra, juntament amb el foc i el fum de les fogueres que vetlaven per la vida, el treball i el descans dels nostres avantpassats.

Torre de Bonalba (foto Miguel Lorenzo).

Interior de la Torre de Bonalba (foto Miguel Lorenzo).

BIBLIOGRAFIA

AA.DD. (1995): *Castillos, torres y fortalezas de la Comunidad Valenciana*, València, Prensa Valenciana.

ARCINIEGA GARCÍA, L. (2003): *Sistemas de defensa de Cullera: castillo, murallas y torres*, Cullera, Ajuntament de Cullera.

BOIRA MAIQUES, J. V. (2007): *Las torres del litoral valenciano*, València, Conselleria d'Infraestructures i de Transport.

CÁMARA MUÑOZ, A (1990, 1991): "Las torres del litoral en el reinado de Felipe II: una arquitectura para la defensa del territorio (I y II)", *Espacio, tiempo y Forma, serie VII, Historia del Arte,* t.3, pp. 55-86 (el I); t. IV, pp. 53-94 (el II).

CÁMARA MUÑOZ, A. (1991): "Fortificación, ciudad y defensa de los reinos peninsulares en la España imperial. Siglos XVI y XVII", DE SITA, C. i Le GOFF, J. (eds.), *La ciudad y las murallas*, Madrid, Cátedra, pp. 89-112.

GARCÍA MARTÍNEZ, S. (1972): "Bandolerismo, piratería y control de moriscos en Valencia durante el reinado de Felipe II", *Estudis. Revista de historia moderna,* 1, 85-168.

GARCÍA MARTÍNEZ, S. (1980): *Bandolers, corsaris i moriscos*, València, València, Tres i Quatre.

MARTÍ, J. (1991): *Les Ordinacions de la costa marítima del regne de València*, València, Institut de Filologia Valenciana.

REQUENA AMORARA, F. (1997): *La defensa de las costas valencianas en la época de los Austrias*, Alacant, Institut de Cultura Juan Gil-Albert.

ROSSELLÓ VERGER, V. M. (2004): La cartografia també és per a (fer) la guerra (el mapa ortelià del Regne de València. 1584), *Cuadernos de Geografía*, 75, 43-52.

SEIJO ALONSO, F. G. (1978): *Torres de vigía y defensa contra los piratas berberiscos del reino de Valencia*, Alacant, Alicante

Torres de guaita

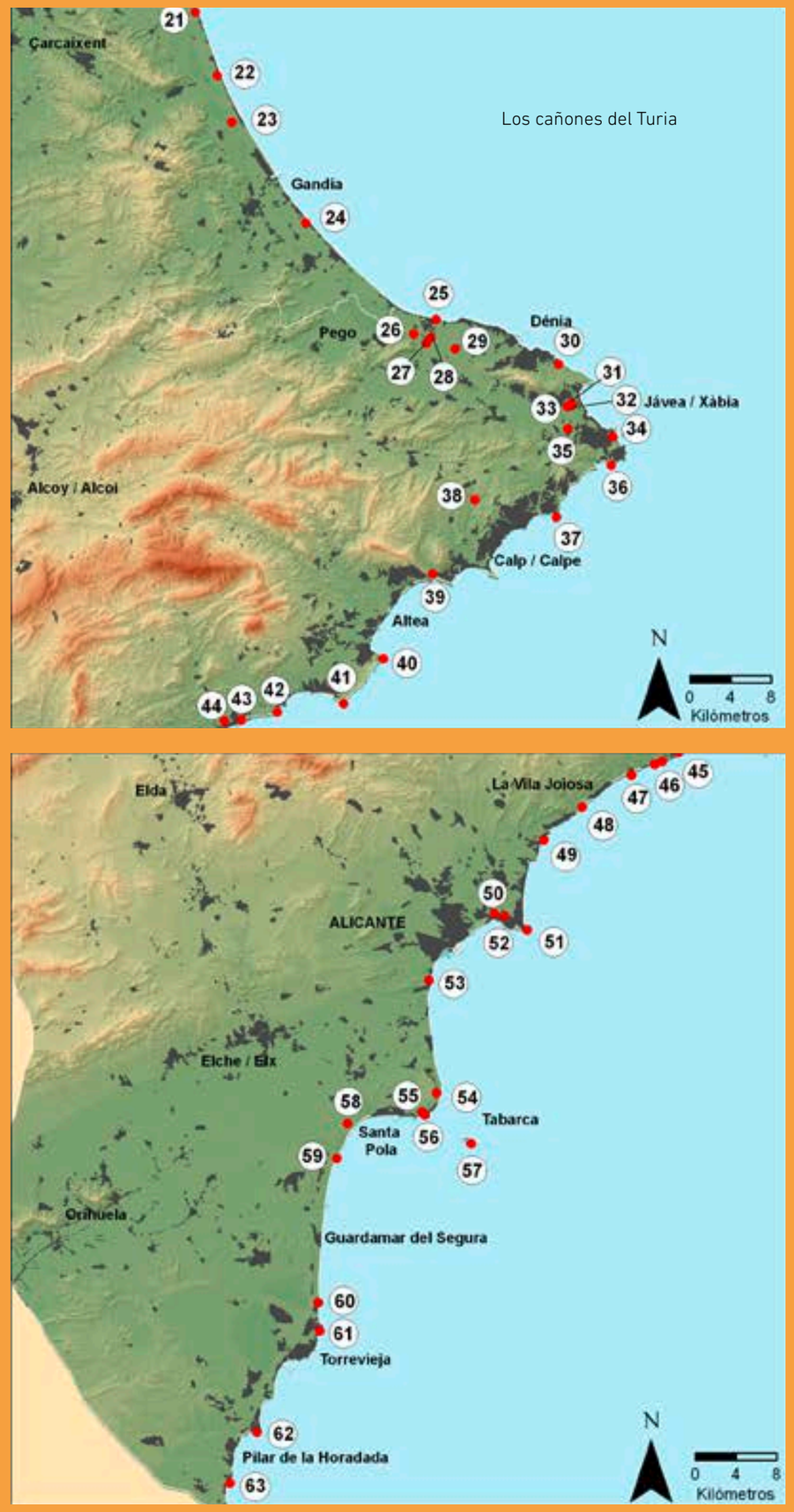

Paisatges litorals

Benidorm, ciutat turística i platja

Turisme fet ciutat

"Sale el sol y Benidorm se despierta de una noche que no ha tenido fin. Las playas están tranquilas, ordenadas con sombrillas de personas que ya han bajado hasta la orilla del mar para obtener sitio, que al mediodía será imposible encontrar. Es uno de los centros turísticos más importantes. Está a dos horas del resto de Europa, es cosmopolita y segura en todos los aspectos"

Spinelli, e. et alii (2009)
Interacciones, Cendage Learning, Boston

"¿Per què, per a mi, Benidorm és la ciutat utópica? Doncs, en primer lloc, perquè no hi ha pràcticament obstacle entre l'urbs i la mar- que a diferencia del que succeeix arreu, a Alacant, sense anar més lluny-. Els qui hi despleguen vacances són majoritàriament, somrients perquè no están capticats ni pel treball ni per massa preocupacions monetàries..."

Joaquim Torres (2000)
No t'estavellis en el camí. Vagabund il·lustrat.

"pero siempre sacará a la luz
el descarnado bajío de roca que resguarda
la bahía azul de la ciudad
de la brutal e incesante embestida del mar.
Manchada por las gaviotas, una cabaña de piedra
expone su dintel bajo la corrosiva intemperie,
por el saliente de roca ocre
las cabras de tupido pelaje deambulan
torpes, morosas, lamiendo la sal del mar"

Sylvia Plath
(Un desconocido Benidorm de los años cincuenta)

Josep Montesinos i Martínez
Departament d'Història de l'Art
Universitat de València

Miguel Antequera Fernández
Departamento de Geografía
Universitat de València

La ciutat de Benidorm s'ha convertit en un dels paisatges antropomorfitzats més significatius del litoral valencià. Una ciutat costanera, assentada a la província d'Alacant, que forma part de la comarca de la Marina Baixa, i bolcada en una activitat fonamental: el turisme, fet que ha condicionat el seu paisatge, el seu entorn. És un dels punts de referència turística valenciana, però també amb transcendència a nivell espanyol, europeu i mundial.

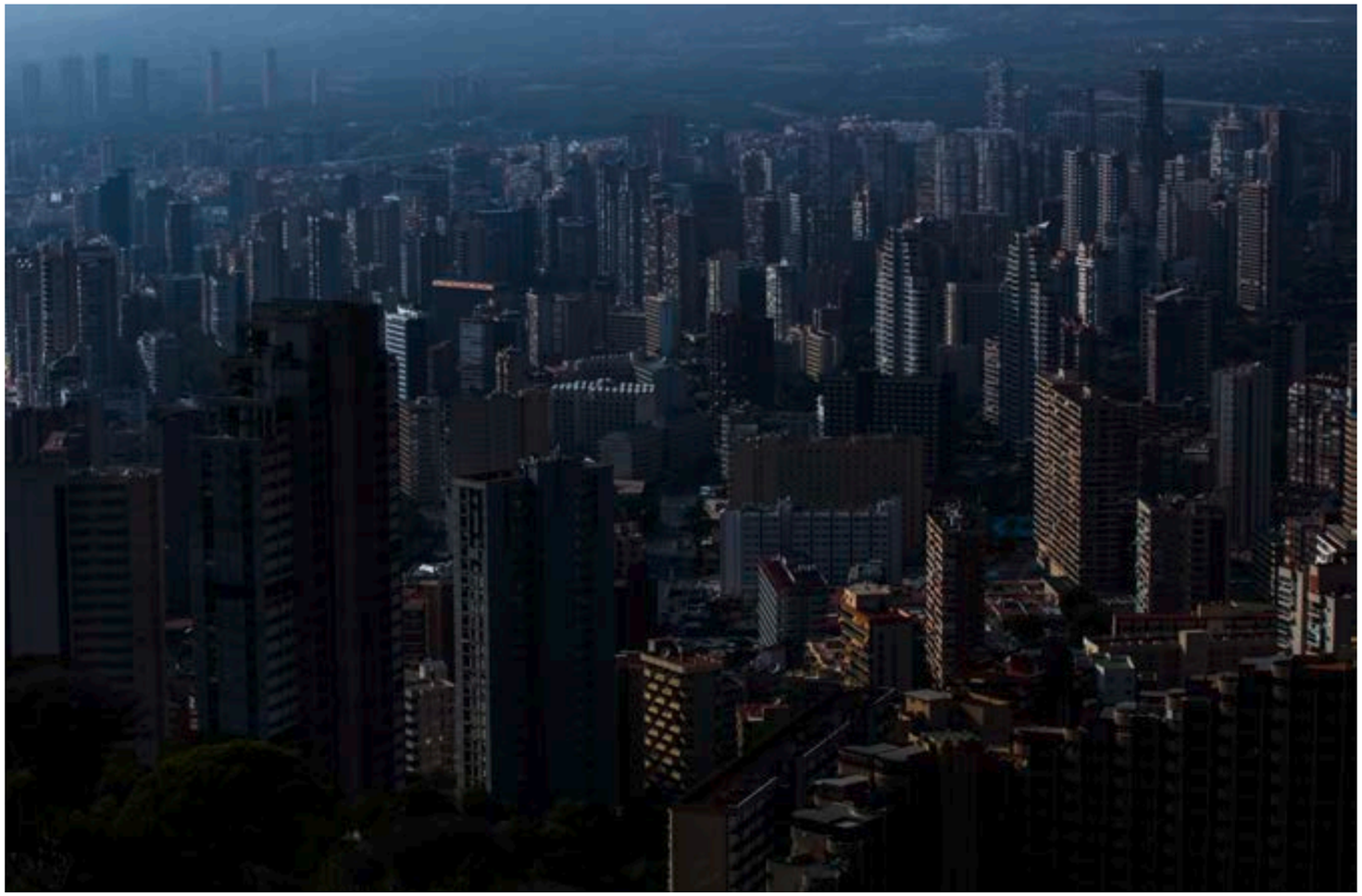

Benidorm (foto Miguel Lorenzo).

DES D'UN POBLET PESQUER

Benidorm no sempre ha sigut una gran ciutat, cal buscar els orígens en un poble menut de pescadors que s'alçava sobre un monticle rocós endinsat lleugerament sobre el mar Mediterrani. La localitat és el centre d'una badia flanquejada d'extenses platges baixes i arenoses. Amb un clima típicament mediterrani que li ha servit per a l'ús pel qual actualment és coneguda la ciutat: hiverns temperats i estius calorosos, però suavitzats per la brisa marina. Enfront de la costa s'eleva un illot menut, suposada prolongació de la serra Gelada, molt a prop. Benidorm està enclavada en un entorn magnífic, envoltada per la serra Gelada a l'est, la serra Cortina i el Puig Campana al nord i el Tossal de la Cala a l'oest; gràcies a aquest fet la ciutat es protegeix de les accions del vent i de les meteorologies adverses que pogueren alterar el seu clima paradisíac.

En el segle XVI, Benidorm formava part del sistema defensiu de les costes valencianes en contra dels atacs turcs i de la pirateria procedent del nord d'Àfrica. Curiosament, a més de fortificar el lloc, un dels majors problemes era l'illa que hi havia enfront de la seua costa, com així ho veiem en el text del segle XVI del virrei Vespasiano Gonzaga, expert en fortificacions: "...abrigo de corsarios mayor que ay en este reyno por cuya causa se pierden cada año muchos navios y gentes"; aquesta illa és avui dia una reserva natural marina. La descripció del virrei també parla del castell, que era el recinte poblacional primitiu: "...el castillo de Benidorm se puede hazer inexpugnable heziendole isla... está fundado sobre penya metida en la mar y que a la parte de dicha mar ay altura de mas de cien palmos de penya biya que no se puede subir por ella y por la parte de la tierra tiene un fosso que para entrar al dicho castillo ha de ser por una puente levadiza..." (Archivo General de Simancas, *Guerra Antigua,* leg. 79, fol. 104; extret d'A. Cámara).

A la fortificació hi havia un aljub, un hostal, la casa del senyor, les cases de pescadors, tres soldats i dos escuders que recorrien tots els matins la costa per observar i vigilar els perills; a més, s'indica que hi havia espai per a construir 50 cases. En el mateix segle XVI l'arquebisbe Joan

Illa de Benidorm (foto Miguel Lorenzo).

Litoral de Benidorm (foto Miguel Lorenzo).

de Ribera es refereix a la fortificació com un castell habitat per uns pocs pescadors quan arriba el temps de la pesca, on hi havia una església. Serà en el segle XVII quan a Benidorm hi haurà veïns, però serà en el segle següent quan, gràcies a les millores en l'agricultura, la població es consolidarà. Al llarg del segle XX l'agricultura és l'activitat principal de Benidorm, seguida de les activitats relacionades amb la pesca, entre les quals hi ha la pesca estacional de la tonyina a les almadraves de l'estret de Gibraltar i a les costes de Tunísia i del Marroc, de manera que una gran part de la població benidormenca passava part de l'any al mar, la qual cosa produïa llargues absències de la població.

Ja en el segle XIX va haver-hi algun intent de dotar el poblet de pescadors d'algun servei orientat als visitants, com el balneari denominat *Virgen del Sufragio*, però serà a mitjan segle XX quan Benidorm comença a aparèixer tímidament en els gustos dels nostres visitants.

En la literatura valenciana, la localitat ha sigut una referència per a alguns dels nostres escriptors, com és el cas de Gabriel Miró: "Pueblo claro y recogido. Dentro de los azules, paredes de aristas de espigas, contorno de nitidez de sal. Casa volcándose sobre cantiles de color limón, casa de lonas de faluchos. Entre los remos y salabres, una higuera que mana su olor caliente y espeso como una resina" (Miró, 1970, p.64).

UN MODEL D'OCUPACIÓ DEL TERRITORI, UN DISSENY D'EXPLOTACIÓ TURÍSTICA

Efectivament, des de la meitat del segle passat, Benidorm comença a decantar-se per les activitats al servei del turisme. L'extensió de l'espai habitat i el pla d'ordenació urbana de 1956 ja apunten el desig de convertir-se en zona de vacances. Però la realitat va sobrepassar les expectatives. Tot i que en principi la planificació urbanística anava més aviat pel camí de xalets aïllats, la realitat especulativa i l'èxit de les pernoctacions va fer que augmentara la necessitat d'espai i es va optar per les edificacions en altura. La ciutat s'ha estés sobre la platja de Llevant, les zones de cultiu i la franja interior i, posteriorment, les zones més accidentades de la platja de Ponent. En aquell primer espai de la platja de Llevant i zona de cultius s'articula una trama ortogonal fins als vessants de la serra Gelada. Avui dia la urbanització ha traspassat l'espai municipal i comprén més de sis quilòmetres de litoral construït.

Disposem d'un relat de quan Benidorm era encara un poblet que començava a ser turístic i conservava aquell encant de localitat marinera.

Benidorm (foto Miguel Lorenzo).

Vista aèria de la badia de Benidorm (foto ESTEPA).

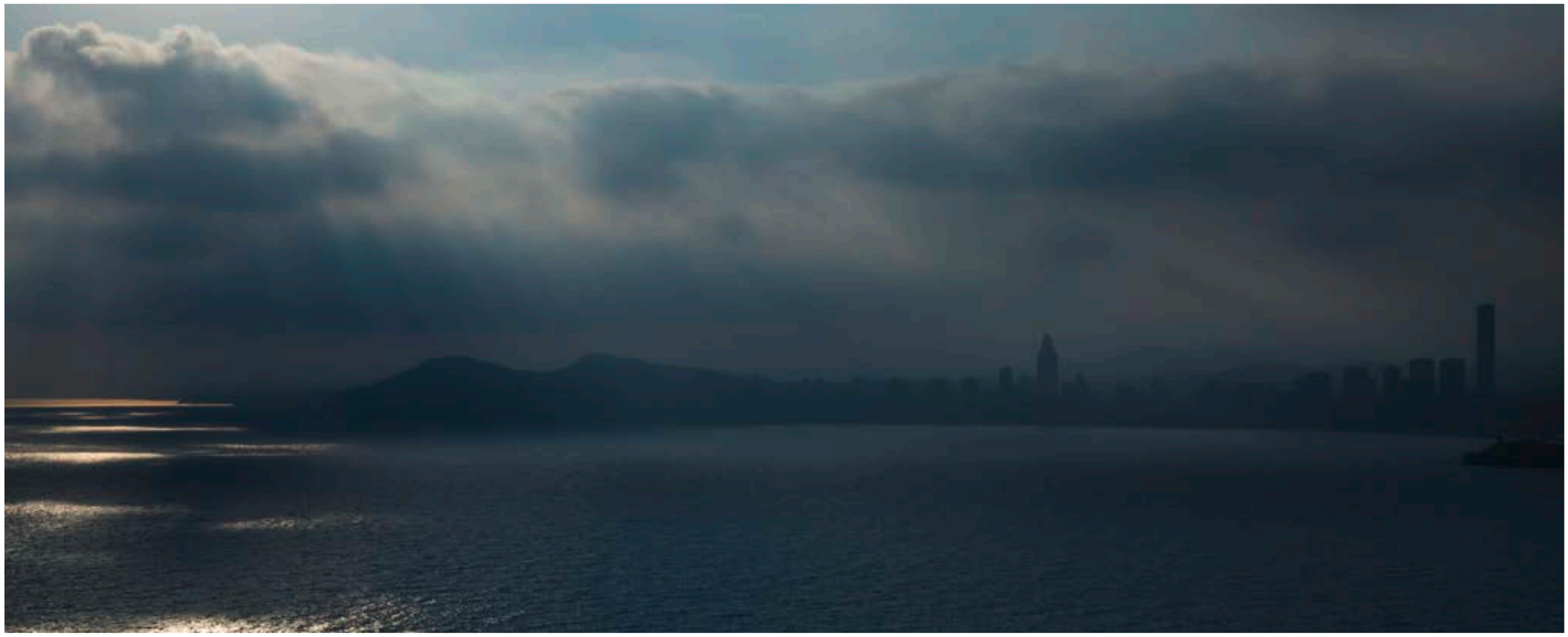

Litoral de Benidorm (foto Miguel Lorenzo).

El professor Pascual Almiñana va recuperar els relats d'una parella d'escriptors, el poeta anglés Ted Hugues (1936-1998) i l'escriptora nord-americana Sylvia Plath (1932-1963), que van arribar al poblet de Benidorm l'any 1956 de viatge de noces. La lectura d'alguns dels fragments de les cartes i del diari de l'escriptora, on conta la seua experiència, són significatius i explicatius de tant com ha canviat aquell paisatge benidormenc: "Tan pronto como divisé aquel pueblecito... después de una hora de viajar en autobús a través de montes desiertos de arena roja, huertos de olivos y matorrales, todo tan típico, y vi aquel mar azul centelleante, la limpia curva de sus playas, sus inmaculadas casas y calles —todo, con una pequeña y relumbrante ciudad de ensueño—, sentí instintivamente, igual que Ted, que ése era nuestro lugar...". Paisatge irrecognoscible al Benidorm actual: "Por la calle empinada suben del pueblo los últimos carros tirados por burros, familias que vuelven a sus hogares en las montañas... Una pareja de chicas que ríen. Un niñito delgaducho que lleva a un perro flaco atado con una correa". "Y el trabajo de las mujeres remendando las redes y esperando el regreso de sus maridos procedentes de la mar: vestidas de negro, de luto por alguien, se sientan en rústicas sillas de espaldas al camino, dando frente a la oscuridad de sus umbrales". "Ojalá esta noche la pesca sea una cosecha de plata en las redes, y las luces que porten nuestros hombres, maridos e hijos, se muevan seguros entre las bajas estrellas". Era un lloc: "donde los almendros son negros y se retuercen sobre el paisaje inundado de blancura, con la claridad de la luz blanqueada de la discordia, no luz de día, sino un daguerrotipo beis, desteñido".

El paisatge benidormenc on encara es podia admirar la silueta del campanar sobre la línia de l'horitzó: "El campanar de Benidorm eixia amb

Benidorm i el Puig Campana (foto Miguel Lorenzo).

el quadrant del rellotge per damunt de les groguenques teulades del poblat vell. Des d'allí albirava el grandiós panorama de la badia. Les dues platges en corba, estenent llurs daurades arenes en un doble alfanje a cada costat del faralló del castell" (Jordi Valor i Serra, 1959, p. 109).

Actualment, són més de 80.000 habitants, sense comptar una població professional flotant que cobreix les necessitats del producte turístic, a més dels milions de turistes que visiten la ciutat i hi pernocten, alguns dels quals són de temporada.

Avui dia marquen l'horitzó els edificis d'apartaments moderns i alts, que ens recorden un Nova York del Mediterrani. La ciutat s'eleva sobre l'arena, amb desenes i desenes d'edificis que superen els vint pisos d'altura, els trenta, els quaranta i els cinquanta en alguna ocasió, fet que marca el sostre construït de tot el territori valencià: torre Dos Cales, Gemelos 22, Playa Azul, Berni Beach, torre Soinsa, torre Levante, edifici Cronos, Neguri Cane, torre Lugano, l'Hotel Bali, Residencial in Tempo... Talaies habitades per turistes que fan de Benidorm una ciutat, un castell, de les mil torres i la concentració de gratacels més gran del país. Una solució urbanística que va optar per una ciutat vertical per a resoldre els problemes de l'augment de la població i de l'economia de l'espai.

La ciutat disposa d'una gran quantitat d'hotels, restaurants, tavernes, discoteques, llocs d'oci, espais culturals... Al mateix temps, als voltants han sorgit diversos serveis lúdics, parcs temàtics, espais per a animals, etc., com a complement de l'oferta turística: Terra Mítica, Terra Natura, Aqualandia, Mundomar, Aqua Natura. Una infinitat de serveis que fan agradable l'estada del turista, aporten la riquesa de Benidorm i fan que la ciutat estiga "viva" els dotze mesos de l'any.

Avui dia les possibilitats d'extensió urbanística estan arribant a una situació límit, amb un excés de concentració poblacional i amb tots els perills que això comporta pel que fa a les necessitats d'energia, d'aigua, serveis i d'alteració o desequilibri del paisatge. La sostenibilitat serà la clau perquè Benidorm continue sent un destí preferit pels turistes que, no ho oblidem, busquen una qualitat en els serveis i en l'entorn.

El paisatge de Benidorm és la mar, la badia, la platja, les muntanyes que el protegeixen, la pròxima serra Gelada, i també, per descomptat, els gratacels i la ciutat bigarrada i elevada. És l'aposta per la creació de riquesa, per un urbanisme en altura, per la conformació d'un perfil i un paisatge inseparable entre la terra, el mar i el treball de l'ésser humà. I aquest horitzó, amb els seus gratacels al costat del mar, al centre de la badia sobre el blau mediterrani s'ha convertit en una estampa, en una imatge d'un model de turisme. Una de les primeres destinacions turístiques del món.

BIBLIOGRAFIA

ALMIÑANA OROZCO, P. (2004): *Benidorm*, València, Acadèmia Valenciana de la Llengua.

Arxiu Municipal de Benidorm, Balneario Virgen del Sufragio, fullet, Alacant, Impr. J. Esplà, 1870.

ESTEBAN CHAPAPRÍA, V. (1995): "El sistema dunar plio-cuaternario entre las bahías de Altea y Benidorm (sierra helada, Alicante), *3ª Reunião do Quaternario Ibérico*, Coimbra 27 setembre a 1 outubro de 1993, pp. 211-246.

MIRÓ, G. (1970): *Años y leguas*. Madrid.

MONFORT MIR, V. M. (1999): *Competividad y factores críticos de éxito en los destinos turísticos mediterráneos: Benidorm y Peñíscola*, Tesi doctoral, Universitat de València. http://www.cervantesvirtual.com/FichaObra.html?Ref=2619, consultada el març de 2010.

PLATH, S. (2008): *Poesía completa, traducció i anotacions Xoán Abeleira*, Madrid, Bartleby.

SOLER CARNICER, J. (2008): *Benidorm*, Everest.

VALOR I SERRA, J. (1959): *Narracions alacantines de muntanya i voramar*, València, Sicània.

Benidorm, ciutat turística i platja

Paisatges litorals

La Serra Gelada

Les penyes de l'Albir

"La Sierra Helada (nombre algo extraño en esta latitud) levanta otra vez la costa y la embravece desde las Peñas de Albir hasta el cabo de les Escaletes (ó les Caletes, como dicen otros), y apenas se dobla esta punta, aparece Benidorm, valientemente encaramado sobre una roca, que penetra en el mar. Al extremo de aquel pequeño promontorio, de escarpa inaccesible, está el ruinoso castillo, junto á él la iglesia... Villajoyosa pintoresca perspectiva para el navegante... No es menos bello el panorama desde esa torre, que domina el mar, casi siempre tranquilo en esa ensenada, la extensa huerta, pobladísima de casas de campo; más allá, dilatados viñedos y la variada arboleda de almendros, higueras y algarrobos..."

Teodor Llorente (1889)
"Valencia. Sus Monumentos y artes. Su naturaleza e Historia"

Josep Montesinos i Martínez
Departament d'Història de l'Art
Universitat de València

La serra Gelada (foto Miguel Lorenzo).

Els penya-segats de la serra Gelada, entre Altea i Benidorm, conformen un parc natural maritimoterrestre excepcional al territori valencià. Conegut també com les penyes de l'Albir, es troben enclavades en una de les zones turístiques més importants del Mediterrani.

MUNTANYES QUE TRENQUEN SOBRE EL MAR

Es tracta d'una alineació muntanyosa menuda de 6 km de longitud, orientada a nord-est sud-oest a la comarca de la Marina Baixa, un territori abrupte sobre les planes de Benidorm, l'Alfàs del Pi i Altea. La muntanya, quan arriba al mar, es precipita en penya-segats de més de 400 metres. Tot això —la muntanya, la vegetació que li és pròpia, el mar— dóna lloc a un paisatge d'un valor excepcional. Als voltants s'eleven una sèrie d'illots com els de Benidorm, la Mitjana, l'Olla, i algunes coves com la Cova del far de l'Albir.

La vegetació del parc inclou una sèrie d'endemismes botànics, de vegades molt semblants als del Penyal d'Ifach, que també tractem en aquestes pàgines. S'hi localitzen pastius anuals de *Thero-Brachypodietea* i matolls termòfils, dunes amb vegetació escleròfil·la de *Cisto-lavanduletea* i matolls halòfils. Entre el més destacable del paisatge vegetal hi ha els *Juniperus* de les dunes litorals. Als penya-segats també hi ha *Limonium* endèmics, igualment hi trobem als voltants *Silene hifacensis*, *Asperula paui ssp. dianensis*, *Biscutella montana*, *Teucrium hifacense* i *Limonium parvibracteatum*, sense oblidar la presència del pi blanc com l'únic representant de la vegetació arbòria de la zona.

Però també hi ha els fons marins, amb els peixos, els crustacis i altres vertebrats; i la vegetació submarina, entre la qual es localitzen praderies de posidònia i *Cymodocea*. Tot això proporciona al lloc un medi i un paisatge submarí magnífics i una gran reserva per a la pesca.

Entre la fauna hem de destacar les aus marines, ja que aquest lloc és el segon més important de la Comunitat Valenciana, després de les Illes Columbrets. Hi ha espècies que nidifiquen ací, com l'escateret i la gavina d'Audouin, el falcó pelegrí, el corb marí emplomallat, la baldriga cendrosa i la baldriga balear.

Al nord de la serra Gelada hi ha Altea, un paisatge magnífic habitat sobre el mar, on tant la població com els voltants contenen perspectives i imatges per a contemplar i retindre en la memòria. Des d'allà s'albiren llocs de la costa com l'Olla, enfront de la qual emergeix l'Illot, el cap Negret, el Mascarat, juntament amb el terme de Calp, la Roda, el cap Blanc amb una platja que arriba fins al terme de l'Alfàs del Pi. Vegem en paraules de Gabriel Miró la descripció de la ciutat: "Altea la Nueva, encima de la costa, con un dulce sonrojo en su cal y en la piedra desnuda de su campanario. De los huertos del Algar sale altea la Vieja empinando su

Vegetació a la serra Gelada (foto Miguel Lorenzo).

La serra Gelada (foto Miguel Lorenzo).

espadaña en un alcor de frutales" (Gabriel Miró, *Años y leguas*, 1928). Al sud hi ha la badia de Benidorm, amb el seu bosc de gratacels que es reflecteixen sobre el mar.

UN PARC NATURAL

La zona ha tingut el seu aprofitament des de la prehistòria, perquè s'han trobat diversos jaciments i restes d'activitats pesqueres des del neolític, amb la qual cosa aquesta zona és un lloc de pas dels pobles colonitzadors mediterranis i un punt d'intercanvi de productes. La zona té nombrosos jaciments, en gran part desapareguts davall de les construccions contemporànies. Als voltants, s'hi poden observar diverses torres de guaita per a la protecció contra la pirateria, que tractem en un altre epígraf d'aquest llibre, torres com les de Segur, la Bombarda, la de l'Aguilló al tossal de la cala de Benidorm i la del Xarco a la Vila.

Podem admirar els penya-segats i les diverses fractures, com les falles de la Punta de l'Escaleta i la Punta de l'Albir, i coves com la de la Boca de la Balena, la continuació davall del mar de la serra i com emergeix de nou sobre les aigües de l'illot de Benidorm. Però el lloc també és una talaia magnífica per a admirar l'entorn terrestre: el Puig Campana, Aitana i Bèrnia. Tornem a la veu de Gabriel Miró:

"Montes con las espaldas distendidas y nerviosas, montes delgados, perpendiculares, en asunciones tranquilas, siempre hilando en vellón de la claridad virgen. Puig Campana es la sierra cincelada para Benidorm, y todavía quedó enmendada la obra rebanándose el filo en una hendidura de bordes siempre tiernos... En la costa tiene Benidorm la Sierra Helada. De mañana, de tarde, de noche, siempre de color de luna" (Miró, 1970 , pp. 63-64).

La serra Gelada va ser declarada Parc Natural l'11 de març de 2005. Aquest parc té una superfície de 5.564 ha, de les quals 920 són medi marí. La magnificència del paisatge, la seua significació i els seus perills que n'amenacen la conservació han generat una bibliografia abundant i han atret l'atenció de viatgers i investigadors. Vegem uns paràgrafs del *Manifest sobre la bellesa de la Serra Gelada*:

"Els signants del present Manifest ens declarem admiradors entusiastes de la gran intensitat espiritual que posseïx l'esplèndida bellesa natural de la Serra Gelada, paratge únic, i quasi desconegut de Benidorm, Altea i l'Alfàs del Pi, a la Marina Baixa. Davant la immensitat del paisatge i de la importància de la seua flora i fauna, hem decidit posar al seu servici tot el nostre amor i la nostra energia, i és per això que hem decidit dedicar-li un gran Homenatge Interdisciplinar de les Arts i les Ciències. La música, la paraula, la pintura, el periodisme, la geografia, l'ecologia, hi estaran presents..." (*Mediterrània: Homenatge a la bellesa de la Serra Gelada coneguda també com les Penyes de l'Albir*, 2003: 19).

La serra Gelada es troba envoltada d'espais turístics de primera magnitud; això té aspectes positius (l'aprofitament) i perills (una pressió antròpica excessiva). Per això caldria evitar la proliferació i l'extensió d'urbanitzacions, així com la no instal·lació d'equipaments i serveis, la no obertura de camins... La magnífica fita d'aquesta serra és, doncs, un ecosistema, un paisatge extraordinàriament sensible i que cal que les autoritats i els visitants tracten de manera exquisida pel que fa a la protecció i al gaudi.

BIBLIOGRAFIA

AA.DD. (1996): *Cuadernos de Geografía*, núm. 60, València, Universitat de València.

ESTEBAN CHAPAPRÍA, V. (1995): "El sistema dunar plio-cuaternario entre las bahías de Altea y Benidorm" (Sierra Helada, Alicante), *3ª Reunião do Quaternario Ibérico*, Coimbra 27 setembre a 1 outubro de *1993, pp. 211-246.

FUSTER, J. (2003): *Mediterrània: homenatge a la bellesa de la Serra Gelada coneguda també com les Penyes de l'Albir*, Benidorm, Ajuntament de Benidorm.

MIRÓ, G. (1970): *Años y leguas*, Madrid.

Parcs Naturals de la Comunitat Valenciana. http://parquesnaturales.gva.es/espnaturales.htm.

RIQUELME PILOÑA, J. (1997): "La Serra Gelada: un acantilado bético valenciano", *Dinámica litoral-interior, Actas del XV Congreso de Geógrafos Españoles*, Santiago 15-19 de septiembre de 1997, vol. I, pp. 235-244.

Vista aèria dels penya-segats de la serra Gelada (foto ESTEPA).

La serra Gelada (foto Miguel Lorenzo).

La Serra Gelada

Paisatges litorals

Les Columbretes

L'illa solitària

"Muy cerca de nuestra costa se descubre la Isla de Moncolobrer rodeada de muchas Isletas, y en un sitio que mira a cabo Cuervo, entre Peniscola y Oropesa. Los Romanos la llamaron Colubraria, y nosotros Moncolobrer, por las muchas culebras que allí se crian, que bastaron a hacerla inhabitable... Estas son cinco o seys, y tienen nombre solamente las dos mayores: a la una llaman nuestros pescadores la Gruessa, y la otra la Horadada, por un grande boquerón y agujero que atraviessa de parte a parte aquel peñon."

Gaspar Escolano
Libro Qvarto de la Decada Primera de la Historia de Valencia, cap. VII

"A l'edifici de la caserna, que fou possiblement la vivenda improvisada per als obrers que bastiren el far, hi havia, a més, un petit magatzem i una capelleta amb un altaret i una imatge de la Mare de Déu dels Desemparats, on les vint-i-una persones que habitaven en aquella temporada la roca s'aplegaven els diumenges a la vesprada per a passar el rosari ".

Josep Palomero (1990)
"A bord del 'Nixe' a tot drap i a tota màquina, rumb 39º 53' 53'' Lat N – 0º 41' 19 Lon E", *Columbretes de Ludwing von Salvator*, Castelló.

"Los meses de primavera son los ideales para ver las gaviotas, pues, al estar en época de cría es fácil verlas de aquí para allá, a la busca de alimento... El halcón de Eleonor... de isla en isla los halcones recorren miles de kilómetros para venir a criar a numerosas islas e islotes del mediterráneo ori ental y occidental."

Gerardo Urios Pardo (1997)
Un viaje a la isla de las serpientes, Fundación Bancaixa, Valencia.

"Els Columbrets eren un excel·lent refugi de per a esquivar la vigilància de les embarcacions duaneres que recorrien el litoral: l'illa Grossa o Gran, on es troba la coneguda cova del Tabac, i sempre que no bufara de llevant, esdevenia així... *refugio de los hombres honrados que tienen que huir en el mar por ser protectores del libre comercio*."

Vicenç M. Rosselló Verger (1995)
"Geografia del País Valencià"

Josep Montesinos i Martínez
Departament d'Història de l'Art
Universitat de València

Anomenem Columbrets o Columbretes l'arxipèlag menut, d'origen volcànic, situat enfront de les costes de Castelló. És un paisatge marítim significatiu per les característiques d'insularitat, de la flora i de la fauna, que en conjunt constitueixen un entorn mediambiental i paisatgístic únic de les terres valencianes.

LES ILLES DE LES SERPS

Les Columbretes se situen a poc més de cinquanta quilòmetres, unes 28 milles nàutiques, de la costa. Són, juntament amb l'illa de Tabarca, situada enfront de les costes alacantines, que també incloem en aquest llibre sobre el paisatge valencià, els dos únics elements insulars de les nostres terres. Atesa la peculiaritat de les Columbretes, amb la seua riquesa natural i paisatgística, el 25 de gener de 1988 es van declarar Parc Natural; l'any 1990, Reserva Marina i, l'any 1995, la Llei d'Espais Naturals Protegits de la Comunitat Valenciana va posar definitivament els fonaments per a la recuperació i la protecció de l'arxipèlag.

En són una trentena, entre les illes i els illots del conjunt insular. Les més grans són l'Illa Grossa, la Ferrera, la Foradada i el Carallot. Totes d'origen volcànic, es van produir en diverses fases temporals, entre el miocé superior i el període quaternari, és a dir, al llarg de diversos milions d'anys. La forma de ferradura que conformen l'Illa Grossa, el Mascarat i el Mancolibre ens mostra les restes d'un antic cràter. El punt més alt s'eleva a la primera d'aquestes illes, a seixanta metres sobre el nivell del mar, a l'anomenat mont Colibre , sobre el qual hi ha el far. La superfície total de l'arxipèlag és d'unes 19 hectàrees, de les quals gairebé la meitat componen l'Illa Grossa.

Les Columbretes (foto Miguel Lorenzo).

El seu far va ser dels destins menys desitjats pels faroners, tant per l'aïllament com per les condicions físiques i per la fama que tenia d'illa de serps. El far es va inaugurar a mitjan segle XIX i hi va haver faroners fins al 1961, any en què es va automatitzar. Va haver-hi, a més, un cementeri menut on es van soterrar mariners ofegats en el mar i algun faroner que hi va morir.

La insularitat dota l'arxipèlag d'un ambient específic, sobretot pel que fa a la flora, en relació directa amb la de les illes mediterrànies de la zona, com les Balears. La baixa pluviometria en condiciona, evidentment, la capa vegetal, que ha patit una sèrie de processos de desforestació sistemàtica en els últims cent cinquanta anys. Es va produir l'eliminació

Far de les Columbretes (foto Xavier del Señor).

intencionada de la vegetació natural per eliminar animals perillosos per als faroners, els pescadors i altres pocs humans que visitaven les illes. S'hi van fer cremes de vegetació, s'hi van introduir animals com el porc i el conill; tot això, va alterar el paisatge natural vegetal de les illes. Tanmateix, coneixem l'aspecte original per les descripcions del capità britànic Smyth, que en informes per a la Societat Geogràfica de Londres, l'any 1831, indica l'existència d'una massa de matoll més variada i exuberant que l'actual.

L'aïllament les ha dotat d'un ecosistema característic i fràgil tant en terra ferma com al fons marí que les envolta. Les plantes es desenvolupen en unes condicions especials com el poc espai, l'aridesa, la poca pluviometria, la insolació, la salinitat, la presència d'aus i els seus excrements, la proximitat del mar i les tempestes. Així, disposa d'espècies vegetals com *Suaeda vera*, *Withania frutescens*, *Lycium intrincatum*, *Lavatera arborea*, *L. mauritanica*, i algunes d'endèmiques com els caps blancs de les Columbretes (*Lobularia maritima ssp. columbretensis*) i el *Medicago arborea ssp.citrina*, aquesta última present també a Eivissa i a Cabrera. Pel que fa a la fauna, aquesta està constituïda per diverses espècies endèmiques d'artròpodes, mol·luscos terrestres i rèptils. Entre els artròpodes, l'escorpí. La sargantana de les Columbretes és una espècie protegida, *Podarcis hispanica ssp. atrata*.

L'aïllament ha permés que siga refugi de nombroses espècies d'aus marines, zona de cria i punt de referència per a les migracions anuals d'algunes aus. És un punt d'implantació de la gavina corsa, *Larus audouinii*, un dels més importants juntament amb el delta de l'Ebre. El gavià argentat de potes grogues és una de les aus més abundants a les illes. També hi cria la baldriga cendrosa o baldriga, i s'hi localitza un rapaç: el falcó de la reina. Altres aus també presents a l'arxipèlag són l'ocell de tempesta o escateret i el corb marí emplomallat.

Així mateix, l'entorn marí conforma un paisatge submergit de qualitat, que presenta una gran varietat de flora i fauna. El seu entorn està protegit, tot i que hi ha espais a la contornada per a la pesca: tonyina, llagosta, emperador, sardina, aladroc...

FITA PAISATGÍSTICA DEL PASSAT, REFERÈNCIA AMB PRESENT I FUTUR

Ja hi ha cròniques de les illes en la literatura grecollatina, que reconeixen l'Illa Grossa com a "illa de les serps", per l'abundància d'aquest animal al seu solar, i també n'hi ha dades en autors com Estrabó, Pomponi Mela i Plini el Vell; en l'edat moderna n'hi ha notícies en l'obra del valencià Gaspar Escolano; en el segle XVIII, en les notes del brigadier de l'armada espanyola Vicente Tofiño de San Miguel; el 1831, en els plànols i les anotacions de la visita del capità de la marina anglesa W.H. Smyth; en l'obra de l'hepatòleg valencià Eduard Boscà l'any 1873; en la

L'Illa Grossa (foto Miguel Lorenzo).

Illots de Mascarat, Senyoreta i Mancolibre (foto Gregorio Ros).

del capità de navili espanyol Rafael Pardo Figueroa el 1878, i també en la d'un caçador i en la d'un taxidermista, F. Bru i J. M. Benedito, al final del segle XIX.

Serà a les acaballes del segle XIX quan les illes rebran la visita exploratòria de l'arxiduc Ludwig von Salvator, que ens va deixar un text científic magnífic sobre aquestes illes: *Columbretes*, 1895. En aquelles pàgines, producte de les seues observacions, mostra la natura, la flora, la fauna, la vida dels faroners, el paisatge, la poesia d'aquestes illes allunyades i solitàries. En el seu viatge va recollir insectes i ens ha deixat fragments de la realitat de les illes d'aquell moment, de la llum mediterrània, d'aquest espai paradisíac "frente a las costas de Valencia donde el cielo compite en azul con los de Siria y Egipto". Les descripcions de l'arxiduc són un vertader estudi científic de les illes. Té una visió idíl·lica de la vida a l'illa, cosa que no devia coincidir amb l'opinió general dels faroners que feien el servei al lloc: "La vida de los habitantes de Columbretes es alegre como la de la codorniz, la alondra, el tordo y la tórtola, que vienen en primavera y en el otoño para descansar aquí y seguir volando hacia el vecino continente, o más lejos, en dirección al Norte".

La pesca indiscriminada, les visites freqüents de vaixells d'excursionistes i, finalment, la utilització com a camp de tir militar, fins a l'any 1982: tota aquesta pressió antròpica va arribar a posar en veritable perill les illes, la flora i la fauna. Però la declaració com a espai protegit i els controls de les visites fan d'aquest entorn un paisatge meravellós i sense comparació al nostre territori valencià. Des que se'n va declarar la protecció, les visites estan regularitzades i hi ha diversos itineraris controlats per al passeig.

Aquesta fita paisatgística valenciana està especialment protegida, però al mateix temps és una de les més vulnerables davant de qualsevol alteració. Tant el medi terrestre com el marí necessiten no només la protecció legal i la gestió de l'espai, sinó també el respecte de tots els visitants. El medi marí és especialment sensible i un excés d'acció, de presència de vaixells i d'activitats de busseig el fan especialment vulnerable. La qualitat de les aigües és un altre dels elements clau en aquest equilibri mediambiental. Els possibles projectes de prospeccions petrolíferes en l'entorn de la costa valenciana constitueixen, així mateix, un perill probable per a la integritat d'aquest paisatge natural. Però, a més, l'arxipèlag és un laboratori d'investigació d'aspectes lítics, de flora, de fauna terrestre, de fauna marina, de les aus... tot això és motiu d'identificació, d'estudi i de protecció. Per a la Comunitat Valenciana és un paisatge i un entorn natural de primera.

BIBLIOGRAFIA

CARDA, J. I DEL MORAL, E. (1998): "Geografía e historia del archipiélago de las islas Columbretes", *La reserva marina de las islas Columbretes*, Madrid, Ministeri d'Agricultura, Pesca i Alimentació, pp. 47-52.

CARRETERO, J.L. i GARCÍA, A.M. (eds.) (1987): *Islas Columbretes, contribución al estudio de su medio natural*, València, Conselleria d'Administració Pública, Generalitat Valenciana.

CODOÑER, A. i CASTILLA, A.M. (1997): *La pardela cenicienta en las islas Columbretes*, Castelló, Ajuntament de Castelló de la Plana.

GONZÁLEZ SERRANO, J. L. (1995): "Problemas de gestión de las áreas marinas protegidas", *Estudios sobre áreas marinas protegidas e islas del Mediterráneo español*, Madrid, Ministeri d'Agricultura, Pesca i Alimentació, pp. 19-21.

JIMÉNEZ PÉREZ, J. (1995): "Las Islas Columbretes del Parque Natural a la Reserva Marina", *Estudios sobre áreas marinas protegidas e islas del Mediterráneo español*, Madrid, Ministeri d'Agricultura, Pesca i Alimentació, pp. 68-71.

JIMÉNEZ PÉREZ, J. (1998): "La Reserva Natural de las islas Columbretes. El medio terrestre", *La reserva Marina de las Islas Columbretes*, Madrid, Ministeri d'Agricultura, Pesca i Alimentació, pp. 59-64.

LAMPÉREZ ALONSO, TERESA (2001): "Gestión de la reserva marina de las islas Columbretes", *I Jornadas sobre Reservas Marinas*, 17-23 de setembre, aula del Mar de Cabo de Gata, Madrid, Ministeri d'Agricultura, Alimentació i Medi Ambient, Secretaria General Tècnica.

Parcs Naturals de la Comunitat Valenciana. http://parquesnaturales.gva.es

REMON, J.M. I RAMOS, M.A. (1998): "Las campañas oceanográficas del proyecto Fauna Ibérica en la reserva marina de las islas Columbretes", *La reserva marina de las islas Columbretes*, Madrid, Ministeri d'Agricultura, Pesca i Alimentació, pp. 53-57.

RONA, JAVIER (2000): "Señorío de las aves: islas Columbretes un paraíso ecológico de origen volcánico", *Revista del Ministerio de Fomento*, 490, 48-53.

SÁDABA, J., BARCHIA, J.C. I TERUEL, J. (1999): *Islas Columbretes*, Castelló, Imagen Azul,.

SALVATOR, L. (1990 [1895]): *Columbretes, Misericordia Heinrich Praga*. Traduït el 1990 per Gerardo Urios i Jutta Nachtwey, Ajuntament de Castelló.

SMYTH, W.H. (1831): *On the Columbretes, volcanic rocks near the coast in Valencia, in Spain*, Londres, Journal of the Royal Geographic Society of London

Les Columbretes

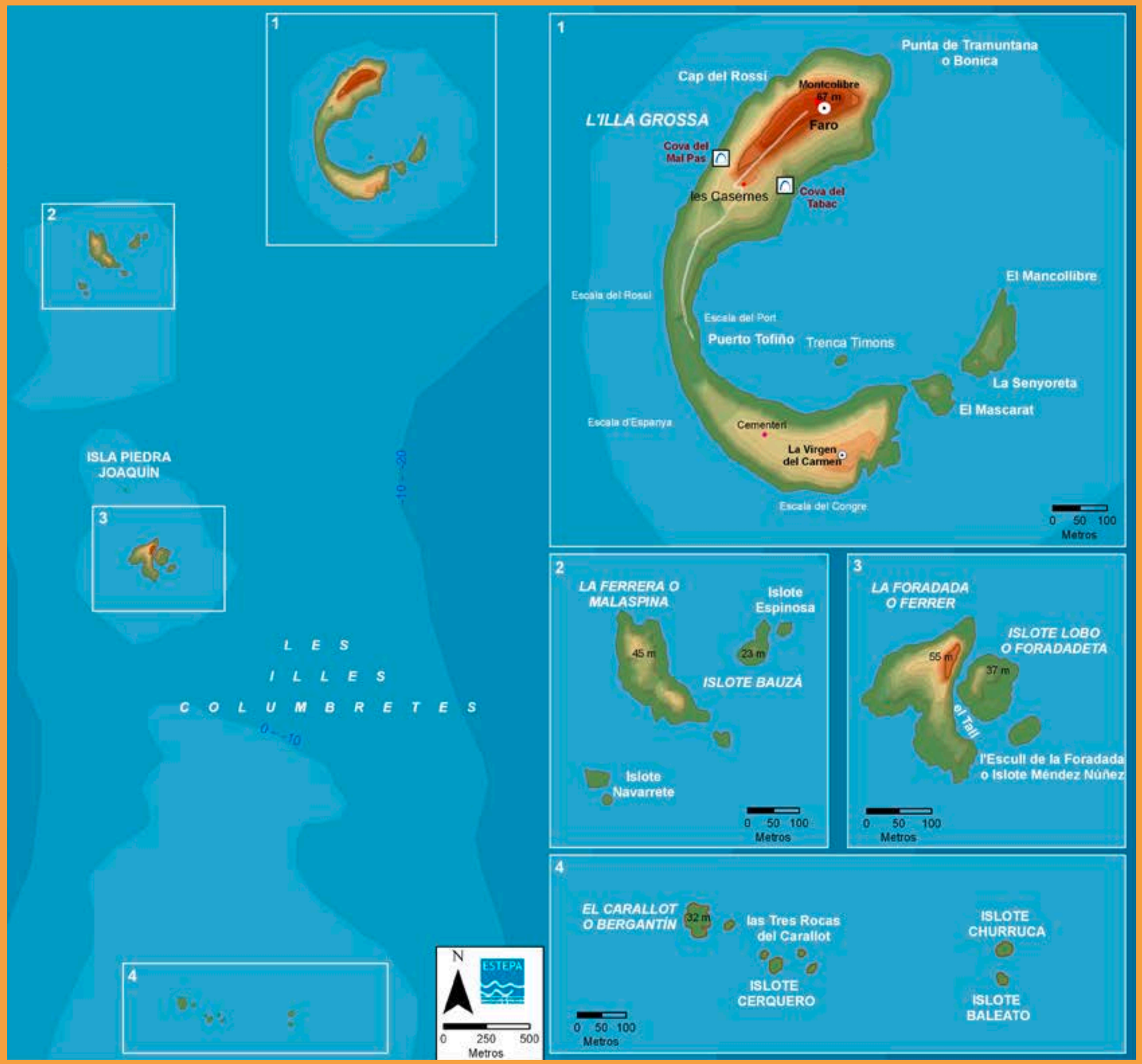

Paisatges agraris

654 Les Oliveres del Maestrat
662 Terres del vi de Requena-Utiel
670 La Citricultura de la Plana
680 Terres dels Alforins
690 L'Arrossar de la Ribera
696 El Garroferar del Peu de Mont valencià
704 Bancals de Callosa d'en Sarrià
710 El Nord Valencià
720 L'Ametlerar de les Foies alacantines

Paisatges agraris

Les Oliveres del Maestrat

Un paisatge mediterrani auster

"Tras la helada de los días de San Antón de 1946 –de tan funestas consecuencias para la agricultura de esta provincia– la superficie del olivar ha ido en retroceso...los términos que han hecho mayores talas han sido aquellos que más fuertemente fueron afectados por la helada: Cuevas de Vinromà, Salsadella, San Mateo, Villafamés, etc. En estos términos los viejos olivares de las hondonadas, los más frondosos, han sido arrancados, puesto que había que esperar demasiados años para que de sus troncos o de sus raices volvieran a brotar nuevos árboles. Estas tierras han sido roturadas con tractores -en su mayor parte- y plantadas de viñas. La leña ha sido consumida en los hornos de los azulejeros. Lo que se ha perdido en olivar se hallará dentro de unos pocos años en espléndidos viñedos".

C. Melià Tena (1953)
Producciones agropecuarias de la provincia de Castellón, 9

"... asentado (Sant Mateu) en un campo llano plantado de muchos arboles fructíferos de azeyte y de viñas y otras labranzas".

R. M. de Viciana (1564)
Cronica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia y su reino

"... por todas partes se halla el suelo cubierto de olivos, higueras, viñedos y sembrados; los olivos parecen formar un bosque en las inmediaciones de Villafamés; pocos habrá que no sean del tiempo de los moriscos: los enormes troncos y la altura extraordinaria de estos árboles anuncian su vejez y la bondad del suelo; pero no corresponde el fruto a su magnitud y lozanía, porque los dueños lo abandonan en todo punto".

A. J. Cavanilles (1795-97):
Observaciones sobre el reyno de Valencia, I, 58

"El olivo forma una auténtica aureola arbórea que rodea el fondo herbáceo arbustivo (de Sant Mateu); por los distintos apéndices de la cuenca se prolonga este olivar, unas veces muy compacto, como en Tírig y otras en combinación con la vid como en la Rambla de Cervera".

J. Sancho Comins (1979)
La utilización agraria del suelo en la provincia de Castellón, 198-199

"Eren les nou del matí quan apleguen al centre de la porxada plaça de l' Àngel de Sant Mateu. Tot el pla, des de molt abans de passar Salzadella, atraïa les mirades del canonge. Les lluentes oliveres amb la seua fulla d'argent donaven més austeritat al paisatge. Per damunt de la grisor dels arbres mil. lenaris de retorçudes soques, reeixia l'or vell de les pedres venerades de l'església i del campanar, groixut i gentil alhora".

A. Sánchez Gozalbo (1931)
Bolangera de dimonis

Joan F. Mateu Bellés
Departament de Geografia
Universitat de València

Les oliveres componen mosaics tancats en moltes costes dels corredors prelitorals del Maestrat. Les plantacions estan documentades almenys des dels primers temps feudals. En època de Viciana, els pobles d'aquestes batlies eren "muy fructíferos y plantados de árboles de azeytunos". Al final del segle XVIII, les oliveres pareixien formar "boscos" al voltant d'algunes viles. Avui, les oliveres donen caràcter a un paisatge mediterrani de gran austeritat notable. Fins i tot subsisteixen oliveres pluricentenàries que, per la bellesa dels troncs retorçuts i contrafets, ferits i foradats, constitueixen un testimoni valuós de les potencialitats del sòl termomediterrani.

ULLASTRES I OLIVERES

L'espai tradicional de les oliveres del Maestrat ha sigut la costa, el regueró, la falda de les serres litorals i prelitorals, un nínxol lliure de gelades extremes (a l'hivern l'olivera suporta gairebé fins als -10° C). Al costat d'aquesta localització productiva –de vegades compartida amb la garrofera, encara més termòfila– els agricultors del Maestrat reservaven els fons dels corredors prelitorals als cereals i a les vinyes. Aquesta clàssica especialització del secà –amb la trilogia mediterrània adaptada a la diversitat bioclimàtica i edàfica– es va construir al ritme de cicles de colonització interior seculars i de crisis rurals recurrents.

A les costeres, la transformació col·lectiva secular va substituir el primigeni bosc escleròfil·le mediterrani per camps de l'arbre evitern. L'olivera silvestre o ullastre (*Olea europaea var. sylvestris*) –àmpliament distribuït per les zones més càlides de la regió mediterrània, d'aspecte abaldufat, amb branques curtes, rígides i espinoses als extrems, fulles curtes, menudes i lleugerament el·líptiques– pertany a les formacions escleròfil·les més termòfiles d'alzines, roures valencians, coscolles, lladerns, llentiscles, brucs, etc. Fins i tot hi ha ullastres sobre penyals aspres i oberts, sòls esquelètics i matolls degradats per la dispersió de pinyols d'oliveres de la ingesta d'ocells (tords, merles, etc.). Durant mil·lennis, els ullastres –integrants dels boscos, màquies i garrigues termomediterrànies– han sigut el peu per als empelts d'oliveres. Només molt recentment s'han generalitzat les oliveres per estaca (procedents de vivers, de creixement més ràpid i de vida més breu). El maneig de l'ullastre ja va ser observat per Cavanilles: "...los cultivos de olivos se hacen escogiendo los azebuches más robustos; los quales plantados e inxertos en los campos forman en pocos años árboles sin comparación más hermosos que los que provienen de estacas...". Per aquesta raó entenia que l'olivera "[se] puede reputar nativo, atendida la multitud de acebuches que crecen en lo inculto" (Cavanilles, 1795-97, I, 59). D'altra banda, durant segles algunes ordenances municipals van penalitzar les agressions als ullastres, tenint en compte la seua utilitat.

D'altra banda, l'olivera conreada (*Olea europaea ssp. europaea*) està proveïda d'un sistema radicular extens i superficial, adaptat a la sequera estival. En els arbres joves el tronc és recte i circular, llis, de color gris cendra, però amb el creixement i la intervenció humana adquireix formes retorçudes i irregulars, amb ferides i cavitats, que li atorguen un gran atractiu plàstic. A la zona d'unió del tronc i de l'arrel es forma una protuberància o cep, és a dir, una plataforma que permet regenerar arrels i brots decisius per a la supervivència de l'arbre. La copa pot presentar coloracions molt variables, des del verd fosc fins al blanc platejat. Les fulles de l'olivera, anvers de color verd lluent i revés amb pilositats tàctils, estan adaptades a les exigents condicions de la sequera estival. Les flors –blanques, menudes i hermafrodites, agrupades en ramells laterals, llargs i flexibles– s'obrin a la primavera. El fruit –de grandària variable, entre un i quatre centímetres– és una drupa, carnosa per fora i amb un pinyol a l'interior, que s'enfosqueix des del verd suau inicial fins al negre, passant pels tons violacis o rogencs. El fruit madur, collit al final de la tardor o al principi de l'hivern, atresora l'oli que serà extret a l'almàssera.

Oliveres mil·lenàries a Canet lo Roig (foto Adela Talavera).

Al Maestrat hi ha diverses varietats tradicionals –farga, morruda, canetera, borriolenca, grossal, sevillenca, etc. –entre les quals destaquen les dues primeres. La producció de l'olivera farga –de port

Olivera (foto Adela Talavera).

Canet lo Roig (foto Adela Talavera).

majestuós, molt adaptada a les condicions de temperatura i d'humitat– és alta però irregular pel seu comportament anyívol. L'oli és de gran qualitat, amb un elevat contingut gras. D'altra banda, la morruda –d'aspecte vigorós, sensible al fred i la sequera, resistent al vent, de maduració tardana i escalonada– té una producció acceptable i de bona qualitat.

El bosc d'olivera, que domina nombroses costeres i vessants del Maestrat, pot contemplar-se com una etapa avançada d'un llarg procés de maneig del bosc escleròfil·le mediterrani. De fet, hi ha una àmplia partida estesa entre Sant Mateu i la Salzadella, que ara és un vertader bosc d'oliveres, denominat el *Carrascal*. El mateix passa a la Vilanova d'Alcolea, no lluny de l'aeroport. També hi ha el paratge de Vilafamés, conegut com el Carrascal del Batle: un oliverar amargenat d'arbres centenaris.

UNA TERRA D'OLIVERES

Al final del segle xviii, el Maestrat –juntament amb Orihuela-Elx, Camp de Llíria-Pla de Quart-Vall dels Alcalans i Nules-Onda– constituïa una de les principals àrees valencianes de conreu de l'olivera, encara que hi havia descuit, ignorància, poc trellat i molt d'abandonament (a Cervera, Sant Mateu, Salzadella, Vilanova, Alcalà, etc.). Segons Cavanilles, a penes es coneixien les tècniques adequades per a la bona atenció de l'arbre i per a la millora de la collita. En els seus itineraris no va deixar d'observar plantacions d'oliveres recents (La Jana, Traiguera, Cervera, etc.) i d'altres més antigues (a Vilafamés "pocos olivos habrá que no sean del tiempo de los Moriscos: los enormes troncos y la altura extraordinaria de estos árboles anuncian su vejez") (Cavanilles, 1795-97, I, 58). En diversos llocs (Sant Mateu, Vilafamés, Alcalà) les oliveres pareixien formar un bosc al voltant de les viles. Com indica J. Piqueras (1985), el Maestrat –una prolongació meridional de la regió oliverera de Tortosa– produïa excedents d'oli comercialitzables.

Al llarg del segle xix i de la primera meitat del segle xx, va haver-hi una penetració de l'oliverar cap a terres interiors, que va arribar a la seua màxima expansió occidental (fins al límit bioclimàtic marcat per gelades catastròfiques recurrents). En aquest trasbals general, la comarca oliverera del Maestrat es va reafirmar amb una expansió de l'olivera notable (als partits judicials de Sant Mateu, Vinaròs i Albocàsser). Aquest avanç oliverer no pot deslligar-se del procés de rompuda d'antics béns propis i comuns, i d'altres béns desamortitzats. L'expansió oliverera no va ser constant, sinó modulada per conflictes bèl·lics domèstics, la crisi agropecuària finisecular, la fil·loxera, les conjuntures del mercat internacional o les demandes conjunturals de la Primera Guerra Mundial. En general, el conreu es va ampliar i es va millorar amb l'abandonament

Oliveres de l'Alt Mestrat (foto Adela Talavera).

Olivera (foto Adela Talavera).

en alguns casos de pràctiques obsoletes i amb l'augment del nombre d'arbres per hectàrea a les noves plantacions. També es va intensificar el conreu de l'oliverar, que en va augmentar la productivitat. Al mateix temps, es va iniciar la substitució de les velles moles i premses per altres de més modernes. En termes globals, va haver-hi un increment comarcal del 70% de la producció entre el 1792 i el 1921 (Piqueras, 1985). A partir d'aleshores, el procés expansiu de l'oliverar va prosseguir, a pesar de les crisis conjunturals, passant de 13.327 ha (el 1921) a unes 32.000 (el 1945). Tanmateix, al Maestrat es continuava esperant que madurara i es desprenguera el fruit de l'arbre "para recogerlo después del suelo, sucio, y abandonándose en los desvanes hasta un grado de desecación tal, que para hacer posible la molienda era necesario el rociar con agua caliente, que si está hirbiendo produce el escaldado del fruto con enranciamiento del aceite" (Meliá Tena, 1953).

El final del racionament va coincidir amb l'inici de la importació d'altres olis vegetals, sobretot de soja, procedents dels EUA, que durant molt de temps va aconseguir molt d'èxit a Espanya. A més, l'administració va afavorir la mescla d'oli d'oliva amb els de pinyolada i de llavors. L'any 1959 es van liberalitzar les importacions de greixos animals i vegetals per atendre la demanda creixent d'olis industrials. Mentrestant, al Maestrat –com en tantes altres àrees espanyoles– es continuava produint oli de baixa qualitat per l'escassa modernització del sector. A més, gelades catastròfiques successives (1946, 1956, 1963) van amplificar la magnitud de la llarga crisi que arrossegava aquesta activitat productiva. El 1957, la superfície dedicada a l'olivera superava el 30% dels termes de Salzadella, la Jana i Sant Jordi; el 40% en els de Traiguera, Rossell i Sant Mateu; i el 75% del de Sant Rafael.

Al final de l'autarquia, les oliveres del Maestrat continuaven en una crisi greu i profunda per l'augment dels costos de producció, la baixa productivitat i per la fragmentació del sector, l'esgotament dels sòls, la competència dels olis de llavors, la mecanització escassa de l'olivicultura i per una oleïcultura obsoleta. L'agrupament cooperatiu creixent de les almàsseres no va impedir l'abandonament d'explotacions, ni va frenar l'èxode massiu d'habitants del Maestrat. Els que s'hi van quedar es van embarcar en un procés de substitució de l'oliverar per noves plantacions d'ametlers o de modernització de l'olivicultura –mecanització, adobament, tractament de plagues, etc.– i de l'oleïcultura (especialment a les almàsseres).

Oliveres mil·lenàries a prop de Canet lo Roig (fotos Adela Talavera).

Ja avançats els anys vuitanta del segle xx, les oliveres del Maestrat han recuperat a poc a poc el pols productiu, amb una innovació en les tècniques de cultiu i recol·lecció, en les almàsseres i en les xarxes comercials. A aquesta recuperació també han contribuït els incentius europeus dirigits tant a la producció, com a la plantació de noves oliveres. A més, les cooperatives de primer i de segon grau han liderat el procés de modernització, juntament amb altres iniciatives locals. Com a resultat, el Maestrat, que representa una cinquena part de l'oliverar valencià, aporta una qualitat altíssima al mercat domèstic i internacional de l'oli.

Oliveres (foto Adela Talavera).

LES OLIVERES MONUMENTALS

La memòria de les oliveres del Maestrat és llarga i minuciosa. No debades l'arbre evitern és potser el fruiter que més anys viu en explotació, pot arribar fàcilment a edats pluricentenàries i, fins i tot, superar el mil·lenni. En realitat, el bosc d'oliveres del Maestrat és un ric llegat de plantacions de moltes diverses èpoques. En un recorregut pausat per aquestes terres, s'identifiquen plantacions recents, d'altres pluricentenàries i alguns exemplars –"de enormes troncos y altura extraordinaria", "del tiempo de los Moriscos", en paraules de Cavanilles– que són monuments vius, majestuosos, únics i insubstituïbles. Hi ha alguns exemplars de més de 12 m de perímetre de tronc, diverses desenes entre 8 i 12, i diversos centenars d'oliveres entre 5 i 8 m de gruix. És un conjunt arbori valuós, majoritàriament infestat de ferides, esmotxadures i ruptures. Alguna oliveira s'identifica per un topònim menor (l'olivera del Notari). En síntesi, al Maestrat és possible trobar la sèrie completa de l'olivera convertida en paisatge rural mediterrani fet d'ampliacions i substitucions i de retalls de persistències, i amb partides denominades vilar (Vilagròs, Vilaroig, Vilaret, etc.).

En les últimes dècades, aquest bosc d'oliveres –un paisatge viu i dinàmic, termomediterrani, adaptat als contrastos ambientals estacionals, sensible a conjuntures econòmiques i decisions polítiques– ha continuat evolucionant. No és una herència rígida, sinó un bé productiu que depén de les conjuntures del mercat. Així, recentment s'han abandonat o semiabandonat oliveres; en primer lloc, en vessants de difícil mecanització, que ara competeixen amb l'oportunista pinarització. En altres paratges –on hi ha hagut grans transformacions de secà en regadiu–, les oliveres han desaparegut, substituïdes per altres conreus (gairebé sempre el taronger). Per contra, en altres àrees hi ha hagut noves plantacions en substitució de la vinya, cereals o ametlers. En poques paraules, el paisatge productiu de les oliveres del Maestrat ha mantingut i manté pautes evolutives semblants a altres entorns agraris mediterranis.

En aquest context evolutiu general, moltes oliveres monumentals –venudes, arrancades d'arrel i transportades lluny per a jardineria– han sigut objecte d'un vertader espoli. Aquest trasbals ha suposat la pèrdua de joies d'un tresor natural i cultural que no té sentit lluny del seu emplaçament secular, lluny del seu emplaçament matriu. Davant de la ignorància i l'ostentació desmesurada, les oliveres monumentals del Maestrat han emergit com un símbol que sobrepassa els valors productius per a convertir-se en patrimoni col·lectiu, mereixedor de protecció paisatgística. Aquests exemplars són l'ànima, la memòria i el suport de l'auster paisatge d'oliveres del Maestrat. Davant de l'espoli furtiu, les oliveres monumentals constitueixen un recurs econòmic, social i educatiu que pot i ha de contribuir al desenvolupament i al benestar dels habitants del Maestrat.

BIBLIOGRAFIA

AA.DD. (2007): *Les oliveres en l'art*, Castelló, Diputació de Castelló, 81p.

GONZÁLEZ BERNÁLDEZ, F. (1992): "La frutalización del paisaje mediterráneo", *El paisaje mediterráneo,* Milà, Electa, pp. 136–141.

FOS MARTÍN, S. (2007): "El árbol milenario del Mediterráneo", *Mètode (Anuari)*, 60-76.

MATAIX, J. I BARBANCHO, F. J. (2008): *El aceite de oliva, alma del Mediterráneo*, Jaén, Diputación de Jaén, 437p.

MELIÀ C. (1953): *Producciones agropuecuarias de la provincia de Castellón*, Castelló, Societat Castellonenca de Cultura, 58p.+ gràfics.

MERCÈ, P. ET ALII (2005): *Olivos de Castellón. Paisaje y cultura*, Castelló, Diputació de Castelló, 322p.

PIQUERAS, J. (1985): *La agricultura valenciana de exportación y su formación histórica*, Madrid, Instituto de Estudios Agrarios, Pesqueros y Alimentarios, 220p.

PIQUERAS, J. (1999): *El espacio valenciano. Una síntesis geográfica*, València, Gules, 392p.

SANCHO, J. (1979): *La utilización agraria del suelo en la provincia de Castellón*, Castelló, Caixa d'Estalvis de Castelló, 260p.

Les Oliveres del Maestrat

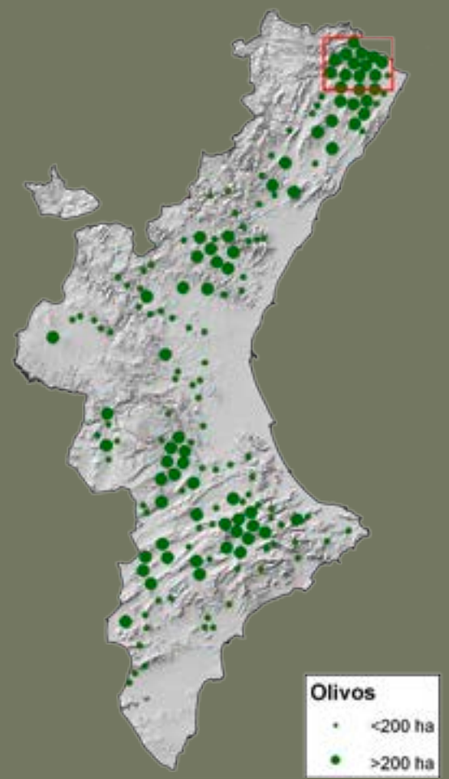

Águila 1248 m
Ballestar
La Pobla de Benifassà
PROVINCIA DE TARROGONA
MUNTANYES DE BENIFASSÀ
Les Coses del Riu
Bel
Rossell
Riu de la Sènia
Sant Rafael del Riu
Riu Cervol
SERRA DEL TURMELL
Mas de l'Avenc
Canet lo Roig
Mola de Xert 806 m
Olivera del Notari
Traiguera
Xert
Sant Jordi
Anroig
La Jana
Olivera d'En Muntell I
Olivera d'En Muntell II
Puig Cabrer 867 m
Cati
Sant Mateu
Cervera del Maestre
Rambla de Cervera
Cálig
la Mola 754 m
Olivera de Catarres II
Olivera de Catarres I
Tirig
La Salzadella

Oliveras Milenarias
Olivos
Vía Augusta
Rutas temáticas Oliveras Milenarias
N
0 1 2
Kilómetros
ESTEPA

Paisatges agraris

Terres del vi de Requena-Utiel

L'altiplà valencià amb denominació d'origen

"Es posible que los últimos pintores de nuestros abrigos levantinos vieran en las llanuras costeras a los primeros representantes de los pueblos colonizadores, de los que deben haber quedado pocos o casi ningún testimonio arqueológico, y que los representaran en sus frisos pictóricos. Recordemos que así fue como los bosquimanos del siglo XIX vieron y pintaron a los boers y a los ingleses, y como los pintores de la Patagonia fijaron en sus abrigos la imagen de los conquistadores españoles".

E. Ripoll Perelló (1963)
Las pinturas rupestres del Cingle de la Gasulla

"...I castellana pura és en la seva llengua, en la seva fesomia, en els seus costums. La vinya, imperant i extensa com no l'havíem vista abans, ens certifica, amb tot l'altre, que ens trobem en una prolongació de La Mancha...
A Requena, xops. Un altre tret que delata el seu origen. Xops en la seva campanya, xops en la mateixa ciutat. I la ciutat conserva aquell aire arcaic, gairebé gòtic, que convé a la imatge tòpica de Castella...".

Joan Fuster (1971)
"Viatge pel País Valencià"

Elena Grau Almero
Departament de Prehistòria i Arqueologia
Universitat de València

Vinya a Requena (foto Adela Talavera).

La comarca de Requena-Utiel s'assenta sobre un altiplà inclinat amb una extensió de més de 1.800 km^2, amb una altitud mitjana de 700 metres sobre el nivell del mar (les altituds de la zona, van des dels 907 m de Camporrobles, als 697 m de Siete Aguas; d'una altra banda, les altituds màximes es donen a la serra del Negrete, on es troba el Pico del Remedio, amb 1.310 m, la serra del Tejo, 1.250 m, i la de la Bicuerca, 1.180 m). Les aigües d'aquesta zona es reparteixen entre dues conques hidrogràfiques, la del riu Magre, al nord, i la de la Rambla de Caballero (afluent del riu Cabriol), al sud. La lloma de Torrubia o de la Ceja marca la línia divisòria entre les dues conques. A la zona regada pel riu Magre predominen els sòls al·luvials i en l'altre costat de la Serra de Torrubia predominen els sòls argilosos.

El clima és continental amb influència mediterrània, la temperatura mitjana anual és de 14ºC, amb una amplitud tèrmica anual de més de 17ºC. El mes més càlid és juliol, amb 23,2ºC, i la mitjana és de 6ºC en el mes de desembre. Els hiverns són freds i llargs. L'estiu és relativament curt i, a vegades, el vent de ponent hi augmenta la temperatura. La tardor és curta i les temperatures pateixen un descens pronunciat. L'estació primaveral sol retardar-se sovint, acompanyada d'alts i baixos en les temperatures, amb gelades freqüents en els mesos d'abril i maig. L'estiu és relativament curt: no sol anar més enllà dels mesos de juliol i agost, amb calor forta en les hores centrals del dia. Les temperatures màximes són més elevades que al litoral valencià, encara que l'escassa humitat ambiental fa que la calor siga més seca. Quan el vent predominant és el ponent, la temperatura pot assolir els 39°C o els 40°C.

Les precipitacions són de 434 mm a l'any. La primavera i la tardor són les dues estacions plujoses.

Els pins blancs associats en moltes zones amb la carrasca formen taques de boscos a les ombries d'algunes de les serres, com a la serra del Tejo, mentre que en altres muntanyes s'intercalen amb zones de matoll, o zones desforestades, i amb camps on es conreen les vinyes.

La tradició vitivinícola de les terres de Requena-Utiel es remunta a més de 2.500 anys, tal com ho indiquen les diferents troballes arqueològiques de la comarca. L'arribada de produccions fenícies a aquestes terres (VII aC) incorpora el vi al consum de les elits indígenes, que no tardaren a iniciar-se'n en la producció i l'elaboració. Al jaciment de Los Villares (Caudete de las Fuentes), identificat com la ciutat ibèrica antiga de Kelin, s'ha trobat un conjunt de llavors de raïm, estructures per a elaborar vi i els elements de vaixella que contenien les llavors. Aquest poblat, d'unes 10 ha d'extensió, va estar ocupat des de l'inici de l'edat del ferro (segle VII aC) fins a l'època iberoromana (segle I aC). Kelin se situa prop del naixement del riu Madre, en una lloma que s'eleva 800 metres sobre el nivell del mar, i destaca sobre el pla circumdant i n'estructura

Gerra de vi a la casa de la família Ibáñez Bargues (foto Adela Talavera).

Campanar de Utiel (foto Adela Talavera).

el territori per mitjà d'una xarxa d'assentaments interdependents amb funcions diverses i complementàries, tant defensives com productives. L'economia se centrava en el conreu del blat, de la vinya i de la figuera, entre altres productes, i també en la cria d'ovelles, cabres, porcs i bòvids. Entre els ibers. el vi ja era una beguda habitual: els utensilis d'aquesta època inclouen diversos recipients per a beure vi i per a servir-ne. Les àmfores locals de Los Villares mostren unes marques peculiars que fan suposar l'existència d'un vi de Kelin i del territori de la ciutat. Aquestes marques probablement identificaven l'origen, el contingut, la propietat, el preu, etc., del vi.

D'aquesta època també hi ha restes de l'existència de trulls o estructures excavades a la roca destinades a l'elaboració del vi, com és el cas dels trulls trobats a la Rambla de Alcantarilla (Requena) o la Solana de las Pilillas (Requena). Com a sistema de fermentació s'usen recipients ceràmics (àmfores) que en el segle v aC es produïen en terrisseries de la zona. Als jaciments arqueològics dels voltants es documenten magatzems per a dipositar les àmfores.

En l'època romana la comarca es pobla de viles rústiques dedicades a la producció agrícola. En una d'aquestes, una ara o altar dedicat a Bacus,

Vinya (foto Adela Talavera).

Vinyes (foto Adela Talavera).

déu del vi, ens indica la importància que adquireix aquesta producció, avalada també per altres restes disseminades per la zona.

La islamització d'aquestes terres des del començament del segle VIII no va suposar la desaparició del conreu de la vinya, ni tan sols el cessament de l'elaboració del vi. Els musulmans valencians no van deixar mai de consumir vi, encara que és veritat que, a causa de la llei alcorànica, aquesta circumstància es va silenciar tant com es va poder i les notícies que ens han arribat de part d'escriptors musulmans de l'època només parlen de la producció i del consum de raïm i de panses.

Amb la nova cristianització del territori el vi va tornar a tenir un protagonisme major i a estar present en totes les facetes de la societat medieval. El vi formava part obligada de la ració de menjar que cada dia es donava als monestirs i als convents; entrava en el salari que es pagava als obrers i jornalers, així com en la soldada que percebien els que servien en els exèrcits. També estava entre el menjar que es repartia als pobres i, per descomptat, en els banquets que oferien els reis i els nobles. Les primeres referències documentals escrites sobre la vinya i el vi es remunten a 1265 i apareixen en el Fur de Requena concedit per Alfons X el Savi, en el qual s'estableix el nomenament de «binaderos» o guardians de les vinyes durant els tres mesos anteriors a la verema. En les ordenances municipals de Requena de 1479 es reitera la tasca dels «binaderos» i es prohibeix la introducció de vi forà, la qual cosa indica que la producció local havia de ser suficient per al consum intern. De la mateixa manera es recullen normes en *las Cuartas Ordenanzas de la Villa de Utiel*, 1514, amb les quals es penalitzaven els danys per l'entrada de bestiar a les vinyes i es prohibia la verema abans de la data indicada pels justícies. La varietat de raïm autòcton boval ja era coneguda com una planta nova en el segle XV.

La proporció entre producció i consum es va mantenir estable durant els segles XVI i XVII, amb una vinya molt poc extensa, ordenada en una sèrie de llogarets, dispersos entre grans latifundis de cereal. A les viles amb collites abundants, la taverna formava part dels béns comunals; el Consell de la vila l'arrendava cada any a particulars per mitjà d'una subhasta pública. Al nucli urbà de Requena, els primers documents escrits sobre viticultura tracten dels cellers excavats a la roca que es van obrir al fossat del castell quan aquest va perdre la funció defensiva. Als

Vista aèria d'Utiel (foto ESTEPA).

cellers subterranis documentats des del segle XVI, es va elaborar el vi tal com feien els ibers, utilitzant els mateixos sistemes de xafat, decantat i posterior fermentació en recipients de fang.

Des de la Reconquesta i fins a mitjan segle XVIII es produeix un augment gradual de la vinya i de la producció relacionada amb l'autoconsum local. Gràcies a l'increment de la població i a la navegació marítima, la viticultura comença a fer-se més comercial, amb la fabricació d'aiguardents. Entre els segles XVII i XVIII funcionaven una desena de fàbriques d'aiguardents a la comarca.

En la segona meitat del segle XIX, el sector vitivinícola va estar afectat per diversos successos. D'una part, la demanda de vi va créixer a causa del procés d'industrialització i urbanització. A Utiel-Requena es va donar un auge de la vitivinicultura, ja que es va accelerar el ritme de noves plantacions, especialment per part de veïns d'Utiel. El 1847 es va obrir

Detall de vinyes (foto Adela Talavera).

la carretera dels Serrans, que va comunicar directament la regió amb el port de València i va iniciar un tràfic de vins important. També cap a mitjan segle XIX van nàixer les primeres associacions de colliters que pretenien un perfeccionament del cultiu i un cert control sobre el comerç. En aquest segle van aparèixer nombrosos caserius i es va produir un desenvolupament demogràfic important a les aldees d'Utiel-Requena. L'any 1887 es va inaugurar la línia de ferrocarril València-Utiel, que va propiciar la formació de verdaders barris de cellers al voltant de les estacions de Requena i de San Antón.

A més, van aparèixer tres malalties noves importades d'Amèrica (l'oïdi, la fil·loxera i el míldiu), que van causar grans estralls en les vinyes europees. La producció a les vinyes franceses va estar afectada per la malaltia de l'oïdi durant la dècada del 1852 al 1862. Després d'aquesta crisi a les vinyes franceses, va arribar una nova plaga: la fil·loxera (un insecte paràsit de la vinya que pot provocar la mort de la planta), que va arrasar pràcticament totes les vinyes europees entre el 1868 i el 1900. La fil·loxera va causar també estralls a Espanya; tanmateix, es mantenien sanes, entre d'altres, les vinyes d'Utiel-Requena, que van quedar afectades més lentament per l'atac de la fil·loxera (atesa la resistència de la varietat boval enfront d'aquest paràsit) i va permetre als viticultors substituir els peus europeus pels americans. Aquest fet va motivar que acudiren a la zona d'Utiel-Requena comissionistes francesos i catalans que van impulsar el creixement espectacular de les plantacions, una redistribució de la propietat de la terra que va donar lloc a noves associacions de colliters i a la plantació de vinyes per part d'industrials i empresaris valencians.

L'any 1950 es dóna per finalitzada la reconstrucció posterior a la fil·loxera i la vinya de la DO Utiel-Requena ja ocupa una extensió de 40.000 hectàrees. A partir del primer quart del segle XX, comença l'emigració rural i la mecanització del camp, per la qual cosa la comarca viu l'efervescència del cooperativisme: el 1927 es funda la Cooperativa Agrícola de Utiel, el 1935 la Vinícola de Requena i, així successivament, fins a arribar a les 36 cooperatives que funcionen en la DO Utiel-Requena des del 1965. Va ser aleshores quan es va crear Coviñas a Requena, la primera cooperativa orientada a la criança i a l'embotellament de vins de qualitat. Al voltant de la dècada dels vuitanta naixen en la DO Utiel-Requena els primers cellers comercials de tipus familiar, i en els anys noranta es produeix la gran eclosió de cellers, afavorida per la incorporació d'Espanya a la Unió Europea i per l'expansió de les exportacions.

En l'actualitat, la DO Utiel-Requena compta amb 108 cellers registrats i la vinya censada és d'unes 40.000 hectàrees. La vinya presenta ací un caràcter de monocultiu i constitueix la massa homogènia productora de vins negres més gran d'Espanya, amb una collita mitjana anual de l'ordre d'1.500.000 d'hectolitres. El 80 % de les plantacions són de la varietat boval, una espècie que és gairebé exclusiva de la DO Utiel-Requena i que ha passat a convertir-se en una varietat noble de la DO i un producte diferenciat. També hi ha raïm de la varietat ull de llebre i un poc de garnatxa, a més, des de fa alguns anys també ha prosperat la varietat blanca macabeu. L'especialitat són els vins negres, i en els últims anys ha tingut molta força l'envelliment en bótes de roure.

A partir de mitjan segle XX va començar a abandonar-se l'estructura de poblament dispers i les produccions familiars. A la vila de Requena es van abandonar els cellers subterranis i van quedar en l'oblit o reblits de runa de construcció. El creixement accelerat dels últims 20 anys ha canviat la fisonomia interior del paisatge urbà històric de Requena i el seu paisatge cultural.

BIBLIOGRAFIA

MATA, C. ET ALII (1997): *El vino de Kelin*, València, CRDO Utiel-Requena i Universitat de València.

PIQUERAS, J. (1981): *La vid y el vino en el País Valenciano: (geografía económica, 1564-1980)*, València, Institució Alfons el Magnànim, 344p.

PIQUERAS, J. (1997): *Geografía de la meseta de Requena-Utiel,* Requena, Centro de Estudios Requenenses, 210p.

PIQUERAS, J. (2001): "Cultura y economía del vino", *Mètode*, 29, 50-54 p.

Terres del vi de Requena-Utiel

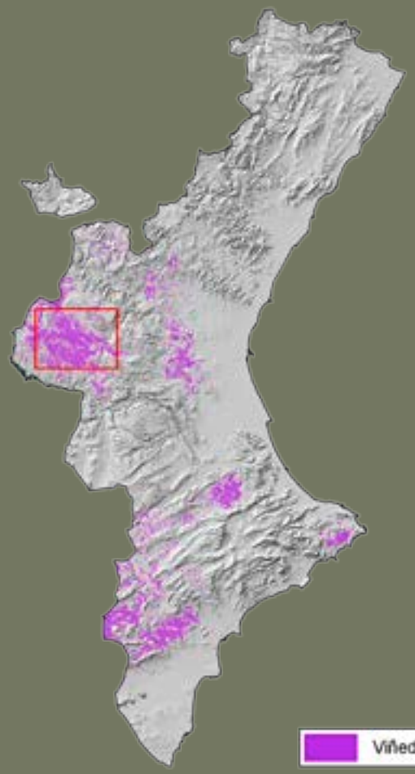

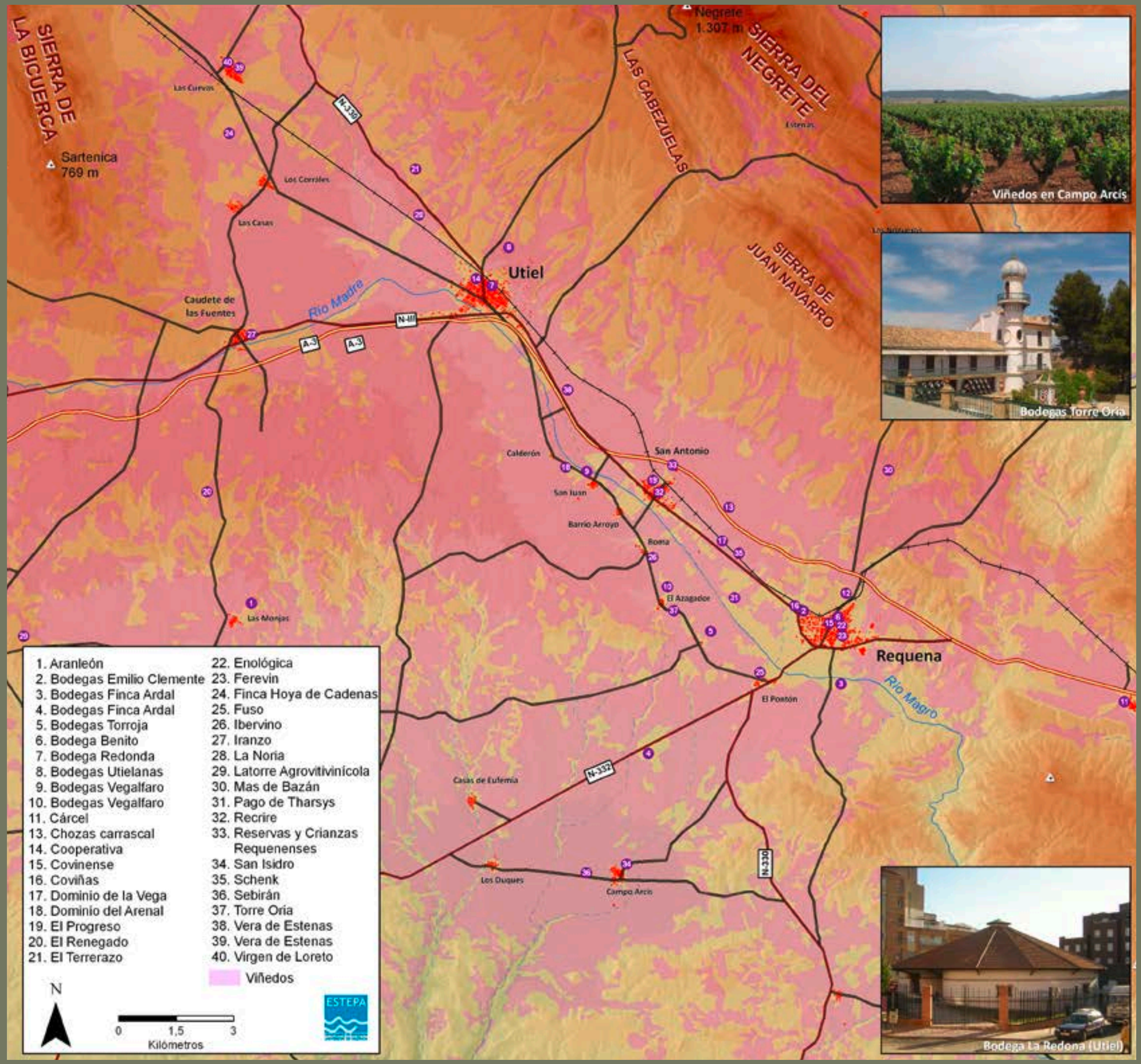

Viñedos en Campo Arcis

Bodegas Torre Oria

Bodega La Redona (Utiel)

Paisatges agraris

La Citricultura de la Plana

Un mar de tarongers que inunda la plana litoral

"Enclavado Castellón en la parte más alta de su extensísima huerta, ofrece, contemplándola desde las cercanas alturas, un golpe de vista encantador. Cercada por el Mediterráneo y por las suaves montañas de Borriol y Benicasim, encuéntrase una inmensa llanura en extremo fértil, que, por sus variados colores y caprichosas combinaciones de éstos, no parece sino que es el mosaico elegido por la sabia Providencia para servir de pavimento a una de las mejores salas construidas por Dios en su palacio...".

Carlos Sarthou Carreres (1910):
Impresiones de mi tierra

"Los naranjos extendíanse en filas, formando calles de roja tierra anchas y rectas, como las de una ciudad moderna tirada a cordel en la que las casas fuesen cúpulas de un verde oscuro y lustroso [...] En el inmenso valle, los naranjales, como oleaje aterciopelado; las cercas y valladas, de vegetación menos oscura, cortando la tierra carmesí en geométricas formas [...]"

V. Blasco Ibáñez (1900)
Entre naranjos

"En 1825 comenzaron a plantarse naranjos y fue Villarreal el primer pueblo de la Provincia que se decidió a cultivarlo en gran escala. El naranjo mandarín lo importó y propagó don José Polo de Bernabé. Hoy se ha extendido de tal modo el cultivo del naranjo, que hasta se cultiva a fuerza de sacrificios de todo género, en los secanos roquizales que nuestros antepasados ni siquiera para viñedos aprovechaban".

Carles Sarthou Carreres (1920-1927)
Geografía General del Reino de Valencia, de Carreras Candi

"[...] Las acequias distribuidoras del agua tienen los rebordes alisados con primor. Y en esta tierra pulcra y limpia, el naranjo se levanta y esponja orgulloso, aristocrático. Él nos suele dar flor y fruto al mismo tiempo. La flor es blanca, carnosa, de un aroma que embriaga. Y su zumo aplaca nuestros nervios en las crisis dolorosas. El fruto son esferas áureas, en su mejor clase de piel delgada, lustrosa y con la carne henchida de abundante jugo, ni dulce ni agrio, carne suavísima, pletórica, de fuerza vital, que llena voluptuosamente nuestra boca.
La mancha blancuzca del alba, se acentúa en su claridad. El día naciente avanza. Surge la casa entre el follaje. Comienzan a vivir los naranjos [...]".

Azorín (1941)
Valencia. Recuerdos autobiográficos.

Jorge Hermosilla Pla
Emilio Iranzo García
Departament de Geografia
Universitat de València

Vista aèria dels parcel·laris agrícoles (Foto ESTEPA).

El conreu de la taronja s'ha convertit en un referent visual del camp valencià. Sobre la franja litoral, peus de mont immediats i en algunes planes d'interior, se succeeixen, des de Vinaròs, al nord, fins a Pilar de la Horadada, al sud, els espais dominats pels cítrics. L'expansió que han experimentat els cítrics en l'últim segle ha generat un paisatge que ja forma part de l'imaginari col·lectiu de la societat valenciana.

El tarongerar és un mar de tarongers que projecta la successió de parcel·les irrigades pels grans rius, pels brolladors i per les aigües subterrànies; la concatenació de fileres rectilínies que dibuixen unes estructures geomètriques i l'explosió de colors i d'olors de la flor del taronger i de les taronges, han sigut filtrats pels sentits i, fins i tot, capturats per la ploma o el pinzell de personatges il·lustres com Vicente Blasco Ibáñez, Josep Pascual Tirado, Vicent Andrés Estellés o Joaquim Sorolla, que han convertit un dels paisatges espanyols més productius en un paisatge viscut i de referència. Per això, no és estrany que poetes valencians hagen dedicat lletres al taronger i al seu fruit, que inunden les terres valencianes.

Francesc Almela i Vives escriu:

Taronja: forma redona
com una faç d'abadessa.
Taronja: color bufona
com una flameta encesa.
Taronja: sucre en esponja
de cànem i satalies.
Taronja: menja de monja
amiga de llepolies.
Taronja:
qui en menja se torna flonja [...]

El paisatge de la taronja és el paisatge valencià per excel·lència. No hi ha imatge més assimilada per propis i estranys que la dels tarongers carregats de fruita, cobrint extensions i extensions de terra. Tanmateix, si hi ha una àrea que juntament amb la Ribera del Xúquer, la Safor, la Vega del Segura o el Camp de Túria mateix destaque per la presència del taronger i d'altres cítrics com a conreu excel·lent és, sens dubte, la Plana de Castelló.

LA PLANA LITORAL I L'APARICIÓ DEL CONREU DE LA TARONJA

El tarongerar constitueix un extens "bosc cultural", sempre verd, que cobreix la major part de les planes litorals de la Comunitat Valenciana.

Cítrics a Borriana (fotos Pep Pelechà).

Però no només això; la reactivació de la demanda internacional en l'últim terç del segle xx n'ha propiciat l'expansió pels vessants dels relleus adjacents, cosa que ha fet substituir els cultius de secà tradicionals o la coberta natural mateixa.

En alguns espais com la Plana de Castelló, l'increment gradual dels cítrics té una resposta paisatgística clara. L'activitat agrícola s'ha especialitzat, d'acord amb les directrius del mercat, en un monocultiu citrícola que pràcticament ha substituït el mosaic hortícola preexistent. Els trets geogràfics de l'ampli pla litoral, que s'estén entre les muntanyes del Desert de les Palmes i els últims contraforts de la serra d'Espadà, possibilitaven el conreu de qualsevol tipus de cereals, fruiters i hortalisses, així com la utilització de les zones menys productives com a àrees de pastura per al bestiar. Tanmateix, l'increment de la superfície ocupada pels cítrics, procés que es va iniciar a la Plana al final del segle xix, ha suposat un canvi important no només econòmic, sinó també paisatgístic. En efecte, el paisatge agrícola de la Plana, al qual encara es poden identificar tres grans unitats homogènies, compostes per una franja de secans als peus de mont occidentals, conreus de regadiu al pla i les marjals a la faixa litoral, es presenta com un paisatge molt dinàmic, que ha evolucionat cap a l'especialització en el conreu dels cítrics.

Una sèrie de factors expliquen el procés d'especialització citrícola. De primer, la formació del tarongerar respon a la disponibilitat d'un medi propici per al desenvolupament de les rutàcies, espècies d'origen subtropical; les taronges, mandarines, llimes i altres cítrics pertanyen a aquesta família i al gènere *Citrus*. Aquests conreus requereixen unes condicions climàtiques, hídriques i edàfiques concretes per a la supervivència, que retrobem en l'àmbit mediterrani, a més de les zones subtropicals. La latitud i l'efecte termoregulador del mar Mediterrani propicien un règim tèrmic, una insolació i una humitat favorable per al cicle vegetatiu dels arbres; però, és especialment a les planes litorals valencianes on, a més de disposar de temperatures que no descendeixen habitualment dels zero graus i uns sòls fèrtils i profunds, hi ha una infraestructura hidràulica ancestral capaç de subministrar l'aigua que requereix la producció.

La Plana de Castelló reuneix les característiques geogràfiques adequades que han contribuït al desenvolupament d'una agricultura citrícola, de vocació comercial clara. El territori de la Plana, com el seu nom indica, es mostra com un espai pla, de tipus sedimentari, conformat per l'acumulació d'al·luvions fluvials de llits com el del riu Millars, el riu Sec, la rambla de la Viuda, la rambla de Betxí i el del riu Belcaire. Els dipòsits cobreixen una àrea deprimida oberta al mar, situada al centre d'un am-

La Plana Baixa des de Betxí (Pep Pelechà).

Parcel·lari de tarongers a Betxí (foto Pep Pelechà).

fiteatre compost pel Desert de les Palmes i la serra d'Espadà; aquest, a manera d'extens delta interior, es presenta com un espai triangular de pendent suau, compost per la coalescència de diversos cons al·luvials, i amb un litoral del tipus albufera restinga.

Disponibilitat, per tant, de sòls, que es complementa amb un clima benigne per a la pràctica de la citricultura. Les temperatures mitjanes de la Plana oscil·len entre els 16 i els 17 graus, mentre que les gelades, difícilment suportades pels cítrics, poques vegades superen els 10 dies a l'any. Són significatives les inversions tèrmiques, perquè propicien que les zones dels peus de mont, lleugerament més elevades que el pla en sentit estricte, siguen tèrmicament més favorables al conreu, fet que fa avançar el cicle vegetatiu dels tarongers. Tanmateix, no és freqüent trobar aquest conreu si ens endinsem a l'interior, on les temperatures descendeixen i s'incrementa el risc de gelades. En aquest sentit, la morfologia en ventall de la Plana mostra una faixa litoral entre els seus extrems, de 45 quilòmetres, i una amplària màxima cap a l'interior de 21 quilòmetres, a Onda. Però la superfície de pendent suau i d'altituds per sota dels 200 metres es redueix a una franja que oscil·la entre els 5 i els 8 quilòmetres d'amplària.

Les necessitats hídriques dels cítrics oscil·len al voltant dels 1.000 mm de precipitació, regularment repartides al llarg de l'any. Aquestes quantitats i la distribució anual de la pluja no s'ajusten al clima mediterrani, més sec (500 mm) i irregular i amb una elevada evapotranspiració potencial. Per això és imprescindible, per al seu desenvolupament a la Plana, la captació d'aigües superficials i subterrànies a partir dels sistemes de regadiu. Són dos els punts d'origen de les aigües per al reg de la Plana: d'una banda, les aigües superficials de les aportacions fluvials de rius i barrancs, i les aigües de fonts i brolladors; d'una altra, les aigües subterrànies, captades de l'aqüífer per mitjà de pous, sénies i galeries drenants. Bona part del tarongerar actual es rega amb aigües del riu Millars, gràcies a la disponibilitat de cabal permanent i d'una successió de preses d'aigua i séquies, que distribueixen l'aigua per la plana. A aquestes aportacions s'uneixen les preses en algun dels cursos menors, com el riu Sec de Borriol o el riu Sec de Betxí, i brolladors com la font Calda, que completen el sistema de reg. A més, la superfície regada i, per tant, dedicada al cultiu dels cítrics de la Plana de Castelló, es va veure incrementada gràcies a la construcció de nous canals des dels embassaments del Sitjar i de Maria Cristina, així com a la proliferació de pous per a la captació d'aigües subterrànies.

El tarongerar de la Plana, extens, es presenta com un autèntic pulmó verd de l'àrea metropolitana formada per Castelló, Almassora i Vila-real i de la resta de municipis de la zona. Constitueix no només un espai agrícola, sinó un geosistema o sistema ecològic en què interactuen els processos naturals i els culturals. La matriu agrícola, en la qual s'han imposat els cítrics, constitueix una extensió arborada de tipus sabaniforme que, a més de productiva, és fixadora de diòxid de carboni i refugi d'espècies animals. Els llits dels rius i dels barrancs mobilitzen els fluxos abiòtics i biòtics; els escolaments i la vegetació natural dels marges actuen de corredor ecològic. Així mateix, la xarxa densa de séquies i canals de reg funciona com les artèries del tarongerar i dels nuclis urbans, que esguiten el profund mantó verd creat.

EL PES DE LA CITRICULTURA

La citricultura a la Comunitat Valenciana constitueix una activitat relativament recent, si es compara amb altres cultius com els cereals, la vinya, l'olivera, la garrofera o les hortalisses. Tanmateix, en poc més d'un segle, s'ha convertit en l'activitat agrícola més important i estesa de la regió. Va ser al final del segle XVIII quan, amb fins comercials, va començar el cultiu regular de la taronja dolça al Regne de València. L'origen es troba lligat a la Ribera Alta, on un religiós de Carcaixent, Vicent Monzó Vidal, va experimentar amb diverses classes de taronja fins a trobar una varietat dolça, que es va començar a plantar a les zones del regadiu. L'èxit i l'acceptació del producte va motivar-ne l'expansió per la Ribera i per la Costera, i ràpidament va aconseguir espais agrícoles ubicats al nord com l'Horta, el Camp de Morvedre i la Plana de Castelló, però també al sud, com la Vega del Segura.

La citricultura a Castelló arranca al final del segle XVIII, encara que és en el segle XIX quan realment inicia l'expansió. Els primers textos que assenyalen l'existència de tarongers a la Plana són els de l'apotecari Josep Ximénez. El 1789 descriu, en un tractat de botànica lligat a usos medicinals, la presència de diverses varietats de cítrics, indicacions que,

Tarongers (foto Pep Pelechà).

tanmateix, no fa Antoni Josep Cavanilles en *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Agricultura, Población y Frutos del Reyno de Valencia*. Al principi del segle XIX va tindre lloc la primera gran expansió del tarongerar. Creixen els horts a Vila-real, Borriana i Almassora i des d'ací

Flor de taronger a Betxí (foto Pep Pelechà).

s'estenen cap al nord i cap al sud, fins a connectar amb altres zones com les del Camp de Morvedre (Sagunt). Amb aquest nou conreu es genera tot un sistema agroambiental i econòmic que permet les entrades de divises estrangeres, gràcies a l'obertura del mercat internacional (Regne Unit i França). A mitjan segle XIX, s'introdueix una nova varietat de cítric, el mandariner, i s'aconsegueixen nous mercats a Europa, cosa que obliga a ampliar la superfície destinada al conreu de cítrics. Molts horts de tarongers i de mandariners ocupen zones del secà i de la marjal: és un moment caracteritzat per la consolidació de la producció i l'increment de rendes agrícoles.

Entre el 1850 i el 1920 es reforma la producció de taronges, amb unes repercussions clarament econòmiques i paisatgístiques. Es milloren i s'amplien els ports de Borriana i de Castelló, s'incrementa el preu de la terra, s'introdueixen noves varietats i es redissenyen els parcel·laris. El boom de la taronja atrau inversions estrangeres i s'experimenta amb altres cítrics com el mandariner. Durant les primeres dècades del segle XX, la conversió de terres de secà en regadiu, gràcies a l'elevació d'aigua a través de motors, va accelerar el canvi paisatgístic de la Plana. També s'actua sobre la marjal: es saneja i s'hi cultiva. Es passa d'un paisatge dominat per la varietat de conreus en una agricultura hortofructícola, a un monocultiu citrícola que es plasma en la successió de finques de tarongers que es perden en l'horitzó.

Les crisis lligades a les guerres mundials i a la Guerra Civil Espanyola en van contraure la producció. Els agricultors van tractar de sobreposar-s'hi amb la introducció de varietats de taronges primerenques i del mandariner, que ha guanyat superfície als tarongers. A pesar de l'expansió de la citricultura en el segle XX, l'actual crisi que experimenta el camp, i concretament la citricultura, posa en perill el paisatge citrícola de la Plana, cada vegada més fragmentat per la proliferació de vies de comunicació, abandonat per les rendes escasses i, en el pitjor dels casos, substituït per nous usos urbans i industrials.

EL TARONGERAR I ELS SISTEMES DE REGADIU TRADICIONALS

La disponibilitat d'aigua de reg, conduïda per mitjà de canals i séquies a cada camp de conreu, explica la formació del tarongerar de la Plana. Sòls bons i aigua són recursos indispensables en el cicle vegetatiu dels cítrics. El pla d'inundació del riu Millars acumula sediments rics, que són suport dels cultius. Però, a més, les aigües de rius, barrancs, brolladors i pous són gestionades per mitjà d'una xarxa hidràulica, que s'ha conformat i perfeccionat amb el pas dels segles. El tarongerar de la Plana de Castelló se suporta en un sistema de reg tradicional de gran escala. La superfície històrica regada és de gairebé 22.000 hectàrees, 11.650 lligades a les comunitats de regants històriques i 9.595 lligades a aigües subterrànies.

Encara que els sistemes de reg tenen orígens romans, durant el període andalusí també es van configurar els sistemes d'alguns municipis

Muntanyeta de Sant Antoni, Betxí (foto Pep Pelechà).

Tarongers a Betxí (foto Pep Pelechà).

i alqueries. A partir d'aquests, en època feudal es va desenvolupar l'entramat de séquies, que possibilita el paisatge actual. Els regs històrics de la Plana estan associats principalment al riu Millars. Així, pel marge esquerre deriven els regs d'Almassora i Castelló, mentre que per la dreta ho fan els de Vila-real, Borriana i Nules. Els sistemes parteixen de tres assuts ubicats sobre el riu, des dels quals es deriven cinc séquies: la Séquia Major de Vila-real, la Séquia Comuna de Castelló - Almassora, la Séquia Major de Borriana i la Séquia Major de Nules.

A partir del segle XIX, els sistemes de reg experimenten transformacions importants lligades al boom de la taronja: ampliacions, nous traçats, reformes als caixers de les séquies. Les aigües del Millars són complementades amb les aportacions subterrànies, a partir de la captació per mitjà de pous de motor. Tanmateix, en l'actualitat, com a conseqüència de la crisi del sector citrícola i de la instal·lació de nous sistemes de reg de degoteig, la xarxa de séquies està experimentant una reducció i un deteriorament. La implantació del cítric (tarongers i, actualment, mandariners) a la Plana genera un monocultiu, interromput ocasionalment per alguns camps d'hortalisses i, sobretot, per nous usos de caràcter urbà i residencial, industrial i terciari.

LES DINÀMIQUES PAISATGÍSTIQUES ACTUALS DELS CÍTRICS DE LA PLANA

Els cítrics de la Plana de Castelló i, per extensió, els de la resta d'espais citrícoles de la franja litoral valenciana, constitueixen la matriu paisatgística d'un territori en què se superposen distints usos del sòl (urbans, industrials, viaris i turístics). El protagonisme que en les últimes dècades han adquirit els nous agents territorials és responsable del canvi de la imatge agrícola tradicional i de la dinàmica rural de la Plana. Unes transformacions accelerades, lligades al creixement urbà i industrial, projecten un paisatge cada vegada més fragmentat i castigat.

El continu vegetal constituït pels tarongers i pels mandariners experimenta una pèrdua de superfície motivada per l'expansió espectacular d'altres usos del sòl i per l'abandonament de l'activitat agrícola. S'ha produït un envelliment dels actius agraris i no hi ha relleu generacional. A més, l'especulació ha propiciat un augment espectacular del preu del sòl, cosa que dificulta l'augment de grandària de les explotacions i l'accés a la propietat de joves agricultors. La indústria ceràmica i els usos urbans i residencials estan guanyant ràpidament espai en aquest paisatge agrícola de llarga tradició, que marcava les directrius de l'ordenació territorial per mitjà dels canals, camins i estructura del parcel·lari.

En l'última dècada la reducció de la superfície regada s'ha incrementat notablement, especialment a Castelló i a Vila-real. L'abandonament dels camps de cultius en l'anomenat guaret social, amb fins especulatius, provoca un enlletgiment i una banalització del paisatge, acrescut amb la proliferació de polígons industrials, carreteres i autovies, centres d'oci, etc.

LA *CITRÒPOLIS* VALENCIANA

La situació paisatgística que experimenta la Plana, derivada de la nova realitat territorial, situa el tarongerar en el límit de l'imaginari col·lectiu dels seus habitants. Ja no estem a la regió de la taronja, sinó a la regió de la ceràmica, que és l'activitat productiva i l'escena amb què els habitants comencen a identificar-se. Tanmateix, l'aparició d'una nova cultura territorial, acompanyada d'un corpus legislatiu que advoca per la salvaguarda del caràcter dels paisatges, insta els responsables polítics i els agents socials a preservar un sistema d'espais oberts i uns entorns paisatgísticament dignes, que poden erigir-se en puntals per a la conservació dels paisatges citrícoles de la Plana.

El Pla d'Acció Territorial de Castelló proposa una *citròpolis*, és a dir, la preservació d'una matriu agrícola intermunicipal que actue d'espai obert i de paisatge cultural. Un pulmó verd per als ciutadans de l'àrea metropolitana de Castelló i un espai d'oci i de retrobament amb la natura i la cultura.

BIBLIOGRAFIA

HERMOSILLA J. (2010): *Los regadíos históricos del Baix Millars-La Plana: un patrimonio paisajístico en transformación* (núm. 12), València, Direcció General de Patrimoni Cultural Valencià, Generalitat Valenciana.

PIQUERAS, J. (1995): *Geografia de les comarques valencianes.* vol. 2, València, Foro Ediciones S.L.

PIQUERAS, J. (1999): *El espacio valenciano: una síntesis geográfica,* València, Gules, 392p.

ROSSELLÓ, V.M. (1965): "Distribución de cultivos en la provincia de Alicante", *Saitabi* XV, 129-174.

ROSSELLÓ, V.M. (1995): *Geografia del País Valencià*, València, Alfons el Magnànim, 640p.

La Citricultura de la Plana

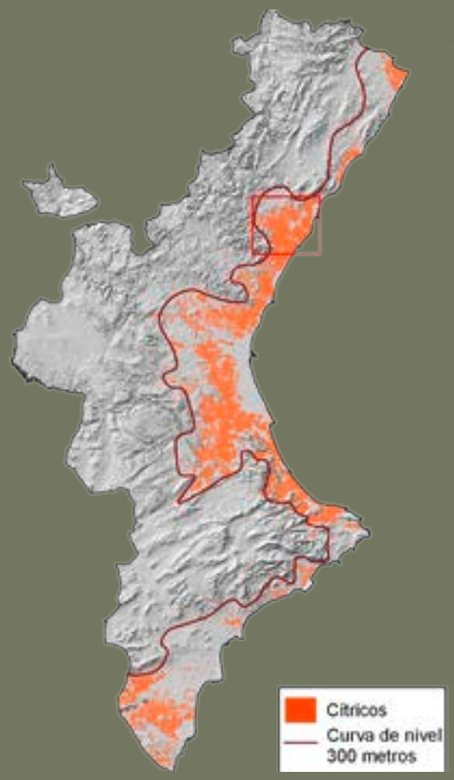

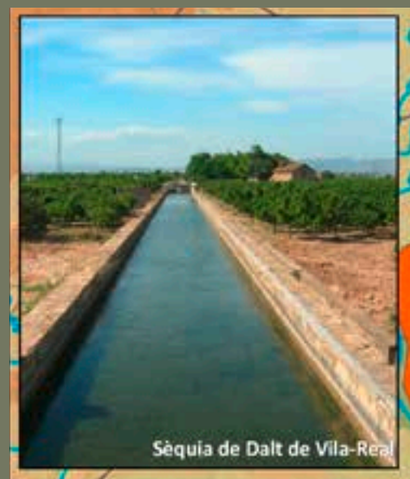
Sèquia de Dalt de Vila-Real

Borriol
Riu de Borriol
N-340
CV-16
CV-17
CASTELLÓN DE LA PLANA
Ronda de la Viuda
Río Mijares o Riu Millars
AP-7
CV-20
Riu Sec de Betxí
Vila-real
Almassora
Betxí
CV-10
Les Alqueries
Borriana
CV-18
Vilavieja
Nules
La Vall d'Uixó

1. Assut de Vila-real
2. Assut de Castelló Almassora
3. Caseta dels Moros
4. Assut de Borriana
5. Presa del Barranc de Sant Antoni

Azud
Acequias
Riegos fluviales tradicionales
Marjalería
Riegos por elevación

N

0 1 2
Kilómetros

ESTEPA

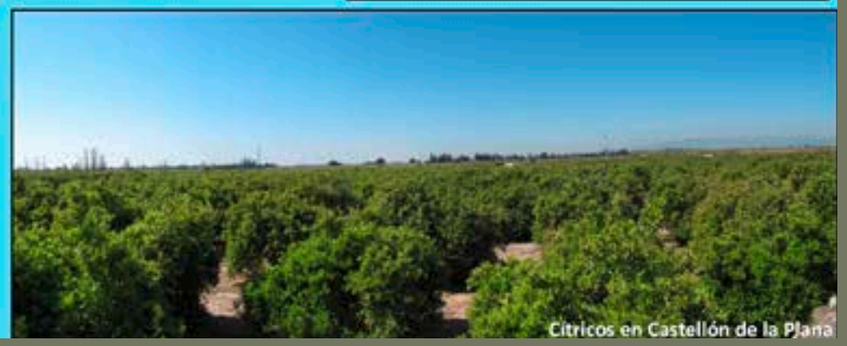
Cítricos en Castellón de la Plana

Paisatges agraris

Terres dels Alforins

Vinyes, cellers i vins

"Detrás del valle del Clariano, cierran el horizonte las montañas, cubiertas todavía con restos de los antiguos pinares, y a la parte de poniente dejan angosto paso a la carretera que, siguiendo en aquella dirección por otro valle estrecho y largo, conduce a Fuente la Higuera. Aquella extensa cañada conserva su nombre arábigo de los Alforins ó Alhorines, y es famosa por las muchas y buenas heredades que hay en ella, propiedad casi todas de familias principales de Onteniente y de Valencia."

Llorente, T. (1889)
España. Sus monumentos y artes, su naturaleza e historia. València. Barcelona Editorial Daniel Cortezo y Cia, vol. II, pàg. 807-808

"[El terreno terciario] se presenta en Fuente la Higuera formando las colinas que horadó la vía férrea. Desde aquí se prolonga por los Alhorines y Fontanares hacia el valle de Albaida (...). Este terciario se bifurca en Fuente la Higuera, extendiéndose una de sus ramificaciones hacia el valle de Cáñoles y Montesa (...)"

Carreras y Candi, F. (1920-1927)
Geografía General del Reino de Valencia. Provincia de Valencia. Barcelona: Editorial de Alberto Martín, vol. II, pàg. 605

"... y á poco trecho se descubren las llanuras llamadas Alforíns (...). En ellas cuanto alcanza la vista se hayan sembrados y viñas, únicas producciones de aquel suelo destemplado, tan diferente del inferior del valle, que quando en este tienen las viñas largos sarmientos bien poblados de hojas, apenas allí empiezan a brotar."

A. J. Cavanilles (1797)
Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura población y frutos del Reyno de Valencia. Madrid: Imprenta Real, vol. IV, pàg. 119

Miquel Francés Domenech
Universitat de València

Ombria de Cals Frares (foto Miquel Francés).

La denominació *Terres dels Alforins* emmarca un territori històric que ha practicat una agricultura del secà mediterrani des de temps immemorials en un indret isolat a la part occidental de les comarques de la Costera i la Vall d'Albaida. El triangle paisatgístic entre les Alcusses de Moixent, les zones pròximes de la Font de la Figuera i la valleta dels Alforins conformen una geomorfologia particular. Aquest territori continua mantenint un gran valor agropecuari i de riquesa mediambiental. La viticultura s'ha practicat aquí des dels primers assentaments poblacionals establerts a la península Ibèrica.

L'actual nom de Terres dels Alforins obeeix a la iniciativa de la *Societat de Viticultors i Productors de Terres dels Alforins* que han volgut recuperar aquest llegat històric per convertir-lo en un paisatge cultural, on l'agricultura tradicional i ecològica, a partir de les varietats històriques de la viticultura, són l'eix principal per rehabilitar costums i usatges del passat amb l'ajut de la transferència de coneixement i tecnologies contemporànies. La iniciativa compta, com no pot ser d'altra manera, amb el suport de les Administracions Públiques, atés que es tracta de la rehabilitació i posada en marxa d'un paisatge històric amb unes peculiaritats pròpies en el marc de la riquesa cultural de la Mediterrània. Per tant, Terres dels Alforins és un projecte que posa en pràctica una evidència històrica, geogràfica, econòmica i social, com a un fet cultural inherent al territori de secà valencià de l'interior.

La geomorfologia de Terres dels Alforins es caracteritza per la bellesa dels paisatges culturals resultants de la combinació de vinyes, oliveres, ametlers, fruiters, cultius de cereals i pinedes intercalades, amb les seues històriques masies disseminades sobre un mitjà rústic. Aquest entorn paisatgístic d'orografia suau connecta la plataforma de la meseta castellana amb les valls dels *Alforins* i les *Alcusses,* les quals s'estenen, respectivament, sobre els vessants meridional i septentrional de l'eix mitjancer de la *Serra Grossa*. El territori recobreix amb sediments moderns una zona geològica antiga i configura un extens territori molt apte per a les activitats agropecuàries. La seua fesomia es caracteritza pels trets paisatgístics de la Mediterrània agrària, resultat de la combinació del mosaic d'abancalaments sobre un territori agrest i poc transformat. Les Alcusses i la plana dels Alforins, a l'inici del sistema Bètic, són la primera unitat geomorfològica amb entitat pròpia de tota una sèrie de corredors transversals cap al sud, que vénen a confluir sobre la conca de Villena-Sax. El vessant oriental del sòcol d'aquesta contrada va ser recobert per sediments quaternaris, tot formant un bell *glacis* d'un extens pendent suau amb sòls aptes per a l'agricultura de secà.

Per això, la connectivitat entre territoris valencians i castellans s'estableix de forma natural i atractiva. La *Serra Gros*sa hi és l'eix major amb el *Serrat de la Bastida* com a talaia i referent principal. Al migdia, la *Serra de l'Ombria* connecta físicament els Alforins amb la *Vall de Beneixama*. El *Capurutxo* és la fita visual més prominent i domina des del ponent tota la contrada. Altres connectors són la pròpia planura dels Alforins que a través de la *Rambla de Fontanars* aplega a les Alcusses a través dels *Fossinos*. Les infraestructures lineals de comunicació ressegueixen o voregen els principals eixos de connexió. Mentre que unitats lineals de carenes, pinars, camins, o ribassos actuen de connectors inferiors, amb l'aportació d'una fesomia particular al mosaic paisatgístic. Per tant, la connectivitat i permeabilitat entre les seues diferents contrades són les naturals i les tradicionals, compartides i assumides socialment. I, a més, cal fer constar també que, amb el pas del temps, s'han mantingut majoritàriament reconeixibles i sense grans transformacions.

Terres dels Alforins gaudeix d'un clima mediterrani, amb un gradient suau de continentalització, és a dir, de transició entre el mediterrani més humit de la costa i el continental de la planura castellana de l'interior.

Cal Roig (foto Miquel Francés).

Reguer de Cal Peller (foto Miquel Francés).

Els estius hi són calorosos i secs, mentre que els hiverns aporten el fred propi de la meseta castellana amb alguna nevada esporàdica i la humitat pròpia de la Mediterrània. La mitjana de temperatura anual està entorn els 14°C i 16°C, segons si ens situem a les zones de major altitud o a les més baixes, tot seguint les dades de l'Associació Valenciana de Meteorologia (AVAMET), amb unes mínimes prou baixes durant els mesos de l'hivern i unes gelades significatives, mentre que el mercuri munta fins vora els 40°C durant l'estiu. El contrast tèrmic entre la nit i el dia és marcat, entre 6 i 26°C d'hivern a estiu, atesa l'altitud de 650 m sobre el nivell del mar de l'altiplà dels Alforins que s'obri pel ponent a la planura castellana. Els vents predominants tenen una component principal de l'oest i puntualment de llevant en la part més NE i llebeig cap al SO en el límit amb Villena. La mitjana de pluviometria anual oscil·la entre els 600 mm a les *Alcusses* i els 520 mm de les terres altes dels Alforins, amb una incidència particular a la primavera i la tardor. Cal destacar l'aparició especial de les boires matinals a les estacions càlides, cosa que dóna una humificació adient a la vegetació estressada a l'estiu, i en concret a les grans extensions de vinyes.

Tal vegada, els primers paisatges de vinyes valencians van aplegar-nos de la mà dels fenicis i els ibers. Poblats com els de Benimàquia a Dénia, el Campello, la Monravana a Llíria, o la Bastida de Moixent, entre d'altres en serien una bona mostra. La zona dels Alforins té una llarga presència dels conreus clàssics mediterranis en el decurs de les diferents civilitzacions. La recerca arqueològica enumera diversitat d'assentaments a la zona des del neolític a l'edat del bronze. Cal destacar, però, el jaciment arqueològic de la Bastida de les Alcusses com a patrimoni o capital de l'època ibèrica, declarat monument històric artístic en 1931. De fet, la primera constància documental de la pràctica de viticultura en aquesta contrada la trobem al poblat iber de la Bastida de les Alcusses, ara fa dos mil quatre-cents anys. Les restes de raïms, l'instrumental emprat per a la verema o una variada vaixella per al consum del vi, en són proves clares que la cultura ibera de la zona ja se n'ocupava d'aquesta pràctica agrícola.

Però la vocació globalitzadora del període romà serà la responsable de moltes de les geografies vitícoles posteriors a les diferents conques mediterrànies. La península Ibèrica i en concret el territori valencià van contribuir plenament en la consolidació d'aquesta tendència amb la implantació de conreus de vinyes i comercialització de vins a través del nostre corredor litoral. Cal constatar que el vi de l'antiga Sagunt era exportat al cap i casal de l'imperi romà. No cap dubte aleshores que devem a aquesta gran cultura els fonaments de la viticultura moderna.

La islamització del territori valencià entre els segles VII i XIII no va suposar la desaparició del conreu de la vinya, ni de la producció i el consum

Racó de Santxo (foto Miquel Francés).

de vi entre la població musulmana, segons queda constància en diferent documentació de textos literaris o en alguns atifells d'ús ordinari per al consum del vi. Per tant, la configuració de l'entorn paisatgístic de les nostres vinyes a penes va estar alterada durant el període d'ocupació musulmana.

La conquesta cristiana serà realment el desencadenant de l'extensió de la viticultura més enllà de les terres costaneres, que fins aleshores sols havien ocupat el corredor litoral i les valls de fàcil accés a les terres de l'interior. A l'Edat Mitjana serà quan moltes varietats autòctones; com la *monastrell*, la *forcallada,* la *mandó,* l'*ullet de perdiu*, la *bobal*, la *negrella* o *gironet (garnatxa),* la *malvasia, la merseguera* o *la verdil;* s'aclimaten a les temperatures més continentals de les planures de l'interior i als seus sòls més argilencs. El paisatge enològic de Terres del Alforins va prenent ja una forma molt semblant a l'actual i generant tota una activitat econòmica, una fesomia paisatgística i una cultura pròpia. L'eix Cànyoles-Clariano-Vinalopó (les Alcusses de Moixent, la Font de la Figuera, l'altiplà dels Alforins, Villena, els Valls del Vinalopó, Novelda, Monòver, Salines i el Pinós) es consolida plenament tot seguint l'eclosió dels vins valencians de l'edat moderna i alimenta el nostre segle d'or de l'enologia entre 1850 i 1900.

En aquest període d'embranzida vitícola del vi valencià, nombrosos comerciants italians, anglesos, holandesos i francesos s'instal·laren en aquest territori per controlar l'incipient activitat econòmica de la viticultura. Algun d'ells, emparentats amb la noblesa i l'emergent burgesia, han continuat fins els nostres dies. La gran explotació vitícola de la Torre Tallada a la Font de la Figuera o alguns cellers dels Alforins com l'antic del marqués de Vellisca, el dels antecedents de la família Velázquez a

Vall dels Alforins (foto Miquel Francés).

Cals Flares, la del Marqués de Montemira o les pertanyents als Dupuy de Lome, són d'aquest període. Aquestes petjades de l'emergent burgesia queden reflectides amb una arquitectura rural dispersa, de palaus i cases d'estiueig (Torrefiel, Torrevellisca, l'Altet de Garrido, Ca l'Àngel, Villa Isidra o Cal Roig) que hi perduren encara avui en harmonia amb el paisatge i amb la diversitat arquitectònica tradicional de les antigues heretats vinculades al medi i en un fràgil equilibri amb el neourbanisme residencial. Heretats i masos que precisen d'una necessària protecció i catalogació per tal d'aconseguir la rehabilitació i posada en valor d'un paisatge històric.

La desaparició del paisatge de vinyes a la zona costanera comença a declinar a partir del període de penetració de la fil·loxera en les dues primeres dècades del s. XX. Les plantes que més prompte resultaran infectades són aquelles que estan més a prop del flux de l'exportació marítima, mentre que les zones altes de l'interior sofriríen un impacte més tardà. La fil·loxera va tenir un tractament desigual als Alforins, ja que és una contrada isolada de terres altes amb drenatge a les comarques veïnes de l'Alt Vinalopó, la Costera i la Vall d'Albaida. L'atac fil·loxèric no hi va irradiar de manera tan potent com en altres llocs. Les zones altes de la planura i el peus de serra, més influenciades pels vents de ponent i tramuntana i majoritàriament de sòls arenosos, es van lliurar de la desfeta; mentre que les rambles i les parts baixes, de sòls més argilencs i sedimentaris, acabarien tenint una incidència tardana, si ho comparem amb la cronologia general de propagació de la malaltia.

D'aquesta manera, el mapa contemporani del paisatge enològic valencià ens ha deixat unes zones vitícoles costaneres isolades a les terres de Castelló, a les marines alacantines i a la zona de Torís. Mentre que el gros gruix de la producció vitícola valenciana queda a l'interior distribuïda entre la planura d'Utiel-Requena i a l'antic eix Canyoles-Clariano-Vinalopó on es troba encara molta viticultura prefil·loxèrica. Aquest ha estat el cost del desenvolupament del litoral cap a altres conreus d'horta i d'explotació més intensiva, però també cal afegir l'ocupació industrial contemporània i turística que han consolidat tot un seguit d'urbanitzacions sobre l'anell costaner que ha fagocitat qualsevol tipus d'activitat o explotació agrícola tradicional.

Per tant, la iniciativa agropecuària de Terres dels Alforins no és producte de cap improvisació, sinó l'efecte de la consciència d'una llarga tradició de viticultors arrelats al seu entorn, transmesa generacionalment. Poc després de l'embranzida de la viticultura espanyola dels anys vuitanta del segle passat, Daniel Belda, des del celler familiar de son pare (fundat el 1931), l'explotació de viticultura ecològica de Cals Pins (Bodega los Pinos, 1990) y Vicent Lluís Montés des de la incipient experiència societària de Torrevellisca (1991), encetaran un camí sense retorn, de rehabilitació de la viticultura històrica, marcat per l'*Informe Petrucci.* El professor Vincent Petrucci (Universitat de Fresno, Califòrnia) va fixar les bases per a la posada en funcionament d'una viticultura moderna, a partir d'una anàlisi edafològica i de la proposta d'incorporar noves varietats i la valorització de les autòctones. Mentrestant, a la Font de la Figuera, la Cooperativa la Viña (1945) estava també en procés de modernització, i la Bodega Arráez (1950) continuava després del canvi generacional familiar. També en aquesta època, la Cooperativa de Moixent (1958), avui coneguda com a Clos de la Vall, inicia l'experiència vitícola, després d'anys en la producció d'oli. I més tard, ja en el canvi de segle, s'incorporaran a la iniciativa el Celler del Roure (1997), Heretat de Taverners (1998), la Bodega los Frailes (1999), Bodegas Enguera (1999), Rafa Cambra (2001) i Clos Cor Vi (2014).

En definitiva, Terres dels Alforins és una marca que dóna nom propi a un territori enològic secular a partir de les referències d'una viticultura tradicional com una forma de vida per a les noves generacions en el marc de la rehabilitació dels paisatges culturals de la Mediterrània.

BIBLIOGRAFIA

AA. DD. (2009): *Pla de Desenvolupament Local (PDR) de Fontanars dels Alforins, La Font de la Figuera i Moixent (FFM). València,* Generalitat Valenciana.

ALMERICH, J. M, CRUZ, J i TORTOSA, P. (2001): *Espais naturals. Terres interiors valencianes,* València, Bromera.

COSTA, M. (2009): *La vinya i el clima.* En FRANCÉS, M. i LAGARDERA, J. [coord.] (2009). *El Gran Llibre del Vi. Comunitat Valenciana.* València, Universitat de València PUV i Ruzafa Sohow Ediciones, pp. 16-23.

FRANCÉS, M. (2009): *El paisatge enològic valencià. En* FRANCÉS, M. i LAGARDERA, J. [coord.] (2009). *El Gran Llibre del Vi. Comunitat Valenciana.* València, Universitat de València PUV i Ruzafa Sohow Ediciones, pp. 268-271.

FRANCÉS, M. I LAGARDERA, J. [coord.] (2009). *El Gran Llibre del Vi. Comunitat Valenciana.* València, Universitat de València PUV i Ruzafa Sohow Ediciones

FRANCÉS, M. (2014): *Comunicació, imatge i paisatge. El cas de Terres dels Alforins.* En Desarrollo territorial valenciano, València, Universitat de València. pág. 275–309.

IRANZO, E. (2012): *Geografía de los paisajes del interior valenciano.* En AA. DD. (2012). *Paisatges i patrimoni cultural. Xàtiva,* Edicions del Crec, pp. 29-42.

PIQUERAS, J. (2009): *Historia del vinos valenciano.* En FRANCÉS, M. i LAGARDERA, J. [coord.] (2009). *El Gran Llibre del Vi. Comunitat Valenciana.* València, Universitat de València PUV i Ruzafa Sohow Ediciones

RIBERA, A. (2011): *El poblament ibèric i romà als Alforins*. Recerques del Museu d'Alcoi nº 20, pp. 151-180.

TORTOSA, P (2000). *La comarca de la Vall d'Albaida. Paisatges, cultura i medi ambient*. Ontinyent Mancomunitat de Municipis de la Vall d'Albaida.

Terres dels Alforins

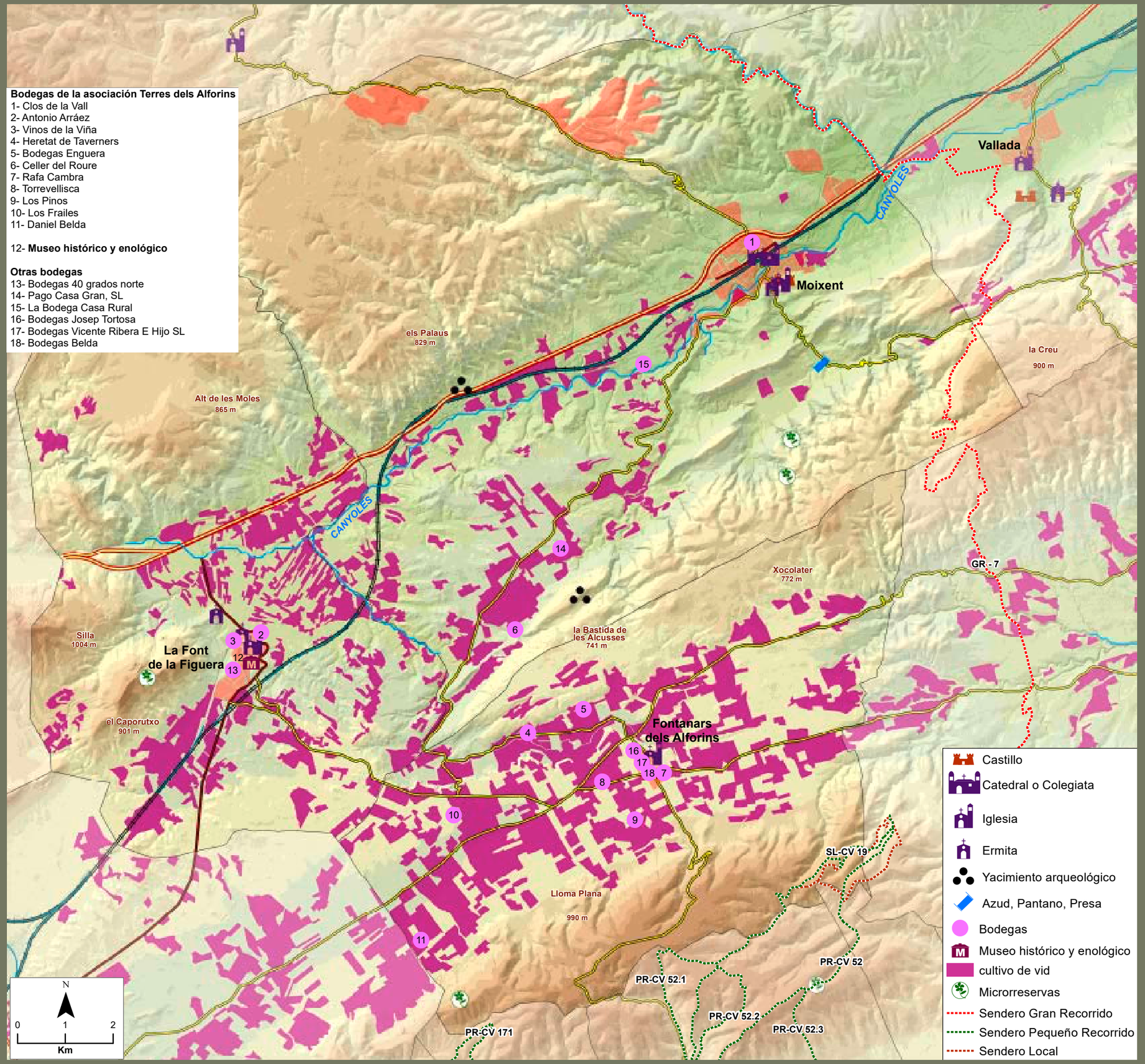

Paisatges agraris

L'Arrossar de la Ribera

Un cicle de variacions sobre el mateix paisatge

"En los sitios hondos, quales son principalmente las inmediaciones de la Albufera, que se mantienen inundadas hasta marzo, se retardan dichas operaciones (de arar la tierra) hasta principios del mismo mes o fines del antecedente, y entonces se aran aunque permanezcan aún en el agua".

A. J. Cavanilles (1795-97)
Observaciones sobre el reyno de Valencia

"No he volgut anar a València des de Gandia per l'autopista. He preferit el camí vell, anomenat reial. De Borderia a Cullera per la travessa de la platja de Tavernes. Tarongers i tarongers, a banda i banda. Bardisses de xiprers. Enfilats d'aram puntxós. Canyars alts. Alguna palmera. Les marjals de terra negra. Rodats de pedra, d'obra. Cases blanques... L'arribada a Cullera, vora riu, encara té el seu impacte. Poc després, en travessar el Xúquer pel pont de ferro, em ve un aire fresc a la memòria. Cap a Sueca, entre marjals inundades. El cel embassat a l'aigua abancalada. Com una mar domèstica, d'aigua dolça".

J. Piera (1982)
El cingle verd, 222-223

"(El arroz) es cultivo de verano. Se inicia en semillero, en marzo; en mayo se trasplanta al campo, previamente labrado e inundado, y así se mantiene –salvo un desagüe para matar las malas hierbas- con agua ligeramente corriente, para evitar el paludismo, hasta fines de verano, en que se desagua para la siega en septiembre; se realiza ésta a mano, y el transporte por los campos embarrados, en una especie de trineos de madera; en los canales y en la Albufera se utilizan barcas de fondo plano, movidas con pértigas o vela latina, que componen una silueta de singular belleza. Después los campos quean vacíos hasta la siguiente primavera".

A. López Gómez (1964)
"Riegos y cultivos en las huertas valencianas", *Cuadernos de Geografía*, 1, 151

"Recomendamos realizar un viaje en tren (desde Valencia) hasta Cullera sólo por el hecho de gozar del indescriptible panorama de viajar kilómetros y kilómetros a través de dilatados arrozales que llegan a perderse en el horizonte".

J. Soler Carnicer (1962)
Rutas Valencianas, I, 219

"Si es por primavera avanzada, el viajero se creería varado en el centro de una quieta laguna: el agua ocupa la inacabable superficie, y únicamente la línea delgada de los margenes y veriles que separan unos predios de otros, y las casitas desperdigadas rompen su estricta apariencia de cristal. Más tarde, las plantas despuntan, llenan los campos de verde, espigan, se doran con el rigor del estío, y un olor áspero, penetrante, olor a feracidad potente, pesa sobre el aire cálido. A principios de septiembre se siega la mies y luego la tierra queda en su ocre original, desierta en un reposo que parece desolación. Un ciclo de variaciones sobre el mismo paisaje.

En invierno las marjales arroceras aún tienen otra aplicación: se convierten en cotos de caza. Los campos bajos, vueltos a inundar, se utilizan para tiradas de aves acuáticas: las pobres palmípedas, que de paso hacia un Sur más benévolo se posan a picotear los residuos del arroz, sirven de blanco a las escopetas deportivas. Los cazadores se agazapan sumergidos en el agua y disimulados con brozas, y disparan contra las fojas y los ánades reales que se confían en las puras madrugadas de diciembre."

J. Fuster (1962)
El País Valenciano, 356-357

Joan F. Mateu Bellés
Departament de Geografia
Universitat de València

Conreu d'arròs de Sueca i Sollana (foto Pep Pelechà).

L'arrossar, pel caràcter amfibi del paisatge, d'aigua fluent amargenada, és un dels agrosistemes més cridaners de la conca mediterrània. És un conreu altament productiu, però molt exigent en aigua, clima i braços. La construcció de les terres d'arròs ha conegut etapes expansives, prohibicions severes i també èpoques d'abandonament. Al litoral valencià, l'arrossar va ser un senyal secular d'identitat del paisatge agrari per l'extraordinària extensió i per les formes de vida d'aquells que el van conrear per tantes marjals i marges fluvials dels rius més abundants. Al final del segle XVIII, en un debat viu sobre la prohibició o permissivitat de l'arrossar, A. J. Cavanilles va diferenciar entre els resultants de l'art (de l'anivellació de camps, de la derivació i de la precisa distribució de l'aigua pels camps) i els conreats en aiguamolls obra de la natura (que exigien ardus treballs de bonificació i drenatge de terres). En l'actualitat han desaparegut moltíssims vedats arrossers i només es continua conreant a les marjals que envolten l'Albufera de València i es prolonguen també al marge dret de la desembocadura del Xúquer, que és a prop. Allà, arròs i marjal són tan inseparables que s'ha produït una variació semàntica: marjal ha acabat volent dir arrossar (V. M. Rosselló).

EL MARGE DRET DE LA RIBERA BAIXA

Al marge dret pròxim a la desembocadura, també acompanyen el riu Xúquer els ambients morfològics de la plana deltaica que conforma la Ribera Baixa. Entre aquests no hi falten uns pantans deprimits emmarcats entre la cresta al·luvial del riu Xúquer i la rampa col·luvial al peu de la serra de Corbera. Aquest aiguamoll actua com a conca d'inundació o emmagatzemament de fluxos desbordats durant les crescudes extremes del riu Xúquer. A les proximitats del mar, l'àrea pantanosa queda tancada per un ample front deltaic o restinga, només interromput per l'Estany Gran de Cullera i episòdiques bretxes obertes durant les majors inundacions.

L'entollada de l'aiguamoll procedeix de nivells freàtics molt succints i de surgències o ullals. Els afloraments d'aigua dolça propiciaven el desenvolupament de vegetació palustre i la formació de torba. El drenatge des de la Muntanyeta de la Font s'organitzava pel que aleshores s'anomenava riu de Corbera (avui desaparegut). Les condicions hidrològiques determinen l'existència de sòls hidromorfs i, fins i tot, torbosos.

La Muntanyeta dels Sants. Sueca (foto Pep Pelechà)

Ullal de Baldoví (foto Pep Pelechà).

Vista aèria dels arrossars (foto ESTEPA).

LA BONIFICACIÓ DE LA MARJAL

L'àrea palustre del sud del Xúquer es va transformar des de l'edat mitjana per mitjà d'obres de drenatge. L'interés de Jaume II també va afectar aquesta marjal. Segons la cartografia històrica, la marjal del sud del Xúquer era drenada pel riu de Corbera, un curs perenne alimentat per la Font (de Benicull), unes quantes fonts entre Polinyà i la muntanya de Sant Miquel, i la Fonteta de Favara. El riu de Corbera desaiguava al mar per l'Estany Gran de Corbera o de Cullera i també per la Gola d'Alfàndec (Tavernes) fins a la seua obturació en el segle XVII.

Durant la petita edat del gel va haver-hi desbordaments freqüents i elevació de nivells freàtics que van afectar les condicions hidrològiques de la marjal. Es parlava de "marjals molt grans e incultes ab molt grans pantanos y ullals de aygues". Al final del segle XVIII, Cavanilles va constatar el problema de la insalubritat d'aquestes terres, que les convertien en llocs amb un alt índex de mortalitat. La bonificació completa de la marjal no es va aconseguir fins al segle XIX. En l'actualitat, l'arròs –que requereix una circulació permanent de l'aigua per les parcel·les durant els mesos estivals– és el conreu principal (unes 740 ha) de la comunitat de regants de Quatre Pobles.

EL VALOR DE L'ARROSSAR

L'arrossar del marge dret del Xúquer està inclòs en el Catàleg de Zones Humides de la Comunitat Valenciana. El seu manteniment amplia i completa els aiguamolls costaners del golf de València i, alhora, assegura una via de laminació de les crescudes fluvials. També aporta diversitat paisatgística a la Ribera, amb una gran variabilitat al llarg de l'any i guarda la memòria de modes de vida que també han deixat la seua empremta en el paisatge.

BIBLIOGRAFIA

LÓPEZ GÓMEZ, A. (1989): "La evolución del cultivo hortícola en los marjales de la costa valenciana", en *Estudios sobre regadíos valencianos*, València, P. U. V., 21-82.

PERIS, T. (2003): *Història de la Ribera (II): la terra de l'arròs i les moreres*, Alzira, Bromera, 290 pp.

RUÍZ PÉREZ, J. M. et al. (2006): "El marco físico del regadío de la Ribera", en HERMOSILLA, J. (Edit.): *Las Riberas del Júcar: Paisajes y patrimonio valenciano*, València, P. U. V., 22-44.

SANCHIS, C. *et alii* (2010). "Los regadíos en la Ribera del Xúquer", en Hermosilla, J. (ed.). *Los regadíos históricos españoles. Paisajes culturales, paisajes sostenibles,* Madrid, Ministerio de Medio Ambiente y Rural y Marino, pp. 125-152.

VERCHER, S. (2006): "Los fundamentos del regadío histórico tradicional en la Ribera Baixa del Xúquer. El margen derecho (s. XIII-XX)", en HERMOSILLA, J. (Edit.): *Las Riberas del Júcar: Paisajes y patrimonio valenciano*, València, P. U. V., 219-237.

L'Arrossar de la Ribera

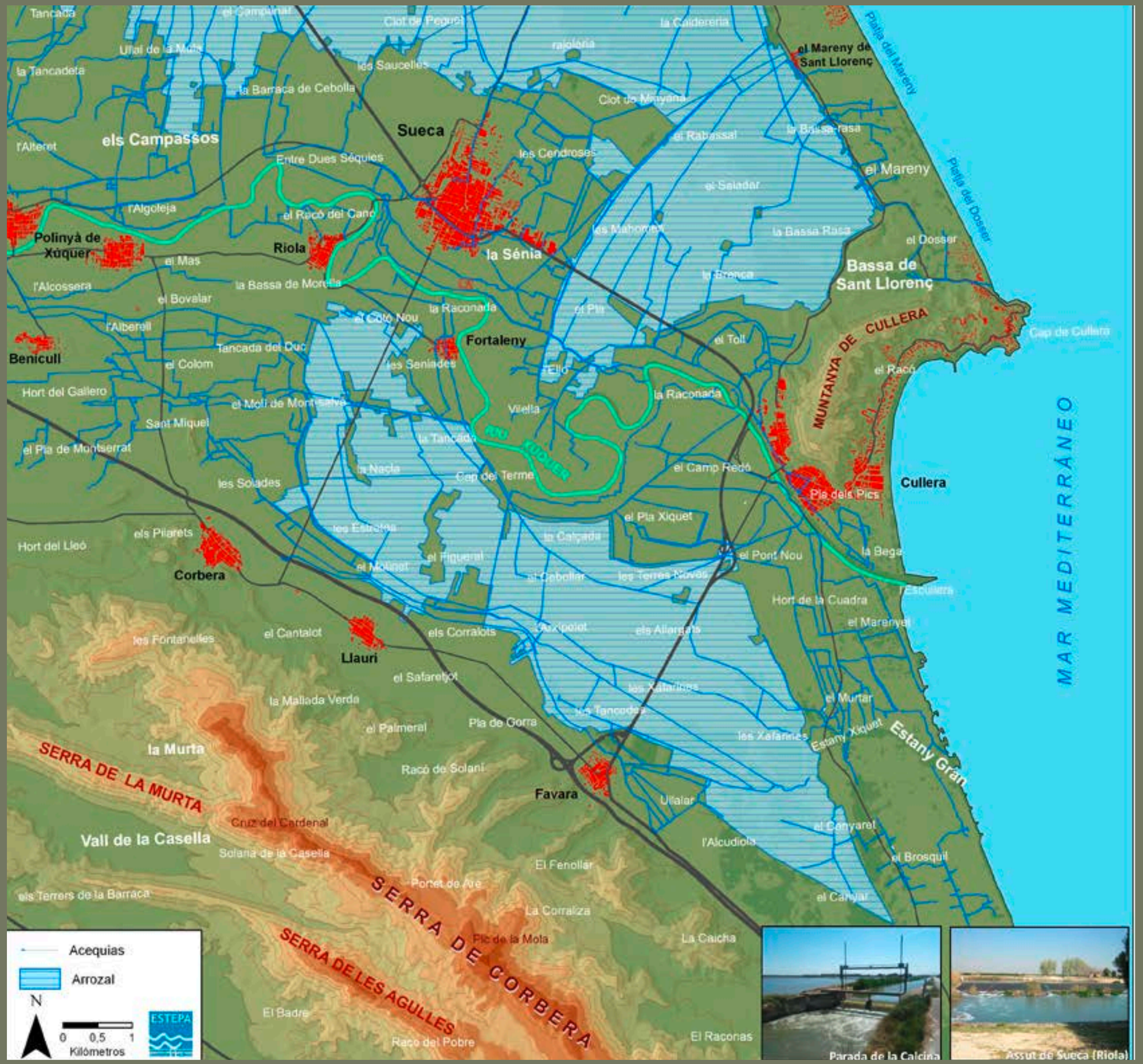

Paisatges agraris

El Garroferar del Peu de Mont valencià

Un conreu tradicional arraconat pels grans regadius

"Si desde Valencia tiramos sobre el mapa una línea recta hacia Poniente, tendremos, con escasas desviaciones, el trazado del antiguo camino de Requena, de la carretera de las Cabrillas... Aún es muy valenciano el Llano de Cuarte (Pla de Quart), lo primero que encontramos en esta excursión occidental, al terminar en Aldaya y Alacuás la alegre Huerta de Valencia. Es este Llano una elevada y extensa meseta, de buena tierra, que sería muy productiva si tuviese agua, y que, aún así, dividida en grandes haciendas (masos en la lengua del país), es afamada por sus buenos viñedos, olivares y algarrobales (garroferals). Al extremo del Llano de Cuarte, algunos collados que ondean el terreno, nos anuncian la región montañosa, y allí topamos con un eminente cerro, cuya prolongada cima corona un castillo derruido, guardián desarmado de esta serranía. La población extendida al pie del cerro es Chiva."

Teodor Llorente (1887)
Valencia. Sus monumentos y artes. Su naturaleza e historia

Jorge Hermosilla Pla
Emilio Iranzo García
Departament de Geografia
Universitat de València

La garrofera, juntament amb l'olivera i amb l'ametler, forma part de la trilogia valenciana dels conreus de secà arbrat. Aquest conreu ancestral ha tingut gran rellevància en les economies rurals tradicionals, en què l'alimentació del bestiar i de les cavalleries era indispensable per a completar el cicle de les tasques agrícoles. També es venia la garrofa per a la fabricació de pinsos i, fins i tot, com a matèria primera de la indústria agroalimentària i cosmètica. Tanmateix, la garrofera, que entapissava els peus de mont valencians, ha experimentat una crisi important en favor d'altres conreus més productius com el taronger o els fruiters de pinyol, que posa en perill la seua pervivència al camp valencià.

Detall d'una branca de garrofera, Olocau (foto Pep Pelechà).

UN ARBRE LLIGAT AL SECÀ VALENCIÀ

En sentit estricte, la garrofera (*Ceratonia siliqua*) és un arbre originari del Mediterrani oriental. Va ser introduït a la Península després de la invasió musulmana, durant l'edat mitjana, i es va implantar a la costa catalana, a la Comunitat Valenciana, a Múrcia, a les Balears i a Andalusia. El nom procedeix del mot àrab *al-harr*ûf, que ha derivat a *garrofer* o *garrofera* en valencià i a *algarrobo* en castellà. La garrofera pertany a la família de les lleguminoses, com es pot veure en la morfologia del fruit, la garrofa. És un arbre de fulla perenne, que de vegades pot arribar a deu metres d'alçària. El seu caràcter rústic i campestre li permet adaptar-se a topografies complexes i deixar disponibles els terrenys més plans i fèrtils per a altres conreus més rendibles.

A pesar de la majestuositat i del magnífic port d'aquests arbres, el seu cicle vegetatiu i, per tant, la seua localització geogràfica, queden totalment condicionats per la fenologia del territori. En aquest sentit, Cavanilles, en les seues *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia* fa el comentari següent: "Sirvió el algarrobo como de termómetro en aquel invierno; por el se pudo regular de algún modo lo intenso del yelo" o "[...] el algarrobo conserva en invierno cierta blandura por lo que presentan así al yelo mil puertas por donde entre este y destruya los *árboles*". La garrofera és un arbre tèrmicament exigent i li agraden els terrenys calcaris i un poc pedregosos. Per això la distribució d'aquest arbre s'ajusta a l'estatge bioclimàtic termomediterrani, amb un termoclima entre els 17 C° i 19ºC i un ombroclima al voltant dels 450 mm. La garrofera ocupa, doncs, una posició pròxima al litoral, sobre els turons terciaris menuts i peus de mont que descendeixen des de l'interior a les planes prelitorals i litorals. En cap cas es localitza per damunt dels 600 metres d'altitud, per la qual cosa aquesta franja termomediterrània

Garroferes a Olocau (foto Pep Pelechà).

és la més pròspera des d'un punt de vista agrícola. Tanmateix, aquesta ubicació ha forçat la garrofera a competir amb conreus intensius de més rendibilitat, especialment als indrets on s'han ampliat els sistemes de regadiu. Aquesta situació i la pràctica desaparició de les cavalleries, per a les quals les garrofes eren la principal font d'aliment, ha desvalorat aquest conreu que experimenta en les últimes dècades una regressió important. Espais abans dominats per la garrofera els ocupen avui altres conreus com el taronger, allí on s'ha propiciat la irrigació, els fruiters de pinyol o altres conreus de secà econòmicament més beneficiosos.

LA HISTÒRIA DEL CONREU

La garrofera ha sigut un conreu important en el paisatge i en l'economia agrícola valenciana (HERMOSILLA, 1997). Des de l'edat mitjana es va estendre el seu conreu per l'oportunitat que representaven els fruits per a l'alimentació del bestiar, a més d'altres usos que es van desenvolupar. Si en el segle XVI les cròniques indiquen la importància de les collites a Castelló, Onda, Sagunt, Llíria, Xàtiva i Orihuela, aquestes es van incrementar en els segles XVII i XVIII, amb una producció estimada al voltant de les 60.000 tones anuals. El conreu de la garrofera es practicava tant en forma de plantacions regulars en camps abancalats, com de manera dispersa, combinat amb altres conreus. Les principals àrees de producció se situaven al Baix Maestrat, a la Plana, al Camp de Morvedre, al Camp de Túria, en sectors al voltant de l'Horta i en sectors de la Ribera, de la Safor, de la Vall d'Albaida i de la Marina Alta (PIQUERAS, 1999).

En el segle XIX, l'agricultura va conèixer una forta expansió, que es va reflectir en el conreu de la garrofera. L'augment del nombre de cavalleries que rompien noves terres exigia assegurar-ne l'aliment, la qual cosa convertia la garrofa en l'aliment bàsic de la dieta de cavalls, muls i ases. L'increment de la producció i de la demanda va ser tan gran que la garrofa va arribar a convertir-se en un producte d'exportació cap a altres regions d'Espanya i, fins i tot, cap a l'estranger. El paisatge dels peus de mont valencians es va atapeir de camps de garroferes que substituïen les vinyes atacades per la filloxera. L'expansió de la garrofera va continuar durant les primeres dècades del segle XX, especialment a les comarques litorals de Castelló i als peus de mont de les comarques centrals valencianes. El màxim de superfície ocupada per aquest conreu es va assolir a mitjan segle XX: 145.000 hectàrees.

CANVIS EN EL PAISATGE DEL SECÀ ARBRAT

Si bé l'expansió del conreu de la garrofera des de l'edat mitjana fins a mitjan segle XX va suposar la configuració d'un paisatge representatiu

Garroferes a Olocau (foto Pep Pelechà).

Camps destinats al conreu de la garrofera, Olocau (foto Pep Pelechà).

Garrofes (foto Pep Pelechà).

de la zona de transició entre els plans litorals i l'interior muntanyenc valencià, la retracció que el mercat de la garrofa ha experimentat en les últimes dècades ha propiciat un procés de substitució de conreus, amb repercussions paisatgístiques: l'abandonament dels conreus i la recolonització del parcel·lari per la vegetació natural, el deteriorament dels ribassos de pedra en sec –que afavoreix la formació de valls i les pèrdues de sòl, directament–, la substitució de les garroferes per altres conreus de secà (ametlers, vinya i fruiters de pinyol) o intensius (especialment tarongers), que canvien l'estructura del parcel·lari i consumeixen recursos hídrics més importants.

Entre els factors que expliquen la baixa rendibilitat del conreu i els canvis en el paisatge es poden assenyalar: l'edat avançada d'algunes plantacions, que implica menys producció; el descens de la cabanya ramadera de tir; la substitució de les plantacions per conreus més beneficiosos; la mecanització escassa de les tasques agrícoles; la investigació i la projecció mínimes sobre les possibilitats de la garrofa com a matèria primera de diverses indústries i de la garrofera com a planta nitrogenant; la marginació de la garrofa dins de l'àmbit de les cooperatives; la competència d'altres productes destinats als mateixos fins; la proliferació de segones residències sobre un sòl més econòmic i pròxim a les grans àrees metropolitanes, etc.

Detall del tronc de la garrofera, Olocau (foto Pep Pelechà).

El descens de la superfície ocupada per la garrofera en l'últim terç del segle xx i els primers anys del xxi ha sigut espectacular. De les 145.000 hectàrees ocupades el 1960 queden menys de 50.000, que es concentren al Baix Maestrat, a la Plana, a la vall del Palància, al Camp de Túria, a

Garroferes a Olocau (foto Pep Pelechà).

Los Serranos, a La Hoya de Buñol-Chiva, a la Ribera i a la Marina. A fi de preservar un conreu que durant tants segles ha configurat el paisatge del secà arbrat valencià s'han dut a terme algunes propostes (MELGAREJO I SALAZAR, 2003): ús del conreu com a estratègia de reforestació i

Espart (foto Pep Pelechà).

creació de reserves vegetals, potenciació de recorreguts per a la posada en valor d'arbres monumentals, valoració dels subproductes de la garrofa, suports mediambientals al seu conreu, promoció d'associacions de productors i d'indústries lligades a la garrofa, cerca d'usos nous i optimització del parcel·lari i de les explotacions.

CANT DE LA GARROFERA

"Ja hem cantat massa vegades
les oliveres argentades
i les palmeres gràcils que tenen penjolls d'or,
i els ametllers plens de joguines,
i els tarongers de flors albines,
i les figueres gegantines,
i els pins catedralicis que sonen com un cor.

Ara cantem amb veu sincera,
plena de fe, la garrofera,
aliena a les cantúries, dejuna de l'estramp,
espècie tota proletària,
titllada a voltes d'ordinària,
que ocupa el lloc humil d'un pària
dins l'aspra jerarquia que hi ha damunt del camp.

Sa copa, obrant com una escombra,
fa un arreplec de tota l'ombra
que vola disfressada pels àmbits de la llum
i la projecta en els terrosos,
amb vermellor de sang i grossos,
on les vesprades jauen cossos
que lligen o assacien la dèria del costum.

Sa copa, obrant com un paraigües,
desvia el ròssec de les aigües
que cauen en les tristes diades de l'hivern,
i sots ses branques s'aixopluga
una vellarda fredeluga
o el llaurador que sol remuga
o el sec home captaire que té boca d'infern."

Francesc Almela i Vives (1987)
Obra poètica.

BIBLIOGRAFIA

CAVANILLES, J. A. (1991 [1795]): *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*, Reproducció facsímil de l'edició de Madrid, Imprenta Real, 1795, Castelló, Caixa d'Estalvis i Mont de Pietat de Castelló, reedició del 1991, 338 p.

HERMOSILLA, J. (1987): *El algarrobo valenciano: de la regresión espacial a la revitalización comercial reciente*, Tesi de llicenciatura, València, Departament de Geografia, Universitat de València.

HERMOSILLA, J. (1988): "La revitalización comercial reciente de la algarroba del País Valenciano", València, *Cuadernos de Geografía de la Universitat de València*, 44, 203-220.

HERMOSILLA, J. (1997): *El algarrobo valenciano: estudio geográfico*, València, Diputació de València, 108p.

HERMOSILLA, J. (2003): "La condemna de la garrofera valenciana", València, *Mètode: Revista de difusió de la investigació de la Universitat de Valencia*, 40 (exemplar dedicat a "El que mengem"), 45-47.

MEGAREJO, P. i SALAZAR, D. M. (2003): *Tratado de fruticultura para zonas áridas y semiáridas (Vol. II.): Algarrobo, granado y jinjolero*, Madrid, A. Madrid Vicente Ediciones i Mundi Prensa. 428p.

PIQUERAS, J. (1999): *El espacio valenciano: una síntesis geográfica*, València, Gules, 392p.

El Garroferar del Peu de Mont valencià

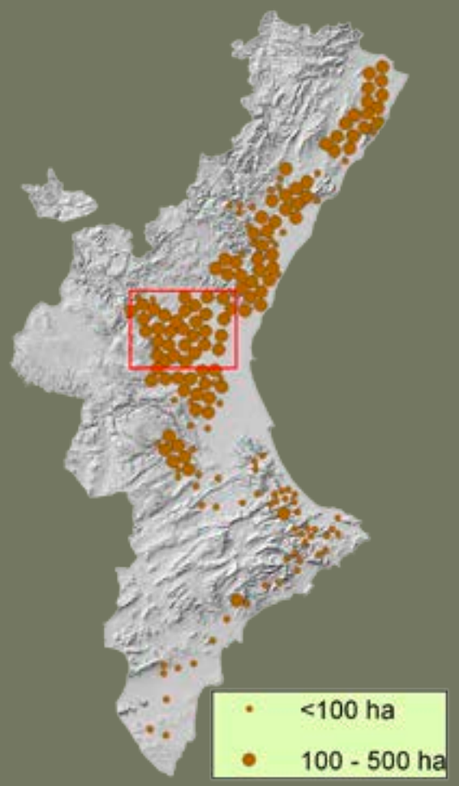

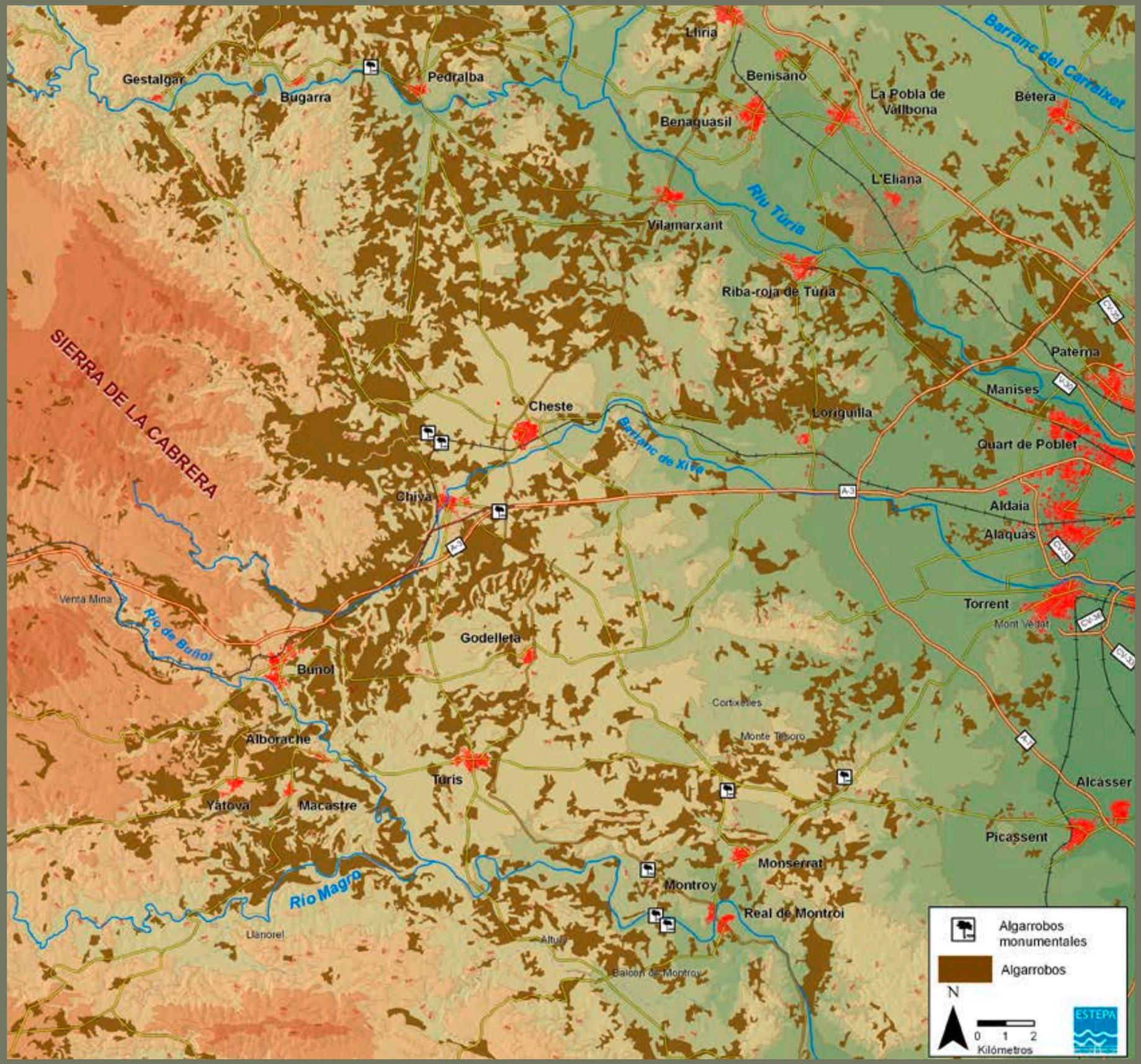

Paisatges agraris

Bancals de Callosa d'en Sarrià

Paisatge de nisprers entre el Guadalest i l'Algar

"Situada esta villa en las faldas meridionales de la montaña Almedia, tiene su posición algo inclinada é incómoda muchas veces, viéndose agrupadas unas 1,026 CASAS de Fabrica regular, muy proporcionadas a las necesidades del labradador, escepto algunas que tienen mayor comodidad, aunque sin lujo: las mas son nuevas, y cada dia se aumentan á proporcion que el número de vecinos, y se distribuyen en 30 calles, casi todas en cuesta, desiguales, tortuosas, empedradas, bastante limpias por su misma pendiente, siendo las principales la Mayor, que principando en la plaza de su nombre termina en el Portalet, muy subida de O. á E...."

Pascual Madoz (1845-50)
Diccionario Geográfico-Estadísticio-Histórico de España y sus posesiones en Ultramar, Madrid.

"Dos rieres té Callosa,
la de Guadalest i Algar,
muntanyes com les de Bèrnia
i, entre les fonts, la Parà".

Adolf Salvà i Ballester
"De la marina i muntanya (folklore)" 1988,
edició a cura de Rafael Alemany

Elena Grau Almero
Departament de Prehistòria i Arqueologia
Universitat de València

Vista aèria de Callosa d'en Sarrià i els seus camps (foto ESTEPA).

Callosa d'en Sarrià (Marina Baixa, Alacant) és un poble tradicionalment agrícola que presenta una gran riquesa en recursos hídrics, ja que es troba situat enmig dels rius de Guadalest, de Bolulla i de l'Algar, amb fonts i cascades impressionants. Més enllà de la vall es troben les serres d'Aitana (1.558 m), de Bèrnia (1.360 m) i el Ponoig (1.100 m). Té un clima mediterrani amb temperatures que assoleixen una mitjana anual de 17°C, amb un màxim estival de 24°C a l'agost i un mínim hivernal de 9,5°C al gener. Els seus sòls, amb material guixenc, procedeixen del triàsic (Keuper).

Tanta abundància d'aigua i un clima benigne han propiciat la producció, als típics bancals amb murs menuts de pedra, de conreus mediterranis com l'ametler, la vinya i, sobretot, el nisprer.

L'agricultura s'ha desenvolupat tradicionalment tant en zones on el relleu ho permetia –a les planes al·luvials i a les valls dels rius–, com guanyant terreny als boscos per mitjà de l'amargenament dels vessants, cosa que ha provocat un canvi profund en la fisiografia natural del terreny.

A Callosa d'en Sarrià són impressionants les típiques i extraordinàries construccions centenàries de marges de pedra que donen peu als bancals de secà llaurats, cuidats i plens de garroferes extraordinàries, oliverars, vinyes i altres arbres, que se superposen des de les faldes de les muntanyes fins a elevar-se pels vessants al lloc més alt, o endinsant-se com escalons pels barrancs a les zones més recòndites de les muntanyes; són unes construccions que formen part del nostre patrimoni històric agrícola, cultural, rural i mediambiental.

Aquests bancals de secà, que en l'època d'esplendor podien veure's llaurats, actuaven com a tallafocs per l'efecte de discontinuïtat en la massa forestal i alhora reduïen la velocitat dels escolaments, la qual cosa limitava l'erosió i incrementava la infiltració d'aigua de pluja, que contribuïa així a regenerar els aqüífers, a dotar el sòl de més humitat durant més temps i a atenuar les oscil·lacions tèrmiques. La terra remoguda regenerava l'estrat herbaci tendre, i això proporcionava aliment poc lignificat i de qualitat per a la fauna. Els marges de pedra fets de forma artesanal i laboriosa, evitaven la pèrdua de terra del sòl i l'es-

Conreu del nesprer sota plàstics (foto Mguel Lorenzo).

colament i, per tant, l'erosió de les muntanyes, cosa que filtra i dóna qualitat a l'aigua de manera natural i subministra, a més, refugi i recer a moltes espècies. Aquest paisatge es repeteix en infinitat de territoris de la nostra Península i de les seues illes.

L'efectivitat dels abancalaments i de les terrasses com a mesures de conservació, que frenen i impedeixen la degradació dels sòls, és de sobra coneguda. Amb l'arribada del gran desenvolupament de l'agricultura en el segle xx, la intensificació dels conreus ha provocat l'abandonament de moltes de les zones abans guanyades a la muntanya, cosa que agreuja els processos erosius d'aquestes muntanyes, que ja eren importants.

No oblidem que la bellesa del nostre entorn es deu, en part, a l'empremta que l'home hi va deixar, cultivant els vessants i erigint belles construccions que passaven a ser un element més d'un sistema en equilibri.

Detall dels nespres (foto Miguel Lorenzo).

BIBLIOGRAFIA

PIQUERAS, J (1995): Geografia de les comarques valencianes, Tomo 6, València, Edita Foro Ediciones S. L.

CAVANILLES, A. J. (1795-1797): Observaciones sobre la Historia natural, geografia, agricultura,

MANTERO, E. M. i HERNÁNDEZ, M. H. (2000): La agricultura en la Montaña de Alicante: situación actual y potencial futuro. *Investigaciones geográficas*, 24, 55-68.

HERMOSILLA J. (2016): Los sistemas de regadíos tradicionales del río Algar-Guadalest (la Marina Baixa, Alicante): patrimonio cultural hidráulico mediterráneo. *Paisaje, cultura territorial y vivencia de la geografía: Libro homenaje al profesor Alfredo Morales Gil*, 167.

Bancals de nespres, Callosa d'en Sarrià (foto Miguel Lorenzo).

Nespres (foto Miguel Lorenzo).

Bancals de Callosa d'en Sarrià

Paisatges agraris

El Nord Valencià

Murs de pedra sobre pedra

"Y quando practicadas todas la diligencias posibles no pueden lograr riego, (los valencianos) entónces redoblan sus esfuerzos, y roban á la naturaleza inculta los eriales, convirtiéndolos en campos útiles: suben hasta lo mas alto de los montes para reducirlos á cultivo; y así en varias partes del reyno se ven portentos de industria en aquellos sitios, que parecian destinados á una esterilidad perpetua".

A. J. Cavanilles (1795-97)
Observaciones del Reyno de Valencia, I, IX

"El reconocimiento de la misteriosa presencia de la arquitectura, o del monumento histórico, en un amontonamiento de piedras es un fenómeno del mundo contemporáneo. El asombro ante los muros de piedra en seco, ante las barracas, o ante los paisajes construidos ha surgido en los últimos años de forma simultánea, en diferentes paises, entre investigadores sin comunicación entre si"

Carta de Peníscola (2000)
Sobre las arquitecturas y paisajes de piedra en seco

"La arquitectura de la piedra en seco no está muerta, como algunos creen, ni siquiera está en vías de extinción. Conocerla es protegerla y en consecuencia salvaguardarla".

M. García Lisón (2004)
"Pórtico", Arquitecturas de piedra en seco, p. 15

Joan F. Mateu Bellés
Departament de Geografia
Universitat de València

Construccions de pedra en sec a Villafranca del Cid (foto Adela Talavera).

Les altes serres i moles, els corredors i els canals repetits i els congostos profunds del nord valencià recorden l'esquelet descarnat i devastat per l'erosió de què parla Plató en el *Críties*. Sovint per aquests deserts també aflora més roca mare que terra fèrtil. Aquesta escassetat de sòl ha sigut suplida per segles d'activitat humana: la gent ha buidat a palades les pedreres i, amb això, han alçat els marges de les parcel·les de conreu i els murs de les cases; han tapiat sénies, han tancat parcel·les i han delimitat les finques. Fins i tot han inventat espais productius gairebé impossibles. Ho han fet amb tot el que disposaven: pedra, força de treball i destresa. Així, encara que els afloraments rocosos continuen sent la matriu geològica del medi rural, la pedra sobre pedra constitueix una marca de l'abast de la manufactura humana secular en aquestes terres aspres de secà. Els habitants d'aquests llocs, fent de la necessitat virtut, van remodelar el seu entorn natural fins a conformar els espais agropastorils i l'àmbit del comú i del domèstic. I ho van fer amb criteris productius per mitjà de l'ús de pedra i argamassa en uns casos i, sobretot, amb la tècnica de la pedra seca (a aquesta última modalitat es refereixen aquestes pàgines).

L'art d'aparellar la pedra en sec –fruit de l'experiència de moltes generacions a la conca mediterrània– utilitza una matèria primera molt abundant i aconsegueix una tipologia variada de construccions admirables. La tècnica, inspirada en el principi de l'economia i la claredat geomètrica i adaptada a les necessitats quotidianes del món rural, consisteix en la superposició de filades de pedra sense argamassa. No hi ha pedra roïna i tota té el seu lloc al mur. L'objectiu del constructor expert és aconseguir la màxima estabilitat, per a la qual cosa selecciona, col·loca i trava cada una de les pedres i, fins i tot, les desbasta lleument. L'ofici de la pedra seca exigeix intuïció i adaptació al material, incorporació de buits, atenció al pendent del talús, etc.

En nombrosos sectors del Maestrat i dels Ports, les construccions de pedra seca –que assoleixen gran visibilitat– els atorguen una dimensió pètria destacada. "Sin mortero ni cemento, miles de kilómetros de muretes trazan las curvas de nivel en el empinado campo mediterráneo. La piedra seca es el espinazo de nuestro mundo rural ancestral... Es el románico campesino, un arte humilde y magnífico, sólidamente coral y anónimo" (R. Folch). Aquesta arquitectura difusa – "un testimonio de una epopeya popular, anónima, enorme" (J. M. Espinàs) – és un llegat, un patrimoni heredat de generacions que van dedicar "muchos jornales a construir y reparar los ribazos o murallones de sus campos" (A. J. Cavanilles). En l'actualitat, aquest treball d'arquitectura popular, majoritàriament del passat recent, es troba amenaçat pel deteriorament i la destrucció perquè el món rural, que el va erigir i reparar, ha experimentat un canvi profund i molt ràpid, i s'ha creuat la frontera del no retorn. Aquesta manufactura de pedra seca constitueix un tret dominant en molts paratges amb variadíssimes tipologies arquitectòniques (camps amargenats, murs, casetes, sénies, marges de camins, etc.) erigides per una gent que no deixava res a l'atzar.

Murs de pedra en sec a Ares del Maestrat (foto Adela Talavera).

Murs de pedra en sec a Villafranca del Cid (foto Adela Talavera).

ELS MURS DE CONTENCIÓ

A les terres septentrionals valencianes –escasses en sòls profunds–, el procés de transformació d'antics boscos, màquies i erms en camps de conreu va ser lent: va avançar des dels millors nínxols ecològics cap a terres "ariscas e indóciles" cada vegada més marginals. El procés d'apropiació i de rompuda de terres es va intensificar durant el cicle de creixement demogràfic dels segles XVIII i XIX. L'ocupació de noves terres de conreu va implicar, a més, una dispersió del poblament major, una reordenació dels espais forestals i pastorals, una notòria agrarització del món rural i més segmentació del paisatge. Aquesta colonització va exigir faena, molta faena, per a transformar erms de sòl escàs i roques abundants en camps productius.
El trencament de terres, cada vegada més marginals i més rocoses, necessitava del desempedregament de la parcel·la i el transport i la col·locació posteriors en murs i marges de pedra seca. Els treballs continuaven amb l'amargenament del vessant i la construcció de murs de contenció. Aquestes parets de pedra seca –elàstiques i permeables, de base més àmplia que la coronació– tenien un únic parament alçat amb les pedres majors, mentre que el reble servia per al farcit interior. El resultat era l'abancalament escalonat d'un vessant, adaptat a les corbes de nivell; els camps culminants solien ser els més estrets i amb els murs més alts. Normalment, com a mesura antierosiva, la paret acabava un poc per damunt del nivell del sòl del bancal superior. Si hi havia pedra excedent, es podien construir pedregars. Posteriorment, quan calia, es reparaven les possibles caigudes i els esfondraments de murs ocasionats per pluges extremes i escolaments concentrats. De vegades, aquests marges dels camps conreats incloïen algun abric amb capacitat per a una o dues persones. La comunicació vertical entre els camps es resolia amb diversos tipus d'escalons, rampes, etc.
El maneig dels fluxos d'escolament a vessants còncaus és una actuació bàsica per a preservar l'estabilitat dels murs de contenció. Sovint, el mur es disposa en arc per a distribuir millor les espentes de l'aigua. En altres casos s'obri una rasa lateral per a frenar la concentració dels fluxos superficials al tàlveg. En àrees susceptibles d'entollar-se (i potencialment inestables per als murs de contenció) s'opta per canons o drenatges subterranis (una tècnica molt lloada per A. J. Cavanilles).

MURS DE DELIMITACIÓ DE DOBLE CARA O PARAMENT

L'abundància de pedres –unida al sentit de propietat i a la necessitat de fitar usos dins d'una possessió– s'ha plasmat en moltíssims quilòmetres

Construccions de pedra seca (foto Adela Talavera).

Els Ports (foto Adela Talavera).

A prop de Villafranca del Cid (foto Adela Talavera).

Parets de pedra en sec a Villafranca del Cid (foto Adela Talavera).

de parets de pedra seca amb doble cara o parament, de metre a metre i mig d'altura, rematades per una passada final de pedres verticals. Els murs, iniciats sobre un fonament menut excavat, han de ser lleugerament més amples per la base i, de tant en tant, es col·loca alguna pedra tan ampla com la paret mateixa perquè estabilitze els dos paraments. Entre les pedres queden forats menuts per on passa l'aire durant els temporals i els preserva de bolcades.

Aquests murs –molt desenvolupats en àrees d'aprofitaments mixtos agropastorils– permeten ordenar la conflictivitat de les activitats agrícoles i ramaderes. Murs marginals fiten els camins ramaders i separen el camí dels camps cultivats. Per a accedir als camps hi ha obertures als murs que es tanquen amb una porta d'una o de dues fulles fetes de troncs. De vegades els límits de la possessió de la masia es marquen amb una gran tanca de pedra seca de doble parament. Al seu torn, dins de la finca també pot haver-hi alguna tancada per al past del bestiar de la masia. En tots els casos hi ha sempre una obertura d'accés amb alguna porta elemental de troncs de fusta. En una altra escala, algun tram de límit municipal també s'ha marcat amb aquest tipus de mur. En qualsevol cas, "la continuidad y rectitud de estos muros, paralelos o perpendiculares a la ladera, y su desmesurada longitud dibujan a escala natural un tipo de mapa de propiedades que humanizan y construyen paisajes espectaculares en las tierras interiores del norte valenciano" (García Lisón i Zaragozá Catalán, 1983). Els murs de delimitació són una expressió de l'aguda valoració social de l'espai productiu.

BARRAQUES I CASETES

El nord valencià es caracteritza per la dicotomia secular del poblament concentrat en viles i llocs i el poblament dispers de les masies. Aquest tret paisatgístic, que es va accentuar al llarg dels segles XVIII i XIX, es completa amb casetes de pedra seca en alguns sectors, que servien de refugi temporal d'agricultors i de pastors en cas de pluja o de tempesta o per a protegir-se del fred i de la calor. Les barraques i les casetes de pastor –de tipologies diverses, localització irregular i denominacions locals diferents– són les obres majors de la pedra seca.

Els treballs de transformació d'erms llunyans i pedregosos en terres de conreu solien incloure aquestes construccions que mostren un gran domini de les tècniques constructives. La barraca –aïllada, integrada o adossada a una paret– és de propietat privada, però en cas de necessitat podia utilitzar-la qualsevol veí. Servia de refugi a persones i animals, sense cap separació interior. Consta d'una paret de planta circular, quadrada o rectangular –que generalment no sobrepassa 1,5 m d'altura i 8,5 de diàmetre–, i sobre la qual "se construye una cúpula cónica o parabólica por aproximación sucesiva de hiladas horizontales de piedras planas

Vistes a Ares del Maestrat (foto Adela Talavera).

muy trabadas entre ellas" (García Lisón i Zaragozá Catalán, 1983) que formen la volta de coronació de la caseta. Al llindar de la porta s'utilitza una gran pedra de vora o algun tipus de volta. A l'interior tot just hi ha un banc per al foc, un altre per a descansar, el pessebre i algun armariet obert. De vegades, la caseta solia disposar d'una cisterna.

Al costat de les casetes construïdes a les parcel·les de conreu, també hi ha casetes tancades o a muntanya oberta a l'espai ramader, amb una distribució molt irregular, com a refugi del pastor. Les característiques constructives de les casetes de pastor no varien; el portal menut sol estar orientat al sud-est per a resguardar-se del vent fred i desagradable de tramuntana. En alguna ocasió les casetes són de grans dimensions per a refugi del bestiar; en altres casos, es condicionen amb pedra seca, una balma o el redol d'un arbre, que fa de corral ocasional del bestiar.

A les terres d'oliveres del nord valencià, aquestes casetes de refugi –de vegades denominades rafal– utilitzen per a la coberta troncs com a bigues que suporten el pes de lloses calcàries, sobre les quals hi ha una capa de morter que acaba amb la coberta de teula o grava a un vessant. L'espai interior és únic, amb una disposició dels paraments pareguda a les disposicions descrites anteriorment.

PAISATGES DE PEDRA SECA

A les terres septentrionals valencianes, els centenars de quilòmetres de murs de contenció de pedra seca que donen vida a paratges sobris de marcada matriu pètria, parlen també de l'individualisme exacerbat i de la pobresa dels habitants. Tanmateix, el paisatge de pedra sobre pedra no és homogeni; amb poques paraules, hi ha certs matisos entre les terres més pròximes al mar i les més pròximes a la ratlla d'Aragó. En el primer cas, dominen les arquitectures construïdes per una societat que estava colonitzant noves parcel·les per a l'extensió de conreus (vinyes, garroferes, cereals, oliveres, hortes menudes) a costa d'antigues deveses i erms de propis. Aquesta immensa operació ha atorgat el caràcter agrari dominant als actuals paisatges de les planes litorals i dels corredors prelitorals. D'altra banda, a les terres més altes la colonització agrària no va eliminar una certa economia ramadera extensiva: la coexistència de les dues activitats va exigir una fitació més gran d'espais per mitjà de la profusió de murs de pedra seca divisoris que, juntament amb les casetes de pastor, atorguen caràcter a aquests altres paratges. En les dècades més recents, s'han inventariat centenars de construccions i s'han difós els valors d'aquest patrimoni difús del nord valencià. Com no és possible una presentació sistemàtica de tants paratges –ben documentats pel compromís cívic de tants estudiosos– només citaré alguna àrea emblemàtica d'ambdues modalitats de colonització.

a) L'arquitectura rural de pedra seca s'estén pels paratges litorals i prelitorals. A més dels murs de contenció i dels seus complements, en alguns casos s'afegeixen barraques, casetes i altres construccions del passat recent (per exemple, a Càlig, Cervera, Santa Magdalena,

A prop de Ares del Maestrat (foto Adela Talavera).

Pont de pedra en sec al Barranc dels Molins, Ares del Maestrat (foto ESTEPA).

Canet, Rossell, Tírig, Albocàsser, etc.). En general, sorprén el bon ofici dels constructors experts, la dimensió del treball i la integració dels elements en el paisatge. En alguns paratges, a més de les construccions, encara es mantenen en conreu les plantacions coetànies (per exemple, oliveres).

L'incansable V. Meseguer (2006) va inventariar l'arquitectura popular de la partida de les Soterranyes de Vinaròs, un paratge d'un gran atractiu per la dimensió d'un conjunt que prossegueix a la partida de Garroferet de Sant Jordi. Allí la colonització agrària es va desenvolupar en una àrea de crostes calcàries molt superficials que van exigir molta mà d'obra per a la transformació en terres de conreu (de primer vinyes i, posteriorment, garroferes). A les Soterranyes sorprén la dimensió enorme dels marges dels camps (necessària per a emmagatzemar les crostes) i la quantitat (170) i dimensió de les barraques i refugis integrats en aquests marges. Per la volumetria i la solidesa d'aquestes construccions i per la presència a les proximitats de pous coberts menuts, aquestes barraques eren susceptibles de convertir-se en refugi per a l'agricultor i la seua cavalleria durant uns quants dies per a les labors de la finca.

b) A les terres altes, els paratges de pedra seca evoquen la coexistència secular d'espais ramaders i espais agraris amb trets constructius específics, que atorguen una gran diversitat i riquesa als conjunts. En els primers, predominen els murs que assetgen les àrees de pastures, els canals (carrerades) i descansadors, i les casetes de refugi del pastor menudes. D'altra banda, els agricultors es dediquen més a la construcció de murs de contenció i de protecció de parcel·les, casetes i refugis, pous i altres elements complementaris. Les dues tradicions han manufacturat la pedra seca a l'interior valencià i han deixat la seua empremta a Morella, Cinctorres, Castellfort, Ares, Vilar de Cans, Benafigos, Vistabella, etc. Com a exemple, s'esmenta algun paratge de Vilafranca, objecte de diversos estudis i d'una aposta museística valuosa.

A les proximitats de Vilafranca s'identifiquen aplicacions molt diverses de la pedra en sec. Així, als vessants del Barranc de la Fos, abruptes però protegits, els abancalaments estrets i escalonats, seguint les corbes de nivell, evoquen la vertadera colonització agrària d'erms, en el passat recent, en l'afany per construir un espai productiu gairebé impossible: alts murs de contenció derruïts separen les parcel·les estretes i allargades, ara totalment abandonades. D'altra banda, l'antic Bovalar –un bé comunal, tancat i destinat a pastures– continua sent en part de titularitat pública i en part s'ha parcel·lat en parcel·les allargades transformades en conreu. Per això, el Bovalar de Vilafranca és una eclosió d'arquitectura popular (casetes, refugis de pastor, pous i metres i metres de parets que delimiten usos i propietats, camins, etc.). A la partida de Les Virtuts es concentra la quantitat de construccions de pedra seca més gran del terme municipal.

PAISATGES DE VIDA

L'arquitectura de la pedra sobre la pedra és una de les majors intervencions antròpiques al nord valencià. Tanmateix, molts vessants, que van fer un paper productiu crucial en el passat recent d'aquestes viles, posteriorment van perdre la funció agrícola o ramadera i es van abandonar. Als abancalaments que tenen una mecanització difícil hi ha hagut un avanç accelerat de la regeneració vegetal, l'afonament de murs de contenció i la formació de bretxes, estries i valls, i una pèrdua de la diversitat paisatgística. S'hi ha instal·lat una dinàmica natural fràgil pròpia dels camps abandonats.

Mentrestant, s'ha generat un reconeixement social dels valors del paisatge de pedra en sec. Aquesta arquitectura popular –valuós llegat del món rural– atorga caràcter a un paisatge construït per mitjà d'un diàleg herculi de natura i cultura. És important inventariar-lo i catalogar-lo per desenvolupar polítiques de manteniment, difusió i custòdia d'un paisatge humil i magnífic.

BIBLIOGRAFIA

AA.DD. (1997): *La pedra en sec. Obra, paisatge i patrimoni*, Palma de Mallorca, Consell Insular de Mallorca, 555p.

GARCÍA LISÓN, M. i ZARAGOZÁ, A. (1983): "Arquitectura rural primitiva en secà", *Temes d'Etnografia Valenciana*, I, València, Institut Alfons el Magnànim, pp. 119-179.

JARQUE, F. et alii (2001): *L'home i la pedra*, València, Universitat de València, 47p.

MARTÍ TOMÁS, M. A. (2007): *La pedra en sec a Benafigos*, Castelló, Diputació de Castelló, 118p.

MESEGUER, V. (2006): *Arquitectura popular de pedra seca al terme de Vinaròs*, Vinaròs, Centre d'Estudis del Maestrat, 167p.

MIRALLES, F. ET ALII (2002): *Els homes i les pedres. La pedra seca a Vilafranca: un paisatge humanitzat*, Castelló, Diputació de Castelló, 181p.

El Nord Valencià

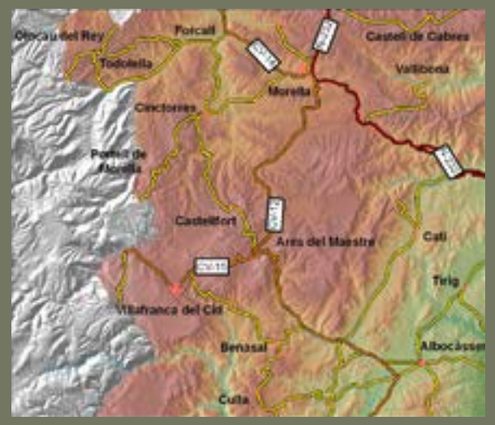

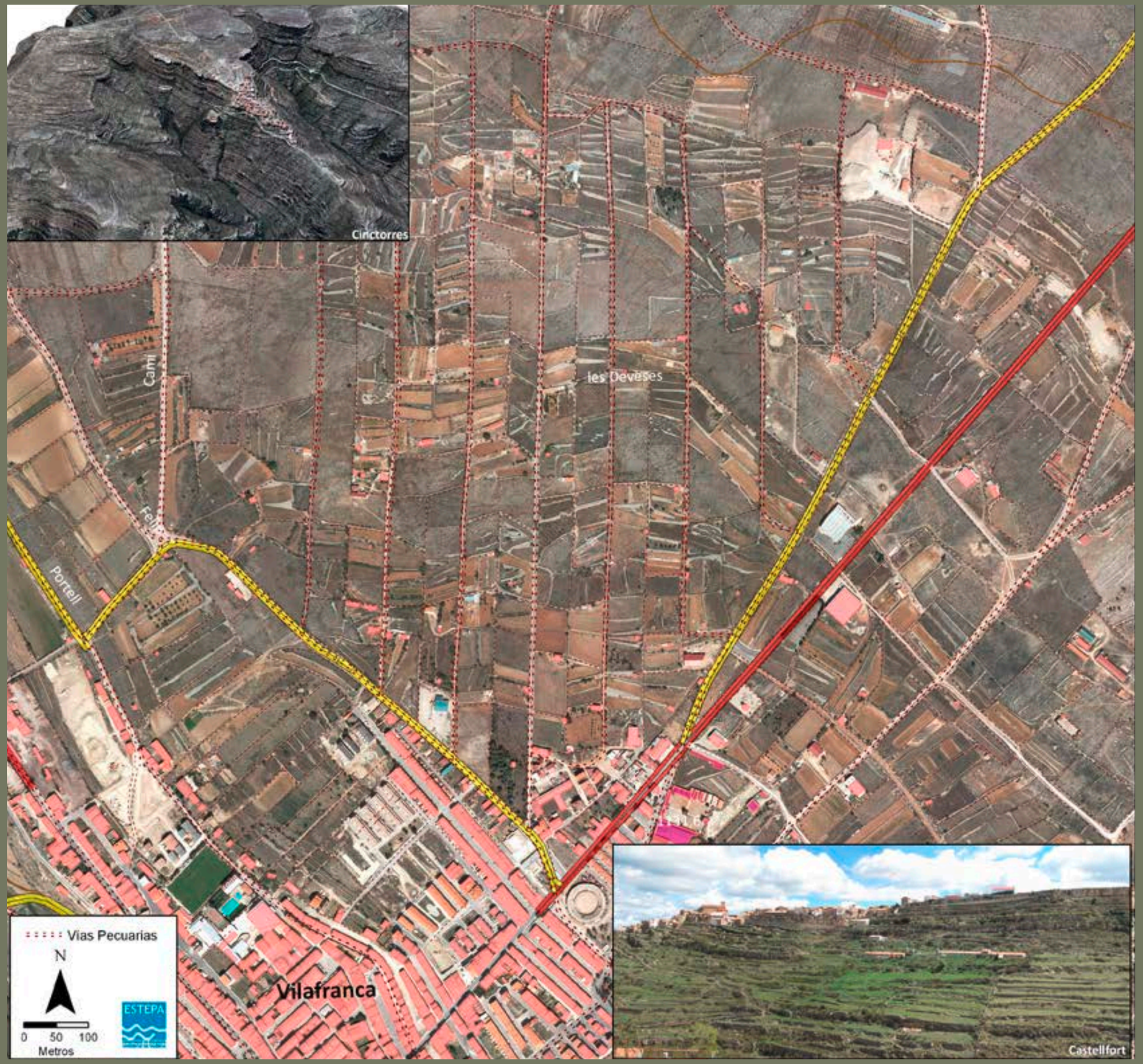

Paisatges agraris

L'Ametlerar de les Foies alacantines

Un paisatge matèria primera del famós torró

"Flor de almendro temprano:
preliminar inocencia.
Aún no ha hecho el frío cano
discursiva su abstinencia.
Aún la verde diligencia
en ociosidad sutil;
y ya, a pesar del hostil,
en su detrimento, enero,
por su testigo primero
se propone blanco abril."

Miguel Hernández

"Vora el terrer, sota un cel que convida
al deixament, s'enlairen les banderes
dels ametlers, somnien primaveres
entre el lletós regal de la florida.
Neu vegetal, caduca, neu amb vida
que canta la cançó de les darreres
ofrenes, les arrels saben fumeres
sense foc que deixa l'aigua escondida."

Bru i Vidal

"En los últimos cuarenta años el secano valenciano ha conocido una importante mutación en el orden de preferencia de sus cultivos arbóreos, siendo lo más significativo la gran expansión que ha adquirido el almendro, cuya superficie se ha duplicado [...]"

J. Piqueras (1999)
El espacio valenciano: una síntesis geográfica

Emilio Iranzo García
Jorge Hermosilla Pla
Departament de Geografia
Universitat de València

Les vessants aterrassades i conreades d'ametlers configuren les línies del paisatge (foto ESTEPA).

L'ametler (*Prunus dulcis*), arbre procedent d'Àsia Central i Occidental, s'ha expandit per tota la conca mediterrània i s'ha convertit en un conreu bàsic per a l'economia i el paisatge d'aquests llocs. La difusió per Pèrsia, Mesopotàmia i el Mediterrani a través de les rutes comercials s'explica perquè la llavor fa tant d'unitat de propagació com de fruit comestible. L'ametler es conrea a la península Ibèrica des de l'antiguitat. Va ser introduït pels fenicis i difós pels romans amb motius comercials. La seua presència en terres valencianes està documentada des de la baixa edat mitjana, tot i que el fruit ja era conegut amb anterioritat. El conreu de l'ametler, juntament amb el de la garrofera i amb el de l'olivera, constitueixen la trilogia del secà arbrat valencià; els tres articulen el paisatge agrícola interior de la Comunitat Valenciana; Rosselló (1994) els anomena "el secà consistent".

D'acord amb les xifres econòmiques de l'agricultura regional, l'ametler no exerceix un paper gaire important en el PIB (Producte Interior Brut); tot i això, de la trilogia citada més amunt, és el que més n'ha incrementat la superfície i la producció en les últimes dècades. Per això constitueix una de les peces bàsiques del paisatge de les terres mitjanes valencianes, que ocupen les valls i els peus de mont ubicats entre el litoral i les muntanyes. L'ametler ha adquirit importància en el secà valencià, i ha superat en superfície els altres dos conreus arbrats tradicionals, l'olivera i la garrofera.

UNA AGRICULTURA DE TERRES INTERMÈDIES

A mesura que ens allunyem de la plana litoral, ocupada per una amalgama d'usos diversos (urbans, industrials, infraestructures i agricultura intensiva), on els regadius i, en concret, la citricultura n'ostenten la primacia, sorgeix un paisatge de turons suaus, peus de mont i foies vestits per conreus de secà arbrat. Aquesta zona de terres intermèdies és el bressol de l'agricultura de secà. Poques vegades disposa d'infraestructures per al reg, excepte a les valls fluvials, vora fonts menudes o als llocs on es bomba l'aigua des del subsòl; i és per això que aquesta zona intermèdia apareix ocupada per conreus com l'ametler, un arbre que suporta bé l'escassetat hídrica i temperatures relativament baixes. Efectivament, l'ametler és una espècie molt resistent, rústica, capaç de completar el seu cicle vegetatiu en condicions geogràfiques adverses, encara que, evidentment, a costa de quedar-ne minvada la producció.

La franja o zona intermèdia de les terres valencianes es localitza, per tant, entre la plana litoral i les muntanyes o ports que donen pas a l'altiplà castellà. Ocupa un espai interior, que arranca a uns 30 quilòmetres de la costa i que ascendeix progressivament. El clima d'aquest sector és de tipus mediterrani, de transició cap a un clima més sec. Les precipitacions oscil·len entre els 500 mm al nord, i els 350 mm al sud. Les

Castell de Castalla (foto Miguel Lorenzo).

Conreu abancalats d'ametlers (foto Miguel Lorenzo).

temperatures mitjanes anuals se situen al voltant dels 15ºC. A l'hivern, l'efecte de la continentalitat és més acusat en el règim tèrmic i són freqüents les gelades. Ens trobem en un espai on l'ametler s'adapta millor que la resta de conreus de secà (garroferes, oliveres i fruiters de pinyol), perquè és capaç de resistir convenientment els rigors hivernals i la sequera.

L'ECONOMIA DE L'AMETLA

Entre els productes del secà amb caràcter comercial, l'ametla cobra una importància notable en el grup de la fruita seca. El conreu de l'ametler s'ha incrementat tant per la revaloració de terres marginals, com pel floriment d'una agroindústria lligada a l'ametla. Els avanços agronòmics (empelts, hibridacions, noves varietats, tècniques de recol·lecció...) n'han propiciat l'increment de la producció. Els Estats Units són el màxim productor d'ametles, seguit per Espanya i per Itàlia. La competència pels mercats és responsable de la pràctica d'estratègies per a incrementar rendiments per superfície, mantenint uns estàndards de qualitat.

La Comunitat Valenciana produeix un terç de la producció total espanyola d'ametla; les comarques alacantines són les més importants: la conca del Vinalopó, la foia de Xixona i les muntanyes i les valls de la Marina i del Baix Segura. Però el conreu de l'ametler té també rellevància a la província de València, on destaquen el Camp de Túria, La Hoya de Buñol i Los Serranos. El conreu de l'ametler ocupa unes 110.000 hectàrees conreades de la Comunitat Valenciana, cosa que representa el 20% de la superfície agrària.

El desenvolupament del comerç internacional en els segles XVII i XVIII va afavorir l'increment de les exportacions d'ametles cap al nord d'Europa. La demanda exterior, juntament amb el creixement de la demanda interna, relacionada amb la indústria alacantina del torró, explica l'augment de la superfície cultivada. Ja en el segle XIX, tres quartes parts de la producció d'ametles era objecte de la indústria torronera alacantina. Van descendir, doncs, les exportacions internacionals fins mitjan segle XIX, moment en què un repunt de la demanda exterior es va traduir en una nova expansió del conreu.

L'anàlisi de l'evolució agrícola durant el segle XX indica que s'ha incrementat la superfície d'ametler en detriment d'altres conreus de secà arbrat com són l'olivera i la garrofera. Aquest creixement està lligat a una rendibilitat més alta de l'ametler que, al seu torn, s'explica per diversos factors: en primer lloc, per l'expansió del comerç internacional i pel

Carretera de Xixona a la Torre de les Maçanes (foto Miguel Lorenzo).

Ametlers a la carretera de Xixona a Torre de les Maçanes (foto Miguel Lorenzo).

creixement de la demanda d'ametles per a la indústria agroalimentària (torró, confits i fruita seca); en segon lloc, per l'avanç agronòmic (pol·linització, hibridació...), que n'ha millorat la producció; en tercer lloc, per la comoditat que representa per a l'agricultor el conreu a temps parcial; i en quart lloc, per la introducció de maquinària que agilitza el procés de recol·lecció (MALAGÓN ET ALII, 2007). Tanmateix, la competència de la producció nord-americana està en la base de la recessió que el producte ha experimentat en l'última dècada i que té el reflex en el descens de superfície conreada.

La floració primerenca de l'ametler ha fet que el seu conreu es limitara a les zones amb un risc mínim de gelades anuals. Per això la gran part de la producció tenia lloc a la franja litoral. Progressivament el conreu de l'ametler es va estendre des del litoral cap a l'interior, amb conseqüències negatives per a la collita a causa de les gelades durant la floració i l'inici del desenvolupament del fruit. La introducció de varietats d'ametlers de floració tardana ha minimitzat les pèrdues de la producció a zones d'interior, on el clima es torna més rigorós per la continentalitat.

EL PAISATGE DE LES FOIES ALACANTINES

A les valls i als vessants interiors de la Comunitat Valenciana, els trets climàtics, però sobretot l'acció antròpica, han modelat un paisatge característic de les terres intermèdies valencianes. Es tracta d'un paisatge agrícola, estructurat en un parcel·lari que s'adapta a la topografia, bé per mitjà de l'abancalament dels vessants, que incorporen ribassos de pedra en sec als marges, bé en la morfologia, la disposició i la grandària de les parcel·les. L'ametlerar s'estén per tota la franja intermèdia de la Comunitat, cosa que situa la Comunitat Valenciana com la segona regió d'Espanya quant a superfície conreada. Aquest domini l'ha convertit en l'autèntica matriu territorial i paisatgística, i on millor es troba representada és a les foies i als peus de mont alacantins.

L'ametler és el conreu més representatiu i estés del secà alacantí. Pràcticament està representat en totes les seues comarques i, fins i tot, a les abruptes valls interiors del conjunt format pel prebètic: la vall d'Alcoi, la del Marquesat i la de la Marina. A Alcoi, l'ametler és un

Ametlers de les foies alacantines (foto Miguel Lorenzo).

conreu "jove". El paisatge de les seues valls estava caracteritzat per una agricultura vitivinícola, cerealícola i oleícola. Al principi del segle xx, l'ametler a penes es coneixia. Va ser a partir de la segona meitat del xx quan l'ametler va adquirir una gran rellevància en relació amb la indústria del torró i dels confits i es va estendre per tot el camp. A l'Alt Vinalopó, el conreu ha disminuït i ocupa els vessants alts, amb la finalitat d'evitar les gelades vinculades a les inversions tèrmiques de fons de vall. D'altra banda, el conreu és abundant al Vinalopó Mitjà, especialment a les proximitats de Petrer. A la Foia de Castalla, l'ametler mai va ocupar grans extensions. En un primer moment, es tractava d'un conreu de caràcter residual que ocupava els marges de les parcel·les i les pitjors terres. Però a mitjan segle xx, seguint la tònica de la resta de comarques alacantines, se'n va incrementar la superfície en detriment de la dels cereals (PIQUERAS, 1995).

El sector en què la intensitat del conreu de l'ametler dóna lloc a ametlerars considerables constitueix una franja pròxima al litoral, que penetra fins a uns 20-25 quilòmetres cap a l'interior, i les foies i les valls de la Marina Alta i de l'Alacantí. L'exemple més paradigmàtic és el de la Foia

Ametler (foto Miguel Lorenzo).

de Xixona, espai intramuntanyós i abrupte on la construcció de bancals i una indústria torronera expliquen un paisatge constituït bàsicament per un ametlerar, que ocupa una superfície al voltant de les 5.000 hectàrees. Al sud, les condicions de semiaridesa expliquen la introducció del reg, allà on hi ha aigua disponible, en el conreu d'ametlers. En trobem un exemple en la franja que s'estén entre Mutxamel i Albatera. Altres zones on el conreu és rellevant són Alacant, Elx, Sant Vicent del Raspeig i Orihuela (ROSSELLÓ, 1965).

El paisatge que projecta l'ametlerar alacantí és una conseqüència dels trets fisonòmics de l'arbre, de l'estructura del parcel·lari i d'elements auxiliars (ribassos, camins agrícoles...) i dels valors culturals, simbòlics i, per descomptat, econòmics que hi ha al voltant de l'ametla i de la seua transformació. L'ametler és un arbre de grandària variable, en funció de la subespècie, de les tècniques agronòmiques practicades i de les característiques geogràfiques. Les branques rugoses, de coloració variable entre el verd i el terrós rogenc, unes fulles estretes

Bancals en graderia als Almeraders (foto ESTEPA).

i allargades i una floració primerenca amb colors entre el blanc i el rosa formen conjunts més o menys alineats al parcel·lari, que es resol amb un paisatge representatiu de les foies alacantines. Pel seu cicle vegetatiu, l'ametler és un dels primers fruiters de l'any que floreixen i inunda de color rosa pàl·lid el camp, a partir dels mesos de gener, febrer i març.

BIBLIOGRAFIA

MALAGÓN J. ET ALII (2007): *Ensayo de variedades de almendro de floración tardía en Llíria (Valencia)*, XI Congreso SECH, Albacete.

PIQUERAS, J. (1995): *Geografia de les comarques valencianes*, Tom 6, València, Foro Ediciones S.L.

PIQUERAS, J. (1999): *El espacio valenciano: una síntesis geográfica*, València, Gules, 392 p.

ROSELLÓ, V.M. (1965): "Distribución de cultivos en la provincia de Alicante", *Saitabi* XV, 129-174.

ROSSELLÓ, V.M. (1995): *Geografia del País Valencià*, València, Alfons el Magnànim, 640 p.

L'Ametlerar de les Foies alacantines

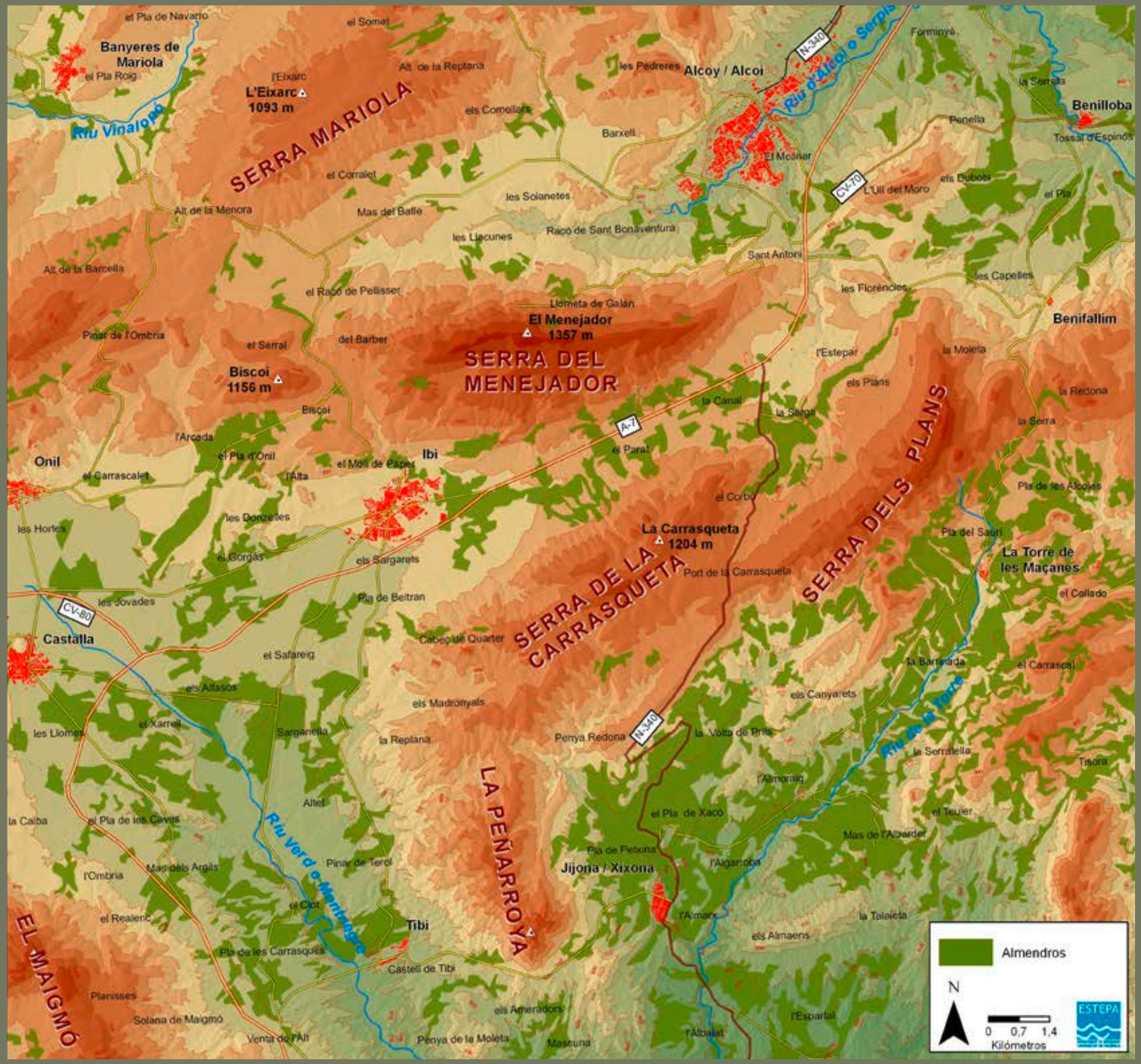

Paisatges industrials i de serveis

730 Els salts hidroelèctrics del Xúquer

738 Indústria del paper i tèxtil del Riu d'Alcoi

746 Les salines de Santa Pola-Torrevieja

756 La indústria ceràmica de la Plana

762 Les salines de Villargordo del Cabriel

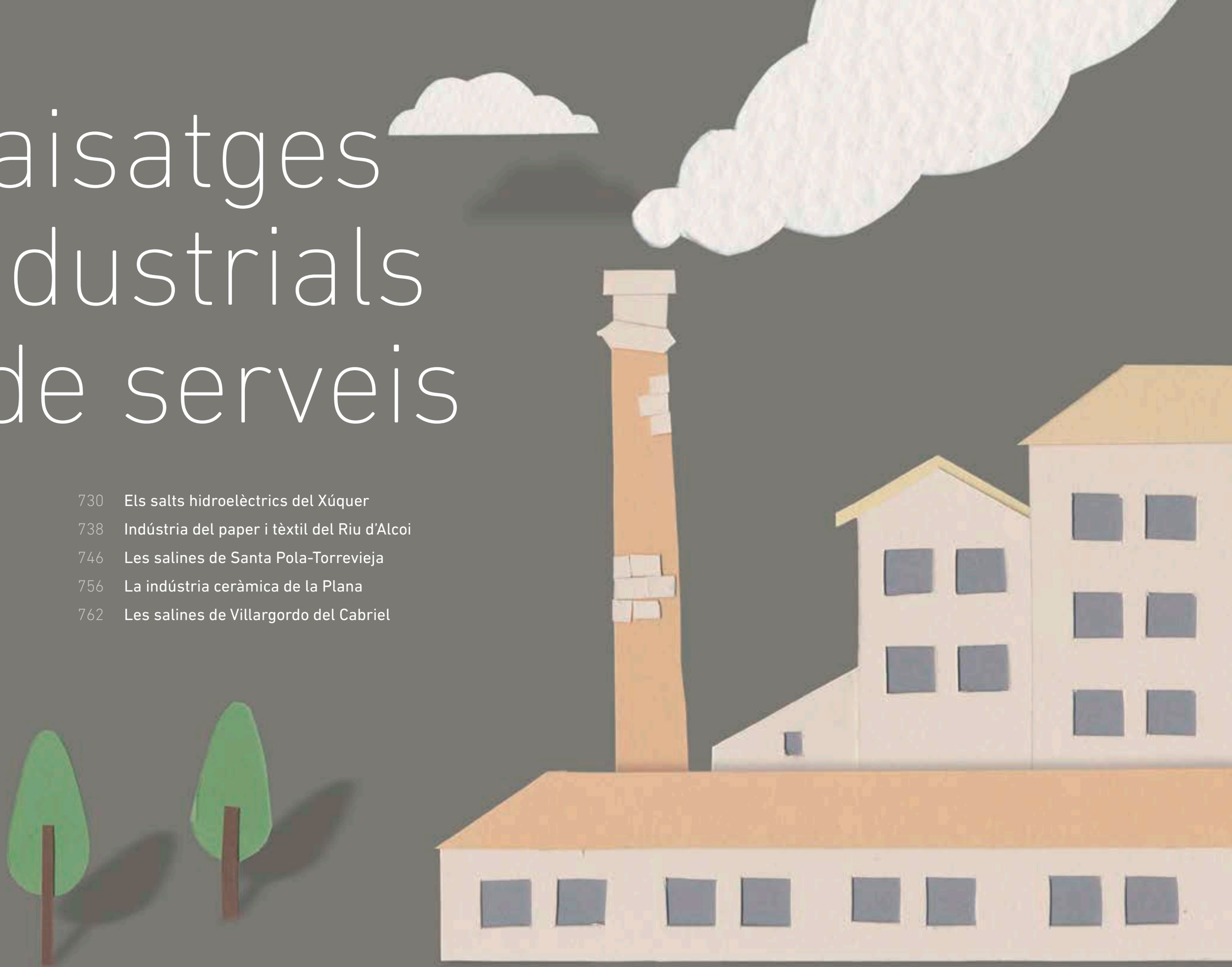

Paisatges industrials i de serveis

Els salts hidroelèctrics del Xúquer

Una gola de penya-segats útils i sublims

"Como en la Alpujarra, como en el macizo de Peñagolosa y en el alicantino de Aitana, los caminos son solitarios; de pueblo a pueblo, en esta comarca (del cañón del Júcar), menos aún que en aquéllos, no hay caseríos, ni casas, ni ventas, ni bosques, ni fuentes, éstas por excepción y poco visibles. Pero aventajan en la amplitud de los horizontes, porque se han trazado, ó mejor abierto á lo largo de extensas mesetas, desde las cuales se tiende la vista en todas direcciones para contemplar y gozar, no una llanura monótona, sino segundos y ulteriores términos formados por un conjunto de montañas que en dirección parecida á la del Júcar atraviesan la provincia de Valencia, ó tambien un espacio más abierto, limitado por la Muela de Bicorp. Y los que han viajado por las montañas saben cuánto atenúa las molestias producidas por el estado del camino aquella impresión que nace de contemplar horizontes grandiosos que, por serlo, hasta llegan á subyugar el ánimo"

E. Soler (1905)
Por el Júcar. Notas y apuntes de viaje, p. 11

"Pero ¡qué cerca y a la vez qué lejos estábamos de Molinar! El paisaje (de Millares) es otro, otros los vecindarios, las costumbres, las tradiciones y el nivel económico del medio ambiente. A fines del XVIII, el P. Cabanilles reprobaba a los habitantes de Millares que postergaran el cultivo de sus tierras a las artes industriales. El religioso enciclopédico habría preferido que sus anfitriones (¡ya era ha hazaña en aquellos tiempos recorrer a fondo el valle del Júcar!) se dedicaran a la nutricia labranza en vez de al oficio de fabricar alpargatas. Pero ¿qué habría escrito el autor adivinando que dos siglos después iban la industria y la agricultura a emparejarse y caminar de consuno, que una empresa española concienzuda y audaz habría de civilizar, habría de industrializar, no ya en detrimento de la agricultura, sino en beneficio de los regantes, las aguas histéricas del Júcar?"

Hidroeléctrica Española, S.A. (1907-1957), p. 40

"Salvada esa cortadura, se ofrece á nuestra vista la hermosísima cascada de Cortes. De una intrincada breña que envuelve como un estuche al molino de la Pileta y que pende sobre el río á unos 50 metros, se vierte el agua deshecha en polvo, y a través de ella el sol naciente descompone su luz en todos los rayos del espectro. Luego más abajo, y sobre un manto de criptógramas con variedades infinitas de musgos, helechos, hepáticas, etc. el agua se desliza suavemente, tejiendo a su paso filigranas de caliza incrustante.
También de esa cascada que llaman Chorradores en el país, hicimos una fotografía, gracias a mi infatigable compañero Pepe Cervera, encargado de ella, que hubo de hacer una cámara oscura en pleno campo como una cucaracha bajo dos mantas".

V. Cervera Barat (1903)
"Por el Júcar, aguas arriba",
El Mercantil Valenciano, 20 de setembre

Joan F. Mateu Bellés
Departament de Geografia
Universitat de València

Embassament de Cortes II, Cortes de Pallás (foto ESTEPA).

La gola del Xúquer, encaixada entre moles i serres mitjanes mediterrànies, és un paisatge sublim. Als vessants abruptes del canyó afloren seqüències rocoses massives i es desenvolupa una àmplia diversitat de nínxols ambientals. Durant segles, el congost va ser un desert marginal i incomunicat, un refugi gairebé inexpugnable, però també un camí d'aigua, vigilat des de castells i talaies, i una arriscada ruta d'armadies i raiers. Entre Cofrentes i Tous, el riu Xúquer –alimentat per la inèrcia sostinguda del cabal de base en règim natural– salva un desnivell de 300 m, un recurs valuós per als salts hidroelèctrics, pioners en la primera meitat del segle xx. Des d'aleshores fins a avui, la hidroelectricitat ha transformat molts elements dominants del paisatge del canyó. De la gestió energètica de la gola depenen moltes activitats de la nostra societat postindustrial. El paisatge del canyó del Xúquer, a més d'aigua i roca, i de cascades i corrents, també és un complex hidrotecnològic que ha imprés noves dimensions al paisatge.

UN CONGOST AÏLLAT

La gola del Xúquer, entre Cofrentes i Tous, s'encaixa majoritàriament entre vores retallades de meses i moles calcàries (sud) i de serres plegades i fracturades (nord). Als vessants, desnivells pronunciats, escarpaments i penya-s egats, ben registrats per la toponímia (cinyell, perxa, cresta, turó, gorja, muralla, tallat, alt, rialt, puntal, etc.), alternen amb costeres i talussos de gradient marcat sobre roques més blanes. També hi ha marques de despreniments i timbes. En tot cas, el perfil transversal i l'amplària de la gola canvien en cada tram.

En el recorregut pel canyó, el Xúquer és un riu al·lòcton amb un règim que té una influència atlàntica notòria, amb nevades hivernals a les muntanyes de capçalera i tempestes primaverals freqüents. Abans de la regulació del Xúquer, el cabal mitjà a l'entrada del congost era de 55 m^3/s i a l'eixida (a Sumacàrcer) era de 60. Si el cabal era relativament important, més significativa era la regularitat càrstica dels rius Xúquer i Cabriel, dependents dels aqüífers de capçalera i de la Manxa oriental. D'altra banda, la influència mediterrània introdueix trets de torrencialitat. Les crescudes extraordinàries destruïen els ponts i arrasaven unes infraestructures precàries, que col·lapsaven la comunicació entre els dos marges (així va ocórrer el 1864, el 1884, el 1898 i el 1923). En temps més recents, el desastre de la riuada de l'any 1982 va accelerar la reordenació hidroelèctrica aigües amunt de Tous.

El congost es troba comprés entre els pisos bioclimàtics termomediterrani i mesomediterrani, amb ombroclimes entre subhumits i secs. Alhora, l'encaixament condiciona els contrastos entre solanes i ombries i una rica alternança de nínxols ecològics. En conseqüència, hi ha nombrosos microambients amb una flora molt representativa; alguns de

Parc d'intempèrie a Millares (foto Adela Talavera).

més accessibles es van aprofitar com a recurs pels habitants de Tous, Dos Aguas, Millares, Cortes de Pallás i Cofrentes.

El territori que envolta la gola va ser descrit per Cavanilles com un desert "sin cultivo y sin colonos". La difícil accessibilitat i els recursos escassos sempre van limitar la densitat demogràfica. Tanmateix, durant l'època islàmica es va implantar al llarg del congost un sistema defensiu de castells, torres de guaita i fortificacions, del qual depenien alqueries i altres assentaments dispersos. Els llocs defensius són espectaculars i insòlits, sobre penya-segats i turons (castell de Tous-Terrabona, Castillet, castell de Cabas i castell de Millares, castells de Ruaya, la Pileta, Otonel i Chirel a Cortes de Pallás i el castell de Cofrentes). L'emplaçament més impressionant és l'arruïnat castell de Madrona, sobre una aguda penya vora el tancament de la presa del Naranjero, amb restes d'estructures recolzades a la vora d'un abisme de 300 m sobre el Xúquer.

Després de la conquesta cristiana del segle XIII, els marges del canyó del Xúquer van seguir poblats per mudèjars. El 1525, quan van ser forçats a batejar-se, es va produir la primera revolta a la Muela de Cortes. Posteriorment, l'ordre d'expulsió dels moriscos (1609) va originar una gran rebel·lió, amb un resultat dramàtic per als revoltats. L'expulsió va produir l'abandonament generalitzat de cases i terres, algunes de les quals es van transformar en erms durant la gran crisi del segle XVII. A pesar dels intents de repoblació, alguns llocs van quedar definitivament deshabitats. A finals del segle XVIII, Buguete (Boxet) i Rugaya (Ruaya) estaven despoblats i a Otonel quedava només una casa. El patró del poblament actual, a pesar dels despoblats, és herència d'època medieval. Les poblacions que envolten el congost (Cofrentes, Cortes, Dos Aguas, Millares, Tous) van créixer en el segle XIX i van arribar al màxim demogràfic durant les primeres dècades del segle XX (a causa de les obres relacionades amb la construcció dels salts hidroelèctrics).

Els recursos tradicionals a l'entorn de la gola han sigut la ramaderia extensiva, els productes forestals i la pràctica de l'agricultura. Atés que les cuidades hortes al voltant dels pobles i els conreus de secà (garrofera, olivera, vinya) no proporcionaven el que calia, l'activitat agrícola es completava amb la ramaderia transhumant, l'explotació de la muntanya (carboneig, llenya, calç, mel, etc.) o la recol·lecció d'espart per a la manufactura d'espardenyes i de margalló per a cordes, graneres, etc. Alguns veïns arredonien els ingressos amb altres oficis a temps parcial (arrieria, raier, jornalers a la Ribera, etc.).

Un altre tret ha sigut l'aïllament i la dificultat de les comunicacions. Les vies més comunes eren les senderes de bestiar i les sendes dels arriers. Els passos més complicats es trobaven als cinyells que vorejaven les moles. D'altra banda, el caràcter inaccessible del congost estava accentuat pels passos escassos per a creuar el riu Xúquer: a Cofrentes, Cortes de Pallás i Millares va haver-hi ponts de fusta precaris que, de manera recurrent, eren arrossegats per les crescudes més fortes. A Tous hi havia una barca per a creuar el Xúquer.

La transformació hidroelèctrica

A principi del segle XX, l'arribada de l'empresa Hidroeléctrica Española (ara Iberdrola) va canviar la dinàmica del congost. Des del 1907 fins a avui, l'empresa ha desenvolupat dos esquemes d'explotació diferents (primer salts en cascada autònoms al llarg del congost, després un complex hidroelèctric integrat), alhora que ha augmentat significativament l'accessibilitat a bona part de la gola. Molts components del paisatge industrial de la primera etapa ja han sigut desmantellats o coberts per noves preses, mentre que les actuacions més recents, tecnològicament més sofisticades, són visualment dominants a la gola.

Al principi, el projecte d'explotació pretenia la captació d'aigües del Xúquer a Cofrentes i, després de conduir l'aigua per un conducte llar-

Vista aèria de l'embassament de Cortes II (foto ESTEPA).

Vista aèria del Salto de Millares (foto ESTEPA).

Dos Aguas (foto Adela Talavera).

Embassament de Tous (foto ESTEPA).

guíssim, la instal·lació d'una gran central al Barranc de Falón (Dos Aguas). Aquesta obra va topar amb dificultats geotècniques i altres obstacles insalvables; per això, es va optar per dos salts successius (Cortes i Millares), dotats cada un d'un embassament de derivació, un canal de conducció, un dipòsit de càrrega i una central.

El salt de Cortes de Pallás –amb presa prop de Cofrentes i després (1953) a Embarcaderos– estava situat al final d'un canal de 16 km i 45 m^3/s de cabal, amb un desnivell de 80 m. La central, amb el poblat per a treballadors, estava al marge dret de Rambla Seca. En l'obra, inaugurada l'any 1922, van participar uns 4000 treballadors. La conducció de les turbines i un altre material tecnològic va ser una gesta de pioners. Des d'aleshores la central de Cortes de Pallás es va convertir en instal·lació permanent fins al seu tancament, el 1988. Després la central es va desmantellar igual que el poblat.

El salt de Millares, projectat el 1926 i iniciat el 1928, també constava d'una presa, un canal de 17 km i 55 m^3/s de cabal gairebé tot en túnel, un dipòsit de càrrega i una central de cinc plantes (que va arribar a tindre quatre turbines). L'any 1932 van entrar en funcionament els dos primers generadors, el tercer el 1935 i l'últim el 1945. De la subestació de Millares partien quatre línies de distribució (Torrent, Alzira, Alcoi i Madrid). També ací es va construir un poblat. L'any 1998, la central de Millares va deixar de funcionar definitivament per la posada en explotació de l'embassament de Tous. L'any 2002 es va completar la demolició de la central i dels pavellons annexos d'habitatges.

Aigües amunt, el salt de Cofrentes, inaugurat el 1952, és hereu i successor del mític Molinar, encara que amb un rendiment hidroelèctric superior. El salt de Cofrentes unificava el salt del Molinar al Xúquer i l'antic projecte de Jábega al Cabriel. L'obra, que consisteix a portar les aigües del Xúquer al Cabriel a través d'un túnel de 15 km, arriba a un salt de 141 m. Després de turbinar, les aigües retornen al Cabriel primer i després al Xúquer i, poc després, s'estanquen de nou a la presa d'Embarcadores. A les proximitats de la central del salt de Cofrentes hi ha la colònia dels treballadors, amb els seus serveis bàsics.

Aquesta seqüència de salts successius al llarg del congost s'ha integrat amb noves instal·lacions. A final dels anys 80, es va acabar l'aprofitament hidroelèctric de Cortes-La Muela, capaç de generar 300 GW/h anuals amb la presa de Cortes II (1989) de 116 m d'altura i de gravetat amb una planta corba que aprofita el Xúquer des de la confluència amb el Cabriel i amb el contraembassament produït per la presa del Naranjero (1989), de 84 m d'altura, situada aigües avall de Cortes II.

El complex de Cortes es completa amb el bombament de La Muela, recolzat en l'embassament de Cortes i en un dipòsit superior de

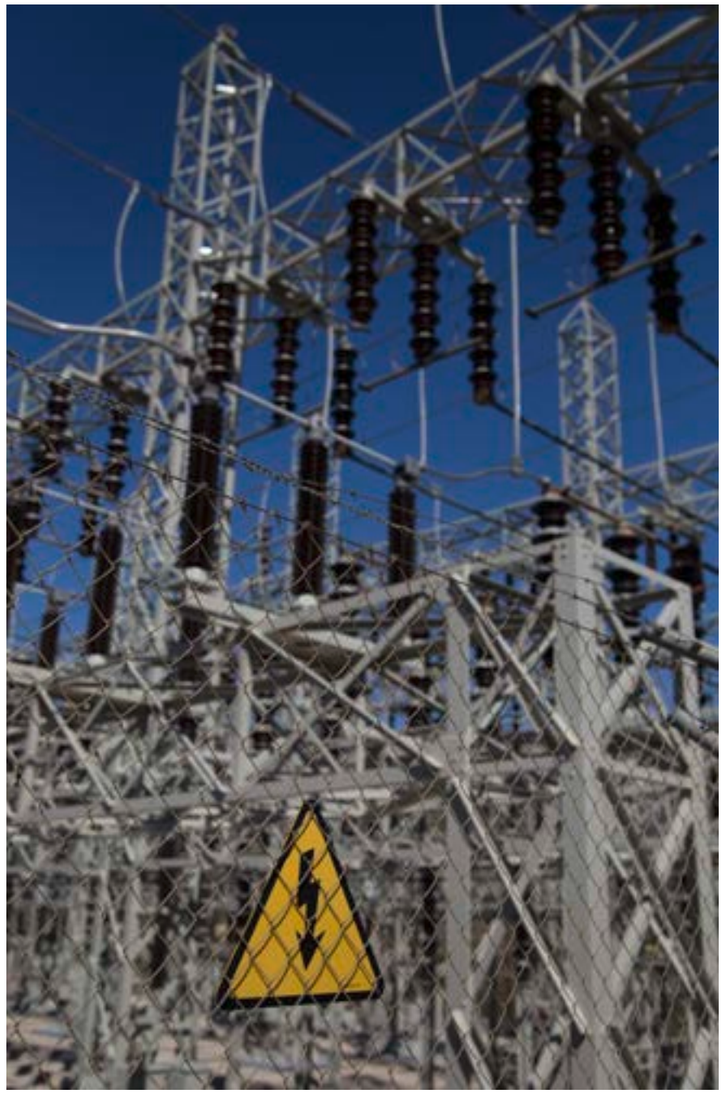

Parc d'intempèrie en Cofrentes (foto Adela Talavera).

20 hm^3 amb un salt brut de 520 m de desnivell i uns 600 MW de potència instal·lada, que aprofita a la perfecció el tall gairebé vertical del canyó del Xúquer perquè se situa a menys de 800 m en planta. La proximitat

Dipòsit superior de la Muela. Complex hidroelèctric Cortes-La Muela (foto ESTEPA).

a la central nuclear de Cofrentes, a només 11 km, i al focus de consum de la ciutat de València, a 50 km, unida a la disponibilitat d'un desnivell natural de més de 500 m, li proporcionen unes possibilitats òptimes per a aconseguir un gran rendiment energètic (Aguiló, 2005).

UNA GOLA SUBLIM

Però el paisatge és també un sentiment revestit de cultura. Durant segles, la gola del Xúquer va ser una terra ignorada, estèril, maleïda i inexistent. Només quan la modernitat va sentir l'estètica d'allò sublim, el congost va ser objecte d'una altra valoració. Així, per a Cavanilles, la gola del Xúquer –"un tajo de precipicios sin fondo" i "de abismos y despeñaderos"– era sublim. En les pàgines de les *Observaciones del Reyno de Valencia* expressa, probablement com en cap altre passatge, sentiments de pànic i inquietud per la "estrechez y desigualdad" del camí entre Cofrentes i Cortes, tant que "en muchas partes fuera una temeridad subir ni baxar montado". El viatger confessa el pànic de "trepar por aquellas quebradas, y atravesar los precipicios que se descubren" a cada pas.

A principi del segle xx, l'institucionista Eduardo Soler descobria al congost del Xúquer –l'antítesi de les hortes i riberes ubèrrimes de València– els valors del paisatge ginerià. A l'abrupte, aspre, brau i sever canyó del Xúquer –amb els ràpids i les cascades, amb el silenci i els sorolls, amb els cingles i els desnivells, amb els camins solitaris i les poblacions recòndites i apartades– Soler va projectar els seus ideals regeneracionistes i els seus sentiments de gaudi de la natura. La bellesa del canyó –un concepte alié a la cultura dels pobladors i un argument a què eren insensibles els pobletans compensava les molèsties del camí. Sovint, les seues referències al valor estètic del riu Xúquer al canyó recorden passatges d'E. Reclus. El riu –"en comarcas donde dominan el secano y la pobreza de la vegetación espontánea de lo inculto"– era, per oposició, un element destacat del paisatge. El riu era una font de riquesa, però també de perills i de destrucció. Soler intuïa que els grans desnivells eren una oportunitat per a la instal·lació de salts hidroelèctrics que contribuirien a la regeneració d'aquelles poblacions.

BIBLIOGRAFIA

AGUILÓ, M. (2005): *La enjundia de las presas españolas II*, Madrid, ACS, 335 p.

HERMOSILLA, J. (1999): *Bases para el Plan Estratégico del Municipio de Cortes de Pallás,* València, Departament de Geografia de la Universitat de València, 227 p.

HERMOSILLA, J. (1999): *Los paisajes del agua en el Valle de Ayora,* Buñol, Mancomunidad Comarcal del Valle de Ayora-Cofrentes, 208 p.

Hidroeléctrica Española, S.A. 1907-1957, Barcelona, Seix Barral, 1958, 134 p.

MATEU, J. F. *et alii* (2007): *Eduardo Soler y Pérez. Por el Júcar. Notas y apuntes de viaje*, València, Universitat de València, 120 p. i facsímil.

Els salts hidroelèctrics del Xúquer

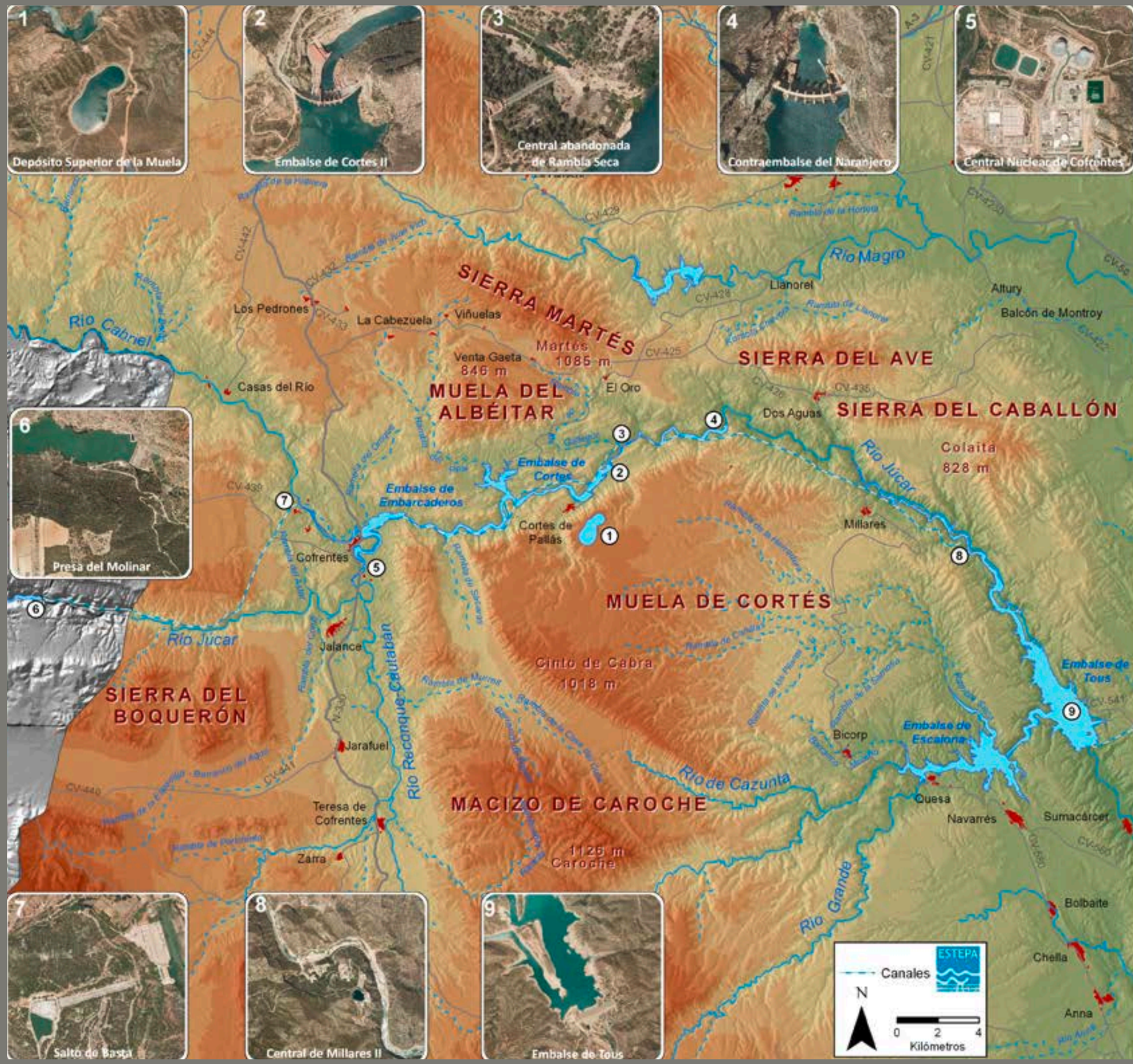

Paisatges industrials i de serveis

Indústria del paper i tèxtil del Riu d'Alcoi

Paisatge del treball fabril

El meu poble Alcoi
Té costeres i ponts,
música de telers;
té muntanyes que el volten
i li donen fondor.
Allí fan ser un riu
aigües brutes de fàbriques;
allí fan nàixer boira
del fum brut sense ales.
Eximeneres trauen
en prova de treball
d'un poble que l'ofeguen
i que no mataran:
el meu poble Alcoi.
Poble d'història d'homes
que han volgut llibertat;
poble tossut i obert,
carrancs, clavillat.
Com un gall matiner
canta i alça la cresta,
com si el seu horitzó
fóra fora finestra.
Hi ha també un raconet
que només el sé jo,
ple de flors a l'estiu,
ple de flors a l'hivern.

Ovidi Montllor
El meu poble Alcoi

"La colònia del Molinar estava formada per un seguit de fàbriques i molins d'aigua que s'arrapaven a les ribes del riu Molinar, per produir electricitat dels salts i emprar-la per moure la maquinària. Vora les naus industrials, havia nascut un autèntic poble, amb les seues cases de pisos, l'església, l'escolera i la tenda de queviures."

Francesc Gisbert (2004)
Els lluitadors, Ed. Bromera

"Hay corrientes 350 telares, que manejan en sus propias casas los Maestros Tejedorres que, al propio, lo son también de Fabricantes, con sus subalternos. Hay Batanes, Tintes, Hilanderos, Estambreros y Urdembreros, ascendiendo el número de personas empleadas en la fabricación a mas de Ocho Mil, con corta diferencia; la mitad, esblecida en esta Villa, y la otra mitad, en varios Pueblos comarcanos a la distancia de una, dos y hasta siete leguas, y entre todas elaboran cada año doce, trece y hasta catorce mil piezas de Paños, de todas suertes y colores"

Josef Gisbert
subdelegat de la Real Fábrica de Paños, (1806)
Arxiu General de Simancas

Josep Montesinos i Martínez
Departament d'Història de l'Art
Universitat de València

El paisatge industrial d'Alcoi, amb les fàbriques, les goles profundes i els corrents d'aigua conforma un clar exemple d'interacció entre l'home i la natura. I, a més, per als alcoians forma part de la seua visió del món, un aspecte sensible i significatiu de la personalitat d'un poble.

LA PRIMERA INDUSTRIALITZACIÓ VALENCIANA

La ciutat d'Alcoi està envoltada per l'Ombria, la serra de Mariola, la de Biscoi, la Font Roja i la Carrasqueta i, al seu torn, la travessen els rius de Riquer, del Molinar i Benissaidó, afluents del Serpis, en un entorn, com es veu, abrupte i complicat. No pareix, en principi, que siga el lloc ideal per al que es va produir allà i ha quedat com a testimoni en el paisatge actual.

Efectivament, serà a Alcoi, a pesar de l'orografia complicada, on es produirà la primera industrialització valenciana, i serà un dels llocs de localització fabril més primerencs de la península Ibèrica. Dues seran les principals produccions que s'assentaran en aquestes contrades: d'una banda, la del sector tèxtil, i de l'altra, la producció de paper. L'ambient i les construccions fabrils, atés el volum productiu que adquireixen, conformaran un paisatge industrial que defineix en gran part la història, el ser i el sentir de la ciutat.

La zona ja detecta activitat, des de temps antics, al voltant de la utilització energètica de l'aigua. Per exemple, al Molinar hi ha instal·lacions per a l'aprofitament hidràulic des del segle xv, concretament molins drapers. Serà a mitjan segle xviii quan se sap que començarà la instal·lació de molins de paper a la zona alcoiana. Ja hem vist que la zona, molt muntanyosa i solcada de barrancs profunds, no era especialment propícia a les instal·lacions fabrils. Però la presència de l'aigua, de l'energia líquida, possibilitarà aquestes construccions. Els molins fariners eren utilitzats per a moldre el gra i els martells hidràulics per al piconament continu de draps, draps de llana, espart i cel·lulosa de paper. Aquesta activitat preindustrial va deixar la zona en condicions de donar el pas a una producció més gran. A mitjan segle xviii un poc més del 50 per cent de la població activa es dedicava a la indústria.

Conjunt de fàbriques dels Solers (foto Miguel Lorenzo).

A les comarques de l'Alcoià i del Comtat, l'impuls de la indústria tèxtil afavorirà tant el desenvolupament de les activitats metal·lúrgiques com el de la indústria del paper, ja de manera imparable. Des de mitjan segle xix, el procés d'industrialització està ja definit a la ciutat i als voltants. Al llarg d'aquest segle augmenten les instal·lacions i, amb això, les necessitats d'aigua, la qual cosa va obligar la indústria a buscar

Molí de Federico Tort (foto Miguel Lorenzo).

nous espais arreu d'aquestes comarques. Una part importantíssima de la producció se centrava en el paper de fumar. El progrés tecnològic i l'augment de la producció van fer que irrompera una nova font d'energia, el carbó, que es traslladava des de Gandia, per la qual cosa s'obrien fàbriques noves al llarg de la via ferroviària que circulava per la vall del riu d'Alcoi. Mà d'obra abundant, corrents d'aigua que produeixen energia, juntament amb una agricultura pobra, fan que la ciutat i la comarca es bolquen en la producció industrial com a principal font de riquesa del territori. Malgrat la industrialització, l'economia pateix les crisis freqüents, i les reivindicacions dels obrers fan de la zona un dels punts més actius pel que fa al desenvolupament del moviment obrer al territori valencià. Perquè la vida a l'entorn fabril no era fàcil: "En general el treball a la fàbrica era dur i monòton. Centenars d'obreres lluitaven per la vida en les diferents seccions, entre olors desagradables, telers infatigables, retalls de teles, sorolls i xerrics de màquines que podien prendre't un dit o tallar-te el braç" (Francesc Gisbert, *Els lluitadors*, 2004, p. 64).

La crisi de la producció en els anys 60 del segle passat va obligar a tancar moltes fàbriques. La indústria del passat, l'alteració del paisatge que va comportar i l'empremta que hi va deixar conformen un panorama actual de la zona no exempt de bellesa i de nostàlgia.

Del paisatge alcoià, condicionat per aquesta activitat econòmica, ja van identificar les característiques fonamentals viatgers i investigadors, com Cavanilles, que es referia així a la font del Molinar i al seu entorn: "... ella sola precipitándose por el barranco de su nombre mueve doce molinos papeleros, siete harineros y trece batanes, hasta que junto al puente de Benilloba entra en el río de Alcoy... hallan frecuentes presas por donde se dirigen a los molinos, batanes y canales de riego, y después vuelve a caer al barranco para mover de nuevo los molinos, que en anfiteatro siguen hasta el fin de la cuesta. El gran número de cascadas que resultan de las presas, el ruido de las aguas, y mucho más el de los molinos y batanes, lo frondoso del sitio por los empinados álamos y frutales que allí crecen, los trigos, maíces y demás producciones que cubren los campos en graderías, y la multitud de hombres, niños y mujeres que andan ocupados en servir las máquinas o cultivar el suelo, forman un conjunto pintoresco, vivo y agradable, donde las aguas y la tierra sirven últimamente a los hombres, obedeciendo exactamente a las leyes que les ha prescrito la industriosa pericia" (Cavanilles, A. J. *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*, vol. II, p. 194).

ALCOI. FORTALESA I BRESCA

Alcoi és una ciutat emprenedora, activa i innovadora, amb preocupacions que van més enllà del pur negoci: "Hay que pensar que en Alcoy se da generosamente lo que podríamos llamar 'mercator sapiens', es decir el hombre de negocios abierto a la curiosidad intelectual. Se da el caso de ricos industriales que patrocinan premios nacionales de Poesía y Teatro, copiosamente dotados. No resultaría inoportuna la alusión a la Florencia medicea, la de los hombres de negocios junto a los ensoñadores poetas, cuya prosperidad material hizo posible la prosperidad del espíritu" (Adrián Miró, "Juan Gil-Albert y su circunstancia alcoyana", *Calle del Aire: Revista de Sevilla a Juan Gil Albert*, 1977, p. 55).

Alcoi, suspesa sobre els seus barrancs, amb les xemeneies altes de les fàbriques, amb barrancs travessats per nombrosos ponts, amb espais on es mescla l'activitat industrial amb la residencial, és un castell sobre les aigües on els habitants es mouen amb una activitat frenètica, com un rusc d'acció col·lectiva. Uns altres aspectes de l'assentament donen al paisatge un caràcter especial. És el cas dels ponts, que salven la seua orografia tan difícil i uneixen els diferents espais de la ciutat. Uns de més antics, com el de Penàguila, el de Cocentaina i el de Sant Roc, però també d'altres de més menuts per a salvar Barxell, juntament amb altres de més moderns que emmarquen aquest paisatge variat i complex.

Però Alcoi també és enyorança visual dels seus fills, com l'escriptor Juan Gil-Albert, que va nàixer a la ciutat però que es va traslladar amb la seua família a València als nou anys, i que estiueja a la finca del Salt; vegem la descripció tan sentida dels seus records i dels paisatges: "Mirábamos, dentro de aquel inolvidable murmullo del agua, el espolón de roca que nos servía de muro fabuloso y su densa cortina de yedras de cuyas ramas balanceantes salía de vez en cuando la vibración de un pájaro tardío. Cada espacio nos llenaba, irresistible, de escenas tentadoras, de apremios sentimentales" (Extret d'Adrián Miró, "Juan Gil-Albert y su circunstancia alcoyana", *Calle del Aire: Revista de Sevilla a Juan Gil Albert*, 1977, p. 57).

Paisatge del Salt a la primavera i a la tardor amb l'espectacular caiguda d'aigua, en un magnífic entorn. A prop, hi ha un jaciment arqueològic important de més de 60.000 anys d'antiguitat, del període mosterià.

Jordi Valor també és alcoià: "... Mirà cap a ponent les altures del Salt, ja coronades de fàbriques. La ciutat, reclinada en el fons de la Vall enta-

Fàbriques del Molinar. Darrere Alcoi i el barranc del Cint (foto Miguel Lorenzo).

Fàbrica de Francisco Moltó (foto Miguel Lorenzo).

Fàbrica dels Pepets (foto Miguel Lorenzo).

Font del Molinar també anomenada Font del Llac o Font Mansa (foto Miguel Lorenzo).

pissada de verd, pareixia cresta calcària de la Serreta...” (Jordi Valor i Serra, *Històries casolanes*, València, 1950, p. 32).

El mateix Gil Albert ens regala una definició magnifica de la ciutat: “Nos hace pensar simultáneamente en la fortaleza y en el panal”, i completa la il·lustració Adrián Miró: “De la fortaleza tiene Alcoy su situación arrogante, encaramada sobre barrancos, aislada de la ciudad moderna –el ensanche– por cinco altivos puentes de una altura de unos cincuenta metros (la ciudad de los puentes la llaman). Del panal hay el bullir de las gentes, su afanosa agitación por el trabajo” (Adrián Miró, “Juan Gil-Albert y su circunstancia alcoyana”, *Calle del Aire: Revista de Sevilla a Juan Gil Albert*, 1977, p. 56).

El paisatge actual és hereu de l’activitat fabril i de la seua ruïna, i de l’abandonament després que s’instal·lara en polígons industrials a partir dels anys setanta. Avui dia, el nucli històric d’Alcoi s’identifica com a model de ciutat industrial i entra en la categoria de Monument Historicoartístic Nacional. Amb aquest fet va sorgir, a partir del 1991, el Pla Ara per a la revitalització de la ciutat. Al llarg dels anys s’han reutilitzat diversos espais urbans en nous usos, per exemple la seu de Papeleras Reunidas, reconvertida en un edifici que acull el Centre Europeu d’Empreses i Innovació i l’Institut Tecnològic d’Alcoi. La reconversió de tallers i fàbriques antics del segon sector de l’Eixample huitcentista en serveis hostalers i comercials, tot i que queda molt per fer en el sector històric i industrial d’Alcoi.

Hem vist, doncs, que des del segle XVIII Alcoi es converteix en el nucli d’industrialització més important del territori valencià i un dels primers del territori espanyol. L’augment de la industrialització en els segles XIX i XX, l’afonament i desaparició de diverses indústries i els canvis d’activitat han marcat el panorama d’Alcoi. Les restes d’aquesta activitat industrial, que unes vegades són llocs en ruïna i d’altres són llocs revaloritzats gràcies a rehabilitacions i a la introducció de nous usos, s’integren i formen un paisatge característic que dóna caràcter a la ciutat. La desaparició gradual de l’activitat industrial va deixar abandonades les restes materials: conduccions d’aigua, molins, fàbriques, magatzems, etc. La recuperació i la conservació d’aquest ric patrimoni producte del treball dels homes i dones d’Alcoi necessita una acció gran i complexa que requereix una participació interdisciplinària: historiadors, arqueòlegs, economistes, arquitectes, enginyers, paisatgistes, ciutadans... tot per a aconseguir el manteniment d’aquesta empremta, d’aquest paisatge alcoià.

Paisatge del barranc, del torrent, dels marges de pedra, molins, xemeneies, aigua que corre... :“La partida de Solsides rebia aquest nom per estar emplaçada vora riu, en marges bastits pedra a pedra, en barrancs i anti-

Vista aèria d'Alcoi (foto ESTEPA).

gues torrenteres on la tenacitat i la tossuderia d'un poble havia edificat sòlides naus industrials arrapades als abismes... Ximeneres punxegudes semblaven sostindre la volta celeste i creaven núvols negres i agres, mentre als seus peus, les rodes gegantines dels molins d'aigua feien girar complicats engranatges que transmetien la força hidràulica dels salts a les màquines de filar o cardar, a centenars de telers" (Francesc Gisbert, *Els lluitadors*, 2004, p.70).

L'Institut del Patrimoni Espanyol considera el Molinar com un dels Béns Seleccionats del Patrimoni Industrial d'Espanya. D'altra banda, el nucli antic d'Alcoi és Conjunt Històric des de desembre del 1982. Alcoi és l'empremta de milers i milers d'homes i dones que hi han viscut i hi han treballat. Encara queda molt per fer, per investigar, per restaurar, per posar en valor... Perquè el paisatge no són només les fàbriques inutilitzades o en ruïna, també són les fotos, els objectes, les màquines, les paraules, els records... Aquest és l'horitzó d'Alcoi, fruit del treball de l'ésser humà, producte de la seua suor, del seu patiment a la recerca de manutenció, un paisatge que necessita de l'esforç de les institucions, dels tècnics i dels ciutadans per a conservar-lo.

BIBLIOGRAFIA

AA.DD. (1991): *Arqueologia Industrial: Actes del Congrés del País Valencià*, València, Diputació de València

ARACIL, R., CERDÀ, M. i MARTÍ, M. (1980): *Arqueología industrial de Alcoi*, Alcoi, Ajuntament d'Alcoi.

BAÑO, R. (1988): *Rutes històriques i monumentals d'Alcoi*, Alcoi, Ajuntament d'Alcoi i Centre de Professors d'Alcoi.

CARBONELL, J., i CERDÀ, M. (1979): "Les dures condicions de la vida de la clase obrera alcoiana (1800-1923)", *Estudis d'Història contemporània del País Valencià*, 1, 271-292.

CERDÀ, M. (2009): *Arqueología industrial*, València, Universitat de València.

CERDÁ, E. (1995): *150 años de libritos de papel de fumar*, Alcoi, Instituto de Cultura Juan Gil-Albert.

DEFFONTAYNES, P. (1958): "Los horizontes de trabajo en el macizo de Alcoy", *Estudios Geográficos,* 71, 275-281.

GARCÍA, R. (1989): "Las posibilidades de la arqueología industrial en Alcoy", *Canelobre, Revista del Instituto alicantino de cultura Juan Gil-Albert*, 16, 65-72.

GARCÍA, J. (2001): *Arquitectura industrial en Alcoy siglo XIX*, Alacant, Instituto Alicantino de Cultura Juan Gil-Albert.

GISBERT, F. (2004): *Els lluitadors,* Alzira, Edicions Bromera.

MARTÍNEZ, A. I PÉREZ, D. (1998): "El Patrimonio Industrial de la provincia de Alicante. Rehabilitación y usos nuevos", *Investigaciones Geográficas*, 19, 49-66.

MIRÓ, A. (1973): *Viajeros por Alcoy*, Alacant, Caja de Ahorros Provincial de Alicante.

MOLTÓ, F. (1992): *Estudio comparativo de las industrias de tejidos y de papel, en el último tercio del siglo*, Alcoi, Misèria i Companyia.

MONEO, J. R. I VIDAL, V. M. (1988): *Arquitectura e industria. Un ensayo tipológico de los edificios fabriles de l'Alcoià,* València, Conselleria d'Obres Públiques, Urbanisme i Transports.

PÉREZ, D. (1997): *Reestructuració dels espais industrials en l'eix Alcoi-Cocentaina-Muro*, Alacant, Conselleria de Cultura, Educació i Ciència. Instituto de Cultura Juan Gil-Albert, Ruta literària d'Alcoi industrial i modernista. Basada en la novel·la *Els lluitadors* de Francesc Gisbert, Bromera.

SANTACREU, J. M. (1994): "La arqueología industrial en España: historia y perspectivas", *Spagna Contemporanea*, 6, 109-118.

SEBASTIÁN, R. (2000): "El cauce del río Molinar: vestigio de las primeras fases de la industrialización (Alcoy-Alicante). Apuntes de didáctica de Geografía Industrial", *Investigaciones Geográficas*, 24, 143-160.

SOLER, E. (1901): "Nota de viajes por España: de Villena a Alcoy y Sierra de Aitana", *Boletín de la Real Sociedad Geográfica,* tom XLIII, primer trimestre, Madrid, pp. 52-61.

VALLÉS, I. (1985-86): "Els il·lustrats i la industria a la regió d'Alcoi (Valls d'Alcoi i Vall d'Albaida)", *Estudis, Revista de historia moderna*, 12, 125-144.

Indústria del paper i tèxtil del Riu d'Alcoi

Paisatges industrials i de serveis

Les salines de Santa Pola-Torrevieja

L'or blanc del Mediterrani

"Les salines són dues llacunes que termenegen amb la mar, dos metres i escaig més baixes que aquest: les millors –o les més importants– d'Europa, diuen. Els grans munts blancs reverberen sota el sol..."

Joan Fuster (1971)
Viatge pel País Valencià

"El origen más importante de la producción de sal en nuestra Provincia se encuentra en las riquísimas salinas de Torrevieja. La principal de estas salinas es una laguna que comienza a dos kilómetros de Torrevieja y tiene 25 próximamente de perímetro. A mayor distancia de la villa y próxima al caserío de la Mata, hay otra laguna bastante menor, por la cual comenzó el Estado la explotación de la sal, hasta que en la segunda década del pasado siglo XIX se trasladaron las oficinas a Torrevieja y se abandonó la salina de la Mata"

Francisco Figueras Pacheco (1920-1927)
Geografía General del Reino de Valencia de Carreras Candi

Jorge Hermosilla Pla
Emilio Iranzo García
Departament de Geografia
Universitat de València

Vista aèria de la Llacuna de la Mata (foto ESTEPA).

El litoral alacantí més meridional ha tingut al llarg de la història focus de producció de sal ben interessants. Aquestes instal·lacions salineres situades al llarg de la costa van córrer sorts diferents: algunes van perdurar molts anys, d'altres van desaparèixer, mentre que unes altres s'han transformat en salines marines importants. L'exemple paradigmàtic d'això són les de Santa Pola i les de la Mata-Torrevieja, les garberes de sal i les instal·lacions de les quals ressalten en l'horitzontalitat dels dos enclavaments, disposats a la plana costanera. Les característiques ambientals, unes zones humides al litoral amb làmines d'aigua permanent durant tot l'any, han propiciat la consolidació d'uns ecosistemes refugi de la biodiversitat. La consideració social i política dels valors naturals i culturals dels dos enclavaments explica la declaració com a Parc Natural, com a Zona d'Especial Protecció per a les Aus i la inclusió en la llista del conveni RAMSAR, sobre aiguamolls de rellevància internacional, en el Catàleg de Zones Humides del govern valencià i en la Xarxa Natura 2000, de Llocs d'Interés Comunitari.

EL CONTEXT GEOGRÀFIC DE LES SALINES MERIDIONALS ALACANTINES

Les salines de Santa Pola i les de la Mata-Torrevieja es localitzen al sud-est de la província d'Alacant, a la franja litoral entre el cap de Santa Pola i el de Cervera. Les primeres es localitzen al nord del riu Segura, mentre que les segones estan al sud. Disten les unes de les altres uns 30 quilòmetres i, encara que es tracta d'espais diferents, totes dues formen part de sengles aiguamolls. Tenen trets geològics, geomorfològics, ambientals, culturals i econòmics que es manifesten en un paisatge peculiar, que, en aquest sentit, podem tractar conjuntament. Les dues s'assenten sobre una extensa zona litoral deprimida en la qual s'acumulen materials neògens i quaternaris, entre els quals destaquen els sediments fluvials i lacunars que s'han acumulat durant el terciari i quaternari.

Ens trobem al domini de la conca del Baix Segura, una depressió postorogènica que s'ha omplit de sediments marins i continentals des del miocé superior fins a l'actualitat. Té una posició oberta cap al mar Mediterrani, encara que està separat de la mar per mitjà d'una restinga, i s'estén cap al sud fins a la província de Múrcia. La transgressió del mar, que va ocupar l'antiga vall fluvial del riu Segura, va donar lloc a la formació d'un golf que va quedar separat del mar per mitjà d'un cordó dunar que actua de restinga. El resultat va ser la formació d'un espai lacunar interior i de marjal (ALFARO, 1995). Aquest litoral lacunar ha

Salines de Torrevieja (foto Adela Talavera).

sigut reblit gradualment per les aportacions del riu Segura, del Vinalopó i d'altres rambles i barrancs d'un volum menor. El cegament i la reducció de les zones inundades va suposar, a més de la reducció de la superfície de la làmina d'aigua i de formació d'aiguamolls, la divisió i la diferenciació dels espais lacunars que, en origen, van funcionar com una única massa d'aigua. En són uns bons exemples el Fondo d'Elx i la llacuna de les salines de Santa Pola, les llacunes de la Mata i les de Torrevieja.

La zona de les salines de Santa Pola i de la Mata-Torrevieja està en un espai de transició entre el clima mediterrani i el clima subtropical sec. La irregularitat pluviomètrica i l'aridesa en són els trets climàtics més rellevants, que es manifesten en l'ocupació i en l'activitat humanes i, per tant, en el paisatge. Les temperatures són elevades durant l'estiu i suaus durant l'hivern. No obstant això, les precipitacions són escasses: poques vegades superen els 300 mm i es presenten amb una irregularitat interanual notable. El nombre de dies de pluja anual és reduït i poques vegades supera els 50 dies. Tot això és determinant per a la implantació al territori d'una instal·lació salinera a l'aire lliure. Tanmateix, com apuntarem a continuació, les precipitacions en forma de ruixat que tenen lloc a la zona de les salines són un factor negatiu per al procés de producció de sal.

El caràcter endorreic de les llacunes –que possibilita les pràctiques salineres–, l'origen marí, les precipitacions escasses i l'evaporació elevada propicien l'augment de la concentració de sals a les aigües dels espais lacunars, les quals acaben per precipitar i per formar una capa de sal fina. El resultat són sengles extensions d'aiguamoll la naturalesa salobre de les quals ha generat, a més d'una indústria salinera, un ecosistema halòfil representat per formacions vegetals de saladar. En aquest espai lacunar i als seus marges, l'avifauna ha trobat un espai excel·lent per a la hivernada.

A pesar que les salines de Santa Pola i la Mata-Torrevieja han sigut les més representatives i han perdurat fins als nostres dies, el litoral alacantí va tindre altres espais saliners menors. En són exemple les instal·lacions salineres que hi havia a Alacant, destinades al consum propi (HINOJOSA, 1993), o les de Guardamar, propietat de la Corona, les rendes de les quals, derivades de la producció de sal, es destinaven al manteniment i a la reparació de castells i de fortaleses. Altres salines que a penes van perdurar van ser les del Cabo Cervera, poc rendibles i que, després de la guerra dels dos Peres (segle XIV), van ser desmantellades.

EL PAISATGE DE LA SAL

L'activitat salinera ha tingut un paper important al territori valencià. En el passat, com a recurs econòmic, i en l'actualitat, a més de com a activitat econòmica, com a valedora d'un hàbitat singular, d'un valor ecològic i paisatgístic excepcional. La conservació de les llacunes, que constitueixen làmines d'aigua extenses on l'horitzontalitat està interrompuda per monticles de l'anomenat or blanc, ha sigut possible gràcies al manteniment de l'explotació de la sal. En altres circumstàncies, amb unes precipitacions limitades, la permanència de la làmina d'aigua no haguera sigut possible. Tant les llacunes de Santa Pola com les de la Mata i les de Torrevieja presenten un paisatge que les diferencia d'altres aiguamolls veïns. En primer lloc, com ja hem assenyalat, l'explotació del clorur sòdic, que permet conservar unes instal·lacions antigues alhora que dinamitza econòmicament els nuclis de població i els seus ports; en segon lloc, l'existència d'una restinga o cordó que aïlla les llacunes del mar, sobre la qual es desenvolupen formacions vegetals adaptades a aquest medi. I, en tercer lloc, actuen com a espais oberts en una franja litoral urbanísticament bigarrada. El paisatge de les salines destaca bé per la combinació d'elements naturals, els quals ofereixen a l'observador un espectacle únic de vida animal i vegetal, bé per l'activitat salinera, responsable de la conservació de l'aiguamoll i estructurant de l'espai productiu.

Com no podia ser d'una altra manera en un aiguamoll, l'avifauna fa un paper essencial en les motivacions dels observadors. Espècies d'avifauna, algunes en perill d'extinció, troben tant a Santa Pola com al conjunt format per la Mata i Torrevieja, un refugi estacional. En són exemple l'ànec blanc, el bec d'alena, el xatrac, el xatrac menut, el corriol camanegre i el flamenc, aquest últim majestuós i molt visual.

Així mateix, les formacions vegetals són rellevants per a l'estructura del paisatge de les salines. Es tracta d'una vegetació especialitzada. A les vores, la profunditat escassa de les llacunes afavoreix el desenvolupament d'una vegetació de saladar, és a dir, d'espècies adaptades a les aigües i als sòls amb una alta concentració de sal. Destaquen espècies del grup de les soses com la salicòrnia i espècies endèmiques del gènere *Limonium*. A les proximitats de les llacunes i a la zona elevada que separa els llacunes de la Mata i la de Torrevieja (El Chaparral) es desenvolupa un matoll esclarissat on predominen els timons.

Vista aèria de les Salines de Santa Pola (foto ESTEPA).

Salines de Santa Pola (foto Adela Talavera).

La presència d'halobacteris als dos espais saliners té un interés tant paisatgístic com funcional. Les làmines d'aigua extenses estan banyades amb una tonalitat rogenca, que procedeix dels pigments dels bacteris halòfils, els quals són, a més, imprescindibles per a l'obtenció de la sal, perquè incrementen la concentració salina de l'aigua (CELDRÁN i AZORÍN, 2004).

D'altra banda, les diverses parts i instal·lacions dedicades a l'explotació salinera formen un conjunt ben estructurat, equilibrat i capaç d'articular el paisatge gràcies als canals a través dels quals circula l'aigua i a les diverses basses i cristal·litzadors.

El pigment beta-caroteno de la microalga *Dunaliella salina* (fotos Adela Talavera).

LES SALINES DE SANTA POLA

Situades al sud-oest del nucli urbà de Santa Pola, aquest espai lacunar forma, juntament al Fondo d'Elx i a les Salines de la Mata-Torrevieja, un dels aiguamolls més importants del sud-est peninsular. Les salines de Santa Pola són un bon exemple del diàleg entre una activitat antròpica, l'amuntegament de sal i la conservació de la riquesa ambiental. Gràcies a l'activitat salinera, amb la gestió de les aigües per mitjà de canals i de basses d'acumulació, és possible el manteniment d'un aiguamoll, els ritmes naturals del qual l'aboquen al rebliment.

La instal·lació salinera es localitza entre la serra de Santa Pola, al nord, i una elevació modesta, al sud, denominada la serra del Molar. Els dos relleus han funcionat com a punt de suport d'una restinga que va aïllar aquest sector del golf d'Elx del mar Mediterrani, gràcies també als corrents i a la deposició marina. El resultat va ser la formació d'una gran albufera que, amb les aportacions sedimentàries fluvials i la dessecació antròpica, ha perdut superfície. Tanmateix, una vegada reconegut el valor mediambiental de l'aiguamoll pels científics, pels gestors polítics i per la ciutadania, va ser protegit en primera instància sota la figura de Paratge Natural i el 1994 va ser reconegut com a Parc Natural.

La superfície que ocupa l'aiguamoll (les llacunes i la instal·lació salinera) és de 2.496 hectàrees. Les làmines d'aigua tenen una profunditat variable, que oscil·la al voltant dels 50 centímetres. Aquest aiguamoll salí es nodreix d'aigua marina per a la producció de sal, però també rep les aportacions dolces de l'assarb de Dalt i, ocasionalment, dels escolaments naturals. En aquest sentit hi ha sectors de l'aiguamoll que disposen d'unes formacions que suporten menys l'excés de sal en l'aigua (canyís i jonc), mentre que en els sectors més salins la vegetació principal és pròpia d'un saladar: joncs halòfils, soses com la salicòrnia i l'ensopeguera.

L'aiguamoll en què se situen les salines de Santa Pola s'ha convertit en un espai propici per al descans de l'avifauna migratòria. Són nombro-

Salines de Torrevieja (foto Adela Talavera).

ses les aus que trien les llacunes de les salines com a espai de cria, una qüestió important perquè algunes d'aquestes es troben el perill d'extinció (la rosseta i l'ànec blanc). Són espectaculars els flamencs, les gavines, els orovals i els esplugabous i les fotges, aquestes últimes com a representants dels anàtids. Pel que fa a la fauna piscícola, és important la població de fartet, un peix endèmic de la península Ibèrica.
L'origen de la producció de sal en aquest aiguamoll es remunta a l'època romana. Però les restes trobades als jaciments de la zona indiquen que la presència humana a l'aiguamoll té arrels iberes. Santa Pola es va convertir en el port de la ciutat romana d'Elx (*Ilici*) i les activitats que hi van començar a desenvolupar-se van consolidar aquest assentament. Les factories de saladures fenícies i romanes van ser l'origen de les instal·lacions salineres actuals. Una torre de guaita costanera, denominada Torre de Tamarit i ubicada a la llacuna, es va edificar en el segle XVI per a previndre els atacs dels pirates; amb les làmines d'aigua, la torre constitueix una de les estampes més belles de tot el Parc Natural.
L'aiguamoll era utilitzat en el segle XVIII com a lloc per a les pràctiques piscícoles i cinegètiques; va ser a finals del segle XIX quan va tindre lloc l'organització de l'actual instal·lació salinera (ALMERICH, CRUZ i TORTOSA, 2003). Després del condicionament del terreny es van excavar diferents basses i es va adequar un circuit d'aigua amb diversos espais perquè la salmorra guanyara concentració. Finalment sobre uns cristal·litzadors, fruit de l'evaporació solar, la sal precipita i és acumulada en garberes. Tot aquest procés s'ha mecanitzat i per això és possible observar edificis per a l'emmagatzemament i per al tractament del clorur sòdic, així com maquinària que facilita el maneig de la sal.
A l'aiguamoll les instal·lacions salineres ocupen 1.160 hectàrees, la meitat de l'espai protegit del Parc Natural. Es reparteixen en tres grans sectors: les salines del Pinet, les salines Bonmatí i les salines del Braç del Port, cada una d'aquestes explotades per una empresa.

LES SALINES DE LA MATA-TORREVIEJA

A uns 25 quilòmetres al sud de les salines de Santa Pola hi ha l'aiguamoll constituït pel conjunt lacunar de la Mata-Torrevieja. L'evolució ambiental i històrica de les salines ha propiciat que en l'actualitat s'hagen convertit en un espai natural protegit, amb el rang de Parc Natural des del 1994, a més d'estar declarades com a Zona d'Especial Protecció per a les Aus i d'estar catalogades en el conveni RAMSAR i en el Catàleg de Zones Humides del govern valencià.
Aquest espai saliner està conformat per la llacuna de la Mata (700 hectàrees de superfície) i la de Torrevieja (1.400 hectàrees), que, juntament amb una zona de caràcter palustre i de matoll, donen lloc a un espai protegit que s'estén unes 4.154 hectàrees. Els dos ocupen un espai deprimit perquè se situen a una gran conca vessant, de materials neògens i quaternaris, atrapats entre uns relleus perifèrics que s'eleven per acció de la neotectònica local. Les separa del mar una restinga o cordó litoral i la connexió entre el mar i les llacunes és totalment artificial. És per això que alguns autors indiquen que mai han sigut albuferes (ALMERICH, CRUZ i TORTOSA, 2003).
La llacuna de la Mata se situa al nord del conjunt. Les dimensions són inferiors a la de Torrevieja i té una morfologia triangular. Un anticlinal suau, denominat el Chaparral pel tipus de vegetació arbustiva que presenta, separa la llacuna de la Mata de la de Torrevieja. Tanmateix, en relació a l'explotació salinera, les dues estan comunicades per un canal.
Les característiques climàtiques de l'àrea, de clima mediterrani semiàrid, indiquen una indigència pluviomètrica i unes temperatures elevades que, a més d'afavorir l'explotació de la sal, revelen que la permanència de les làmines d'aigua no és objecte de precipitacions i d'escolaments, sinó de la infiltració d'aigües marines i de l'obertura artificial de sengles canals de connexió amb el mar.
L'explotació salinera d'aquestes llacunes, especialment la de la Mata, és antiga; possiblement va existir alguna factoria romana, ja que s'hi han trobat algunes restes arqueològiques com un espigó, murs i ceràmica. En l'edat mitjana s'explotava la sal de la Mata, que era una important font d'ingressos per a la batllia d'Orihuela-Alacant. A causa de l'escassa productivitat, en el segle XIV es va intentar, per mitjà de l'obertura d'un canal de connexió amb el mar, transformar la llacuna en una albufera per a l'explotació pesquera; un projecte que no va prosperar a causa de l'elevada salinitat de les aigües de la llacuna i del rebliment del canal de comunicació (HINOJOSA, 1993; CELDRÁN i AZORÍN, 2004).
Si la llacuna de la Mata havia sigut, fins al moment, el centre de producció de sal, va ser en el segle XVIII i, especialment, en el XIX, quan

Salines de Torrevieja (foto Adela Talavera).

Vista aèria de les salines de Santa Pola (foto ESTEPA).

a causa dels terratrèmols –que van destruir les instal·lacions i els edificis de la Mata– i a les millors condicions que oferia la rada de Torrevieja per ancorar embarcacions, quan gairebé totes les instal·lacions salineres van passar a la llacuna de Torrevieja. L'explotació de la sal està a càrrec d'empreses privades (NCAST, SA en l'actualitat), que tenen l'ús de les llacunes en règim d'arrendament i amb el compromís que la seua activitat no pose en perill els valors ambientals i paisatgístics del Parc Natural.

El sistema d'extracció de sal depén de l'evaporació de les aigües salobres acumulades a les llacunes, on la sal acaba cristal·litzant. La llacuna de la Mata, comunicada amb el mar a través d'un canal, actua com a gran escalfador de l'aigua salada, que per efecte de l'evaporació augmenta la concentració de sal. Per mitjà d'un canal regulat per comportes, aquesta salmorra és conduïda fins a la llacuna de Torrevieja, lloc en què es produeix l'extracció de la sal. Amb l'objecte de guanyar concentració en salmorra, s'ha construït un conducte per a la salmorra des de la cúpula salina d'El Pinós, l'objectiu del qual és incrementar la concentració de sal de la salmorra. Una vegada cristal·litzada la sal, aquesta es condueix per mitjà d'un sistema de cintes transportadores cap a les instal·lacions per acumular-la, tractar-la i embarcar-la al port de Torrevieja.

El conjunt lacunar de la Mata i de Torrevieja i les instal·lacions de les salines són un paisatge cultural, en el qual estan íntimament relacionats els processos naturals i els humans. No es pot explicar l'existència d'uns sense la dels altres: les llacunes, la vegetació i l'avifauna depenen de l'artificialització positiva que va provocar la connexió de les llacunes amb el mar, sense la qual probablement aquestes hagueren desaparegut per l'evaporació elevada, la indigència pluvial i els escolaments intermitents. El conjunt conforma un aiguamoll extens i gaudeix, per tant, de valors naturals, especialment lligats a l'avifauna, que utilitza la llacuna i la vegetació de saladar circumdant com a refugi per a la hivernada. Tanmateix, el procés urbanitzador que ha caracteritzat el litoral alacantí en les últimes dècades està produint importants alteracions ambientals i, sobretot, paisatgístiques a les salines. Un continu d'urbanitzacions, hàbitats dispersos i fins i tot alguna pràctica agroindustrial inadequada estan estrangulant l'entorn lacunar i trencant els edificis, l'horitzontalitat original i l'harmonia de les llacunes i les salines.

BIBLIOGRAFIA

ALFARO, P. (1995): *Neotectónica en la cuenca del Bajo Segura (extremo oriental de la Cordillera Bética)*, Alacant, Universitat d'Alacant, Tesi doctoral, 320p.

ALMERICH, J. M., CRUZ, J. i TORTOSA, P. (2003): *Espais Naturals del Litoral Valencià*, Alzira, Edicions Bromera, 141p.

BALLESTER, A. *et alii* (2003): *Parques Naturales de la Comunitat Valenciana*, Barcelona, Lunwerg Editores.

CANALES, G. i CRESPO, F. (1997): "El puerto de Torrevieja: gestación y desarrollo de un largo proyecto para la comercialización de la sal", *Investigaciones Geográficas*, 17, 69-88.

CELDRÁN M.A. i AZORÍN, C. (2004): "La explotación industrial de las salinas de Torrevieja (Alicante)", *Investigaciones Geográficas*, 35, 105-132.

HINOJOSA, J. (1993): "Las salinas del mediodía alicantino a fines de la Edad Media", *Investigaciones Geográficas*, 11, 279-292.

Les salines de Santa Pola-Torrevieja

Paisatges industrials i de serveis

La indústria ceràmica de la Plana

Un clúster valencià

"Som al districte industrial de Castelló, al regne del taulell, vertader monocultiu industrial omnipresent, nascut a Onda i l'Alcora, però que ha conquerit bona part de la comarca, territori taronjaire per excel·lència. Primer tòpic trencat, i més feina per als historiadors de la industrialització valenciana. Un paisatge que podem trobar també, amb lleugeres variacions en dos dels carrers majors del districte: Onda-Vila-real (la Panderola no fou cap capritx) o Alcora-Castelló".

Josep Sorribes (2002)
Un país de ciutats o les ciutats d'un país, Universitat de València

"Otra denominación que se utiliza para referirse al mencionado sector es la de 'Cluster Azulejero de Castellón', entendiéndose por cluster un grupo de empresas que compiten en un mismo negocio y se hallan ubicadas en un ámbito geográfico determinado, no necesariamente extenso, en el cual se dan también una serie de actividades relacionadas (industriales y/o de servicios)".

M. J. Masaner (2003)
La gestión medioambiental en las empresas cerámicas de Castellón,
Universitat Jaume I

"Los más antiguos testimonios del uso de la cerámica en las tierras de la Comunidad Valenciana se remontan a unos siete mil años de antigüedad, coincidiendo con la expansión de la cultura Neolítica que al parecer llega a la Península con unas pautas económicas y culturales bien consolidadas ".

Jaume Coll (2009)
Historia de la cerámica valenciana. Apuntes para una síntesis,
Asociación Valenciana de la Cerámica

"No hi ha dubte que el taulell és hui la branca d'activitat més dinàmica del panorama valencià, tal com es reflecteix en el volum d'inversions industrials que ha enregistrat entre el –1992 i el 2000... fins al punt que hui en dia el taulell és la industria autòctona valenciana amb més gran volum d'exportació, per damunt del calcer, que ho havia estat històricament–".

J. J. Rubert i A. M. Fuertes
La economía regional en el marco de la nueva economía,
Universitat Jaume I (eds.) (2003)

Josep Montesinos i Martínez
Departament d'Història de l'Art
Universitat de València

Vista aèria dels polígons de la Plana (foto ESTEPA).

Un dels sectors productius més importants en l'economia valenciana és el de la ceràmica, especialment quant a la fabricació de taulellets, paviments de gres i ceràmiques artístiques. És alhora la producció ceràmica més important d'Espanya i un element clau en l'exportació i, per tant, en la nostra balança de pagaments. Això comporta un nombre important de treballadors i de treballadores dedicats a la fabricació d'aquests productes i a la proliferació sobre l'espai de complexos industrials amplis en algunes de les nostres comarques, la qual cosa configura un determinat paisatge fabril.

CERÀMICA, DES DEL NEOLÍTIC

La producció ceràmica en terres valencianes procedeix del neolític; des d'aleshores, ja fa uns set mil anys, a les nostres terres s'ha produït ceràmica sense interrupció. Les diverses cultures que ací han arrelat han tingut el treball sobre el fang com un dels elements característics del paisatge cultural. En són bon exemple les magnífiques produccions ibèriques de ceràmica pintada dels estils Llíria (narratiu) i Elx-Archena (simbòlic), la fabricació d'àmfores en època romana per a contindre vi, la rica producció d'època islàmica, la cristiana, etc.

Històricament, són les produccions de Paterna, de Manises i de l'Alcora-Onda les que han donat un prestigi extraordinari a les produccions de ceràmica artística valenciana. Durant el període medieval, localitats com Manises, Paterna i Aldaia tenien una producció ceràmica important, que a partir del segle XVI es concentra tota a Manises. La ciutat, a través dels seus productes ceràmics, va estar present en nombrosos llocs dels regnes europeus. En el segle XVIII, el comte d'Aranda va fundar una fàbrica de ceràmica a l'Alcora que va introduir unes tècniques noves i uns productes de luxe, pisa, capaços de competir amb les produccions de França i d'Alemanya. A la zona, algunes altres indústries menudes van intentar imitar la producció de l'Alcora, com ara Onda, Ribesalbes i Castelló. Tot i això, aquest inici productiu no va obtindre un mercat suficient.

CERÀMICA TAMBÉ PER A LA CONSTRUCCIÓ

Juntament amb la producció de taula i artística també hi havia una producció ceràmica dedicada a la construcció. Serà a principis del segle XIX quan es conformen a Onda les primeres fàbriques per a la producció de taulellets, i també a Ribesalbes i a Manises. Però serà a partir de mitjan

Indústria ceràmica, Onda (foto Pep Pelechà).

Fàbrica de ceràmica, Onda (foto Pep Pelechà).

segle xx, gràcies als plans de construcció d'habitatges, quan el sector adquirirà un creixement progressiu i perdurable fins als nostres dies, amb fluctuacions segons èpoques de bonança o de crisi econòmica.

Altres llocs que en el segle xx han assumit la producció ceràmica, no només artística sinó també algunes d'aquestes fàbriques a imitació de les de la Plana de taulellets i de paviments, han sigut Quart de Poblet, Paterna, Riba-roja, Meliana i Tavernes Blanques, amb la fàbrica de ceràmica artística de Lladró.

Però el gran impacte en el paisatge el produeix l'activitat industrial ceràmica de la Plana de Castelló. Com veiem en un altre apartat d'aquest llibre, és una zona rica en agricultura, especialment en cítrics, encara que té alhora una activitat industrial importantíssima. El focus ceràmic inicial d'Onda-l'Alcora s'ha estés a altres localitats més costaneres com Castelló, Almassora, Vila-real, Nules, etc. Hi han conformat un paisatge industrial cohesionat, amb empreses principals de producció, empreses auxiliars, xarxa viària i de transport, etc. Tot això permet un posicionament competencial de primera magnitud a nivell mundial.

DISTRICTE INDUSTRIAL O CLÚSTER

Des de fa trenta anys l'espai de les comarques de la Plana dedicat a la fabricació ceràmica és, juntament amb Itàlia, l'enclavament més important a nivell mundial d'aquesta producció. Aquest tipus de concentració està definit per una agrupació geogràfica d'empreses menudes, i no tan menudes, empreses d'una mateixa activitat en un espai on també es troben els proveïdors i les institucions de suport.

Sobre la Plana s'ha estés una multitud de fàbriques que produeixen taulellets, paviments, taulells ceràmics, etc. La matèria primera que necessita prové d'indústries extractives, generalment procedents de les províncies de Castelló, Terol i La Serranía, a la província de València.

La concentració de més de set-centes empreses n'ajuda a la competitivitat, és l'anomenat efecte territori, que permet compartir recursos i no només beneficia la indústria ceràmica sinó que, pel seu efecte, es generen i articulen altres indústries i serveis que, al seu torn, beneficien la indústria i la col·lectivitat.

La producció necessita de l'aplicació de criteris de sostenibilitat en l'extracció de la matèria primera, en la reducció de les emissions durant la fabricació, en la sostenibilitat dels processos de producció, així com en el reciclatge de fangs i d'aigües residuals, és a dir, una veritable gestió mediambiental per a produir riquesa sense alterar negativament el medi.

Onda (foto Pep Pelechà).

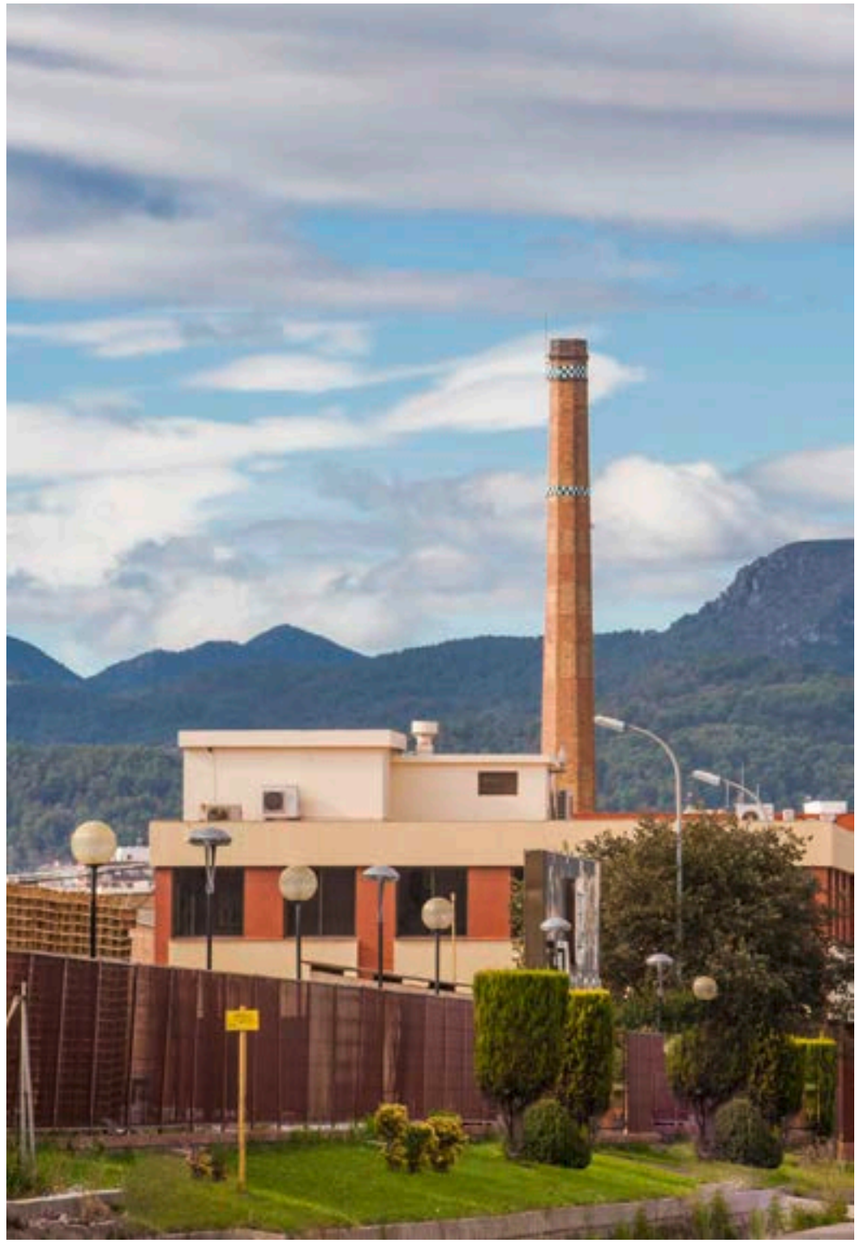

Fàbrica a l'entrada d'Onda (foto Pep Pelechà).

Toll d'Ascla (foto Pep Pelechà).

BIBLIOGRAFIA

AA.DD. (1987): *Historia de la cerámica valenciana*, València, Vicent García Editores.

ALBERTOS, J.M. I SALOM, J. (2006): "Redes institucionales y servicios a las empresas en el cluster cerámico de Castellón", *Scripta Nova: Revista electrónica de geografía y ciencias sociales*, 10, 205-228.

BUDÍ, V. (2008): "El distrito de la cerámica de Castellón", *Mediterráneo económico, Los distritos industriales*, 13, 383-407.

CAMISÓN, C. i MOLINA, F. J. (1998): *El sistema productiu local de la cerámica de Castellón: una anàlisi de l'entorn industrial*, Castelló, Universitat Jaume I.

COLL, J. (2009): *Historia de la cerámica valenciana. Apuntes para una síntesis*, València, Asociación Valenciana de la Cerámica.

DÍAZ, E. I LARA, J. (1983): *Cerámica histórica de las comarcas castellonenses,* Generalitat Valenciana.

GIL, S. I LLORCA, R. (2004): "El sector de las baldosas de cerámica en España: distrito industrial y competividad", *Economía Industrial, La renovación de la industria tradicional española*, 355-356, 229-238.

GÓMEZ LÓPEZ, J.D. (1999): *Las baldosas cerámicas de Castellón: el impacto de la globalización en una industria tradicional,* Alacant, Universitat d'Alacant.

MEMBRADO, J.C. (2000): *La industria cerámica de la Plana de Castelló*, Castelló, Diputació de Castelló.

La indústria ceràmica de la Plana

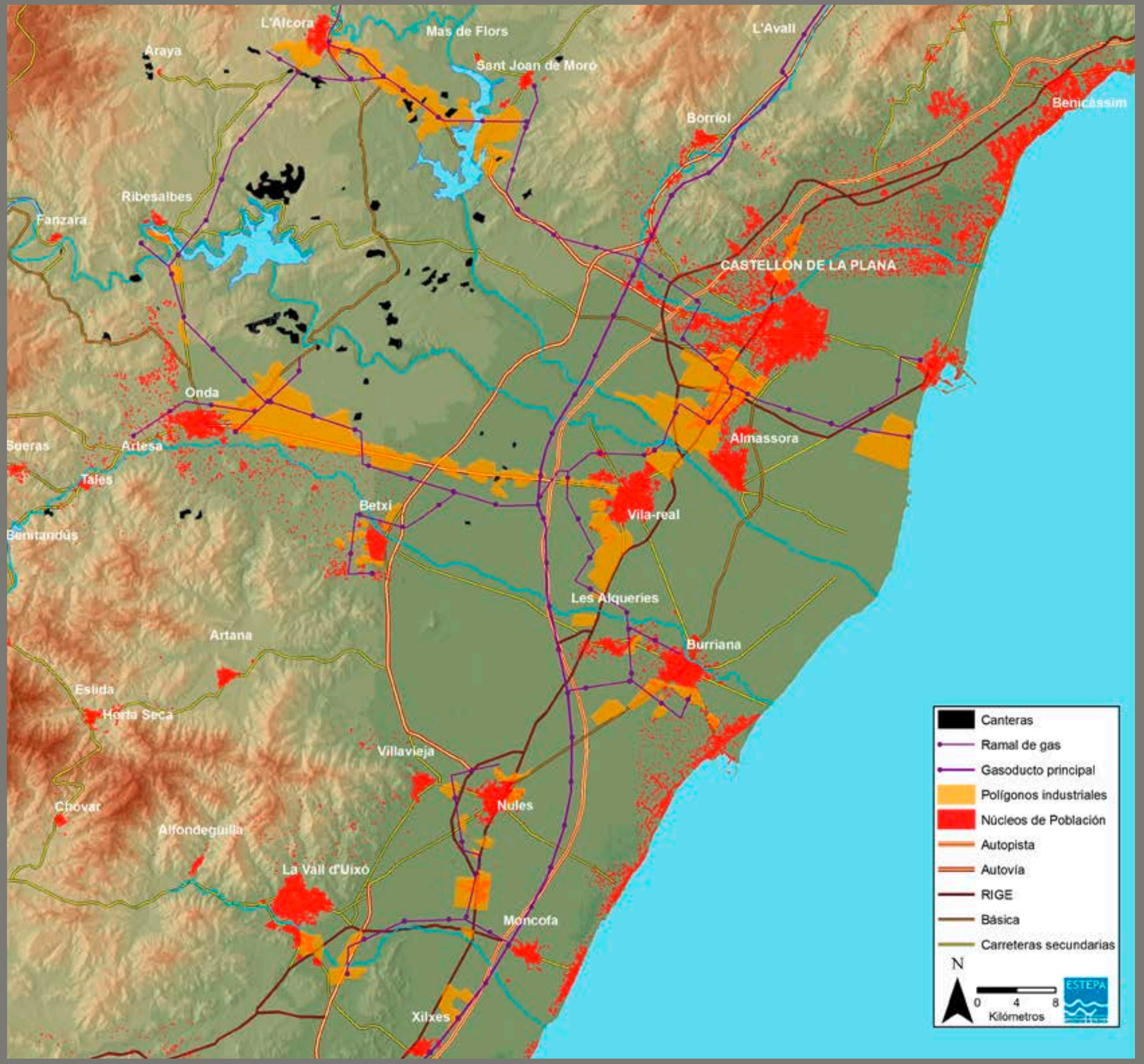

Paisatges industrials i de serveis

Les salines de Villargordo del Cabriel

Un patrimoni d'interior tan espectacular com desconegut

"Si definimos las salinas de interior como explotaciones de sal por evaporación solar que obtienen la salmuera de fuentes no marinas, podemos afirmar que constituyen un fenómeno exclusivamente ibérico dentro del continente europeo. A pesar de su rareza, las salinas de interior están desapareciendo a gran velocidad de la geografía española, debido al abandono del medio rural, la competencia de las salinas industriales y el desinterés de las autoridades e incluso de sus propietarios".

Katia Hueso i Jesús Carrasco (2008)
"Iniciativas de recuperación de salinas de interior en España" en A articulação do sal português aos circuitos mundiais; antigos e novos consumos, p. 321

"Que a la parte del Norte, distante a un quarto de legua de esta Villa ai unas salinas que producen una sal muy blanca y singular"

Ambrosio Ibáñez (1787)
En *Relaciones geográficas, topográficas e históricas del reino de Valencia*, de Vicente Castañeda

"La fabricación de la sal en una salina continental es un proceso artesanal, basado en la conjunción perfecta de cinco poderosos elementos: agua salobre, fuerza de la gravedad, insolación, vientos y tiempo"

José Altimir Bolva (1947)
La sal en el mundo

Emilio Iranzo García
Departament de Geografia
Universitat de València

La sal és un producte indispensable per a la vida. Quan parlem de sal, de sal comuna o clorur sòdic ràpidament pensem en les muntanyes de sal acumulada a les instal·lacions imponents situades a les proximitats del mar. Ningú ignora la salinitat de l'aigua marina i la seua potencialitat com a font per a l'obtenció del producte blanc. Tanmateix, a l'interior del continent és possible obtindre sal; associat a un tipus de litologia que incorpora dipòsits de sal, les comunitats humanes allunyades de la costa van saber aprofitar aquest recurs a partir de l'ús de l'halita i dels brolladors salobres.

En aquest sentit, un tipus d'explotació salinera diferent de les salines litorals són les salines continentals. Aquest model singular d'explotació es basa en l'optimització de les aigües salobres a partir d'un sistema d'extracció i de conducció de l'aigua, d'increment de la concentració de salinitat en basses a l'aire lliure i l'evaporació en unes plataformes o eres, sobre les quals cristal·litza la sal. La instal·lació destinada a l'obtenció de sal a les àrees d'interior es converteix, doncs, en un conjunt arquitectònic i d'enginyeria destinat a la producció, però que genera uns paisatges culturals d'un interés notable.

Camí cap a les salinas PR-CV174 (foto Adela Talavera).

CARACTERÍSTIQUES GENERALS DE LES SALINES DE VILLARGORDO DEL CABRIEL

Les salines de Villargordo del Cabriel, també denominades salines del Pajazo, es localitzen a l'extrem més occidental de la província de València, molt pròximes a l'embassament de Contreras, que fa de límit amb la província de Conca. A uns dos quilòmetres al nord-oest del nucli urbà de Villargordo del Cabriel, al llit d'un dels barrancs que conformen la Rambla de Canalejas, es conserven, perfectament integrades en el paisatge, bona part de les instal·lacions que van formar aquesta explotació salinera tan singular.

Les salines de Villargordo del Cabriel són l'exemple d'instal·lació salinera més representativa de totes les que perduren a l'interior de la Comunitat Valenciana. A diferència d'altres instal·lacions d'interior, el seu funcionament fins les últimes dècades del segle xx ha alentit el procés de deteriorament, del qual desafortunadament no està exempta. Són una manifestació territorial, patrimonial i paisatgística excel·lent d'un tipus de tècniques, actualment en desús, que es basaven en la producció de sal a partir de l'evaporació d'aigües salobres procedents d'un brollador.

Detall dels materials triàsics del Keuper a les salines de Villargordo del Cabriel (fotos Adela Talavera).

OR BLANC ENTRE ELS ALGEPS ROJOS I LES MARGUES DEL KEUPER

El paisatge on se situen les salines, tant per les característiques climàtiques com per les geològiques de l'àrea, té un caràcter estepari i semiàrid. El sector climàtic en què se situen aquestes salines correspon, segons Clavero Paricio (1994), al Mediterrani central occidental (tipus H), que es caracteritza per ser de tipus semiàrid. Les precipitacions mitjanes anuals són aproximadament de 380 mm, repartides durant tot l'any, exceptuant els mesos d'estiu. Un altre tret climàtic són les temperatures mitjanes elevades durant els mesos estivals, les quals afavoreixen el procés de producció de la sal. L'allunyament del mar es tradueix en continentalitat i en una amplitud tèrmica elevada.

La vegetació dels voltants de les salines i dels barrancs pròxims es constitueix per un matoll arbrat, de vegades molt degradat, amb espècies adaptades al tipus de litologia i al sòl. Destaquen els pins blancs (*Pinus halepensis*), les savines (*Juniperus thurifera*), els ginebres (*Juniperus oxycedrus*), l'albaida (*Antyllis cytisoides*) i l'espart (*Stipa tenacissima*). On les formacions arbustives estan més degradades apareix un herbassar, que deixa al descobert el sòl i el penyal i els exposa als agents erosius. A pesar de la degradació de la coberta vegetal, el paisatge que envolta les salines té interés des d'un punt de vista geomorfològic. L'erosió diferencial, que provoquen els escolaments de tipus torrencial, actua sobre un terreny amb materials guixencs i margosos, la qual cosa genera un paisatge d'escorrancs i relleixos dels estrats més resistents, als quals es combinen els colors rojos, blancs i verds tan cridaners dels algeps i de les margues.

EL PAS DE SALMORRA A SAL. LA ARQUITECTURA SALINERA

Les aigües salobres que proveeixen la instal·lació salinera tenen origen en el contacte entre els materials permeables del miocé, que omplin tot l'altiplà de Villargordo del Cabriel, i els materials impermeables del Keuper, els quals estan compostos de sals. Quan les aigües subterrànies arriben a un estrat de material menys permeable com els algeps i les margues del Keuper, deixen de percolar i es desplacen lateralment dissolent, amb el contacte, les sals del subsòl. Quan el terreny experimenta una ruptura de pendent, les aigües subterrànies carregades de sal ixen a la superfície en una font o brollador.

La funcionalitat d'unes salines explica l'arquitectura senzilla però extremadament pràctica de cada un dels components. El valor de l'ar-

Salines de Villagordo (foto Adela Talavera).

Els colors dels guixos i margues del Keuper donen caràcter al paisatge de les salines (foto Adela Talavera).

quitectura salinera consisteix en el conjunt dels elements, que depenen els uns dels altres. L'aigua captada s'emmagatzema durant l'hivern en estanys grans denominats escalfadors on, per acció de la radiació, es produeix una evaporació lenta i, per tant, la concentració de la sal en l'aigua. Uns canals, fets a base de troncs de fusta buits, condueixen les aigües fins a les basses cristal·litzadores, també denominades eres o cel·les de cristal·lització.

Les cel·les de cristal·lització formen grups que se subdivideixen en basses menudes o cel·les rectangulars per les quals, amb els partidors i els canals adequats, es distribueix l'aigua segons l'interés de la producció (QUESADA, 1996). A mesura que la sal es qualla al fons de les cel·les, ha de ser remoguda perquè no s'adherisca al sòl; aquesta tasca rep el nom de moure o trencar la sal. Poc després que haja finalitzat el procés de cristal·lització de la sal, aquesta es recull abans que l'aigua s'evapore totalment i així s'evita que la sal s'endurisca en excés. Per mitjà de l'ús d'unes eines construïdes amb aquesta finalitat, denominades rastells i corrons, s'espenta i s'acumula en una de les vores de la cel·la. La sal s'amuntona al centre de l'era o en unes zones destinades a l'assecament que es troben al costat de les cel·les. Des d'ací la sal es trasllada al magatzem.

A les salines de Villargordo les aigües eren captades des de dos brolladors situats a la zona més alta de la instal·lació: un sobre el llit de la rambla, les aigües del qual són conduïdes fins a l'escalfador per mitjà de canals de fusta; un altre, al costat dels escalfadors. Quan les aigües havien omplit els tres escalfadors i havien guanyat concentració, la salmorra passava per canals de fusta fins als cossos de cel·les. El nombre total de cel·les de la salina és de 106 i es distribueixen en 5 cossos escalonats segons la topografia. Les cel·les de cada cos se separen les unes de les altres per mitjà de taulers de fusta. A la part intermèdia de la instal·lació, un quart escalfador abastia de salmorra els dos últims cossos de cristal·lització de l'explotació. A la salina hi havia una edificació al costat de les cel·les de cristal·lització que servia de magatzem; la seua estructura interna presenta un deteriorament important.

El procés de producció de la sal durava des de maig fins a setembre, encara que, segons la meteorologia de l'any, podia estendre's fins a l'inici del mes de novembre. Al començament del mes de maig s'iniciaven les tasques de neteja de la instal·lació, que normalment solia quedar bruta per les pluges hivernals. A finals de juny o a principis de juliol es duia a terme la primera extracció de sal. Amb les eines (corró, llegones i aixades) es rascava la sal, intentant que no agafara aigua, i s'amuntonava al centre de la cel·la. S'hi deixava durant uns dies fins que s'escorreguera i s'assecara. Normalment es feien de tres a quatre extraccions a l'any. La sal produïda era de gra gros. Els usos que se'n donaven eren variats: alimentació, saladures, assaonat de pells i indústries. Les salines abastien un mercat fonamentalment comarcal, encara que també es venia sal fora de la comarca, fins i tot a indústries de la zona de València (IRANZO, 2005).

Les salines de Villargordo van pertànyer a l'Estat fins a l'any 1871, quan van eixir a subhasta pública. Les salines van estar set anys fora d'ús perquè ningú en comprava els drets d'explotació. Finalment, els avant-

Paisatge versicolor a l'entorn de les salines de Villargordo (foto Adela Talavera).

Detall de les eres de cristal·lització. Dreta: Detall cromàtic de la terra (fotos Adela Talavera).

passats del propietari actual van comprar-ne els drets i les salines van estar funcionant fins al 1991. La competència de la sal produïda a les grans explotacions litorals va provocar que la producció no fóra rendible a Villargordo, per la qual cosa l'explotació es va abandonar en la dècada dels noranta.

BIBLIOGRAFIA

ALTIMIR, J. (1948-50): *La sal en el mundo*, Madrid, Ediciones al Servicio de la Industria Salinera.

IRANZO, E. (2005): *Las salinas continentales de la provincia de Valencia. Aproximación al estudio de un elemento singular del patrimonio rural*, València, Departament de Geografia, Universitat de València, 252p.

PÉREZ, A. (2002): "Itinerario temático del patrimonio natural" en *El patrimonio artístico y natural del interior valenciano*, València, Ed. Engloba, 238p.

QUESADA, T. (1996), "Las salinas de interior de Andalucía Oriental: ensayo de tipología", en *II Coloquio de Historia y Medio Físico, Agricultura y regadío en al-Andalus, Almería*, pp. 317-333.

Les salines de Villargordo del Cabriel

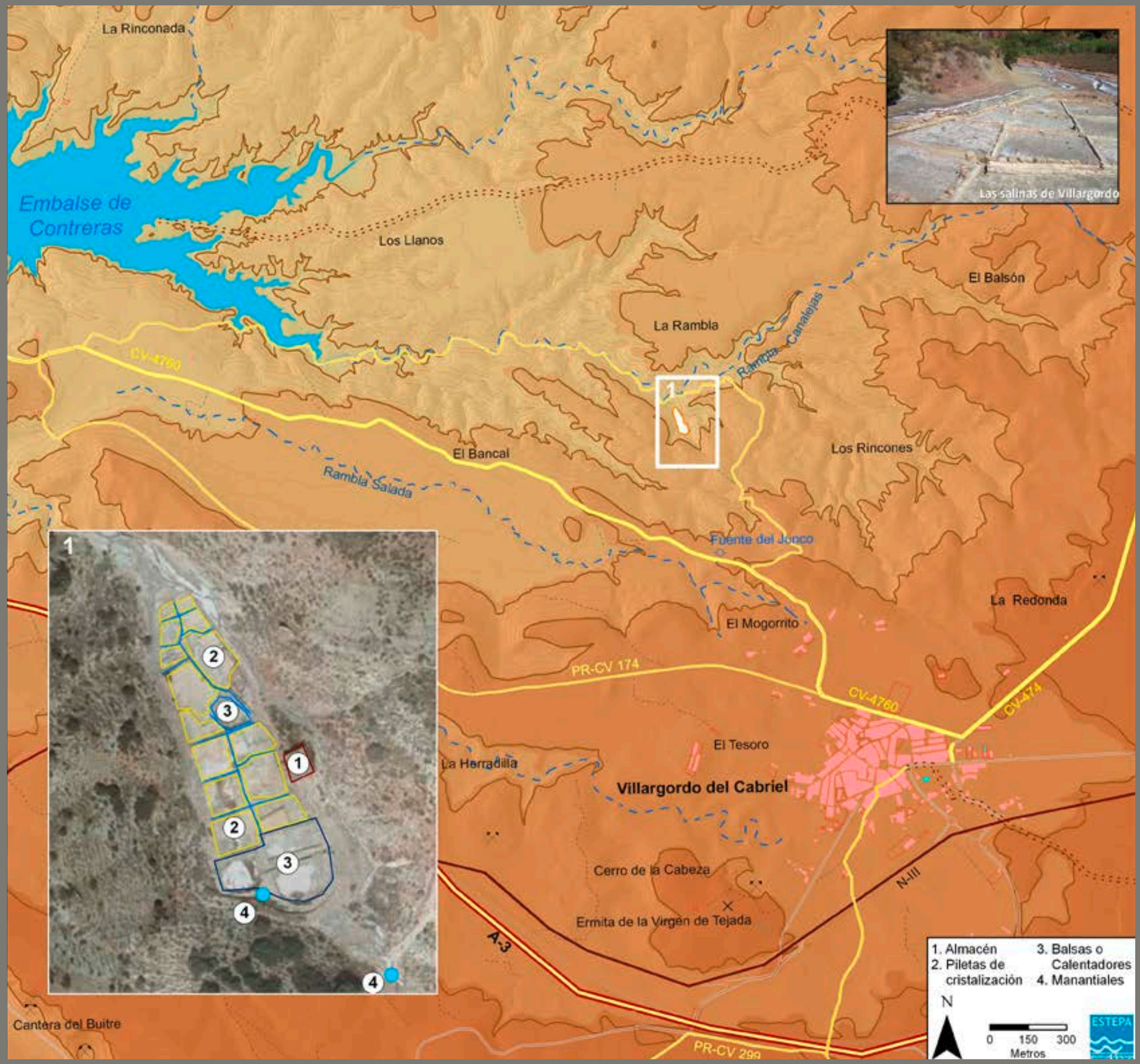

Paisatges i accions estratègiques

772 Els Ports de Morella

780 L'Alt Maestrat, paisatges de la pedra en sec

788 La comarca d'Alto Mijares-Espadán

796 La comarca d'Alto Palancia

804 La comarca d'Alto Turia

812 La Ribera Baixa del Xúquer

822 Els paisatges de la Vall d'Albaida

836 La Vall del Pop

844 L'Alcoià-Comtat

852 El Vinalopó mitjà

Paisatges i accions estratègiques

Els Ports de Morella

"¡Qué espectáculo ofrece aquí la naturaleza!. *Colocado un espectador en la cresta del elevado Turmell, donde empiezan las vertientes hacia Vallibona y Vallivana, solamente descubre picos sin límites y barrancos que espantan: la naturaleza se presenta aquí sin que el arte la altere: el tiempo sólo ha desfigurado la forma de los montes.*"

Antonio J. Cavanilles (1797)
Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia.

Ferran Arasa i Gil
Departament de Prehistòria i Arqueologia
Universitat de València

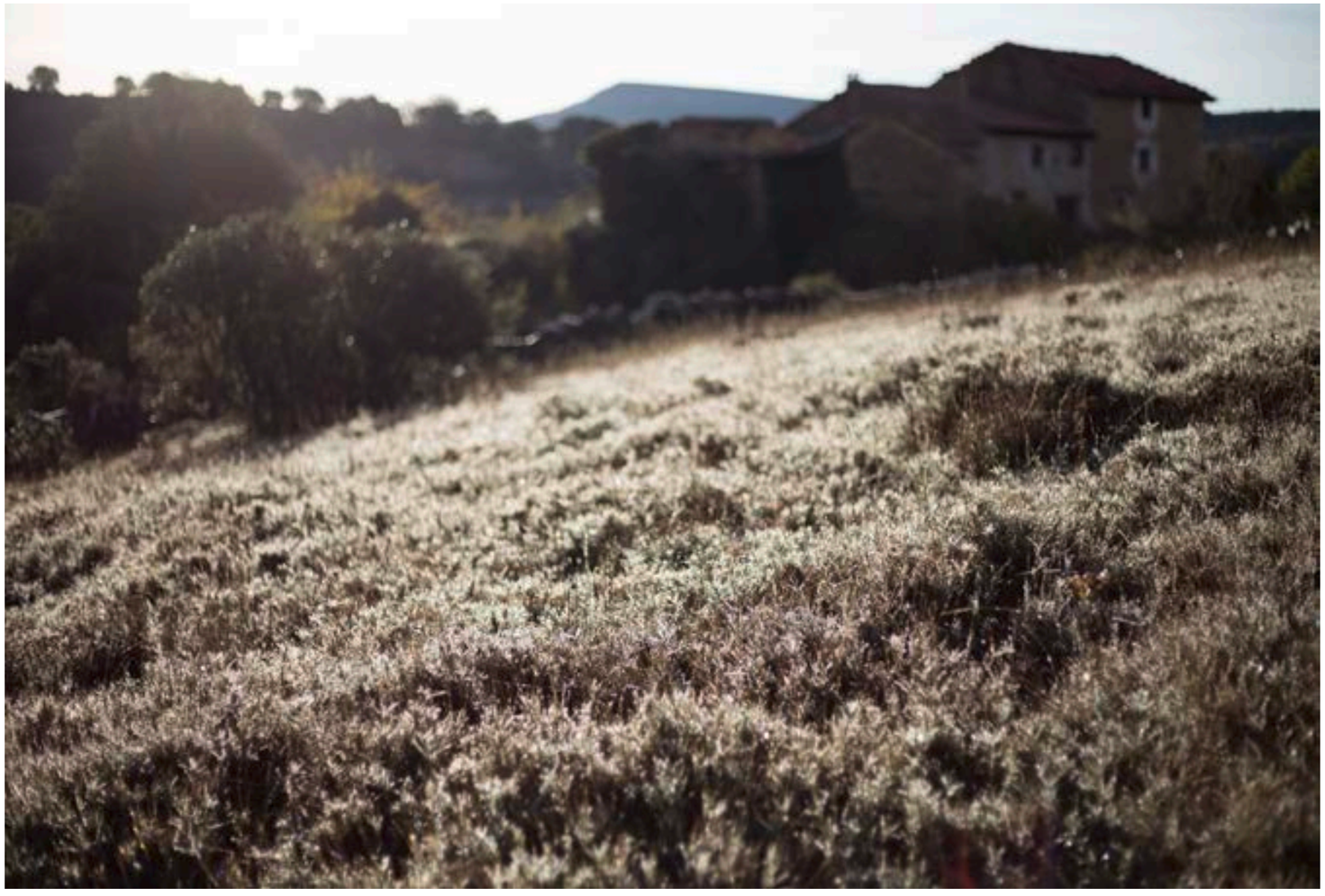

De Villafranca del Cid a Castellfort. Rosada del matí (foto Adela Talavera).

És la comarca dels Ports una terra agresta i de clima aspre, una expressió de la naturalesa indòmita només modelada per l'esforç admirable dels seus habitants, que han deixat una empremta inesborrable en el paisatge amb un infinitat de murs de pedra seca que abancalen i divideixen la terra. És una terra de contrasts marcats que el relleu reflecteix en l'altitud dels seus cims i la fondària dels seus barrancs, en la seua àmplia extensió i la baixa densitat de població, en les temperatures extremes, en fi, entre una tortuosa topografia i el caràcter afable de la seua gent, amb rostres colrats pel temps que a vegades contenen uns ulls clars –verds, blaus– que ens porten a preguntar-nos pels seus orígens ancestrals.

MOLES, BARRANCS I DINOSAURES

La comarca se situa a la zona on enllacen el sistema Ibèric i la cadena costanera catalana i està formada per materials calcaris del juràssic i del cretaci inferior, quan formava un extens golf obert al sud-est del marge occidental del mar de Tetis. Hi trobem un relleu abrupte format per dos tipus de formacions geològiques. El domini subtabular es caracteritza per cims plans, denominats moles, que s'estenen també per les comarques veïnes de l'Alt Maestrat i el Maestrazgo de Terol. Les impressionants moles de la Garumba i d'en Camaràs (Morella) en són dos bons exemples. El sector nord de la comarca es caracteritza per un domini plegat que pot reconéixer-se en vistosos sinclinals i anticlinals com els del riu de les Corces (Morella) i el Bovalar (Cinctorres). El seu origen geològic explica que diverses de les seues poblacions (Morella, Cinctorres, Portell) atresoren en les seues entranyes vestigis d'un passat remot: aquestes argiles que avui serveixen per a fabricar taulellets contenen importants fòssils de dinosaures, com el *Morelladon beltrani*.

Les forces de la naturalesa han llaurat un terreny muntanyós, de cims elevats i barrancs profunds, de moles rocoses i riberes fèrtils. Els cims més alts se situen a voltant dels 1200-1300 metres, amb fites destacades com els tossals de Folch de Castellfort (1.304 m), Fusters (1.294 m) i Muixacre (1.274 m) i el Carrascal (1.267 m) de Morella, el molló Blanc (1.261 m) i el Bovalar de Cinctorres (1.259 m) i Torre Miró i el Regatxolet (1.259 m) i el tossal Gros (1.253 m) de Morella. En un segon nivell, a l'entorn dels 900 m, s'estenen les planes fèrtils del Moll i dels

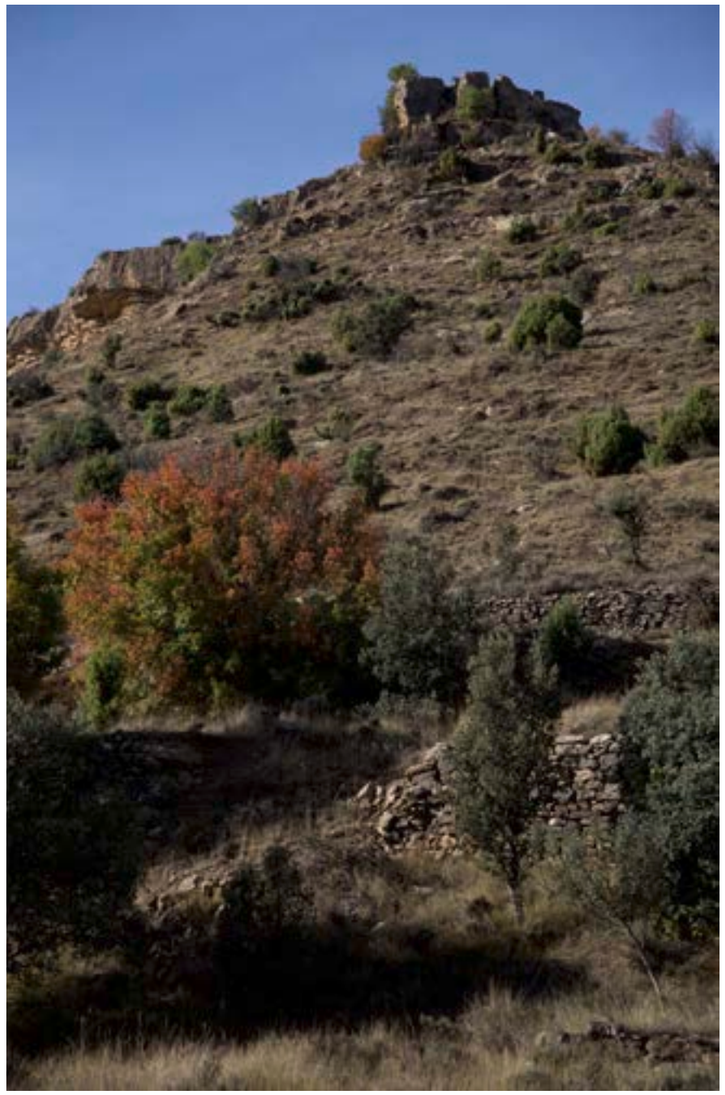

A prop de Cinctorres (foto Adela Talavera).

Llivis de Morella, que constitueixen una de les superfícies agrícoles més extenses de la comarca. Encara per davall, entre els 700 i 500 m s'estenen les riberes dels rius Cantavella i Calders que s'uneixen al Bergantes en la triple confluència que dóna nom a la població del Forcall. Completen aquest paisatge impressionants penya-segats com el de la Roca Parda de Cinctorres, que ja descriu Cavanilles, amb un cim, el collet de la Creu del Gelat (1.232 m), des del qual s'albira un panorama esplèndid solcat pel majestuós vol de la colònia de voltors que hi nia.

La hidrologia és l'expressió viva del caràcter fronterer dels Ports, del seu paper de nexe amb els territoris veïns d'Aragó i Catalunya. Al seu vessant est s'obrin pas les capçaleres del riu Cervol i la Rambla de Cervera, que després de llits curts desemboquen directament al Mediterrani. La resta de la comarca arreplega les seues aigües en un eix fluvial que, al contrari que la resta de rius valencians, arranca des del sud amb la confluència de les rambles de Sellumbres i de la Canà i s'estén cap al nord amb els llits primer del riu Calders i més avant del Bergantes, que desemboca al riu Guadalop, afluent de l'Ebre, on van a parar la major part de les aigües de la comarca.

En relació amb les condicions climàtiques i el relleu, la vegetació està formada per boscs de carrasques, roures i pins, acompanyats a les zones més humides d'alzines. Els primers són els més característics i es conserven en extensions àmplies a Vallivana (Morella) i Vallibona. Els acompanyen ginebres i, als llocs més humits, l'hedra. A les zones degradades dels carrascars i de fort pendent predomina el coscoll, junt al qual creixen l'argilaga, el romer i l'espígol, i a les més altes la savina, acompanyada d'eriçons i artemísia. Les pinedes ocupen bona part de la comarca, en algun cas fruit de repoblacions forestals avui ben integrades, que estan representades a Pereroles (Morella), el Turmell (Vallibona), el Bovalar (Cinctorres) i a les muntanyes d'Herbers i Sorita. Quan arriba la tardor, les rouredes donen un toc de color al paisatge amb els seus tons groguencs, juntament amb el característic roig de l'auró, que es completa amb altres caducifolis com els salzes, xops i àlbers que creixen a les riberes dels cursos fluvials.

Si hi ha dues espècies animals que han guanyat presència en les últimes dècades en un sorprenent procés de recuperació, aquestes són la cabra hispànica, que va guanyar terreny des dels ports de Beseit i Tortosa cap al sud fins a arribar a l'actual excés de població, i el voltor, que amb el seu vol circular solca incessantment els cels de la comarca. Més esquius, però no escassos, són porcs senglars, rabosots, teixons, conills i llebres, eriçons i esquirols; completen aquesta mostra de mamífers mosteles, furons, gats cervals, fagines i la llúdria, introduïda recentment Entre els ocells rapinyaires, poden albirar-se les àguiles calçada i àguila marcenca, el falcó, l'aligot comú i el falcó perdiguer, i entre les nocturnes el mussol i l'òbila. Les aus migratòries, com la falcia, la palput, la tórtora i el cucut, assenyalen l'inici de la primavera amb la seua arribada. Els abellerols omplin amb el seu cant i colorit els cels estivals i els estornells arriben a la tardor.

PAISATGES AMB HISTÒRIA

Coneguda amb aquest topònim almenys des del 1300, la comarca dels Ports té l'origen al territori del castell andalusí de Morella conquerit pel noble aragonés Balasc d'Alagó el 1231. Quan aquest va morir, cap al 1240, les seues propietats van passar a les mans de la corona, inclosa la població de Vilafranca, que havia fundat el 1239. Va ser així com es van formar els termes generals de Morella, que van perdurar fins al 1691 –quan les aldees van aconseguir la independència– i expliquen l'origen històric de la comarca. També la Tinença de Benifassà, formada pel conjunt de pobles que estaven sota la jurisdicció del monestir homònim, va estar sota el control de Morella. D'aquesta manera, les poblacions que històricament l'han integrat són les següents: Castellfort, Catí, Cinctorres, Forcall, Herbers, Ortells, la Mata, Morella, Olocau, Palanques, Portell, Sorita, la Todolella, Vallibona, Vilafranca, Villores i Xiva, més les de la Tinença de Benifassà: Bel, el Boixar, el Ballestar, Castell de Cabres, Coratxar i la Pobla de Benifassà. Les divisions administratives recents han incorporat les poblacions de la Tinença de Benifassà al Baix Maestrat i Vilafranca i Catí a l'Alt Maestrat, mentre que Ortells i Xiva s'han adscrit a Morella.

Les muntanyes dels Ports contenen restes d'una antiga ocupació humana que es remunta almenys al mesolític, fa uns 12.000 anys, quan el pas del plistocé a l'holocé va portar un clima més càlid i va fer d'aquestes terres un lloc habitable. Els grups humans aviat van seleccionar els llocs que reunien unes millors condicions per a l'habitació, i pels voltants van deixar l'expressió artística dels seus ritus; així, del neolític

Cinctorres (foto Adela Talavera).

Paisatge als Ports de Morella (foto Adela Talavera).

A prop d'Ares del Maestrat (foto Adela Talavera).

Fauna dels Ports de Morella (foto Adela Talavera).

es conserven importants conjunts d'art rupestre, com el de Morella la Vella, que mostren escenes de caça i d'un ancestral enfrontament entre arquers. A partir del III mil·lenni, l'edat dels metalls va portar els grups humans a l'ocupació de cims i moles que ofereixen un ampli domini visual i bones condicions defensives. Amb la primera edat de ferro, en els segles VIII-VI aC, van arribar des del Baix Aragó grups de població que havien rebut influències cèltiques i van deixar restes com els de la necròpolis de Sant Joaquim de la Menarella (Forcall). Aquest mateix substrat es pot veure en l'hidrònim Bergantes, un vertader fòssil lingüístic de clar origen cèltic.

D'època ibèrica queden restes d'una important ocupació, que té un dels millors en el jaciment de la Lloma Comuna (Castellfort). A principis de l'Imperi romà l'assentament de la moleta dels Frares (Forcall), coneguda en l'antiguitat amb el topònim de *Lesera*, va ser privilegiada amb la concessió de l'estatut municipal i va passar a convertir-se en l'única ciutat romana de terres castellonenques. Per aquesta passava un camí que arrancava de la Via Augusta i es dirigia cap a Saragossa. Amb la desaparició d'aquesta ciutat, el poblament es va disseminar i va aconseguir una certa importància en època visigoda, en els segles VI-VII, de la qual es coneixen restes en els termes de Cinctorres i Morella. En el període andalusí, el Castell de Morella es va erigir com la població més important i el nou centre de la comarca, quan també es van edificar algunes altres fortificacions com Castell de Cabres, Olocau i el Fossar dels Moros (Cinctorres).

Els paisatges dels Ports acullen els ecos d'episodis històrics que han marcat aquestes terres i han projectat la seua imatge cap a l'exterior. Entre aquests episodis destaca la reunió que el 1414 van mantindre a Morella el papa Benet XIII, el monarca Ferran I d'Aragó i Sant Vicent Ferrer, a fi de convéncer el primer que abdicara. També, a la mort del rei Martí l'Humà el 1410, sense descendència, es van enfrontar pel tron Ferran d'Antequera i el Comte d'Urgell; doncs bé, mentre Morella es va inclinar pel castellà, les seues aldees ho van fer pel català, la qual cosa va ser la primera manifestació del conflicte multisecular entre aquesta població i la resta de la comarca.

En el segle XIX aquestes terres es van convertir en un dels escenaris de les guerres carlines, principalment de la primera (1833-40), novament amb el desencontre entre Morella i la resta de poblacions. La primera va canviar de mans en diverses ocasions i són coneguts nombrosos episodis militars protagonitzats per personatges com el carlí Cabrera o el general Espartero, que al capdavant de l'exèrcit liberal va bombardejar la població al maig del 1840. Va seguir un nou brot el 1841-44 protagonitzat pel guerriller de Forcall Tomás Peñarrocha, conegut com el Groc.

Vegetació als Ports de Morella (foto Adela Talavera).

En el segle passat, després de la guerra civil que va assolar les nostres terres, els enfrontaments entre la guerrilla antifranquista (el maqui) i la Guàrdia Civil van convertir la comarca en l'escenari d'una lluita ferotge que va aterrir els masovers i va accelerar l'èxode rural.

LA TERRA I LA SEUA GENT

Entre els segles XVIII i XIX i fins a les primera dècades del XX el creixement de la població va portar a augmentar la superfície conreable amb l'edificació de nombroses masies, parcel·lant i abancalant terrenys difícils, construint una gegantina obra de pedra seca que avui constitueix un admirable testimoni de l'enginy i tenacitat de la seua gent. Després de la Guerra Civil, l'emigració –sobretot cap a Catalunya– va sumir aquesta terra en un procés de despoblament lent però inexorable. Avui dia, en conjunt, els 13 municipis que conformen la comarca ocupen una superfície de 904 km^2 i a penes sumen 4.700 habitants, amb una densitat de 5,1 hab/km^2. Mentre Morella, que s'ha erigit en el centre de la comarca i disposa de serveis i un important patrimoni històric, reuneix més de la meitat de la població i es manté estable, la resta pateix un despoblament dramàtic, amb casos extrems com els de la ribera del Bergantes, on la població conjunta d'Ortells, Palanques, Sorita i Villores no arriba als 240 habitants.

A principis del segle XX algunes poblacions de la zona van experimentar una industrialització incipient que només va quallar i encara perdura a la veïna Vilafranca. Però la iniciativa pionera va tindre lloc en Morella, on l'empresari Juan Giner –seguint el model desenvolupat a Catalunya– va posar en marxa el 1870 l'única colònia industrial de la comarca al costat del riu Bergantes, dedicada al teixit i filat, en la qual es va instal·lar la primera màquina de vapor de la comarca; va tancar les portes el 1926. A més de les instal·lacions industrials, disposava de residència per als treballadors, escola i església. Després de ser adquirida per la Generalitat el 1988 i rehabilitada, avui dia conté un allotjament rural i diverses instal·lacions.

Històricament, les comunicacions no han sigut fàcils per als Ports. Encara a finals del segle XVIII Cavanilles situava l'únic camí carreter al seu extrem sud, pel coll d'Ares. El primer accés directe des de la costa va ser construït en època romana per comunicar la ciutat de *Lesera* amb la Via Augusta i Saragossa, cosa que pot considerar-se el precedent de l'actual carretera N-232. Fins a la segona meitat del segle XIX no es va emprendre la construcció d'una carretera directa des de Sant Mateu, quan després de la primera guerra carlina es va comprovar el difícil accés de la comarca; el servei de diligència entre les dues poblacions es va establir el 1860. Encara avui no està ben resolt el problema de les comunicacions i, a l'espera de la necessària conversió d'aquesta carretera en la futura autovia A-68, s'acaben d'aprovar millores puntuals al Port de Querol.

La pedra seca és la tècnica constructiva més senzilla i àmpliament utilitzada en l'àmbit rural de la comarca per a la construcció de bancals i límits, als quals s'uneixen les casetes de pastor, que incorporen la falsa volta per a les cobertes en un ostentació de senzillesa que evoca temps remots. La conca del Bergantes –amb el Forcall com a epicentre– es caracteritza per la utilització de la tècnica de la tàpia en l'edificació, que podem veure aplicada sobre un sòcol de pedra en innumerables construccions. La seua recuperació en les últimes dècades, sobretot per aplicar-la en la restauració de castells, ha tingut lloc precisament en aquesta població.

BIBLIOGRAFIA

GAMUNDÍ CARCELLER, S. (1994). *La comarca de* Els Ports. *Su Patrimonio y sus Gentes*, València, Fundació 50 Sexenni.

MILIÁN BOIX, M. (1952). *Morella (Puertos y Comarca). Historia y Art,* Morella.

MILIÁN MESTRE, M. (1983). *Morella y sus puertos*, València, Gráficas Marí Montañana.

QUEROL, E. (coord.) (1995). *La comarca dels Ports,* Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

SEGURA Y BARREDA, J. (1868). *Morella y sus aldeas. Geografía, Estadística, Historia, Tradiciones, Costumbres, Industria, Varones Ilustres, etcétera, de esta antigua población y de las que fueron sus aldeas*, Morella.

Els Ports de Morella

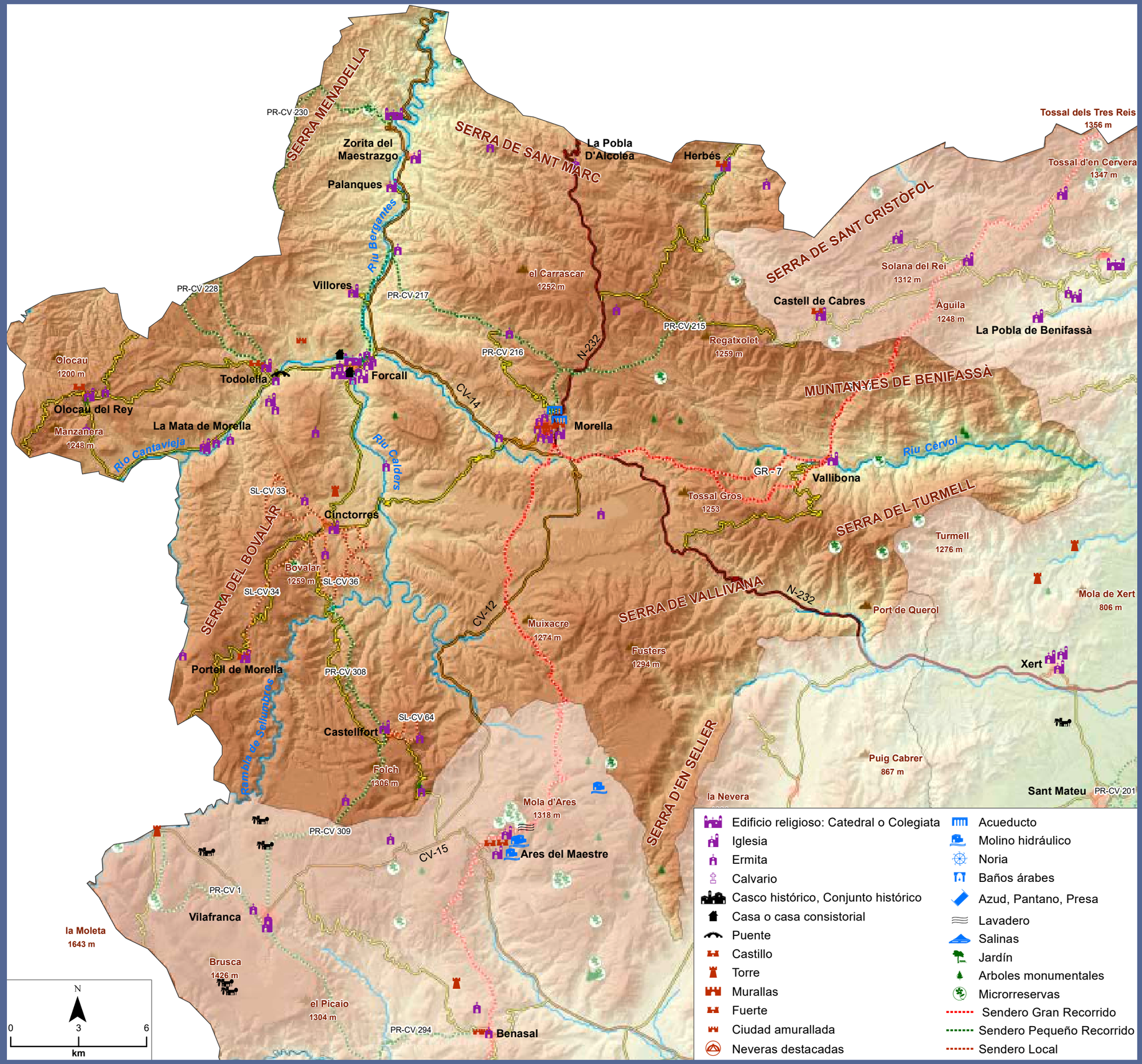

- Edificio religioso: Catedral o Colegiata
- Iglesia
- Ermita
- Calvario
- Casco histórico, Conjunto histórico
- Casa o casa consistorial
- Puente
- Castillo
- Torre
- Murallas
- Fuerte
- Ciudad amurallada
- Neveras destacadas
- Acueducto
- Molino hidráulico
- Noria
- Baños árabes
- Azud, Pantano, Presa
- Lavadero
- Salinas
- Jardín
- Arboles monumentales
- Microrreservas
- Sendero Gran Recorrido
- Sendero Pequeño Recorrido
- Sendero Local

Paisatges i accions estratègiques

L'Alt Maestrat, paisatges de la pedra en sec

L'erm de Vilafranca. Un parc de pedra

"I Vilafranca del Cid, tan rica i industrial, que ha sabut passar dels teixits de les manteletes al teixit de les calces de cristall. Paisatges vius que parlen com un llibre obert a qui sap llegir en ells."

Carles Salvador (1954)
A l'ombra del Penyagolosa.

"Aquesta trama dóna forma a un pensament col·lectiu sobre el fet d'habitar i sobre la concepció de l'espai. Cada pedra edifica aquest pensament i arriba a aconseguir que esdevinga paisatge, que el grup humà que l'ha concebut també esdevinga paisatge. Les parets corporifiquen aquesta idea, l'escriuen sobre el mapa del territori. Un pensament escrit en què cada pedra és paraula i caminar entre elles, llegir.

A. Moner i S. Carratalà (2001)

"La nota característica del territori casolà rau en la pedra. Però no "in puris naturalibus", sinó en la pedra seca que l'home canvia de lloc i funció amb una mínima manipulació, sense més additaments. La pedra natural, humanitzada només inicialment, com a component identitari d'un paisatge humanitzat."

Josep Monferrer i Guardiola (1997)
Evolució urbana d'un poble industrial.

Emilio M. Obiol Menero
Departament de Geografia
Universitat de València

Campanar de l'església del Salvador, Culla (foto ESTEPA).

El paisatge de la pedra en sec ordenada és intrínsec a la geografia del nord-oest muntanyenc valencià, una geografia de caminar, veure i conéixer. Aquesta interessantíssima i original manifestació cultural és l'expressió de formes de vida anteriors, marcades per la climatologia i l'orografia d'aquestes terres dels Ports, fredes, hostils i muntanyoses que, per a Vázquez Montalbán, més que una comarca eren tota una dimensió. La necessitat de sòl agrícola va fer que durant segles se n'extragueren grans quantitats de pedres que es deixaven a les proximitats del terreny transformat, buscant alhora alguna utilitat. Amb les pedres, l'enginy i les mans es van alçar en a penes 100 km^2 que comprén el terme de Vilafranca, més de 1000 km lineals i discontinus de parets, realment una muralla, i més de 1500 casetes de pastor (entre 15.000 i 20.000 en tota la regió), a més de tot un complex patrimoni d'arquitectura rural popular (bancals, murs, carrerades, descansadors, barraques, aljubs, caletxes, basses) que van transformar el paisatge d'una manera colossal, sàvia i respectuosa amb el medi ambient, especialment en els últims 300 anys, la qual cosa el va convertir en un singular museu viu d'integració agropecuària. La pedra ocupa tot el paisatge, és ubiqua en un paisatge humanitzat i harmònic, on s'assisteix a un paisatge de camps closos o *bocage* valencià de terres assetjades (horts, tancades: cereals, serrades: pastures), que en la majoria dels casos protegien i servien propietats, ramats i les millors terres.

La pedra seca de Vilafranca i el seu entorn, la seua segona pell, va ser catalogada el 2011 per la Generalitat com un dels 40 paisatges de major *interés i rellevància regional*, atenent a la seua representativitat, als alts valors, al bon estat de conservació (integritat, autenticitat), a l'elevada estima social i la singularitat. Repartida per moltes geografies, mediterrànies o no, i coneguda des de mil·lennis, la tècnica i el paisatge de la pedra en sec al País Valencià remet a Vilafranca, un territori apoteòsicament empedrat. Allà el seu predomini és tal que sorprén la visió de tanta quantitat i qualitat de construccions que conformen un paisatge dissenyat amb pedres que és el resultat del treball de moltes generacions de pastors, agricultors i masovers, com també de paredadors, margenadors i barracaires experimentats. "Parapaisatgeant" Josep Pla en *Cadaqués* (1947): "per tal de viure ací degueren crear un paisatge absolutament artificial, convertir una geologia informe, estèril, caòtica, en un jardí de pedra".

LA GEOGRAFIA FÍSICA: INCOMODITAT, SILENCI I FRONTERA

En efecte, estem en un territori que Cavanilles (1797) veu "sembrado de montes ó peñas con poca tierra, dexando bastantes llanuras aunque en un suelo elevado con pocos árboles pasa la nueva carretera de

Detall de la porta dels 4 evangelistes de l'església de Santa María Magdalena de Villafranca del Cid (foto Adela Talavera).

Villafranca del Cid (foto Adela Talavera).

Mosqueruela a Oropesa para conducir maderas de construcción". Les altituds de la vila (1125 m), a l'altiplà, i del seu entorn cardinal (Arrielo, 1316 m, Picaio, 1304 m, Mola del Vilar, 1250 m, Tossal dels Montllats 1655 m (el tercer cim del País Valencià), destaquen el caràcter serrà i escabrós propi dels contraforts orientals ibèrics, litològicament calcaris i amb estratificacions horitzontals i tabulars, de les quals procedeix el mar de pedres situat en una gran plataforma d'altitud mitjana superior als 1100 m, que descendeix suaument a l'est fins a la canyada d'Ares. L'adversitat del relleu es trasllada a una climatologia, inclement que presenta, en el paisatge viscut, només dues estacions amb les seues respectives fenologies biòtiques: un hivern llarg i molt dur –al veí Castellfort està registrada la temperatura mínima històrica del País Valencià (-22°C el 2 de febrer del 1954) i una primavera curta. El resultat: una exigua aptitud agronòmica del sòl en què l'agricultura és poc més que una conjectura i on el sòl és en un 80% forestal i la meitat boscós, com ja observava Cavanilles (1797) "hay en estos montes dilatados pinares, cuya madera se aprovecha para construir buques de la marina real. Como queda tanta porción inculta, se crian muchos ganados es laudable esta industria... propiedad de los mas ricos... que se oponen a romper eriales pretextando que son tierras inútiles aumentando el número de pastores tienen mas lana, crias, hacienda y despotismo... hacen pasar la vara de Alcalde por sus afectos ó dependientes".

Així doncs, en aquest paisatge d'erm on s'eixampla l'ànim, els components silvopastorals són determinants. Els boscos de Vilafranca sorprenen per la gran omnipresència i la biodiversitat. Destaca l'orla forestal oest des del tossal de Coder fins a la serra Brusca, i especialment la Palomita (1391 m), un bosc referencial als contraforts nord-est dels Montllats, declarat el 2007 Paratge Natural Municipal (149 ha, dues microreserves). Però sobretot és el paisatge ramader (sincretisme o confrontació agropecuària amb models antagònics d'explotació, transhumància, fires, carrerades, lligallo...) el que explica no només el passat, sinó també els pilars del present, i és l'actor principal a l'escenari de la pedra en sec. Ovelles, llanes, pastors i telers durant els s. xv al xviii i cavalleries i tractants durant el s. xix i primeria del s. xx, juntament amb l'esperit mercantil històric, van assentar les bases de la personalitat del lloc i de la indústria tèxtil actual.

Aquest altiplà pedregós, marronós i pastorívol va ser el primer paisatge valencià que va observar Jaume I havent creuat el riu de les Truites i allí va fundar (1239) la Pobla del Bellestar, l'enclavament primigeni de Vilafranca. Ni aleshores ni ara la frontera amb Aragó va ser una *ligne Maginot*. Ans al contrari, és poc més que una línia administrativa en el mapa invisible de la geografia humana d'una regió en què Vilafranca

Albocàsser (foto Adela Talavera).

Villafranca del Cid (foto Adela Talavera).

competeix pel lideratge amb Mosqueruela i Morella. En els plets amb la primera va perdre la partida de l'Estrella (1335-1340), una postal emblemàtica i màgica a la vora del riu Montlleó, abans anomenada Villar de Vinyes, amb impressionants verticalitats de centenars de metres al lloc. Amb la segona va guanyar la independència (1691), cosa que no va amortir una certa rivalitat. Si la geografia és una arma per a la guerres, aquestes afecten el paisatge. En els conflictes més recents, Vilafranca va ser isabelina i republicana, amb el pla de Mossorro (Torre Leandra, Mas de la Carrasca...) com a escenari d'una decisiva batalla (1875) en la qual el general Doregay va derrotar el carlí Villalaín; en aquesta conflagració van perdre les posicions *centre i llevant*, com recorda la partida de la Creu Grossa. De la mateixa manera, les col·lectivitzacions agràries de la CNT o el maqui de la postguerra van afectar les masies (Mas de les Covatelles...).

Carrers de Villafranca del Cid (foto Adela Talavera).

LA COROGRAFIA HUMANA. LA INDÚSTRIA TÈXTIL COM A REPTE A L'HOSTILITAT

La industrialització va ser primerenca (1905: Electra Vilafranquina, 1923: Banc de St. Roc...), cosa que va propiciar, entre altres fàbriques tèxtils, l'empresa Monfort, que va crear el 1907 el tractant C. Aznar i avui aglutina prop de 500 treballadors només en la seua factoria de Vilafranca, una altra de les fites edificatòries que contrasten en aquest paisatge de pedres. Amb alts i baixos (introducció del niló, competència amb països subdesenvolupats, inversions especulatives, etc....) produeix avui 75 milions de parells de mitges l'any (de les marques Eugenia de Montijo en els anys 1960, Marie Claire el 1980...), i 20 milions de calcetins (Búfalo, Kler...), cosa que la fa la més important d'Espanya en el subsector i una de les més grans d'Europa. En el desert industrial de l'interior septentrional valencià, sorprén aquesta illa fabril de Vilafranca, coneguda en el ram tèxtil com *la Barceloneta*, i que és font de treball, prosperitat i rendes per a la comarca.

L'espenta industrial permet una demografia vigorosa de 2352 habitants (2014), la mateixa que el 1875 i un 36% menys –emigració a Barcelona, Castelló – que el 1950, quan arriba al sostre poblacional. Avui pràcticament tots viuen a la vila, ja que dels 92 masos dispersos que hi ha, només 17 estan habitats. La mobilitat mas/vila sempre ha sigut fluida (compres, serveis, migració definitiva). Alguns masos estant fortificats. Aquest poblament de mosaic a partir de "masos de fum, fam i fred", per la rigorositat ambiental on s'emplacen, està lluny de la seua esplendor en el s. XIX quan representaven el 26% de la població. Molts masos són verdaders *tranquility maps* i *quiet lanes*.

Carrers de Villafranca del Cid (foto Adela Talavera).

El paisatge urbà presenta dues parts diferenciades, l'antiga i la nova, com si foren paisatgísticament un poble i una ciutat menuda. Al sud-est hi ha el barri antic, situat en un escarpament estret i allargat vigilat per les capçaleres del congost del barranc de la Fos, sense dubte un *land art* del

Camps de conreu a Villafranca del Cid (foto Adela Talavera).

lloc. El carrer Major o del Collat i la plaça de l'Església organitzen l'espai i acullen les majors monumentalitats de mirada gòtica –l'Ajuntament– i renaixentista –l'església de la Magdalena. Al s. XIX va veure créixer la vila extramurs fins a la plaça d'en Blasco de Alagón, autèntica frontissa de carreteres i barris amb arquitectures modernistes interessants: clínica del Dr. Palomo. La CV-15 és l'eix que dirigeix la mirada al paisatge del nou espai urbà, percebut de vegades fàcilment com a "ciutat" en observar a l'entrada fites com la plaça de bous (1933), la nova factoria industrial d'Aznar (1980) o les insulses urbanitzacions de cases apariades. A l'eixida la mirada contempla altres fàbriques (serradores: Herrero ; faixes artesanes: Escuder), el santuari del Llosar (s. XVII) –sempre la pedra– i finalment la Pobla del Bellestar, potser la pobla medieval de major interés paisatgístic i alhora històric i simbòlic per als valencians.

El Museu de la Pedra en Sec (2006), únic al País Valencià i pioner a Espanya, ocupa l'antiga Llotja i té una extensió externa a l'estil d'un *écomusée* a les partides de les Virtuts, la Parreta i el pla de Mossorro, que són els llocs resum on la pedra en sec explica el paisatge de Vilafranca, o potser el paisatge explica la pedra en sec de Vilafranca. Pot ser que la millor unitat ambiental, el millor *beautiful landscape* dels paisatges de la pedra en sec siga l'assagador de l'Empriu (Obiol, 1998), entre el Mas de Cabestany i la Pobla del Bellestar, avui el PR-CV-402. En el seu traçat destaquen les casetes de Calces Blaves, una construcció de 60 m x 7 m, 870 m^3 de volum de pedres, que arriben gairebé a les 350.000 unitats i a un pes d'1,7 tm. L'edificació sorprén per la magnitud i l'originalitat, i desprén càrregues d'enigmes molt connectades a la litolatria. La pretensió del govern regional de declarar el paisatge de la pedra en sec Bé d'Interés Cultural (BIC) pot tindre en aquest cas un emblema.

Estem davant d'un paisatge desigual amb una forta càrrega de memòria cultural, creat amb instint, saber fer i naturalitat, un museu (lloc de les muses) del folklore (*folk=poble; lore=ciència*) a l'aire lliure. Si tots els països tenen un *genius loci*, la pedra en sec ajuda a trobar-lo a Vilafranca, o tal vegada siguen el mateix. Un paisatge d'arquitectura popular sense arquitectes presidit pels principis d'adaptació funcional al medi ambient. En les darreres dècades desafortunadament ha sigut agredit per nombrosos, impropis i gegants ventiladors (110 m) per a la generació d'energia eòlica, que han suposat un altíssim impacte visual i acústic i han marcat un abans i un després en aquest paisatge. Tant de bo que estigueren de pas!

BIBLIOGRAFIA

-Nota: no es relacionen ací els clàssics (Cavanilles, Viciana, Madoz...), per considerar-los transversals a tots els paisatges.

OBIOL MENERO, EMILIO M. (1998): *L´Assagador d´Empriu: una proposta d´Ecomuseu ramader en Els Ports,* Projecte d´Investigació, Conselleria Medi Ambient-Generalitat Valenciana.

GARÍ, JOAN (2012): *Viatge pel meu país*, València, 3 i 4.

MIRALLES, F., MONFORT, J. I MARÍN, M. (2008): *Los hombres y las piedras. La piedra seca en Vilafranca. Un paisaje humanizado*, Vilafranca, Ajuntament de Vilafranca.

MESEGUER, V. I ZARAGOZÁ, A. (2004): Arquitecturas de piedra en seco. *Actas VII Congreso Internacional de Arquitecturas de Piedra en Seco*, Ed. Centre Estudis del Maestrat-Generalitat Valenciana.

TORTOSA, P. (2013): *Vilafranca. Els Ports. Un mar de pedra seca a mil metres d´altitud*, Vilafranca, Ed. 96, Ajuntament de Vilafranca.

L'Alt Maestrat, paisatges de la pedra en sec

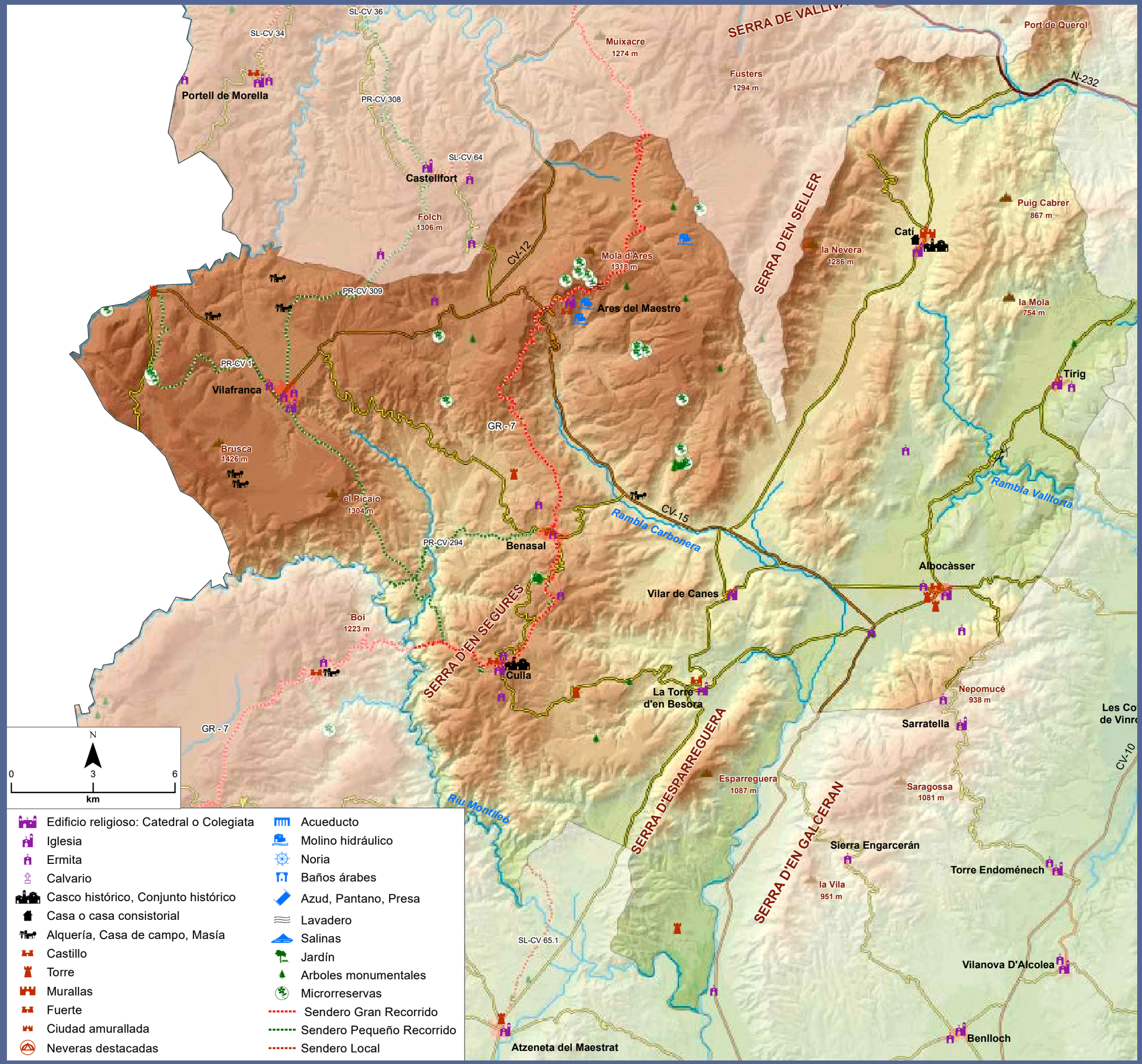

Paisatges i accions estratègiques

La comarca d'Alto Mijares-Espadán

"Penyagolosa. Visible desde casi todos los puntos del país, se yergue como una isla en el paisaje con la fuerza de un símbolo para las gentes que lo tienen como referente territorial identificador, con el íntimo orgullo que generan los accidentes geográficos sobresalientes".

"El pico Espadán da nombre al sistema y la Rápita es su mayor cota, con una diferencia altimétrica de tan sólo siete metros. En ambas montañas destaca el rojo del rodeno, la roca estructural predominante y distintivo colorista de Espadán, un cálido cromatismo que diferencia la sierra del resto de nuestras montañas mayoritariamente calcáreas."

R. Cebrián (2004)
Por las cumbres de la Comunidad Valenciana: 50 montañas escogidas.

"El río Mijares, desde Puebla de Arenoso hasta Fanzara, se ha abierto paso por los apéndices de la Sierra de Espadán en partes tan profundo y estrecho que según frases del naturalista D. José Cavanilles no se pueden registrar aquellos cortes sin estremecerse. Corriendo por tan profundos cauces parece imposible que las aguas hayan podido romper los obstáculos de tantas leguas de montes formando en ellos surcos de más de mil palmos de profundidad."

"La Sierra de Espadán en cuyas breñas se riñeron terribles hechos de armas en históricas guerras, es una cordillera quebradísima que en su cresta tiene prolongadas mesetas rodeadas de desigual crestería de peñascos, que recortan desde lejos el paisaje en su horizonte, formando caprichosas líneas. Pródiga en escarpadas pendientes, enormes pedruscos y rugosidades variadísimas, hace en muchos puntos difícil y más que difícil temeraria por lo imposible, su ascensión."

C. Sarthou Carreres (1910)

"Espadán es una de las sierras más abruptas y quebradas de nuestra orografía, un cerrado y enérgico relieve de cimas y cordales afilados con laderas de fuerte declive, frecuentemente tapizadas de materiales de trituración mecánica, las movedizas canchaleras. Una profunda y amplia red hidrográfica fragmenta el sistema, drenado por barrancos y ramblas."

"El rasgo distintivo de Espadán, que singulariza a la sierra en el paisaje forestal valenciano, son los alcornocares -les sureres-, formando auténticos bosques, bien estructurados y enriquecidos con un denso sotobosque arbustivo de variadas especies. El alcornoque -la surera- (Quercus suber), no es un árbol habitual de nuestras montañas: su desarrollo requiere lluvias relativamente abundantes, criptoprecipitaciones y suelos ácidos y profundos, tierras descalcificadas y substratos que retengan la humedad, condiciones que proporciona el material dominante de la sierra, el rodeno."

"El castillo de Alcudia de Veo: estamos ante una de las fortalezas más bellas del conjunto arquitectónico-militar de Espadán y también de mayor envergadura. Su relativo buen estado de conservación, permite observar la disposición de sus principales elementos defensivos, torres y murallas y seguir la totalidad de su recinto amurallado, permitiendo admirar, dentro de su ruina, la magnitud de la fábrica y su elegante porte."

R. Cebrián (1999)
Montañas Valencianas VII: Sierra de Espadán.

"Son útiles y deliciosas las huertas de Villahermosa; la multitud de cerezos y nogales, mezclados con otros frutales y moreras; las áreas que estos dexan, en donde sucesivamente se ven trigos, maíces y judías; la variedad de verdes, la frescura y las aguas hacen un contraste admirable con las quebradas, picos y montañas que las rodean y defienden."

"Se aumenta el cultivo en el término de Montán, y en vez de pinos, coscoxa, enebros y maleza, se ven ya dilatados viñedos, alternando con sembrados, y en las lomas gran número de higueras. A estos campos sin riego se suceden en las cercanías de Montán hermosas huertas en las cañadas que dexan los montes o los cerros, y en ellas crecen nogales, cerezos, moreras, maíces, cáñamo, y otras producciones análogas a terrenos de riego."

"En las diferentes cañadas del término de Eslida hay ocho fuentes, con cuyas aguas se riegan otros tantos distritos de hermosa huerta, cuya suma total no pasa de 60 jornales. Cultívanse allí hortalizas y frutas para el consumo del pueblo, y gran número de moreras, que dan 50 arrobas de hoja, la suficiente para alimentar los gusanos que provienen de 100 onzas de simiente, pues cada una de estas consume 50 arrobas."

Antonio J. Cavanilles (1797)
Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia.

Juan Antonio Pascual Aguilar
Departament de Geografia
Universitat de València

UN ESPAI DE MUNTANYA AMB MOLTA CÀRREGA PATRIMONIAL

El sud-oest de la província de Castelló és un espai construït sobre alineacions terminals del sistema Ibèric, al seu descens cap al mar Mediterrani. Es considera una comarca natural ben definida per la seua naturalesa abrupta i accidentada, que geogràficament comprén la zona emmarcada entre els vessants sud del massís de Penyagolosa i les del nord del sistema compost per la serra d'Espina i la serra d'Espadà. La seua variada topografia pivota sobre l'eix vertebrador del riu Millars, amb altituds que oscil·len entre els 200 metres de la població de Fanzara i els 1.814 del cim del Penyagolosa, o els 1.106 metres del Pico de la Rápita a la serra d'Espadà.

En definitiva, s'hi dóna una varietat d'ambients contrastada a causa de les formes del relleu, els contrastos litològics i el treball fet pel clima i l'aigua al llarg del temps. Joc de factors que fa que es troben des de grans sistemes de penya-segats i formes muntanyoses tabulars com moles, fins a una variada geomorfologia fluvial produïda pel riu Millars i el seu dens sistema de tributaris.

En l'actualitat, aquest substrat ambiental està reconegut en la declaració dels parcs naturals de Penyagolosa i la serra d'Espadà, inclosos en el llista valenciana de Llocs d'Importància Comunitària (LIC) de la Unió Europea, juntament amb el sector alt del riu Millars a la província de Castelló (LIC Curs Alt del Riu Millars), que va des dels límits provincials fins a la cua de l'embassament del Sitjar.

Des d'antic els seus pobladors s'han adaptat a les diverses circumstàncies ambientals imposades per una orografia accidentada. Han sabut identificar i utilitzar els recursos potencials que tant muntanyes com rius oferien, la qual cosa es va traduir en una extensa varietat d'activitats productives com l'aprofitament del llit com a via de transport, la utilització de les seues aigües per a usos diversos, l'explotació silvícola dels boscos, l'aprofitament de roques i minerals i la ramaderia.

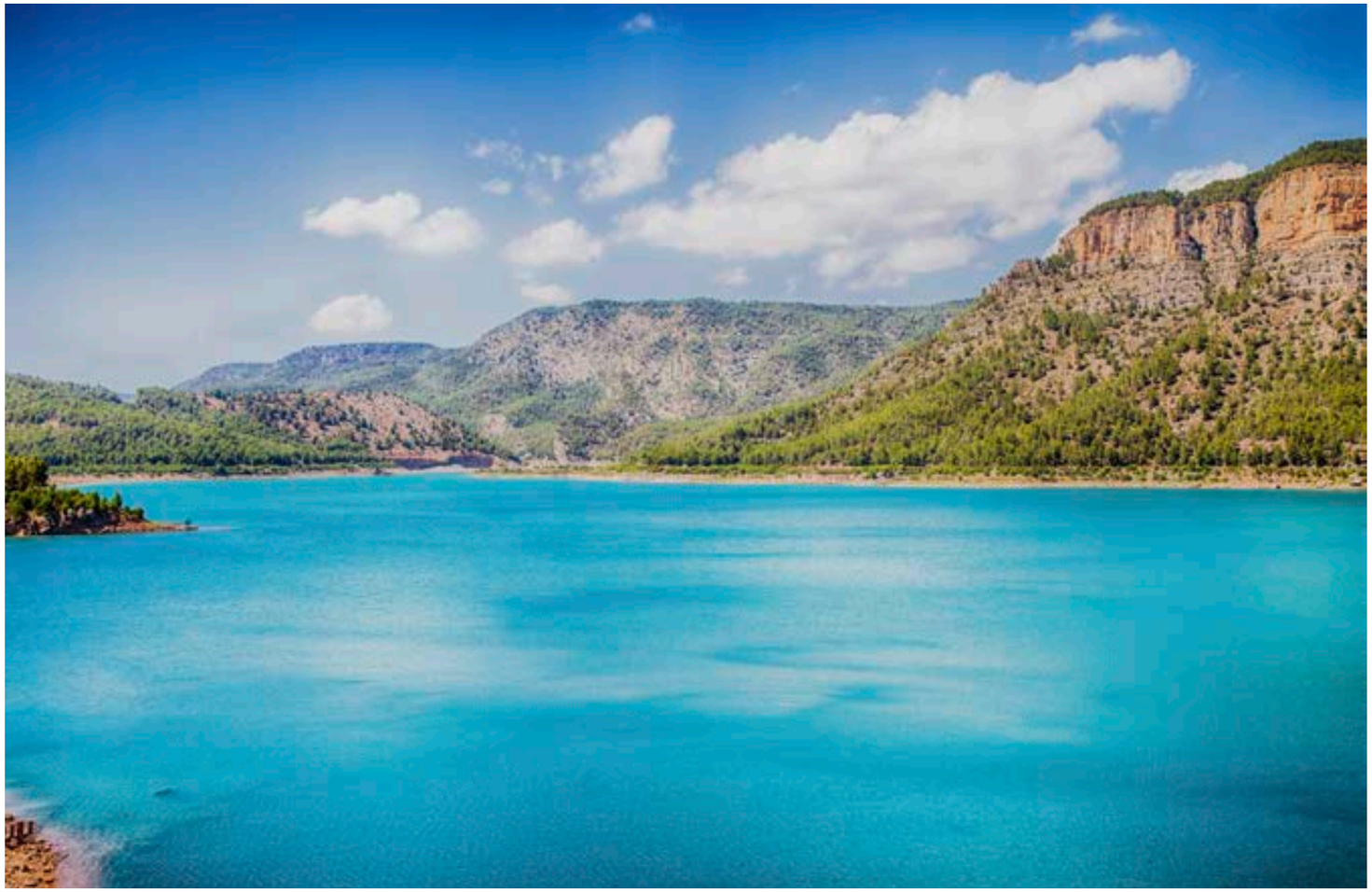

Embassament d'Arenoso, riu Millars (foto Pep Pelechà).

En l'actualitat, el poblament es concentra sobretot entorn dels reduïts nuclis centrals de cada municipi. Tots guarden, dins de la seua identitat, característiques constructives d'origen musulmà amb habitatges de poca altura i carrers estrets, torts i, de vegades, encimbellats en els vessants. Tanmateix, aquesta placidesa actual, que es desprén d'unes poblacions de muntanya amb pocs habitants i, fins i tot, envellides, amaga un esdevenir històric que de vegades ha sigut conflictiu, com reflecteixen les cròniques de les revoltes dels moriscos de la serra d'Espadà i de la nostra, més pròxima en el temps, Guerra Civil.

Les característiques ambientals i culturals es mostren en la seua organització administrativa, amb un total de vint-i-dos municipis que

Vistes des del Morrón, Montanejos (foto Pep Pelechà).

componen l'actual comarca de l'Alt Millars. Per la seua localització, es distingeix entre els municipis del sector septentrional del riu Millars, construïts sobre el sistema muntanyós del massís de Penyagolosa: Argelita, Castillo de Villamalefa, Cortes de Arenoso, Ludiente, Villahermosa del Río i Zucaina. Villahermosa del Río, Cortes de Arenoso i Zucaina són els termes municipals més grans de la zona, amb 10.853, 8.132 i 5.157 hectàrees, respectivament. Aquests tres ocupen el 36% de la superfície total de la comarca, i els sis assoleixen el 49%. D'altres, la majoria, són riberencs al Millars. És un conjunt de nou municipis: Arañuel, Cirat, Espadilla, Fanzara, Montanejos, la Puebla de Arenoso, Toga, Torrechiva i Vallat. Representen un terç de la superfície de la comarca, distribuïda entre les dimensions reduïdes de Vallat (508 ha), a la part més baixa del traçat del Millars, i la grandària huit vegades major de la Puebla de Arenoso (4.248 ha), a l'inici del recorregut del riu a la província. La resta de termes estan localitzats als vessants meridionals del riu Millars, en el grup d'elevacions format per la Sierra de Espina i la d'Espadà: Ayódar, Fuente la Reina, Fuentes de Ayódar, Montán, Torralba del Pinar, Villamalur i Villanueva de Viver. Tenen dimensions semblants als localitzats a la part baixa, els recorreguts pel Millars, que oscil·len entre les 590 hectàrees de Villanueva de Viver i les 3.420 de Montán. En conjunt ocupen el 18% de la comarca.

EL SUBSTRAT AMBIENTAL

L'àmplia zona de l'Alt Millars castellonenc ocupa la part alta dels contraforts finals del sistema Ibèric; és la continuïtat lògica cap a llevant de les muntanyes de Terol. En el sector, el relleu resultant és conseqüència del joc estructural que amb alçaments ha construït un relleu molt compartimentat, organitzat en gran manera per gran quantitat de falles i alhora remodelat per la incisió d'una densa xarxa de drenatge. Des d'una perspectiva geomorfològica i estructural, s'hi dentifiquen tres grans ambients, cada un amb característiques contrastades que els doten de singularitat respecte als altres.

El territori del nord, el massís de Penyagolosa, és un domini de materials predominantment bàsics, calcaris, amb àmplies extensions de roques resistents de dolomies i calcàries. Són materials mesozoics del cretaci superior. En menor proporció es troben afloraments rocosos silicis intercalats en l'ampli domini calcari. Es tracta de litologies de naturalesa diferent, com la pedra arenosa de la sèrie Bunsandstein i les margues del Keuper; també s'hi troben algunes roques silícies de gènesi més recent, del miocé, o datades en la transició entre el terciari i el quaternari. Del seu interés ecològic dóna fe el fet que part del massís ha sigut declarat Parc Natural, atés que s'hi troba una varietat faunística i botànica excel·lent, amb la presència de grans rapaços i mamífers (cabra salvatge, cabirol, gat salvatge, àguila real), d'espècies i formacions arbòries representatives (roure martinenc, roure valencià, teix) i fins i tot espècies vegetals rares, endèmiques o amenaçades com la campaneta d'hivern, el lletsó de bosc i el grèvol.

Al contrari, les litologies del sud són predominantment àcides amb abundància de sílice en la composició; els seus representants principals són les pedres arenoses triàsiques de la sèrie Buntsandstein-Muschelkalk. Gran part de la serra d'Espadà està construïda amb aquest tipus de rocam, el gres roig, d'aparença rogenca característica. Intercalats entre aquests materials dominants es troben també argiles i margues versicolors triàsiques molt plàstiques del Keuper, pedra arenosa de la sèrie pliocé-plistocé inferior, afloraments de dolomies del cretaci superior i s'hi inclouen alguns reduïts testimoniatges de dolomies i calcàries del mesozoic i pedra arenosa del miocé. L'interés ecològic de la zona, sobretot de la zona declarada com a Parc Natural a la serra d'Espadà, queda determinat per la presència d'un nombre considerable d'espècies de fauna i flora. Respecte a la fauna, s'ha constatat la presència d'aus rapaces (l'àguila cuabarrada, l'àguila marcenca, l'àguila calçada, incloent-hi també algunes de nocturnes com el duc, el mussol banyut i el bagaleu) i d'alguns mamífers (la cabra salvatge, el porc senglar, el rabosot, l'esquirol, la fagina, el teixó i la geneta). Igualment, hi ha una excel·lent representació d'espècies vegetals d'interés (grèvol, teix, castanyer, auró, alborç, roure reboll, roure valencià). De les formacions vegetals presents (boscos de pinastre i de pi blanc, carrascars, matolls) sens dubte la sureda, per la seua raresa i escassa presència a la Comunitat Valenciana, és la de major rellevància.

Els dos dominis litològics i estructurals estan clarament delimitats pel riu Millars, perquè al llarg d'uns 40 quilòmetres organitza el sistema de drenatge del sector muntanyós que el flanqueja en el seu recorregut per la província de Castelló. El riu travessa un conjunt de litologies dures sobre les quals s'encaixa i forma un canyó extens que dóna lloc també a un conjunt de formes fluvials variat. Al seu voltant s'ha construït el

Riu Millars, Montanejos (foto Pep Pelechà).

Montanejos i l'Alquería des del pic del Morrón (foto Pep Pelechà).

drenatge dels relleus adjacents per mitjà d'una multitud de barrancades reduïdes i alguns cursos de major envergadura: pel marge esquerre s'arrepleguen les aigües del massís de Penyagolosa a través dels rius Cortes i Villahermosa, el de major envergadura de tot el sector; pel marge dret el Barranc de la Maimona i els rius Montán i Pequeño evacuen els escolaments de les serres d'Espadà i Espina. El LIC "Curs Alt del Riu Millars" recull gairebé del tot la biodiversitat fluvial del Millars encara que també s'amplien els seus límits més enllà dels ambients riberencs fins a la capçalera a la zona muntanyosa per l'interés dels seus ecosistemes forestals com els carrascars, les rouredes i els boscos formats per *Pinus sylvestris* amb *Juníperus savina*. En els ambients fluvials del Millars cal distingir la vegetació dels murs rocosos de roca calcària de la vegetació de ribera d'un riu amb cabal permanent com els boscos de ribera de freixes.

Riu Millars, Montanejos (foto Pep Pelechà).

UN TERRITORI INTENSAMENT VISCUT I OCUPAT PER L'HOME

La compartimentació topogràfica dóna peu a l'existència d'un gran nombre d'ambients i a una ocupació per l'home de manera molt diferent, incloent els sistemes de conreus abancalats menuts en parts molt abruptes, l'aparició de mineria, l'explotació forestal –el principal exemple de la qual és el suro–, la ramaderia, la producció de calç i, testimoni d'altres èpoques, la de gel i l'ús divers de les aigües del riu Millars.

El riu Millars no era, ni és avui dia, un riu per a cobrir les necessitats locals de les poblacions riberenques, sinó alguna cosa més. A la comarca, el principal ús tradicional que se li ha donat ha sigut el d'abastir els conreus dels regadius locals. Encara que en la majoria dels casos són zones molt modestes, la importància cultural i paisatgístiques d'aquests horts, que encara es mantenen, és innegable perquè, a més de l'estètica del paisatge, es pot veure el treball de fa segles per a poder abastir d'aigua i posar en conreu llocs que requerien un condicionament previ considerable. L'aprofitament anava més enllà del reg i aconseguia la construcció de molins, abeuradors, fonts i llavadors, que facilitaven els quefers diaris de la població. Tanmateix, de l'antic ús com a via de transport fluvial per al trasllat de la fusta extreta de la serra de Gúdar no n'ha quedat vestigi, ni material ni immaterial, excepte alguna notícia documental sobre el seu ús i el conflicte d'interessos entre els diversos col·lectius (fusters i agricultors de la Plana de Castelló), que utilitzaven les seues aigües. Avui dia l'aprofitament hidràulic del cabal del riu passa també per la construcció de grans infraestructures. Al sector de l'Alt Millars hi ha els embassaments d'Arenós (concebut per a la regulació de cabals i per al reg d'unes 30.000 hectàrees de la Plana), el de Cirat, el de Vallat i el de Ribesalbes, que permeten el funcionament de les centrals hidroelèctriques de Cirat, Vallat i Ribesalbes.

Els nuclis de població es localitzen sobretot al llarg dels principals cursos fluvials. Són pobles menuts amb estructures i traçat molt semblants, fruit de la naturalesa abrupta del terreny i de les seues característiques fundacionals, que en molts casos encara guarden en el seu traçat actual

Embassament d'Arenoso, riu Millars (foto Pep Pelechà).

aquell passat d'origen musulmà. Tanmateix, l'esplendor antiga que s'observa en els seus carrers i edificis tradicionals no es correspon en l'actualitat amb la seua dimensió demogràfica. Si es comparen les dades de població d'èpoques passades, tots els municipis han patit un descens constant del nombre dels seus habitants fins a arribar actualment en la majoria dels casos a taxes de població inferiors al 25% de les que hi havia fa un segle.

El patrimoni cultural variat i ric construït per l'home, més enllà de les proximitats als llits d'aigües permanents, queda patent en l'ampli catàleg d'elements que, independentment del seu estat de conservació i posada en valor actual, és recognoscible i està distribuït per tot el territori. S'hi troben representacions constructives d'una àmplia varietat d'activitats tradicionals, algunes encara vigents com la ramaderia de transhumància (corrals, vies pecuàries), l'agricultura de muntanya (bancals de pedra en sec, casetes de conreu, cases i masos), l'extracció del suro, i d'altres ja desaparegudes com casetes per a la producció de carbó vegetal, restes de forns de calç, neveres i fins i tot edificacions dedicades a la vigilància i la defensa (castells, torres de guaita, i les més recents trinxeres, a Villamalur, que va alçar l'exèrcit republicà per frenar l'avanç cap a València de les tropes franquistes). L'existència de tot aquell tipus d'activitats portava associat el traçat d'un sistema de camins i senders que majoritàriament perduren i constitueixen un element primordial per a la pràctica de senderisme i la visita d'aquests testimonis, en la seua gran majoria de pedra, que ens recorden la intensa relació entre l'home i el medi que hi havia en altres temps.

BIBLIOGRAFIA

AA.DD. (1996): *Cuadernos de la Trashumancia núm. 19: Mediterráneo*, Madrid, ICONA.

AA.DD. (1999): *Alto Mijares: Castellón-interior*, Castelló, Mancomunitat Espadà-Millars.

GARCÍA EDO, V. (1994): *Derechos históricos de los pueblos de la Plana a las aguas del río Mijares: (Colección documental de los siglos XIII a XX)*, Castelló, Diputació de Castelló.

GISPERT MACIÁN, L. (1989): *Del Mijares al Peñagolosa*, València, Marí Montañana.

NEBOT CALPE, N. (1991): *Toponimia del Alto Mijares y del Alto Palancia: estudio etimológico*, Castelló, Diputació de Castelló.

PÉREZ CUEVA, A. (1995): *Geomorfología del sector ibérico valenciano entre los ríos Mijares y Turia*, València, Universitat de València.

ROSELLÓ, R. (1994): *Catálogo florístico y vegetación de la comarca natural del Alto Mijares*, Castelló, Diputació de Castelló.

RULL VILLAR, B. (1960): "La rebelión de los moriscos en la sierra de Espadán y sus castillos", *Anales del Centro de Cultura Valenciana*, 44, 54-71.

La comarca d'Alto Mijares-Espadán

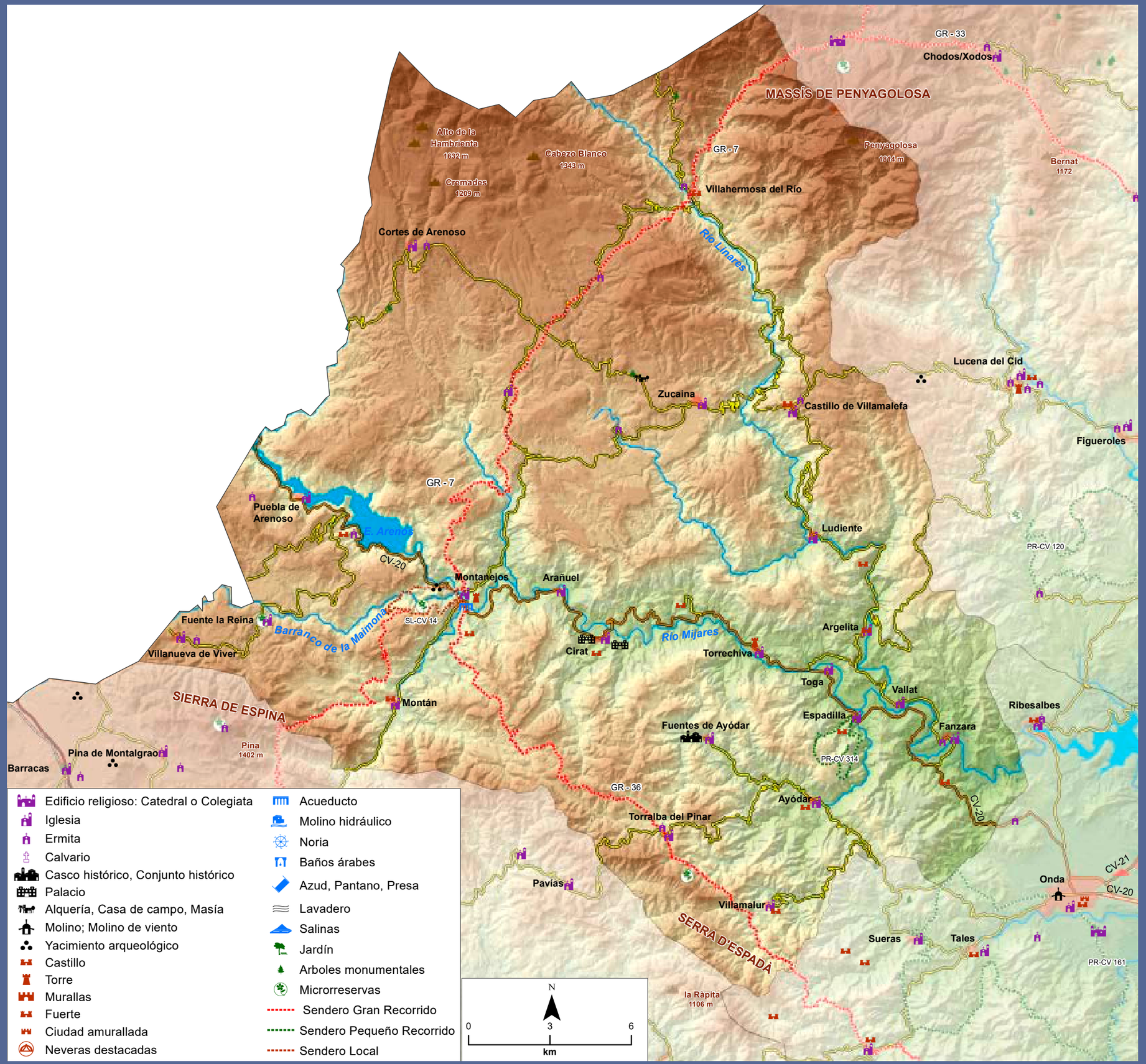

Paisatges i accions estratègiques

La comarca d'Alto Palancia

Un paisatge d'aigua i muntanya

"Hay en el término de Viver más de 50 fuentes, de las cuales algunas tan copiosas, que una sóla bastaría para regar las huertas actuales: casi todas nacen en sitios elevados, precipitándose no pocas veces en vistosas cascadas, y amenizando el recinto con canales y frescura."

Antonio J. Cavanilles (1797)
Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia.

"Peñascabia preside con su majestuosa mole la unidad territorial de la cabecera del Palancia, un amplio arco de sierras estribos de Javalambre y la elevada plataforma del llano de El Toro-Barracas."

Rafael Cebrián (2004)
Montañas valencianas VIII: la Cabecera del Palancia.

"Todo el territorio de este obispado abunda de fuentes, en cuya cercanía están fundados los pueblos (...) Son suficientes dichas aguas para regar la mayor parte de sus términos, con lo cuál y el suave temperamento se cría toda especie de plantas y frutos."

Antonio Ponz (1774)
Viaje de España, Tom IV, Carta VII.

Ana M. Camarasa-Belmonte
Departament de Geografia
Universitat de València

CONTRAST I DIVERSITAT GEOGRÀFICA

Contrast i diversitat geogràfica constitueixen un dels principals elements que doten de personalitat i bellesa els paisatges de l'Alt Palància. Aquesta comarca, situada als contraforts orientals del sistema Ibèric, presenta una configuració complexa, que reuneix, entorn de la conca alta i mitjana del riu Palància, unitats morfoestructurals molt diverses. Així, sempre sota el domini general de la direcció ibèrica (nord-oest sud-est), apareix la vall flanquejada per dues serres: la serra Pina-Espadà al nord i la serra de la Calderona al sud. Aquests relleus, d'origen alpí, que es troben molt fracturats i dislocats, descendeixen en graderia cap al mar. La conca de drenatge es tanca per l'oest a l'erm d'El Toro-Barracas, que podria considerar-se com una prolongació geològica de l'altiplà de Terol.

Des del punt de vista topogràfic, les majors altituds es troben al nord-oest, a les serres de Javalambre i El Toro (Collado de la Nava Seca amb 1614 m i Collado de la Baraja amb 1602 m), que formen la divisòria d'aigües amb el riu Túria. La serra d'Espadà, que serveix de divisòria amb el riu Mijares, presenta màxims de 1.106 m al Pico de la Rápita i 1.086 m al pic d'Espadà. Quant a l'alineació sud de la serra de la Calderona les altituds són menors (el Montmayor amb 1.015 m i Pico del Águila amb 878 m).

Es configura així el conjunt estructural de l'Alt Palància, que, al seu torn, podria dividir-se en dos sectors: el comprés entre El Toro i Navajas, que arreplega el curs alt del riu, i el tram entre Navajas i Sot de Ferrer, referit al curs mitjà. La transició entre els dos es produeix mitjançant un escaló constituït per calcàries juràssiques (Pérez Cueva, 2006).

Aquest trencaclosques tectònic propicia l'aparició d'escenaris contrastats perquè reuneix en una mateixa comarca diferents unitats topogràfiques (que van des dels 1.614 m del Collado de la Nava Seca als 100 m de Sot de Ferrer); litològiques (des de les calcàries predominants a la serra de la Calderona fins als pinastres i els materials plàstics del Keuper a Espadà); de vegetació (carrascars, suredes, coscollars, pinedes, etc.) i de conreu (des dels cereals de secà de l'altiplà a l'horta i els fruiters de la vall). També l'ocupació humana al llarg de la història ha deixat empremta de la seua diversitat en el ric patrimoni cultural que presenta.

EL RIU VERTEBRADOR

La vall del Palància constitueix l'eix vertebrador entre la costa mediterrània i les terres d'Aragó. "Espadán al norte y la Calderona al sur (...) son dos auténticas barreras (...) obstáculo a las comunicaciones transversales, entre las cuales se abre paso el río, arteria económica y eje cultural" (Cebrián, 2000).

Efectivament, ja des de temps ibers les rutes de penetració cap a la vall de l'Ebre seguien aquest pas natural i, en època romana, es va assentar la via que comunicava Sagunt amb Saragossa. Per aquest camí va entrar Jaume I en la reconquesta del Regne de València, i posteriorment es va consolidar el Camí Reial d'Aragó. En l'actualitat continua mantenint la seua funció de corredor, com ho demostra la construcció de l'autovia Mudèjar o la línia de ferrocarril. Segons Rosselló (1995), el riu Palància "ha facilitat històricament el pas de les comunicacions al llarg dels seus 75 km de curs". El valor estratègic, que des de sempre ha suposat la vall per al control del territori, ha contribuït a la consolidació dels nuclis de població més importants, com Segorbe (que sustenta la capitalitat), Viver, Jérica, Soneja i Sot de Ferrer.

El riu Palància és, a més, l'eix hidrològic d'aquesta comarca. Si bé en aquesta zona de capçalera l'extensió de l'àrea vessant és reduïda i, en conseqüència, les aportacions d'escolament superficial són escasses, el llit vehicula una quantitat considerable de cabal. Segons Pérez Cueva (2006), aquest fet s'explica per les surgències dels brolladors provinents de les cubetes de Viver i de Segorbe, així com dels sobrants de reg per brollador. En el seu recorregut per la comarca, el llit presenta una component de circulació contínua que afavoreix els processos de connectivitat hidrològica entre la vall i els vessants. D'això es beneficien els

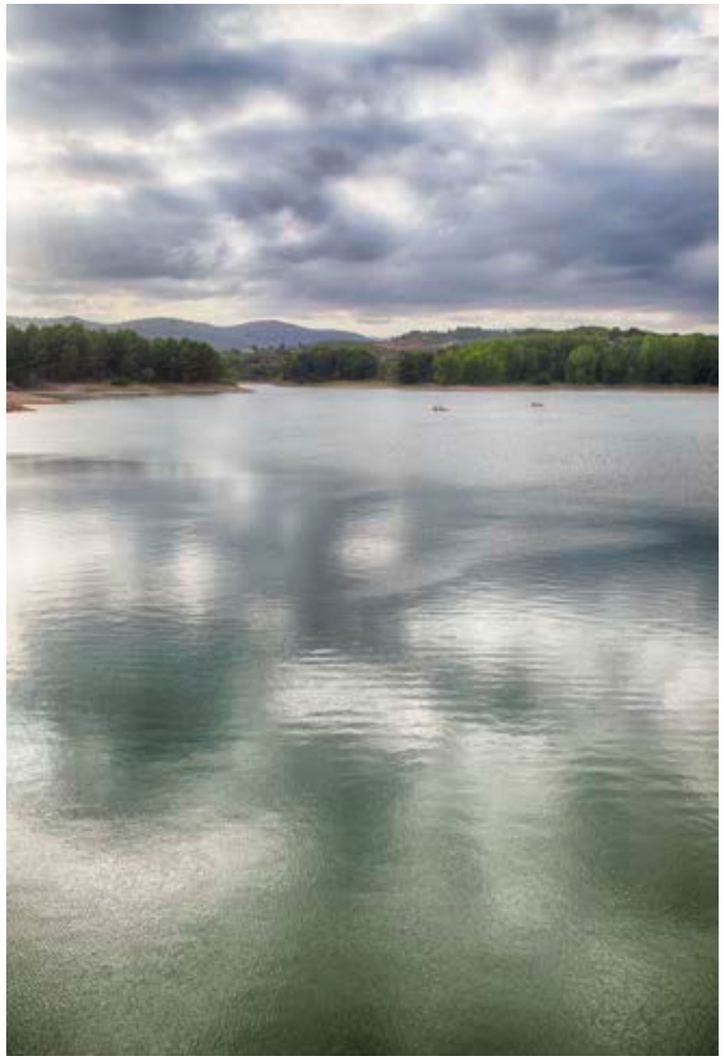

Embassament del Regajo (foto Pep Pelechà).

ecosistemes naturals, com els boscos galeria (xops, salzes i vegetació de ribera), i els diferents aprofitaments agropecuaris i turístics. A partir de Sot de Ferrer les condicions canvien i la sagnia constant de les séquies assequen el llit.

Vistes del Salto de la Novia, Navajas (foto Pep Pelechà).

PAISATGE D'AIGUA I MUNTANYA

Des del punt de vista climàtic, les terres de l'Alt Palància es troben en la transició entre el clima de la plana litoral valenciana i les terres altes de Javalambre. Les temperatures mitjanes oscil·len entorn dels 13°C i les precipitacions anuals entorn dels 550 mm (Pérez Cueva, 1994). Aquestes dades indiquen una evapotranspiració mitjana real al voltant de 500 mm, la qual cosa, segons Pérez Cueva (2006), permet un cert marge a la recàrrega hídrica.

L'estructura geològica del territori afavoreix l'emmagatzemament d'aquests recursos d'aigua al subllit i el seu posterior aflorament superficial, en forma de nombroses fonts. A això contribueixen diversos factors: d'una banda, destaca la seqüència de falles transversals a la direcció tectònica general, que converteix la vall en una successió de cubetes, separades entre si per escalons tectònics; de l'altra, és important l'alternança de materials calcaris permeables que emmagatzemen aigua, sobre els materials plàstics del Keuper, que constitueixen la base impermeable dels subllits.

En són exemples les cubetes de Viver i de Segorbe (Pérez Cueva, 2006). A la cubeta de Viver, la gran plataforma calcària d'El Toro-Barracas, que apareix penjada sobre la resta de la conca, presenta gran permeabilitat, mentre que els materials del Keuper (margues i argiles), que afloren a les costes del Ragudo, són impermeables i donen lloc a una circulació horitzontal de l'aigua subterrània i l'aflorament posterior en diverses fonts, com la de los Cloticos, la del Ragudo, del Hocino, la Fuensanta, etc. La cubeta de Segorbe presenta un sector de surgències al peu del llindar del Regajo, on destaquen el brollador de la Virgen de la Esperanza a Navajas o la Fuente de los 50 Caños a Segorbe.

Per tant, com afirma Pérez Cueva (2006), "la Sierra de Espadán se presenta como una sierra rica en aguas, con muchos (...) sistemas de regadío y (...) núcleos de población. Frente al altiplano calcáreo de Barracas, seco y despoblado, las cubetas de Viver y de Segorbe son lugares de abundantes manantiales. Estos, y no el río Palancia, son la causa de que en el valle se concentre un mayor número de núcleos de población y las villas de mayor tamaño".

L'estructura geològica no només determina un paisatge d'aigua, sinó que està a la base d'un paisatge de muntanya, que configura un conjunt de cims de gran altura i crestes agudes. Cavanilles (1797) descrivia la capçalera del Palància fent al·lusió a "montes cortados como a pico por centenares de varas". Entre els cims més importants, destaca Peñascabia (1.318 m), la muntanya per excel·lència de la comarca.

Aquestes serres presenten potents bancs de materials calcaris i margosos que alternen amb els gresos rogencs del Buntsandstein i els materials plàstics del Keuper. Fruit d'això és el gran contrast cromàtic (brillants colors groguencs, rogencs, morats o irisats) i alhora ecològic, que tenen un reflex clar en la diversitat de sòls, flora i fauna.

La riquesa del substrat i l'acció humana sobre el medi es manifesten en l'existència de dos parcs naturals (serra d'Espadà i serra de la Calderona) i quatre paratges municipals (devesa de Soneja, Pozo Junc, Peñascabia i Monte de la Esperanza). La serra d'Espadà va ser

Vistes del riu Palància a Navajas (foto Pep Pelechà).

Vistes de Jérica (foto Pep Pelechà).

declarada Parc Natural de la Comunitat Valenciana al setembre del 1998. Els seus sòls silicis i ben drenats acullen una de les formacions de suredes millors conservades de la Comunitat, a la vall de la Mosquera. Tot i que no reuneix els requisits de precipitació del seu òptim ecològic, la sureda sobreviu gràcies a les criptoprecipitacions aportades per boires i fluxos humits de llevant (Pérez Cueva, 1994; La Roca *et al*ii, 2016), així com a la intervenció antròpica. Durant 155 anys, el maneig humà ha creat un tipus de sureda "pur" amb estructura de *bosc parc*, amb l'objectiu d'explotar el suro (La Roca *et al*ii, 2016). Juntament amb aquestes formacions apareixen boscos de pinastre. Ja en sòls calcaris dominen les carrasques i el pi blanc. En menor quantitat hi apareixen roures, roures valencians, teixos i aurons, així com sotaboscos d'estepes, brucs, ginebres i matapolls, en sòls àcids; i llentiscles, coscolls, murtes, etc., en sòls calcícoles.

La serra de la Calderona, d'altra banda, va ser declarada Parc Nacional al gener del 2002 i ocupa una menor extensió a la comarca. La vegetació dominant són boscos de pi blanc, acompanyats d'un matoll de coscoll, romer, esteperola i argilagues, entre d'altres. Juntament amb la vegetació natural, les terres conreadisses completen el mosaic verd de la comarca. La major part de l'activitat agrícola consisteix en conreus arboris, fonamentalment fruiters de pinyol, oliveres i ametlers, que es localitzen a les cubetes de Viver i Segorbe. Els altiplans d'El Toro i Barracas produeixen forment i ordi.

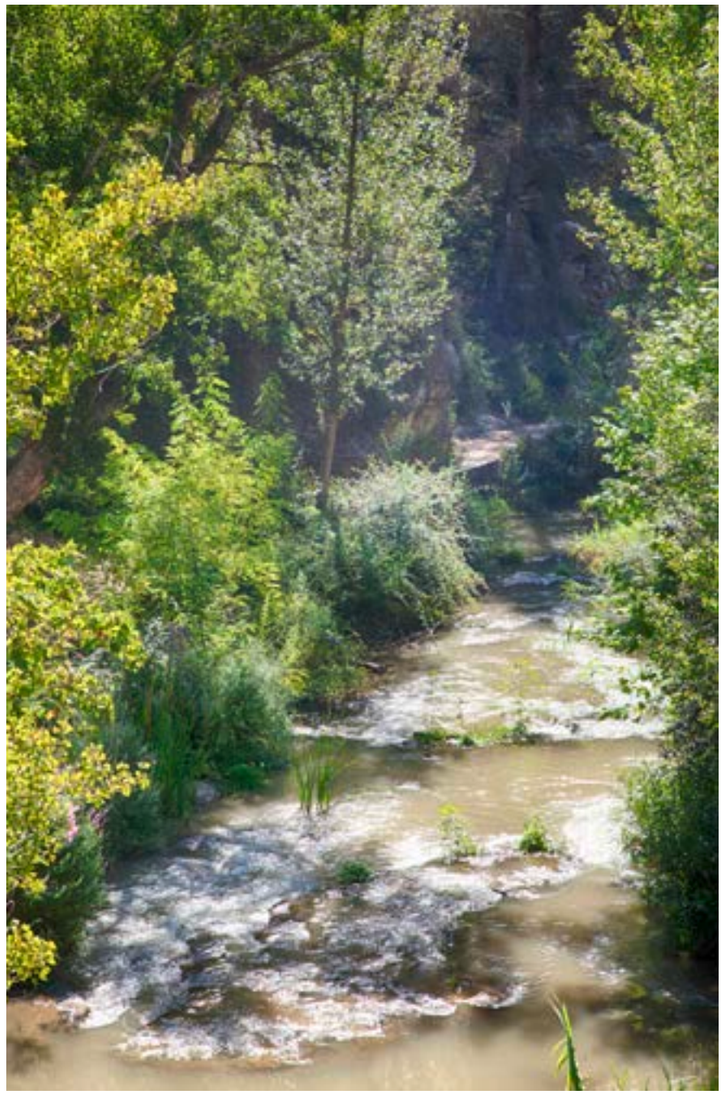

Vistes del riu Palància a Navajas (foto Pep Pelechà).

LA RIQUESA NATURAL I CULTURAL

Un poblament, de baixa densitat, que concentra els majors nuclis de població a l'eix de la vall i que presenta una economia de base agrícola, ha conservat en gran manera la riquesa natural del seu entorn. A més, l'ocupació històrica de la comarca ha contribuït, amb el seu llegat patrimonial i cultural, a posar en valor aquestes terres.

Destaca el municipi de Segorbe, que, com ja s'ha comentat, té la capitalitat econòmica i cultural de la comarca. El seu passat com a seu episcopal l'ha dotat de nombroses esglésies i edificis religiosos entre els quals destaquen la catedral (reconstruïda al final del segle XVIII i amb un important claustre gòtic) i el seu museu. Des del punt de vista natural, cal esmentar la Fuente de los 50 Caños (en la qual cada una de les canelles està dedicades a una província espanyola).

Prop de Segorbe, als voltants d'Altura, s'alça la Cartuja de Valldecristo, fundada el 1385 per Martí l'Humà i declarada monument BIC (Bé d'Interés Cultural) al gener del 2007. També en aquest municipi trobem el

Vistes del riu Palància a Navajas (foto Pep Pelechà).

santuari de la Cueva Santa., situat a 811 metres d'altitud, el qual constitueix un important lloc de pelegrinatge.

Remuntant la vall apareix, a Navajas, un bell paratge natural denominat El Salto de la Novia, formació de tova calcària desenvolupada sobre una terrassa del plistocé mitjà, que pren el nom d'una llegenda d'amor. Antonio Ponz (1774), en *Viaje de Espanya,* descriu el procés de precipitació calcària de la manera següent: "(el agua) petrifica raíces y ramas de arbustos, y aún hierbas secas de las de sus orillas y los canales mismos por donde pasa, notándose que donde corre más violenta y golpeada depone más materia pétrea, la cual es porosa y semejante a la piedra pómez."

Aigües amunt, a Jérica, la Torre de las Campanas, campanar mudèjar del s. XVII, recorda la relació d'aquestes terres amb Aragó. Aquesta construcció va ser declarada Monument Històric Nacional el 1979.

Aquests elements, i molts altres, doten aquesta comarca de recursos paisatgístics d'elevat valor ambiental i cultural. S'hi afegeix la fàcil accessibilitat, a través de nombroses vies de senderisme i cicloturisme. Especial esment cal fer a la Vía Verde de Ojos Negros, la més llarga d'Espanya, nascuda pel desmantellament de la via de ferrocarril a les mines de Ojos Negros. Tanmateix, en les darreres dècades del passat segle s'ha produït un increment de construccions de segona residència, poc integrades amb l'entorn, que pot constituir una veritadera amenaça per a la qualitat paisatgística de la comarca. Per això, ara més que mai, és necessari apel·lar a la responsabilitat política i a la consciència ciutadana, per preservar un paisatge de gran valor com el de l'Alt Palància.

BIBLIOGRAFIA

CAVANILLES, A. J. (1797): *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*, Madrid, Imprenta Real (Edición facsímil, València, 1981).

CEBRIÁN, R. (2000): *Montañas valencianas VIII: la Cabecera del Palància*, Papers de muntanya XXII, València, Centre Excursionista de València.

CEBRIÁN, R. (2004): *Por las cumbres de la Comunidad Valenciana: 50 montañas escogidas*, Papers de muntanya XXXVIII, València, Centre Excursionista de València.

LA ROCA, N., VILLANOVA, I. I MATEU, J.F. (2016). "El alcornocal antropizado de la Serra d'Espadà", En MATEU, J.F. (coord.): *El territorio valenciano. Transformaciones ambientales y antrópicas*, València, Universitat de València, pp. 47-50.

PÉREZ CUEVA, A. J. (1994): *Atlas Climático de la Comunidad Valenciana (1961-1990),* València, Generalitat Valenciana, Conselleria d'Obres Públiques, Urbanisme i Transports.

PÉREZ CUEVA, A. J. (2006). "Medio físico y regadío tradicional en el Alto Palància", En HERMOSILLA, J. (dir.): *Los paisajes de Regadío en el Alto Palància. Sistemas y elementos hidráulicos*, Colección Regadíos Históricos Valencianos, 6. València, Generalitat Valenciana, pp. 33-42.

PONZ, A. (1774): *Viaje de España*, Tom IV, Carta VII (Viajes de España, Tomos I-IV), Ediciones Aguilar (1988).

ROSSELLÓ, V. (1995): *Geografia del País Valencià*, València, Edicions Alfons el Magnànim.

La comarca d'Alto Palancia

Paisatges i accions estratègiques

La comarca d'Alto Turia

"El Pico del Remedio o de Chelva es la montaña por excelencia de los Serranos, un referente visual desde los cuatro puntos cardinales en la dura geografía comarcal, en un confín de sierras y montes no siempre encadenadas en precisas alineaciones. Despegada del resto de los montes, su cima rocosa sobresale con gran nitidez sobre la complejidad del paisaje montañoso que enmarca el amplio valle donde se asienta Chelva."

Rafael Cebrián (2004)
Por las cumbres de la Comunidad Valenciana: 50 montañas escogidas.

"Al norueste de la Baronía de Chulilla cae el Vizcondado de Chelva, que tiene unas seis leguas de oriente á poniente hasta los confines de Castilla, y cerca de cinco de norte á sur entre los términos de Titaguas, Alpuente y Sót. Gran parte de dicha extension son llanuras, colinas ó cuestas fértiles; lo restante montes, muchos de ellos ásperos é incapaces de cultivo, donde pacen ganados lanar y cabrío en tanto número, que suelen tocar al diezmo cada año 60 crias. El Turia atraviesa al Vizcondado de norueste á sueste, y casi con la misma direccion baxa el rio de Chelva desde mas allá del Tuexar hasta la confluencia con el Turia, que está entre Domeño y Loriguilla".

Antonio J. Cavanilles (1797)
Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia.

Juan Antonio Pascual Aguilar
Departament de Geografia
Universitat de València

Alt Túria a Ademuz (foto Pep Pelechà).

S'entén per Alt Túria el recorregut que fa el riu Túria a la seua entrada a la Comunitat Valenciana pel municipi d'Aras de los Olmos, a la comarca de los Serranos. El nom obeeix més a la seua condició abrupta i muntanyosa quan penetra el riu a la província de València que a la seua vertadera localització, si es té en compte el seu recorregut complet, perquè en realitat el sector es troba en el curs mitjà del Túria. En conjunt, el riu travessa els termes d'Aras de los Olmos, Titaguas, Benagéber, Tuéjar, Chelva i Calles, fins a la seua confluència amb el riu Tuéjar, ja a Domeño.

La comarca d'Alto Turia designa també un marc territorial molt definit perquè, administrativament, identifica un conjunt de cinc dels sis municipis anteriorment citats (amb l'excepció de Calles), que des de fa ja trenta-un anys formen una subcomarca dins de la comarca de los Serranos, i el nom de la qual obeeix precisament a aquesta identificació topogràfica del riu a la seua entrada a la província. Tots són travessats pel riu i, sobretot, pel riu amb unes característiques ambientals i geomorfològiques molt feraces que han deixat empremta en la història i personalitat de la seua gent.

Si es pren com a marc geogràfic, les dues accepcions d'Alt Túria (la que identifica el riu encanonat amb les seues gorges i la subcomarca administrativa) s'identifiquen ambients contrastats diversos i de gran interés com són un relleu abrupte i intricat definit per una complexa xarxa de drenatge que aboca cap al Túria, a les zones muntanyoses de grans masses forestals amb composicions florístiques singulars, els sistemes de conreus entre els quals destaquen sobretot un conjunt de planes de regadiu tradicional molt característiques construïdes al principal i últim afluent del Túria del sector, el riu Tuéjar (també Chelva) i un model de poblament que, imbricat entre aquesta superfície de reg, manté encara avui dia l'essència medieval tradicional.

La importància mediambiental dels canons del riu Túria ha quedat reflectida en la seua inclusió com a Lloc d'Interés Comunitari (LIC) de la Unió Europea en la llista de la Comunitat Valenciana sota el nom d'Alto Turia. Encara més, part de les terres circumdants gaudeixen també d'aquest reconeixement a causa precisament de les característiques singulars d'aquests espais (LICs Sierra del Negrete i Sabinar de Alpuente).

El conjunt de municipis de l'Alt Túria tenen en comuns vincles històrics. Titaguas i Aras de los Olmos pertanyien al terme general d'Alpuente, del qual es van segregar el 1728 i el 1729, respectivament. Tuéjar, Chelva, Benagéber i Calles eren part integrant dels nou municipis del vescomtat de Chelva. Aquesta història comuna també està reflectida en el seu passat musulmà, excepció feta de l'actual poble de Benagéber, que es va alçar de nova planta quan l'antic es va inundar amb les aigües del pantà. Juntament amb la seua posterior cristianització, tots han

Hort d'Ademuz amb el riu Túria (foto Pep Pelechà).

acumulat als seus nuclis de població una sèrie d'estructures urbanes i edificis monumentals amb valor identitari, a més d'arquitectònic i patrimonial.

EL CANYÓ DEL TÚRIA, UN SENYAL D'IDENTITAT

Un pas angost envoltat per ambients contrastats. És una estreta escissió iniciada aigües avall de la confluència del riu Arcos amb el Túria poc abans que aquest últim entre en terres valencianes. A partir de la confluència, el riu circula encanonat al llarg d'aproximadament setanta quilòmetres, dels quals només un poc més d'un quilòmetre es troba en terres castellanomanxegues, fins a arribar a la població de Chulilla. Durant el seu recorregut, la continuïtat del canyó és interrompuda per un parell de gorges menudes (el del Molino del Marqués i el de Puente Alta), la presència del Barchel, una zona de surgències d'aigua d'interés ambiental, i és travessat en set punts: al pont del Marqués, a la població de Zagra, per la carretera CV-390 al pantà de Benagéber, al pont Barraquena, per la carretera CV-3980 a les cases de Puente Alta, per la carretera CV-3970 i per la carretera CV-3960 a la tancada de l'embassament de Loriguilla.

Les parets del canyó estan contínuament fistonades per una infinitat de barrancades de recorregut molt curt, però al riu també arriben rambles i barrancs de major entitat que drenen els abruptes terrenys circumdants, tant des de les parts altes de la comarca de los Serranos, pel seu marge esquerre: Barranc de la Araña, Barranc del Regajo, Barranc de Canales i el riu Chelva (també Tuéjar: el tributari de major entitat per importància hidrològica i també social i econòmica, perquè s'hi assenten les poblacions de Tuéjar, Chelva i Calles); com pel seu marge dret, des de de les terres pròximes a Sinarcas, la serra d'Utiel i la serra del Negrete: el regat de Borbón, Barranc de San Sebastián, Barranc de los Visos i Barranc de Tuesa.

EL TRANSPORT DE FUSTA, UNA RELACIÓ INTENSA DE L'HOME AMB EL RIU

"En Chelva el oficio de ganchero podemos considerarlo como una actividad a tiempo parcial. Con el comienzo del año, los chelvanos abandonaban su pueblo y partían hasta la alta Sierra de Molina en Cuenca. Una vez allí, en los meses de febrero o marzo, con el deshielo y la crecida de los ríos, comandados por el Maestro de río y provistos de su herramienta de trabajo, el varagancho o bichero, ponían en marcha la maderada rumbo hasta su destino final, Aranjuez".

"Los gancheros de Chelva eran más valorados que los de otras poblaciones, pues las conducciones de "palos" (troncos) por ríos como el Júcar, era bastante más arriesgada que conducir la maderada por el río Tajo".

José Martí Coronado (2009)

«Maderadas y Gancheros», un relato sobre la historia de la maderada.

Durant segles traginar troncs a través dels rius era pràcticament l'únic mitjà que permetia l'eixida de grans volums de fusta i amb una certa rapidesa des de les zones boscoses on es produïen exemplars de qualitat per a satisfer la demanda nacional. Juntament amb el Tajo, el Guadalquivir, el Xúquer o el Millars, el Túria va ser també un dels rius de transport d'Espanya. La fusta que s'extreia de la muntanya de Conca era de tal qualitat que es va facilitar la seua eixida a través dels rius Tajo, Cabriel i Xúquer, però també al llarg del Túria. En tots el

Vega del Túria, Chulilla (foto Pep Pelechà).

Vega del Túria, Chulilla (foto Pep Pelechà).

Llit del Túria a Titaguas (foto Pep Pelechà).

Plana del Túria a Ademúz (foto Pep Pelechà).

transport era ardu i arriscat, de manera que es necessitaven persones amb ofici i molt experimentades, els raiers o *gancheros*. A pesar que s'ha considerat que la navegació pel Xúquer era més dificultosa, el pas pels estrets canyons que es formen en el riu Túria fins al salt de Chulilla arribava a dimensions èpiques en alguns dels relats històrics, de manera que els naturals de Chelva gaudien d'un prestigi per damunt d'altres del mateix ofici.

La de raier va ser un professió de dedicació temporal, sobretot desenvolupada durant els mesos d'hivern, un treball que, a pesar de la seua extinció impulsada per les noves formes de transport, ha perdurat, més enllà de la seua actual percepció amb tints heroics, en una cultura reflectida també en el seguit de noms relacionats amb l'estructura i l'organització del treball i amb les tasques que duien a terme els raiers. Avui dia encara queda en la memòria la gran aventura d'aquells homes intrèpids que transportaven "els pals" des de l'interior peninsular fins a la ciutat de València a través del Túria.

L'APROFITAMENT DELS RECURSOS HÍDRICS

"Sirven primeramente para regar la gran huerta de Tuexar, que pasa de 30 tahullas; y quando llegaron al sitio llamado los Chorros de Tuexar, las conducen los de Chelva por canales, unos de madera y otros excavados en los cerros. Hállanse las aguas a mucha altura al salir de Tuexar, y por eso pueden los Chelvanos guiarlas por las cumbre de sus cerros, y distribuirlas desde allí por los campos dispuestos en gradería. Además de estas aguas tienen los de Chelva un caudal considerable en las copiosas e innumerables fuentes que nacen dentro de su huerta, cuyo solo caudal forma un riachuelo que al noroeste de la villa, y casi lamiendo los edificios entra en el que viene formando desde Tuexar, conocido luego con el nombre de río de Chelva".

A. J. Cavanilles (1797)
Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia.

Relats, cròniques i restes arqueològiques mostren els diversos intents per a aprofitar els abundants recursos hídrics provinents tant de les aigües superficials com de les surgències subterrànies. L'aqüeducte de Peña Cortada és una de les primeres grans obres de l'enginyeria hidràulica que es van construir a l'Alto Turia. Sembla que els romans hi van intervindre intentant traspassar l'aigua des del riu Tuéjar a un

Plana del Túria, Chulilla (foto Pep Pelechà).

destí encara avui desconegut. D'aquesta obra n'ha quedat un conjunt constituït pels aqüeductes de tipus pont i les excavacions en la pedra que al llarg d'aproximadament 30 quilòmetres travessen els termes de Tuéjar, Chelva, Calles i Domeño.

Plana del Túria, Chulilla (foto Pep Pelechà).

En l'actualitat, els pantans de Benagéber i Loriguilla són les dues grans obres més significatives i d'envergadura que es troben sobre el riu. El de Benagéber és més que un embassament d'aigua, és també un registre viu de la història de la política hidràulica del nostre país. La seua construcció va tindre un període llarg de disseny i un altre encara més dilatat de construcció definitiva. L'execució va travessar diferents etapes polítiques que poden fàcilment identificar-se amb els noms que se li van donar: pantà de Blasco Ibáñez en iniciar-se l'obra el 1933, pantà del Generalíssim, després de la seua inauguració en els anys 50 del segle passat i, ja en els nostres dies, Benagéber. Tenint en compte que una construcció d'aquestes dimensions obligava a l'ocupació d'un nombre considerable de persones de diferent especialització, la finalització del pantà portava associada l'alçament d'un conjunt d'edificacions auxiliars que feren possible el dia a dia, tant de l'obra com de les persones que hi treballaven, de tal manera que encara pot veure's als voltants del pantà part dels tallers, de la cimentera i del poblat que van caldre per a dur a terme l'obra. A més de permetre l'abastiment dels regs de l'horta i de la ciutat de València, la construcció d'un canal que ix del mateix pantà va permetre l'ampliació de la zona regada al Baix Túria.

Excepte algun vestigi menor de terres de reg localitzades al riu Túria com el reduït espai format per les séquies Rento, Benito, Aguachares i Molino Marqués a Aras de los Olmos, el paisatge històric de les hortes construït amb les aigües del riu Chelva és característic de l'Alto Turia. De mitjanes dimensions, des del seu naixement va organitzant-se a través d'un sistema de canals i séquies que construeixen, a més de les planes al voltant de les poblacions de Tuéjar, Chelva i Calles, un autèntic catàleg d'elements patrimonials associats amb el transport, l'emmagatzemament i els usos de l'aigua. Entremesclat amb les hortes es troba un patrimoni d'elements propis (basses, aqüeductes, molins, sénies, abeuradors, assuts, aljubs) que manté els senyals d'identitat i dóna significat a l'estructura hidràulica dels paisatges tradicionals de regadiu.

BIBLIOGRAFIA

DE LAS MARINAS ALFÉREZ, J.A., CALABUIG FERRE, J. A. i DE LAS MARINAS SORIANO, V. (1995). *Guía del Alto Turia*, València, Mancomunidad del Alto Turia.

DIODATO, M. (2015). *Estudio histórico de la madera arquitectónica en la ciudad de Valencia. Análisis previos para la conservación y puesta en valor: identificación de maderas, análisis constructivo, diagnóstico, clasificación y dendrocronología*, Universitat Politècnica de València, Tesi doctoral.

MANCOMUNIDAD DEL ALTO TURIA (1987). *Las comarcas de los Serranos y el Rincón de Ademuz según Cavanilles y Madoz*, València, Mancomunidad del Alto Turia.

RODRIGO ALFONOS, C. (2000). *La Serranía: análisis geográfico comarcal*, València, Centro de Estudios de la Serranía.

RODRIGO, C. I ALMERICH IBORRA, J. M. (2001). *En torno al Turia: paisajes rurales por descubrir: Aras de los Olmos, Benagéber, Calles, Chelva, Titaguas, Tuéjar, Sinarcas*, València, Centro Excursionista de Valencia.

RUIZ HILARIO, I., ALBALADEJO RODRÍGUEZ, A., CEBRIÁN SART M. i SANZ NAVARRO, M. (2002). *Tras los pasos de Cavanilles: arquitectura rural en la serranía del Turia*, València, CIMBRA - Grupo de Acción Comarcal La Serranía-Rincón de Ademúz - Centro de Estudios de La Serranía.

La comarca d'Alto Turia

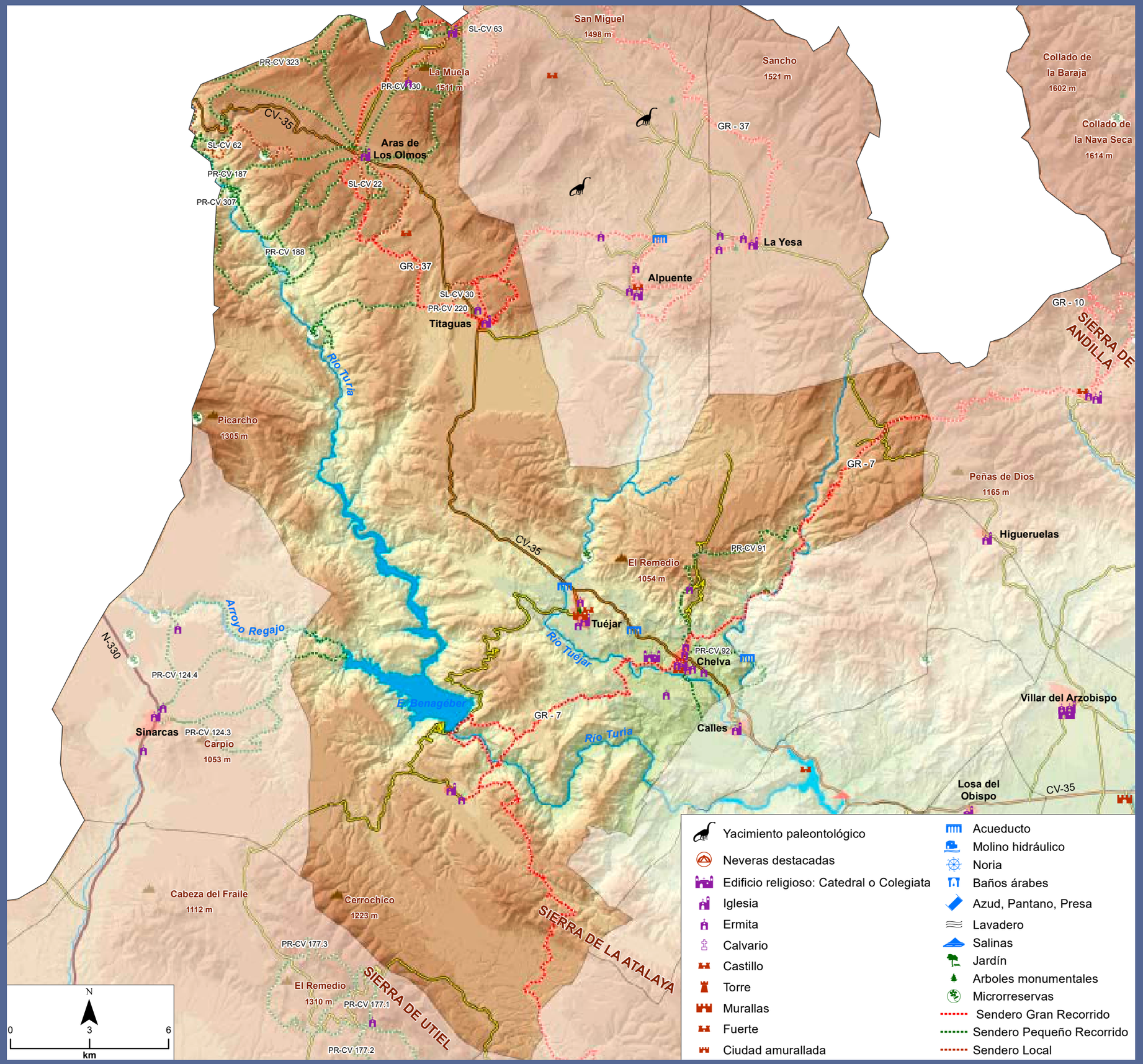

Paisatges i accions estratègiques

La Ribera Baixa del Xúquer

Una plana d'aigua i horitzons oberts

"Això és bonic perquè és ric" em deia Josep Pla, una vegada, mentre travessàvem els camps de la Ribera."

Joan Fuster (1970)
L'Albufera de Valencia.

"El mapa agronómico de la Ribera Baixa incluye "...una gran extensión arrocera, separada del mar por una faja costera de excepcional interés por su particular aprovechamiento y grado de transformación de sus diferentes partes o sectores, rodeada por cultivos herbáceos intensivos [huertas] y huertos de naranjos."

José Cruz et al. (1952)
Mapa agronómico de Sueca.

"...La carretera litoral va hasta la montaña de Cullera, antigua isla anclada a la orilla a golpe de temporales, que tiene el aire de un navío varado...la vista desde la cumbre sobre la llanura es muy interesante, invadida por arrozales y enmarcada por las montañas meridionales."

Pierre Deffontaines-Marcel Durliat (1957)
Espagne de l'Est.

"La riqueza de la Ribera del Júcar...se debe tanto o más que a la fertilidad natural del terreno, a la industria del hombre."

"... El cabo de Cullera es el único sitio elevado y saliente en la suave curva que traza el mar desde las costas de Oropesa hasta el cabo de San Antonio, y en esta atalaya abarca la mirada la doble llanura del agua y de la tierra, perdiéndose, por una parte, en el horizonte sin fin del mar, y deteniéndose, por otra, en el lejano semicírculo de las montañas. La Ribera Baja del Júcar se extiende como un mapa a los pies del espectador."

Teodor Llorente (1889)
Valencia

Joan F. Mateu Bellés
Departament de Geografia
Universitat de València

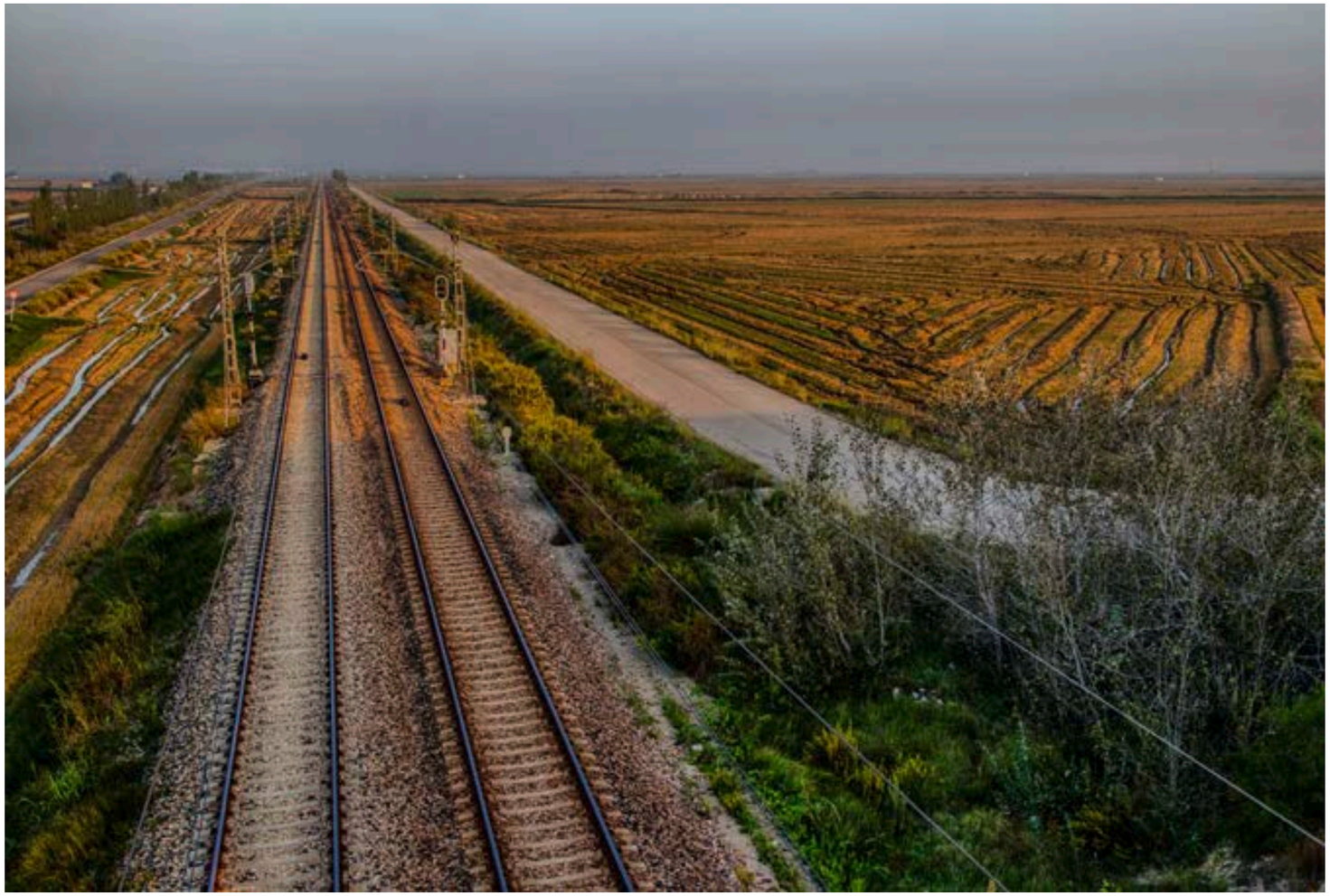

Paisatge de Sueca (foto Pep Pelechà).

Des de la part alta de la serra de Cullera, Cavanilles (1795: 192) va destacar amb encert els ingredients constitutius de la "graciosa vista" de la Ribera: el mar, a l'orient; la desembocadura del Xúquer "que viene haciendo curvas" des d'Alzira; la serra de Corbera al fons meridional amb uns quants llocs al peu; al nord, el gran llac de l'Albufera envoltat d'arrossars, i més a prop les precioses hortes de Sueca i Cullera. L'àmplia plana, juntament amb el mar, componia un "cuadro interesante", una vertadera obra de la naturalesa i l'art.

Més de dos-cents anys després, aquest mateix quadre paisatgístic de la plana deltaica continua sent expressió madura de la coevolució de naturalesa i cultura. Les unitats del paisatge agrari mostren una marcada proximitat ecològica a les diverses unitats ambientals. L'aigua desbordada o dominada, regulada o entollada, drenada o captada, ocupa una centralitat integradora en la configuració del paisatge, en l'organització dels seus conreus tradicionals o en les tendències evolutives passades o actuals del territori.

Però l'aigua, a més d'element simbòlic, estableix una connexió íntima de les comunitats hidràuliques amb el seu entorn. La plana és expressió de la vida natural i de sostingudes activitats humanes; el pas del temps ha mesurat la recurrència dels estiatges i les riuades; el cicle agrari s'ajusta al retorn anual de les estacions. Al voltant de l'aigua, les gents riberenques, en el passat i en el present, han teixit i desenvolupen xarxes rurals i urbanes, processos socials cooperatius i valuosos elements patrimonials (Fairclough, 2016). Les comunitats riberenques van aconseguir i mantenen acords i contractes socials per a l'abastiment, la gestió i l'ús del recurs, així com per a la mitigació de les inundacions.

EL PAÍS BAIX DE LA RIBERA: AMBIENTS NATURALS

"La Ribera se llama alta o baxa según las tierras distan más o menos del mar, y del lago de la Albufera" (Cavanilles, 1795: 170). L'atent botànic de la Il·lustració va recórrer a aquesta coneguda divisió popular pera indicar que els entollaments i els espais pantanosos del país baix de la Ribera eren obra de la naturalesa i no de l'art que s'esdevenia a la Ribera Alta. En realitat, la Ribera Baixa és una plana deltaica holocena, transicional des de la terra ferma fins al mar obert.

La plana ha sigut modelada per la propagació al·luvial del Xúquer sobre una cubeta estuariana allargada, estreta i paral·lela a la costa actual. L'estabilització del nivell marí flandrià va contribuir a la

Ermita dels Sants de la Pedra, Sueca (fotos Pep Pelechà).

creació d'un delta interior palmat i la formació d'aiguamolls distals (llacunes, pantans i torberes). Va seguir després una etapa de construcció de potents dics al·luvials sobre sengles conques laterals d'inundació. Mentrestant, es va formar una restinga arenosa costanera discontínua que va tancar parcialment l'estuari a la influència marina. Finalment la restinga es va ampliar fins a segellar i aïllar l'Albufera del mar i els aiguamolls costaners del sud del Xúquer. En síntesi, els ambients principals de la plana són la cresta al·luvial convexa del Xúquer amb el cinturó de meandres, les marjals i la restinga litoral (Ruiz, 2001).

La cresta al·luvial convexa del riu amb els meandres i els declivis dels dics naturals són les formes fluvials més significatives de la plana dominada per l'acreció vertical. Les poblacions d'Albalat de la Ribera, Polinyà, Riola, Fortaleny i Sueca se situen als laterals del riu, això és, als emplaçaments més idonis per la menor duració i importància de les inundacions. Els dics formen declivis cap a les àrees més deprimides de la plana costanera; a les parts distals afloren brolladors alimentats pel freàtic al·luvial (Ruiz *et alii*, 2006). Per la seua banda, les actuals marjals engloben des d'antigues llacunes salobres (estanys, bassals), prats i zones pantanoses (fangars), fins a estanys una mica més grans. La secular obra de bonificació i transformació en arrossars ha homogeneïtzat un conjunt ambiental molt divers. Finalment, la restinga litoral separa i aïlla les marjals i les llacunes de la influència marina. Al nord de la serra de Cullera s'arriba a una amplària d'uns 400 m, mentre que al sud fa més de 2 km. La morfologia de la restinga va ser arrasada primer per la transformació agrària i posteriorment per les segones residències. En algun tram, la restinga queda interrompuda per l'obertura de bocanes o goles artificials.

UN PAISATGE EMINENTMENT REGAT

El paisatge agrari és una transformació col·lectiva del potencial ecològic de la plana. La disponibilitat de cabals i l'accés fàcil a les aigües subterrànies va permetre un desenvolupament del regadiu intens al llarg d'un procés secular de construcció de séquies, escorredores i pous. Les primeres hortes es van ampliar fins a transformar la totalitat del delta interior, marjals i fins i tot la restinga costanera. L'arrossar i els cítrics no han deixat espai "ociós" al país sota la Ribera (Sanchis *et alii*, 2010).

D'una altra part, la construcció col·lectiva d'aquest madur paisatge regat va exigir una coordinació secular dels regants mitjançant normes ben establides i aplicades. El seu estatut contemporani es va actualitzar amb la Revolució liberal, que va alterar l'organització foral de les séquies i el seu marc jurídic. Més tard, en les primeres dècades del segle xx, l'ús

Vistes des de l'ermita dels Sants de la Pedra (foto Pep Pelechà).

Paisatge de Sueca (foto Pep Pelechà).

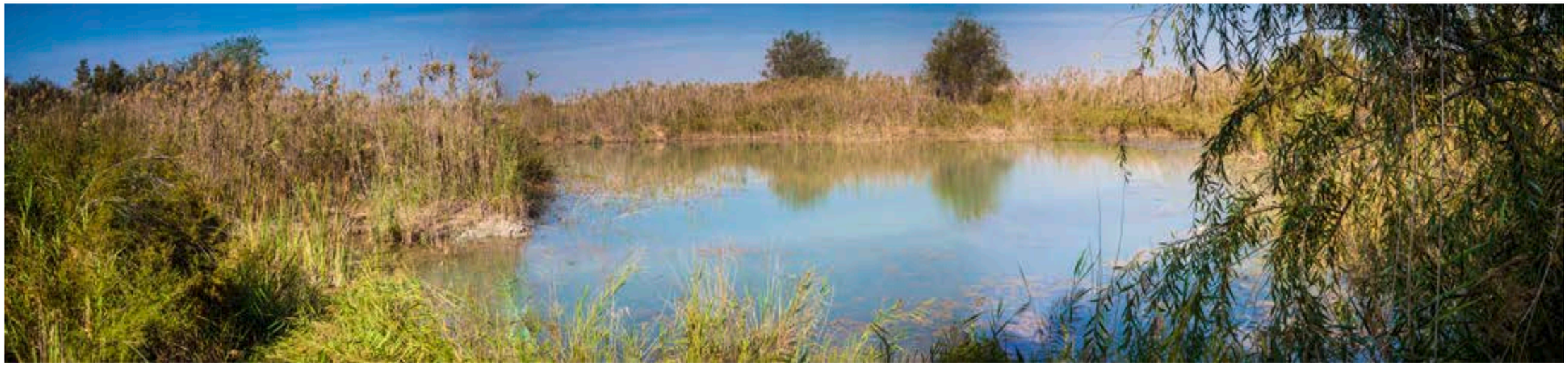

Ullal de Baldoví (foto Pep Pelechà).

agrícola de l'aigua va haver d'adaptar-se als plans estatals de regulació de la conca del Xúquer (Calatayud, 2006). Sens dubte, el paisatge és un arquetip i una icona del regadiu valencià.

El regadiu islàmic es va basar en l'aprofitament de surgències naturals o l'excavació de mines a cel obert. Eren hortes menudes al costat d'alqueries, entre secans i marjals. Més tard, amb la crisi de la navegació fluvial d'Alzira, la monarquia va autoritzar les primeres séquies de Cullera (marge esquerre, 1415) i Sueca (marge esquerre, 1484). L'extensió pel marge dret és un poc posterior (Cullera, 1509; Quatre Pobles, 1516). Aquestes infraestructures van impulsar la reducció dels secans i marjals i l'ampliació dels regadius. Séquies posteriors (Múzquiz) i altres obres menors van permetre dominar els secans immediats al llit fluvial.

En el paisatge agrari medieval predominaven els conreus de la trilogia mediterrània, juntament amb illots d'hortes menudes, en les quals hi havia també moreres. Aquest conreu es va generalitzar en el segle XVI i més tard va haver-hi l'expansió de l'arròs per les antigues marjals, prèvia obertura d'escorredores i també sénies. L'avanç del regadiu es va beneficiar de la progressió de l'arrossar pels voltants de l'Albufera, especialment amb l'ampliació de motors d'elevació. Per la seua banda, la crisi de la morera, en la meitat del segle XIX, va donar pas a l'expansió del taronger.

UN PAISATGE CONSTRUÏT I RECONSTRUÏT

Durant les crescudes extraordinàries del Xúquer, la punta, una vegada superada la cresta al·luvial, s'escampa pel nord cap a l'Albufera i pel sud fins a les marjals de Xeraco, no lluny de Gandia. En aquestes ocasions el front de la desembocadura del Xúquer arriba a més de 40 km. Òbviament, la geometria transversal de la plana deltaica dirigeix els fluxos desbordats cap als punts més deprimits.

D'altra banda, durant les grans riuades es viuen hores d'incertesa i por entre els habitants, molt especialment durant la nit. Així va passar la nit del 4 de novembre del 1864 a Cullera. Per combatre la foscor de la vila, l'autoritat local va ordenar il·luminar els edificis, com en els dies més solemnes. Poc després el riu va inundar tres quartes parts de la població, "la multitud de luces, expuestas en los balcones, ventanas y azoteas demostró que todos los vecinos se hallaban vigilantes y prevenidos" (Boix, 1865: 168-169). Les façanes il·luminades enmig de la nit i de la riuada, eren senyal de l'alerta col·lectiva. Mentrestant es creava un paisatge de destrucció.

Després de la retirada de les aigües, el paisatge produeix inquietud perquè la dinàmica de la naturalesa ha trencat, en poques hores, l'ordre espacial establit i, durant les setmanes posteriors, el país baix de la Ribera ofereix una imatge inusual d'edificis arruïnats, camps arrasats o séquies inutilitzades, mentre avança la batalla del fang als nuclis urbans. El paisatge danyat i destruït és la plasmació visual de la sobtada eliminació del sentit de lloc (Nogué, 2009). Immediatament, els damnificats s'ocupen de restablir preses, séquies, camins, edificis i, sobretot, l'ordre i el sentit del lloc. Tècnics encarregats d'avaluar els danys de la riuada del 1864 van quedar sorpresos de la laboriositat dels llauradors de Cullera, els quals estaven reposant afanyosament el sòl arrabassat pel mar a la partida de la Ràpita, conduint càrregues de terra argilosa des d'un lloc a 3 km de distància (Bosch, 1866: 358). Pareixia un obstacle gairebé insalvable, però es va imposar la voluntat col·lectiva de recuperar el lloc.

En síntesi, el paisatge de la plana deltaica no només és una construcció natural i cultural, sinó també una reconstrucció recurrent després dels successius episodis de destrucció.

Penyeta del Moro (foto Pep Pelechà).

EL CICLE ANUAL DE LA MARJAL

La plana resulta sorprenent i sedativa (Fuster, 1970): a la marjal tot és horitzontal, una horitzontalitat de cromatisme canviant al llarg de l'any: unes vegades negat com un espill; altres sec, amb terrossos en descans, després de la sega; i a continuació tiges amb tots els verds possibles, fins a aconseguir el groc, amb les espigues madures i al final un groc fosc o apagat. Aquest cicle de l'arrossar, evocat per Fuster també va ser referit per Llorente (1889): la marjal és una plana dividida i parcel·lada, "campo monótono o triste, de negruzcas glebas en invierno; limpio y brillantísimo espejo cuando el agua lo inunda para el laboreo y la plantación; pradera verde y lozana cuando crece por igual la productiva gramínea en sus rectangulares balsas; mar de rubias mieses (...) cuando el recio vástago se corona de espigas".

Sens dubte el cicle vegetatiu de l'arrossar marca l'estacionalitat de la marjal, amb moments de silenci i soledat que es transformen en la bulliciosa animació de la sega. Diverses imatges artístiques i literàries han convertit aquesta seqüència anual de l'arrossar en un component essencial del paisatge de la marjal i de la immediata Albufera. "Así como Blasco fue el escritor que con su pluma inmortalizó el lago, Claros, con su pincel, hizo lo propio, y no resultaría completa una sinopsis de aquel, si no recogiera en sus páginas los valores que presenta la obra de ambos artistas" (Pardo, 1942: 249-50).

Per la seua banda, els caçadors també són protagonistes en el cicle anual de la marjal i, fins a temps recents, a la mateixa Albufera. Aquest últim escenari el va evocar Blasco Ibáñez en *Cañas y barro* a través de diversos personatges i col·lectius molt actius amb l'ocasió de les *tirades*. La caça a la marjal exterior al parc Natural de l'Albufera perviu els dissabtes als vedats de Sueca, Cullera i Silla, des de mitjans de novembre a mitjans de gener. En acabar, els membres de les societats locals de caçadors van "de càbiles" diverses jornades consecutives. A principis del segle xx, els caçadors-naturistes A. Chapman i W.J. Buck (1989) van narrar les tirades de la Caldereria, una zona de la marjal inundada artificialment que atreia "nombrosos caçadors de tots els llocs d'Espanya". Els dos expliquen minuciosament els preparatius, des de quan estava prohibida l'entrada "als arrossars deserts", a la subhasta dels llocs, el moment del condicionament dels poals (*bocois*) coberts de canyes o mates d'arròs, i sobretot la matinada i el dia de la tirada.

TRANSFORMACIONS DE LA RESTINGA COSTANERA

La restinga, una altra destacada unitat paisatgística, s'ha format amb aportacions arenoses subministrades des de diverses posicions de les desembocadures de Túria i del Xúquer i transportades cap al sud per la dinàmica marina. A la restinga, que aïlla els aiguamolls costaners de la influència marina, hi ha diverses bocanes o goles artificials. El procés de transformació ha sigut progressiu: obertura de la gola del Perellonet (1903), construcció de la carretera Natzaret-Oliva (anys vint), construcció del poblat del Perellonet (inaugurat el 1953). En la meitat del segle xx, travessat el pont del Perellonet, als marges de la carretera, les dunes estaven parcel·lades i les propietats definides amb tanques per iniciativa de "modestíssims agricultors". Eren extensions menudes entre dunes incultes fins a les proximitats del Perelló, poblat pesquer i lloc d'estiueig. Passat el Perelló, les propietats agràries estaven més sistematitzades i delimitades per tanques de xiprers o canyes. Per la seua banda, el Mareny era un poblat agrícola on els entorns dunars havien sigut transformats en verger; després seguia la població disseminada, amb absència de grans construccions (Cruz *et alii*, 1952). El conjunt de tanques atorgaven i continuen atorgant a l'entorn un gran valor paisatgístic i cultural.

A les extenses platges de la Ribera Baixa van sorgir des dels anys seixanta els habituals blocs d'apartaments que han alterat aquesta unitat paisatgística. Així, entre la gola del Perellonet i el Perelló, el *boom* urbanístic dels anys seixanta i setanta va convertir aquest tram en un dels de major desenvolupament urbanístic del litoral valencià (massiva construcció de blocs d'apartaments) amb el conseqüent arrasament dunar. Per la seua banda, el nucli urbà del Perelló, inicialment un poblat de pescadors, actualment acull un alt percentatge de ciutadans residents tot l'any (Tortosa i Prósper, 2007). Més al sud, pedanies (Mareny de Sant Llorenç, Mareny de Vilxes), anteriorment dependents de l'agricultura i la pesca, s'han convertit en economies de serveis (restauració). A les proximitats del mar hi ha edificis d'apartaments (Mareny Blau, Mareny de Barraquetes).

Al sud de la serra de Cullera i de la desembocadura del Xúquer, la restinga és més ampla. Fins a data més recent, s'hi van mantindre els usos agraris (entre tanques de canyes i xiprers), però és un sector vulnerable davant de les inundacions del riu. Tanmateix, en l'última dècada s'ha incrementat la pressió urbanística.

AIGUA, PATRIMONI I PAISATGE

Poques veus discuteixen avui la positiva aportació del patrimoni al paisatge, ni que el paisatge també és patrimoni. Actualment, hi ha una reflexió interdisciplinària creixent sobre el patrimoni hidràulic i paisatge com a expressió de consens social i adaptació cultural. Sens dubte, la Ribera Baixa conté nombroses expressions d'un variat patrimoni hidràulic integrat en la configuració paisatgística.

Així el riu, per la seua condició d'obstacle entre marges rivals, ha estimulat la construcció de ponts que són un símbol del vincle entre les comunitats riberenques i de la coexistència i l'harmonia amb la naturalesa. Entre aquests destaquen pel seu valor patrimonial els quatre ponts metàl·lics (Albalat, Sueca-Riola, Sueca-Fortaleny i Cullera) del tipus enreixat Bow-String, construïts a principis del segle xx. Aquestes

Ullal de Baldoví (foto Pep Pelechà).

Taulells a l'ermita dels Sants de Pedra (foto Pep Pelechà).

infraestructures viàries van substituir antigues barques (Sueca, Albalat) i el pont de les barques de Cullera (Sanchis, 1993). Aquestes obres constitueixen un conjunt emblemàtic dels ponts com a extensió orgànica del paisatge, estesos per a potenciar els intercanvis i les comunicacions entre comunitats d'un i l'altre marge fluvial.

Una altra modalitat del patrimoni hidràulic està formada per les preses de derivació (assuts de Sueca, Cullera i de la Marquesa); nombroses séquies primàries, secundàries i terciàries que a més d'activar en el passat molins hidràulics, van fertilitzar i fertilitzen les hortes; i molts assarbs o escorredores de drenatge de la marjal. Aquesta densa xarxa la van crear successives generacions de pobladors de la Ribera per bonificar la marjal i ampliar les hortes (Hermosilla, 2006).

Més enllà de la plana deltaica, hi ha elements patrimonials destacats, entre els quals cal citar dos castells (Cullera i Corbera), una església fortificada (ermita de Sant Miquel de Corbera) alçada sobre una torre islàmica de vigilància del riu i la torre de guaita a l'antiga desembocadura del Xúquer. Tots evoquen la important funció de vigilància i control sobre el tram final del riu, on destaca el castell de Culllera del qual es conserva la torre major (de planta quadrada), el baluard, la torre de Sueca (semicircular), etc. Aquest castell va tindre un important paper en la conquesta feudal del pròxim Bairén.

Sens dubte, el paisatge de la plana resulta difícil d'observar en conjunt, llevat que es puge a alguna serra o es camine per itineraris representatius. Així ho van fer els qui han construït i atorgat les imatges culturals més elaborades de la Ribera Baixa. A tall d'exemple se suggereix com a observatori paisatgístic la "Muntanyeta dels Sants" de Sueca, en la cúspide de la qual hi ha construïda l'ermita. Les seues roques calcàries s'adornen "amb tosses de figueres paleres, amb atzavares, amb pins, uns pocs pins, amb unes poques, poquíssimes oliveres" (Fuster, 1970). Des d'allà es domina una àmplia plana sobre un fons llunyà en què s'endevina o es veu Sueca, la muntanya de Cullera i la serra de Corbera. La plana "cruzada de acequias, azarbes y caminos" apareix a vegades amb restolls d'arròs; d'altres, inundada; verda o groga..., amb xicotetes taques lineals o punts dispersos que són poblats o albergs. "Hasta la proximidad de Sueca nada cambia en el paisaje; a su vista comienzan las huertas y marjales, las eras, graneros y casas de labor y, al fin la población ..." (Cruz *et alii*, 1952: 18).

BIBLIOGRAFIA

BOIX, V. (1865). *Memoria histórica de la inundación de la Ribera de Valencia*, València, La Opinión.

BOSCH, M. (1866). *Memoria de la inundación del Júcar de 1864*, Madrid, Imprenta Nacional.

CALATAYUD, S. (2006). "La gestión del regadío: cambio institucional en la época contemporánea", en HERMOSILLA, J. (ed.). *Las Riberas del Xúquer: paisajes y patrimonio valencianos*, València, Universitat de València.

CAVANILLES, A. J. (1795-97). *Observaciones sobre la Historia Natural, Geografía, Población, Agricultura, y Frutos del Reyno de Valencia,* Madrid, Imprenta Real (2 vol.)

CHAPMAN, A. i BUCK, W.F. (1989). *La España inexplorada,* Sevilla, Junta de Andalucía.

CRUZ, J. *et alii* (1952). *Mapa Agronómico Nacional. Hoja 747. Comarca de Sueca. Memoria,* Madrid, Ministerio de Agricultura (3 vol.)

FAIRCLOUGH, G. (2016). "Al lloc adequat, en el moment adequat: l'aigua en els paisatges humans", en Nogué *et alii* (ed.). *Paisatge, patrimomi i aigua. La memòria del territorio,* Girona, Observatori del Paisatge de Catalunya.

FUSTER, J. (1970). *L'Albufera de València*, Barcelona, Les Edicions de la Rosa Vera.

HERMOSILLA, J. (ed.) (2006). *Las Riberas del Xúquer: paisajes y patrimonio valencianos*, València, Universitat de València.

LLORENTE, T. (1889). *Valencia. Sus monumentos y artes. Su naturaleza y su historia*, Barcelona, Tipógrafo Daniel Cortezo.

NOGUÉ, J. (2009). *Entre paisajes*, Barcelona, Àmbit.

PARDO, L. (1942). *La Albufera de Valencia*, Madrid, Instituto Forestal de Investigaciones y Experiencias.

RUIZ, J.M. (2001). *Hidrogeomorfología del llano de inundación del Júcar*, València, Universitat de València (tesi doctoral).

RUIZ, J.M. *et alii* (2006). "El marco físico del regadío de la Ribera", en Hermosilla, J. (ed.). *Las Riberas del Xúquer: paisajes y patrimonio valencianos*, València, Universitat de València, pp. 22-44.

SANCHIS, C. (1993). *Els ponts valencians antics,* València, Conselleria d'Obres Públiques.

SANCHIS, C. *et alii* (2010). "Los regadíos en la Ribera del Xúquer", en Hermosilla, J. (ed.). *Los regadíos históricos españoles. Paisajes culturales, paisajes sostenibles,* Madrid, Ministerio de Medio Ambiente y Rural y Marino, pp. 125-152.

TORTOSA, P. i PRÓSPER, P. (2007). *L'Albufera. Guia de descoberta del Parc Natural,* València, Universitat de València.

La Ribera Baixa del Xúquer

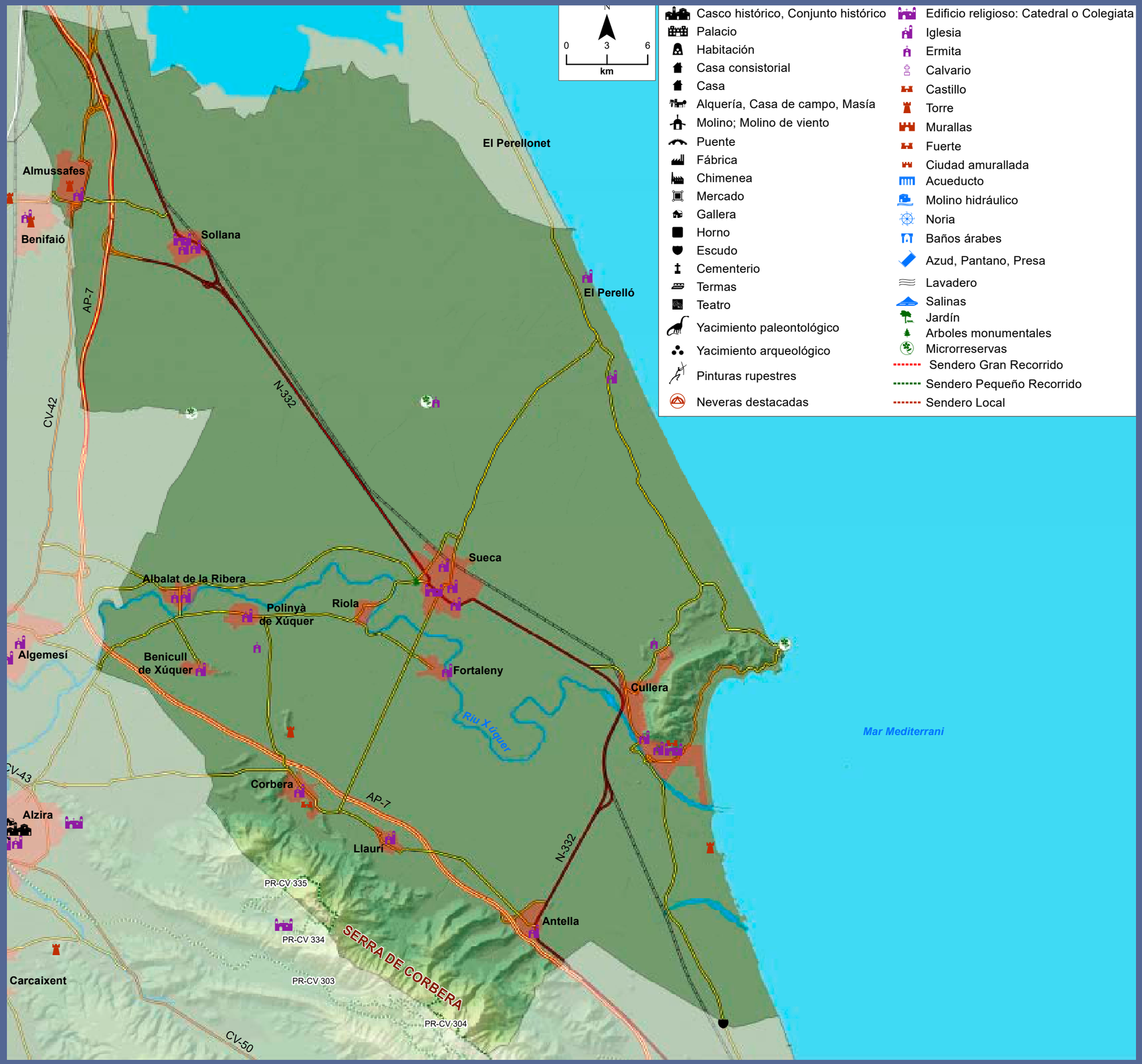

Paisatges i accions estratègiques

Els paisatges de la Vall d'Albaida

Una terra de contrasts

"Si Mariola fa cassola i el Benicadell capell
llaurador ves-te'n a casa, pica espart i fes cordell".

Dita popular de La Vall d'Albaida.

"Esta Serranía la divide de Játiva la sierra que llamamos del Puerto de la Ollería y, descendiendo della, lo primero que se topa es con la estendida y pingüe Valle de Albayda, que toda mana azeyte".

Gaspar Escolano (1610-1611)
Décadas de la insigne y coronada ciudad de Valencia.

Emili Casanova Herrero
Departament de Filologia Catalana
Universitat de València

Vicent Terol i Reig
Director de l'Arxiu d'Ontinyent

Bresquilleres al fons de la Vall d'Albaida (foto Miquel Francés).

EL MEDI FÍSIC

Es pot dir que els hòmens han modulat el paisatge de les valls blanques i, alhora, que el paisatge "ha fet" els mateixos hòmens. El sinclinal perfecte geològicament que és la comarca pot semblar a l'observador inadvertit o a aquell que ho puga veure a vista d'ocell, un espai homogeni, que sembla pla. Tanmateix, quan recorreguem aquestes terres constatem que aquesta primera impressió era totalment errada. En efecte, el relleu de la Vall és ondulat, conformat per una successió de daltabaixos, suaus sí, però incontestables: barrancs més o menys abruptes i extens i reguerots que desaigüen a rieres que conformen les artèries dels rius principals de la conca de l'Albaida que li dóna nom a la comarca.

El territori és una vall extensa i ampla, de vora 15 Km de llargària i de vora 6 d'amplària en els seus extrems, la qual s'alinea en sentit perpendicular a la disposició costanera del territori del País Valencià. Les magnituds d'altitud ho reflectixen clarament: passem dels 137 metres de Bellús fins als prop de 400 d'Agullent o Beniatjar.

La Vall d'Albaida és una de les comarques centromeridionals valencianes o Comarques Centrals Valencianes, la *més central* de totes elles. És un centre d'intercanvi on confluïen els productes de les planes litorals, de la regió de les Muntanyes i de la Manxa. Li hem d'afegir dues unitats clarament diferenciades: el terme de Bocairent i el de Fontanars dels Alforins, dues replaces de més de 600 metres que anuncien la Meseta i els altiplans d'interior.

El riu d'Albaida naix en el punt exacte que tallen les serres, on acaba la del Benicadell i comença la d'Agullent. El riu "Al-Baidà" i el color blanc predominant de la terra, del tap o blanquissar, donen nom a la comarca que tot i això pertany a quatre conques: l'Albaida, el riu d'Alcoi o Serpis, el Cànyoles i el Vinalopó.

Estem davant d'un espai ample que conforma un medi geogràfic homogeni, un espai envoltat per muntanyes, nítidament delimitat i per això perfecte, pel que fa a la seua topografia: un sinclinal geològicament ben delimitat per sengles anticlinals, la Serra Grossa al nord i les serres d'Agullent-Ombria d'Ontinyent i Benicadell al sud. L'amfiteatre es concreta en els seus extrems oriental i occidental, respectivament, amb el Coll de Llautó i, més enllà d'Ontinyent, els Cabeços (del Navarro i de Tiriran) que delimiten el començament de l'altiplà de l'Alforí, seguint cap a ponent. Un territori que s'orienta clarament al sistema Bètic, al qual pertany, però que té contacte amb l'extrem meridional de les serralades dels sistema Ibèric.

Els sols predominants són blancs, com hem dit, encara que hem d'exceptuar una zona a la part més occidental de la replana dels Alforins on predomina el color rogenc i l'aflorament de l'àrea de Rugat, d'un roig intens. De tota manera, les terres blanques són un dels elements més remarcables del paisatge, com es pot veure fins i tot en les imatges preses pel satèl·lit. Cavanilles, de nou, és certer quan descriu els sòls: "Su suelo se compone de marga blanquecina desde el Coll de Llautó hasta Ontiniént y de roxiza desde aquí hasta salir del reyno...", tot remarcant que "la tierra blanca, llamada vulgarmente *Albarís*" hi és el tret característic.

Les vies de comunicació tenien com a accessos més remarcables els cursos fluvials: el Port d'Albaida i l'Estret de les Aigües (Bellús) on naix i on travessa a la comarca de la Costera el riu d'Albaida. Junt a ells les vies de connexió més accessibles de ponent (Ontinyent i Fontanars, però també Bocairent) cap a la depressió del Vinalopó, que naix en terme de Bocairent. Més exigents han estat els ports muntanyencs d'entrada (per l'Olleria i Benigànim) o d'eixida ja cap a l'Alcoià-Comtat (port de Salem

Ontinyent, Agullent i Albaida (foto Miquel Francés).

Vall d'Albaida des de l'Ombria del Benicadell (foto Miquel Francés).

i port de Muro). Les millores han estat notables en els darrers anys amb l'obertura dels túnels de l'Olleria i la millora substancial del Port d'Albaida de la mà de l'autovia central.

OBSERVACIONS D'UNA PRIMERA ULLADA

El blanc de les terres i el verd són els colors predominants. La coberta vegetal ha sofert una considerable transformació des de la primigènia formació de boscos associada al predomini de carrasques fins a l'actual amb predomini absolut del pinar. La intensíssima explotació de les dècades centrals del segle XIX explica la necessitat de la repoblació realitzada a finals del segle i en les primeres dècades del XX, gràcies a la planificació forestal estatal ("Camí dels Enginyers"). Posteriorment diversos incendis han compromés greument aquesta coberta, el de 1970 i ben especialment el de 1994 que va arrasar quasi per complet les serres de la Vall, amb excepcions ben claretes i en concret la part bocairentina de la Serra de Mariola i del terme de Fontanars dels Alforins.

Posteriorment, uns altres incendis han retardat una complicada recuperació de la coberta vegetal i han privat l'observador de la frondositat de les serres posades en relleu per escriptors i viatgers al llarg del segle XX (Beüt, Soler Carnicer, Alejandro Bataller) i llevant-li una part molt considerable de l'atractiu per a un molt embrionari turisme rural i ecològic (cicloturisme i senderisme) que ha estat l'aposta més decidida de les institucions supracomarcals (Mancomunitat de Municipis de la Vall d'Albaida). Hui el bosc ha quedat reduït a la mínima expressió i si parlem dels boscos relictes de carrasques això és encara més ostensible. El paratge del Surar de Pinet-Llutxent n'és una excepció esplèndida.

LA SEQÜÈNCIA HISTÒRICA

El paisatge i l'organització del poblament, allò més visible i sensible al pas del temps, han canviat de manera fefaent des que el contemplaren les escasses tropes cristianes al cap de les quals anava Jaume I, ara fa poc més de 750 anys. I els canvis, òbviament, es deuen a l'espècie humana.

Des del moment de la conquesta fins al segle XV es constata la profunda transformació de l'estructura del poblament i, en bona mesura, del paisatge. El model colonial cristià comprén una dualitat i una jerarquia molt clara: els assentaments de colons, d'una banda, i les heretats i senyories de propietaris absentistes residents als nuclis urbans, Xàtiva i València. Sorgiran així pobles o viles-noves de cristians, creades *ex novo* (Montaverner, Llutxent i la Pobla de Rugat-del Duc) o sobre anteriors nuclis andalusins (Bocairent, Ontinyent i, ben probablement, Albaida) i assentaments menors de cristians (Agullent, el Palomar, les Olles —futura l'Olleria—, Benigànim, Quatretonda...). La permanència de bona part dels vençuts explica perquè es mantingueren les alqueries islàmiques, tot i que sotmeses a un procés de simplificació i/o concentració. La situació canvia profundament durant el lapse comprés entre la conquesta i els inicis del segle XVI.

El paisatge actual de la Vall d'Albaida és producte, en bona mesura, insistim, de l'acció de l'home. El mapa més antic del territori valencià que es coneix fins al moment data de 1499 i és, alhora, la primera representació cartogràfica de la comarca (Terol 2000). És un document excepcional: un dibuix realitzat en tinta sobre paper on s'hi representa un terç de la superfície de la comarca (uns 210 Km^2 d'un total de

721,5) a una escala aproximada que oscil·la entre 1:30.000 i 1:50.000. Ara bé, s'ha de remarcar que és una representació que s'emmarca en la cartografia corogràfica o pretècnica, molt anterior als estàndards tècnics actuals. Es representen tretze de les trenta-quatre poblacions existents en l'actualitat i alguns dels *llocs* —unitats de poblament mínim entre les categories jurídiques valencianes de l'època foral— que llavors existien, els quals a hores d'ara no són més que vestigis d'una antiga ocupació. La comarca apareix amb els seus castells encara en peu o amb restes prou més visibles que les actuals i es representen les poblacions amb una imatge característica i una mentalitat feudal, com a símbols de poder sobre un territori, atés que ho fan en forma de torres fortificades o castells. En definitiva es representa una societat i les seues circumstàncies, i més de cinc segles després les coses són molt diferents.

L'expulsió dels moriscos en 1609 marca un punt d'inflexió. La tendència del fenomen històric de poblament a l'agrupament és continu des de la conquesta i colonització cristianes. El paisatge poblacional quedarà conformat de manera pràcticament definitiva a partir de 1609: amb lleugeres correccions, es configura el mapa del nuclis que constituiran els 34 municipis que hui conformen la comarca.

La repoblació postmorisca fou eminentment endògena, a càrrec de les poblacions cristianes-velles, i fou també un fenomen senyorial, perquè la geografia morisca era, no ho oblidem, una geografia senyorial. Així les coses, en 1609 la població cristiana vella representava el 69,4 % mentre que la morisca era el 30'6, en proporcions que reprodueixen percentualment —com moltes altres— les magnituds generals del país. És molt significatiu, de tota manera, que dos de cada tres vassalls de senyor siguen moriscos.

El Palau d'Albaida (foto Miquel Francés).

UNA TERRA DE CONTRASTS: LA DUALITAT COMARCAL

La dualitat que presideix el territori en l'actualitat, encara que d'arrels històriques, s'accentua en el segle XIX: la meitat occidental industrialitzada i molt més poblada contrasta amb la meitat oriental, agrícola i de menor densitat i pes demogràfic. La diferenciació anirà desenvolupant-se de manera progressiva fins arribar als anys 50 del segle XX que marquen el definitiu desequilibri en l'estructura comarcal, sancionat i accentuat encara més amb la millora i el desenvolupament de les comunicacions terrestres (autovies) en les darreres dècades.

La Vall d'Albaida és per damunt de tot una terra de contrasts. Aquest n'és el tret més característic. Aquesta mena de dualitat és *dialèctica* i és omnipresent i els seus factors explicatius són, en part, geogràfics. I el paisatge n'és una prova manifesta dels contrasts: industrial/agrícola, solana/ombria, llevant/ponent, serra/vall, hortes/secans, boscos relictes/camps ben conreats...

Policentrisme de pregones arrels històriques que s'estructura ara com adés en tres àrees d'influència: Ontinyent, Gandia i Xàtiva, influència comercial, judicial, humana, antroponímica. Això és conseqüència en bona mesura de la posició excèntrica d'Ontinyent en una comarca allargada i relativament estreta on el cap principal està situat en un extrem i no en el centre.

La delimitació comarcal actual (encara només *oficiosa*) és en bona part arbitrària. Comptat i debatut, des de 1988 les 34 poblacions de la nostra comarca conformen un districte judicial, el partit judicial amb capital a Ontinyent, que referma la delimitació històrica o tradicional, si més no. La Mancomunitat de Municipis de la Vall d'Albaida naix en 1991 i a hores d'ara reunix tots els municipis de la comarca. Aquests són, de moment, els únics reconeixements legals del nostre (incontestable, val a dir) fet comarcal.

UN PAISATGE PREDOMINANTMENT RURAL

Si mirem aquesta terra, veure'm que hi ha alguns indrets on el paisatge i la gent posseeixen un equilibri senzill, plàcid fins i tot. Delerosa (quasi bucòlica) vista d'una ruralia que s'endevina antiga com ens confirma la toponímia. El paisatge de la Vall d'Albaida és, en efecte,

Bocairent (foto Miquel Francés).

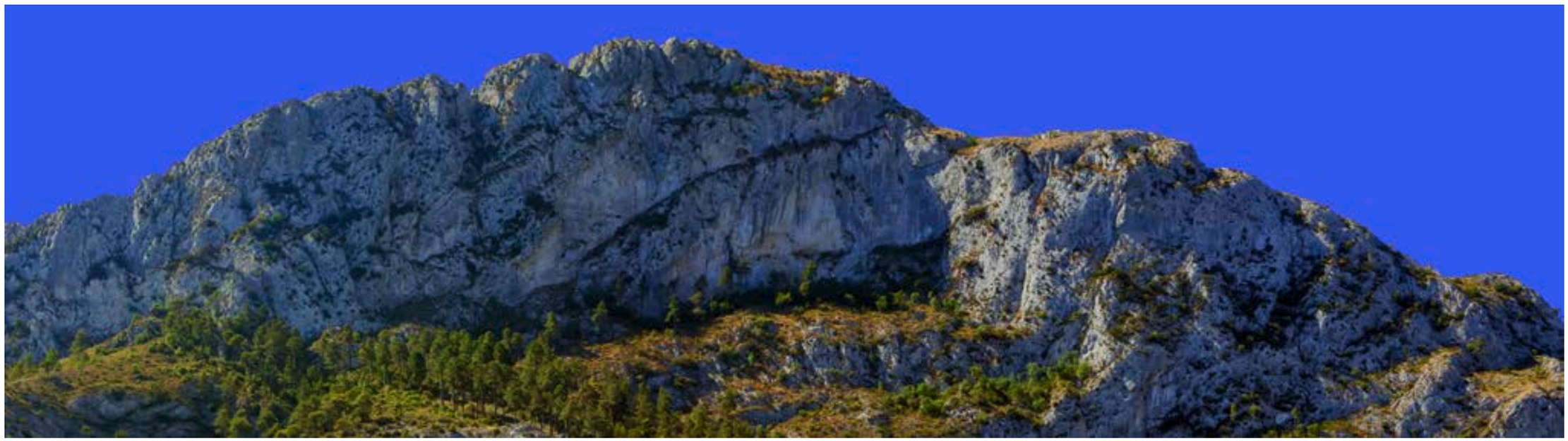

El Benicadell (foto Miquel Francés).

eminentment rural, esguitat de nuclis de poblacions d'una grandària variable: 20 dels 34 municipis tenen menys de 1.000 habitants. Tot i això, encara que no hi ha grans ciutats sí que hi ha nuclis amb connotacions plenament urbanes, especialment en el cas de la capital, Ontinyent, amb més de 36.000 habitants. En un segon esglaó trobem els actuals nuclis industrials i antigues viles de grandària mitjana d'Albaida, Benigànim i l'Olleria, amb població que oscil·la entre els 6.000 i els 8.500 habitants.

Els termes municipals guarden també aquesta proporcionalitat, tot i que hi ha termes ben extensos, com ara els de la banda occidental (Bocairent, Fontanars dels Alforins i Ontinyent) i els d'Albaida, Benigànim, Llutxent, l'Olleria i Quatretonda. Tot i això la densitat demogràfica és també desigual: els poc més de 92.000 habitants es distribueixen pels 721 km^2 i conformen una densitat inferior a la mitjana valenciana, però prou major que la de les comarques no litorals valencianes. Aquesta *anomalia* en una distribució de la població valenciana abocada al litoral té orígens històrics: des de l'edat del Bronze la comarca és una de les més densament ocupades. A hores d'ara el fenomen de la industrialització a partir de la *taca d'oli* del tèxtil valencià ajuda a entendre que junt a l'Alcoià-Comtat-Foia de Castalla marca un dinàmic contrapunt a la pauta i a la tendència demogràfica de les comarques valencianes d'interior. Una part del paisatge urbà, especialment a Ontinyent, el dels fumerals o ximeneies, alça acta de la tradició manufacturera primer i industrial després i topònims com els Batans, ho reafirmen.

A les àrees més dinàmiques Ontinyent conjuga les funcions de centre de servicis (especialment culturals i identitaris) i activitat industrial. Aquest dinamisme s'ha traduït en un increment del seu pes demogràfic relatiu, que ha passat del 21 per cent de la població comarcal de 1900 al 40 per cent actual. En l'altre extrem la majoria de poblacions menudes i agràries mostren una tendència a la pèrdua de pes demogràfic o a l'estancament i representen menys del 10 per cent de la població comarcal. Sol ser ací on el paisatge ens reserva veritable joies que guarden les essències mediterrànies (en la flora, en la fauna) perquè s'han conservat indrets i paisatges plens d'encant i d'autenticitat.

La tendència de proliferació dels masos i els fenòmens de poblament dispers pel paisatge agrari de la comarca comencen a invertir-se des dels anys 50 del segle xx. Els masos, una part ben significativa del nostre patrimoni etnològic i arquitectònic, són producte d'un cicle expansiu que comença en el segle xviii i que es desenvolupa sobretot en el xix. A mitjan segle xx la industrialització origina un progressiu, imparable i ràpid retorn al poblament agrupat. Des d'aleshores els masos comencen a ser abandonats. Tot i això, en els últims quaranta anys s'observa un fenomen paradoxal: una nova fugida al camp a través de la generalització de les segones residències, les populars *casetes*. El fenomen és ben intens en els termes de les poblacions mitjanes més industrialitzades (Albaida, l'Olleria, Aielo de Malferit, Agullent) i especialment a Ontinyent. A les poblacions de base agrària, per contra, s'atenua molt i encara conserven el seu paisatge agrari clar d'aquestes segones residències.

Ontinyent (foto Miquel Francés).

UN PAISATGE AGRARI DE SECÀ: SIMFONIA DE BANCALS, FONTS I BARRANCS

Els hòmens han sabut traure'n partit del territori i, a poc a poc, transformar-lo en un notable espai agrícola: han anat conquerint i *domesticant* l'*ager* des de l'aparició de l'agricultura, fa uns milers d'anys. El procés ajuda a entendre la presència de les comes, tossals i tossalets, alterons i altets on la vegetació boscosa ha quedat reduïda a la mínima expressió generalment associada a la presència antròpica, de la mà de masos.

Predomina la vinya i els fruiters i encara té un pes molt considerable l'olivera, molt característica des de temps immemorial (recordem la hipèrbole d'Escolano: la vall rajava oli). Els sòls presenten condicions idònies per a la vinya, per la qual cosa la seua presència ha estat sempre rellevant i amb una notable tendència expansiva des del segle XVI, tant pel que fa al raïm de taula com al de cup o trull. Tot i això, en els darrers temps l'agricultura, com la pràctica totalitat del sector primari valencià, viu una etapa d'incertesa amb una tendència que explica l'augment dels terrenys incults, fins i tot en termes de poblacions encara de base econòmica agrària. Així les coses, l'olivera ha cobrat una certa tendència expansiva com a conreu-refugi en un moment en què els llauradors han viscut en carns pròpies el desgavell de la voràgine dels capricis dels mercats i les modes, plantant i arrancant diverses varietats de fruiters. Moltes vessants de serralades conserven *fossilitzats* bancalets d'ametlers, oliveres i garroferals. Es tracta del testimoniatges de l'intens procés d'artigament durant la primera meitat del segle XIX, fenomen ja remarcat en el seu moment per Cavanilles. La llei dels rendiments decreixents ha dictat, tot i això, sentència immisericorde i hui conviuen amb les formacions vegetals (pinar i matollar) que malden per recuperar el seu espai.

ELS PAISATGES DE L'AIGUA: PERQUÈ NO TOT ÉS TERRA DE SECÀ...

Terra de predomini del secà. Territori, tot i això, amb una horta gens menyspreable. Horta notable, com la d'Ontinyent, que ha estat l'ànima i l'alé de vida de la ciutat. A banda dels rius principals hi ha una llarguíssima llista de barrancs connexos amb les artèries principals. Els sistemes de captació d'aigües són múltiples i quasi tots ells esdevenen oasis de verdor i d'eclosió de vida. Hi ha una bona representació dels models tradicionals: séquies com ara la del Port (subcomarca del Marquesat d'Albaida) i les séquies Vella i Nova (Ontinyent) que conformen el reg històric o horta d'Ontinyent; infinites fonts pertot arreu (la Font Freda a la serra del Benicadell, la Font del Benetzar a Agullent); assuts, com ara al Pou Clar (Ontinyent); *qanats* o alcavons i mines de captació com ara la Font de

La Vall d'Albaida des de la serra Grossa (foto Miquel Francés).

Santa Bàrbara o del Teular (Bocairent) i la Font Jordana (Agullent) (Hermosilla-Peña 2013).

A tot això, l'única població que no disposava d'espais irrigats històricament era la Pobla del Duc. Paradoxalment una de les viles on l'agricultura (en base al raïm de taula i, en menor mesura, a l'elaboració de vins) ha viscut etapes d'esplendor i que pertany al que podríem definir com el secà més fecund de la comarca.

Hem de sumar-li la presència d'una nombrosa cabana ramadera d'ovicàprids (incloent-hi Bocairent i el seu terme històric que va arribar a encabir Alfafara i Banyeres de Mariola), que explica la puixança manufacturera de la llana a Ontinyent i a Bocairent en les èpoques medieval i moderna.

ELS ACCESSOS I ELS COMUNICACIONS

El dèficit històric d'unes pèssimes comunicacions admet matisos: el camí reial de Gandia a Ontinyent data de la primera meitat del segle xv i la seua connexió amb el camins que porten a Castella, especialment el d'Almansa a Ontinyent, ajuden a entendre la puixança de les viles frontereres a una banda i altra des del segle xvi, fruit d'un actiu comerç i de sinèrgies regionals incontestables, a partir de la complementarietat de les activitats econòmiques: blat, llana i ramats castellans a canvi de productes tèxtils manufacturats i oli, bàsicament.

L'embrió d'un eix vertebrador del País Valencià pren forma a partir de 1279 amb la creació del camí Xàtiva-Alcoi que penetrarà la regió de les Muntanyes, i que conforma amb l'àmbit urbà de Xàtiva el binomi que històricament ha conformat la governació de més enllà del Xúquer i, a hores d'ara, les Comarques Centrals Valencianes. L'ocupació de les comarques del sud en temps de Jaume II tanca el procés primordial de configuració històrica del territori valencià i amb la continuïtat del camí fins a Alacant marca la tendència que a finals del segle xx suposarà l'actual Autovia Central. La millora significativa de les infraestructures viàries en les darreres dècades ha allunyat les carreteres dels nuclis urbans però ha suposat el pagament d'un feixuc peatge pel seu considerable impacte visual i ambiental.

El ferrocarril, per contra, està present des de la darrera dècada del segle xix. És un recurs de transport infradesenvolupat per la negligent gestió de les diverses administracions públiques i ha esdevingut, alhora, una reivindicació recurrent de la comarca pel que fa a la seua continuïtat i millora.

LA TOPONÍMIA I EL PAISATGE DE LES PARAULES

Pràcticament els 3.000 topònims arreplegats actualment a la Vall són transparents i exemples parlants de la visió del paisatge comarcal a través dels temps, especialment, per la seua significació geogràfica i històrica. La toponímia ens mostra la mirada paisatgística dels nostres avantpassats, llauradors, caçadors i pastors, sobre moltes parts de la comarca hui transformades: des del color i forma de la terra (el Terrer Roig, en una zona de terra blanca; el Llacorellar), la qualitat de la terra (el Paraís, les Sorts), el sistema de distribució d'aigua i de reg (l'Assut, la Sagnia, la Sénia, Porçons, el Naiximent, la Mota, la Tanda del Dilluns), el relleu (el Llombo, els Tossals, el Campello), les faenes (el Teular, l'Algepsar, les Picadores, els Novals), el camins (el Forcall, els Descansadors, la Venta), les restes de poblacions de moriscos (el Benetzar, Rafalgani, l'Atzúbia), els costums (l'Esplugador, Cadolla de les Agüeles), oficis (el Coc, el Quincaller, el Balde), la fauna (l'alt del Corço, la Llobera), agricultura (l'Arrossar de Bellús, el Tramussar), la flora (el Joncar, el Surar), etc.

BIBLIOGRAFIA

AA. DD (2016): *La Universitat de València i els seus entorns naturals: La Safor, la Vall d'Albaida i l'Alt Túria valencià*, València, Universitat de València, 105-185 pp.

CAVANILLES, A. J. (1797). *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*, Madrid, Imprenta Real. (Edición facsímil, Valencia, 1981).

ESCOLANO, G. (1610-1611): *Décadas de la insigne y coronada ciudad de Valencia*. [Valencia: Patricio Mey, 4 vols.] Edición facsímil. València, Universitat de València, 1972, 6 vols, ii. ix, cap. xxx.

FUSTER ORTELLS, J. (1962): *El País Valenciano*, Barcelona, Destino.

HERMOSILLA PLA, J. y PEÑA ORTIZ, M. (2013): "La arquitectura hidráulica de los regadíos históricos valencianos. Claves territoriales y tipológicas en torno a sus elementos, redes y sistemas", en *Biblio 3W. Revista Bibliográfica de Geografía y Ciencias Sociales*, Barcelona, Universidad de Barcelona, Vol. xviii, nº 1024. http://www.ub.edu/geocrit/b3w-1024.htm (Consultat 2016-09-01)

MIRA, D. (1997-1998): *200 anys de les "Observaciones" de Cavanilles*, sèrie de 56 articles publicats a *Crònica. Ontinyent, Periòdic Independent de la Vall d'Albaida*.

MIRA, D. y BORDERA, T. F. (2000): "Abans de res: paisatges de la Vall d'Albaida, en TORTOSA, F. (coord.) (2000a): *La comarca de la Vall d'Albaida. Ecoguia d'itineraris ambientals i culturals*. Ontinyent, Mancomunitat de Municipis de la Vall d'Albaida, 79-84pp.

SOLER I MOLINA, A. (1995): "La Vall d'Albaida", en PIQUERAS HABA, J. (dir.). *Geografia de les Comarques Valencianes*. València, Foro Ediciones, vol. v, 166-283 pp.

TEROL i REIG, V. (2000): "Llegint un mapa de la Vall d'Albaida de 1499: *magnats e poderoses persones* lluitant per la jurisdicció i fitant la terra", *Alba. Revista d'estudis comarcals de la Vall d'Albaida*, 15, 5-39pp.

TEROL i REIG, V. (2008): "Descripcions, percepcions i una certa «consciència comarcal» de la Vall d'Albaida (segles xviii-xvi)", en TEROL I REIG, V.; CASANOVA, E. (eds.): *Actes del II Congrés d'Estudis de la Vall d'Albaida*. Ontinyent: Edicions Alfons el Magnànim-IEVA, 2 vols., vol. ii, 1056-1088 pp.

TORTOSA, F. (coord.) (2000a): *La comarca de la Vall d'Albaida. Ecoguia d'itineraris ambientals i culturals*, Ontinyent, Mancomunitat de Municipis de la Vall d'Albaida, 79-84pp.

TORTOSA, F. (2000b): *La comarca de la Vall d'Albaida. Poble a poble per la blanca vall*. Ontinyent, Mancomunitat de Municipis de la Vall d'Albaida.

Els paisatges de la Vall d'Albaida

- Casco histórico, Conjunto histórico
- Palacio
- Habitación
- Casa consistorial
- Casa
- Alquería, Casa de campo, Masía
- Molino; Molino de viento
- Puente
- Fábrica
- Chimenea
- Mercado
- Gallera
- Horno
- Escudo
- Cementerio
- Termas
- Teatro
- Yacimiento paleontológico
- Yacimiento arqueológico
- Pinturas rupestres
- Neveras destacadas
- Edificio religioso: Catedral o Colegiata
- Iglesia
- Ermita
- Calvario
- Castillo
- Torre
- Murallas
- Fuerte
- Ciudad amurallada
- Acueducto
- Molino hidráulico
- Noria
- Baños árabes
- Azud, Pantano, Presa
- Lavadero
- Salinas
- Jardín
- Arboles monumentales
- Microrreservas
- Sendero Gran Recorrido
- Sendero Pequeño Recorrido
- Sendero Local

Paisatges i accions estratègiques

La Vall de Pop

"Todas estas poblaciones, ceñidas al curso del Xaló, conforman una pequeña unidad de tierras y cultivos, surcada longitudinalmente por el río que marca la pauta de los asentamientos, escasamente distanciados entre sí, y recogidos a sus márgenes. Pese a la coherente unidad de esta minicomarca y la brevedad de sus lindes, aparecen dos denominaciones: Pop y Xaló. La diferenciación y la propia adscripción de un espacio a cada una de las designaciones, tiene orígenes históricos, no se basa en razones geográficas, y viene determinada, al parecer por dos castillos musulmanes que, en tiempos de la invasión catalano-aragonesa, ejercían su jurisdicción sobre estos lugares, campos y alquerías: el castillo de Pop, y el castillo de Aixà o Xaló, sobre la cima de la serra del Castellet, al norte de Xaló y Llíber."

"La vid tiene gran importancia entre los cultivos locales, con predominio en los llanos cuaternarios entre Xaló y Llíber, produciendo excelentes uvas de mesa y de lagar. Con el fruto de estas soleadas viñas, protegidas en las cálidas cubetas, Xaló elabora buenos vinos, espesos, de grado, secos y dulces suaves al paladar, capaces de transmitir el sabor y la fragancia de las azucaradas uvas. La moscatel y el proceso de transformación en pasas, ha vinculado al sector más oriental del valle con lo que fue, en otros tiempos, un producto exportable de alta cotización, introduciendo en el paisaje el riu-rau, porches y secaderos de la uva que motean el paisaje con la sonriente blancura de su monacal sencillez, que son sin duda uno de los más bellos legados de la arquitectura rural alicantina."

Rafael Cebrián (1991)
Montañas valencianas IV: El Comtat y La Marina Alta.

"Casi todo el término de Benisa está lleno de lomas y de cerros, mediando llanuras de poca extensión. La parte occidental es montuosa y muy quebrada, donde está la Solana, monte de bastante altura, que corre de norte a sur unido por sus raíces meridionales con Bérnia: queda entre ambos hacia el mar un boquete llamado el Estret de Cardos, a donde acuden las vertientes que siguen por el barranco Salado hasta desaguar en el mar."

Antonio J. Cavanilles (1797)
Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia.

Enrique Moltó Mantero
Departament d'Anàlisi Geogràfica Regional i Geografia Física
Universitat d'Alacant

Alcalalí i la seua torre (Miguel Lorenzo).

La Vall de Pop és una subcomarca de la Marina Alta, marcada pel curs del riu Xaló o Gorgos, en una peculiar situació de transició entre el litoral urbà i turístic i la muntanya rural. Per aquest motiu, en la seua caracterització comparteix característiques físiques, econòmiques i demogràfiques de ciutats com Dénia o Xàbia, i les de pobles com Castell de Castells i fins i tot del sector més oriental de la veïna comarca del Comtat, com Famorca o Fageca. En aquesta combinació, de vegades s'ha inclòs en zones de desenvolupament rural, com en el cas de Benigembla al CEDIR-Aitana, i alhora ha patit un procés transformador de segona, tercera i gairebé quarta línia de platja, amb urbanitzacions "impossibles", que escalen els seus cingles per donar unes vistes al mar promeses, que no es corresponen del tot amb la realitat geogràfica. Aquest caràcter mixt interior-litoral dóna problemes, però és, al capdavall, ben gestionat, una font inesgotable de possibilitats.

EL MEDI FÍSIC I LA SEUA POTENCIALITAT PER A L'ÚS AGRARI I TURISTICORESIDENCIAL

Clima i topografia (Bru, 1983) es combinen per a donar lloc a un enclavament geogràfic singular. En els últims contraforts peninsulars de les Bètiques, en la seua orientació sud-oest nord-est, les serres, amb altituds que superen els 1.000 metres, arriben al Comtat i a la Marina Alta per a caure gairebé directament al mar, sense gairebé espai per a un pla d'inundació, el del Gorgos, que es puga considerar com a tal. Tanmateix, a la Vall de Pop, les altituds es moderen i els turons, escarpats malgrat tot, alternen amb els espais plans i ondulats que singularitzen aquest espai. Les condicions climàtiques (Pérez Cueva, 1994) són singulars. L'aridesa estival i la marcada irregularitat de les precipitacions són trets en comú amb qualsevol altre tipus de sector pròxim, però hi ha alguna cosa que singularitza aquest espai. És una vall oberta a l'est-nord-est per la qual es canalitzen els temporals de llevant que, en xocar amb els relleus prelitorals, generen pluges quantioses que donen lloc a totals anuals elevats superiors als 800 mm de mitjana, per exemple en el cas de Xaló, fruit a vegades –gairebé sempre– de pluges torrencials essencialment tardoestivals, vinculades al fenomen de la "gota freda", que poden donar màxims en 24 hores superiors als 100 mm amb una certa freqüència. Es tracta, per tant, de la variant subhumida del clima mediterrani que, uns pocs quilòmetres més al sud, a les comarques alacantines centrals i meridionals de la província d'Alacant, és estrictament semiàrid. De fet, només al vessant meridional de les elevacions que conformen aquesta vall pel sud, els totals ja baixen de 500 i fins i tot de 400 mm. Quant a la temperatura, a pesar del seu caràcter de transició a un clima mediterrani un poc

Serra de Bèrnia (foto Miguel Lorenzo).

més continental i a més altitud que la zona estrictament litoral, segueix marcada per la influència marina, pel règim de brises que suavitza els excessos tèrmics tant de l'hivern com de l'estiu, amb mitjanes entorn dels 18°C, lleugerament més baixes a Benigembla, a l'interior, i més altes a Benissa, al litoral.

Des del punt de vista del relleu destaca el contrast entre la vall del riu Gorgos, amb una orientació gairebé total oest-est, un poc més estreta a Benigembla i progressivament eixamplada cap a Xaló, fins a topar amb els turons de Benissa, i les diverses elevacions que la flanquegen i la interrompen. Aquesta vall fluvial, amb els barrancs de Malafí, la Murta, Masserof o Passula, omplits d'aquests materials quaternaris a causa de les crescudes provocades per les pluges torrencials esmentades, resultarà extremadament fèrtil i, per les raons que s'apuntaran amb posterioritat, enganyosament fàcil d'urbanitzar. Per la seua banda, les seues muntanyes (Cavall Verd, la serra del Penyal de Laguar, el Carrascar i el coll de Rates, el Castell de la Solana o Muntanya Gran) no arriben a l'altitud de les veïnes comarques interiors del Comtat, però s'acosten a les de l'interior de la Marina Alta i, sobretot, a les que cauen directament al mar, on destaquen especialment els pendents dels turons, utilitzats a vegades com a tercera o quarta línia de platja per les urbanitzacions residencials, essencialment de població estrangera.

UN PAISATGE, DOMINAT PELS USOS AGRARIS I RESIDENCIALS

Fins a mitjans del segle xx, la Vall de Pop tenia una economia bàsicament agrària que compartia no només amb els seus veïns de l'interior, sinó fins i tot amb els del litoral, on el turisme era encara incipient. Quan s'inicia el *boom* turístic a la costa en els anys 60 i 70, aquests pobles seguirien bolcats de segur al sector agrari, que, tanmateix, ja patia de ple la crisi de l'agricultura familiar i el minifundisme i es veien atrets per treballs més còmodes i millor remunerats en el turisme litoral. El clima, el relleu i el sòl sempre haurien condicionat el paisatge agrari, tant en

Vistes de la Vall des de la carretera CV-715
cap al Coll de Rates (foto Miguel Lorenzo).

Serra de Bèrnia (foto Miguel Lorenzo).

Vistes de la Vall des de la carretera CV-715 cap al Coll de Rates (foto Miguel Lorenzo).

conjunt com en els matisos locals. En un context com aquest la trilogia mediterrània (blat, vinya i olivera) ja s'assentava a la Vall de Pop des de temps immemorial, però nous conreus com el de l'ametler, primer, i el taronger, després, guanyarien terreny. Tot i que la trilogia esmentada es pot donar més o menys en tots els espais mediterranis, els dos últims conreus o el de la garrofera es veuen especialment beneficiats pel fet de no patir els rigors tèrmics del clima més continentalitzat, que impera al naixement del Gorgos, a Castell de Castells, i, sobretot, en tot aquest context geogràfic que considerem Muntanya d'Alacant (l'Alcoià, el Comtat i l'interior de les Marines i l'Alacantí). La desaparició del cereal, absolutament fora de joc en l'agricultura familiar en espais minifundistes de muntanya des dels anys 60, vindria seguida d'una redistribució interna de la resta de conreus, en la qual l'olivera quedaria abancalada a zones més agrestes i fresques, el taronger a zones de mitjana pendent i, sobretot, la vinya predominaria a tot el fons de vall, cosa que donaria una personalitat pròpia a aquest espai. Sense menysprear tots els productes esmentats, és indubtable que la vinya, igual que en pobles veïns del litoral estricte, vinculada a les panses i també, sobretot, als vins blancs i dolços, és el conreu identitari. Una bona part de la Vall de Pop i sectors pròxims reuneix l'única vinya no interior inclosa en les rutes del vi de la província d'Alacant i de la Comunitat Valenciana. Si als nuclis litorals pròxims la vinya no va ser capaç de resistir la competència en l'ús del sòl amb el residencialisme turístic, o als interiors de la Muntanya d'Alacant va cedir terreny davant de l'olivera, els fruiters i l'ametler, ací va ser capaç de defensar-se prou bé.

En els anys 80, però sobretot des dels 90 fins a l'actualitat, la Vall de Pop "pateix" la deslocalització més residencial que turística de les seues veïnes Dénia o Xàbia. Els vessants dels turons esmentats abans amb bones vistes sobre la vall i, en alguns casos, fins i tot sobre el mar, atrauen uns turistes estrangers que s'han cansat de la saturació del litoral i dels seus preus, i que busquen ací una major tranquil·litat, sense perdre del tot la proximitat d'allò que tant els va atraure, el mar Mediterrani. Tant en noves urbanitzacions, la majoria, com en recuperació de cases tradicionals o riuraus, els més sensibles, busquen noves formes d'habitar aquests espais no com a turistes sinó de manera definitiva. En alguns casos, són alguns estrangers els que s'atreveixen fins i tot a regentar cases rurals obertes a tots, però especialment orientades als seus compatriotes. Alguns exemples i xifres demostren aquests fets.

Una referència succinta a l'evolució de la població i dels habitatges corrobora aquest procés. Segons el cens del 2011 els 8 municipis que componen la Vall de Pop sumen 19.457 habitants però molt mal repartits, ja que Benigembla, Llíber, Murla i Senija no arriben a 1.000, Alcalalí

Serra de Bèrnia i Tàrbena al fons Altea i la Serra Gelada (foto Miguel Lorenzo).

i Parcent els superen per poc, Xaló s'acosta als 3.000, mentre que Benissa, l'únic amb accés a la costa, encara que de difícil aprofitament per al sol i platja, amb 11.613 habitants suma més que tots els altres junts. Segons els criteris demogràfics més estrictes només Benissa no és un nucli rural, encara que per altres qüestions econòmiques i de proximitat a zones urbanes potents, difícilment podem considerar aquesta zona com a rural. Curiosament, en aquest sentit, alguns d'aquests municipis (Benigembla) van ser susceptibles de ser inclosos en zones de desenvolupament rural, compartides amb zones molt més estrictament rurals per dinàmiques econòmiques i d'accessibilitat, com la Muntanya d'Alacant. Ja s'ha esmentat la predilecció de la població estrangera, generalment de la Unió Europea, per assentar-se en aquests pobles. Les xifres donen suport a aquest fet, ja que el 42% dels habitants de Vall de Pop tenen aquest origen, sense grans diferències internes o fins i tot amb percentatges majors, superiors al 50% entre els nuclis més rurals. Sempre que es parla del medi rural s'insisteix en l'envelliment de la població, que supera en el conjunt de la Vall de Pop el 25% de població de més de 65 anys, per tan sols un 10% de menys de 16. No obstant això, convé apuntar una peculiaritat d'aquest entorn, comú a molts altres sectors del litoral alacantí, però especialment intens ací, i és que l'envelliment no respon només a la dinàmica pròpia de la població nacional sinó, sobretot, als estrangers que han triat aquestes terres com a lloc de retir permanent després de la jubilació. Tant és així que en el cas de la població estrangera el percentatge de majors de 65 anys supera el 34% i el de menors de 16 a penes arriba al 7%. Com a mostra del triomf del turisme residencialista en aquesta subcomarca, a penes el 49% de l'habitatge és principal, xifra que oscil·la entre el 45% de Benissa i el 65% de Xaló.

UN PAISATGE VALORAT I SIMBÒLIC. INICIATIVES PER A LA VALORACIÓ DEL SEU PATRIMONI NATURAL I CULTURAL

La Vall de Pop és un sector pont des de molts punts de vista, naturals i antròpics. És un sector litoral o prelitoral, però amb alguns trets continentals i de muntanya. En aquest sentit, presenta un paisatge agrest, on resulta fonamental el clima, mediterrani subhumit. A l'atractiu dels nombrosos dies de sol, els pocs dies de pluja i les temperatures suaus d'un sector litoral i prelitoral, que comparteix amb molts altres de la província, se suma un total pluviomètric relativament elevat, encara que mal repartit, que és, sens dubte, font de verdor tant en la vegetació natural de pins i alzines, com en els conreus ja citats: oliveres, garroferes, ametlers, tarongers i vinyes. Alguns d'aquests conreus presenten, a més, canvis estacionals cridaners: la flor de l'ametler, encara a l'hivern però anunci d'una primavera que mai acaba d'anar-se'n del tot en aquest racó, o el roig intens de les fulles de la vinya a la tardor. Els bancals, autèntic patrimoni immemorial, escalen pendents impossibles buscant un màxim aprofitament de la terra i de l'aigua, un fre a l'erosió, necessari també en la prevenció d'avingudes al litoral. El fet de mantenir-lo s'ha de veure com a essencial per raons estètiques i funcionals, i la impermeabilització del sòl que han suposat algunes de les urbanitzacions esmentades ha de ser degudament reconduïda. Si alguna cosa dóna especial valor a aquest paisatge és el seu caràcter agroforestal, l'equilibri i mescla perfecte, però en perill per subexplotació, entre el que és natural i el que és antròpic. És un sector rural interior en alguns casos, però tan pròxim i ben comunicat amb el litoral que s'aprofita de totes les seues dinàmiques positives, encara que també d'algunes de les negatives.

L'existència de la Mancomunitat de la Vall de Pop (vegeu http://www.valldepop.és) és sens dubte un factor positiu de posada en comú de tots els valors d'aquesta subcomarca, aprofitant fins i tot els d'algunes de les veïnes. Oferta turisme actiu, allotjament rural, rutes patrimonials com les dels riu-raus, rutes de senderisme i bicicleta i, convé destacar-les, rutes gastronòmiques i enològiques. En aquest últim cas, cal destacar que la Vall de Pop és el sector litoral d'una ruta del vi que s'uneix amb l'interior del Vinalopó. La gastronomia "pateix" o, millor dit, gaudeix de la influència de mallorquins i nord-africans i, en el cas dels primers, la seua influència es deixa sentir fins i tot en la varietat local del valencià d'aquestes terres.

BIBLIOGRAFIA

BRU RONDA, C. (1983). "El sinclinal Benisa-Teulada. Estudio morfoestructural e hidrológico", *Investigaciones Geográficas*, 1, 147-180.

CRUZ OROZCO, J. (1990). *Les comarques de Muntanya*, València, I.V.E.I.

HERNÁNDEZ HERNÁNDEZ, M. (2000). "Los agrosistemas", en AA.DD., *Cartografía Temática de las Tierras Alicantinas*, Alacant, Institut Universitari de Geografia, Universitat d'Alacant, 106-107.

HERNÁNDEZ HERNÁNDEZ, M. i MOLTÓ MANTERO, E. (2000a). "La agricultura en la Montaña d'Alacant: situación actual y potencial futuro", *Investigaciones Geográficas*, 24, 55-68.

HERNÁNDEZ HERNÁNDEZ, M. i MOLTÓ MANTERO, E. (2000b). "El paisaje agroforestal como recurso turístico en la Montaña de Alicante", en *II Jornadas Turismo y Medio Ambiente en las Islas Baleares, Evolución turística de la última década y diseño de futuro*, INESE, pp. 37-44.

HERNÁNDEZ HERNÁNDEZ, M., MOLTÓ MANTERO, E. I RICO AMORÓS, A. (2008). "Las actividades turístico-residenciales en las montañas valencianas", *Ería*, 75, 77-97.

INE (2016). Censos de Población y vivienda: http://www.ine.es/inebmenu/mnu_cifraspob.htm

MOLTÓ MANTERO, E. (2003). *La agricultura a título parcial en la Montaña de Alicante*, Alacant, Universitat d'Alacant.

PÉREZ CUEVA, A. (1994). *Atlas climático de la Comunidad Valenciana, 1961-1990*, València, Generalitat Valenciana.

La Vall del Pop

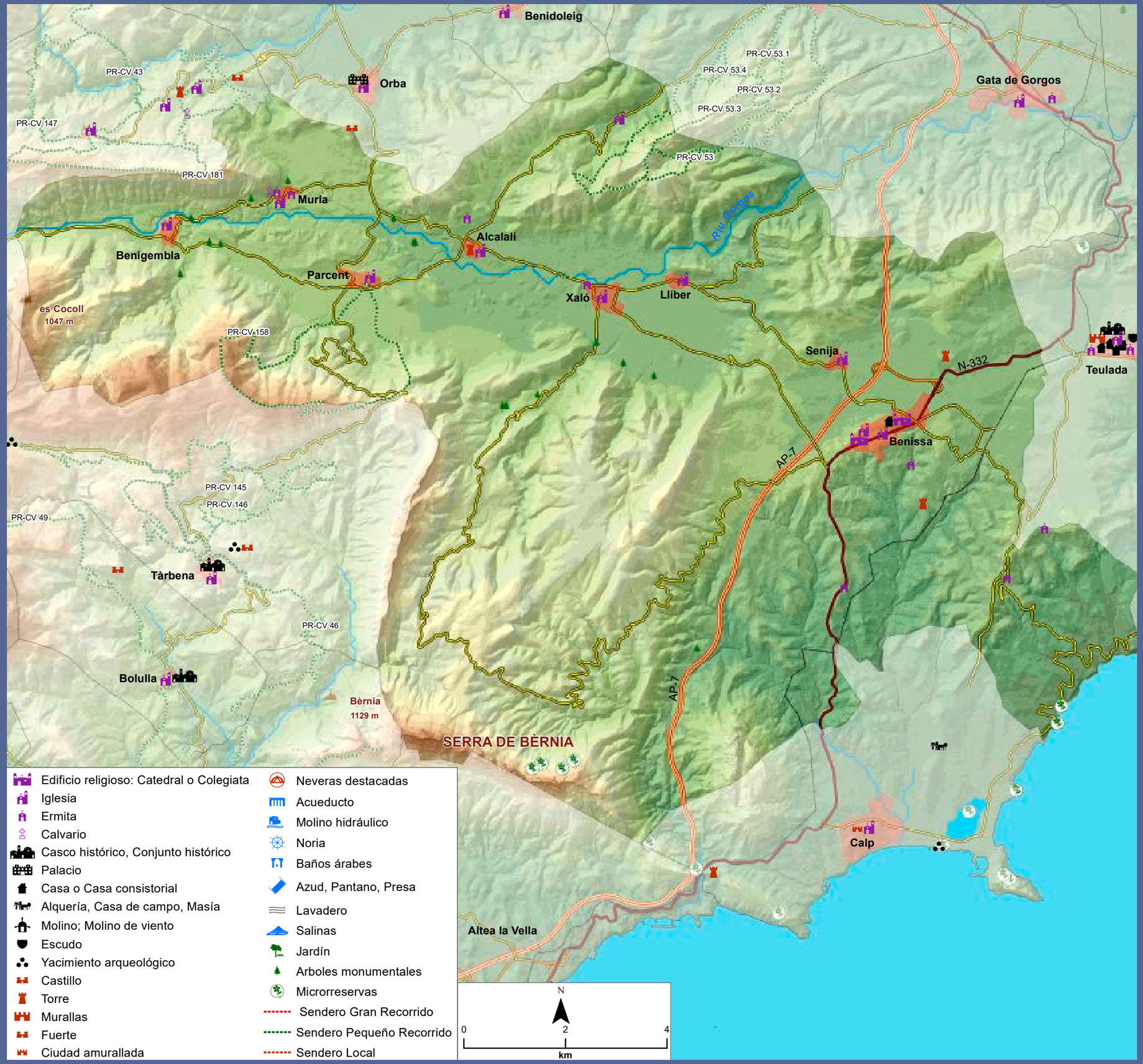

Paisatges i accions estratègiques

L'Alcoià-Comtat

Terra adusta, persones tenaces

"Alcoi. ... ocupa un inverosímil sitio de crestas y plataformas en la confluencia de cuatro o cinco arroyos encajados. Allí convergen los pasos que el Molinar orienta hacia Alacant, el Barxell hacia Banyeres y el riu d'Alcoi a València, mientras que el Molinar y el Cint también complican el difícil relieve de más de 550 m.s.n.m. Todo junto se convierte en un desafío a la geografía; en un lugar sin materias primas, con energía bien escasa y casi sin caminos, una loable obstinación humana ha hecho florecer una industria de transformación, con elevada tasa de valor añadido..."

Vicenç Maria Rosselló i Verger, V. M. (1984)
55 ciudades valencianas.

"Téxense al año 12.000 piezas de paños ó bayetones, 1.100 piezas de mantas ó cubrecamas de desperdicios de seda, 1.800 varas de lienzos ordinarios, 4.000 de bayetas, 1.300 de mantelerías y colonias; lo que rinde sumas tan considerables que en el hilado repartido en los pueblos vecinos gastan más de 100.000 pesos al año. Además de los brazos ocupados en cardar, hilar y texer las lanas, hay muchos en 14 batanes, en otros tantos tintes de lanas, 18 prensas, y 33 molinos de papel, que producen al año 100.000 resmas."

"Viven en el Condado muy cerca de 2.000 vecinos, casi todos en Concentayna y Muro, y apenas 300 en los demás pueblos, que son cortas aldeas, donde se reúnen algunos para cultivar cómodamente sus posesiones... Las viñas, los olivos, las higueras, y tal qual almendro, como también dilatados sembrados ocupan el terreno que el riego no puede fecundar: las moreras, los frutales, los maíces, alfalfas, trigos y hortalizas adornan las huertas."

"En el término de Onil brotan por varios ojos y fuentes las aguas que reunidas muy pronto en riachuelo corren de noroeste a sudeste, y aumentadas con las que bajan de Ibi y Tibi van al pantano, y de allí a la huerta de Alicante."

Antonio J. Cavanilles (1797)
Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia.

"La 'burgesia' alcoiana no es desenvolupava en condicions precisament còmodes. Tota la seva industria descansa –o gairebé- sobre un acte de voluntat. Res no afavoreix la subsistència: més aviat tot el contrari. No té a ma cap de les primeres matèries de què es val, i ha de portar-les de lluny. En aquell lloc, de més a més, no hi ha altra font d'energia natural que el riu i les seves breus cascades. I per a major obstacle les comunicacions tampoc no hi eren fàcils."

Joan Fuster (1971)
Viatge pel País Valencià.

Marc Baldó Lacomba
Departament d'Història Contemporània
Universitat de València

Castell de Planes (foto Miguel Lorenzo).

UNA TERRA ADUSTA

La comarca, la Montanya en nom antic o l'Alcoià, el Comtat i la Foia de Castalla, denominació que recull totes les sensibilitats dels seus habitants, té una orientació sud-oest nord-est, com les serres Prebètiques, que l'emmarquen i la constitueixen, i té dos nuclis: la part nord-est la formen l'Alcoià-Comtat i la part sud-oest, La Foia de Castalla. L'una i l'altra enmig d'intricades serres comunicades per la canal d'Alcoi, on arranca el Barranc de la Batalla. Pel costat est, la comarca limita amb la Safor, la Marina Alta i la Marina Baixa. Amb la Safor a través de la vall de Perputxent que s'obri entre el Benicadell i la serres de Planes. De la Marina Alta la separa la serra Albureca, entre la baronia de Planes i la Vall de Gallinera. De la Marina Baixa la separa l'Aitana. En el costat sud de la comarca, els municipis d'Ibi i Tibi, els dos de la Foia de Castalla, limiten amb l'Alacantí, separats per la Carrasqueta i la Penya Roja o del migjorn. Pel costat oest, les serres del Maigmó i l'Arguenya tanquen la Foia de Castalla i posen límit entre aquesta i l'Alt Vinalopó.

Es tracta d'un conjunt bigarrat de poderoses serres més o menys paral·leles entre si, amb excel·lents crestes calcàries. Pel nord delimiten la comarca, de ponent a llevant, les serres d'Onil, l'Esmolada, Mariola i Benicadell, i pel sud la tanquen la Carrasqueta i l'Aitana; entre l'alineació del nord i la del sud, en paral·lel, s'alcen altres muntanyes a vegades no menys potents, com la Serrella, el Carrascar de la Font Roja, la serra d'Almudaina, les de Planes (Cantalar i Albureca) o la de Penàguila, que formen un panorama orogràfic complex.

Entre tantes serres, la comarca conforma dos espais o subcomarques, la Foia d'Alcoi, a la part nord-est, i la de Castalla, a la part sud-oest. La Foia d'Alcoi, per on corre el Serpis i els seus afluents, comprén l'Alcoià i el Comtat. És un espai ple de valls estretes emmarcades per altes serres que es fa pla seguint l'eix central per on corre el riu, que aviat s'ajunta a la part sud del Benicadell i on trobem les planes de Cocentaina i la plana de Muro. Per la vall de Perputxent, al peu mateix del Benicadell, s'escapa el riu cap a Gandia per l'Orxa i el Barranc de l'Infern, un paratge formidable on abans circulava el tren de via estreta cap al grau de Gandia i avui és via verda.

L'altre espai de la comarca, la Foia de Castalla, al sud-oest de l'anterior, és més obert i té forma de triangle equilàter invertit, delimitat per la serra d'Onil (al nord-est), la Carrasqueta (a l'est) i el Maigmó i altres serres paral·leles (al sud-oest). En cada vèrtex del triangle, hi ha un corredor: la canal d'Alcoi, ja esmentada, que comunica la plana de Castalla amb l'altra subcomarca; el corredor d'Arguenya, que la connecta amb el Vinalopó (Sax) i l'Estret de Tibi obri pas a l'Alacantí.

El clima és mediterrani, amb un règim de precipitacions d'uns 500 mm anuals irregularment repartides per l'orografia i els vents dominants; hi

Embassament de Beniarrés (foto Miguel Lorenzo).

Castell de Margarida (foto Miguel Lorenzo).

ha una sequera estival i un període plujós a la tardor i principi de l'hivern i un altre menor a la primavera, però hi ha també episodis d'uns pocs anys de sequera. I quant a temperatura, és la típica de la muntanya: l'hivern es fa notar.

En aquesta comarca es troba al nus hidrogràfic més dens del País Valencià. D'ací arranquen els rius Serpis, que va d'Alcoi a Gandia, el Girona, Gorgos i Guadalest, que naixen a les serres orientals, molt plujoses, i desemboquen entre Dénia i Altea, i el Montnegre (anomenat riu Verd a la capçalera, Montnegre al curs mitjà i riu Sec al curs baix), que travessa la Foia de Castalla i desemboca al Campello. També naix al límit d'aquesta comarca, a la Mariola, entre Bocairent i Banyeres, el Vinalopó, que desemboca a les Salines de Santa Pola i el Fondo, antigament albufera d'Elx. Els dos principals rius són el Serpis i el Montnegre. A l'Alcoià naix i discorre el riu d'Alcoi o Serpis de la confluència del Barxell i el Molinar. La ciutat es va plantar allà i des d'aleshores ha aprofitat aquestes aigües, que han tingut gran importància en el seu origen industrial. Al Serpis conflueixen per l'oest dos afluents, l'Agres (entre les serres de la Filosa i Mariola) i el Polop (entre Mariola i el Carrascar de la Font Roja), i per l'est el Penàguila o Frainos (entre l'Aitana i la Serella), el Drys (entre la Serrella i la serra d'Almudaina) i el Barranc de l'Encantada (Planes), amb paisatges pintorescos. Poc després, aigües avall, el pantà de Beniarrés regula el reg de la Safor.

Per la Foia de Castalla naix i discorre el riu Montnegre, que va delimitar en època foral les fronteres de les governacions de Xàtiva i Orihuela, i on trobem el pantà de Tibi, construït a l'eixida de la Foia de Castalla, en l'estret que formen el Mos del Bou i la Cresta, a finals del segle xvi (1597), per la iniciativa del moliner de Mutxamel, Pere Esquerdo, i altres veïns i projectes de Batista i Cristoforo Antonelli, per a regular les aigües de l'horta d'Alacant, gestionades pel sindicat de regs que té seu a Mutxamel. És un dels més antics d'Europa.

La coberta vegetal, perduda la primigènia que era de carrasques i boscos mixts, avui reduïda a petits rodals (amb l'excepció del Carrascar de la Font Roja), és la característica del paisatge valencià de muntanya: pins i matoll de fulla perenne. El pi més freqüent és el blanc o *halepensis*, que forma grans masses a les serres d'aquesta comarca i permet una rica fauna d'ocells. El sotabosc s'esmalta d'argelagues, ceprell, romer, timó, coscolles, llentiscle, matapoll, arçot, retama...

Dos són els principals paratges que cal destacar de la comarca: el Parc Natural la Font Roja i el Parc Natural de la Mariola. El primer, declarat a l'abril del 1987, es troba entre els termes municipals d'Alcoi i Ibi, és un dels millor conservats i la seua cota més alta és el Menejador (1.356 m). És zona d'especial protecció per a les aus (ZEPA) de la Unió Europea i Lloc d'Interés Comunitari (LIC) per tindre espècies animals i vegetals amenaçades i protegides. El parc presenta dues zones ben diferenciades, la solana i l'ombria i, doncs, gaudeix d'una notable varietat paisatgística,

Castell de Penella (foto Miguel Lorenzo).

Castell de Concentaina (foto Miguel Lorenzo).

a causa de l'orientació de la serra i l'arribada dels vents humits del mar. A la zona ombria trobem la massa forestal de carrasques que cobreix gran part del bosc i que dóna nom a la serra, Carrascar d'Alcoi; hi viu també el roure, el freixe, l'auró, el teix, espècies arbòries a què s'afig un sotabosc de marfull laurifoli, heura, lligabosc i altres espècies que fan del Carrascar una de les millors reserves valencianes de flora. L'existència d'un bosc ben conservat i amb diferents unitats, permet l'existència d'una fauna rica i variada en la qual hi ha mamífers com el porc senglar, la geneta, la garba, el gat salvatge i diverses classes de ratpenats. És lloc de nidificació de l'esparver, que viu amb l'*àguila* cuabarrada o *perdiuera*, el falcó, el mussol i ocells associats a la formació boscosa com el pit-roig o el pinsà. També hi habita la tortuga de rierol, la serp de collaret, que troba el seu hàbitat a la solana com altres rèptils. Entre els invertebrats cal esmentar la papallona *Euphydryas desfontanii*.

El Parc Natural de la Serra de Mariola, declarat al gener del 2002, és molt més gran i se situa als termes municipals d'Agres, Alcoi, Alfara, Banyeres, Bocairent, Cocentaina i Muro. La seua altura màxima és el Montcabrer (1.390) i també té una gran varietat d'ambients. És notablement ric en varietats vegetals. En la seua flora, en gran part coberta per pi blanc i arbusts com l'argilaga, el romer i l'esteperola, presenta espais per al bosc mixt mediterrani on es mesclen la carrasca i caducifolis com el freixe, l'auró o el roure valencià i arbusts com el llorer bord, la mare-selva o el galzeran. Però sobretot cal destacar la presència de la teixera d'Agres que constitueix el bosc de teixos més meridional d'Europa, i una varietat fascinant de més de 1.200 espècies, moltes de les quals són endèmiques de la Serra i del País Valencià i entre les quals pot destacar-se la sàlvia de Mariola, la cua de gat, la camamilla, l'espígol, el te de roca... La seua fauna també dóna compte de la varietat d'ambients de la Serra.

Castell de Penella (foto Miguel Lorenzo).

LA TENACITAT DELS HOMES

Però el que més sorprén és el paisatge humà. Tot bon observador se sorprendrà de com en tan dures condicions naturals s'ha format i sobretot ha persistit en el segle xx i xxi una població amb ciutats notables i una indústria i serveis que desafien la geografia.

La població de la comarca sobrepassa els 181.000 habitants (113.000 a l'Alcoià, 41.000 a la Foia i 27.000 al Comtat) i més del 70% està concentrada a les ciutats d'Alcoi, Ibi, Cocentaina, Castalla, Muro, Onil i Banyeres. Alcoi, amb més de 60.000, és el cap comarcal, seguida d'Ibi, amb gairebé 25.000. La resta de les citades sobrepassa lleugerament els 10.000, o els falta poc. Aquestes ciutats són les que concentren l'activitat econòmica i presenten un fort increment demogràfic en la segona meitat del segle xx, al compàs del creixement industrial (excepte Alcoi que es remunta al xviii). Aquest creixement s'ha vist nodrit principalment per immigrants, molts procedents d'Andalusia i La Manxa. Excepte aquestes poblacions, que concentren més del 70 % dels habitants, la resta són pobles menuts d'uns cents o un miler (Tibi i Beniarrés), generalment regressius, disseminats per les pintoresques serres i valls. Al Comtat tenim Alfara i Agres a la Valleta d'Agres; a Plana de Muro-L'Orxa, L'Alqueria d'Asnar, Benimarfull, Alcosser de Planes, Gaianes, Beniarrés i l'Orxa; a les muntanyes de Planes, Planes, Almudaina i Benillup; a la Vall de Seta i

Travadell, Millena, Gorga, Balons, Quatretondeta, Benimassot, Fageca, Famorca i Tollos, i a la Vall de Penàguila, Benilloba, Benasau i Alcoleja. A l'Alcoià hi ha els pobles de Benifallim i Penàguila. A la Foia de Castalla, amb els majors nuclis, només hi ha Tibi, amb gairebé 1.500.

L'agricultura, a pesar de la rudesa del territori, és dinàmica. Tradicionalment, hi era hegemònica la trilogia mediterrània (cereal, vinya, olivera), però en el segle xx es van introduir notables canvis: ha crescut l'olivera molt, s'han introduït ametlers (entre els dos més del 60% de la superfície conreada), s'ha incorporat la nova fructicultura, i ha disminuït la vinya (avui dia recuperant-se) i el cereal (les dues menys d'un 25 %). Això combina amb hortets que segueixen els rius i els afluents.

La gent de l'Alcoià, el Comtat i la Foia de Castalla han aprofitat els recursos disponibles intensivament. Abans del segle xix, amb treball i enginy, van elaborar productes que aprofitaven totes les possibilitats que donava la terra, que no eren excessives: al conreu d'una agricultura amb poques planes i molt de bancal en terrassa, s'afegia l'obtenció de carbó vegetal, forns per a calç, geleres a les ombries de les muntanyes, manufactura de cordills, cabassos, espardenyes, estores, rajoles, ceràmica... No mancaven molins fariners, almàsseres ni trulls, però sobretot destacava l'aprofitament de la cabanya ramadera que, combinada amb l'aigua i el batan, va fer possible la manufactura de la llana i la del paper, importants a la comarca.

La manufactura de la llana es va desenvolupar amb treball i el bon ofici d'artesans, a què s'afegien veïns de les ciutats i llauradors dels pobles de les muntanyes circumdants que, per arredonir la seua subsistència, feien parts del procés de tèxtils o altres mercaderies (joguets) a casa, sota les directrius d'un comerciant que els abastia de matèria primera, arreplegava el producte elaborat i pagava per peça. El *putting-out system* és un clàssic a la comarca gairebé fins avui mateix. D'aquesta manera, imperceptiblement, s'iniciava el camí a la producció per al mercat (i no només per a la subsistència familiar), la qual cosa va representar, en els segles xviii i xix un canvi radical en les maneres de viure de la comarca sencera i poder desenvolupar la industrialització. Als artesans s'hi afegien els traginers i subhastadors que carretejaven les mercaderies de la comarca (draps, paper, espardenyes, terrisseria, joguets, etc.) i les venien per altres llocs i, al retorn, portaven productes forans que es venien a les ciutats i pobles de l'Alcoià, el Comtat i la Foia de Castalla. Una part dels beneficis de tots aquests negocis van derivar en la millora de la producció, tant l'artesanal com l'agrària, especialment en els plans de les dues foies, on es podien establir masies amb una agricultura més avançada que als "terrampers" dels pobles situats a les muntanyes.

El desenvolupament d'aquestes artesanies va fer emergir al llarg del segle xix i començaments del xx importants indústries. Mentre a l'Alcoià i al Comtat, amb Alcoi, Cocentaina i Banyeres principalment, es va desenvolupar la indústria tèxtil, a la Foia de Castalla es van desenvolupar els joguets (Onil i Ibi), així com la indústria alimentària, que va saber aprofitar les tradicions culinàries de la zona: ametles, mel, gel de les geleres, olives, entre altres enginys com destil·leries (café licor) o tallers de gasoses.

La industrialització d'Alcoi va començar a finals del segle xviii, cosa que cronològicament la fa gairebé coincident amb l'anglesa. Es va ajudar d'un potent gremi que manufacturava llana des de l'antiguitat i, des de final del xviii, a més, havia creat una xarxa d'indústria a domicili ja al·ludida. Quan es va mecanitzar el treball, després de les guerres contra Napoleó, va provocar revoltes dels treballadors a domicili (1821). La gran diferència entre la industrialització alcoiana i l'anglesa era l'energia de què se servia: la hidràulica, que aprofitava rius com el Molinar –on es van instal·lar les primeres fàbriques. Fins al 1832 no començaria a introduir-se el vapor, que eludia l'estiatge, però exigia carbó que calia buscar fora (la mina de lignit *La Constància* era irrellevant). A la indústria de la llana es van afegir, entre altres sectors, metal·lúrgia, lli, paper... La introducció de novetats tècniques va ser continuada: màquines de filar (1829), cardadores (1842) i finalment, en els 80, telers *jacquard*. En el segle xx, la diversificació es va obrir a altres sectors, principalment el joguet (Ibi, Onil). La transformació social que tot això va comportar va ser d'envergadura. Es va formar una burgesia emprenedora i un món de treballadors prompte conscienciat que han imprés caràcter a la ciutat i a la comarca, visible si es passeja pels seus pobles i camps.

BIBLIOGRAFIA

ARACIL, R. i GARCÍA BONAFÉ, M. (1979). *Industrialització al País Valencià (el cas d'Alcoi)*, València, Tres i Quatre.

CAMARERO E. *et alii* (1989). *Tibi: un pantano singular*, València, Conselleria d'Obres Públiques, urbanisme i Transport.

CAVANILLES, A. J. (1797). *Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia*, Madrid, Imprenta Real (Edición facsímil, Valencia, 1981).

CEBRIÁN, R. (2004). *Por las cumbres de la Comunidad Valenciana: 50 montañas escogidas*. Papers de muntanya 38, València, Centre Excursionista de València.

CEBRIÁN, R. (1991). *Montañas valencianas IV: El Comtat y La Marina Alta*. Papers de muntanya 4, València, Centre Excursionista de València.

COSTA, J. I PÉREZ, D. (1995). "Les Valls d'Alcoi", en *Geografia de les comarques valencianes*, VI, *Les comarques meridionals*, València, Foro, pp. 9-56.

MARCO, J.A. (1990). *Aitana: análisis morfoestructural*, Alacant, Instituto Juan Gil-Albert.

PIQUERAS, J. (1995). "Foia de Castalla", en *Geografia de les comarques valencianes*, VI, *Les comarques meridionals*, València, Foro, pp. 57-73.

PIQUERAS, J. (1995). *El espacio valenciano. Una síntesis geográfica*, València, Gules.

ROSSELLÓ i VERGER, V. M. (1984). *55 ciudades valencianas*. Colección Cultura Universitaria Popular 4, València, Universitat de València, Secretariado de Publicaciones.

ROSSELLÓ i VERGER, V. M. (1995). *Geografia del País Valencià*, València, Alfons el Magnànim.

VALLÈS, I. (1987). *Indústria tèxil i societat a la regió Alcoi-Ontinyent, 1780-1930*, València, Universitat de València.

L'Alcoià-Comtat

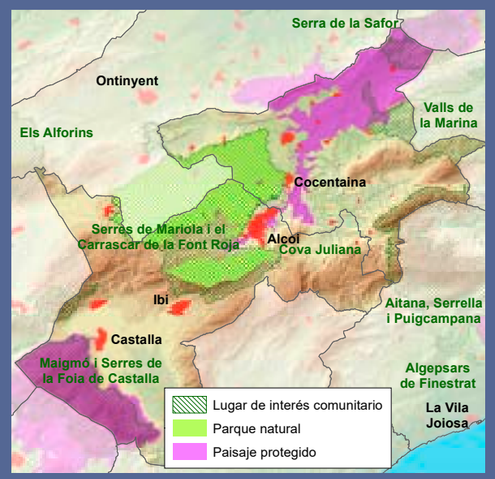

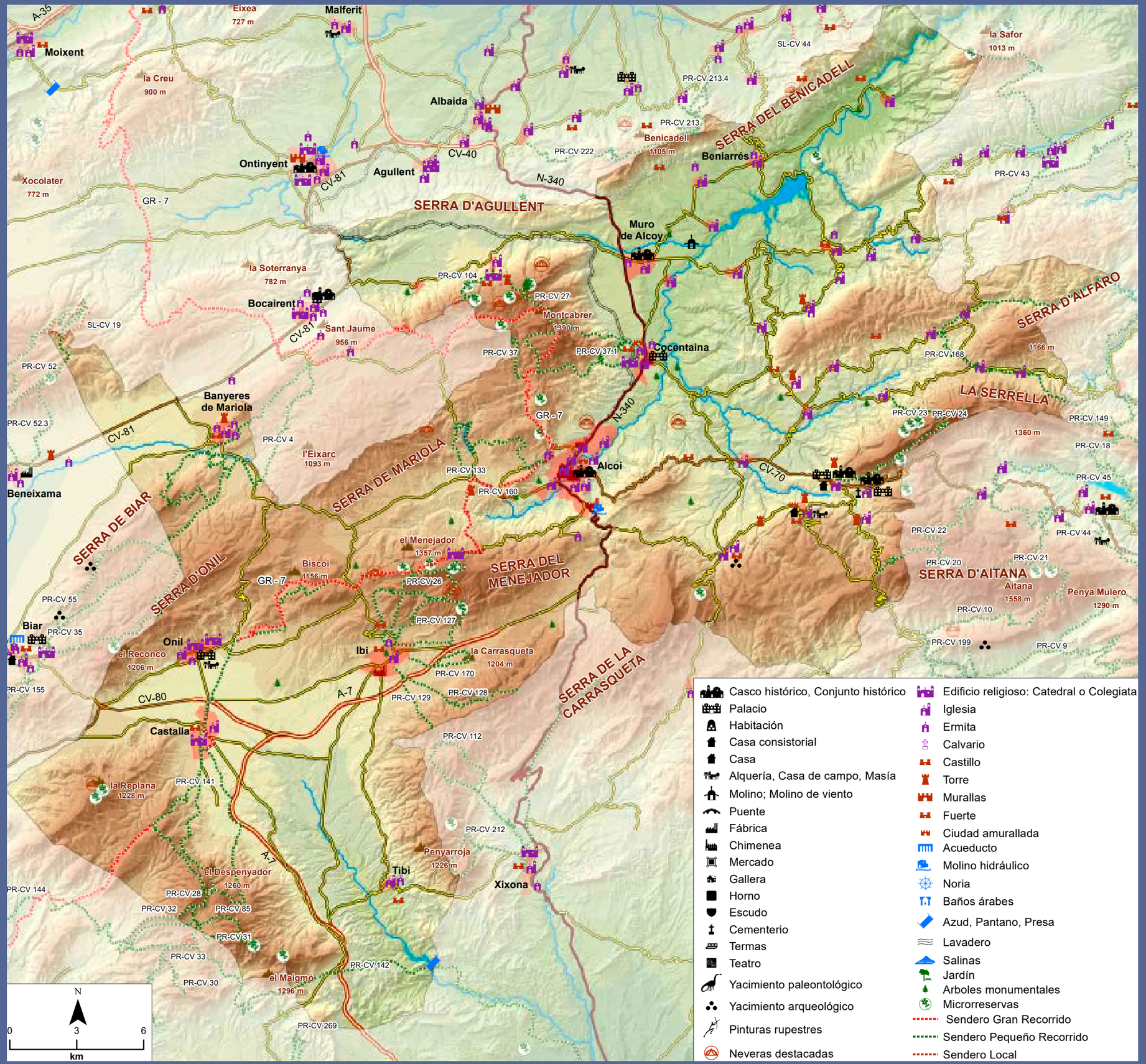

Paisatges i accions estratègiques

El Vinalopó mitjà

Un paisatge amb caràcter

[El valle de Elda...] "el camino viejo torcía, al principio, por terrazgos amarillentos, rosados, con extrañas vetas verdes, y luego, ya en lo hondo del valle, bordeaba olivares, cuadros de alfalfa, liños de almendros. Estando en tierras intensamente cultivadas, nos creíamos en la soledad: tal era la placidez del paisaje."

Azorín (1943)

"Tradicional acomodo a esta fuerte intensidad horaria de la lluvia, pleno de sabiduría empírica, ha constituido el regadío eventual de turbias; con sus modalidades, a veces combinadas, de terrazas, boqueras, agüeras y presas de ladera, para proporcionar a los bancales un suplemento hídrico a expensas de estos aguaceros [...]"

Antonio Gil Olcina (1993)

"El Castell d'Elda –enfrontat el de Petrer- dominava la vila i el pas del riu, allà encaixat. El de Novelda, amb la torre triangular subaix de la Mola, s'apropa al riu per a materialitzar més palesament el paper de guàrdia del pas fluvial".

Vicenç M. Rosselló i Verger (1977)

¿Quién rimó zapatos y hormas
con ilusiones y estrellas?

Juan Madrona Ibáñez (1960)

"Com sonaven tan familiars en els seus llavis aquelles paraules: Caprala, Catí, la Costa, les Fermoses, el Pantanet, l'Algurrama, Rabosa..? Potser ens costava entendre, a uns més que a altres, que l'amor pel país no només és un recurs retòric més o menys bellament literari. En el seu cas, senyor Valor, era, ja ho he dit alguna que altra vegada, una autèntica font d'energia vital."

A Enric Valor, del petrerí Vicent Brotons i Rico (2001)

Sabina Asins Velis
Centre d'Investigacions sobre Desertificació
(CSIC, Universitat de València, Generalitat Valenciana)

Carrers de Monóver (foto Miguel Lorenzo).

Els passatges que hem triat per introduir el Vinalopó mitjà són una mostra, a parer nostre, del fort caràcter d'aquest territori: del valor de la seua gent, els seus recursos naturals i culturals diferenciats i els seus paisatges productius. És un territori difícil, dirigit als qui identifiquen la força dels ocres i es deixen atrapar pels paisatges erosius, a qui li agrada recórrer castells, rambles i saladars, en silenci; persones capaces d'apreciar la intensa tasca d'adaptació a un medi assedegat: els antics pantans, les mines d'aigua, els parats, les boqueres. Una terra per a gaudir una vegada acabada l'estació estival; excepte si és per a assistir a les festes patronals, degustar la seua rica gastronomia o refugiar-se a les cases rurals de les seues serres privilegiades. Dedicada a un visitant que reconeix la necessitat de les fàbriques de sabates, d'embotits o espècies, de les pedreres de marbre i els cellers, però que al mateix temps exigeix la participació ciutadana en la planificació d'aquests espais i en la defensa d'aquest territori.

PRÒXIM I SUFICIENTMENT LLUNYÀ

El Vinalopó mitjà és un territori pròxim, però suficientment llunyà perquè als seus rics paisatges naturals i rurals no els estiga afectant la massificació, ni el soroll o l'estrés. I això en un territori en què els nuclis més allunyats (el Pinós, Algueña, Hondón de los Frailes i el Fondó de les Neus) es localitzen a escassos 45 minuts del port d'Alacant i de l'Altet, sisé aeroport nacional amb més de 10 milions de passatgers el passat any (AENA, 2015). Pel que fa als enclavaments urbans més poblats (Elda, Petrer, Monòver, Novelda, Aspe i Monforte del Cid), estan molt ben comunicats per autovia o carretera nacional amb importants centres emissors de turistes, com Múrcia, València i Madrid (que disposa d'AVE directe a Alacant). A més, la comarca es troba a l'eixida més ràpida al mar dels veïns d'Albacete; i a una distància entre mitja hora i una hora de les principals destinacions turístiques del litoral alacantí. Unes connexions ben estructurades per al transport privat, encara que amb significatives deficiències identificades per al transport públic (Ortuño Padilla, 2016).

Tot i que el Vinalopó mitjà és, doncs, un territori molt transitat, els seus paisatges interiors gaudeixen de gran tranquil·litat. A què es deu aquesta singularitat? Un dels motius consisteix en la coincidència temporal i les preferències: el període de major afluència de visitants als nuclis costaners limítrofs, els mesos de juny a setembre, són els menys recomanats, a causa de la temperatura, per a fer eixides al camp

Monforte del Cid i al fons el Maigmó (foto Miguel Lorenzo).

en la zona que ens ocupa i en això el mar no té rival! A més, caldria afegir-hi la nul·la cooperació en matèria turística entre els municipis del litoral i l'interior pròxim, així com altres causes de política i identitat locals (Martínez Puche, 2008; Hernández i Martínez Puche, 2016). En el període estival, el Vinalopó mitjà ofereix els atractius del turisme urbà (visites i actes culturals, compres d'especialitats locals, etc.), del turisme gastronòmic i les activitats proposades per algunes cases rurals protegides entre entorns muntanyencs de gran bellesa. Però la resta de l'any el Vinalopó mitjà és un territori per descobrir.

UN PAISATGE PER A COMPARTIR, QUE OFEREIX MÚLTIPLES POSSIBILITATS

Paisatges actius i viscuts. La geologia, i per extensió la geomorfologia, és, sens dubte, un dels grans atractius del Vinalopó mitjà, de manera que la comarca és un extens Geoparc. Un espai que ofereix una lectura contínua dels últims 230 milions d'anys d'història de la Terra, prenent com a primers referents formacions tan acolorides com El Cabeçó de La Sal, al Pinós, Los Algezares d'Aspe i Salinetes, a Petrer i Novelda. Una interpretació del paisatge que ha de seguir-se amb mapes geològics, amb el suport de la lectura de texts cientificodidàctics, que ens permeten entendre com es van formar, i van erosionar, muntanyes tan emblemàtiques com les serres del Maigmó i del Sit, Algaiat i la Penya Grossa, Salinas, Reclot, Les Pedrisses, l'Ombria i l'Alto de Cámara, Bolón, la Horna o fites paisatgístiques singulars com Beties i el Mont del Coto, amb les seues pedreres de marbre, les dolines i la cova del Gegant del Cabeçó de La Sal, l'Arenal de l'Almorxó, les grans fosses tectòniques d'Elda-Monòver, d'Agost-Monforte del Cid, de La Romana-Aspe i de Hondón de los Frailes-el Fondó de les Neus o l'àrea endorreica del Pla Mañá-Fondó (Olcina Cantells *et alii*, 2007; Amat Montesinos *et alii*, 2008).

Sense oblidar els recorreguts, d'altíssim interés, per les seues rambles encaixades i barrancs: Puça, l'Almadrava, Caprala, la Melva, el Derramador, el Charco, el riu Salado, Bateig, Vitia, Upanel, Tarafa i un llarg etcètera; s'hi pot analitzar amb detall l'acció erosiva de l'aigua en un medi en què, actualment, les precipitacions oscil·len entre 300 i 400 mm anuals, amb tempestes de forta intensitat horària (Olcina Cantos *et alii*, 2007). Les zones de *badlands*, els processos de *piping*, els reguerons i escorrancs en contínua formació són un autèntic laboratori en actiu. Igual com el recorregut pel riu que dóna nom a la comarca, tan rambla que no se li va posar nom als mapes fins a finals del segle XVIII. Però que interessant és la seua funció en el regadiu històric!

Aquest paisatge actiu està poblat per espècies vegetals com el llentiscle, el margalló, l'alboç, carrasques, pi blanc i pinyoner, l'alzina, el cantauesso, l'arç negre, l'espart, el timó, el romer, l'esteperola, el bruc, l'aladern; i, als espais humits, el canyís, els baladres i els tamarigars, entre d'altres. Entre aquestes s'amaguen els conills, els esquirols, les mosteles, els porcs senglars, els rabosots i poblacions d'arruí i mufló, introduïdes fa pocs anys. Aquestes espècies comparteixen l'hàbitat amb perdius, soliguers, mussols, ducs, àguiles cuabarrades i la gralla de bec roig, entre d'altres. A les zones més humides de l'entorn del riu Vinalopó es troben camallongues, fotges comunes i amfibis diversos. Una diversitat que convida a fer excursions per l'àmplia xarxa de sendes de recorregut curt o llarg (GR-7), a gaudir dels Llocs d'Interés Comunitari, com la serra de Salinas, la serra de Crevillent, el Paisatge Protegit del Maigmó-Serra del Sit o l'Arenal de l'Almorxó; i a descansar a les instal·lacions recreatives forestals, com les disponibles a Petrer, Aspe, Monforte del Cid i el Pinós (Generalitat Valenciana, [s.a.] i 2007).

PAISATGES HABITATS JA EN EL PALEOLÍTIC MITJÀ

A més de la seua riquesa natural, el Vinalopó mitjà està afavorit per la diversitat i amplitud cronològica del seu patrimoni cultural. El recorregut per la llarga seqüència d'ocupació del territori s'inicia en el jaciment del Barranco de la Coca (Aspe), datat en el paleolític mitjà; seguim amb la visita de les coves dels Calderons (La Romana) i del Rotllo (el Fondó dels Neus), habitades, almenys, en el paleolític superior (Hernández Pérez, 2005). Però això sense perdre la visió de conjunt del corredor del Vinalopó que ens proporcionen altres assentaments pròxims, també per al període mesolític o la seqüència neolítica (Jover Mestre i García Atienzar, 2014). L'edat del bronze, amb El Tabayá i La Horna d'Aspe com a referents, es troba molt ben representada (Hernández Pérez,

Pedrera de marbre de l'Alguenya (foto ESTEPA).

La Silla del Cid en Petrer (foto Juan Miguel Martínez Lorenzo).

2009-2010), així com els períodes iber –en què destaca el Monastil d'Elda–, el romà –la *mansio* Aspis, que possiblement coincideix amb el jaciment de Los Baños a Monforte del Cid (MARQ, 2016)–, i el visigot –de nou el Monastil d'Elda. Tots estan àmpliament descrits en les excel·lents publicacions fetes pels investigadors que treballen a la comarca. Aquests recorreguts pels paisatges habitats s'enriqueixen amb les explicacions que ens proporcionen els museus municipals de Novelda, Elda, Petrer ("Petrer es vestix de lluna"), Monforte del Cid i Aspe, de visita obligada.

Però, amb tot, el que atrau l'interés del visitant és la història dels castells medievals –declarats Bé d'Interés Cultural– de Petrer, Elda, Monòver i Xinorla, la Mola de Novelda, l'Aljau i del Río a Aspe i les escasses restes del de Monforte del Cid, així com els traçats medievals d'aquestes viles, en les quals la població morisca era majoritària (Jover Mestre i Navarro Poveda, 2004; Segura Herrero, 2009). A aquests monuments s'afig una llarguíssima llista de Béns de Rellevància Local, entre els quals destaquem l'arquitectura religiosa de tots els pobles de la comarca, nombrosos panells ceràmics, edificis modernistes (inclosa la casa-museu de Novelda), els casinos de Monòver, Novelda i Elda i la casa-Museu Azorín de Monòver, etc. (Generalitat Valenciana, 2016), riquesa cultural als nuclis urbans que no pot deslligar-se de la del medi agrari, que ens ha llegat un patrimoni riquíssim associat a l'organització del parcel·lari i la gestió de l'aigua.

Castell de Monóver (foto Miguel Lorenzo).

PAISATGES DE PEDRA I AIGUA

Són tan detallats els estudis que s'han fet, de camp i arxiu, que no queda ni un sistema de reg per catalogar i analitzar (Rico Navarro *et alii*, 1997; Hermosilla Pla, 2007; Pérez Medina, 2007; Marquiegui Soloaga, 2013). Hortes històriques, xarxes de séquies, basses comunitàries, mines d'aigua, molins fariners, aljubs, pantans, preses, assuts, boqueres, parats, aqüeductes, etc., són tan variats els elements singulars que es necessiten uns quants mesos per a visitar-los. I també els sistemes de bancals a què s'associava el reg: conéixer el seu mode de construcció, els conreus, els canals de comercialització dels productes ; o –de gran interés– les cases i heretats disperses pels termes municipals en què, fins ben entrat el segle xx, van viure famílies d'agricultors. Partides rurals, i les seues corresponents edificacions, com la Gurrama, Caprala, la Navayol, entre altres de repartides per tots els pobles, són exponents molt ben conservats que mantenen encara la memòria dels seus antics habitants, si més no, des del segle xvi. Així com Casas del Señor, Cañada de Don Ciro, La Romaneta, Xinorlet, Madara, Encebras, Rodriguillo, Culebrón, i un llarg etcètera de nuclis habitats de menor extensió, però amb un ric passat.

Recórrer tranquil·lament aquests paratges, llegir la seua documentada història, parlar amb els seus amigables veïns, és una manera senzilla de conéixer la seua gent i poder apreciar les qualitats d'aquest territori tan viscut.

Vinyes a Novelda (foto Miguel Lorenzo).

PAISATGES PRODUCTIUS I TURISME DE COMPRES

Són uns paisatges tan viscuts, tan treballats, que, a més dels elements patrimonials associats al conreu de la terra, no podem deixar de reconéixer els seus productes. Els més emblemàtics en l'actualitat, i que aporten bellesa al paisatge, són: les cireres de les valls de Petrer, els albercocs i bresquilles; els oliverars i ametlers i, sobretot, la vinya, tant per a raïm de taula (amb Denominació d'Origen Protegida, Raïm de Taula Embossat Vinalopó) com per a produir el vi pel qual els municipis del Pinós, Petrer, Monòver, Algueña, Hondón de los Frailes i Novelda s'han integrat en la turística i tan recomanable Ruta del Vi d'Alacant.

També resulta interessant conéixer les característiques de l'explotació de les pedreres de marbre, gràcies a una exposició permanent a l'Oficina de Turisme del Pinós. On podem assistir al festival de teatre grecollatí en una pedrera restaurada. O l'espectacular vista des d'Algueña, que no pot expressar-se de millor manera: "su monumentalidad, la altitud de los perfiles de la explotación, su amplia visibilidad y el color luminoso de sus blancos cortados" (Escandell Jover i Pedraz Penalva, 2008: 125).

Un paisatge productiu que no ens deixa indife

I practicar el turisme de compres, de proximitat, com les sabates i bosses de mà d'Elda i Petrer, de gran prestigi internacional. Activitat

Ermita de Santa Bárbara a Monóver (foto Miguel Lorenzo).

que ha d'ampliar-se amb una visita al Museu del Calçat d'Elda, on es pot conéixer l'evolució del seu procés de fabricació des del segle XIX fins als nostres dies. Turisme de compres que ajuda al desenvolupament local, especialment als pobles més menuts, on es pot adquirir les seues especialitats, com el famós embotit d'Algueña, el Pinós i La Romana, els dolços i les pastes de tots els pobles de la comarca (tonyes, *sequillos, suspiros, rajadillos*, rotllos d'aiguardent, *perusas*), igual que el vi, l'anís, les espècies i l'oli de producció local, entre altres molts productes típics.

PAISATGES DE FESTA I GASTRONOMIA

Gastronomia i Festa, amb majúscula. Perquè el paisatge urbà assoleix un gran colorit, el dels vestits de Moros i Cristians, celebracions de Petrer, Elda, Novelda, Monforte del Cid i Aspe. Tan bullicioses i sonores, tan alegres, com sentides són les festes patronals de cada poble i les seues romeries, entre les quals destaca el pelegrinatge a la Cueva de San Pascual, a Monforte del Cid, el trasllat del Cristo del Monte Calvario o les Carasses de Petrer, els Nanos i Gegants de Monòver, la Jira d'Aspe, la Setmana Santa de Novelda, etc. i també l'elevació de globus aerostàtics i "córrer la traca", tradicions seculars recuperades recentment a Elda, i les seues festes de Falles, les més meridionals que se celebren a la Comunitat Valenciana.

Unida al territori, i als moments festius, la gastronomia: arròs amb conill i caragols, facegura, gaspatxos, gatxamiga, la borreta, els alls i giraboix..., uns sabors intensos a degustar als bars i restaurants de la comarca. Per a tot tipus de paladars i preferències: tranquils i amagats –entre les serres– o urbans i concorreguts, sempre associats a una bona companyia.

Molt interessants són les possibilitats que ens ofereixen els paisatges del Vinalopó mitjà, però, sobretot, la de tractar la seua gent. Amical, afectuosa i molt orgullosa del seu territori. Un territori que presenta limitacions en l'oferta hotelera, que necessita promoció i comercialització dels seus productes turístics, incrementar la seua visibilitat en web i millorar la gestió de destinació. Tot això és cert. Però els seus habitants reclamen que se seguisca apostant per un turisme sostenible, que considere la fragilitat del medi, que prioritze la participació ciutadana en la presa de decisions, que fomente el transport públic, les visites informades, els establiments que opten a etiquetes de qualitat

I si aconseguim mantindre el territori per a aquells als qui ens agraden els ocres?

Vinyes de Novelda (foto Miguel Lorenzo).

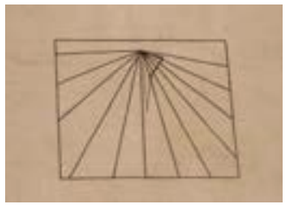

(fotos Miguel Lorenzo).

BIBLIOGRAFIA

AENA (2015). Trànsit de passatgers, operacions i càrrega en els aeroports espanyols en 2015. Dades provisionals. http://www.aena.es/csee/ccurl/483/1011/Copia%20de%2012._Estadisticas_Diciembre_2015.pdf

AMAT MONTESINOS, X., MARTÍN ESTÉVEZ, D. i SANCHIS AMAT, V.M. (2008). "El paisatge del Vinalopó Mitjà: una aproximació metodológica des de l'Atlas dels Paisatges d'Enpanya", *Revista del Vinalopó*, 11, 29-63.

AZORÍN (1943). *El Enfermo,* Madrid, Adán.

BROTONS I RICO, V. (2001). "Lletra personal a Enric Valor (Oberta a la lectura de valorians empedreïts i curiosos, en general)", *Revista Festa*, [s.p.], Petrer.

ESCANDELL JOVER, E., PEDRAZ PENALVA, T. (2008). "La Algueña: paisaje y mármol", *Revista del Vinalopó*, 11, 113-126.

GENERALITAT VALENCIANA [s.a]. *Colección Rutas y Excursiones por la Comunidad Valenciana. Ruta 12: de Sax a Elda y Petrer. Tierras de sal robadas al mar a orillas del Vinalopó.* http://comunitatvalenciana.com/sites/default/files/doc/publicacion/2016/ruta_12_de_sax_a_elda_y_petrer.pdf

GENERALITAT VALENCIANA (2007). *Plan de Espacios Turísticos de la Comunitat Valenciana. Alto y Medio Vinalopó. Directrices Particulares,* València, Conselleria de Turisme. Generalitat Valenciana.

GENERALITAT VALENCIANA (2016): *Inventario General del Patrimonio Cultural Valenciano:* http://www.ceice.gva.es/web/patrimonio-cultural-y-museos/inventario-general [consulta 19/07/2016].

GIL OLCINA, A. (1993). *La propiedad de aguas perennes en el sureste ibérico*, Alacant, Universitat d'Alacant.

HERMOSILLA PLA, J. (dir.) (2007). *Los regadíos tradicionales del Vinalopó (Alto y Medio).* Colección "Regadíos Históricos Valencianos", València, Dirección General de Patrimonio Cultural Valenciano y Museos, Generalitat Valenciana, Departament de Geografia, Universitat de València.

HERNÁNDEZ HERNÁNDEZ, M. I MARTÍNEZ PUCHE, A. (2016): "El turismo en el medio rural alicantino", en J.F. Vera Rebollo (Coord.). "El turismo en Alicante y la Costa Blanca", *Canelobre, Revista del Instituto Alicantino de Cultura Juan Gil Albert*, 66, 135-145.

HERNÁNDEZ PÉREZ, M.S. (2005). "La prehistoria en el Museo de Novelda", en C. Navarro Poveda (Comisaria). *Novelda. Arqueología y Museo.* Catálogo de Exposición, Alacant, MARQ.

HERNÁNDEZ PÉREZ, M.S. (2009-2010). "La Edad del Bronce en las tierras meridionales valencianas. Panorama y perspectivas", *AnMurcia*, 25-26, 9-34.

JOVER MAESTRE, F.J. I GARCÍA ATIÉNZAR, G. (2014). "Del VI al III milenio cal BC: la configuración de nuevos espacios sociales en el valle del Vinalopó", en F. .J. Jover Maestre, P. TORREGROSA GIMÉNEZ I GARCÍA ATIÉNZAR, G. (ed.). *El Neolítico en el Bajo Vinalopó (Alicante, España)*, BAR International Series 2646, Oxford, Archaeopress.

JOVER MAESTRE, F.J. I NAVARRO POVEDA, C. (coord.) (2014). *De la medina a la vila. II Jornadas de Arqueología Medieval*, Alacant, Diputació Provincial. Petrer, Centre d'Estudis Locals del Vinalopó.

MADRONA IBÁÑEZ, J. (1960). "Romance muy eldense", *Revista Alborada*, [s.p.]. Elda.

MARQ (2016): http://www.marqalicante.com/exposiciones/Catalogo/2/el_vicus_y_las_villas_rurales-C95.html [consulta 10/07/2016]

MARQUIEGUI SOLOAGA, A. (2013). *El patrimonio hidráulico de la provincia de Alicante. Catálogo ilustrado de mil quinientas obras y actuaciones. Tomo III. Vinalopó y Bajo Segura*, Alacant, Diputació d'Alacant (3 toms).

MARTÍNEZ PUCHE, A. (2008). "Los valores culturales como marca territorial en los municipios del Vinalopó. Singularización e identidad comarcal", *Revista del Vinalopó*, 11 ,65-85.

OLCINA CANTOS, J., PAÑOS CALLADO, V. I RICO AMORÓS, A.M. (2007). "Un medio físico de aridez y contrastes con un río-rambla que otorga personalidad geográfica", en J. Hermosilla Pla (dir.), *Los regadíos tradicionales del Vinalopó (Alto y Medio),* Colección "Regadíos Históricos Valencianos", València, Direcció General de Patrimoni Cultural Valencià i Museus, Generalitat Valenciana., Departament de Geografia, Universitat de València, 21-30.

ORTUÑO PADILLA, A. (2016). "Las infraestructuras de transporte y el turismo alicantino", en J.F. Vera Rebollo (Coord.). *El turismo en Alicante y la Costa Blanca. Canelobre, Revista del Instituto Alicantino de Cultura Juan Gil Albert* 66, 98-107.

PÉREZ MEDINA, T. (coord.) (2007). *Arquitectures tradicionals de l'aigua a les valls del Vinalopó.* Punt d'Encontre, 1. Col·lecció d'Investigació sobre Cultura Popular i Patrimoni, Centre d'Estudis Locals del Vinalopó.

RICO NAVARRO, Mª C., PEREZ, T., JOVER, F.J., HERNÁNDEZ L. i ROJAS, A. (1997). *Agua y Territorio. I Congreso de Estudios del Vinalopó*, Petrer, Ayuntamiento, Caixa de Crèdit, Villena.

ROSSELLÓ i VERGER, V.M. (2001). "El riu Vinalopó. Viatge amb un poc d'història i més geografía", *Revista del Vinalopó* 4, 183-192.

SEGURA HERRERO, G. (coord.) (2009). *La Comunidad morisca en el Vinalopó. IV Centenario de la expulsión (1609-2009). III Congreso de Estudios del Vinalopó*, Petrer, Centro de Estudios Locales del Vinalopó.

El Vinalopó mitjà

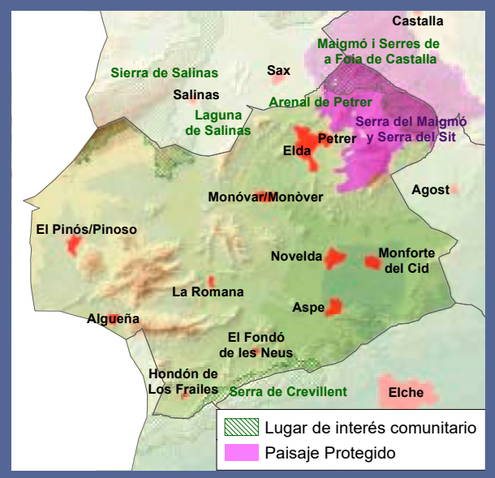

Edificio religioso: Catedral o Colegiata
Iglesia
Ermita
Calvario
Casco histórico, Conjunto histórico
Palacio
Yacimiento arqueológico
Escudo
Castillo
Torre
Murallas
Fuerte
Ciudad amurallada
Neveras destacadas

Acueducto
Molino hidráulico
Noria
Baños árabes
Azud, Pantano, Presa
Lavadero
Salinas
Jardín
Arboles monumentales
Microrreservas
Sendero Gran Recorrido
Sendero Pequeño Recorrido
Sendero Local

N
0 5 10
km

la Replana
1228 m
PR-CV 141
GR - 7
CV-80
PR-CV 159
Sax
el Despenyador
1260 m
PR-CV 28
PR-CV 85
PR-CV 32
PR-CV 144
PR-CV 31
PR-CV 34
PR-CV 143
PR-CV 35
Salinas
SERRA DEL MAIGMÓ
el Maigmó
1296 m
PR-CV 33
PR-CV 30
GR - 7
SIERRA DE SALINAS
la Capella
1239 m
PR-CV 196.1
Petrer
PR-CV 142
PR-CV 25
PR-CV 29
Elda
PR-CV 36
PR-CV 196
PR-CV 195
PR-CV 196.2
Penya del Sit
1103 m
Monòver
A-31
Agost
CV-83
GR - 7
Riu Vinalopó
El Pinós
PR-CV 311
Monforte del Cid
Novelda
PR-CV 179.1
PR-CV 179
PR-CV 166
PR-CV 3
SERRA DEL RECLOT
La Romana
l'Algarejo
1043 m
N-325
A-31
Algueña
Aspe
PR-CV 242
SERRA DE L'ALGAIAT
PR-CV 169
la Mina
1053 m
PR-CV 281
El Fondó de les Neus
CV-84
PR-CV 280
PR-CV 109
Crevillent
835 m
PR-CV 108
SERRA DE CREVILLENT
A-7
Elche
N-340
Hondón de los Frailes
PR-CV 110
Sant Gaietà
817 m

Ruta de la Seda

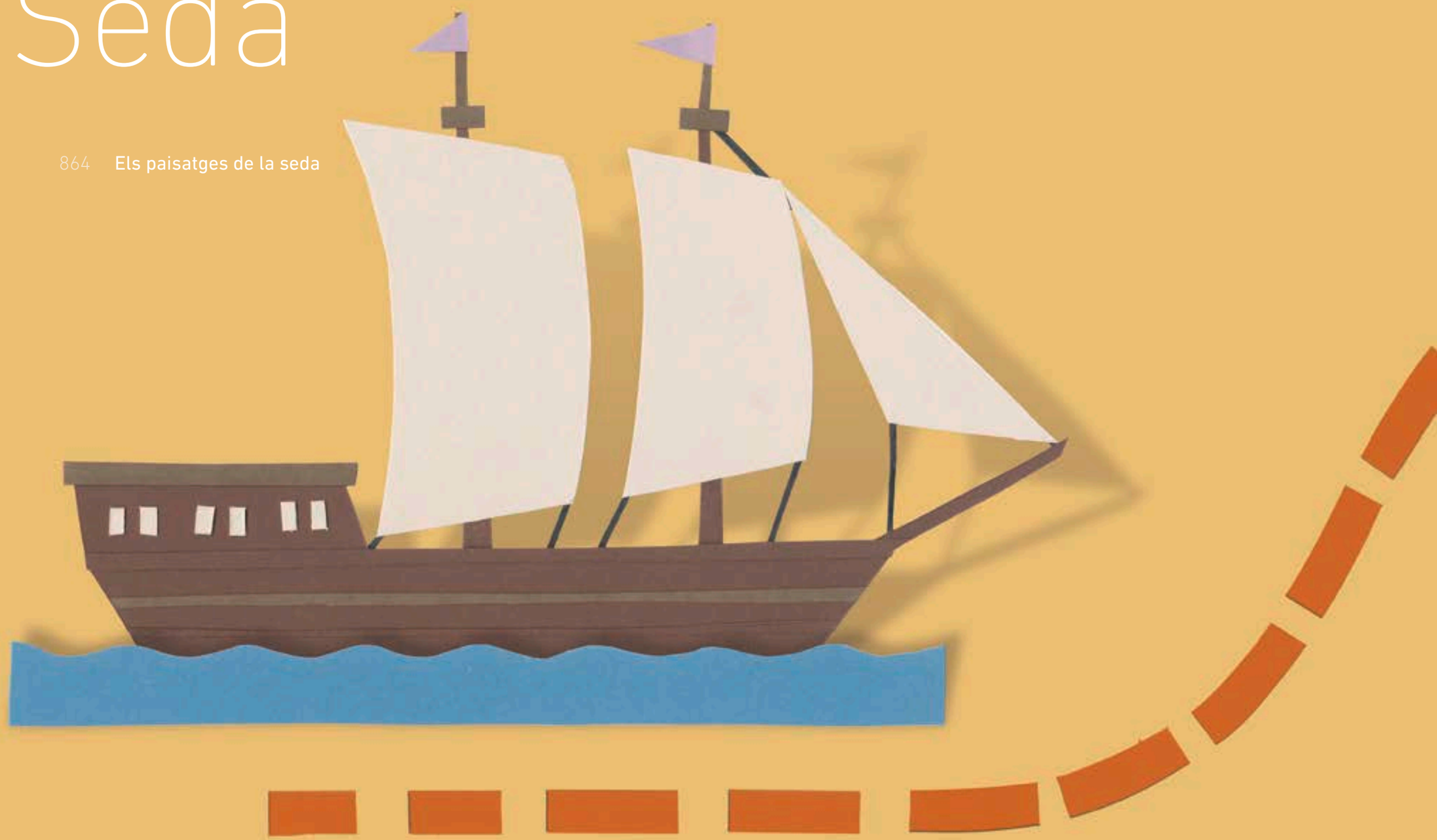

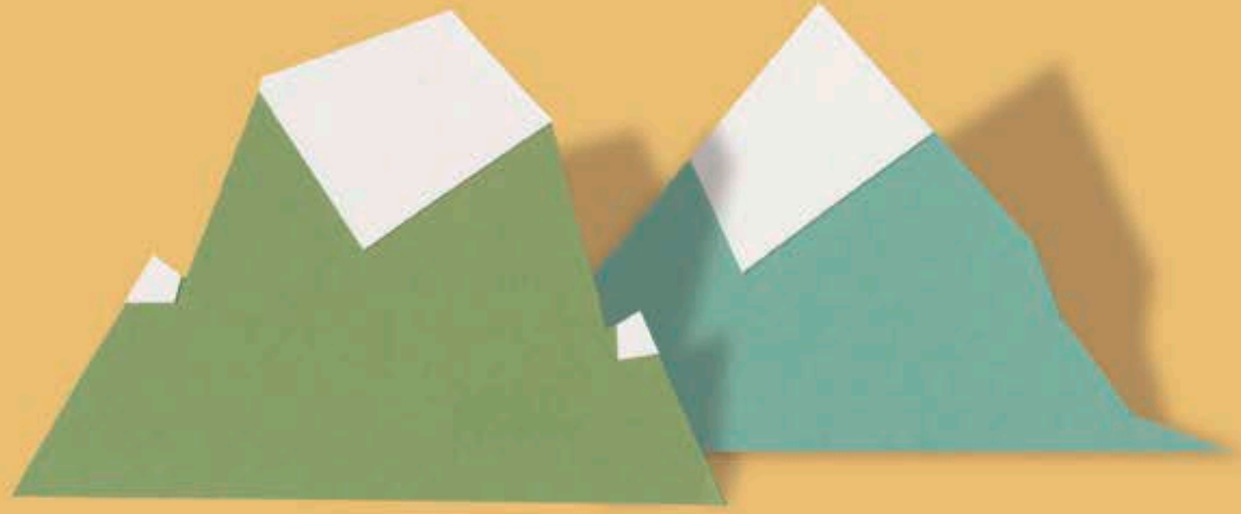

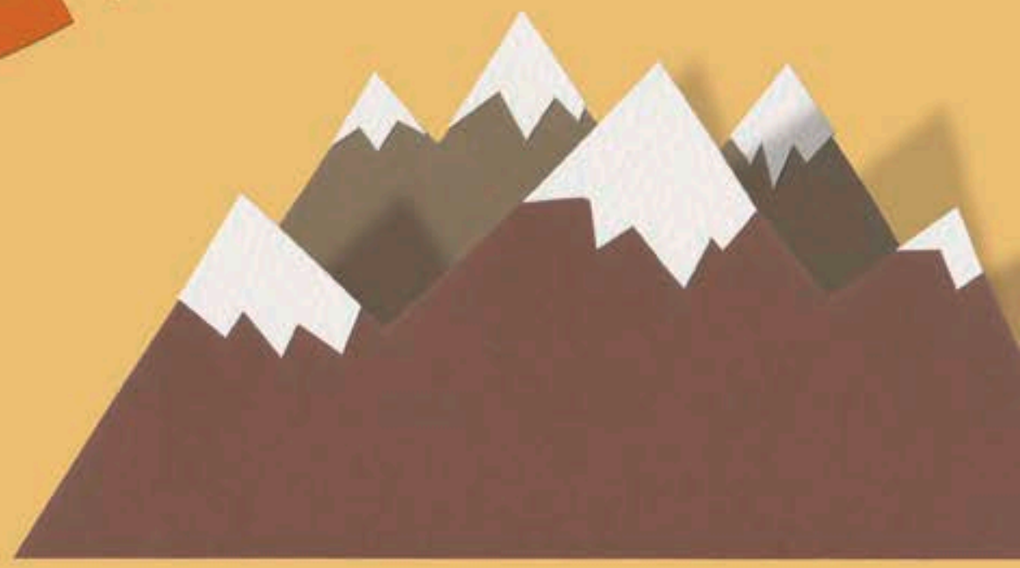

Ruta de la Seda

Els paisatges de la seda

La memòria rememorada

"La aplicación y continuos esfuerzos de los naturales han convertido el suelo en un vergel ameno por la multitud de moreras, frutales y diversas producciones. Alinearon las moreras, dexando entre las filas áreas aniveladas para trigos, maíces, alfalfas, melones y otras plantas útiles."

Antonio J. Cavanilles (1797)
Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura población y frutos del Reyno de Valencia.

"La zona de Valencia comprende, por la costa del Mediterráneo, desde Pego a Castellón (...) La zona valenciana rinde hoy anualmente 400.000 kilos de capullo, y los pueblos más productores son Alcira, Carcagente, Játiva, Alcudia y, en menor grado, otros de la ribera del Júcar. En el término municipal de Valencia apenas si se produce seda, pues se han arrancado las moreras por causas de la epidemia que hubo en los gusanos. En dicha zona, apenas si se produce hoy el 10 por 100 de lo que se producía antiguamente."

G. Baleriola (1897)
Cartilla para la propagación de la morera y cria del gusano de seda.

"Uno de los frutos naturales que, según la economía de la Divina Providencia, tocó al reino de Valencia, es la cría de los gusanos de la seda, cría que pide diligentísimos y costosísimos preparativos, singularísima industria y vigilantísimo cuidado de día y noche. Porque las moreras son unos árboles mui delicados que no se crían y conservan bien sino en países mui templados, como en algunos deste reino de Valencia, aman el estiércol, piden mucho la repetidísima diligencia del arado, el riego oportuno, escogido enjerto, mano maestra en la podadera y un sumo cuidado en substituir otras a las que se van muriendo por enfermedad y vejez. (...) La gran aplicación y curiosidad de los valencianos en esta cosecha son causa de que la seda de este reino es mejor que la de Turquía y la de Calabria; y su cosecha tan grande que es suficientísima para abastecer a toda España y a muchos dilatados dominios fuera de ella".

Carta de Gregori Maians a José Carvajal
secretari d'Estat de Ferran VI, escrita a Oliva el 24 de febrer de 1748

Ricardo Franch Benavent
Departament d'Història Moderna

Ester Alba Pagán
Departament d'Història de l'Art
Universitat de València

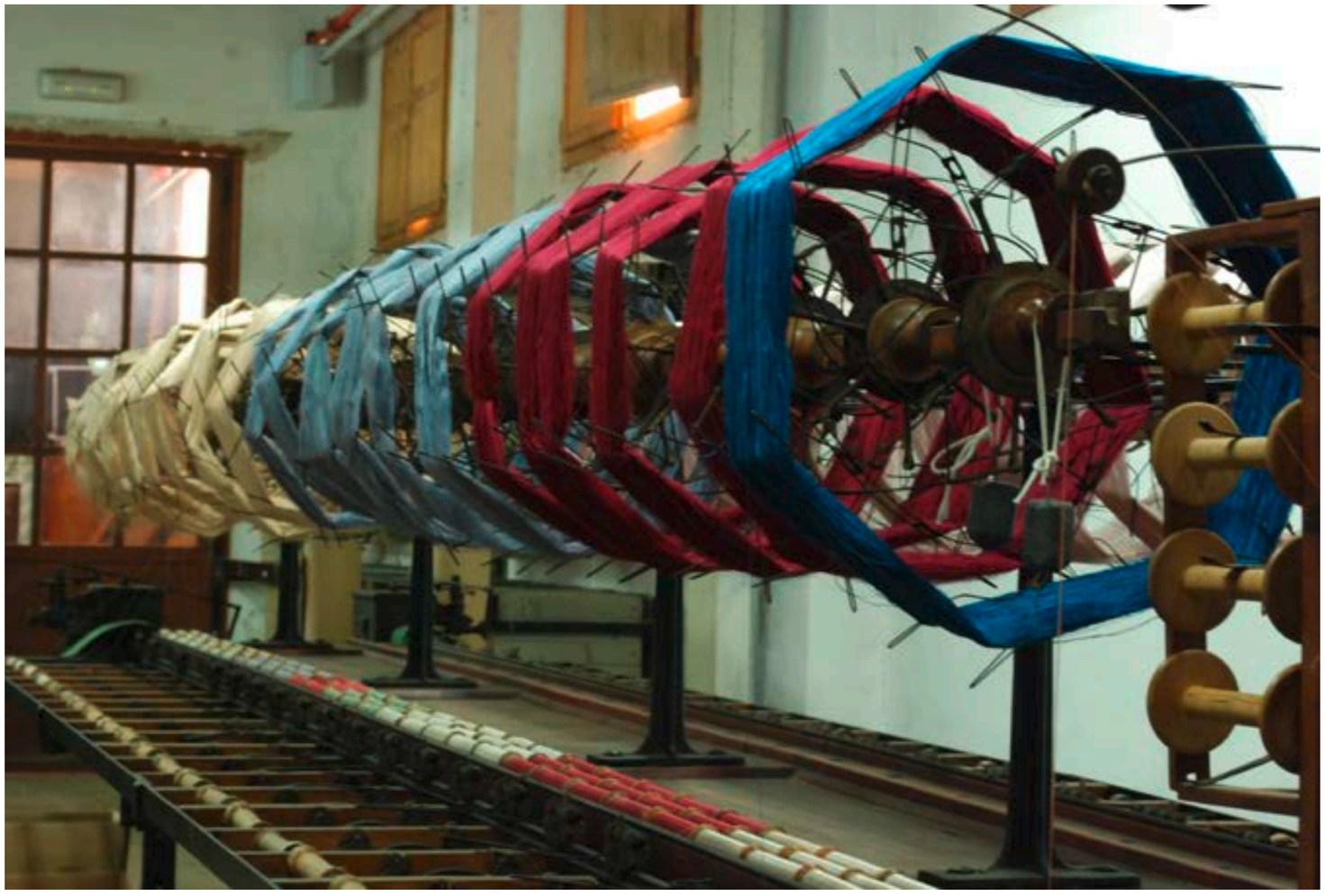

Telers (foto Museo de la Seda en Moncada).

El paisatge de la seda va ser el més característic de les àrees més fèrtils del món rural valencià durant poc més de 400 anys, entre els segles xv i xix. Encara que els cereals constituïen el conreu de subsistència més habitual i la vinya, els ametlers o les garroferes eren els més freqüents a les terres de secà, el conreu de la morera i l'elaboració de la fibra de seda constituïen les activitats que generaven major ocupació i riquesa a les àrees de regadiu. La seua realització implicava tots els membres de la unitat familiar; requeria un utillatge i una infraestructura específica en l'habitatge rural; proporcionava uns ingressos vitals per a fer front les càrregues que afectaven les explotacions llauradores, i exigia la contractació d'una mà d'obra relativament especialitzada per a l'elaboració de la fibra de seda. Però, a més del món rural, la seda va marcar profundament també la fisonomia i el paisatge del món urbà, sobretot de la ciutat de València, que es va convertir en el principal centre manufacturer espanyol de teixits de seda en el segle xviii. Tanmateix, la crisi que va experimentar el sector des de mitjans del segle xix va donar lloc al progressiu abandonament de l'activitat, fins a l'extrem que la majoria del patrimoni que s'hi vincula es troba en greu risc de desaparició i el paisatge de la seda és avui un record la memòria del qual es dilueix entre la boira de l'oblit. D'ací que siga necessària la recuperació dels testimonis del nostre passat seder, que tanta influència ha tingut en la conformació de la societat i la cultura valenciana.

LA TRAJECTÒRIA HISTÒRICA DEL CONREU DE LA MORERA I LA MANUFACTURA DE LA SEDA

Des del sud d'Itàlia, la morera va començar a difondre's al camp valencià a finals del segle xiv; va estimular-ne l'expansió la seua major rendibilitat enfront de la tendència descendent dels preus dels cereals, i la modèstia de les càrregues delmeres, feudals i fiscals que s'exigien sobre la seua producció, perquè es tractava d'un conreu nou. Precisament, la proliferació de plets per aquests motius constitueix un testimoni indirecte de l'expansió que estava experimentant el conreu durant els segles xv i xvi. A principis d'aquesta última centúria, la seda valenciana ja estava desplaçant al mercat l'obtinguda al Regne de Granada, que havia constituït fins aleshores la principal zona productora de la Península amb una sericicultura basada en el conreu de la *Dimorphandra mora*. En tot cas, les Corts valencianes del 1547 ja van constatar que la seda era "lo principal fruit del dit Regne", per la qual cosa el 1552 van procedir a la creació del "nou imposit" sobre la seda a fi de finançar el sistema defensiu creat al litoral per combatre les incur-

Targetes perforades de teler Jacquard (foto Museo de la Seda en Moncada).

sions creixents i perilloses del corsarisme nord-africà. Es tractava d'un impost que afectava tota la matèria primera que s'extraguera del Regne, ja fóra en madeixa o torçuda, encara que en aquest últim cas el gravamen era inferior. No obstant això, atés que els recursos obtinguts van resultar insuficients, es van incrementar progressivament les tarifes exigides, cosa que va generar un tràfic de contraban intens. Segons les denúncies formulades pels agents reials, el centre fonamental d'aquest comerç il·legal era la localitat de l'Alcúdia, on la intervenció dels veïns era tan intensa que s'arribava a considerar que feien "offici de contrabando", Aprofitaven les sendes existents a la serra d'Enguera per a dirigir-se cap a Almansa o Requena, on oferien la seda als castellans a canvi d'una comissió. El seu grau d'organització era cada vegada més complex i es vinculava amb les bandositats i les quadrilles de bandolers que actuaven a la Ribera del Xúquer. L'agudització del problema, juntament amb la insuficiència dels recursos proporcionats a pesar de l'increment progressiu de les tarifes exigides, va fer que les Corts del 1604 aboliren finalment l'impost i procediren a la creació d'altres gravàmens per finançar la defensa de la costa.

Realment, la majoria de la matèria primera que es produïa al Regne de València en els segles XVI i XVII es destinava a l'exportació. A pesar de la creació del gremi de velluters el 1479, la indústria de la seda valenciana va tindre un creixement molt més modest del que es va produir a Toledo, que va constituir el centre seder espanyol més important del període Habsburg.

Segons les estimacions dutes a terme en la dècada del 1580, els telers valencians només consumien al voltant del 15% de la matèria primera produïda al territori, i Castella era el destí fonamental de la resta. Aquesta orientació s'ha pogut comprovar perfectament en els registres existents sobre la comercialització de la seda de l'Alcúdia, ja que el 1573 es va exportar a Castella el 60,80% de la seda que eixia de la localitat, proporció que va incrementar posteriorment fins a arribar al 90,90% el 1646. Era, doncs, la intensa demanda de la sederia castellana la que estava estimulant la difusió del conreu de la morera a València. Més que a l'horta de bona qualitat, on la producció de cereals va tornar a ser més rendible a causa de l'increment demogràfic experimentat en el segle XVI, la morera es va expandir sobretot en aquesta centúria a les terres més lleugeres i amb menors disponibilitats d'aigua per al reg, com s'ha pogut comprovar en el cas de l'Alcúdia. La demanda existent va impulsar, fins i tot, a alguns senyors feudals, com el monestir de Valldigna, a fomentar el seu desenvolupament. Tanmateix, va ser en el segle XVII quan la morera es va difondre de manera més intensa a les àrees més fèrtils del regadiu valencià. El retrocés de la demanda dels cereals com a

Telers (foto Museo de la Seda en Moncada).

Sala de telers (foto Museo de la Seda en Moncada).

conseqüència de la crisi demogràfica experimentada en la centúria, juntament amb les transformacions agràries generades per l'expulsió dels moriscs, van estimular l'expansió dels conreus de caràcter especulatiu, la qual cosa va produir una autèntica "eclosió de la febre de la morera" en la majoria dels municipis situats a les principals conques fluvials del territori valencià. A la comarca de la Ribera, el cas més emblemàtic és el d'Alzira, on s'ha pogut comprovar que les dues terceres parts de les terres regades per la Séquia Reial del Xúquer estaven plantades de moreres en la dècada del 1670. A la comarca de l'Horta, la collita de seda es va doblar en excés en la centúria compresa entre el 1620 i el 1720. I al Baix Segura, la morera va constituir un dels conreus fonamentals de l'intens procés de colonització agrària que es va produir a finals del segle XVII i la primera meitat del XVIII. Però, a més de conquerir les terres més fèrtils, la morera es va convertir en aquestes zones d'horta en un conreu especialitzat, que no es va plantar de manera aïllada o als marges de les parcel·les, sinó que va constituir el producte fonamental que s'hi obtenia. El "morerar tancat" va ser el model de producció dominant en la majoria durant aquest període.

La distribució geogràfica de la producció de seda en aquesta època de major expansió del conreu de la morera es coneix perfectament gràcies a l'"alfarràs" del 1738. Es va dur a terme a iniciativa dels mateixos colliters, cosa que permet suposar que devia tenir una fiabilitat prou elevada i no generava l'elevada ocultació que solia haver-hi en els manifests exigits per la monarquia per a controlar-ne la producció. Una comissió de dos agricultors experts designats pel corregidor va procedir al càlcul de les càrregues de fulla de morera que s'obtenien en cada localitat, considerant que amb cada una se'n podia obtindre 1,5 lliures de seda. Aplicant aquest procediment a les 507 localitats del Regne, es va estimar que la producció total era de 870.625 lliures. Encara que el conreu de la morera es trobava prou estés en tot el territori, en la majoria de les ocasions la producció obtinguda era relativament modesta, i era només la quarta part dels municipis visitats els que arribaven a obtindre una collita superior a les 1.000 lliures de seda. Realment, el conreu de la morera s'havia difós principalment als municipis situats a l'actual província de València, on es concentrava el 82% de la producció total, de la qual es distribuïa el 18% restant pràcticament a parts iguals en les dues províncies restants. Però, fins i tot en aquella zona, la major

Artesà al teler (foto Museo de la Seda en Moncada).

part de la collita s'obtenia a les comarques de l'Horta i la Ribera Alta i Baixa del Xúquer. En aquesta última zona se situava la localitat on s'obtenia la producció més elevada: es tractava d'Alzira, on es produïen un poc més de 100.000 lliures. Però, a més, es trobava enclavada en una àrea amb una elevada densitat productiva, ja que als seus voltants es localitzaven els municipis que obtenien les collites més elevades de la Ribera: Carcaixent i Castelló de la Ribera, al sud; Algemesí, al nord; Guadassuar i Alberic a l'oest; i Sueca i Polinyà a l'est. En conjunt, en aquesta àrea es produïa un total de 184.257,5 lliures de seda, és a dir, al voltant de la tercera part de la producció total. L'altra zona en què hi havia una elevada densitat productiva se situava al voltant de la ciutat de València. Només als quatre quarters dels seus ravals (Russafa, Benimaclet, Campanar i Patraix) es produïen ja 108.737 lliures de seda. I a aquestes s'afegien les quantitats, gairebé sempre superiors a les 1.000 lliures, obtingudes a les localitats que la circumdaven, fins a completar el 20,10% de la producció total que acumulava la comarca de l'Horta. Per tant, València es trobava situada en el si d'un immens bosc de moreres, com afirmava Cavanilles, però aquest es prolongava cap al sud per les comarques de la Ribera. Aquest nucli central es trobava flanquejat per tres àrees limítrofs en què la producció sedera aconseguia també una certa entitat, la principal de les quals se situava al sud, ja que a les comarques de la Safor, la Costera i la Vall d'Albaida s'obtenien un poc més de 96.000 lliures de seda. Una quantitat una mica inferior es produïa a les comarques litorals del nord: el Camp de Morvedre i la Plana Baixa i Alta de Castelló. Finalment, completaven el panorama les tres comarques interiors situades a l'oest i nord de l'Horta (la Foia de Bunyol, el Camp de Túria i l'Alt Palància), que proporcionaven conjuntament 34.070 lliures de seda. De la resta del territori, només a l'extrem sud hi havia una àrea sericícola relativament important. Es tractava del Baix Segura, on s'obtenien poc més de 60.000 lliures de seda, la majoria procedents de l'horta de la ciutat d'Orihuela.

A fi d'afavorir el creixement manufacturer, el 1739 es va prohibir l'exportació de la seda, la qual cosa va provocar el desenvolupament del contraban. En aquesta ocasió es feia per via marítima amb destinació

Detall d'una tela de seda (foto Museo de la Seda en Moncada).

al mercat internacional, i es duia a terme sobretot per les costes alacantines. Tenia, a més, un intens suport social per part dels colliters, ja que contribuïa a l'increment dels preus de la matèria primera. Per combatre'l, en la dècada del 1740 es va emetre una minuciosa regulació que pretenia controlar tot el procés de producció i comercialització de la seda. Com a conseqüència de tot això, el conreu de la morera va començar a perdre l'atractiu que tenia amb anterioritat, i fou desplaçat per altres produccions més rendibles a les terres més fèrtils de regadiu. S'hi va assistir a una progressiva desaparició del "morerar tancat", que desplaçava les moreres als límits dels camps o les plantava de manera molt espaiada, a fi d'aconseguir l'obtenció d'altres produccions. A la Ribera del Xúquer, l'arròs es va convertir en el principal competidor, per la qual cosa l'excessiva humitat perjudicava addicionalment les moreres, que adquirien l'aspecte groguenc que Cavanilles va constatar tantes vegades. No menys perjudicial resultava el mètode adoptat a l'horta de València, on els agricultors procedien a la realització de podes agressives, tallant tot el brancatge de les moreres cada tres anys. Però, com destacava Cavanilles, "solamente se puede admitir esta práctica en aquel suelo, que rinde al dueño cultivando la superficie más que el producto de la hoja de que se priva con la poda de ramos, y le dexa aún ganancias para reponer los árboles que perecen". Aquestes estratègies són les que expliquen la intensa reducció que va experimentar la producció de seda a les comarques en què s'havia concentrat anteriorment la seua obtenció. Comparant les dades del 1738 amb les proporcionades per Cavanilles, les caigudes més dràstiques es van produir a la Ribera Baixa, a causa de l'intens avanç de l'arròs, i al Baix Segura. Però a la Ribera Alta el retrocés va ser del 21,5%, i a l'Horta del 35,6%. Tanmateix, la producció total de seda es va mantindre prou estable, que va ascendir a 825.110 lliures segons les dades proporcionades per Cavanilles. Aquesta circumstància es va derivar de l'expansió que va experimentar el conreu de la morera a les comarques situades a l'oest i al sud del nucli productiu inicial. El seu creixement va ser molt intens a la Safor, a pesar que a les terres d'horta s'utilitzava el mateix sistema de poda agressiva que a l'horta de València. Però, des del punt de vista proporcional, l'avanç més espectacular es va produir a la Marina Alta, on es destaca l'augment experimentat a Pego. Segons Cavanilles, les moreres es van difondre allà a les "planes seques" que no tenien reg però disposaven d'humitat al subsòl. En aquestes zones es va produir una reconversió agrària, ja que els agricultors "arrancan olivos para plantar moreras". Un procés semblant es va produir en altres zones de secà o regadiu precari, ja que en aquests casos la morera encara proporcionava una rendibilitat superior a la dels conreus anteriors. Fins i tot en algunes comarques de l'interior del territori els llauradors compraven fulla de morera sobrant de la Ribera per completar l'alimentació dels cucs que avivaven, com indicava Vicente Ignacio Franco referint-se a les localitats de la governació de Cofrentes.

Realment, la sericicultura constituïa una activitat crucial per a les explotacions agràries, la qual cosa explica la seua llarga supervivència com a conreu associat quan va començar a perdre rendibilitat. A les zones més fèrtils de regadiu va contribuir a la proliferació d'horts presidits per un gran edifici amb les andanes situades a la planta superior, i va afavorir l'enriquiment dels seus propietaris, com les famílies Cassassus o Brunet a Alzira, Talens, Colomines i Garrigues a Carcaixent, Chornet i Madramany a l'Alcúdia, etc. Però, a més d'aquesta burgesia rural, també els modests agricultors dedicaven part de les seues energies a la producció de seda. Hi intervenien tots els membres de la unitat familiar, ja que l'andana se situava a la part superior dels seus habitatges. Les dones tenien un paper decisiu en l'avivament de la llavor del cuc de seda al mes de març, utilitzant fins i tot el seu calor personal

Rodets de seda i teles confeccionades (foto Museo de la Seda en Moncada).

Rodets de seda (foto Museo de la Seda en Moncada).

per a fer-ho. Col·laboraven, així mateix, en la recol·lecció de la fulla, per la qual cosa, segons s'indicava en les cançons populars, "tenen la panxa rasposa de pujar dalt les moreres", i s'encarregaven de l'alimentació dels cucs i de la neteja dels residus que aquests generaven. La col·locació dels matolls d'herbes en què els cucs feien el capoll de seda i la recol·lecció posterior era duta a terme també pel conjunt dels membres de la família. Posteriorment, els colliters procedien a l'alienació dels capolls a altres intermediaris o a la contractació de filadors o filadores per a l'elaboració de la fibra de seda. En tot cas, la majoria tractaven de vendre la producció obtinguda com més prompte millor, ja que això els permetia obtindre uns ingressos que resultaven fonamentals per a fer front als lloguers o les càrregues feudals i fiscals que gravaven les seues terres, que solien véncer el dia de Sant Joan. A més dels filadors o filadores locals o comarcals, l'elaboració de la fibra de seda generava una intensa immigració de mà d'obra relativament qualificada cap als centres productors. En el cas d'Alzira, s'ha pogut comprovar la importància dels que procedien de la comarca del Valle de Cofrentes. Tots havien d'acreditar la seua perícia superant un examen elaborat per experts anomenats per les autoritats municipals, encara que pareix que això constituïa un mer tràmit. El treball es duia a terme a jornal o a estall, i solia incloure el menjar. En tot cas, la seua activitat tenia un intens caràcter estacional, que es concentrava en el trànsit entre la primavera i l'estiu. Es duia a terme en jornades esgotadores de 12 a 14 hores en unes condicions penoses, atés que, a més de l'intens ritme amb què es feia, s'havia de suportar la calor del fornet en què es procedia a ofegar els capolls de seda. D'ací que, segons destacava Lapayese, "con dificultad pueden aguantar un mes, en particular la hilandera, cuya salud se quebranta y su ropa se pone como su rostro en el más deplorable estado", Però, en contrapartida, es percebia un salari molt més elevat que el que obtenien els jornalers habituals. Aquesta circumstància, juntament amb l'interés dels colliters per alienar prompte la seua producció, donava lloc al fet que la filatura es duguera a terme precipitadament i es produïra una fibra que solia contindre nombroses deficiències.

Un poc més d'un terç de la seda produïda al Regne de València es dirigia cap a Andalusia, Catalunya o Castella, a fi d'abastir els centres manufacturers existents en aquests territoris. Entre aquests es trobava Requena, que, per situar-se a la ruta que seguia la seda valenciana cap a Castella, va poder desenvolupar una important manufactura tèxtil en el segle XVIII. El 1725, el Col·legi de l'Art Major de la Seda de la localitat va aconseguir l'aprovació de les seues ordenances i va arribar a disposar a mitjan centúria d'uns 300 mestres amb poc més de 600 telers que produïen unes 500.000 vares de teixits de seda anuals, la majoria tafetans. La matèria primera procedia de la Ribera i es canalitzava pel camí que passava per Llombai en direcció a Buñol, que els veïns de Requena denominaven el "Camí de la Ribera", mentre que els valencians el coneixien com a "Camí de Requena". L'estudi dels negocis de la companyia de Claudio Brunet d'Alzira ha permés constatar la importància de les remeses de seda que es duien a terme per aquesta via, i invertien bona part dels fons obtinguts en l'adquisició de fusta de la muntanya de Conca que es conduïa cap a la costa a través dels rius Cabriel i Xúquer. Però la major part de la matèria primera valenciana es dirigia cap a la ciutat de València, que es va convertir en el principal centre manufacturer espanyol de teixits de seda en el segle XVIII. L'antic gremi de "velluters", elevat a la dignitat de Col·legi de l'Art Major de la seda per privilegi del 1686, va arribar a estendre la seua jurisdicció al conjunt del Regne de València, la qual cosa va donar lloc a la concentració de la manufactura a la capital, que contenia al voltant del 94% dels telers del territori. Tota la seda que s'introduïa a la ciutat havia de ser conduïda obligatòriament cap a la Llotja, en la qual es va establir el "contrast" o mercat exclusiu per a comercialitzar-la. La majoria es venia en madeixa, per la qual cosa els seus compradors encarregaven el tintat als mestres del col·legi de tintorers i el debanat i torsió als mestres del col·legi de torcedors. El debanat era una activitat molt laboriosa i per això aquests concertaven la seua realització amb la població femenina de la ciutat, que feia l'operació a temps parcial als seus domicilis. Aquesta activitat era tan habitual que, segons nombrosos testimonis, es feia a totes les famílies o comunitats religioses de la ciutat de València a fi d'obtindre uns ingressos addicionals. Per la seua banda, la confecció dels teixits de seda es duia a terme en uns 1.500 tallers que disposaven d'una mitjana d'un poc més de dos telers i en els quals els mestres treballaven amb l'auxili d'un oficial i d'uns dos aprenents. Així, en els 3.542 telers existents el 1788 treballaven un total de 5.764 artesans, a més d'unes 2.000 dones que feien les operacions prèvies d'encanyar i ordir la seda. La producció ascendia a 2,2 milions de vares, la majoria corresponents a teixits lleugers de pla (tafetans i rasos), encara que, atenent el valor dels gèneres, els més importants eren els velluts i els espolins. Els teixits es destinaven a Madrid, les ciutats castellanes i el mercat colonial americà, i estaven especialitzades exclusivament en aquest negoci la meitat de la cases de comerç a l'engròs existents a la ciutat de València. D'ací que, tenint en compte la riquesa i l'activitat laboral que generaven les diverses fases del procés de producció i comercialització dels teixits de seda, no hi ha dubte que aquesta puga ser considerada com una ciutat industrial en el segle XVIII.

La decadència que va experimentar la manufactura tèxtil en el segle XIX no va afectar inicialment les fases prèvies del procés de producció, perquè es va desenvolupar la mecanització de la filatura i la torsió de la seda. El paper pioner en aquest sentit el va exercir la fàbrica creada el 1779 per José Lapayese a Vinalesa, on es van aplicar els mètodes desenvolupats a França amb aquesta finalitat per Jacques de Vaucanson. A la fàbrica es van instal·lar 30 torns dobles per a la filatura, on treballaven 120 dones. Però l'àrea més mecanitzada va ser la constituïda per les 44 màquines per a debanar, doblar i tòrcer la seda, que eren accionades per una gran roda hidràulica impulsada pel corrent de la séquia de Montcada. Però les dificultats econòmiques del trànsit entre els segles XVIII i XIX van afectar negativament l'empresa, que va ser alienada diverses vegades fins a la seua adquisició el 1840 per Tomás Trenor, el qual la va reconvertir cap a la producció de gèneres d'espart i iute. En aquesta època, la fàbrica més innovadora era la que Santiago Dupuy havia adquirit a Batifora a Patraix, ja que va ser on es va introduir el 1836 la primera màquina de vapor per a la realització de la filatura i la torsió de la seda. A mitjans del segle XIX eren ja quatre de la quinzena de filatures existents les que utilitzaven aquesta font d'energia. Tanmateix, la irrupció de l'epidèmia de la pebrina en els cucs de seda a partir del 1854 va trencar aquest procés, que va donar lloc a la pràctica desaparició no només d'aquestes empreses, sinó també del conreu de la morera. La principal empresa que va aconseguir sobreviure va ser la que acabava de crear aleshores Henry Lombard a Almoines, que en el primer terç del segle XX va tractar de combatre la reducció del conreu de la morera mitjançant la seua intervenció en l'organisme Foment de la Sericicultura Valenciana. El 1946 es va convertir en l'empresa res-

ponsable de la recol·lecció de la fulla de les moreres públiques de l'àrea valenciana i balear i va estimular el seu conreu a les comarques del Camp de Túria i la Canal de Navarrés. Va afavorir també la introducció d'una nova varietat de cuc, el "polihíbrid japonés", que permetia l'obtenció de dues collites anuals de seda. Però el tancament de l'empresa el 1976, juntament amb el de les últimes fàbriques de teixits de seda que van mantindre el sistema de producció tradicional, com la de Garín a Montcada, va constituir la culminació de la decadència experimentada per una activitat que ha marcat tan profundament la història valenciana i la memòria i patrimoni de la qual cal recuperar.

ELS TESTIMONIS PATRIMONIALS I LA MEMÒRIA DEL PASSAT SEDER

Com a conreu més important del regadiu, la morera formava part de les descripcions idíl·liques de l'horta valenciana que van oferir els viatgers que ens van visitar al llarg dels segles, com l'anglés Willian Cecil, els francesos Barthélemy Joly, Des Essarts, el cardenal de Retz o els anglesos Joseph Townsend, Richard Twis, John Talbot Dillon i J. Marshall. En *Les Delices de l'Espagne et du Portugal,* publicat a Leiden el 1707, es descriu el paisatge valencià com un dels més bells i captivadors del món, que s'assemblava a un jardí perpetu amb gran varietat d'arbres fruiters, una terra extremadament feraç on la naturalesa pareixia prodigar els seus béns. Christian August Fischer, que va visitar terres valencianes el 1797, va arribar a descriure-les com el país celestial de la primavera. Aquesta imatge és repetida pels viatgers nacionals, com Cavanilles (1795-97), que escrivia que "el frecuente murmullo de las aguas que corre por innumerables canales de riego; la variedad de flores, frutos y vegetales que cubren el suelo; la multitud de labradores que viven en los campos, animan aquel cuadro, y producen sensaciones o nuevas o tan dulces, que aunque repetidas siempre encantan", una idea que arreplega Madoz, qui a mitjans del segle XIX lloava la bellesa i encant de les hortes valencianes:

"Donde la mano del hombre no ha creado frondosos paseos de árboles infructíferos, sino que ayudado por la pródiga naturaleza ha convertido en bosques de olivos, algarrobos y moreras unos campos agradables y deliciosos. Las acequias de riego que van serpenteando por todas partes; las continuas veredas que comunican con las casas de campo, forman por sí unos paseos bastante distraídos y donde el alma se recrea bajo la influencia de una atmósfera clara y despejada y un cielo alegre y risueño." (Madoz, 1846-48: 565)

La nostra horta històrica conforma un dels paisatges històrics més complexos, on a l'ús de la terra se suma la densitat d'arquitectures, espais i empremtes que s'han acumulat al seu si al llarg dels segles. El cas paradigmàtic de l'Horta de València és mostra d'aquest paisatge –extrapolable a l'horta del Camp del Túria, regada per la séquia de Benaguasil, a les hortes regades pel Xúquer a la Ribera, o les del Segura, la Plana de Castelló, etc.–, i, per tant, de la visualitat construïda del seu paisatge, resultant de la suma concatenada de huit sistemes hidràulics (Rovella, Favara, Mislata, Quart-Benàger-Faitanar, Tormos, Rascanya, Mestalla i Montcada) més les franques i marjals les hortes dels quals tenien com a límit el mar o l'Albufera. A poc a poc, el paisatge obert de les hortes es va transformar en un paisatge frondós que des de la ciutat de València s'estenia cap a la Plana de Castelló i el Camp del Túria, al nord, i, sobretot, cap al sud, pintant de verd tota la Ribera i prolongant-se fins a la Safor i la Costera. A més d'integrar-se a les hortes, les moreres van començar a conrear-se formant horts i això va fer que el conjunt s'assemblara a un autèntic bosc, sobretot a l'àrea central d'aquest espai. La necessitat de guanyar terres de conreu va suposar que, com a part del procés d'expansió del regadiu, la morera ocupara gran part de la superfície guanyada al secà. És en aquest moment quan l'hort de moreres s'implanta, seguint el precedent del jardí valencià, i suposa un clar antecedent de l'hort de tarongers posterior, que el substituirà. A partir de la segona meitat del segle XIX el taronger va començar a expandir-se sobre les noves terres transformades i va substituir la morera als horts, cosa que va donar origen al paisatge actual que estem acostumats a veure.

Tanmateix, les empremtes d'aquells horts de moreres associats a la producció de la seda són encara avui visibles a l'actual paisatge valencià. A València, el Camp del Túria i especialment a la Ribera, a les terres de la contornada de les poblacions d'Alzira i Carcaixent, podem trobar nombroses pervivències d'aquest paisatge de la seda, sobretot en l'estructura dels horts i les seues arquitectures: tàpies de mur, els camins adornats amb palmeres i les cases dels horts, reformades o reconstruïdes amb els primers beneficis de la taronja en estil modernista, es van mantindre inalterats. Mentre que a les hortes de València i Camp del Túria, les moreres van desaparéixer dels límits de camins i séquies i van deixar d'emmarcar els camps de conreu, a les seues masies i alqueries queda memòria visible de la producció i la cria del cuc de seda. En la tradició cultural valenciana els conceptes d'hort i jardí ornamental estan íntimament relacionats. L'hort de moreres, antecedent del de cítrics, seguia el model ideal amb què s'amenitzaven els paisatges de la perifèria de pobles i ciutats i eren llocs d'esplai de les elits aristocràtiques. Aquests horts, de superfície ortogonal, tancats amb murs, estaven travessats per dos murs que s'encreuen al centre i dividien la superfície en quatre quadrants en què es conreaven arbres fruiters, hortalisses i verdures, emmarcats per palmeres, moreres, magraners i alguns cítrics com llimeres o tarongers, regats amb l'aigua de les séquies. L'expansió del comerç de la seda va transformar aquests horts en terres de moreres i el seu conreu va arribar a monopolitzar-ne la producció. Aquests horts estaven formats per diverses hectàrees de terra reunides mitjançant compra de les parcel·les adjacents. La superfície s'anivellava per regar a manta, amb l'aigua procedent de les séquies principals o dels pous –elevada amb sénies de fusta i acumulada en basses de regulació–, i es tancava de paret tot el perímetre, sobre el qual senyorejaven les altes palmeres que embellien els camins interiors. En aquests horts es construïen una o unes quantes cases, segons el règim d'explotació de la terra: arrendament, parceria o explotació directa. La casa se situava alineada al costat de la tàpia, prop del camí d'accés. En moltes cases encara podem trobar pervivències del conreu de la morera, amb les quals s'alimentava els cucs de seda que es criaven a les andanes de les cases, alqueries i masies. A pesar que ha desaparegut la seda i fins i tot els canyissos que servien per a la cria, en moltes localitats encara es denomina andana a aquest espai situat a la part superior de les cases: la cambra, en cada una de les crugies. Aquestes fileres d'*andanes* estaven conformades per una estructura de puntals de fusta i diversos nivells de llits de canyís sobre els quals es criaven els cucs de seda. Generalment, arribaven a tindre huit o nou nivells, per la qual cosa es disposava d'un corredor intermedi per a poder accedir als de major altura. En algunes poblacions de la

Telers (foto Museo de la Seda en Moncada).

Rodets de seda (foto Museo de la Seda en Moncada).

Ribera i el Camp del Túria es podia arribar als deu metres d'altura i, per tant, calien fins a dues fileres de finestres per a poder ventilar-les. Juntament amb això, estufes, termòmetres, màquines per a tallar fulla, escales, cabassos i cistelles són part de l'herència d'un temps antic, que es va diluir al compàs de la desaparició d'una manera de vida. La Casa del Bou a Albalat de la Ribera; l'Hort de Soriano i Font de La Parra, el Palau de la Marquesa o el Palau de Montortal i l'Hort de Carreres de Carcaixent; la Casa de José Estruch a Manuel; la Casa Vivanco de Catarroja; l'Alqueria Félix de València; i la Casa Gran, la Casa Bernal i Mas de Tous de la Pobla de Vallbona, són testimonis visitables i conservats d'aquesta memòria i d'aquest paisatge d'habitatges dispersos. Moltes cases, masies i alqueries, com l'emblemàtica Casa Blanca de la Pobla de Vallbona, han desaparegut per sempre i només queden en el record; altres corren el risc de perdre's per sempre en l'oblit, o no són visitables. És el cas, a l'Horta Sud, de l'Hort del Mestre de Catarroja, o el Palau Vivanco, convertit en casa consistorial, l'hort del qual ha desaparegut; del Xalet Català de Paiporta; de l'Alqueria del Pi d'Alfafar, o l'Alqueria del Xato de Xirivella. De vegades l'empremta ha quedat impregnada en la toponímia: són moltes les localitats que conserven el seu camí de Moreres, com és el cas de Massanassa. El mateix passa a l'Horta Nord amb l'Alqueria Tallaròs, l'Alqueria Rellotges de Massarrojos o l'Alqueria Nova Sant Josep i, a València, amb l'Alqueria de Serra, l'Alqueria Solache, l'Alqueria del Frare, la del Pou, la de Puchades o la Casa el Llarc i l'Alqueria del Brosquil de Castellar, avui un restaurant. Exemples singulars en trobem a la Ribera, comarca que es va convertir en el principal productor de seda en brut de la Península en el segle XVIII: com el conjunt de cases d'horta al carrer Nou del convent d'Algemesí, el Palau de Casassús i diverses cases d'Alzira, com Casa Roja, Hort de Sant Rafael, de Sant Carles, de Lloret, Maties Colom, el de la Marquesa o l'Hort del Remei, on, a més, es conserva una de les últimes moreres monumentals japoneses, coneguda com la *Matriarca,* que amb 150 anys és l'exemplar més longeu d'Espanya. També Carcaixent és una de les localitats que conserva un nombre més gran de vestigis, i on cal destacar els seus horts, com ara l'Hort de Selma, el de Maltés o Casa Carrasco, el del Marqués de la Calçada, el del Mirador, etc. Trobem vestigis de la tasca sericícola en altres poblacions com l'Alcudia, amb el seu Hort de Manús, o la Pobla Llarga, als carrers Major i Vall, on es conserva un magnífic conjunt de cases amb cambra per a l'andana de seda. El mateix passa a Rafelguaraf, que conserva un emblemàtic conjunt de cases tradicionals amb cambra de seda al nucli històric, de finals del segle XVIII i XIX, paisatge urbà que va ser comú a la major part de les poblacions valencianes. Altres vegades trobem alqueries aïllades, d'origen medieval, que són testimoni de les transformacions i el pas del temps, com l'Alqueria dels Pares de Gandia.

Però, a més del paisatge rural, la indústria de la seda ha marcat també la fisonomia urbana, sobretot de la ciutat de València. L'elaboració dels teixits de seda es feia als tallers especialitzats dels mestres del gremi de "velluters", sorgit el 1479, i elevat a la condició de Col·legi de l'Art Major de la Seda el 1686. Testimonis d'aquesta activitat artesanal ens queden la fisonomia urbana del barri de Velluters; les portes de Quart i Serrans, on es controlava i fiscalitzava la matèria primera que entrava a la ciutat, i la Llotja, que constituïa el mercat obligatori de la seda. El Col·legi de l'Art Major de la Seda va ser la corporació que controlava tant l'activitat dels seders com la qualitat dels teixits que produïen. La majoria dels artesans residien al barri de Velluters, ubicat al sud-oest de la ciutat, i delimitat al nord pel carrer de Quart, a l'est per l'avinguda del baró de Càrcer i el carrer de la Bosseria, a l'oest per la ronda de Guillem de Castro i al sud pel carrer de l'Hospital. Al punt central, la plaça del Pilar, actualment es rememora aquesta tradició a finals del mes de gener mitjançant la realització de fogueres en commemoració del motí de Velluters, una protesta dels treballadors de la seda que es va produir el 21 de gener del 1856, i la vaga de les filadores del 1902. El nom del barri es deu a l'alta concentració de tallers artesanals que va arribar a tindre, els quals van incloure prop de 4.000 telers en la segona meitat del segle XVIII. Els tallers s'ubicaven a les cases del mateix artesà i eren coneguts com a porxe del velluter, que se situava en l'última planta de l'edifici i estava format per bigues de fusta. Es tracta d'una habitació amb finestres rematades per llindes rectes o per arcs de mig punt on també pot observar-se el ràfol de la teulada que preservava de la pluja. En el cas que els mestres s'enriquiren i incrementaren el nombre de telers de què disposaven –que podia arribar a un màxim de cinc–, es tractava d'ampliar la casa mitjançant l'adquisició dels edificis o solars limítrofs. Finalment, si l'artesà començava a exercir funcions empresarials, controlant l'activitat d'altres col·legues de l'ofici, solia

Posada en Carta (foto Museu de la Seda a Montcada).

acabar abandonant la producció i convertint la seua casa en un edifici equiparable al dels grans comerciants. Aquest és el cas del palau Tamarit, construït a mitjans del segle XVIII per Lorenzo Tamarit, que procedia d'una modesta família de l'horta de Russafa i va accedir a la condició de mestre de l'art major de la seda el 1730. El seu fill, Vicente Tamarit va continuar l'activitat empresarial que ja havia iniciat son pare i va obtindre el privilegi de noblesa el 1788, mentre que el seu nét, del mateix nom, es va convertir en el marqués consort de Sant Joaquim i Pastor, l'escut nobiliari del qual pot veure's a la llinda de la porta. La introducció dels telers jacquard en el segle XIX va facilitar la transformació dels tallers artesanals en fàbriques tèxtils com la de la família Garín, que va traslladar el seu negoci el 1820 des de la plaça dels Porxets fins al carrer Quart amb aquesta finalitat, i es va establir definitivament a Montcada el 1964. L'actual fàbrica Garín, convertida en un futur museu de la seda a Montcada, amb els seus telers jacquard en actiu és un dels exemples més valuosos del patrimoni viu vinculat a la seda i al tèxtil valencià, juntament amb el col·legi de l'art major de la seda de València o el Museu del tèxtil d'Ontinyent.

A Requena, l'altre centre seder rellevant, es conserva també la seu de la corporació artesanal sedera, reconvertida actualment en la casa-museu de la seda de la localitat. A la plaça central es troba una longeva morera de paper, testimoni dels intents fracassats per conrear morera a la freda comarca. Atés que no van aconseguir disposar d'una matèria primera

Posada en Carta (foto Museu de la Seda a Montcada).

pròpia, el transport de la seda des de València donava treball a un bon nombre de carreters i arriers, que feien la ruta seguint el Camí Reial per Buñol. Però la majoria procedia de la Ribera, seguint la ruta que va acabar denominant-se Camí de la Ribera per als de Requena i Camí de Requena per als de la Ribera. Testimonis d'aquest passat són el Pont de Santa Creu de Requena (1733), al costat del qual se situava la duana o Port Sec; el pont del Camí Reial ("Puente Real y Concejil") (1782) sobre el riu Suc a Siete Aguas, el primer pont que es creuava en passar de terres valencianes a castellanes, camí a Cadis des d'on la mercaderia s'exportaven cap a Nova Espanya i el mercat colonial a través del Camí Reial: la "Ruta de la Seda espanyola"; el pont de Vadocañas (segle XVI), a Venta del Moro, que salvava el riu Cabriel i les seues gorges i va servir de duana, i l'antiga Fàbrica García de Leonardo, un dels últims testimonis que van sobreviure a la crisi sedera del segle XIX. Cap al 1820, tenia 74 telers jacquard i més tard, el 1858, fan aparició dues fàbriques dedicades a la torsió de la seda: la de García de Leonardo, amb la primera màquina de vapor de la localitat, i la dels germans Pérez Arcas. A la pròxima Buñol, l'edifici conegut com "Hogar Rey Don Jaime", construït en el segle XIX com a manufactura de filats de seda, constitueix, també, l'últim vestigi d'aquesta indústria a la localitat, que es va aprofitar de la seua posició estratègica al cor del Camí Reial entre Castella i el llevant mediterrani, a mitjan camí entre València i Requena, on es van situar nombroses posades, avui històriques.

A la Pobla de Vallbona, ja no existeix la finca La Pradera, testimoni de les "collites dirigides" que en el segle XX va propiciar Lombard, de més de quaranta fanecades de morera japonesa, que formen praderies com si foren vinyes. El 1975 tenia lloc allà l'última de les collites de fulla de morera en terres valencianes. Les filatures mecanitzades havien desaparegut, encara que ens queden els testimonis de les fàbriques de Vinalesa i de la Batifora a Patraix, els edificis dels quals sobreviuen, adquirits pels municipis, encara que la majoria dels seus habitants desconeixen l'important paper que van jugar en el seu passat seder. En el cas d'Almoines, per contra, l'edifici que contenia l'antiga filatura corre un seriós risc de desaparició. El 1977 es va produir també el tancament de Sedes Orihuela, després d'haver estat treballant 38 anys amb la seda natural; del seu record només en queda el nom que avui rep l'edifici d'Escola Taller de formació, "Ahogadero secante del capullo de la Seda". Tan sols el nom queda, mentre que el seu passat pertany ja a un oblit ineluctable i a un temps el paisatge del qual perviu en petits retalls de memòria. Una memòria que recentment ha vingut a ser recuperada amb la restauració del Col·legi de l'Art Major de la Seda, convertit en Museu de la Seda de València, i per la fàbrica de tèxtil de Garín, avui Museu de la Seda de Montcada, que amb els seus telers jacquard en actiu es constitueix com un museu de patrimoni viu.

BIBLIOGRAFIA

BATALLER CATALÀ, A. (2007). "L'última seda valenciana", *Mètode: Anuari* (Exemplar dedicat a: Scientia i Coneixement), 47-569.

BATALLER CATALÀ, A. I NARBON CLAVERO, C. (2005). Les paraules de la seda. Llengua i cultura sericícola valenciana., Gandia, CEIC Alfons el Vell.

BESÓ ROS, A. (2014). "Pervivències del paisatge de la seda: de l'hort de moreres al de tarongers", *Mètode: Revista de difusió de la investigació de la Universitat de Valencia*, 80 (Exemplar dedicat a: La ciència de la premsa: Reptes i tendències de la divulgació de la ciència), 28-33.

CAVANILLES, A. J. (1795-97). Observaciones sobre la historia natural, geografía, agricultura, población y frutos del Reyno de Valencia, Madrid, Imprenta Real.

FRANCH BENAVENT, R. (2000). *La sedería valenciana y el reformismo borbónico*, València, Institució Alfons el Magnànim.

FRANCH BENAVENT, R. (2012). *Del "vellut" al espolín. Estudios sobre la industria valenciana de la seda en la edad moderna*, València, Obrapropia.

GUINOT, E. (2008). "El paisaje de la huerta de Valencia: elementos de interpretación de su morfología espacial de origen medieval", en *Historia de la ciudad. V: Tradición y progreso*, València, Colegio Oficial de Arquitectos de la Comunidad Valenciana, Colegio Territorial de Arquitectos de Valencia (CTAV), pp. 115-129.

MADOZ, PASCUAL (1846-1848): *Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus posesiones de Ultramar. Tomo XI,* Madrid, Imprenta del diccionario Geográfico.

NAVARRO ESPINACH, G. (1999). *Los orígenes de la sedería valenciana. Siglos XV-XVI*, València, Ajuntament de València.

PIQUERAS HABA, J. (1989). "La sedería de Requena: Siglos XVI-XIX. Un análisis de geografía histórica", *Oleana. Cuadernos de Cultura Comarcal*, 4, 69-88.

SANZ BREMÓN, M. (1979). "Memoria sobre el estado de la agricultura en la provincia de Valencia (1875)", Estudis d'Història Agrària, 2, 211-253.

VALLÉS I BORRÁS, V. (1985). *El conreu de la morera i l'artesania de la seda en la Ribera del Xúquer als segles XVI i XVII. El cas de l'Alcúdia*, L'Alcúdia, Ajuntament de L'Alcúdia.

Telars (foto Museo de la Seda en Moncada).

PAISATGES TURÍSTICS
VALENCIANS

PAISATGES TURÍSTICS
VALENCIANS
www.paisajesturisticosvalencianos.com

GENERALITAT VALENCIANA

INVAT·TUR
Instituto Valenciano de Tecnologías Turísticas

VNIVERSITAT DE VALÈNCIA

9 788491 330530